

Український діалектологічний збірник

Історично-Філологічний Відділ Української Академії Наук. Збірник № 64

П РА Ц І Д І Я Л Е К Т О Л О Г І Ч Н О Ї К О М І С І І
під головуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

Книжка I

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1928

AS262
A72532
V. 64
Pt. 1

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
Stacks
MAR 1 1979

[491.79]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Київський Окрліт, № 232. 1928.
Зам. № 407, Друк. 2000 прим.

ДЕ ЩО Є:

Стор.

БРОНИСЛАВ КОБИЛЯНСЬКИЙ, ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР І ЙОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ГОВОРУ ПОКУТТЯ 1—92

Вступ.

Переднє слово (3). Огляд діалектологічних класифікацій (5). Територія гуцульського говору (11). Головні прикмети гуцульського говору (12). Історичні відомості про говір (13). Назва „гуцул“ (14). Гуцули і покутяни (15). Напрявні точки (16).

Система звуків і вимова.

Таблиця: голосних (19), приголосних (19—20). Вимова: голосних (21), приголосних (23). Наголос (24).

Фонетика.

Голосні: *a* (28), *u* (29), *i* (30), *e* (31), *o* (32), *y* (33). Сполуки голосних з приголосними (34). Затрата і поява голосних (35). Приголосні: губні (36), *p* (37), *l* (38), дентальні (39), *n* (41), дентальні африкати і спіранти (42), палатальні африкати і спіранти (42), велярні (44). Зник приголосних (44). Поява приголосних (45). Затрата складів (46). Метатеза (46).

Морфологія.

Відміна речивників, основи: на *-i-* (47), на приголосні (48), на *-a-* та *-i-* (49), на *-u-* (50), на *-o-* (51). Прикметники (53). Займенники (54). Числівники (56). Невідмінні частини мови (57). Кон'югація (59).

Про лексикальну скарбницю гуцульського говору.

Слова оригінальні та згуцульщені: назви рослин (65), назви звірів, птахів (68), сім'я, рідня (69), одяг (70), харч (71), промисл (71), хвороби і ліки (72), демонологія (74), назви танців (75), назви місяців (75), говір і літературна мова (76). Слова чужі: польського походження (79), московського походження (80), німецького походження (80), румунського походження (81).

Література і вкорочення (87—92).

ПЕТРО ГЛАДКИЙ, ГОВІРКА СЕЛА БЛИСТАВИЦІ ГОСТОМСЬКОГО РАЙОНУ НА КИЇВЩИНІ 93—141

Вступ.

Відомості про Блоставицю (95). Метода збирання матеріялу (97). Транскрипція (97). Загальна характеристика говірки (98).

Фонетика.

Голосні звуки: *a* (101), *i* (101), *u* (102), *e* (103), *o* (105), *y* (107). Сполучення голосних з приголосними *l* і *p* (107). Зник і поява голосних (107). Приголосні: *v*, *b*, *p*, *ж* (109), *p* (111), *l* (111), *n* (111), *д* (112), *т* (112), *з* (113), *дз* (113), *с* (113), *j* (114), *г* (114), *г* (115), *к* (115), *х* (115), *ц* (115), *ч* (116), *ж* (116), *дж* (116), *ш* (116). Зник і поява приголосних (117). Зник складів (118). Перестанова звуків, складів, то-що (118).

Словотворення.

Звичайні форми: реч. чол. роду (119), реч. жін. р. (120), реч. сер. р. (120), реч. різних родів (121), прикметники (121), прислівники (122), дієслова (122).
Форми здріблості (123). Форми згрубілості (123). Ступенювання (124).

Відміна.

Реч. чол. роду (125). Реч. жін. роду (126). Реч. сер. р. (127). Прикметники (128). Числівники (128). Дієслова (129).

Наголос.

Речівники (131). Прикметники (131). Числівники (131). Прислівники (131).
Дієслова (131). Переміщення наголосу (132).

Синтакса.

Вживання частин мови: реч. (133), прикм. (133), числ. (133), займен. (133), дієслова (134), прислівн. (134), прийменники (134), сполучники (137).
Згода слів (138). Рід (139). Уживання відмінків (139). Форми речень (141).

**Ю. ВІНОГРАДСЬКИЙ, ДО ДІАЛЕКТОЛОГІЇ ЗАДЕСЕННЯ. ГОВІРКА
М. СОСНИЦЬ ТА ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ГОВІРКИ СІЛ СУСІД-
НІХ РАЙОНІВ 143—169**

Вступ.

Діалектична межа в Сосницькому Наддесенні (145). Територія поширення
Сосницької говірки (146).

Фонетика.

Голосні: *е, и* (148), *о* (149), подовжені *о, е* (150), давнє *ь* (153), деякі
особливості *ја, у* й інших (156). Приголосні: *р, л* (158), *ц* (159), *с* (160),
шиплячі (160), *д* і інші (161).

Морфологічні особливості.

У відміні: речівників (162), прикметників (162), дієслів (163).

Закінчення.

Говірка сосницька в зв'язку з деякими іншими особливостями етнографіч-
ними та топографічними (165—169).

**ВАСИЛЬ ДЕМ'ЯНЧУК, БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ДІА-
ЛЕКТОЛОГІЇ ЗА РР. 1914—1927 171—180**

Загальні нариси української діалектології (171). Студії про окремі го-
вірки (175). Фольклористичні видання (179).

БРОНИСЛАВ КОБИЛЯНСЬКИЙ

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР

І ЙОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ГОВОРУ ПОКУТТЯ

Присвячу

Всеволодові Танцову

ВСТУП.

Переднє слово. Як усі слов'янські (і всі індо-європейські) мови, і українська мова не являє собою суцільно-однорідної одиниці. Вона складається з більшої кількості говорів, що своїми особливими прикметами не раз дуже різко поміж собою різняться. Коли приглянемось суті речі уважніше, то знаходимо багато мовних різниць навіть між окремими місцевостями в межах того самого говору. Оті відмінності можуть заходити у вимові (фізіології) звуків, у формах (флексії, морфології), в порядку висловлюваних гадок (складні-синтаксі), в словнику (лексикальній скарбниці), — але ніколи в усіх цих випадках рівночасно, — бо тоді треба було-б говорити про відрубність (про цілковиту окремішність, або приналежність до іншої мови) даної говірки. Отож, більша кількість говірок, що відзначаються спільними основними рисами, творять групу; а групи (одної спільної формації) творять говори (діалекти) даної мови. Всі говори, що зачисляються до одної мови, повинні відноситися до тої самої основи, повинні мати спільну вихідну точку в історії та належати (до певної міри) спільному історичному розвитку; те, що їх робить говорами — це й є нерівномірний і нерівночасний поступ розвитку мови в усіх її територіяльних частинах.

Діалектологічна дисципліна займається саме досліджуванням, розподілом та належною оцінкою говорів. В цьому лежить велика користь для мовознавства; результатом діалектологічних дослідів (порівняння одних говорів з другими — з одного боку, та з історичними пам'ятками — з другого) є цікаві правила розвитку мови, що їх називаємо звичайно мовними (звукowymi, то-що) законами. Таким робом доходимо помалу до пізнання і розуміння процесу формування мови; отак довідуємося найкраще про взаємне споріднення говорів, а далі і мов.

Діалектологія послуговується двома методами: генетичною (досліджує повстання звуків, місця їхньої артикуляції) і акустичною (нотує експериментальним способом слухові враження мови); застосування лиш одної із цих двох метод — не завжди дає бажані успіхи, найкраще — коли обидві взаємно одна одну доповнюють.

Я поклав собі за завдання опрацювати (артикуляційно-дескриптивною методою) звукові, морфологічні і почасти лексикальні з'явища

гуцульського говору — і при цьому зазначити його подібність чи відмінність супроти говору Покуття. Треба буде обговорити по змозі всі язикові з'явища, котрі надають гуцульському говорові своєрідного характеру, треба перевірити і ствердити: 1) що змінилося на цій області під діянням звукових законів, та 2) що залишилося тут незмінене з часів давніших.

До своєї роботи використав я матеріяли із праць: Брока, Кримського, Огоновського, Житецького, Потебні, Смаль-Стоцького, із етнографічних записів Наукового Товариства ім. Шевченка, з творів Шухевича („Гуцульщина“), Хоткевича („Кам'яна душа“), то-що (див. літературу при кінці праці). А вже безперечно найбільшим полегшенням у цій праці (надто при транскрипції звуків, яка у згаданих етнографічних матеріялах дуже непослідовна, а часто цілком хибна) послужили мені власні відомості (практичне знання говору), що їх мав я нагоду зібрати підчас мандрівок на Гуцульщину, далі із знайомості, взаємин та співжиття з гуцулами-новобранцями у війську, де не раз доводилося мені перечитувати їх листи до рідні, та рідні до них на фронті; а на Покутті зустрічав я дуже часто гуцулів із різних околиць Гуцульщини — і тут робив не раз цікаві спостереження над артикуляцією їх вимови.

Охоплює ця праця геть-увесь обшир, що має спільні прикмети гуцульського говору, — а при цьому висуватимуться так само і другорядні особливості та відмінності поміж поєдинокими частинами гуцульського говору. Я зважився саме на такий рід праці (а не вибрав, скажімо, монографію одної говірки даної оселі), щоб власне мати змогу описати характерні риси цілого діалекту, — а при частинному змалюванні це було-б неможливе, бо ми одержали-б тоді не весь різноманітний образ цілоти, лиш його частинку. А частинка може скидатися зверху на цілість — як крапля води подібна до води у шклянці; але-ж не може відзеркалювати усіх її нюансів, так як і в краплі може не знайдуться всі ті животинки, що є у шклянці, з якої взято було оту крапельку. Потім спонукав мене до такої праці ще й той факт, що гуцульський говір не найшов собі досі в сім'ї українських діалектів обширнішого граматичного обговорення; матеріялу є багато, та він не перевірений, а граматичні згадки видніють лиш де-не-де скупими цитатами.

Ця праця викінчена була (в семінарі слов'янської філології на університеті у Відні) ще взимку 1925 року, — і написана була загально-прийнятою транскрипцією (знаками латинської абетки). З технічних причин друкарських довелося транскрипцію цю значно спростити, не відбігаючи по змозі від звичайного правопису.

Перш ніж приступимо до властивої праці, спинимось ще коротенько на кількох вступних питаннях, а саме на: 1) огляді діалектичної класифікації українських говорів, 2) огляді основних прикмет

гуцульського говору, 3) історичних пам'яток, 4) відношенні гуцулів до сусідів та 5) напрямних (Richtlinie) у нашій праці.

Огляд діалектологічних класифікацій. Територія української мови опрацьована дотепер лиш здебільшого і залишається ще багато ділянок, які вимагають точних і ґрунтовних дослідів. Проте найшла собі діалектологічна класифікація українських говорів уже кількох учених дослідників і як визначніших згадаю (в хронологічному порядку) отаких: Михальчук, Соболевський, Шахматов, Кримський, Зілинський, Дурново (-Соколов-Ушаков) і Ганцов. Для нас важливі три останні;— і ми розглянемо коротко їхні класифікації.

Поділ Зілинського ¹⁾:

А. Південно-східня група:

- а) східні говори (наддніпрянські): кол. губ. Полтавська за виїнятком північної смуги; губ. Харківська, південна Курщина і Вороніжчина, західня Донеччина, Кубань, більша частина Таврії, Катеринославщина, Херсонщина, південно-східня Київщина;
- б) західні (посередні): півд.-зах. Київщина, півд. Волинь, Поділля, частина Басарабії, півн. Буковина, схід. Галичина за виїнятком гірської смуги, і сх. Люблинщина;
 - а) говори півд.-зах. Волини, півн. Галичини і Надбужжя,
 - б) говори наддністрянські, півн. Буковини, зах. Басарабії і Поділля.

Б. Північно-західня група:

- а) поліські і підляські (півн.-українські): Холмщина, півд. Гродненщина, Менщина, Чернігівщина, півн. Волинь, півн. Київщина, півн. Полтавщина, півд.-зах. Курщина і півд.-зах. Харківщина;
- б) Карпатські:
 - а) західні з наголосом нерукомим (Лемки, Замішанці),
 - б) східні з наголосом рукомим (бойки, гуцули і говори Угорщини на схід од ріки Ляборця); границя між обома: ріка Ослава, лівобічний доплив Сяну в Ліському повіті,— і ріка Ляборець, правобічний доплив ріки Уга в Земплинському комітаті.

Окрім цього:

В. Змішані говори: Заблудівський в Білостоцькому повіті (Гродн. губ.), сотацький коло Унгвару і говори здовж північного українського пограниччя. Ці говори перейняли: 1) акання, 2) дзекання і цекання, 3) утрату голосу в дзвінках приголосних, 4) м'якшення приголосних перед *i* (з *и*), то-що.

¹⁾ Проба упорядкованя українських говорів — Привіт Іванови Франкови в сорок-літе його письменської праці. Львів, 1916, стор. 362—365.

У своєму поділі керується Зілинський такими критеріями¹⁾: 1) різні стадії розвитку основних *o*, *e* в закритих складах та старого *ъ*; 2) різні ступені розвитку старих *и*, *ы*; 3) вимова старої групи *кы, гы, хы* і *ке, ге, хе*; 4) територія вживання середнього *l* та великого *t*; 5) різні ступені розвитку палаталізації, чи ствердіння окремих категорій приголосних; 6) вплив палаталізації на сусідні звуки; 7) збереження чи втрата дзвінкості приголосних на кінці і в середині слова; 8) збереження чи вкорочення подвоєних (довгих) приголосних; 9) різниці в наголосі (рухомий, нерухомий); 10) різниці в енергії артикуляції між наголошеними і ненаголошеними складами; 11) вплив наголосу на якість голосних (особливо *o*, *e*); 12) впливи чужих мов на звукові зміни в українських говорах.

Оці критерії вистарчають, щоб, спираючись на них, перевести класифікацію говорів; вони не відрізняються в суті речі від критеріїв інших дослідників, часто навіть відповідають їм точнісінько, але бачимо й основні різниці в поділах окремих діалектологів. Різниці оті беруться напевно з того, що дослідники-класифікатори не могли чи не зуміли на всіх місцях з однаковою послідовністю перевірити, порівняти і застосувати свої критерії. Таку непослідовність добачаємо зараз у поділі Зілинського; ось напр. сам він каже²⁾, що карпатські говори відрізняються від поліських і підляських тим що: 1) не мають дифтонгів, 2) мають задню артикуляцію старого *ы* (але гуцули не входять тут у рахунок. *Б. К.*), 3) мають *кы, гы, хы* (але гуцули не входять тут у рахунок. *Б. К.*), 4) не мають *a > e* після м'яких (але гуцули не входять тут у рахунок. *Б. К.*), 5) мають лиш частинне ствердіння шиплячих і *p* (у гуцулів немає найменшого ствердіння. *Б. К.*), 6) у них виступає частіше *l*, — а проте, без застереження, об'єднує Зілинський всі карпатські говори в північно-західній групі. Окрім цих — виявляють карпатські говори ще й інші різниці (морфологічні, лексикальні) і на цій підставі, гадаю, не можна ніяким чином робити такого об'єднання. Що гуцульський говір сюди не належить — це ясно викажемо в дальшій праці. Він тяжить на південь; в такому дусі висловлюють свій погляд Колесса і Дурново.

Перший пише³⁾: „Ся західна, карпатська частина консервативних говорів має в деяких підговорах значну примішку таких фонологічних прояв, що сполучують її з південно-східною групою укр. говорів“... „В говорах Буковини, в якій дуже давно проявився з полудня побідний напір Тиверців, мають перевагу діалектичні прикмети південного типу; північний підклад дуже незначний; неслідно ані діфтонгів, ані їх заступників; ікавізм вповні розвинений; шелестівка *p* в значній части позицій м'яка“.

¹⁾ Ibidem, стор. 342.

²⁾ Ibidem, стор. 363.

³⁾ Проф. Др. Олександр Колесса, Погляд на історію української мови. Прага, 1924, стор. 25 і 34.

Другий стверджує рішуче ¹⁾: „...Такимъ образомъ, говору гуцуловъ на с. склонахъ Карпатъ въ ю.-в. Галичинѣ и въ Буковинѣ должны быть отнесены къ ю.-м.-р. группѣ, потому что, хотя они и отличаются отъ ю.-м.-р. говоровъ мягкостью шипящихъ и нѣкоторыми другими чертами, но раздѣляютъ съ ю.-м.-р. говорами ихъ главные признаки: *i* изъ *o* и *e* въ новыхъ закрытыхъ слогахъ и совпаденіе *ы* и *и*“.

З методологічних міркувань поглянемо спершу на класифікацію Ганцова, а опісля вже розглянемо поділ Дурново.

Ганцов розмежовує українську територію ось так:

- 1) Північно-українські говори; західня границя: Біла — Більськ; півн. границя: Припеть і на північ від Чернігова та Глухова; південна границя: Ковель — долішній Стир — Горинь — Слuch до Київa, на півночі до Ніжня і Глухова; на півдні тягнеться смуга перехідних говорів, що їх відмежовує лінія: Грубешів — Рівне — Житомир — Канів — Лубні — Суми.
- 2) а) Південно-західні говори простягаються на південь від перехідних говорів, карпатські говори, галицькі, буковинські; східня границя: Гумань — Балта — Ананів;
- б) південно-східні говори, що простягаються на схід від перехідних говорів; східня границя: Богучар — Донець; південна: Одеса — Херсон — Крим. Ця (друга) група називається південно-українська.

Цей свій поділ обґрунтовує Ганцов таким міркуванням: „1. Північна група (доліські і підляські говори) становить одну діалектичну цілість, об'єднану комплексом аналогічних фонетичних з'явищ, що розвилися на ґрунті давнього принципу відрізнення наголошених і ненаголошених складів у цих говорах. Давніше територія цієї діалектичної групи була ширша, сягаючи далі на південь і на Лівобережжі і на Правобережжі.

2. Супроти неї стоїть як друга діалектична цілість — південна група говорів, до якої належать і говори карпатсько-угорські.

3. Найчистіше заховали свій давній діалектичний тип західні говори цієї другої групи. Отже думка про перехідний їх характер не має під собою жадного реального ґрунту і сама виникла з хибної думки, буцім-то карпатсько-угорські говори належать до північної групи.

4. Навпаки, східні говори південної групи становлять пізнішу формацію, що постала на основі давнішої південно-західньої групи, а не на північно-східній. Проте і участь останньої в утворенні цього

¹⁾ Опытъ диалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ Очерка Русской Діалектологіи. Составили члены Комиссіи: Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколовъ и Д. Н. Ушаковъ (= Труды Московской Діалектологической Комиссіи, вып. V). М. 1915, стор. 62.

нового діалектичного типу була дуже велика. Вплив їх найбільше позначився на системі морфології.

5. Об'єднувати з генетичного погляду північні східні і південні східні говори в одну групу, як і західні південні з західними північними — абсолютно не можна. І по цей час легко можна встановити діалектичну межу, що їх відмежовує. Тільки *перехідні* говори поміж цими групами мають північну основу, що найвиразніше виявляється в рефлексії \bar{o} , \bar{e} без наголосу.

6. На території південної Київщини найдавніше витворився перехідний тип говору від південних до північних на південній основі. Ці говори можна було-б об'єднати в розумінні центрального українського діалекту.

7. Той факт, що сьогочасні південно-східні говори витворилися на південно-західній основі, дозволяє майже з безсумнівною признати, що тим головним центром, який постачав колонізаційний матеріял для південного Лівобережжя, були Поділля і Галицька Наддністрянщина (як думали Михальчук і Шахматов)...

8. Нарешті, як висновок про добу протоісторичну, можна виставити тезу, що та споконвічна відмінність, яку ми виявили поміж двома давніми діалектичними групами на українській території — північно-східньою і південно-західньою — не меншої ваги, як і відмінність поміж іншими діалектичними східньо-слов'янськими групами на території східньої Європи, напр. поміж північно-руською і східньо-руською (в розумінні Шахматова)¹⁾.

Міркування і висновки Ганцова далекосяжні і великої ваги; головно годиться піднести його заслуги на полі досліду північно-українських діалектів (й аналізи поліських дифтонгів). Точка третя і четверта (цих міркувань) звернені слушно проти погляду Злинського. Але деякі гіпотези за-смілі; я погодився-б цілком на поділ українських говорів у класифікації Ганцова, тільки з одним застереженням що-до карпатсько-угорських говорів; до південно-західніх можна сміливо зарахувати говори східньо-галицькі, наддністрянські, покутські, гуцульські, північно-буковинські і т. д. (=далі на схід і південь) — і вони, оці названі (західні), могли відіграти ролю, про яку говорить Ганцов, — але вистарчить згадати знову-ж-таки основні і давні різниці карпатсько-угорських говорів (див. праці Брока, Верхратського, та й Михальчук і Шахматов відокремлювали їх), щоб поставитись скептично до їх об'єднання з групою південно-західньою. Їх найкраще виділити в окрему групу, як це і робить Дурново.

Класифікація Дурново²⁾:

¹⁾ Всеволод Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів — Записки Істор.-Філолог. Відділу У.А.Н, т. IV (Київ, 1924), стор. 140—141.

²⁾ Опыт... § 71 і § 80 та Очерк истории русского языка (М. 1924), § 98.

- I. Північно-українська група:
- а) говірки Підляшшя: північні частини повітів Холм і Володимир-Волинський, південні частини повітів: Менськ, Гродно.
 - б) західньо-поліські говірки (Пинськ).
 - в) середньо-поліські говірки (Мозир).
 - г) східньо-поліські говірки: повіти Чернігів (без південної частини), Ніжень, Борзна, Конотіп.
- II. Карпатська, чи карпато-угорська група:
- а) східньо-карпатські говори з рухомим наголосом.
 - б) західньо-карпатські і закарпатські говори з нерухомиим наголосом; бойки, лемки, долівці, замішанці і говірки по угорському боці.
- III. Південно-українська група:
- а) західньо-українські говори (Галичина, Гуцульщина).
 - б) східньо-українські говори (решта говорів на сході і півдні).
- (IV). Перехідні говори:
- а) від українських до білоруських (Менськ, Новгород-Волинський).
 - б) від українських до московських (Путивель, Донецький басейн).

І цей поділ вимагає ще деяких поправок; Дурново не узгоджує тих говорів, що їх Ганцов об'єднав під назвою центрального українського діалекту, та ще перехідних говорів до словацьких та до польських говорів.

Дурново робить свій поділ на основі таких даних: у говорах першої групи перейшли *o*, *e* в нових замкнених складах в дифтонги (двозвуки) або в прості (незложені) звуки (за винятком *i* з *o*), а звуки *ы*, *и* почасти заступлені одним, а почасти ще відрізняються; в південній групі перейшли *o*, *e* в нових замкнених складах в *i*, а звуки *ы*, *и* заступлені завжди одним звуком середнього ряду; карпато-угорська група об'єднується такими спільними рисами: 1) на місці давнього *e* в нових замкнених складах перед м'якими приголосними та перед *j*, а так само на місці звука *ъ* з'являється *i*; 2) давніші *ы*, *и* етимологічно відрізняються; 3) дзвінки приголосні втратили перед безголосими (глухими) і почасти у визвучі слів свою дзвінкість; 4) зберігається м'яке *p*; 5) з'являються сполуки *кы*, *хы*; 6) звук *a* не переходить в *e* по м'яких приголосних і шиплячих; 7) *ш*, *ж* — тверді; 8) в інфінітиві та імперфекті дієслова „бути“ зберігається *и* (*ы*): *быш*, *быша*.

Як уже вище зазначено, гуцульський говір сюди не зачислюється, бо — окрім прикмет під 1), 3) і 4) — всі інші йому зовсім чужі. Можливо, що й інші карпатські говори не всі вичислені вище точки поділяють в однаковій мірі. І саме що-до давніших *o*, *e* в нових закритих складах, — то їх заступлення не рівне. У працях Верхратського читаємо: „Звук *i* замість давнього *ъ* знаходимо в словах:

віра, вік, діло, тіло, утіха, мішати, тісний... Але там, де давніші *o*, *e* в більшості українських говірок здівжуються в *i*, тут з'являється звук *y*: 1) Буг—Бога, вуспа, вусім, гвезд, двур, звунок, грум, гуд, кут, худ, 2) в закінченнях *g. pl. masc.*: волуw, чоловікуw, королюw, віw-чаруw, *fem.* коруw, кус, пчул, нуг; ворут; 3) в *i.* куньми, ворутьми, кустьми; 4) в деяких двоскладових словах: овес—але *g.* вуwса, *d.* вуwсови, *i.* вуwсом, *l.* вуwси, *pl.* вуwси (-а), кусца, нухтя, стулця; 5) в *l. sg. masc.* прикметників і займенників, напр.: на добрум стулі, на тум боці: в *d.* і *l. fem.* прикметників: добруй дітині, туй старуй кобилі і т. д.; 6) у висловах, зложених з прийменником *po-*: пуйти, путьма; 7) у формах кон'югаційних: буйся Бога, стуйте, вун рус; 8) в *Perf. Akt.*: ізмук, вул був рогами; в інших знову словах цього не бачимо, напр.: хосен—хосна—хоснувати, околот і ин.¹⁾

Тільки в небагатьох місцевостях, що межують з Гуцульщиною, з'являється в усіх тих випадках звук *i*; їх і можна зачислити до нашого говору. Про ці говори читаємо у Зілинського: „Українські говори в східній часті Карпат по угорським боці, що займають північно-східну часть Земплинського, більші часті комітатів: Уг, Берег, Марамарош і північну часть ком. Угоча, розпадають ся під тим оглядом на дві нерівні часті, на південну більшу і північну меншу по вздовж галицької границі.—В говорах південної часті чує ся на місци основних *o*, *e*, подібно як і в многих поліських та підляських говорах, майже виключно монофтонги, що не доходять до звука *i*, а саме на місци *o* звуки: *y*, *ω*, *й* і спорадично: *o*, *ы*, а на місци *e* звуки: *ю*, *й* та спорадично *e*, прим. кунь, вул, кωнь, вωл, кїнь, віл, конь, выдкы і т. д.; тютка, тьїтка, люд, льїд, лед і т. д.—Звук *й* переважає в комітатах: Берег і Угоча, в інших знова (т. є. в комітатах: Марамарош, Уг та в східній часті Земплинського комітату) звук *y*, *ю*. Чим дальше на північ, в напрямі до галицької границі, можна часто почути в тій самій місцевості, а навіть в тім самім слові, побіч згаданих рефлексів вже також звук *i*, а в північній вузкій полосі, по вздовж галицької границі, замешканій Верховинцями, заступає старі *o*, *e*, подібно як у сумежних галицьких Бойків та в переважній часті Гуцулів, тільки звук *i*. На місци *ъ* чує ся у всіх висше обговорених говорах звичайно звук *i*, що мягчить попередні шелестівки“²⁾.

Про відгуки на працю Ганцова (Смаль-Стоцького, Дурново, Зілинського), довідався я вже закінчуючи цю працю³⁾.

¹⁾ Іван Верхратський, *Über die Mundarten der Marmaroscher Ruthenen*. Станіславів, 1883, стор. 9—12.

²⁾ Проба упорядкованя..., стор. 345.

³⁾ Рецензія Смаль-Стоцького (*Slavia*, III, стор. 462—470 і 695—706) зайняла супроти праці Ганцова полемічне і апіорно негативне становище.

Дурново висловлює в своїй рецензії (*Slavia*, IV) признання для праці Ганцова: стаючи в його обороні, відкидає закиди Смаль-Стоцького, як безпідставні, а далі пояснює відмінності між класифікацією авторів „Опыта“ та класифікацією Ганцова тим, що одна

Територія гуцульського говору. Північно-західню границю з галицького боку творить ріка Лімниця — правий доплив Дністра; відсіля простягається діалектична смуга на південний схід здовж Карпатського ланцюга аж до того кута, де Галичина межує з Буковиною; цю границю переходить вона і захоплює собою досить широку смугу північно-західньої Буковини. На південних стоках Карпат мало знаходимо осель — головно в північно-східній частині Марамароського комітату — де переважає цей говір. Цілком инакший образ стає перед нами на карпатському підгір'ю по північному боці: тут виповнює собою гуцульський говір у густо-замкненій масі чималий обшир підгірського краю; починаючи від північно-західнього сусідства з бойками, де смуга його найвужча, продовжується на південь, розростаючись рівночасно на схід, де межує з говором Покуття; границя східня (від Покуття) дуже плавка і не дається легко визначити.

В Галичині живуть гуцули у трьох повітах: Косів, Печеніжин, і Надвірна. В першому: Бабин, Бервінкова, Білоберезка, Хороцева, Довгополе, Ферескуля, Голови, Гринява, Яблониця, Ясенів, Ріка, Зелень, Явірник, Яворів, Красноіля, Криворівня, Бистрець, Дземброня-Ріка, Перехресне, Полянки, Розтоки, Рожен малий, Рожен великий,

сторона і друга взяли були за підставу своїх поділів різні епохи (не той самий час): „С предлагаемой Г-вым классификацией нельзя не согласиться в том смысле, что различная судьба безударных *o*, *e* в новых закрытых слогах и безударных *e* и *ь* в говорах, относимых им к северной и южной группам, в связи с наличием других черт, свойственных только одной из этих групп, или северной, или южной, несомненно указывает на их давнюю обособленность, т. е. на то, что в основе их лежат разные диалектические группы древнейшей эпохи. Возможные ошибки в определении границ этих групп или в признании тех или других из остальных черт характерными для северной или южной группы не меняют правильности самого принципа и вполне объяснимы нынешним состоянием малорусской диалектологии“ (154)... „ошибочным считает Г. и выделение карпатских говоров в особую группу. Признавая некоторую долю справедливости в замечаниях Г., укажу однако на то, что расхождение между составителями „Опыта“ и Ганцовым зависит от того, что за исходный момент для классификации говоров они и Г. брали разные периоды в развитии малорусского языка. Для составителей „Опыта“ таким моментом было распространение типичных южно-малорусских черт: перехода всех дифтонгов из старых *o*, *e*, *ь* в *i* и совпадения старых *u* и *i*, потому что эти две черты, хотя и несомненно поздние, возникшие после ряда других южномалорусских черт, сыграли большую роль в образовании малорусского языка... Поэтому составители „Опыта“ считали себя вправе объединить все говоры, усвоившие обе названные черты, в одну группу безотносительно к их предыдущей истории... Но имевшийся в распоряжении составителей „Опыта“ материал был недостаточен для того, чтобы установить насколько северномалорусские черты в этих говорах органичны, а южномалорусские являются результатом вторичного наслонения... Выделяя из общей массы малорусских говоров северномалорусскую и карпатскую группы, составители „Опыта“ только констатировали факт, что на эти говоры изменение дифтонгов в *i* или совпадение *u* и *i* старых не распространилось, независимо от того, представляет ли каждая из этих групп самостоятельное целое или нет... Впрочем выделение карпатских говоров в особую группу имеет и более веские основания. Г. совершенно прав, относя карпатские говоры по происхождению к югозападной группе, но он не учитывает того факта, что они рано были оторваны от общей массы южномалорус-

Річка, Стебне, Соколівка, Тюдів, Устеріки, Жаб'є, Ильця-Слупейка; в другому: Акришори, Баня березівська, Березів нижній, Березів вижний, Брустури, Космач, Луча, Лучка, Прокурава, Текуча, Баня свірська, Шешори; в третьому: Дора, Яремче, Яблониця, Ямна, Багривець, Микуличин, Татарів, Ворохта, Поляниця, Зелена.

На Буковині: Балтін, Бергомет, Бріяза, Черногузи, Довгополе волоське, Дихтинець, Гропа, Извор, Яблониця, Кірлібаба, Кісилиця, Конятин, Лопушна, Лукавець, Маренічени, Петрашени, Плоска, Розтоки, Рус-Молдавіца, Руска, Селетин, Сергіє, Сіпітул, Стебне, Сторонець Путілла, Усте Путилова, Ватра Молдавіца, Загаріч, Шіпот, Тораки, Ілля.

По угорському боці: Баня руська, Білин, Богдан, Бичків, Луги, Поляни, Бахів.

На підставі давнішої статистики з року 1874 становило загальне число гуцулів 107.620 душ (в Галичині 79.031, на Буковині 13.205, в Марамарощині 15.384).

Головні прикмети гуцульського говору: 1) Рухомий наголос, 2) перехід $a > e$ після м'яких приголосних, після шиплячих i, j , 3) м'які

ських говорів, и за это время все остальные южnomалорусские говоры, как западной, так и восточной группы пережили ряд общих явлений, оставшихся чужими для карпатских говорів, и потому, если для известной эпохи деление южnomалорусских говорів на западную и восточную группу правильно, то для другой эпохи северные и восточные говоры западной группы вместе с говорами восточной группы должны противопоставляться в целом карпатской группе* (156—157).

Злинський (До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів — юбілейні Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. СХLI—СХLIII) виступає, слідом за Стоцьким, проти погляду Ганцова і боронить становище свого попереднього поділу, хоч робить тут рівночасно цікаву поступку на користь карпатських говорів. Ось його провідні думки-підсумки, що ще й заохочують до дальших дослідів на полі української діалектології:

„1. Подані в праці Ганцова звукові риси як характеристичні для північно-українських говорів не є своєрідні й не доказують споконвічної відмінності поміж північною і південною діалектичною групою, а розвинулися, як слушно здогадується акад. Смаль-Стоцький, розмірно пізно під білоруським впливом і вказують хіба на те, що сучасні північно-укр. говори представляють собою різні стадії перехідних говорів від чисто українських до білоруських.

2. Дефінітивна і всестороння діял. класифікація укр. говорів у сучасному й в минулому є рішучо передчасна перед переведенням як найдокладніших дослідів над усіма мовними явищами (фонетичними, морфологічними, лексичними...) на шлії укр. мовної території і як довго не матимемо потрібних історичних даних про всякі міграції і колонізації укр. населення в давнину.

3. А поки це не станеться, треба прийняти для практичних цілей при діял. досліді тимчасовий, чисто географічний поділ сучасної укр. мовної території на 3 діял. групи: говори східні, західні й північні.

4. Через те, що українська діалектологія справді страшенно нерозроблена, потрібна негайно зорганізувати працю над дослідіми цілої укр. мовної території, щоби зберегти перед загибеллю особливо цінні останки різних старих мовних явищ в наших архаїчних говорах* (стор. 19).

шиплячі і м'яке *p* у визвуці, часто також в назвуці і в середині слова, 4) середнє *л* (*l*) побіч м'якого *л'*, 5) на місці давнього *i* звуки *e* чи *ə*, 6) *i* з давніх *o*, *e* в нових замкнених складах, та з давнього *ъ*, як у південно-українських говорах, 7) тверде *m* в III ос. sg. і pl. praes. може відпадати, 8) тверде *ц* у визвуці слів: ку'пец, 'корец, горо-
'бец, то-що.

Історичні відомості про говір. Писаних історичних пам'яток про гуцульський говір так що й нема, отож й джерела до історичного розвитку говору дуже скупі. З „буковинської господарської грамоти“ (1411 р.), що має загальне значіння для розвитку української мови, особливих окремішностей говору не видно, — а в написах на пам'ятниках та монастирях з північної Буковини, що їх зібрав Козак ¹⁾ (вони сягають по рік 1502), народній елемент майже зовсім не проявляється; можуть вони послужити — як це й сам автор одзначив — як причинок до історії церкви.

Справді важливу пам'ятку знаходимо в чеській граматиці Яна Благослава, з року 1571-го. Тут записана одна гуцульська пісня. Про сам говір обмежується Благослав короткою згадкою, що його важко розуміти чехам та полякам, що в ньому є гарні, своєрідні вислови і форми дієслова, які — хоч не подібні до словацьких — проте основно від них не різняться, далі — що говір вироблений, має свою граматику (її Благослав не бачив) та що визначається він великим багатством поетичних фігур. На зразок подає він оцю пісню:

- Дунаю Дунаю чому смутен течеш
 На верші Дунаю три роти ту стою
 Первша рота Турецка
 Друга рота Татарска
 5 Трета рота Волоска
 В Турецки(й?)м роте шаблямї шермую
 В Татарским роте стрилкамї стріляю
 Волоским роте Штефан вийвода
 (В) Штефанови роте дивонька плачет
 10 И плачучи пові(й?)дала Штефане Штефане
 Штефан вийвода, альбо ме пуймі альбо ме ліші
 (О)ач бо што мі речет Штефан вийвода,
 Красна дивонїце пуйміл бих те дивонько
 Неровна й мі ес, лішіл бих те, міленка мі ес
 15 Што(м) мі рекла дивонка, пусти мне Штефане
 Шкочу я в Дунай, в Дунай глубоки
 Ах kdo ме доплинет его я буду
 Ніхто ме доплинул красну дивонку

¹⁾ „Inschriften...“ Відень, 1903.

Доплинул дивоньку Стефан вийвода
 20 И взял дивоньку за біл і у (в?) ручку
 Дивонько душенко міленка мі будеш. Амен.

Не зважаючи на тодішню (згерманізовану) чеську транскрипцію, та — очевидно — кілька неконсеквенцій Благослава (в рядках: 6, 9, 10, 12, 15 і 20), можна в цій пісні доглянути декілька справді характерних рис гуцульського говору. Тут зустрічаємо середнє *л* (не у визвуці, що може бути й чехізмом), кондиціональну форму *бих*, яка й досі живе в говорі; правильно занотоване ймення *Штефан* (і вокатив *Штефане*); акузативні форми займенників: *тє, мє, мнє* (енклітичні форми, що нині звучать: *т'є, т'і* чи *к'є, к'і* та *н'є, н'і*) і такі самі форми дативу: *мі* (чи *ми*); тверде *т* у визвуці слів (*доплинет* і т. д.) — хіба тільки тому, що м'якого знаку на відміну цього звука Благослав не знав, так як і не зазначив він м'яких шиплячих. За чехізмами та словацизми вважати треба форми: *стою, шермую, стріляю* (для III ос. рл.), *вийвода* (можлива була-б тільки: *войвода* або *вуйвода*), *дивоніце, ротє, альбо*. За помилкові вважаю також претеритальні закінчення *-іл, -ул* (*пуйміл, доплинул* і т. д.); по словацькому боці були-б такі форми може й оправдані, та якщо пісня походить з галицького боку (а так у граматиці сказано), то тоді вони є анахронізми і в народній мові не могли бути живими формами; в другій половині XVI століття (коли-то занотовано цю пісню) таких закінчень не було, а були — від давніших часів уже — закінчення *-ів, -ов, -ув, -ив* (чи власне *-іw, -ow, -uw, -iw*) і т. д.; їх знаходимо у „буков. господарській грамоті“ 1411 р.

Назва „гуцул“. Походження назви „гуцул“ доволі проблематичне. Дотеперішні досліди в цьому напрямкові не дали ще остаточного і позитивного вирішення. Naquet¹⁾, який з доручення австрійського уряду відвідав східні Карпати, щоб перевірити мінеральні продукти цих гір, називав мешканців Гуцульщини „гірськими русинами“ та „правдивими покутянами“. Назви „гуцул“ — як здається — він не знав.

Ю. Коженювський виводить це ймення²⁾ від слова „кочувати“ — буцім-то мешканці Поділля „перекочували“ підчас татарських і турецьких нападів на підгір'я, нинішню Гуцульщину (отож „кочули“ — „гоцули“ — „гуцули“) — вивід сумнівної вартости.

Кайндль³⁾ довідався в гуцулці, що назва ця пішла від румунського слова „гуцан“ (готоман), яке визначає: великий злодій (*гоц + закінчення ул*).

¹⁾ „Neueste physikalisch-politische Reisen“, III, 1799.

²⁾ В передмові до своєї драми „Верховинці“ (Karpassy górale), виданої московською мовою в Харкові 1841—45.

³⁾ „Die Huzulen“, ст. 3. Відень 1894.

Шухевич¹⁾ розпитував теж у гуцулів і довідався, що ця назва перейшла на людей від гірських, карих коней турецької породи; Шухевич прихильється до цієї думки і стверджує, що назва „гуцул“ набула за новіших часів, бо — як каже — і полякам, яким належали східні Карпати до р. 1772, була вона невідома.

Найкраще поставив справу В. Гнатюк²⁾. За основу приймає він румунське „готуль“, але висвітлює справу всебічно. Отож назву цю зв'язує він з оприщиною, а опришків рівняє з сербськими гайдюками, кавказькими абреками та апенінськими бригаантами. Гнатюк констатує, що опришками були — окрім гуцулів — ще й румуни, мадяри, бойки, то-що, але назва залишилася тільки за гуцулами через те, що тереном діяльності опришків була власне територія Гуцульщини, в недоступних горах на пограниччі трьох держав. І ще дві важливі речі висуває Гнатюк на світло дня: 1) не було випадку, щоб яка гуцульська оселя брала поголовну участь в оприщині (отже були це люди з різних околиць), 2) опришки виступали часто-густо оборонцями і местниками покривдженого народу, що стогнав за тих часів під тягарем невідрадних політичних і соціальних відносин.

Гуцули і покутяни. З гуцульським говором близько споріднений говір покутський (в повітах: Коломия, Городенка, Снятин і Товмач). Тут знаходимо те саме вживання применника *vi-* (замість *vi-*) та перехід *a > e* після м'яких приголосних і після шиплячих (за винятком позицій після *j* та в назвці слів) і крім цього перехід *a > i* в п. sg. fem.; м'які шиплячі теж зберігаються, але не в такій мірі, як в говорі гуцульському. Про інші спільні прикмети та про ті відмінності, що заходять між цими говорами, згадаємо у відповідних розділах.

Живі взаємини і обочіні впливи говорів гуцульського і покутського можна пояснити мандрівним життям гуцульських промисловців. Рік-річно сходять гуцули (звичайно під осінь) в покутські доли і торгують тут усяким своїм крамом, забезпечуючи таким робом себе на зимовий час потрібною живністю. Вони привозять: соснові доски, коновки, цебрики, відра, дерев'яні ложки, обручі й инакше знаряддя; деякі міняють сушені овочі і гриби, а ще інші розвозять у великих бочках дьоготь.

Багато з-поміж них славиться знаменитими будівничими майстрами, можна-б сміливо сказати: архітектами; крім звичайних і вибагливих хат, домів, ставлять вони пишні вілли й величні церкви.

Гірська країна, що її заселяють гуцули, не може прогудувати свою людність; отож гуцули розвинули різноманітний промисл. Побіч

¹⁾ „Гуцульщина“, т. I, ст. 25—26.

²⁾ „Причинки до пізнання Гуцульщини“ — Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. СХХІІІ—СХХІV, стор. 45, 14, 15.

годівлі худоби, полювання, рибальства, сплавлювання дерева і сінокосів — треба згадати ще за такі галузі гуцульського домашнього промислу, як: слюсарство, різьбарство, ложкарство, коритарство й бондарство, столярство, гарбарство і кушнірство, ткацтво, ганчарство, мосяжництво і токарство.

Виїздять також гуцули на сезонні роботи (головно жнива) в найдальші околиці Галичини, а то й за кордон.

Напрявні точки. Для успішного слідування за особливостями говору, а також для систематичного задержання порядку праці — треба мати на увазі: 1) риси, спільні усім східньо-слов'янським говорам, 2) риси, спільні українським говорам, — і по цих напрямних обговорювати діалектичні відмінності даної області.

Як приймає більшість філологів-славістів, — був колись період часу, коли всі східньо-слов'янські діалекти стояли до себе значно ближче, ніж тепер¹⁾. Трубецкой і Лер-Сплавінський подають²⁾ лиш по чотири точки одмін півночі від півдня (східнього слов'янства) за передісторичної чи власне передписьменської доби (як визначає Лер: перед XII століттям): 1) на півночі *г* (*g*) — на півдні *γ* (*γ*, а згодом *h*); 2) *ч*, *ц* відрізнялися на півдні — а на півночі змішувались; 3) *мл*, *дл* перейшли на півдні в *л*, на півночі дали: *кл*, *гл*; 4) *щ*, *ждж* дали на півночі *шхь* і *жгь* (*шх'*, *жг'*). Далі наводять вищезгадані вчені цілу низку одмін, якими відрізнялася українська мова від московської. Таке виразне відокремлення української мови настало — на Трубецкого думку — між 1164-м (Добрилова Євангелія — зник слабих півголосних *ъ*, *ь* на півдні) і 1282-м роком (Новгородська Кормча — зник слабих півголосних на півночі). Українську мову відділяли тепер від московської отакі специфічні риси (що йшли по собі в такому хронологічному порядку): 1) здовжені чи подвоєні приголосні, що виникли в наслідок асиміляційного процесу (*суддя*, *зілля*, то-що); 2) зник *і* в назвуці слова („*грати*“) та повстання з'явищ, як „*тривога*“, то-що; 3) дифтонгізація старих *о*, *е* в нових замкнених складах і 4) диспалаталізація приголосних перед складовими голосними пе-

¹⁾ Про праруську, чи східньо-слов'янську мову спільність можна — на мою думку — говорити остільки, оскільки можна-б приймати колишню південно- чи західньо-слов'янську мову єдність. А якщо прийнятий поділ слов'янства на три галузі методичний і географічний, — то очевидно, що і всяку єдність встановлюється заради цього принципу. Бо кожному тямущому філологові ясно, що при дотеперішніх даних неможлива річ остаточно вирішити передісторичне квантитативне і квалітативне відношення (супроти себе) окремих слов'янських діалектів, чи ідіомів. Тому-то й не повинно дивувати (головно московських) славістів, коли почують іноді такі відносно-порівняльні зіставлення: українська мова стоїть у такому відношенні до московської, як — з невеличкими модифікаціями — мова польська до чеської, чи мова сербська до болгарської.

²⁾ N. Trubetzkoy, Einiges über die russ. Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinruss. Spracheinheit — Zeitschrift für slav. Philologie, т. I, стор. 305 і 291; Tadeusz Lehr-Splawinski, Stosunki pokrewieństwa języków ruskich — Rocznik Slaw., т. IX.

реднього ряду, а з цим сполучене: заступлення давніх *ы, и* одним звуком (*и*) та 5) ствердіння м'якого *р* і шиплячих (почасти) і ин. За цей самий час витворилися свої окремішності і на Московщині і на Білорусі.

З огляду на сучасний стан — визначаються всі східньо-слов'янські говори отакими спільними прикметами:

1) Повноголосом, тоб-то *-оро-, -ере-, -оло-* між приголосними; в інших слов'янських мовах виступають на їх місці сполуки *-ра-, -ре-, -ла-, -ле-* та *-ро-, -ре-, -ло-, -ле-*.

2) Звуком *о* в назвуці, де інші слов'янські мови мають *е* або *је*.

3) Сполуками *-ор-, -ер-, -ол-* між приголосними, де інші слов'янські мови мають складові *р. л*, або сполуки відмінні від сх.-слов'янських.

4) Звуком *ж*, де в польському виступає *дз*, в чеськ. *з*, в словін. *ј*, в серб. *ћ*, в болг. *жд*.

5) Звуком *о*, де в польському і чеськ. виступає *е*, в серб. *а*, в болг. *ѝ*.

6) Звуком *о* після шиплячих, де в інших слов'янських мовах виступає звук *е* (або інші звуки).

7) Звуком *-т* або *-ть* в закінченнях III ос. sg. дієслів другої кон'югації та в III ос. pl. дієслів першої кон'югації, чого інші слов'янські мови зовсім не знають.

8) Однаковими особливостями в утворюванні родів дії, чим основно відрізняються від решти слов'янських мов.

Інші прикмети (як *-ро-, -ло-* в назвуці, *у, а* з давніх носових *ą, ę*, так зв. *л* епентетичне, *л* на місці сполук *тл, дл*, сполуки *цв-, зв-* в назвуці слів, форми прикметників як *злого, злomu*, то-що) мають сх.-слов'янські говори в більшій чи меншій мірі спільні ще з іншими слов'янськими мовами.

Українські особливості (крім згаданих прикмет маємо ще такі):

1) На місці старих *о, е* з'являються в нових замкнених складах звуки відмінні від тих, що в відкритих складах.

2) *е*, що повстало в давнього *е* або з *ь*, переходить після шиплячих в *о*.

3) Супроти московського *-ой* маємо *-ий* (*лихий, мию, помиї*).

4) Замість *-ро-, -ре-, -ло-, -ле-* з давніх *ръ, рь, лъ, ль* у відкритих складах можуть з'являтися *-ри-, -ли-*.

5) *-в* у визвуці, у назвуці перед приголосними та після голосних переходить у редуковане чи нескладове *ш*; так само *л* перед приголосними та у визвуці слів.

6) Звук *г* — гортанно-придиховий.

7) Усі приголосні перед *е* тверді.

8) Здовжені чи подвоєні приголосні (*життя, колосся, весілля, то-що*).

- 9) Зберігаються старі локативні форми (*жінці, дорозі, кожусі*).
 - 10) Нема форм п. рл. не середнього роду на *-а*.
 - 11) Закінчення *-ть* III ос. sg. дієслів першої кон'югації відпадає.
 - 12) Старі форми в імперативах (*стережи! печи! печіть!*); перша ос. рл. відмінна від тієї ос. в індикативі (*берім* або *берімо*) і багато інших.
-

ЧАСТИНА ПЕРША.

СИСТЕМА ЗВУКІВ І ВИМОВА.

Голосні і приголосні гуцульського говору.

1) Голосні

а) без заокруглення ¹⁾:

i	— напружене	}	звуки переднього ряду горішнього піднесення (утворення)
i	— нескладове		
e	— напружене	}	звуки переднього ряду першого середнього піднесення
e	— нескладове		
э	— напружене	}	звуки середнього ряду другого середнього утворення
э	— відкрите		
и	— відкрите		— звук середнього ряду горішнього утворення (о — звук середнього ряду першого середнього піднесення)
а	— відкрите		— звук заднього ряду спіднього утворення

б) з заокругленням:

ý, ÿ	— напружене	}	звуки заднього ряду горішнього піднесення
w	— нескладове		
у (лат. ú)			— середнього ряду горішнього піднесення
о	— напружене	}	звуки заднього ряду першого середнього піднесення
о	— відкрите		
ö			— звук переднього ряду середнього утворення

2) Приголосні

(Артикуляція)

(Акустика)

а) закриті

вибухові (експлозивні)

губні (лабіяльні) п (р)
двогубні (білабіяльні): б (в)

глухе }
дзвінке } тверді

¹⁾ Ця класифікація базується на трьох (головніших) моментах артикуляції: 1) з огляду на вигляд губ (заокруглені голосні і без заокруглення), 2) ряди: передній, середній,

зубні (дентальні) передньо-язикові:	т (t) д (d)	глухе дзвінке	} тверді
середньо-язикові	т' (t') д' (d')	глухе дзвінке	
задньо-язикові (велярні дорзальні):	к (k) г (g) к' (k') г' (g')	глухе дзвінке глухе дзвінке	} тверді } м'які (палатальні)

б) щілинові

спіранти

передньо-середньо-язикові	{ с с' (s s') з з' (z z')	глухі тверді і м'які дзвінки „ „	} сичучі
губо-зубні (лябiodентальні) спід. верх. двогульні	ф (f) в (w; не v!)	глухі тверді дзвінки „	
передньо-середньо-язикові	{ [ш] ¹⁾ ш' (š š') — ж' (— ž')	глухі м'які дзвінки „	} свистячі
задньоязикові	х х' г (h)	гортанні глухі тверді і м'які ларингіяльні придихові дзвінки	

в) закрито-щілинові

африкати

ц ц' [ч] ч' [щ] ш' (с с' č č' šč š'č')	глухі тверді і м'які
дз дз' [дж] дж'	дзвінки „ „
	[ц дз — сипучі ч дж — шумячі]

г) напіввідкриті

плавкі

двогульні	м (m)	носові тверді
передньо-язиково-зубні	н н' (n n')	носові тверді і м'які
бічні (латеральні)	л л' (l l')	ротові плавкі
дрижачі (вібральні)	р р' (r r')	ротові (вібральні)

Задньоязикове (палатальне) j, яке рівняється здебільша нескладовому i (i).

Характеристика вимови. В цьому розділі подам деякі завваги і загальні поясіння, що торкаються приурочення до вимови окре-

задній — з огляду на поземну позицію язика і 3) піднесення (або утворення) горішнє, середнє, спіднє — з огляду на доземну позицію язика.

¹⁾ Звуки твердих відтінків, взяті в транскрипції в клямри [], трапляються в гуцульському говорі дуже рідко — і то під чужим впливом (занесені гуцулами від сусідів).

мих звуків в головних частинах гуцульського діалекту (півночі і півдня); рівночасно додані приклади й обговорення їх сповнятимуть ролю змалювання особливих положеннів (позицій) мовних органів (мовного апарату) підчас артикуляції звуків.

Голосні. При артикуляції звука *i* підходить долішня щока дуже близько до горішньої; хребет язика підсувається геть вперед і вгору; м'язи язика цілком напружені. Віддалення проміж губами мінімальне, — нагадує вигляд легко-розкритої черепахи. Повстає звук вузько-відкритий. Оце передне *i* виявляє після твердих приголосних нахил до переходу в середній ряд, а саме у звук верхнього, або ще частіше середнього утворення. У словах, як: вітер', свічка, річка, кал'іка, сопівка залишається *i* майже на цілій області незмінне; це *i* повстало з давнішого *ъ*; зате *i* в прийменнику *ві-* (північно-східньо-гуцульське і покутське) підпадає в деяких околицях південної частини говору зміні на звук *и* чи *э*. Так само і те *i*, що повстало з давнішого *о* в нових замкнених складах вимовляється в околицях Вижниці, Пістиня, Яблонова як *и* (э): вэн (<онъ> він), дзвэн (<звонъ> дзвін), мэст (<мостъ> міст), то-що. Оце з'явище охоплює розмірно малу смугу; до того-ж воно не продуктивне (не поширюється) і часто допускає (в згаданих випадках) побіч себе вимову звука *i*.

При артикуляції звука *e* — розхил шок (приблизно) наполовину ширший, ніж при *i*; куточки уст трохи менш подані взад, як це було при позиції *i*; хребет язика підсувається вперед і, підносячись вгору, наближується до переднього піднебіння (але в меншій мірі, ніж при *i*); при цьому м'язи на хребті язика дещо напружені. Повстає звук середньо-відкритий. Головно в положенні після м'яких приголосних вимовляються звуки *e* з напруженням язика, напр. *јек*, *јєгода*, *јєблуко*, *јєр'марок*, *јєк'эј*, *мн'єсо*, *ч'єс*, *ј'єба* (на півдні: *ч'єс*, *ј'єба*); так і в дієслові: *'wt'etə*, *'wz'etə*; в прикметнику: *мн'єк'эј*, *к'еш'к'эј*; в числівнику: *пјет'*; в instr. fem. речівників і займенників: *зэм'лєw*, *свэ'нєw*, *нєw*, *цєw*, то-що. Первісне *e* зберегається й вимовляється виразно під наголосом, напр.: *'небо*, *'него*, *'нему*, *'дерево*, *'вести*, *'нести*, а в ненаголошених складах вимовляється пробіжніше і менш виразно. Ненаголошені звуки підпадають скоро квалітативній переміні: *вєр'є'тєно* — треба було-б написати: *вэр'є'тєно*, *смє'танє* — *смэ(э)-'танє*. Ці зміни ненаголошених звуків *e* виступають на півночі і сході говору, а також на цілому обширі покутського говору; в південних частинах Гуцульщини вони такій переміні або зовсім не підлягають, або тільки дуже рідко, спорадично (під впливом північно-східньої вимови).

Звуки середнього ряду — очевидно секундарного походження — можна часто завважити в тому самому слові; отож на місці давнішого *i* виступає на півдні звук *e*, а на півночі звук *э* (при цьому обидві частини діалекту мають звук *ə* — зам. давнішого *i* — в останньому складі

inf, praes.): на півдні — де'ветәси, на півночі — дэ'ветәси, мо'летәси — мо'лэтәси, 'бетә — 'бэтә, ло'ветә — ло'вэтә, то-що.

Зворотний займенник *ся* (старо-церк. сѧ) заступається правильно фонемою *си* (*sy*); в декількох північних місцевостях вимовляється воно як с'е, а в покутському говорі як: с'е, с'і.

Чисту і виразну вимову звука *и* (*y*) чути лиш у небагатьох словах (на цілому гуцульському обширі): ци'бух, 'циган, си (<сѧ>ся), ци, (=чи). Звуки другого середнього утворення можуть викликати особливе зацікавлення тому, що на більшість спостерегачів роблять вони (акустичне) вражіння звуків горішнього ряду; вони може й закрашені (як для слуху) відтінком звука *и* (*y*), але — із місця артикуляції судячи — вони в жадному разі до горішніх не належать; це дається ствердити при докладній і уважній обсервації тих звуків.

Звук середнього ряду, першого середнього піднесення — що його позначено умовно знаком *q* — не встановлений в говорі напевно. Мені доводилося чути у деяких гуцулів з околиці Татарова вимову, де можна було цей звук сконстатувати (напр. у словах: Коломця, мѣ, вѣ), проте-ж, там обмежується він кількома словами — і на інших місцях не подибується.

Нормальне *a* вимовляється при плоскому і пасивному положенні язика в долішній частині ротової ями; м'язи язика підчас цієї артикуляції перебувають у ненапруженому стані. Губи творять форму неправильної еліпси, розхил щок на половину більший, як при звуці *e*. Повстає звук широко-відкритий. Він виступає в цілому говорі після твердих приголосних у словах, як: 'камін' (побіч 'камен'), сам, 'хата, фа'летә (= хвалити), фа'татә (= хватати), да'вати, то-що і в таких позиціях не підлягає жадним змінам. Зате північно-буковинські: моло'деца, д'і'веца, д'і'ї'неца, ко'пеца, головно там, де звук *a* стоїть після *ц*, *ч*, *ш*, *ж*, *ј* — змінюються в північних частинах говору на: моло'дец'е — моло'дэц'е, а в покутському говорі переходить той звук (після тих самих приголосних) в *i*: моло'диц'і, к'ер'ниц'і, (але: віw'ц'е, ло'ш'е; різниця заходить отже лиш в наголошених складах).

При вимові звука *y* спостерегаємо такі фізіологічні з'явища: повне заокруглення губ; хребет язика підходить дуже близько до заднього піднебіння, причому подається ввесь значно назад. Повстає голосний вузький (заднього ряду). Горішне *y* (*y*) середнього ряду дається чути після палатальних, напр.: 'wч'уси, 'ч'у'єш', ш'у'ка'ю, ш'у'ме(э)т, 'л'уб'ю, т'ут'ун, т'ут'у'нец, 'л'ул'ка, 'л'удә, 'б'ютси, в'ют, п'ю, 'дж'ума, 'тре'юда і т. д.; *y* (*y*) заднього ряду виступає після твердих приголосних: су'да (= сюди) фа'су'л'і, 'дуж'е, 'ду'хом. Нескладове *y* (*w*) являється в двозвучних (дифтонгічних) сполуках у вимові та в середині слів, де воно заступає давніші -лѣ, -ѣ та всі інструментальні закінчення жіночого роду на -ею і -ою (-ею, -ою, де бачимо таке з'явище: *j* між двома голосними випадає, передостанній голосний набуває наголос, а ненаголошений визвуковий вимов-

ляється нескладово). Приклади: 1) у п. sg. ск'іw, віw, к'іw, гн'іw, вowк, кров, г'іwка, то-що; 2) і. sg. мnow, со'bow, зlow, но'gow, ду'ш'ew, 'панew, 'гранew; 3) г. pl. дн'іw, по'п'іw, сві'к'іw, brow (побіч: 'бровіw), дrow; 4) III ос. sg. минулого часу masc. пі'ш'ow, зро'bew, знаw, хо'к'іw; 5) у невідмінних частинках: ow'ва, Gow, зnow, 'зawш'е; 6) у назвучі слів перед приголосними: wда'ветәси, 'wз'етә, 'wmіjу.

Звук *o*. Заокруглення губ трохи менше, як було при звуці *y*; хребет язика ховається взад і підіймається незначно вгору. Повстає голосний звук заднього ряду, першого середнього піднесення. Обидва відтінки (*o*, *õ*) знаходимо побіч себе, перший — звичайно — під наголосом, другий ненаголошений: 'борзо, 'кроком.

Що було сказано про звук *q*, те саме можна б віднести до звука *õ*; його зустрічаємо правда в більшій кількості місцевостей, але його поява обмежується до малого числа слів, у яких він виступає, напр.: 'jōjkatә, мбj.

Приголосні. Протиставлення м'яких лабіяльних твердим лабіяльним у гуцульському говорі нема; *n*, *b*, *m*, *ʃ*, *v* вимовляються лиш твердо. Тільки в кількох оселях, що межують з говором покуцьким (в говірках перехідних), можна завважити частинне м'якшення лабіяльних підо впливом попередніх м'яких шиплячих, або наступних звуків *i*, *j*. Приклади твердої вимови: дзвіз'да, пjу, 'мн'есо, 'віра, 'фіwкаjут.

Між дентальними знаходимо тверді і м'які. М'які *t'*, *ɟ'* чергуються завсіді з м'якими задньопалатальними *k'*, *g'*. Приклади: тот, то'рік, 'тогид, два'нац'ік', то-що. Зубні дзвінки робляться у визвучі слів і перед глухими (безголосими) приголосними — глухими (траять свою дзвінкість), напр.: сат (= сад), піт'пер'тә (= підперти), со'лот-к'әj (= солодкий), нат'ходә-т (= надходить), вітч'іпеси (= відчепися).

Тверде *ɕ* з'являється в словах: ци (= чи), ци'бух, цес, данцу-вати та у визвучі слів: 'хлопец, ш'вец (в покуцькому: хлопец', швец'), то-що. Тверде *z* у словах, як: зе'мл'е, 'зубә, здоjметә, 'зајец, 'зајіц (в покут. 'зајец' і 'зајіц').

Приклади твердої вимови звуків *s*, *ʃ*: со'лома, 'сенәj, са'доч'ок, 'штәрә побіч 'штәрә, шос побіч ш'ос, і т. д.; тверде *ʃ* уступає звичайно перед м'яким (*ʃ'*).

Дз виступає, як однорідний звук (не зложений) у словах: дзвін, дзві'зда, 'дзер'кало, дзә'ленәj, дзә'л'ізнәj, дзә'лен'катә.

Дорзальні тверді (*k*, *g*, *x*) артикуються нормально (без тих відтінків і варіантів, що їх знаходимо у бойків і лемків) і стоять перед голосними попереднього ряду: ко'ротк'еj, газ'да, моx, 'хоч'еш' і т. д. Перед звуками *i*, *e*, (*e*), *a*, *ə* вимовляються м'яко: 'лехк'әj, к'әх'екатә, к'еш'к'еj, 'х'еба, х'і'ба, 'х'ерітә, 'г'егатә і т. д. Звуки *k'*, *g'* стоять часто на місці звуків *t'*, *ɟ'* — явище змішування палатальних; слова: г'іло, г'ін', ст'іна, ст'ів вимовляються як: 'к'іло, к'ін', ск'і'на,

ск'іw; а слова: д'іло, д'ід, д'іра, д'ед'о — як: г'іло, г'іт, г'і'ра, г'ег'о. Оце мішання спостерегаємо навіть у листах малописьменних гуцулів, де воно повторюється масово; тут пишуться просто букви *к*, *г* на місці м'яких *т'*, *д'*. Ці особи відчувають мабуть положення свого язика при вимові тих звуків та й хочуть передати це в об'єктивно-фонетичній транскрипції, тільки з огляду на брак відповідного вишколення — не зазначають палатальности їх. Те саме з'явище подибуємо в покутському говорі.

Звуки *ц'*, *ч'*, *с'*, *ш'*, *з'*, *ж'*, *щ'*, *дз'*, *дж'* знаходимо в усіх частинах говору, навіть на східних окраїнах, де — здається — починають переважати тверді відтінки цих звуків. Як приклади можна-б навести: ц'ісар', ц'іwка, ч'ес, ч'ому, ч'едо, с'ім, ш'о, ш'епка — ш'эпка, з'іл'е, з'ебнутэ, ж'еба, щ'е — ш'е, щ'е'н'е, щ'е(э)павка, дз'уба, дз'обатэ, дж'ігун, дж'ус, дж'еворонка, дж'міл', дж'ірін'ко'к'ітэ, то-що.

Ларингіальне *г* тратить у визвуці слів свою дзвінкість і вимовляється як *х*: бох, міх (від: мог'ти, мо'чи), н'іх (g. pl. від но'га), сн'іх (= сніг); глухим стає воно теж перед глухими приголосними: лехк'еј, н'іхк'і (п. pl.).

Плавкі. Побіч м'якого *л'*, запанувало по всіх частинах гуцульського говору — на місці східньо-слов'янського „твердого“ *л* — середне („європейське“) *л* (*l*), що займає посереднє місце між *л* та *л'*; так напр. у слові lo'ветэ має воно артикуляцію препалатального (praepalatum) звука, а то твориться ще й вище: приблизно в першій половині піднебінної площини між praepalatum і postpalatum. В місцевостях, що стоять ближче до покутського говору, переходить воно у відтінки що-раз твердіших звуків, а в покутському говорі виступає вже, як звичайне загально-українське *л*. В середині покутського говору та в говорах наддністрянських того середнього *l* вже не чути. Якщо зачуємо іноді серед гуцулів „тверде“ *л* (*l*), — то це з'явище треба віднести на рахунок чужих (сусідніх) впливів, перещеплених за посередництвом гуцульських мандрівок.

З-поміж звуків плавко-дрижачих відрізняє гуцульський говір два відтінки: 1) напівтверде *р* (напр. у словах: 'рано, 'рустэ, трэ-матэ) і 2) м'яке *р'* — головно у визвуці слів: ко'сар', 'лемар', віw'ч'ер', по'вір'; а також у середині слів: ве(э)р'ш'ок, 'ч'ор'нэј, фіц'ігор'на, то-що. Твердого і „гострого“ *р* — яке зустрічаємо в інших українських говорах — з його сильним і прискореним дрижанням язика, в гуцульському говорі немає. Його вимовляють так, щоб кількість дрижання язика була (квантитативно) яко-мога найменша, а сила язикового тремтіння (квалітативно) розмірно слаба. В околицях Ланчина скидається оте *р* на супрадентальний звук *д* (*d*).

Наголос (акцент). Гуцульський діалект належить до більшості українських говорів, що мають рухомий експіраторний наголос, зв'язаний з квантитативною вартістю наголошеного складу.

Загально-прийнятому правилу, що в українській мові може бути наголошений кожен склад, без огляду на його віддалення від кінцевого складу слова, — наш говір не суперечить. Дуже легко навести приклади, які стверджують оту різноманітність і вільність наголошування; напр. слова з наголосом на останньому (кінцевому) складі: сма'га, мако'гін, зро'бев; на передостанньому складі: 'мої, 'братэ, бэ'щ'еснэ, ден'ц'іwка; на третьому від кінця: 'аріднэк, 'ш'е-бэнэк, на'грітон'к'э; на четвертому складі від кінця: 'сукровэц'е, поза'кур'увалэ; на п'ятому складі від кінця: 'вікор'ч'уватэ, попере'к'е-ч'увалэсме; на шостому складі від кінця: поза'ходж'увалэсмеси; на сьомому складі від кінця: 'віголодуватэси; на восьмому складі від кінця: 'віголодувалэсмеси і т. д. Багато слів допускає (в тій самій околиці) двояке наголошення, причому значіння слів не підлягають зміні; напр.: напе'ред — на'перед, ч'есом — 'ч'есом, дво'ма — 'двома, не'стэ — 'нестэ, бу'ла, бу'ло — 'була, 'було, мо'ја, мо'је — 'моја, 'моје, 'думатэ — ду'матэ, 'злек'ітэ — зле'к'ітэ, 'сн'ідатэ — сн'і'датэ, 'забэтэ — за бетэ, 'к'едатэ — к'е'датэ, то-що.

Інші знову змінюють своє значіння, коли переставимо їх наголос: му'ка — 'мука, ш'ко'да — 'ш'кода, за'раз — 'зараз, мэ'ром — 'мэром, то'му — 'тому, а'ле — 'але, то-що.

Склади слова в реченні вимовляються одні довше, другі коротше (час тривання вимовлюваних складів); наголошений склад звичайно найдовший (означаємо його умовно 1); безпосередньо за ним іде (здебільша) склад найкоротший (4); безпосередньо перед наголошеним стоїть склад довготи (тривання) 3 або 2. Цей час (тривання) не дається встановити все з однаковою точністю; звичайна бесіда висковзує своєю плавкою перелітністю з-під статистичної фіксації, а ad hoc експериментально сконструйована вимова не зберегає більш того природнього способу говорення, бо вдягає на себе штучні форми.

Що-до постійности (сталости) наголосу, то для прикметників можна-б поставити правило: наголос залишається на тому складі, на якому падає в п. sg. В українській літературній мові встановлено подібні правила ще й для інших частин мови (прим. у дієслові), але правила ці поширюються на наш говір лиш в дуже малій мірі. І тут напр. зберігають свій наголос дієслова з префіксами, лиш перфективальне *vi-* (= *vi-*) притягає наголос до себе ('ві-братэ); але як ці дієслова стають фреквентативними, то прийменник *vi-* тратить наголос (напр. ві'пл'овуватэ).

З наголосом звязана тісно в нашому говорі ще й квалітативна переміна наголошених звуків; при сильнішому наголошенні, тоб-то при навмисному і виразному піднесенні даного складу змінюється квалітативно наголошений голосний (прим. дэм — але: тут 'повно дему — звук *э* перейшов в *е*).

Дуже значний теж вплив наголосу в напрямку здовження наголошених складів. Це з'явище можна завважити в піснях, головно-ж у вокативах іменнів власних. Останні залюбки скорочуються; кінцевий склад зникає, а передостанній (що стає тепер кінцевим) сильно здовжується; отже гуцули кличуть: 'Пѣ! (Петре!; решту, тоб-то кінцевий склад -тре, не домовляють), так само: 'Мѣ! (-тре), Нѣ'ко! (-ло), Штѣ'фа! (-не), то-що. У вокативах жіночих іменнів справа мається трохи инакше; їх я зачисляю до групи слів, що перекидають наголос на один склад наперед: Мари'је (замість звичайного Ма'рије), Софи'је, Парас'ко і т. д.; сюди належать ще такі слова, як: ма'мо (замість звичайного 'мамо), г'е'г'у, сус'і'до; слів таких зовсім небагато; здається, що тільки такі можна сюди зачислити, що їх у щоденному життю найчастіше вживають.

Инше з'явище — хай воно творить групу другу — це: пересунення наголосу на один склад назад. Сюди належать в першій мірі двоскладові заперечливі форми, що в нормальній бесіді, тоб-то в спокійному оповіданні, або коли їх вимовляти зокрема, — затримують свій первісний наголос, а в інших випадках перекидають його назад. Це ми маємо в навмисне-підкреслених запереченнях: 1) у формах імперативів: 'неруш', 'недај (те саме в формі прийдучого: 'недам), 'нелаз', 'несміј (але не'јдѣ!); 2) у зложених прислівниках: 'незле, 'нераз, 'нетак; 3) у зложених прикметниках: 'незлѣј, 'неварт, 'нерад; 4) у зложених займенниках: 'неја, 'нетот, 'несвіј; 5) у зложених речівниках: 'неч'ест', 'нея'уб, 'нел'уд(а), 'нехрѣст, 'нелад, 'нехар', то-що; 6) у розділових числівниках: 'подва, 'потрѣ. 7) Речівники, що стоять по головних числівниках переносять теж свій наголос на один склад назад: п'јет'-нег'іл' (замість не'діль), 'к'іл'ка-'рок'іw, 'дес'ік'-мінут, оба-'бок'ѣ, дві-'жінк'ѣ (-ц'і) і т. д. 8) Два слова, що тісно лучаться в одному вислові здобувають наголос по-середині (переставлення може бути: наперед, або назад): до'бран'іч', до'бриден', від-'менѣ, на-'Петра, на-'весні, зѣм'ледух, ан'цихрѣст і т. д. 9) Пересунення наголосу (назад) на приєменники: 'досвіта, 'поноч'ѣ, 'нарік, 'замуж'; далі у зложеннях, що їх першу частину творить часточка *аби-*: а'бе(ѣ)хто, а'бѣщ'о, а'бѣјек'еј, а'бѣде, а'бѣкудѣ; н'і'бѣщ'о, хто'знащ'о, бо'знащ'о і т. д. 10) Пересунення наголосу спостерегаємо також у співанках, базарних рекламах, пословицях, приповідках, загадках, — головно з огляду на ритміку мови та римування складів: де'гот'-мази-де'гот'! Ква'тер'ка ш'тѣрѣ 'дутк'е! јек там — так 'тутк'е! Або: Маснѣј де'гот' јек смѣ'тана! Коло'теwсме, варе, 'в'чара! Помагаw Гриц і Вар'вара! (гуцульські крамарські оклики); је(і)'дно 'каж'е нѣ'дајбіх — а друге по'мајбіх; 'зал'ісом-'прел'ісом 'каш'тан кон'і 'гоне; 'ш'уш'ул' w л'іс'і — ш'уш'улѣха w міск'і — ш'уш'ул'ета на го'рог'і — 'плач'ут і за'вог'е.

В реченнях тратять нераз окремі слова свій наголос, бо менш важливі часточки вимовляються без жадного підкреслення; напр.:

навік'-не-'наг'іјси ш'о-к'і-'хтос по'ж'елује; про'пав јек 'камін' w воду,
јег-бэ-го н'і'колэ нэ-'було на-'свік'і; або:

— Јек си 'мајете, 'Јва?

— Гарс, ш'о вэ 'ма(е)ј.

— А 'де Бох про'вадэ?

— Та 'ш'ос... пові'далэ н'ібэ... ок'ік, н'ібэ сі'на хтос попер'евэр'-
'таw ци 'јек...

(Г. Хоткевич, Камяна душа)¹⁾.

¹⁾ Транскрипція у нас не авторова, а змодифікована.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Ф О Н Е Т И К А.

Голосні, їх сполуки, то-що.

Звук *a*. Умови, що під їх впливом звук *a* підлягає квалітативній зміні, бувають двоякого роду: 1) регресивна асиміляція (ненаголошеного, а також наголошеного *a*) та 2) позиція звуку *a* після м'яких приголосних, шиплячих і *j*. Дуже рідкі — випадки зміни звуку *a* в позиції (після твердих) перед звуком *j*. Що-до позиції першої, то поширення регресивної асиміляції теж дуже вузьке, обмежене до кількох слів; *a* переходить тут у звук *e*, або *ə*: де(ə)'леко, 'ремено, дворə'меннəј; *e* або *ə* в двох останніх прикладах могло з'явитися під впливом попереднього напівтвердого звуку *p*, — і в такому разі асиміляція мусить уступити місце другому, сильнішому і широко розповсюдненому чинникові, що витворив велику категорію переходу звуку *a* в *e* та *i* складове і нескладове.

Приклади. Після м'яких *m', d'* (що чергуються з *k', g'*): 'к'емəтə, Те'к'ена, 'к'еш'ко, 'к'ег'нутə, 'г'ег'о, г'ек, 'г'екужу, о'к'ек; після м'яких *л', р'*: л'е'гатə, 'л'еч'но, кл'е'катə, р'е'доч'ком, р'ə(i)'снəј, р'е'бəј, го'р'еч'əј, во'гор'е, тр'е (і тра=треба, де не було вправді первісного *a*, лиш *e*, але — як взяти на увагу загально-покутське „тра“ і „траба“ — то можна прийняти появу цього *a* за органічну, хоч і секундарного походження); після *j*: 'ј'єблуко, 'ј'єгода, 'ј'ер'мар'ок, 'Јек'ів, ј'єзəк, ј'ек-ј'ік-ј'к, ј'є'кос-ј'і'кос-ј'кос, ј'є'к'еј-ј'і'к'еј-ј'к'еј, 'п'јетəј, 'појес, 'зајец-зајіц; після м'яких *с, ш, з, щ, ч, ж*: вз'ew, 'л'єж'еч'ə, 'стојеч'ə, г'іw'ч'е, лo'ш'е, пa'ц'е, 'гус'е, прə'с'єга і т. д.; 'дес'ет'-дес'ік', 'ж'едн'і, 'ж'єба, ч'ес-ч'є'су-ч'і'су, 'щ'іск'е; 'с'імн'е, кн'ез', 'памн'ет'-памн'іт', 'дзвон'е(т), 'мн'єсо, мн'є (<имя> імя > ймення) і т. д.

Як бачимо із вищенаведених прикладів — у звуку *e* (*i*) перейшло давнє преіотоване *a*, що стояло в назвці або в середині слова (яблуко, појас), а так само й *a*, що повстало було за праукраїнської доби з давнішого носового звуку (старо-церк. ѧ). Що-до цього останнього, то в нашому говорі бачимо лиш один — строго витриманий — вийняток, а саме: заступлення зворотного займенника ся (ѣ) гуцульським си (sy): смі'јеш'си, во'лоч'еш'си і т. д. В покутському говорі виступає воно у формі с'е і с'і.

В переході $a > e$ в прислівниках 'зделек'е, не'забавк'е (замість з далека, не-забавка) треба прийняти наперед зм'якшення звуків k (за аналогією до прикметників з м'яким k), а вже аж тоді їх вплив на зміну звука a , який, стоячи далі від наголошеного складу, не звучав як широко-відкритий і тим легше підпав під вплив звука k .

Як приклад переміни $a > e$ перед звуком j можна-б подати слова: 'дејте (рівночасно могла тут відбутися й регресивна асиміляція), та меј (з май; допоміжна часточка при степенуванні прикметників і прислівників).

Хитання в переході $a > e$ в позиції після j виявляють деякі дієслова на -ати (-јати); одні зберігають a : бо'јатәси, 'с'іјатә, смі'јатәси, 'г'іјатә, 'віјатә, — а другі переводять зміну: 'кајетәси, 'крајетә, 'мајетә, 'лајетә. Деякі слова мають рівночасно форми з переходом і без зміни звука a : фло'јара — фло'јера, бо'јарә — бу'јерә.

Звук a , що повинен був перейти в e (та не перейшов), знаходимо в позиції після $ч'$, $ш'$ у словах: 'wч'ара, — хоч ненаголошене в прикметнику перейшло в e (wч'e'раш'нәј), далі в слові 'ш'андар', ш'ан'дарәк; останнє треба вважати за запозичення з чужої мови.

Обговореній вище переміни не підлягає давніше a після твердих приголосних (камінь, сам, мати і т. д.), та непрейотоване, назвукове a в запозичених словах (як: ангел, Анна, антихрист і т. д.).

Звук $и$ (давніший $ы$, $и$). Продовження старого звука $и$ в прямій лінії нема (давні $ы$ та $и$ зіллялися в одному, даючи звук $и$). В гуцульському говорі заступлений він різно; як i виступає в слові: 'вімн'е, як $э$ (чи $ə$) в словах: 'крәтә - 'крәтә, 'мәтә, сән, дәм, 'звәкнутә, 'дәхатә, а під дужчим наголосом змінюється в e : 'дем, 'звекнутә, 'дехатә; так само в словах: 'крәла, је'зәк, 'добрәј, 'мәләј, вә'сок'еј, к'е'пітә - к'ә'пітә, 'тәс'еч'і і т. д.

У слові *быти* заступлений він — як і в усіх українських говорах (крім бойків та закарпатських українців) — звуком $у$; вживається отже правильно: 'бутә — буw, бу'ватә, роздобу'ватә. Початки цього $у$ знаходимо вже ¹⁾ в пам'ятках XIV століття („грамота Льва Галицького“ та „Луцька Євангелія“); $ы$ уступало згодом перед звуком $у$ що-раз більше і більше, а від XVI століття запанувало це останнє всевладно. Оте $у$ в інфінітиві та індикативі минулого часу повстало правдоподібно за аналогією до форми прийдучого часу, яка вже за передписьменської доби в усіх східньо-слов'янських говорах мала $у$ (буду < еждж); під впливом цієї форми могли витворитись: 'бутә, буw і т. д.

Префікси дієслів, що в інших українських говорах звучать як *ви-*, мають тут голосний i : 'вібрәтә, 'вісәпатә і т. д.

¹⁾ А. Кримський, Украинская грамматика, т. I.

Покутський говір поділяє з гуцульським лиш оцю останню зміну звука *и* (також: 'вімн'е), в решті випадків згоджується з сьогочасною українською літературною мовою.

Звук *i* (давні: *и; о, е, ъ*). Прямого продовження давнього *и* нема; правда, подибуємо на південному Підкарпаттю і північній Буковині форми: *вчїт, кри'чїт*, то-що для Ш. ос. sg. ind. praes., але вони певно секундарного походження, — бо в тих самих говірках не кажуть: *зі'ма, мо'літїся* і т. д., (але: *зэ(е)'ма, мо'летэси*); згадані форми могли повстати підо впливом подібних форм II ос. pl. імперативу.

Зрештою *и, њ* зіллялися — як вже вище згадано — в один звук. В результаті маємо: в північній частині Гуцульщини звук *э* (э), в південній звук *е* (трэ, 'трэц'їт', зэ'ма, 'пэш'у — 'трэц'їт', зе'ма, 'пеш'у).

Старе *ѡ* заступлене в цілому говорі звуком *i* ('їхатэ, 'вірэтэ, 'мір'етэ, 'г'ївка, грїх, л'їс, світ, хл'їб і т. д.), так само старі *о, е*; процес переміни старих **ō, *ē* в нових замкнених складах пояснюється дифтонгізацією за посередництвом двозвуків різних відтінків. Докладніше про це з'явище говорять у своїх працях Дурново і Трубецкой ¹⁾.

В першого знаходимо таке пояснення: двозвуки *yo, ѡo, ie, ie*, що повстали ще в південно-руському діалекті із спільно-руських *о, е* в нових замкнених складах та з *ѡ*, — відбилися в частині північно-українських говорів, як звуки мішаної артикуляції типу *yo, ѡo, ie, ie* або *yi, ѡi*, які зіллялися в ненаголошеній позиції з *о, е* із давніших *о, е* у відкритих складах: *вої'на, родн'а, ночні, мет'ла, сел'це, се'м'я, 'вечор, 'чобот, 'јагодка, 'радост', 'попел, 'лебед', 'осен'*. В решті українських говорів перейшли дифтонги — і в наголошеній, і в ненаголошеній позиції — у звичайні звуки, причому рефлексом давнього *yo* з'являється на півдні (здебільша у лемків, а почасти також у закарпатських говорах) звук *i*, в північно-українських і карпатських говорах звуки *у, ѡ, ѓ, е, и, ѡ*; *ѡѓ* заступлене в півн.-українських і карпатських говорах звуком *у, ѡ*, а *ie* мало не скрізь звуком *i*, що м'якшить попередні приголосні.

Дифтонгізація відбулася десь у половині (власне другій половині) XIII століття. Графічне змішування звуків *и* та *ѡ* тяглося в пам'ятках до XV стол. („Буковинська грамота“ 1436 р., „Молдавська грамота“ 1421 р., то-що).

Подібні — тільки дещо глибші — міркування Трубецкого; він гадає, що українську дифтонгізацію (бокъ > буок > бік) не можна вважати за вільний розвиток довгих *ō, ē*. Де довге **ō* не стояло перед складом із слабою півголосною, там воно залишалось нездифтонгізоване (кожа, може, то-що). А з другого боку не можна теж

¹⁾ Н. Дурново, Очерк... розд. VII, § 312, стор. 228; Н. Трубецкой, op. cit., стор. 299—300.

уважати українську дифтонгізацію за наслідок одного тільки знику півголосних, бо нема її в таких випадках, як мороз, город, перед, хоч тут так само зник півголосний у наступному складі. Українська дифтонгізація це наслідок діяння двох факторів рівночасно: довготи \bar{o} чи \bar{e} та знику півголосного в наступному складі. Фізіологічно можна собі цей процес уявити отак: півголосний звук, зникаючи, виявляє тенденцію сильного звуження; це звуження може перехопити вже початок попереднього складу; але це перехоплення відбувається лиш тоді: а) якщо голосний попереднього складу ані надто вузький, ані надто широкий (отже тільки при *o*, *e*, але не при *y*, *u*, *i*, *a*) та б) якщо початок і кінець артикуляції голосного не збігаються — в почутті мови — в одній точці, тоб-то коли отой голосний (*o*, *e*) не короткий, тільки довгий. З того факту, що дифтонгізація торкнулася лиш довгих \bar{o} , \bar{e} — а короткі залишилися без зміни, — виходить, що зник півголосних на півдні відбувся тоді, коли ще існували давні квантитативні різниці.

Отож на місці давніших \bar{o} , \bar{e} в нових замкнених складах маємо звук *i*; якже-ж ці звуки опиняться у відкритій позиції, то тоді виступають вони в своєму первісному вигляді: *k'in'* — *g. sg. ko-'n'e* (= коня, а не кіня!), *pit* — 'поту, *bi'b* — 'бобу, *grim* — 'грому, *viw* — во'ла, *mi'j* — 'мого, *twi'j* — 'твого, *mi'd* — 'меду, *li'd* — 'леду, *si'm* — 'семий, *pi'c* — 'печ'і, *os'in'* — 'осени (чи власне 'осенэ), *popiw* — 'попелу, *mi't'la* — 'мести (вл. 'местэ), *ni's* — нестэ, *vi'z* — вестэ і т. д.

З'явищем иншого роду, що його знаходимо в нашому говорі, — є перехід звука *i* в *e* (*je*); знаходимо його в північній і східній частині говору в назвуці і в середині таких слів: *'jen'c'ej*, *'jeskra*, *'jestana* (останнє запозичене із давньо-церк.-слов'янської мови, виступає воно у великодньому поздоровленні: „хрѣстос ос'крес! — во *'jestanu os'kres!*“), *je'naksh'ej*, *'jendik*, *Je'van* — *Jvan*; *po'jetə*, *ro'jetəsi*, *mlo'jetə*, *do'jetə*, *ma'jetə*, *gl'a'jetə*, *tro'jetəsi*, *'mojemə*, *'tvojemə*, *'svojemə* і т. д.

Так само у багатьох чужих словах (засвоєних у говорі) вимовляється звук *i* як *e*: *pesto'l'e*, *sh'pe'tal'*, *fa'mel'ija*, *metropo'let*, *me-'ni'stər'*, *meli'jonə*, (але: *komis'ija*, *ofic'irə*, *pol'ic'ija* і т. д.).

Давнє *i* переходить теж в *e* в позиції після *k*, *g*, *x* у словах: *po'kenutə*, *'g'edək*, *x'e'tatə*, *'x'etrəj* і ин.

Усі ці зміни і переходи подибуємо і в покутському говорі.

Звук *e*. Давнє *e* зберігається в позиції після зубних (та в повноголосі): *den'*, *'des'it'*, *'viter'*, *'nebo*, *ne'semə*; *'берегом*, *переносетə*, *пеленоч'к'е* і т. д.

На півночі переходить ненаголошене *e* (давнє) у звук середнього ряду: *bə'ru*, *pə'c'u*, *mə'ne*, *tə'be*, *mər't'vəj*, *və'du*, *tə'per'*, *sə'stra*, *'polə*, *'mor'ə*.

Звук *e* (і старий, і той, що повстав з півголосного *ь*) перейшов у позиції перед давнішими твердими приголосними (а в позиції після шиплячих) у звук *o*: шовк, пш'о'но, 'ж'овтэј, ж'онатэј, ж'овч', 'ч'ор'-нэј, ч'оло'бік, ч'оло, бо'ч'ок, мэ'ч'ом; таке *o* знаходимо також після *j*, напр. у здрібнелих формах: коло'мејоч'ка, на'г'іјоч'ка, далі в і. sg. masc.: 'гајом, 'злог'іјом (побіч: га'јем, 'злог'іјем).

Як усі українські (і всі східньо-слов'янські) говори, має наш говір назвукове *o* в таких словах: 'ос'ін', 'озэро, 'олен', далі: в іменнях власних: О'лена, О'ксана, О'стап і т. д. За спільно-слов'янську вихідну точку для цього з'явища кладуть давнє діалектичне: езеро, есень, един — побіч: језеро, јесень, једин, і з цього порозвивалися пізніші варіанти. Такому самому переходові підлягло назвукове *e* та прејотоване *e* в запозичених словах, а перехід цей відбувався ще за історичної доби (XI стол.); отож можна прийняти, що ці слова було запозичено відносно пізно (з назвуковим чужим *e*); в писаних пам'ятках виступають вони — ще в тій формі — в XIV—XV вв.¹⁾

Закон переходу *e > o* після шиплячих та після *j*, коли після нього йде склад, що починається твердою приголосною, — порушується в кількох випадках, а саме в дієсловах, що творяться за аналогією до форм другої і третьої особи sg.: по'ж'ену, 'хоч'емо, 'знајемо, мэ'ч'емо (замість сподіваних: пожону, хочомо і т. д.); ці форми скорочуються звичайно в I. ос. рl. ('хоч'ем, 'знајем, 'мож'ем і т. д.). Так само не переходить звук *e* в *o* (або *i*), коли після нього йде склад м'який: 'ж'енці, ве'ч'ер'етэ, ж'е'н'еч'ка, ж'е'р'ітэ, — зберігається він так само у визвуці ('своје, 'нэщ'е, щ'е, віс'іл'е), але під двома умовами: під наголосом, або в позиції після м'яких приголосних.

Аналогічно до форм: н'іч'ка, р'іч'ка, ч'іч'ка, творяться форми здрібнелих з переходом *e > i*: ма'л'іч'ка, сме'р'іч'ка і т. д.

Зміну *e > a* в іменнях власних: Гара'сем, Ма'ланка (Герасимъ, Меланія [мѣлѣиѧ]) треба вважати за випадок регресивної асиміляції.

Про перехід *e > i* в нових замкнених складах (н'іс — 'нестэ, віз — 'вестэ і т. д.) була вже мова, — тут треба ще хіба зазначити, що побіч форм з *i* трапляються паралельні із звуком *e*: лед, мед, хмел', печ', 'камен', постел' — тільки, що вони дуже рідкі і уступають перед формами л'ід, мід, то-що.

Звук *o* зберігається в таких випадках: 1) у відкритих складах перед складами, що давніше не мали слабих півголосних *ь, ъ*: 'ко-н'і, 'но-гэ, 'бо-бу, 'мож'е, 'хоч'е, 'ходэ(т), 'мојіх; 2) коли воно повстало з сильного, звокалізованого півголосного та з груп *ѣр [ьр]*, *ѣл [ьл]* між приголосними (які дали: *ор, ол* між приголосними): сон, довг, полк, вовк, торг, кров; 3) у повноголосі: 'голод, 'колос, 'голос, 'волос, 'ворог, во'рота, мо'роз, во'рона, боро'на і т. д.

¹⁾ Н. Дурново, *op. cit.*, ст. 23.

Лабіялізацію звука *o* бачимо у назвці слів перед приголосними: *wb'ij'tesi*, *wb'ij'metə*, *wnə* (побіч *vo'nə*), *na-'wb'it*, *na-'w'kolo*. Це явище подібне до нескладового *y* (*wdo'vec'e*) та до визвукових *l*, *s* (*sk'iw*, *pa'n'iw*). В деяких словах зберігається ненаголошене *o* (у відкритому положенні): *o'rel* (g. sg. *op'la* побіч *vir'la*), *o'vec* (*viw'sa*), *o'gen'* (*vo'gn'y*).

Чужі *a*, *e* в позичених словах заступлено звуком *o*: *ko'mora*, *o'koman*, *olta'r'i*; інші знову змінюють своє первісне *o* на *a* (явище асиміляції): *ba'ga'tər'*, *mana'stər'*, *ha'z'ajin* (останнє часто скорочується, причому *a* переходить в *e*: *ha'z'ej*, *ha'dz'ej* і *ha'dz'ej*), *kana'stas*, *ar'ganə*, *č'a'ban* — *č'e'ban*, *ka'č'en* — *koč'en*, *sal'dat*, *pal'a'mar'* і *pal'e(i)-mar'*, — те саме в словах: *na'ga'vec'i*, *ga'razd*, *gan'č'er'*, *ba'gato*.

Про перехід давнього *ō* в *i* сказано було вже вище; додати можна-б, що за пізніший перехід треба вважати з'явища: *č'i'my* (= чому; секундарного походження), *na-'jk'im* (= на якому), а так само: *'Pan-Big*, *'gospid'* та позичене (з латинського *honor* через польське посередництво) *'gon'ir'*.

Ненаголошене *o* переходить у деяких випадках в *y*: *'parubok* (побіч: *'par'ibok* і *'par'bok*), *bu'd'eč'e*, *y'b'it*, *su'k'era*, *v-u'ratəsi*, *v u'box*, *nu'ra* — *nu'r'e*. Іноді: *vu'da*, *ku'r'in'e*, *ku'ž'ux*, *'vuš'ə* (=воші; під наголосом!), *bu'jerə*, *ku'medija*, *xuč'* (= хоч) і т. д. Так само давніші інфінітивні суфікси *-ova-* заступлені тут суфіксом *-uva-*: *'bes'iduvatə*, *gudu'vatə*, *napu'vatə*, то-що.

Звук *y* є прямим рефлексом давнього *y* (*oy*) та заступником давнішого звука *ž* (*'budu*, *zub*, *ru'ka*; *'vuxo*, *'sluxatə*, *'suxo*).

Нескладове *y* (*w*), що заступає різні звуки (див. частина перша, стор. 22—23), знаходимо в назвці і середині слів перед приголосними, а також у визвці в дифтонгічних сполученнях (*w-nas*, *wž'e*, *'wbetə*, *wga'datə*, *wzd'r'itə*, *naw'č'etə*; *vo'dow*, *ko'row*, *zlow*, *'svojow*, *'naš'ow* і т. д.).

Звуком *y* заступлене також давнє *ŷ* у слові *ц'юловати*, що має тут кілька одмін; на південному Підкарпатті і північно-західній Буковині звучить оте слово: *цуду'ватə*; в багатьох околицях на північний захід од Коломиї вимовляється воно, як: *ц'ул'уватə*, — далі на північ і схід виступає у формі: *ц'ел'уватə*, — в покутському говорі (а також в Наддністрянській смузі та, за невеликими виїнятками, на Поділлі) змінюється на: *ц'іл'увати* і *ц'ілувати*.

Дуже рідко переходить *y* в *o*; в таких випадках, як: *'розом*, *xo'doba* можна цей перехід пояснити двома різними родами асиміляції (прогресивна і регресивна); побіч „гуцул“ вживається часто також „гоцул“.

У гуцульському слові „ч'єдо“ добачають деякі слависти споріднення із старо-церк. *чюдо*. Що-до значіння обох цих слів, то вони, справді, стоять до себе дуже близько; *ч'єдо* визначає в першій

мірі: дивну річ, диво, дивогляд (в лайливому перенесенні: дивак, дивовижа, а далі: нездара); але аналогічних прикладів переходу *y > e* в говорі не знаходимо, та й старому *чѣдо* відповідає в гуцулів таке саме слово, навіть з фонетичного погляду тотожне (ч'удо); гуцульське „ч'єдо“ можна дуже добре вивести (фонетично) з давнішого *чѣдо*, де 'а після приголосного *ч* — згідно з законами звукової переміни в говорі — перейшло в *e*. Що-до різниці в значіннях обох цих слів, — то вона не істотна; ч'єдо визначає (в перенесенні): нездара, а також: безпомічний, непорадний, — а це можна вже з непорадністю (безсильністю) малої дитини легко погодити.

Трапляються також випадки переходу ненаголошеного *y* в *i*: 'мабіт', г'іб'рова, 'за-між (побіч: за-муж), г'і'рок — wг'ірок, гл'і'бок'єj (побіч: гл'є'бок'єj). Таке *i* могло — на думку Дурново — виникнути, як результат зміни *yo*; а це останнє могло з'явитися нефонетично на місці *y* — за тієї доби, коли *yo* не підлягало ще дальшим перемінам. Можливо, що таке *yo* чергувалося в ненаголошеній позиції із звуком *y*, та й за аналогією до цього чергування в таких випадках як: 'на дуом 'на дум з'явилося чергування 'за муож 'за муж. У слові г'і'рок, позиченому з польської мови, можна теж добачати антиполонізм (тоб-то українізацію слова): заступлення польського звука відповідним своїм.

Сполуки голосних з приголосними. Як в усіх східньо-слов'янських діалектах, — і тут розвився повноголос; прадавня група *-ор-* між приголосними дала *-оро-*: го'род, мо'роз, 'порох, наго'рода, 'загорода, горо'бец, охо'рона, во'рона, 'ворог, 'сором, боро'на, до'рога, боро'да (побіч останнього поширена в говорі вкорочена форма: бор'да). Група *-ер-* між приголосними дала *-ере-*: бе'реза, веретено, 'берег (побіч 'беріг), сере'да (побіч вкороченого сєр'да), 'ч'ерево (побіч скороченого 'ч'єр'во — пор. нижче „вкорочення і стягнення“). Група *-ол-* між приголосними дала *-оло-*: голо'ва, со'лодк'єj, 'холод, 'голод, толо'ка, до'лон'є, со'лома, 'колос, 'голос, 'волос, 'золото (побіч 'злото; 'злотнєj, по'зл'ітка); група *-оло-* з'являється так само в словах: мол'ко, во'лоч'у, по'лова, 'ж'олоб, мо'лотє, доло'то, що повстали з групи *-ел-* між приголосними — і' повинні були-б дати сполуку *-еле-*; але тут відіграв ролю другий закон, на підставі якого група *-еле-* після губних і зубних перейшла в *-оло-*; подибуємо й винятки (як: осе'ледець), що після зубних зберігають групу *-еле-*, і їх досі не вияснено.

Сполуки півголосних *ъ, ь* з плавкими *р, л* між приголосними дали групи: *ор, ер, ол* (вл. *ow*) між приголосними: 'горло, корм, торг 'ч'ор'нєj; мер'т'вєj, твер'дєj, 'дзер'но, смер'т', вер'х; 'доwгєj, полк — поwк, 'поwнєj, 'ж'оwтєj, воwк, моw'ч'єтє і т. д. Ця група мусіла перебути наперед т. зв. метатезу плавких, а вже аж тоді давала вищезгадані сполуки. Без метатези сполуки плавких з півголосними між приголосними вокалізувались і дали в результаті *ро, ре, ло, ле*

(кrow, дро'ва, хре'статэ, бло'ха, сле'за і т. д.); у нашому говорі знаходимо на їх місці такі сполуки: рэ, рі, ір, әр, ер, лэ, лэ, лу: грэ'мітэ — гэр'мітэ, дрэ'ва, дрэ'жетэ, крі'вавэј — к'ер'вавэј, крэ'ш'этэ, 'срібнэј, блэ'ха, глэ'татэ, 'јеблуко; ір'стетэ — әр'стетэ (х-рэ'стетэ), де відпало ще й початкове х; це могло статися з фізіологічних причин (напр. часто стає перед це слово прийменник з-, і тоді стає така вимова: зх-ір'стетэ фізіологічно неможливою), а також рівночасно під впливом аналогії до слів, що мають в назвуці *i*-; таких слів в гуцульському говорі дуже багато (ір'ватэ, ір'затэ і т. д.).

Затрата і поява голосних. З'явища затрати, або появи голосних не підлягають особливим правилам, чи законам; одні з-поміж них поширені на цілій території говору, інші трапляються спорадично в тій чи іншій частині Гуцульщини; та й загальне їх число не таке вже велике. Важливіше те, що побіч випадків з затратою голосних, чи з приставленням їх, знаходимо часто форми побічні, які доповнюють попередні дефективні чи гіпертрофічні.

Вкорочення і стягнення: а (ја; між двома голосними випав звук *j*; а-а дало одно а): в прикметниках: 'ч'ор'на, 'біла і т. д., в займенниках: ца, с'е'ка (всі fem.);

i випало в назвуці отаких слів: 'голка, мн'е, 'сповідь, звісно, 'зволетэ; у вокативах: 'Сусе, 'Гнате, 'Седоре (всі три останні виступають без початкового *i* в усіх відмінках); замість *i* можуть мати *j*: јду — јдеш', Јван (побіч Је'ван і Ј'ван); в імперативах дієслів одноразової дії: по'сед', по'сед'те; в ітеративних формах часу прийдучого: хо'детэму, -меш', -ме, -мем(о), -'мете, -мут; в інфінітиві: пір'нутэ; у формах: хоч', 'хоч'те, 'бач'те, що їх перенесено з імперативу на індикатив часу теперішнього ('хоч'еш', 'хоч'ете уступили їм місце).

Звук *и* випав у слові 'доста (замість: до'сита);

e (*je*) випало в енклітичних формах займенників: го, јі, му; відтак у формах: 'мого, 'твого, 'свого; в часі минулому та в імперат. дієслів: була-м (побіч бу'ласме), 'булас, бу'лесме, бу'лесте; бе'ріт! хо'г'іт! і т. д., так само в слові: ч'кај (замість: че'кај!), далі у вокативі: Ма'рі, в словах: ван'гел'іје (побіч 'вангэл'і), Руса'лем (замість Єрусалим), сәр'да, 'ч'ер'во, 'дер'во (замість: сере'да, черево, дерево), щ'е, ш'тэрэ (зам. еще, чотири: ч'тыри);

o редукується (лабіялізація) в словах: wна, wно, wнэ, відпадає у формах: јдем, 'знајем, 'пеш'ем, недостає на початку слів: го'род, гі'рок, випадає в словах: бор'да, довго'бразэј (замість: борода, довгообразий), 'злотэј і 'злотнэј (рідко: золо'тэј), сә'гор'ку (замість: цього року), то-що.

у випало в словах: ч'ом, сдә > зда побіч су'да (замість сюди), до-схід, до-захід (замість: до сходу, заходу).

б) **Вставлення.** Збіг приголосних не все усувається за допомогою вставлення голосних; форми: моле'гов, се'стер, віг'ом (g. pl.) мають

побіч себе такі деклінаційні закінчення, як: молет'віw, 'сестріw, віг'міw, які могли повстати тільки за аналогією до закінчень деклінації чоловічого роду.

Дуже поширена в мові приставка *i* на початку слів: ір'ж'е, ір'ж'евітə (=*ржавіти*), ір'ж'етə—ір'затə, іскін'ч'етə, ізло'ветə, іспустетə, із'бетə, ісход'етə, ір'ватə, ізбə'ратə, ізна'йтə, із'езатə, іс'хопəтəси, іска'затə (особливо перед прийменниками), ід-'хак'і побіч: д(т)-'хак'і, і'с к'ем, ізо 'мноw;

о в словах: осе'ледец, обо'лон'е, обо'ріг, [Одар'ка];

у в слові: у'вес (покут. у'вес'—уw'с'еj і wс'еj).

Приголосні.

Губні *п, б, в, м* виступають у мові лиш у твердих відтинках; сподіване м'якшення, якого вимагала-б позиція губних перед голосними переднього ряду або перед *ј*,—або зовсім (принциповно) не може відбутися, бо помітна твердість деяких губних рішуче цьому суперечить,—або оминається, головно за допомогою різних посередніх звуків, що їх вставляється між губними та тими звуками, які мали-б їх пом'якшувати.

Губні приголосні являються рефлексом тих самих давніх звуків, хіба тільки з тією відміною, що давнішим м'яким відповідають у тих самих позиціях гуцульські тверді.

Що-до основних перемін губних, тоб-то їх переходу в інші звуки, то в нашому мові одзначити треба такі з'явища: звук *в* переходить у назвуці і в середині слів, головно перед зубними і губними, та у визвуці: в нескладове (зредуковане) у (w): wдо'ва, wдо'вец, wнук, 'wз'етə, wпастə, w бі'г'і, w 'купі, 'п'рава, віw'торок, wпу'скалə; здо'ров, кров, знов, л'у'bow і т. д.

Далі, знаходимо рід асиміляції (*в > м*) у словах: 'р'імнəј—р'ім'н'етə, та в словах, запозичених з чужої мови: 'ж'омн'ер' (побіч: 'ж'оwн'ір'), мандрувати (в останньому довільна зміна, бо причин до неї жадних немає).

На місці назвукового *в* в інших українських говорах, виступає тут звук *г*: горо'бец, гу'ск'əј, гу'ж'ешка; таке заступлення звука *в* звуком *г* могло відбутися лиш тоді, як первісне *в* в цих словах вже не відчувалося як органічний звук слова і його складова частина, але вважалося просто за протезу (протетичне *в*) і через те змішалось з протетичним *г*.

Дуже дивне бачимо заступлення чужого звука *в* звуком *л* у слові: лап'но (польськ. wарпо); фонетично його пояснити майже неможливо, хіба здогадами про перенесене значіння,—але од цього треба відмовитись, бо на такі міркування немає тут підстав.

Нового походження гуцульські звуки *ф*, що відповідають почасти давнішим зложеним звукам (чи сполукам) *хв*, почасти спо-

лукам *xв*, *кв* в інших українських говорах: 'фала, фа'летэ, 'фел'і, фа'татэ, фіст, форост, фоја, 'фецатэ, фа'сул'і, фар'тух і т. д. Які давні ці звуки — встановити важко, але, з їх розповсюдження судячи, та й зважаючи на те, що відповідні сполуки *xв* (*кв*) зовсім не трапляються, можна-б зробити висновок, що прийнялися вони тут (можливо через румунське посередництво; подібне з'явище також і в сербохорватській мові) від давнішого часу.

Звук *б* втрачає свою дзвінкість на кінці слів і перед глухими приголосними, — зберегає її перед голосними та перед дзвінкими приголосними; в глухій позиції переходить в *п*: 'пар'упка, 'голуци'і, бап'ск'эј, опхо'детэ; гріп, дуп, зуп, біп, драп і т. д. Випадки переходу *б* > *п* перед глухими приголосними, це не що, як рід регресивної асиміляції.

Таку саму — тільки ще виразнішу — асиміляцію бачимо у фразі: „а так 'твоју псом 'маму!“ (лайка); тут засимілювався задній звук *в* до звука (в наступному слові) *м* і сам перейшов в *м* (псов [псів] маму > псом маму).

В наслідок асиміляції звука *ј* до заднього носового приголосного повстала сполука *мн*: імја — мн'е (де відпало назвукове *ј*), 'с'имн'е, 'к'імн'е, 'мн'есо, 'мн'етка, 'памн'е(і)т', мн'ек'эј, з'імн'етэ і т. д.; те саме зустрічаємо і в покутському говорі, але на Гуцульщині (головно в середній і північній її смузі) частіше і більш воно поширене.

З-поміж інших сполук звука *м*, згадаємо ще такі: *см* (смэ'ја-тэси, сма'летэ, смо'ла, сма'га, сме'р'еч'е), *зм* (змэ'ја — зме'ја), *хм* (хмез, 'хмар'нэј); давня сполука *дм*, що її знаходимо в моск. і польськ. мові в порядкувому числівнику (седмой, сібдму) зникла в нашому говорі (як і на цілій українській території) через утрату звука *д*: 'семэј.

Звуки *р*, *р'* відповідають цілком давнішим твердим і м'яким звукам *р*. Гуцульське м'яке *р* (*р'*) виступає правильно у визвучі слів, отже перед голосними — крім *а*, *о* — та перед дорзальними м'якими. Приклади: цар', ко'сар', мол'фар', дех'к'ер'; 'гр'едка, 'бур'е, 'зор'і, во'гор'у (го'вор'у), го'р'у (в покутському говорі всюди тверде *р*); говір'к'еј, 'мор'ква, 'пер'хнутэ; це *р'* поширене на цілому просторі гуцульського говору.

Друге, напівтверде *р* стоїть перед голосними *а*, *о* ('рано, ро'бетэ, 'wч'ара) та перед рештою приголосних.

Перед *т'*, *д'* — якщо вони стоять перед голосними переднього ряду (і значить чергуються з *к'*, *г'*) — стоїть теж м'яке *р'*.

Поза цим, як здається, не підпали звуки *р* жадній особливій зміні. Лиш у словах чужих заступають їх часто іншими звуками; напр. *л* замість *р* у словах: 'лецар', лепорту'ватэ, леве'ренда (л'івэ'ренда), ци'лурэк, ле'візор' (л'і'візор'), ле'дахк'ер', 'лемар', олэн'дар'; те саме в загально-українському слові: срібло; *н* на місці *р* в слові: 'некрут;

ʃ на місці *ʀ* в слові: 'мајмур'; *ʋ* на місці *ʀ* в метатезі: су'ворэј (в північній смузі).

В сполучі *ʒʀ* з'являється між звуком *з* і *ʀ* (в середині) звук *д*: 'здр'ч'эј, 'wэдритэ, 'здрада (побіч 'зрада).

Плавкі *л*, *л'*. Загально беручи, звуки *л*, *л'* не зберегли свого старого вигляду; лиш м'яке *л'* заступає здебільша в прямій лінії давнє *ль*; зате давніше тверде *л* підпало тут впливам західньої вимови (словацько-чеської, а почасти — румунської і мадярської) і в результаті втратило свою первісну твердість.

Основні зміни цих звуків (тоб-то перехід в зовсім інші) такі: *л* у сполучі *ол* між приголосними перейшло в нескладове *у* (*w*), що дало разом *ow*: *вовк*, *довг*, *тов'стэј*, *ч'ow'но*, *'пownэј*, *ж'owтэј* і т. д. Цей процес ішов такими етапами: за праукраїнські форми можемо прийняти старо-церк. *клькь*, *тльсть*, *чльнъ*, *пльнъ*, *дльгъ*, які насамперед підпали т. зв. метатезі плавких — і дали: *вълкъ*, *гълсть*, *чълнъ*, *пълнъ*, *дългъ*; в половині XII століття почали зникати півголосні в слабих (ненаголошених) позиціях, а це потягло за собою вокалізацію півголосних сильних; отож по якомусь часі з'явилися: *волк*, *толст*, *чолн*, *полн*, *долг*; це *л* залишилось і до нині в московській мові (і за невеликими виїнятками в усіх слов'янських мовах); в українській мові перейшло воно у звук *ʋ*: *вовк*, *товстий*, *човн* (човен), *повний*, *довг*. Тепер треба підкреслити велику різницю у вимові звука *ʋ* — якщо взяти під увагу тільки дві сусідні мови — між українською мовою з одного боку, а московською і польською — з другого: в цих двох останніх вимовляється цей звук: 1) перед голосними лабіодентально, 2) перед приголосними дещо змодифіковано, а в визвуці слів: як звичайне *ʋ*; в українській мові переважає білабіяльна вимова звука *ʋ*; в позиції перед приголосними та в визвуці слів запанувала така (білабіяльна) вимова в усіх українських говорах, а трапляються не рідко говірки, де вимовляють звук *ʋ* навіть перед голосними білабіяльно. Тепер вже ясно, що перехід від білабіяльного *ʋ* — до нескладового *у* дуже близький і що в багатьох випадках обидва ці звуки зливаються, ідентифікуються. Таким робом здобуваемо: *вовк*, *довг* і т. д.

Цю саму зміну (*л > ʋ > w*) бачимо тут в дуже великій кількості випадків, у різних сполуках і відтінках (*ал — іл — ул — ел > ав — ів — ув — ев > аw — іw — uw — ew*); напр. у визвуку: *дав*, *буw*, *руw* (від 'рустэ = ревіти), *знаw*, *спаw*, *хо'деw*, 'покіw (= покіль), 'закіw, 'відкіw; у середині слів: 'гојдаwка (побіч: 'гојданка), го'p'іwка, со'п'іwка, стріw'ба, прэ'ч'іwок, св'і'тewка, ві'с'іwnэј, ку'біwка, 'спіwка, ку'ж'іwка (побіч ку-ж'іл'ка), понэ'г'іwnок (що нагадує моск. понедельник, — хоч всі сусідні говори мають тут загально-українську форму: понеділок) і т. д.

У кількох місцевостях надвірнянського повіту можна почути вимову: *бу'wa*, *бу'wo* (= *бу'ла*, *бу'ло*), *чо'wo* (= *чо'ло*), *мо'wok'e* (= *мо-*

лотять), зово'те, 'шавка, зап'шакав (= золоте, лавка, заплакав), де звук *л* також у позиції перед голосними переходить в *ш*.

Останнє з'явище подибуємо часто серед говору покутського, хоч тут перехід звука *л* в *ш* більш обмежений і не так вже широко розповсюднений, як на Гуцульщині. Дивно тільки, що вимова нескладового *ш* (з *л*) перед голосними виступає тут цілком ізольовано в колах поодиноких родин, коли тимчасом у решти людности тієї місцевости згаданої вимови не спостерегається. Це можна собі двояко пояснювати: або предки згаданих родин замандрували сюди з інших околиць, а саме з західнього Підкарпаття, де така вимова поширена, або маємо перед собою особливу конструкцію язика деяких індивідів, що їм вимова звука *л* становить труднощі. Про останній випадок мав я сам нагоду переконатися: в одній такої особи старався я експериментальними спробами добути вимову звука *л*, але це — хоч спроби повторювалися багато разів — не дало бажаних успіхів.

Як названі вище переходи були зрозумілі і фонетично оправдані, так неясним і безпричинним здається перехід звука *л* в *р*, що його знаходимо на південній Гуцульщині в слові: бірше — бэрше; чергування, або змішування плавких *л — р* (або *р — л*) в жадних більших випадках не дається зауважити. Єдиним — не найкращим — поясненням цього з'явища було-б застосування сили впливу аналогії; отож, таке чергування могло повстати аналогічно до форм фонетично подібних (слова так само двоскладові, що мають подібні сполуки звука *р*: ір — әр): 'гірше — 'гэрше, шірше — 'шэрше, 'шірше — 'шэрше і т. д.

Подвоєння звука *л* — як це бачимо в інших українських говорах, — тут не маємо. Давніші суфікси *-нє* (в нашому випадкові: в словах з попереднім *л*), що в наслідок асиміляції дали здвоєння (напр. весілля, гілля, то-що), — залишили в гуцульському говорі лиш сліди зм'якшення: віс'і'л'є, 'зі'л'є, 'кі'л'є, 'бэл'є, ко'пэл'є, (је-)ван'гел'є і т. д.

Давні (тоб-то не такі, що повстали після зникну слабих півголосних) сполуки звука *л*: *пл, бл, вл, мл, кл, гл, сл, зл* зберегаються без особливих змін, напр.: 'плэстэ, 'блэскатэ, вла'стевэј, мло'јетэ. 'кл'естэ, 'клекатэ, кл'е'катэ, кло'нетэ, 'слашнэј, 'слово, 'сл'іпатэ, 'слухатэ, гл'е'бок'эј, глу'х'эј, (злэј, 'злог'іј — але з давніших: зьль, зьлод'ій); прямих рефлексів до сполук *шл, жл* та *чл* в гуцульському говорі мало.

Інших основних змін звука *л*, здається, нема; пропущення його в слові: 'сонце — з'явище загально-українське (див. нижче: „втрата приголосних“).

Дентальні *т, д, н*. Зубні тверді — це продовження таких самих давніших. Зміни одбулися головню у м'яких відмінах зубних та їх сполуках. Переглянемо по черзі зміни цих звуків у нашому говорі:

твердий звук *m* виступає в III ос. sg. дієслів, напр.: 'ходэт, 'носэт, 'возэт, 'робэт, 'плач'ет і т. д.; сліди такої вимови (принаймні так занотовано) маємо вже в грамоті молдавській 1421 р., буковинській 1436 р. та в пісні Яна Благослава (1570 р.); оте кінцеве *m* може й відпадати ('ходе, 'робе(э), 'плач'е і т. д.). Таке саме тверде *m* поширене і в покутському говорі (та й у багатьох інших галицьких говорах).

Звуком *d* заступається воно в слові, позиченому з німецької мови (tanzen): данцу'вати, 'данч'эк (= здрібніле від „танець“).

Надзвичайно цікаве своїми переходами зукраїнізоване давнє церк.-слов. слово *рождѣтво* (з побічною формою: *рождѣтѣво*); давня сполука *жд* заступалася в українській мові звуком *ж* — отож форма ця на українському ґрунті звучала: рожество (одміну її знаходимо в галицькій грамоті 1409 р.: розество) і побічно до неї: рожьство, з якої треба виводити українське різдво. Шляхом регресивної асиміляції (але неповної) перейшов звук *ж* в *з* — і так повстала форма розьство (у Срезневського зацитовано з грамоти XIV стол. [1395 р.] форми: розьство і розство); підчас випадання півголосного (роз[ь]-ство) в слабій, тоб-то ненаголошеній, позиції, здовжувалося рівночасно *o* в попередньому складі, а відтак дифтонгізувалось і дало вкінці звук *i*; очевидно кінцева половина форми (*різство) була фізіологічно неможлива; сполука глухих *st* перейшла між двома дзвінкими звуками (*з* — *в*) у сполуку дзвінку: *зд*; два *зз*, що збіглися і стали поруч себе, зіллялися в одно *з* (різдво) і таку форму маємо і в нашому говорі¹⁾.

Приклад так само регресивної асиміляції бачимо в переході звука *m* в *ч* у вокативах слів: 'брачч'іку, кам'рачч'іку (останнє з німецького: Kammerad, що його визвукове *d* переходить в гуцульському говорі в *m*: кам'рат).

Звук *m*, що стоїть перед голосною *i*, або перед *j*, переходить в м'яке *к* (*к'*), напр. в інфінітиві: хо'к'ітэ, вер'к'ітэ (в I ос. sg. і I, II ос. pl. тепер. часу повстає в таких випадках звук *ч* — *i*, у відміну до інших українських говорів *ч* м'яке: 'хоч'у, 'плач'у, леч'у, ре'гоч'у, мо'лоч'у), в III ос. pl. індикативу тепер.: пла'к'е, мо'лок'е (= платять, молотять), далі в словах: 'к'іло, 'к'істо, 'к'іс'нэj, 'к'еш'ко, 'к'ег'нутэ і т. д.; те саме бачимо між словами: коли одно кінчиться звуком *m*, а друге, наступне, починається звуком *j*, напр. 'от як чи 'от јек ('от-јек > от'јек > о'т'ек > о'к'ек), що злилось і дало гуцульське: 'ок'ек (з одміною: ок'ік).

Треба згадати ще за одно цікаве з'явище переходу м'якого *m* у звук *ц'*; його подибуємо в деяких підгірських місцевостях, а саме: на північно-східньому пограниччі Гуцульщини (Пасічна та її південно-

¹⁾ Див. про це: Житецький, Очеркъ...; Потебня, Замѣтки...; Кульбакинъ, Укр. языкъ § 63, ст. 43.

західні околиці). Тут чуємо отаку вимову: гісц' (чи гіс'ц'), с'ц'іw (= стіл), мас'ц', тес'ц', с'ц'іна, 'шіс'ц'е, к'іс'ц', 'пос'ц'іл' і т. д. Виходячи з таких слів, як мас'ц', тес'ц', — можна-б уважати їх за результат впливу польської мови; але узагальнювати цей вплив аж ніяк не можна, бо цьому суперечать такі слова, як: с'ц'іw (польськ. stół), хрес'ц'іw (krzyżów), 'мос'ц'ів (mostów) і т. д., що фонетично зовсім не відповідають формам польської мови. Говорити про аналогію цих форм до форм, в яких можна було-б добачати польський вплив, теж дуже непевно, бо проти аналогії говорить ще й ось така обставина: польські форми інфінітиву, закінчені на -сьць (-ść) як: kłaść, kraść, paść не мали найменшого впливу на відповідні форми у згаданих говірках (вони залишилися незмінні: класти, красти, пасти). Я вважаю, що оця вимова згаданих околиць — це витвір оригінальний, своєрідний і локальний.

Зміни звука *д*. У визвуці слів та перед глухими переходить *д* в *т* (тоб-то втрачає свою дзвінкість, переходячи у свою глуху відповідність *т*), напр. сат, міт, л'іт (= сад, мід, лід); со'лотк'эј, натхо'детэ, натсе'патэ, піт-тоbow і т. д.

Перед голосними переднього ряду: *і*, *е* (із давніших *и*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*) змінюється в *г'*: г'іло, ху'г'і, твер'г'і, г'е'ра, г'іwка, г'ек, г'екуватэ і т. д. Так само перед м'яким *л*: гл'е (= для), гл'е'ч'ого. Важко сказати, з яких причин відбувається та сама зміна ($д > г$) перед звуками *и* і *н* в словах: гме'тро, гн'і'стро, гн'і'про. Виступає вона спорадично.

Із давнього *д*, а властиво з його сполуки *жд* (що побіч *ж* дало в українській мові ще й звук *дж*) походить гуцульське м'яке *дж'*, у словах: 'ведж'у, 'ходж'у, 'седж'у, 'родж'у, 'водж'у, 'годж'у, 'бродж'у і т. д.

М'яке *д'*, заступлене звуком *ј*, знаходимо в слові по'рај.

Сполука *дс* в давніших прикметникових суфіксах на -ьскъ вимовляється на півдні як тверде *ц*, на півночі як м'яке *ц'*: 'луцк'эј — 'луц'к'эј, гро'мацк'эј — гро'мац'к'эј, прэ'хоцк'эј — прэ'хоц'к'эј і т. д.

Приклади регресивної асиміляції знаходимо в сполуці *дн* ($дн > нн$); це трапляється в південній Гуцульщині, а головно в околиці Жаб'яого; тут чуємо таку вимову: 'ннэ(е)на (= днина), по'р'еннэј, по'р'енно, (нэ)гонн'і, нну'ватэ, пе'реннэј, ла'гіннэј, се'гонне, 'вонно (= в одно), 'біннэј, онна'ково, он'на-на-'онну.

Звук н. М'яке *н'* відповідає давнішому м'якому у визвуці слів: ден', пен', кін'; як м'яке виступає ще перед *і*, *е* нового походження: гор'н'е, јег'н'е, ко'р'ін'е.

Звуком *л* заступлене воно в метатезі: ко'лопн'і; звуком *ј* перед *к* заступлене в словах здрібнілих: бі'лејк'эј, дріб'нејк'эј (побіч дрібојк'эј), 'сон'іјко, 'г'івојка, 'спатојк'э, су'с'ідојк'э і б. ин.

Вище подано було багато прикладів регресивної асиміляції в сполуці *дн*, з якої повстало здвоєне *нн*; тепер зустрінемось з про-

гилежним з'явищем і — хоч як воно дивно — здобудемо завдяки дисиміляції сполуки *нн* сполуку *дн*, напр. у вокативі: 'Адно (замість Анно). Але з цього часткового „безладдя“ не можна робити висновку, що ніби всякі гуцульські звукові зміни були самовільні й не обгрунтовані; якщо нам яка річ неясна, чи загадкова для нас, то це тільки й доводить, що вона ще не досліджена так, як-би цього було треба.

Дентальні африкати і спіранти: *ц, дз, с, з*. Тверде *ц* у визвуці слів — секундарного походження і відповідає (напр. в словах: 'хлопец, купец, вінец) давньому м'якому *ц*. Тверде воно ще перед *у, а, е, и*, напр. 'перцу, 'вулэцу, цап, ца'бе, цес, 'цезез; перед *в, м*: 'цвестэ, цвір'кун, 'цверок, 'цвэкл'і, 'цмокнутэ, — та перед *к* у прикметниках, на місці давнішого -чс- і -ьс-: купецк'эј, г'і'воцк'эј, пару'боцк'эј, ко'зацк'эј, 'панцк'эј, молда'ванцк'эј, мар'к'е'танцк'эј, перемэш'л'енцк'эј. Покутський говір має в усіх цих випадках *ц* м'яке (*ц'*).

Дуже поширений в гуцульському говорі звук *дз*, що стоїть на місці давніх *з* і *дз*. Приклади: дзэ'ленэј, 'дзер'кало, дзвіз'да, дзвін, дзво'нар', дзво'нетэ, дзві'нец'е, дзерно і ин. В деяких випадках виводиться цей звук у прямій лінії з такого самого звука ще праслов'янської доби; такого походження — на думку Шахматова — *дз* в позиції перед звуком *в* (дзвін, дзвіз'да); інші знову не такі давні (молодшого походження воно в слові 'дзерно).

Звук *з* у позиції перед *к* заступається відповідним глухим звуком (*с*), напр. в прикметниках: 'блеск'эј, 'неск'эј, слэ'ск'эј; в дієсловах, зложених з префіксами: 'сш'етэ, по'вестэ (від: возити), 'ссунутэ, роспу'стетэ — отже звичайно перед глухими, а також у визвуці слів (рас, пере'лас і т. д.).

На місці *з* (*ж*) знаходимо *ш* і *с* у компаративах і суперлятивах: 'блещ'эј — 'блесч'эј (*зш* заступлене раз звуком *щ*, раз сполукою *сч*), 'вущ'эј, 'неш'эј, до'рощ'эј; далі в таких положеннях: ш'-ч'оло'віком, ш'-ч'есом, ш'-ч'ого, ш'ч(щ)'еру'ватэ. Це все різні роди асиміляцій, які в кінці дають звук *щ* (*зш* (*зч, жч*) — *шш* — *шч* = *щ*).

Тверде *с* знаходимо в таких позиціях: перед голосними не переднього ряду, перед глухими приголосними (головно губними і зубними) і в визвуці слів.

Перед дзвінками *б, д* стає дзвінким (*з*): від ваз-до нас, а'безбув здо'ров. Перед *к, т, м, л'* переходить в *ш* у словах: 'ш'кл'енка (побіч 'скл'енка), 'дош'ка, 'ш'кр'ібатэ, ш'ко'родэтэ, 'ш'мар'катэ; те саме в чужих словах: крэ'штал', ш'тел'вага, 'ш'тор'цом.

Палатальні африкати і спіранти. Звуки: *ч, дж, ш, ж, щ*, і їх м'які відміни, та звук *ј* — не однакового походження і віку.

Звуки *ч, ж* у словах: пе'ч'еш', крэ'ч'эш', бі'ж'эш', 'мож'еш' старші (повстали за праслов'янської доби з *к* і *г* в позиції перед

голосними переднього ряду), ніж ці самі звуки у формах: пе'ч'у, 'крэч'у, бі'ж'у, 'мож'у, пе'ч'ут, крэ'ч'ут, бі'ж'ут, 'мож'ут, — тому що останні повстали за аналогією до перших; самостійно вони не могли розвинути, бо для цього не було відповідних умов: вони (тоб-то: їх прототипи *к, г*) стояли не перед голосними переднього ряду, а перед іншими, які не мали палаталізаційної сили.

Звуки *ш, ж, ч, щ, дж* з'являються в I ос. sg. praes. завсіди як м'які: 'хоч'у, 'вож'у, 'нош'у, 'пуш'у, 'ходж'у; м'які також у словах: дош', кл'уч', сә'ноч'ок, ч'ес (і ч'эс), ч'о'му (і ч'і'му), vow'ч'е, 'ч'ерес, ч'оло'вік; 'ж'е'уко, дж'угу'л'іја, 'ш'эбенэк і т. д.

М'якість цих звуків без огляду на позицію — це одна з головних прикмет гуцульського говору.

Перехід звука *ч* в *ш'* — головно перед *т, к, н* — бачимо в словах: 'ш'тэрэ, пш'е'неш'нэј, по'ш'тевэј, сма'ш'нэј, бе'спеш'нэј, поміш'-нэк, 'кл'уш'нэк, руш'нэк.

Давніша сполука *чс* перейшла в *ц* (-чьск- > -цк-) в прикметниках: гајда'мацк'эј, ко'зацк'эј, 'галэцк'эј, про'роцк'эј (в покутському говорі скрізь м'яке *ц*); так само загально-українські: чи, через мають тут *ц*: ци, 'цес.

Як усі дзвінки, — так і *ж* втрачає свою дзвінкість у позиції перед глухими та в визвуці слова, — і переходить у свою глуху відповідність *ш*. В деяких випадках заступається воно звуком з: 'зеч'етэ, јер'затэ, 'зага; звуком *дз*: дзэ'л'ізо; звуками *дж'*, *дз'*: дз'у-рітэ, дж'ур', дж'і'гун, 'дж'ер'эло (побіч: 'ч'ур'кало), дж'міл', 'дж'ево-ронка, гр'эн'дж'олэ.

Звук *дж* походить — на думку Дурново — або: 1) з того-таки звука *дж* праукраїнської доби (прямого продовження праслов'янського, довго-експлозивного *дж*, що повстало з первісного *dj) — це такі як: 'ведж'у, 'ходж'у, — або 2) з секундарного *дж*, що з'явився на півдні (східньої слов'янщини) нефонетичним шляхом перед добою „українсько-білоруською“. Напевно нового походження звук *дж* (що виступає і в карпатських говорах) у назвуці деяких слів: 'дж'ерело, 'дж'еворонка і т. д.

Форма *ш'о* (побіч *ш'о*) вважається за новотвір із другої половини XVII століття. Як „што“ вживалася ще вона — як свідчать про це пам'ятки — у XVII стол.; в комічних інтермедіях Гаваттовича (1619 р.) та в словничку Памви Беринди (1627 р.) стоять обидві форми (што і що) побіч. Але в дійсності невідомо, як вимовляв її народ перед тим, та коли саме запанувала форма *шо*.

Давня сполука *-шьс-* заступлена тут твердим *с* (перед *к*) в прикметниках: 'ч'еск'эј, во'лоск'эј (а в покутському говорі м'яким *с*: ч'ес'кіј, волос'кіј).

Звук *ј* у визуці слова „відај“ (= здається) заступається часто звуком *в* (> w: ві'даw); це слово з'являється в таких варіантах: відаw — ві'деw, вэдаw — вэг'іw.

Сполуки: губні +j (п+j, б+j, в+j, м+j), що в д.-ц.-слов'янській мові давали сполуки з л' (пл', бл', вл', мл') виступають в гуцульському говорі без л епентетичного, у незміненому вигляді: 'куп'ю, 'кроп'ю, тер'п'ю, 'гоп'ю; 'л'уб'ю, 'р'об'ю, 'дроб'ю; 'став'ю, 'бав'ю, 'лов'ю, 'мов'ю; 'лом'ю, 'корм'ю, стр'эм'ю (але: зем'л'е, ском'л'у) ¹⁾;

Сполуки: плавкі +j: (л+j, р+j) дали м'які: л' (загально-українське): па'л'у, фа'л'у, ва'л'у; і р' (а не рj, як в інших галицьких діалектах): 'кур'у, в'здр'у, го'р'у; покутський говір має: 'куру, в'здру, гору — всюди тверде р.

Сполука н+j дала н': 'гон'у, 'п'овн'у.

Велярні к, г, х і ларингіяльне г. Окрім старих (праукраїнських) трьох ступенів палаталізації, наслідком яких велярні дали: 1) в позиції перед голосними переднього ряду: звуки ч (ч'), ж (ж'), ш (ш'), 2) після голосних переднього ряду, первісно вузьких: звуки ц', дз' с', і 3) перед і, ъ з давніших oi, ai: такі-самі звуки (ц[ц'], дз [дз']), — вимовляються в гуцульському говорі сполуки ке (кэ), ге, хе (хэ) теж м'яко: тон'к'эj, 'лехк'эj, 'к'еслэj, 'г'елево, х'е'татэ, 'х'етрэj.

Давніший звук к змінюється в позиції перед т (в кількох словах) на х: хто (загально-українське) і в чужих словах як: 'дохк'эр' (= доктор).

Глухе к стає дзвінким (г) в прикладах регресивної асиміляції: ве'легден', г-вам, а'јегж'э, 'јегбэ, г-зэ'мі, 'гзетэси, ('г'івка) јег во'да. В позиченому слові „екзекутор“ переходить сполука кз в зд: здэ-'кутор'.

У слові різка (< розга) наступила спершу дисиміляція сполуки зг (повстала зк), а потому секундарна асиміляція — (вимовляється: 'ріска); заміну звука г звуком к бачимо ще в позиченому слові ка'зета.

Як уже було зазначено вище, загально-українська сполука хэ заступлена тут звуком ф: 'фала, фіст, 'фел'і, фа'татэ, фо'рост, 'фег'іп' і т. д.

Заник приголосних. Приклади заникну приголосних засвідчені в отаких випадках:

в відпадає на початку слів: 'оздух, озне'сен'е (в покут. знес'і'н'е), оз'мэ (побіч: воз'мэ — імпер. II ос. sg.), о'скрес, о'л'ітэ (покут. во'л'іти); в середині слів: 'пер'ш'эj (загально-укр.), с'е'тэj — с'і'тэj, с'е'тевбэси — с'і'тевбэси (побіч свэ'тэj — свэ'тевбэси), зје'затэ — зjі'затэ (= звязати).

г у визвуці першої частини зложеннів з Бог: бо-дај, бодај-так, бо'знаш'о, бі'ме (побіч бэг'ме і бэг'ма), спа'себі, про'стебі, бода'простэ (= да простить Бог, чи: Бог дасть прощення?); в п. sg. слова ч'ет-

¹⁾ Сполуки губних: пл, бл, вл, мл зустрічаємо в гуцульському говорі, але в інших випадках, напр., в речівниках: 'крапл'і, 'гребл'і, грабл'і, та в прикметниках, що повстали з діеприкметників: топ'ленэj, л'уб'ленэj, роб'ленэj, лов'ленэj, дав'ленэj, лом'ленэj і т. д.

'вер' (але в *g. sg.* вже: ч'етвер'га); у протилежність до інших українських говорів, що мають форми: бігти, лягти і т. д., виступає в гуцульських інфінітивах форма: 'біч'э, 'л'е'ч'э, 'стр'еч'э, 'мо'ч'э; звука *z* немає так само в назвуці одного слова перед *d*, а саме в зложеному: 'денеде.

j перед зубними, або між двома голосними: пі'ду — пі'тэ, 'віш'ла — 'віш'ов (але: нај'ш'ла!), 'вос'ко, нэ-'біси; со'bow, то'bow, мнов, ру'kow; у визвуці слів: на-дзє'лен'і-тра'ві, 'дал'і, торк (= той рік = минулого року), 'пок'э (= спокій; напр. у фразі: 'дайтэ 'пок'э).

л перед *н* у групі *сли* (давній): у'меснэј — на'вмеснэј, мас'нец'е, 'сонце (заг.-укр.), 'к'іко (= кілька = скільки).

н у групі *рнци*: ч'эр'ц'е (= *g. sg.* від чернець).

р перед *н* (заг.-укр.): га(о)н'ч'ер', 'срібнэј (побіч срімнэј).

т у визвуці слів (в III ос. *sg.* і *pl.*): і'де, хо'де, 'хог'э, 'нос'э (побіч форми з *т*); в групі *стн*: рос'пуснэј, 'звіснэј, 'ч'еснэј, 'власнэј, мас'неј, піс'неј (= прикметники), нэ'навэснэј; перед *к* (в заг.-укр.): скло (< давнє стькло); між *с* і *d* в числівнику: ш'ізде'с'ек' (з регресивною асиміляцією).

d в групі *зди* (давній): 'пізно, 'празнэк, 'теж'н'е (заг.-укр.); так само в порядковому числівнику 'семэј (перед *м*).

з у визвуці при ненаголошеному складі, у слові: 'зара.

ж зникає іноді між двома голосними: ка-у, ка-е (побіч: 'каж'у, 'каж'е).

Поява приголосних засвідчена в отаких випадках:

в перед *у* на початку слів: 'вугол' — 'вуглак, ву'ж'ewка, ву'ск'эј (побіч гу'ск'эј), 'вузол, 'вуса, 'вуглэј, 'вухо, 'вулэц'е, 'вур'да; перед *о*: 'восмеро (побіч осмеро), во'ген', 'востро (і гостро), вота'ман; в чужому слові: ван'к'ер' (в покутському говорі: ан'к'ир).

г на початку слів: 'Ган'е, 'генде (< он-де, або он-диви[с']), 'го-вад, го'сока; в чужих словах: гар'буз, га'лун, гар'мата.

Там, де інші українські говори мають на початку слів *і* або *ї*, виступає в гуцульському *je-*: *je*'ла — *je*'голка (але: 'глец'э), *je*'нак-ш'эј, 'jenч'эј, 'jesкра, 'jestэк, 'jestэна, 'jendэк; у визвуці слів (у східніх частинах): по-'рус'к'эј, -ч'ес'к'эј, -полс'к'эј (додано звук *j*); протетичне *j* бачимо в позичених словах: ян'гел'і, j'ор'ч'эк (побіч 'гор'ч'эк; в покутському — 'орчик).

Від покутського говору різниться ще здвоюванням звука *н* у словах: 'муч'іннэк, 'уч'інник, рін'нэк, 'праннэк, дзвін'нец'э, голо-'ш'таннэк і т. д.

d між *з* і *р* (*н*): 'вздрітэ, 'здр'еч'эј, 'зрада (побіч зрада); 'здн'етэ (виникло правдоподібно з контамінації форм зняти — і здоймити).

т з'являється часом (між *с-н*) як реконструкція давніших форм, що втратили місцями той звук у групі *стн*: облестник, по'хрестнэк.

н у прикметнику: злотнэј.

Затрата складів (склади, що не договорюються, взято в дужки): а'дэ(-'веси), ад(эв)іт > а'г'іт, тр'э(ба), б(у'в)ало, н'і'ч'о(го), ч'о(го); часточка бр'э неясного походження; важко порівнювати її з вокативом брата (в скороченні), бо вона вживається дуже часто в неважливому значінні; цікаво те, що слово в цій самій формі зустрічається в румунській мові, сербській і албанській (див. поясіння: част. IV „слова чужі“), хло(пч'э), н(ех)ай, мош' (на місці: мож'на), 'мабік' — 'мабук' (<має-буць, бути), по'ма(га)јбі(г); з двоскладового слова ч'е'кај повстає часто односкладове: ч'кај; хоч' — хуч', бач' (на місці: 'хоч'эш', 'бач'эш'; походять з імперативів).

Метатеза: ведмідь (поруч цього маємо слово: медвідь; котре з них первісне, а котре метатеза — годі встановити; може обое однолітки. Тут і цікаві варіанти: вед'мід' — ведмег'і і відмег'і, медвід' — медвег'і і мідвег'і), ко'лопн'і, твэ'резэј, на'место (<монисто), пере'весло (на Поділлі: повересло), вого'ретэ, — та: к'эр'нец'е, э(і)р'ш'е-нэј (які тільки з огляду на вимову інших говорів: криниця, хрещений виглядають на метатези; в суті речі ними не є — див. про це: ч. II, стор. 34—35).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

МОРФОЛОГІЯ.

Відміна речівників у сьогочасній українській літературній мові розпадається на три головні групи, що в їх основу покладено принцип поділу на роди. Кожна з цих трьох груп обіймає (пор. поділ у граматиці Смаль-Стоцького) по чотири відміни. В першій групі речівників чоловічого роду відрізняються: а) тверда відміна, б) м'яка, в) жіноча і г) прикметникова; в другій групі речівників жіночого роду: а) тверда, б) м'яка, в) приголосна і г) прикметникова; у третій групі речівників середнього роду: а) тверда, б) м'яка, в) приголосна і г) прикметникова.

Розуміється, що — за невеликими винятками — можна-б цей поділ застосувати і до нашого говору; проте я відступаю формально від такого поділу, — і йду за історичним поділом на класи (за основами: на *-i-*, на приголосні, на *-ī-*, *-u-*, на *-a-*, *-ja-* та на *-o-*, *-jo-*), тільки тому, щоб наглядно показати різниці (мішання деклінаційних клас, спрощення, редукації) між старими формами давнього поділу і новими у відмінах гуцульського діалекту — і рівночасно показати, що ще залишилось архаїчного у формах говору ¹⁾.

1) Давні основи на *-i-*.

а) чоловічого роду:

sg. н.	'н'іхот'	pl.	'н'іхт'і
г.	'н'іхт'е (-і)		'н'іхт'іw
д.	'н'іхтеw		'н'іхт'ем
а.	= н.		} = н.
в.	'н'іхт'у		
і.	'н'іхтэм		'н'іхт'емэ (-а)
л.	'н'іхтэ		'н'іхт'ех

Закінчення г. sg. не треба вважати за давнє: тут був звичайно звук *-а*, що — за звуковим законом у гуцульському говорі — перейшов в позиції після м'яких приголосних в *е* (і його варіант *і*).

¹⁾ Рівнозначні, побіч уживані в говорі, закінчення відмінкових форм подаю в дужках. Не транскрибую так само в цій частині фонетичного мішання м'яких *т'* — *к'*, *д'* — *г'*.

Такі речівники змішувалися вже дуже давно з деклінацією основ на *-o-* та на *-u-*, та згодом затратили цілком свою первісну відміну (пор. інші відмінки, зокрема: d. sg., i. sg., g. pl.). Нижче побачимо, що відміна *н'іхот'* нічим не різниться від відміни *кін'* або *мол'фар'*, тоб-то давнішої відміни основ на *-jo-*. Отож із двох старих повстає одна нова відміна, що орієнтується на рід, а не на різницю в основах.

Так само (як *н'іхот'*) відмінюється ціла категорія речівників чоловічого роду, закінчених на м'які приголосні, напр. *медвід'*, *гіст'*, то-що. Останнє може мати в п. pl. форму *гостеве* (звичайно в піснях), а в g. pl. *'гост'ів* і *'гостэј*.

б) жіночого роду:

sg. n. твар'	pl. 'твар'і
g. 'твар'э (-i)	'твар'іw
d. 'твар'і	'твар'ем
a. = n.	} = n.
v. 'твар'е	
i. 'твар'еw	'твар'емэ (-a)
l. 'твар'э (-i)	'твар'ех

Відміна дуже подібна до деклінації *душ'е* (давня основа на *-ja-*); різниця виявляється лиш в a. sg. та g. pl.; але й ця відмінність хитка і легко зтирається. Отож і ця відміна помалу редукується.

Подібно відмінюються: *смер'т'* (в g. d. sg.: *'смер'тэ*), *мэш'*, що має в g. pl. — побіч *мэш'эј* — також форму *'мэш'іw*; *'памн'ет'* (*памн'іт'*) — в g. і d. sg. *'памн'етэ* (як *смер'т'*); *к'іст'* — п. pl. *костэ*, g. pl. *'костэј* і *'кост'іw*, а i. pl. *к'іст'мі* і *'костами*; перша з цих форм архаїчна, подібно як форма: *л'уд'мэ* (і аналогічно до цієї утворені форми: *'к'ін'мэ*, *'гр'іш'мэ*); в l. pl. має *к'іст'* так само дwoяку форму *'кост'эх* і *'костах*. В двох останніх відмінках бачимо виразне хитання і тенденцію до переходу в деклінацію основ на *-a-*.

2) Давні основи на приголосні.

а) основи на *-n-*:

sg. n. 'с'імн'е	pl. (не уживається зовсім,
g. 'с'імн'е (-i)	або — напр. <i>с'іме'на</i> ,
d. 'с'імн'у	імена — дуже рідко).
a. } = n.	
v. } = n.	
i. 'с'імн'ем	
l. = d.	

За цим зразком відмінюються: *'вімн'е*, *'т'імн'е*, *мн'е* (< імя) і *ден'*, що має в d. sg. *дн'у* і *'днєwэ*, v. sg. заступає звичайно іншим (іннено < днино), а pl. — як декл. на *-o-* (*пан*, *кін'*): *днэ*, *дн'іw*, *дн'ем*, а. v. = п., *'дн'емэ*, *дн'ех*.

б) основи на -r-:

'мат'ір' — вживається рідко; цю форму заступають іншими: матэ, мат'інка, нен'і; в дальших відмінках виступає частіше:

sg. n. (мат'ір')	pl. 'матер'і
g. 'матер'э	'матер'іw (-эj)
d. 'матер'і ('маттер'і)	'матер'ем
a. } = (п.)	} = п.
v. } = (п.)	
i. 'матер'эw	'матер'ема (-э)
l. 'матер'э (-і)	'матер'іx (ex)

Доч' — заступлене іншими формами: 'дон'е, 'дон'(')ка.

в) основи на -s-:

Тільки позичене (з церк.-слов'янської мови) слово небе'са (pl.) зберегає архаїчну форму (завдяки цѣрковному культові); старі форми цього слова можуть виступати в усіх відмінках множини; в sg. відміняється воно, як основи на -o-. Маємо в гуцульському говорі форму: ко'леса, — але це вже не стара форма; вона втворена до sg. 'колесо. Взагалі всі слова цієї групи відміняються, як основи на -o-, напр. 'слово, 'слова, 'слову, а. v. sg.=п., 'словом, 'слові; pl. сло'ва, сл'іw (і 'словіw), сло'вам, а. v. pl.=п., сло'вамэ, сло'вах. Подібно відміняються: дер'ева, 'оч'э, 'вуха (g. pl. де'рех і 'деревіw, о'ч'еj, вух).

г) основи на -t-:

sg. n. па'ц'е	pl. па'ц'ета
g. па'ц'етэ	па'ц'ет
d. па'ц'етэ ('і) і: -евэ	па'ц'етам (-'эм)
a. } = п.	} = п.
v. } = п.	
i. па'ц'етем (-'эм)	па'ц'етамэ
l. па'ц'етэ	па'ц'етам (-'эх, і '-іx)

За цим зразком відміняється велика категорія речівників середнього роду, що визначають малі, чи властиво молоді істоти: јер'ч'е, те'л'е, 'кур'е, ло'ш'е, 'гус'е, 'кач'е, пе'с'е, 'кот'е і т. д. Так само: соло'віје — соло'вјетэ, а коли взяти його як masc., то тоді відмінюватиметься воно, як основи на -o- (-jo-).

3) Давні основи на -a-, (-ja-) та -u- (-vu-).

п. ру'ка	ду'ш'е	'цер'ква	pl. 'рук'е (-і)	ду'ш'і	цер'квэ
g. ру'к'е	ду'ш'і	'цер'квэ	рук	ду'ш' (-іw)	цер'квіw (-ow)
d. ру'ц'і	ду'ш'і	'цер'кві	ру'кам	'ду'ш'эм	цер'квям
a. 'руку	'ду'ш'у	'цер'кву	} = п.	} = п.	} = п.
v. ру'ко	'ду'ш'е (-'o)	'цер'кво			
i. ру'kow	ду'ш'эw (-ow)	цер'к'вовw	ру'камэ	'ду'ш'эмэ (-a)	цер'квямэ
l. ру'ц'і	ду'ш'і (-э)	'цер'кві	ру'ках	'ду'ш'эх	цер'квах

Між відміною *цер'ква* і *рука* нема жадної морфологічної різниці (фонетична різниця тільки в g. sg. та n. pl.); їх можна отже об'єднати в одну парадигму, взявши тільки під увагу м'якість чи твердість приголосних у згаданих відмінках. Так само відміняється: во'да (в народній поезії знаходимо в n. pl. збірну форму во'дове — аналогічно до си'нове, го'стеве), дон'ка, 'ватра і ціла група речівників чоловічого роду, закінчених на -а: газ'да (в n. pl. 'газдэ і газ'дове), слуга, су'с'іда, зло'д'уга, воло'ц'уга; як цер'ква: к'ер'ва; як душ'е: зем'л'е, пу'стэ'н'е (-'і), газ'дэ'н'е (-'і).

Тут бачимо деякі старі (ще праукраїнські) форми, а саме в d. і l. sg., в яких виступає давня палаталізація велярних перед звуком *i* (< ъ); це з'явище торкається всіх речівників, що їх корінь кінчиться велярною приголосною (лу'ц'і, рі'ц'і, сл'у'з'і, зло'д'у'з'і, ко'т'у'з'і; 'луз'і, ко'жус'і і т. д.); зате в g. pl. спостерегаємо тенденцію замінити жіноче закінчення на закінчення речівників чоловічого роду (-іv > -іw); таке закінчення могло з'явитися насамперед в речівниках чоловічого роду на -а, що належать формально до жіночої деклінації; а за формами: 'газд'іw, 'слугіw, во'је'вод'іw і т. д. почали творитися й жіночі: ба'біw, 'вер'біw, 'душ'іw, цер'к'івіw і т. д.

4) Давні основи на -и-

Відміна речівників цієї групи чергується дуже часто з відміною основ на -о-; група цих останніх була куди більша числом, ніж група основ на -и-. В деяких відмінках мали обидві ці деклінації однакові закінчення — і це дало почин до змішання в інших відмінках; ми маємо тепер багато основ на -о- з відмінковим закінченням основ на -и- — і навпаки. Початок взаємних впливів одної деклінації на другу датується ще праслов'янською добою. В східньо-слов'янських говорах окремо відміна основ на -и- — як констатує Дурново — зовсім зникла. Але деякі її закінчення перейшли до основ на -о-, а саме закінчення: а) g. sg. -у, б) l. sg. -у, в) g. pl. -овъ > -іv (-іw). Перше з цих закінчень здобули назви речей — головно в значінні т. зв. *genetivus partitivus*, почасти також речівники, що визначають назви дрібних рослин і поняття абстрактні ('бобу, 'року, звэ'чају); l. sg. на -у поширився на реч. чол. р., закінчені на -j (напр. в: Ду'нају, 'крају, 'ма()'ју, 'рају, 'гају і т. д.), та на -к, -г; серед останніх трапляються й вийнятки (бік — 'боц'і), але утворені від них здрібнілі вже жадних вийнятків не дають (приклади: в ч'орн'ім 'ш'оwку, w Луцку, 'снігу; здрібнілі: на 'конэку, w садоч'ку, бер'віноч'ку, 'хлопч'эку, сві'точ'ку, сэ'ноч'ку, дзвіноч'ку і т. д.). У третьому випадку закінчення -іv (-іw) рішуче перемогли і усунули форми на -ъ, -ь, тоб-то давні форми основ на -о- (приклади: коза'к'іw, на'род'іw, 'хлопц'іw, крајіw, 'дурн'іw і т. д.).

Старі форми, що виводяться із закінчень -ъ, -ь трапляються лиш у сполученні з числівниками в архаїзмах: п'ет' (ш'іст' і т. д.)

раз (замість новішого: разів), рік, ч'о'біт, ч'оло'вік, та'тар, бо'яр і т. д.

sg. п. д'ім	рл. до'мэ (часом: до'ма)
g. 'дому (і: до'ма)	до'міw
d. до'мовэ	до'мам
a. = п.	} = п.
v. 'доме	
i. 'домом (і до'мом)	до'мамэ
l. 'домі (і до'мі)	до'мах

Так само відмінюються і сад — са'ду, рід — 'роду (п. рл. 'родэ, а в піснях: ро'дове). Коли порівняємо закінчення цієї відміни з відміною основ на -о- (див. нижче), то тоді переконаємося, що обидві вони злились і доповнили себе взаємно. Що ще нам тут впадає в вічі, то це закінчення деяких форм рл. на: -ам, -ами, -ах, які були спершу закінченнями жіночої деклінації. Пояснюючи це з'явище, треба прийняти вплив знову-ж тих-таки речівників чолов. роду на -а, (слуга, газда), що стали ніби посередниками між жіночою і чоловічою деклінацією, переносячи їх закінчення то в один бік, то в другий.

5) Давні основи на -о- (-/о-).

а) чоловічого роду — тверді:

sg. п. брат	ріг	дух	рл. 'брат'і(-'э)	'рогэ	'дух'э (-і)
g. 'брата	ро'га	'духа	'брат'іw	'рогіw	'дух'іw
d. 'братовэ	ро'говэ	'духовэ	'брат'ем	ро'гам	'духам
a. = g.	= п.	= g.	} = п.	} = п.	} = п.
v. 'брате	'роже	'духу			
i. 'братом	ро'гом	'духом	'брат'емэ (-т'мэ)	ро'гамэ	'духамэ
l. 'брат'і	'роз'і	'дус'і	'брат'эх	ро'гах	'духах

б) чол. роду — м'які:

sg. п. мол'фар'	кін'	рл. мол'фа'р'і	'кон'і
g. мол'фа'р'е	ко'н'е (-э)	мол'фа'р'іw	'конэј
d. мол'фа'р'евэ	ко'невэ	мол'фа'р'ем	'кон'эм
a. = g.	= g.	= g.	} = п.
v. мол'фар'у (-е)	'кон'у	= п.	
i. мол'фар'ем	ко'нем	мол'фа'р'емэ	'кін'мэ
l. мол'фар'е	ко'нэ	мол'фа'р'ех	'кон'эх

Як брат — відмінюються: чоловік, пан (має в d. sg. 'пану і 'пановэ; в п. рл. па'нэ і па'нове), імення осіб і рік на — о: Дмитро, Дністро, Дніпро; хрэст'інэн (що має в рл. хрэст'і'јанэ, -јан, -јанам і т. д.), далі: ж'ед (побіч ж'едо'вэн, здрібнілі: ж'едэк, ж'едунэк; в п. рл. має: ж'е'де і ж'е'дове), 'циган, що має побічну форму: циганэн (аналогічно до: міщанин, хрэст'інэн).

Як мол'фар' — відмінюються (між іншими) пестливі ймення на -о-: д'ед'о, л'ел'о, 'нен'о, 'бад'о і т. д.

в) середнього роду — тверді і м'які:

sg. n.	л'іто	'поле	pl. л'іта	по'л'е
g.	л'іта	'пол'э (-і)	л'іт	'пол'іw
d.	л'ітовэ	'полеwэ	л'ітам	по'л'ем
a.	} = п.	} = п.	} = п.	} = п.
v.				
i.	л'ітом	'подем	л'ітамэ	по'л'ема
l.	л'іт'і	'полэ	л'ітах	по'л'ех

Як л'іто (л'іта в pl. визначає: ро'ки) відмінюються: село, баг'но і т. д.

Як поле: віс'іл'е (в g. pl. віс'іл'іw і віс'іл'), 'клоч'е (в l. sg. клоч'у), ж'э'т'е, зна'н'е, 'мор'э (що псбіч: 'мор'э—'мор'і може мати в g. sg. також: мора) і багато ин.

Двоїна. В гуцульському говорі знаходимо багато слідів давніх дуальних форм. Я не подавав їх в окремих деклінаціях, щоб тим виразніший перегляд цих форм зробити при кінці.

Отож виступає двоїна в гуцульському говорі у сполученні з числівниками головними: два, три, чотири. Найчастіше подибуємо форми п. а. v., далі форми і., які одначе відділилися від форм d.-ву (ці двоїни вже не мають). Треба ще зазначити, що дуальні форми старих основ на -і- та на приголосні зіллялися з новими формами pl., а давні дуальні форми основ на -и- з двійними формами основ на -о-.

Рід чоловічий: п. а. v. два: 'дуба (-э), 'лева (-э), 'голуба (-э), 'сена (л'э), 'брата (-л'), 'воза, млэ'на, рука'ва, грун'та, яч'ме'на, 'плуга, 'олов'іка, 'вуса і ин.

Рід жіночий: п. а. v. дві: 'вер'бі (і: вер'бі), ко'рові, поло'вен'і, 'бабі, дэ'тен'і, го'ден'і, мі'нут'і, 'пар'і; прэ'ч'ен'і, душ'і, 'тес'іч'і, 'струн'і, 'ребі, 'ж'е'(э)бі, 'хат'і, но'з'і, руц'і (і: 'руц'і), 'мус'і, до'роз'і, 'цер'ковц'і, голо'вц'і, 'трупц'і, 'не'вц'і, 'грушц'і, 'ж'і'нц'і, 'д'і'вц'і, 'јеч'неч'ц'і, баревц'і і т. д.

Рід середній: п. а. v. дві: 'јебл'уц'і, 'оц'і, ко'л'ін'і, 'вікн'і, ко'лес'і, 'сел'і (і: сел'і) і т. д.

Приклади для орудного: двэ'р'ема (і: двэ'р'ма, двер'мэ), плеч'ема (і: плеч'ма, -л'э), гро'ш'ема ('гріш'ма, -л'э), о'ч'ема, 'веш'н'эма, пал'ц'ема, н'іх'т'ема, кл'у'ч'ема і т. д.—Ця сама форма пізнається в деяких прислівниках: дар'ма, 'крад'кома, 'леж'ма; далі в числівниках: дво'ма, тр'о'ма, ш'тэ'р'ма, п'јет'ма, ш'іст'ма...—о'бома (і: обо'ма), к'іл'ко'ма; в займеннику: wс'іма.

Творення здрібнілих. Особливо треба підкреслити нахил і охоту гуцулів до вживання (і дальшого творення) здрібнілих форм. Багато таких новотворів виступає нераз відокремлено, тоб-то лиш для одного якогось відмінка sg. або pl., не в'яжучись зовсім з рештою деклінації.

У творенні здрібнених форм не вдоволяється говір простими (поодинокими) суфіксами, він іде в цьому напрямкові далі, даючи формам більше суфіксів (різних, або здвоєних, чи потроєних перших).

Це з'явище бачимо не тільки в речівниках, але також — може ще в більшій мірі — в прикметниках; ба що більше: трапляється воно і в прислівниках, а навіть у дієслові (див. нижче: „Невідмінні частини мови“ і „Кон'югація“).

Демінутивні суфікси для речівників чоловічого роду: -эк, -ч'эк, -ок, -ч'ок, -он'ко, -ојко, -ен'ко, -ејко, напр. 'песэк, 'він(ч)ч'эк, лeг'інч'эк, віноч'ок — віноч'еч'ок, 'світон'ко, по'пон'ко, 'панон'ко, 'панојко, воро'ж'ен'ко, 'бож'ен'ко, со'колон'ко, соло'вејко — соло'віјеч'ко — соло'віјон'ко і т. д.

Демінутивні суфікси для жіночого роду: -'ка, -ц'е, -оч'ка, -еч'ка, -ена, -ен'ка, -ејка, -ін(ч)ка, -еноч'ка, -енон'ка, -енојка, напр. 'р'іч'ка — 'р'іч'еч'ка — 'р'іч'ен'ка, 'н'іч'ка — 'н'іч'еч'ка — 'н'іч'ен'ка, 'піч'ка — 'піч'еч'ка, па'н'еноч'ка, па'ннун'ц'е (-і), дэ'тенка — дэ'теноч'ка — дэ'тенон'ка — дэ'тенојка, коло'мејоч'ка, 'свіч'еч'ка, 'д'івон'ка — д'івојка, нэ'д'ілен'ка — нэ'д'ілејка, 'нен'ка — 'ненеч'ка, 'мат'інка — 'мат'іноч'ка — 'мат'інон'ка, 'підпін'ка — 'підпін'оч'ка і т. д.

Демінутивні суфікси для речівників середнього роду: -'ко, -н'ко, -це, -јеч'ко, -јіч'ко, -ен'ко, -ејко, -ін'ко, -'етко, -оч'ко, напр. пэ'с'етко — пэ'с'еточ'ко — пэ'с'етон'ко, кол'іс'ц'етко — кол'іс'ц'еточ'ко, 'ч'олон'ко, пер'це — 'пјур'це — 'пір'еч'ко, 'јејеч'ко, 'щ'іст'еч'ко, здо'ровјеч'ко, 'сім'н'еч'ко, 'сон'іч'ко — 'сон'ін'ко — 'сонен'ко — 'сонејко, па'ц'етко, јег'н'етко — јег'н'еточ'ко і б. ин.

Прикметники. Поза звичайними (давнішими) закінченнями прикметників на -іј (-эј), напр. 'добр-эј, ма'л-эј, — творяться ще прикметники за допомогою таких закінчень: 1) -левэј, -естэј, -езнэј, -еннэј, -нэј, напр.: гн'іw'левэј, крэк'левэј, свар'левэј, норo'вестэј, зама'ш'естэј, ста'р'езнэј, груб'езнэј, доw'ж'езнэј, вэлэ'ч'езнэј, вэсо'ч'еннэј, здоро'веннэј, пэто'меннэј, вог'неннэј, 'віскр'эснэј, вел'мож'нэј, на'бож'нэј, бого'мі(о)лнэј; 2) за допомогою давнього суфіксу -ьскъ (де -с-, і -ц- заступають первісні: -шьс-, -жьс-, -чьс-), напр. 'руск'эј, запо'рoск'эј, панцк'эј, ци'ганцк'эј, 'ч'еск'эј; 3) за допомогою демінутивних суфіксів: -ен'к'эј, -ејк'эј, -он'к'эј, -ојк'эј, -ісен'к'эј, -іс'ін'к'эј, -іс'к'эј, напр.: ма'лен'к'эј — ма'лејк'эј, др'і'бон'к'эј — др'і'бојк'эј, сэр'ісен'к'эј — сэр'іс'к'эј, 'сн'іс'к'эј і ин.

Компаративи творяться таким чином, що перед прикметником ставиться часточку *мај*, напр. мај білш'эј (закінчення, очевидячки, утворені за старими зразками, тільки заступлені трохи змодифікованими новими), мај 'кращ'эј, мај вігідн'іш'эј. Суперлативи (як загальноукраїнські): нај'блеш'эј, нај'фай'н'іш'эј.

Деклінація прикметників подібна до відміни вказівних займенників та головного числівника оден.

sg. masc.	neutr.	fem.	pl. (на всі три роди):
n. 'білэj	'біло (-е)	'біла	'біл'і
g. 'білого	'білого	'білоjі	'білэх
d. 'білому	'білому	'біл'і	'білэм
a. = g.	} = п.	'білу	} = п.
v. = п.		= п.	
i. 'білэм	'білэм	'білов	'білэмэ
l. 'біл'ім	'біл'ім	'біл'і	'білэх

Займенники.

а) особові

sg. I ос. п. ja	II ос. тэ
g. мэ'не	тэ'бе
d. мэ'н'і (енкліт. мэ)	то(у)'бі (енкліт. тэ)
a. = g. (енкл. н'е, н'і)	= g. (енкл. т'е, т'і)
v. —	= п.
i. мнoв	то'бов
l. 'мен'і	'тобі

pl. I ос. п. мэ	II ос. вэ
g. нас	вас
d. нам	вам
a. = g.	= g.
v. —	= п.
i. 'намэ	'вамэ
l. нас	вас

б) зворотний:

g. (сэ'бе)
d. со'бі (су'бі; енкліт. си)
a. = g.
v. —
i. со'бов
l. 'собі

в) вказівні:

sg. masc. п. він (neutr. так як masc.);	fem. вона (і: во'на)
g. je'го	jeji (jiji)
d. je(ji)'му (енклітичне: му)	jeji (енкліт.: ji)
a. je(ji)'го (енкліт.: го)	jiji (енкліт.: ji)
v. —	—
i. нэм	new
l. н'ім	н'і

Форми генетиву, дативу й акузативу дістають після прийменників від-, за-, на-, і т. д. звук *н*: від 'него — неjі, д-'нему — д-'неjі (д-'н'і).

Це *н* перейшло від давнього прийменника *вн-* (*сн-*) на форми, що починалися звуком *ј* (*і, јі, је, ја, ју*), а з аналогії до цього, стали прибирати оті форми таке *н* навіть після таких прийменників, котрі ніколи того *н* не мали.

pl. (III ос.)	внэ	то'т'і	sg. masc. тот	neutr. то'то	fem. то'та
	јіх	тэх	'того	'того	тојі
	јім	тэм	'тому	'тому	т'і
	= g.	= g.	= g.	= п.	то'ту (ту)
	—	—	—	—	—
	'немэ	'темэ	тэм	тэм	то'tow (tow)
	нэх	тэх	т'ім	т'ім	т'і
sg. masc. цес	neutr. це	fem. ц'е (сэ'с'е)	pl. ц'і (на всі три роди)		
'цего	'цего	цејі	цэх		
'цему	цему	ц'і	цэм		
= g.	= п.	цу (цэ'су)	= g.		
—	—	—	—		
цэм	цэм	цэw	'цемэ		
ц'ім	ц'ім	ц'і	цэх ')		

г) питайні:

хто	щ'о	ч'іј	'ч'іја	ко'трэј	ко'тра
ко'го	ч'о'го	'ч'іјого	'ч'іјојі ('ч'іјі)	ко'трого	ко'ројі
ко'му	ч'о(і)'му	'ч'іјому	ч'іјі	ко'трому	ко'тр'і
= g.	= п.	= g.	ч'іју	= g.	ко'тру
к'эм	ч'эм	'ч'іјем	ч'іјow	котрэм	ко'тrow
к'ім	ч'ім	ч'іјім	ч'іјі	ко'тр'ім	ко'тр'і

Так само відміняється: *јек'эј, јек'а, јек'е*; а всі *neutra* мають *a. = п.*

1) У своїй рецензії на „Український языкъ“ С. Кульбакіна (*Zeitschrift für slav. Philologie*, том II, ст. 274—76) виявляє Н. Дурново доволі слабе ознайомлення з говорами східньої Галичини; воно, зрештою, не було-б ще таким великим гріхом, як-би рецензент не в такому категоричному тоні висловлював свої (в даному випадкові) неправдиві гадки. Отож прим.: заперечує Дурново існування таких форм як: *бавів, студіїв* — не то що в Галичині, а взагалі в цілій українській мові, — не відомо тільки на якій підставі. А далі натрапляємо на ще одно непорозуміння: Дурново жаліє, що Кульбакін забув про галицьке „фтік“. Це вже справжній курйоз; вимова звука „в“ чисто московська. Такої вимови в Галичині ніде нема; здається нема її і на Наддніпрянщині, і (наскільки пригадую собі праці Верхратського і Брока) на Закарпатській Україні так само нема. Звідкля її узяв Дурново, — не знати. Але, що для нас на цьому місці найцікавіше (говоримо-ж про займенники), то якась великодушна поступка Н. Дурново що-до вказівних займенників „цей“ — „сей“; отож рецензент радить краще „цей“, замість „сей“, завести в Галичині. Чому саме так, — а не навпаки (що відповідало-би справді фактам) — теж не знати. Але нам відомо, що крім гуцульського „цес“, крім інтелігентського, новоприйнятого „цей“ (літературно) та що-найбільше ще двох-трьох говірок — по всій Галичині чути (між народом) вимову: „сей“. Та мабуть це вже таки недогляд рецензента, коли він не завважив, що сам-же Кульбакін — кілька рядків нижче — каже, що побіч „сей“ вживається також „цей“.

д) присвійні:

мі́ј	'мо́је	мо́ја	pl. 'мо́жі
'мо́го	'мо́го	'мо́жі	'мо́жіх
'мо́му	'мо́му	'мо́жі	'мо́жім
= g.	= n.	'мо́ју	= g. (neutr. = n.)
'мо́јем	'мо́јем	мо́јов	'мо́јемэ
мо́јім	мо́јім	'мо́жі	'мо́жіх

Так відмінюються: тві́ј, 'тво́је, 'тво́ја; pl. 'тво́жі; наш' — 'наш'е — 'наш'і; pl. 'наш'і; ваш' — ваш'е — 'ваш'і; pl. 'ваш'і; дефективне в III ос. sg.: је'го, је́јі; pl. жі́х.

е) прикметниково-описові:

та'к'э́ј, -е, -а; с'е'к'э́ј, -е, -а; 'вс'ек'э́ј, -е, -а; 'кужд'э́ј, -е, -а; са'ме́ј, -е, -а; у'вес — у'с'е (у'в'с'е); је'к'э́ј, -е, -а; 'многэ́ј; 'другэ́ј, -е, -а; відмінюються вони як попередні.

ж) неозначені:

хтос	ш'ос	'дехто(с)	'десхтос
ко'гос	ч'о'гос	'декого	'дес-ко'гос
ко'мус	ч'о'мус	'декому	і т. д. (так саме:
= g.	= n.	= g.	'дещ'о).
'к'э́мос (к'э́мс)	'ч'э́мос (ч'э́мс)	'дек'э́м	
'к'і́мос (к'і́мс)	'ч'і́мос (ч'і́мс)	'дек'і́м	

До цих останніх належать ще такі: је'к'э́с — је'кас — је'кас де'јек'э́ј — де'јек'е — де'јека, ко'трэ́с — ко'трес — ко'трас, 'деко'трэ́ј — 'деко'тре — 'деко'тра, 'јенч'э́ј — 'јенч'е — 'јенч'а.

Числівники.

1) головні:

на півдні: о'дэн (од'ного, од'ному, од'ного, од'нэм, од'ім),
на півночі і сході: је'ден і жі'ден (жід'ного і т. д.);
п. два (дві, 'дво́је); трэ́ ('тро́је), 'шт'э́рэ ('ч'ет'вэ́ро) і т. д.
g. а. l. дво́х, тр'о́х, ш'тэ́р'о́х, п'је'т'о́х, ш'і'ст'о́х і т. д.
d. дво́м, тр'о́м, ш'тэ́р'о́м, п'је'т'о́м, ш'і'ст'о́м і т. д.
і. 'дво́ма (і: дво'ма), 'тр'о́ма (тр'о'ма), ш'тэ́р'ма і т. д.

Подібно відмінюються: 'дес'і́т', 'двац'і́т', трэ́ц'і́т'; звичайно не відмінюються в говорі: сорок, сто і т. д.; т'ес'е'ч'і відмінюється як речівник жіночого роду (g. d. l. = n., а. 'тес'і'ч'у, і. 'тес'і'ч'ew; але в pl., як речівник чоловічого роду: 'тес'і'ч'іw, тес'е'ч'ма і т. д.).

2) порядкові:

'пер'ш'э́ј, 'другэ́ј, 'третэ́ј... дэ'с'етэ́ј... два'нац'етэ́ј... два'ц'етэ́ј (і: 'двац'і́тэ́ј)... 'сотэ́ј ('сотнэ́ј)... 'тес'і'ч'нэ́ј... відмінюються як: о'дэн.

3) поділові:

по-¹једному (і: по-јід¹ному), по-¹једн¹і (і: по-јід¹н¹і), ¹по-два (по-¹двоје), ¹по-трэ (по-¹троје), по-¹ш¹тэрэ (по-¹ч¹етвэро) і т. д.

4) множні:

раз, ¹два-разэ (два-¹разэ і два-ра¹зэ), ¹трэ-разэ... ¹дес¹іт¹-раз, ¹два-¹ц¹іт¹-раз... ¹сто-раз; побіч цих трапляються (на півночі та по угорському боці) форми: ¹двіч¹э, ¹трэч¹э; ¹двакрат.

Невідмінні частини мови.

1) *Прислівники*. З походження це — окремі форми речівникових відмінків, які, завдяки своєму архаїчно-консервативному виглядові, скам'яніли (втратили змогу відмінятися) тай почали вважатися лиш за ближчі визначення (в реченнях) квалітативного і квантитативного характеру; вони дають звичайно відповідь на питання: як, коли, скільки і т. д.

Як давні відмінки можна-б встановити:

- sg. n. га¹разд, ¹села (= багато), ш¹ко¹да, страх;
 g. се¹годнэ (сэ¹годнэ і сэ¹годн¹і);
 d. до¹л¹іw, до¹міw;
 a. ба¹гато, ¹мало, ¹троха, ¹рано, ¹пізно, ¹борзо, ¹ж¹ево, ¹доwго, дур¹но;
 і. піш¹ком, вер¹хом, ¹к¹рад¹ком, біг¹цем, тэх¹цем, ж¹еш¹цем;
 l. го¹р¹і, ¹дол¹і, зад¹гуз¹, ¹нен¹і, мож¹на (= в змозі);
 pl. і. ¹піш¹к¹э, ¹мовч¹к¹э, ¹леж¹ма, ¹мін¹ма.

Прислівниками бувають теж форми зложені (речівники + речівники, речівники + займен., реч. + прикмет., реч. + числівн., або ці самі в сполученні з прийменниками та злучниками).

Першу категорію (зложених) бачимо в таких прислівниках: го¹р¹і¹нэц (і гор¹і¹лэц), гол¹і¹руч¹ (і го¹л¹і¹руч¹), мамо¹х¹іт¹, л¹іво¹руч¹, о¹біруч¹, пу¹стопа¹ш¹, сэло¹міц(-ew) і т. д.

Зложені з прийменниками:

- sg. g. ¹доста, до¹стоту, ¹зделэ¹к¹э, ¹змолоду, поза¹сноч¹э;
 d. по-¹доброму, попе¹реду, пома¹лен¹ку(‘э), по-¹бож¹ому;
 a. влад (не-влад), wден¹, wпопе¹р¹э¹к, раз-¹у-раз, наwгад¹, наздо¹гін, наwпра¹вец, на¹охрест, стрімго¹лов;
 і. зага¹лом, ¹нароком (не¹нароком), ¹прэха¹пцем;
 l. wзад¹гуз¹, наздогін¹ці, нара¹зу, ¹обмал¹;
 pl. a. оч¹э¹вед¹эч¹к¹э, ¹зал¹убк¹э, наwман¹ці, на¹помацк¹э, напопер¹е¹к¹э, на¹поч¹іпк¹э, на¹стојеч¹к¹э;
 і. по-¹л¹уцк¹э, по-то¹варэск¹э.

Із злучниками: не¹забавк¹э, не¹пр¹эч¹ком, н¹іw¹року; мішані: јек-¹ст¹іј, колэ¹деколэ, слово¹послову, бај¹дуж¹е, нащ¹е¹сер¹ці, нач¹ім¹світ.

Здрібнілі: доу'ген'ко, бор'зен'ко, рім'нен'ко, піз'нен'ко, ні'чо-ген'ко, фая'нен'ко, тэ'х'ен'ко, тэх'е'сен'ко, ране'сен'ко, надалеч'ко, надале'ч'ен'ко, тэ'пер'еч'к'э (-а, -і), 'wsудон'к'э (-а).

2) *Прийменники*. Окремо виступають такі: до, без, за, із, від, на, по, про, під, серед, 'протэ (прот'і), край, 'кромэ, 'меж'э, 'церэз; над, 'попід, 'понад;

невіддільні накі: w-, ві-, пере-, роз-;

за префікси можуть правити: w-, з- (що заступає давнє въз-, або вьс-), до-, без-, на-, по-, пере-, про-, прэ-, роз-, напр.: 'wпастэ, 'знестэ, 'злет'ітэ, спомэ'натэ, без'глузнэј (без'глузднэј), без'зубэј, не'довірок, достеглэј, нанэ'матэ, попо'јістэ, попіс'цатэ, пересо'летэ, пере'тр'эстэ, про'снутэси, 'прэдур'коватэј, розл'убетэ, 'знестэси, 'зместэ і т. д.

Зложені прийменники: з-'по-над, з-'по-під, 'по-пе-ре (напр. попере'р'убувати, попере'этэ'натэ, попере'э'кр'уч'уватэ).

3) *Злучники*. Сполучні: і, j, тај, то, ај, напр.: він, бр'е, 'дуж'эј — ај бо ја нэ-сла'бојк'эј; јек прэј'ш'лэ — то нэ 'зналэ ш'о д'іјатэ.

Роздільні: ци-ци, або-або, хот'-хот', напр.: або дан'цуй јек си на'леж'эт — або забэрајси до 'д'іт'к'э (до д'іт'ч'ојі 'маттэра).

Повстримні, чи протиставні: 'але, прец'і, но, та, напр.: 'ш'тр'экнуw-бэх w 'дебру, — 'але 'д'эд'о 'мовелэ ш'о там 'щ'езнэк'э ва'рујут; 'хт'іwсме т'і 'вікупэтэ з 'вос'ка — та нэ мош' 'було.

Порівняльні: јек (јэк), јегбэ, н'ібэ, напр.: 'wдаwсмеси јек 'вімал'у-ванеј; під к'эч'ероw сто'јет ш'ос w но'ч'э н'ібэ тэ'л'е, н'ібэ ло'ш'е; 'рује јк ко'рова.

Висказові, або підтвердні: щ'о, ш'о, напр.: ка'зав ш'о јек піде w не'крутэ, то мэ ц'іwку 'вер'ж'э, ш'о са'ма ку'да-хоч' ц'і'л'эје.

Часові: ко'лэ, 'зак'э, тог'дэ, јк, напр.: 'зак'іw спор'і'деwси — тај wже було по-'wсему; тог'дэ јэк тэ 'пітпен'к'э на 'нос'і 'віростут; ја т'е (т'і) пуш'у јк сам ісход'у.

Причинові: бо, щ'о, гл'е'того, напр.: соко'теси, мој, — бо на 'тебэ даw'нэм-даw'но 'важ'э.

Висновні: то, про-'то, 'одж'э, напр.: н'іс w 'него по'сен'іw — 'одж'э на 'празнэку буw дес.

Доцільні: а'бэ, ш'о'бэ, напр.: про'с'іт 'Бога а'бестэ здо'роw булэ, тај ш'о'бестэ ш'е мал'іч'ко попо'ж'елэ.

Припустові, чи гіпотетичні: јек (јес'лэ), напр.: јек заку'је мэ 'сто-раз — то 'му ш'е 'ж'етэ мај-мај.

Дозвільні: хот', нај, напр.: хот'-сме голоп'јетнэк — н'і 'гач'іw, н'і крэ'сан'і, — алэ нај д'іwку мају.

Питайні: јек, щ'о, 'нащ'о, 'защ'о, де, 'пок'іw, 'док'іw, 'відк'іw, а'ле, ци, ци-'не, х'іба, ч'еј, 'ч'ејж'э, напр.: ци-не до 'тојі він 'ходе, ш'о му 'куч'эр'і на нэд'іл'у закр'у'ч'еје?

4) *Оклики*. Для вислову байдужости, безтурботности: ow'ва! ага! ну-ну! гај-гај! напр.: ow'ва ш'о мэ 'зробе! гај-гај нэ 'біси!

Подиву, зачудування: а'ле! а'дэ! ow! ej! а'д'іт-ад'іт! го-го! напр.: а'лес 'щ'езбэ 'вед'іw! а ко'пета маw, ци 'ратэц'і?!

Запевнення: біг'ме, абэх-так здо'row буw (ж'ew, 'д'іж'даw 'того дн'е!).

Погрози: мој! напр.: мој — 'кау — а тэ 'ш'о си гадајіш' тут uw 'наш'ім uw сэ'л'і л'у'дэј розбэ'ватэ!

Переляку, болю: ох, ој, јој, вајл'о!

Щасливої розв'язки, заспокоєного сподівання: он! бач'! 'гэнде! 'озде!

Веселого настрою: геј! гој! 'гоја, ејгеј!

Заклику, виклику: мој! мој-'бр'е! мој-хло! ч'у!

Підбадьорення: гај'да! к'э! гоw! цит'! 'цит'те! гој-га!

Зогидження, моралізування: цур'! пек! а'гі!

Ономатопоетичні оклики: тріс'! та'рах, цор'к! хл'ап! дзен'-дзен'! геп! гоп! грэм! bowт'! ш'убowст'! цок! ш'у-'ш'у! ба'bewх! піп'іп'і! крут'-верт'! напр.: а він ба'bewх је'му w 'ногэ, тај ш'у'ш'у-ш'у'ш'у: да-'рујтэ, 'бад'іч'ку, про'ст'іт мэн'і, 'вібач'те ш'е цес раз!

Оклики замість форм дієслова: мац! хап! пер'х! блэс-'блэс! порс! зэр'к! фэр'к! ска'к'іц'! щ'еп! с'іп! сэк! лап! напр.: ц'ілу 'н'іч'ку лэш' 'блэс тај блэс! Він лап за сэр'дак, — а ја го 'јестэком 'геп по 'крэж'эх! ја мац за 'ч'ерез — н'і капш'у'ка, н'і ма'ш'енк'і!

Кон'югація. Тут зустрічаємо особливі форми, що спеціально характерні для гуцульського говору; таких форм в інших говорах або зовсім нема, або вони трапляються дуже рідко.

Здрібнілі форми інфінітиву та форми прийдучого часу з допоміжним дієсловом -му, -меш', -ме, (-мет) маємо, що-правда, і в інших українських говорах (хоч і з обмеженням, що допоміжне дієслово може стояти тільки після дієслова, а тимчасом у гуцульському говорі стоїть воно і перед ним: мемо ходити), — але ледві-чи можна-б знайти в інших українських говорах таку силу й таке часте застосування умовних форм на -бих, та форм минулого часу на -сме (II ос. -јес, -віс, напр.: хо'дewсме, хо'деласме, хо'дewјес — хо'дewјіс — хо'дewіс, хо'делэсме і т. д.), як це воно виступає в нашому говорі.

Потебня¹⁾ виводить гуцульське *сме* (лэ'ш'еласме; Головацький, п. III, 39) з давнього *късмѣ* (I ос. sg.), що його він уважає за молодше від *късмѣ*, через посередництво якого могло повстати з первісного *асми*. Можлива річ, що на *сме* мала вплив особлива вимова середнього *и*, приклади якої зустріти можна так само і на сході України. Цілком слушно (запозиченням) пояснює Потебня покутські і покутсько-гуцульські (перехідні) форми на -јем. Що-до форм: буw-јех, дэ-'вew-јех-сме-си, косэw-јех-сме, то поняття запозичення не виключає ані можливості як-раз такого запозичення, ані тенденції засимілю-

¹⁾ Изъ записокъ по рус. грамм., стор. 2·2—53—55, 269, 278—79.

вати позичене засобами, властивими рідній мові. Отож, не можна говорити що: буwjem і бивjem повстали в західньо-українських говорах цілком самостійно, тільки з тієї причини, що вони різняться фонетично від польського byłem. Для українського буwjem і польського byłem (серб. biosam) здається лиш одно поясіння можливе, а саме: як сербське sam, підгалянське sem і sam (з *юсам*, а це з *юсамь*), так і -jem, -em — це контракції повної форми індикативу часу теперішнього. Що -ech, -ch (jadech) стоять тут з -em, -m на рівному ступені — це так само ясно, як той факт, що чисто-фонетичним шляхом звук *x* з *m* не міг повстати. Для появи того -ech залишається ще прийняти такі умови: а) перед формою był-ech була вже форма był-em; *e* в -ech те саме що в -em; б) перед -ech була в мові форма buch (быхъ, зрештою й донині ще збережена, напр. на Шлезьку: kiebuch wiedziała, to buch zagała, і в підгалянів: dałabyk), але -ch в buch не мало вже звязку з часом минулим; в) -ch в buch повстало в наслідок тенденції до урівноправнення і одноцільності форм byłem і buch, — отже: *e* це з'явище однорідне з асиміляцією кон'югаційних тем. На підставі цього, що мова злучила форму byś (з *юсь*) з часом теперішнім, а також спираючись на факті довготривалости форми buch, — можемо виводити -ch в byłech просто від buch, а не від аористу взагалі. Перехід аористу buch до умовного способу (що сталося мабуть ще за праслов'янської доби), свідчить, що він був тільки формальністю, а при цьому був тісно звязаний з діеприкметником на -лъ. А в протилежність до сполук -лъ + індикатив, виступає кондиціонально-оптативне buch (вже в найдавніших пам'ятках) не як сполука, але як одна форма. Вже дуже рано, в усякому разі не пізніше XIV століття, з'являється в пам'ятках побіч цього buch в ролі присудкового дієслова (з модальним відношенням до особи і числа, а без відношення до часу), ще -by, як злучник, який різниться від вербального buch двома внутрішніми рисами: а) злучений з діеприкметником на -лъ і підметом (aże-by chodził) перестає відмінятися; б) при діеприкметнику на -лъ виступають рівночасно форми часу теперішнього (*юси*, *юсти*); це вказує недвозначно на те, що by в żeby втратило присудкову силу, а задержало тільки функцію модальну (лице *єхитє члоекѣци, то єх дне єхитє пришли*).

Окрім цього характерна для гуцульського говору незвичайно поширена звичка вживати фреквентативних форм дієслова (напр. ві'пл'овуватє, ві'т'егуватє, прэзвэ'ч'е'јуватєси, розхо'дж'этєси), та таких форм, як: жіхают (творять просто від інфінітиву жіхати, беручи за основу жіха-; отже не: жіду, жідеш і т. д., лише: жіха-ју, жіхажеш', жіхаже, жіхажемэ, жіхажете, жіхают; може з аналогії до форм: махају, махажеш і т. д.), смі'јајутси (побіч: сміјутси), буд'дж'ејут (побіч: буд'е; замість буд'ат').

Так само здрібнілі форми інфінітиву знаходимо тут частіше і в більшій мірі, ніж в інших українських говорах; застосування цих форм не уступає здрібнілим формам речівників, або прикметників, — тільки що вони творяться инакше та й не так різноманітно, як ці останні. Спосіб утворення: за основу (яка розуміється не має нічого спільного із справжньою основою дієслова) береться інфінітивну форму, опускаючи з неї закінчення *-и*; отже: спат-, јіст-, ходэт- і т. д., що поширюється тепер суфіксами двоякого роду: *-он'*, або *-оч'*; таким робом здобуваємо: спат-он', або спат-оч'; до цього додається закінчення: *-ки* (гуц.: *-к'э*): 'спатон'к'э, јістон'к'э, ходетон'к'э, робетон'к'э, врубатон'к'э, співатон'к'э — або: врубаточ'к'э, 'спаточ'к'э і т. д. Ці форми не можуть, очевидно, безладно й цілком довільно одна одну заступати; котру з них коли ужити, про це рішають відтінки значіння, обставини, настрої і т. ин.

Вплив цього утворення поширився й на форми імперативу; але що вже в самій суті здрібнілості лежить щось ніжне, пєсливе чи обережне, — то й здрібнілі форми імперативів втрачають свою рішучість, категоричність і свій ригоризм, а стають лагіднішими (формами прохання, або й часом формами легкого глузування), напр. по'леж'эн'кај (со'бі), попла'кунц'эј (си), по'ц'омон'кај ('боз'у).

Що-до пасивних дієприкметників минулого часу, то їх здрібнілі форми повстали підо впливом здрібнілих прикметників; зрештою вони й відчуваються тільки, як прикметники (напр. роз'бетон'ка го'ловка на'двоје; 'кор'ж'эк 'згамц'енэј до 'кр'эш'к'э).

Форма I ос. рл. часу теперішнього заступлена (в різних частинах говору) трояко: на півдні і заході — бе'реме (-э), в середній частині — бе'ремо, на сході (і в покутському говорі) — бе'рем.

На Покутті відрізняються форми минулого часу від цих форм в гуцульському говорі: I ос. sg. бравјем і 'бравім, II ос. 'бравјес і 'бравіс, I ос. рл. 'бралим (покутське), — гуцульські: 'бравсме — I ос. sg., 'бралэсме — I ос. рл. (надністрянські говори і частина подільських мають: 'бралисмо, виділисмо і т. д.).

Тепер наведемо зразки кон'югаційних груп — і знову, як це ми зробили в деклінації речівників, — за схемою давнішого поділу. При кінці зробимо підсумки і висновки.

- I. Дієслова з суфіксом часу теперішнього *-е*;
 а) основа інфінітиву рівна кореневі (нес-ти),
 б) основа інфінітиву на *-а* (бра-ти).

ч. теп.	не'су, бе'ру, пе'ч'у: -еш', -е, -еме, -ете, -ут;
ч. мин.	'н'ісме — 'несласме, 'н'іс'іс — 'неслас, 'неслэсме і т. д. (итеративно: но'сєвсме, но'селэсме);
умовн.	'н'ізбэх (но'сєвбэх) — 'неслабэх, но'селэбэсме і т. д.;
імп.	не'си, не'с'ім, нес'іт;
інф.	'нестэ, 'плєстэ, пе'ч'э; 'братэ, 'р'ватэ;

ч. прийд. 'нестә му, меш' і т. д.; імперфективно: но'сетә му, меш' і т. д.; перфективно: по'несу; рідше трапляються форми: 'буду но'сетә;
діепр. пас. мин. часу: не'сенәј, пә'ч'енәј.

II. Дієслова з суфіксом часу теп. -не- (двиг-не-)
з інфінітивним суфіксом -но- (-ну).

ч. теп. 'к'ену, 'к'әсну, схну ('сохну), -еш', -е, -еме, -ете, -ут;
ч. мин. 'к'енуґсме — 'к'енуласме, 'к'енуләсме і т. д. (ітерат. к'ә-'даґсме — к'ә'даласме);
умов. за'снубәх — за'снубәх, за'снубәсме і т. д.
імп. к'ен' — 'к'ен'те, за'снә — за'сн'т, 'к'ен'мо;
інф. 'к'енутә, за'снутә, 'к'әснутә;
ч. прийд. за'сну (перф. ч. теп.), 'к'әснутә му, меш', ме(т) і т. д.
діепр. ч. мин. (с-)к'әсләј, ('ві-)схләј.

III. Дієслова з суф. ч. теп. -је-

а) основа інфінітиву рівна осн. ч. теп. (грі-ти)
б) основа інфінітиву з суф. -а- (орати)

ч. теп. 'гр'іју, гнә'ју, 'каж'у, -еш', -е, еме і т. д.
ч. мин. 'гр'іґсме — 'гр'іласме, 'гр'іләсме; ка'завсме, ка'заләсме...
умовн. 'гр'іґбәх, ка'завбәх, о'равбәх і т. д.
імп. гр'іј, ка'ж'ә; 'гр'іјмо, ка'ж'ім; 'гр'іјте, ка'ж'іт;
інф. 'гр'ітә, 'гнә(с)тә, смі'јатәси, розу'мітә, купу'ватә;
ч. прийд. 'гр'ітә, розу'мітә, ка'затә му, меш' і т. д.
діеприкм. ч. мин. (за-)гр'ітәј, (зо-)гнеләј, купленәј.

IV. Дієслова з основою ч. теп. на -і-

а) основа інфінітиву на -і- (молити)
б) основа інфінітиву на -ѣ- (видѣти).

(У цій групі перемагає закінчення I ос. рл. часу теперішнього: -емо; в III ос. рл. відпадає звичайно -т напр. 'ход'е, 'робје, 'мол'е, 'нос'е, хва'л'е).

ч. теп. 'ходж'у, фа'л'у, 'ведж'у, мов'ч'у, ле'ч'у, спју, -еш', (-әш') і т. д.
ч. мин. хо'деґсме, 'вед'іґсме; хо'деләсме, 'вед'іләсме;
умовн. хо'деґбәх — хо'делабәх; хо'делабәсме і т. д.
імп. хо'де, хо'д'ім, хо'д'іт; го'рә, ле'тә, 'біјси і т. д.
інф. 'вед'ітә, хо'детә, го'р'ітә, лә'т'ітә, бојатәси;
ч. прийд. хо'детә му; меш', ме(т), мем(о), мете, мут;
діеприкм. ч. мин. (с-)хо'дж'енәј, (з-)го'р'іләј, фа'ленәј.

Слово 'матә ('мају, 'мајеш', 'маје(т), 'мајемо, 'мајете, 'мајут) творить в III ос. sg. побічну форму: мат; таких форм знаходимо в гуцульському говорі більше (знат, 'гримат, обзи'рат, нама'гат і т. д.). Виступають вони на півдні і в самій гірській смузі, — перейняті очевидячки з говорів закарпатських, які стоять під впливом словацьким. Є вони в бойків і лемків.

V. Дієслова т. зв. атематичні

(*вєсмь, памь, дамь, вѣмь*).

- ч. теп. ја је (в реченні: сме, напр. ја-сме твій брат; 'док'э-сме 'доб-рэј), тэ је (в реченні: -јес, -іс, напр. 'дур'ен'ес (-іс)), він је (побіч: јест); рl. је'сме (-о), (в реченні: мэсме, напр. 'мэсме, бр'е, го'цулэ), јесте ('вэсте), вна је (і: сут); старі форми збереглися в I ос. sg.: јім, дам, (роз-)по'вім, хоч дві останні мають значіння часу прийд., в II ос. sg. виступають форми новішого походження: јіш', даш', (роз-)повіш'; III ос. рl.: јі'д'е, да'д'е;
- ч. мин. 'бувсме — бу'ласме, бу'лэсме; (покут. 'бувім, булэм);
- умовн. 'бувбэх — бу'лабэх, бу'лэбэсме і т. д.
- імп. буд', јіш', дај, (роз-)повіш'; 'буд'мо, 'буд'те;
- інф. 'бутэ, јістэ, 'датэ (відатэ, опо-відатэ, опо-'вістэ);
- ч. прийд. 'буду, -еш', -е(т), -емо, -ете, -ут; јістэ му і т. д.
- дієприкм. ч. мин. (за-)бутэј, (на-)јідж'енэј, (від-)данэј.

Цей поділ можна практично подати простіше; деякі дієслова виявляють однакові (спільні) закінчення в III ос. sg. часу теперішнього. Коли поставити цю познаку в основу нового поділу, то тоді перша група (бе'ре, не'се, пле'те, пе'ч'е), друга ('к'эсне, 'двэгне, за'сне) і третя (гріје, 'вјеж'е, 'каж'е, розу'міје) об'єднаються в одну (групу першу в новому поділі). Навіть частина дієслів, що належали до четвертої групи старого поділу, а саме такі, що мають інфінітиви на -ити (-ити), тратять в гуцульському говорі закінчення III ос. sg. -т і переходять (за малими вийнятками) до новоутвореної першої групи ('моле, 'носе, 'ходе; але: фа'лэт). З четвертої групи відокремлюються тільки дієслова, що мали інфінітиви на -ѣти (> -іти), -лти (го'рэт, 'ведэт, сто'јет, мов'ч'эт); отож можна їх поставити, як другу (меншу) групу в новому поділі.

До третьої (найменшої) групи належали-б рештки давньої п'ятої (је, јіст, даст).

Такий поділ — тільки посунений в редуції ще далі — дає також Кульбакін ¹⁾.

¹⁾ Украинский язык, § 95.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

ПРО ЛЕКСИКАЛЬНУ СКАРБНИЦЮ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ.

Словник гуцульського говору дуже багатий і різноманітний; в деяких ділянках він багатіший, ніж словний засіб усіх його сусідів. Дуж: часто трапляється, що гуцульські фахові слова входять у термінологію сусідніх говорів, а нерозуміються й у літературній мові.

Це багатство лексикального засобу підтримують три джерела: а) слов'янська основа з розвиненими на ній українськими особливостями, що в фонетиці пішли далеко вперед, а в морфології виявляють місцями консервативний характер; б) оригінальна здатність гуцулів творити нові слова (як наприклад: усякі здрібнілі форми, фреквентативні нюанси дієслова), а найголовніше: надавати своєрідних назв рослинам, звірятам, хоробам, то-що. Виступають тут різні способи, напр. наслідування природних звуків (ков'тач'-дов-бач' = рісус, ті'геч'ка - к'ігеч'ка = чайка, підпа'домкало, пу'гут'кало і т. д. — ономатопоезія), або метафоричне перенесення значіння одних понять на інші (прим. бо'ла⁽¹⁾голов = рослина прикрого, дурманного запаху, смэр¹д'ух = комаха, що придавлена видає сморід, — семасіологія), — або також алегорично-аналогічна заміна назви одних речей назвою інших, коли оті речі нагадують одна одну (конкретно, або й символічно), чи взагалі в чомусь до себе подібні (напр. бож'і руч'к'э = рід польових квітів = *Heracleum spondilium*, ч'оло'віч'ок = зіниця в оці і т. д. — ономасіологія); нарешті, в) запозичення слів із чужих (слов'янських і неслов'янських) мов. Є їх в гуцульському говорі значне число, — а походять вони з мови: польської, московської (цих відносно мало), мадярської (теж небагато), німецької (більше), румунської (дуже багато) і турецької, що дісталися сюди прямим шляхом, або через румунсько-молдавське посередництво. Слова чужі прийнялися звичайно під впливом сусідства (румунські, а почасти й мадярські), а далі, під напором адміністрації краю (польські), інші принесли гуцули з мандрівок за заробітками (польські, московські), а завдяки військовій службі присвоїлися слова німецькі. Треба зазначити, що німецькі слова — саме й через військову популяризацію —

підпали радикальним змінам: переміні звуків, форм і наголосу (напр. капо'страк = Кор'полстер¹⁾).

Не в меншій мірі українізують (гуцульщать) гуцули і всі інші чужі слова, так що про шкідливий вплив цих останніх не може бути і мови. І слушно каже В. Поль²⁾, що: „гуцули відиграють на межах слов'янських осель в Карпатах таку саму роль, яку — серед інших обставин і впливів — відігравали запорозці, та яку ще нині виконують чорногорці на пограниччі південного слов'янства, — хіба тільки з одною різницею, що гуцульське плім'я не піднялося до сили політично-самостійного життя“.

Слова оригінальні та згуцульщені. Цікава річ, що гуцули, без порівняння більше рослин знають, ніж всі їх сусіди. Це можна б пояснити широко між гуцулами розповсюдженою штукою лікування; мало не в кожній гуцульській оселі водяться „ясновидючі“ ворожбити, знахурі, мольфарі, чередінники, що славляться своїми „спасенними“ ліками від „усіляких болів“. Знають вони, як, де і в яку пору збирати „помішне“ зілля, як його сушити і приготувляти. Та не тільки знають про це „спеціалісти“, навіть у цю штуку не втаємничені „смертелники“ визнаються на „дзэлу“ і розпізнають, що „спасенне“, а що „небеспешне“. І з плеканням цієї штуки зростає багатюща рослинна номенклатура, що її творять згаданими вище способами (метафори, аналогії і т. д.). Коли зустрінемо в гуцульському говорі назви подібні (або й ідентичні) до літературно-наукових, то в жадному разі не можемо думати, що їх з цього джерела позичено; вони творились і творяться в говорі самостійно і паралельно³⁾.

1. Назви рослин.

Ар'н'іка, поміш'не дзэ'ло — *arnica montana*
 'афэ'нэ — *vaccinium myrtillus*
 бе'ш'езнэ'к — *paris quadrifolia*
 'біж'дерево — *artemisia alrostanum*
 блеко'тец'э (-і) — *hyoscyamus niger*
 бож'і свіч'к'э — *gymnadenia odoratissima*
 бож'і руч'к'э — *heracleum spondylium*
 бор'ш'е'вка — *conium maculatum*
 бр'ендуш'к'э — *crocus banatus*
 вэ'лек'э 'зіл'е, д'іво'сел — *Inula Helenum*
 вовк — *ononis hircina*
 вовк о'студнэ'к — *ononis spinosa*
 'вовч'е 'лэч'ко — *daphne misereum*

¹⁾ Пор. Е. Тимченко, Курс укр. язика (К. 1927), § 86, п. 2.

²⁾ Rzut oka na rólnosne stoki Karpat. Львів, 1877, стор. 115—116; цитату взято з „Гуцульщини“ Шухевича, т. I, стор. 30.

³⁾ Назви в цьому § взято здебільша із „Гуцульщини“ Шухевича.

'rawjez' ж'э'вокіст — *symphytum officinale*
 го'р'іш'ок ч'эр'вонэj — *trifolium pratense*
 'головатен' — *centaurea*
 гор'э'ч'эwка — *gentiana pn.*
 гр'е'стэц'е — *dactylis glomerata*
 гран', імш'ед' — *ceptraria islandica*
 (громо'вец'э = громом розторощене дерево)
 дев'ецел-ч'ортопо'лох — *carlina acaulis*
 дэр'эw'нэк — *achillea*
 д'е(і)ве'на — *Verbascum phlomoides*
 'д'ідове сало — *salvia verticillata*
 го'гозэ — *vacc. Vitis Idaea*
 дрэ'м'юх — *lamium purpureum*
 др'э'пак (= ожини)
 дрэ'стун — *polygonium lapalifolium*
 ж'э'н'етэн — *juniperus communis*
 'ж'ереп — *pinus pumilio*
 дзвоз'дэк — *dianthus compactus*
 за'зулэн'і ч'оботэ — *orchis ustulata (latifolia)*
 ваје'ч'еч'эj квас — *oxalis*
 заје'ч'еча капуста — *menyanthes trifol.*
 зэм'е'не (зэмл'ін'не) серце — *tuber cibarium*
 змэjо'вена — *scorzonera rosea*
 золот'нэк — *geranium sanguineum*
 'зрад-з'іл'е — *agrimonia cupatorium*
 золо'тэj Je'ванч'эк — *galium luteum*
 'јева (эва) — *salix caprea*
 'јван-з'іл'е — *echium vulgare*
 'јэw'р'нэц'і (= порічки)
 капш'уч'к'э — *campanula*
 к'эд'рове з'іл'е — *juniperus montana*
 'кл'уч'-з'іл'е — *picus martius*
 коло'т'еч'ка — *staphylea pinnata*
 ко'ров'е'ч'э з'іл'е — *orobanche epithyrum*
 'косэтен' — *Iris pseudacorus*
 'костэр'эва (овеча) — *festuca ovina*
 крэ'ве з'іл'е — *polygonum bistorta*
 'крок'іш' — *calendula offic.*
 кров'нэк — *hypericum quadrangulum*
 кроваw'нэк-дерев'j — *achillea millefol.*
 круто'веж'е (-і) — *dyanthus superbus*
 куч'э'р'еве з'іл'е — *geranium molle*
 'кул'баба — *Leontodon*
 'кур'іч'а 'лапка — *lycopodium*
 'кур'іч'а сл'і'пота — *ranunculus acer*

- лабуш'тан — *aconitum cammarum*
 'ласкавец (-вэц'э) — *bupleurum rotundifolium*
 'лелеч' (= вільха)
 'лендерезо, мудрэ'на — *larix europea*
 лен 'піл'ск'эж — *linaria vulg.*
 л'убесток — *livisticum off.*
 мадрэ'ган — *atropa belladonna*
 міт'лец'е (-і) — *agrostis*
 мох'наток — *luzula (alba)*
 на'тена — *chelopodium album*
 нэвістул'к'э — *chrysanthemum leucanthemum*
 нэч'у'вітер' — *bellis perennis*
 не'тота — *lycopodium selago*
 обмэ'ла — *viscum album*
 'одэлен' — *valeriana off.*
 о'леу'нэк — *sedum telephium*
 о'мега — *rhododendron myrtifolium*
 па'деволос — *equisetum*
 'папорот' — *aspidium filix mas.*
 'підбіж — *tussilago farfaria*
 пі'дојма — *geranium plenum (geum montanum)*
 пэска'вец — *hypochaeris uniflora*
 по'т'еч'эж го'рош'ок — *vicia cracca*
 'пс'енка — *nardus stricta*
 'пушка — *crepis (grandiflora)*
 пэр'стач'-золот'нэк — *potentilla aurea*
 поск'і'в'к'э — *scabiosae*
 подор'ож'нэк — *plantago maior*
 роз'топаст' — *chelidonium maius (pirethrum partentium)*
 раст — *primula veris*
 р'еш'іт'нэк-гадэ'нец — *veronica chamaedrys*
 са'мозелен' — *euphorbia amygdoloides*
 свэд — *cornus sanguin.*
 свэр'бевус (= дика рожа)
 свіч'эр'нэк — *gentiana asclepiadea*
 сер'пі'в'нэк — *cicchorium intybus*
 соло'м'јенка — *immortelle*
 само'к'еш'э — *coronilla*
 скус'і'в'нэк — *astrantia vulg.*
 'сэлнэк — *luncus effusus*
 сплав'нэк — *fumaria rostellata*
 слэз'і'в'нэк — *malva rotundifolia*
 стар'і'в'нэк — (*cicchorium intybus*)
 'хобза — *sambucus ebulus*
 'хлез'ін' — *bunias orient.*

ч'эрет'нец'е (-i) — *calamagrostis Halleriana*
 ч'э(-i)'бр'ек — *thymus (serpyllum mont.)*
 ч'эр'сак — *dipsacus laciniatus*
 ч'ор'нобэл' — *gentiana carpatica*
 ч'эмэ'р'ец'е (-i) — *veratrum album*
 ч'э'стец — *stachys annua*
 'ш'корух (рум. *scorús*) — *sorbus aucuparia (sorbus domestica,*
sorbus torminalis, sorbus aria)
 ш'э'пок — *azalea procumbens*
 та'волга — *spiraea ulmifolia*
 то'пір'ч'эк'э — *viola declinata (tricolor)*
 татар'нэк — *sanguisorba officinalis*
 'јур'эк'э — *lathrea squamaria*

2. Назви звірів, птахів, то-що.

мар'ж'эна (= скотина, худоба)
 вед'мід' = 'вужко = тот ста'рэј = тот вэ'лек'эј.
 вовк = флов = зві'р'ек = тот ма'лэј
 ч'о'рол'іс — *myoxus glis*
 'мідэц'е (-i) — *myoxus avellanarius*
 ка'ш'евок — *hyrudaеus arvalis*
 'нренор'э (-а) — *hyrudaеus glareolus*
 к'ер'тена (-ц'е,) (= крот)
 нур'ці (pl.) (= видра)
 мір'ск'е па'ц'е — *savia sobaya*
 'ж'ер'ва = 'пэр'га = 'гајда = ко'т'уга (= собака, пес)
 со'фіја = 'довга = по'ганка = гадэна 'ч'ор'на — *pelias cherssea*
 'гадэна соро'ката — *pelias praester*
 'јещ'ір'ка — *lacerta crocea*
 ку'мак — *bombinator ignaeus*
 'р'епавка (= ропуха)
 'пуголовиц'э (= мала жабка в середньому ступені розвою)
 верет'іwnэц'э = га'д'е сл'і'пе — *retromyzon fluv.*
 'пјевка — *hirudo medicinalis*
 слэму'ші (pl.) (= слимаки)

Жуки:

бер'бенэч'к'э — *monochamus sartor*
 бенд'э'к'э — *bombus terrestris*
 'мухарэц'і — *culex pipiens*
 гудж'ул'іја — *geotrupes sterconarius*
 зэ'мледух — *gryllotalpa vulgaris*
 кобэ'лец'э (-i) — *gryllus*

Рибн:

струш'к'э (pl.) — *trutta fario*
 нер'ес'наці „ — *phoxinus rivularis*
 баб'к'э „ — *gobius*
 голова'ч'і „ — *salmo hucho*
 пі'душтва, 'св'анка — *chondrostoma nasus*
 ма'р'ена — *barbus fluviatilis*
 'ш'веја, је'лец — *alburnus lucidus*
 мн'ух — *lota vulgaris*
 п'э'ск'ір' (-ур') — *cobitis fossilis*
 коза 'секавка — *cobitis taenia*

Птахи:

'мер'ш'е (-а) (= свійська птиця)
 'ган'е (-'і) — *circætus gallicus (brachydactylus)*
 доу'бач' = коу'тач' = ж'онва — *picus*
 'готур'
 т'етер'вак — *tetrao tetrax*
 'дж'эворонка — *coracias garrula*
 'эгоја = сојка — *garrulus glandarius*
 ш'ан'дар'ек = погарец (= вудвуд)
 ор'іб'к'э = гр'іб'к'э — *perdix cinerea*
 т'эгеч'ка — *vanellus cristatus*
 со'луквэ (pl.) — *scolopax rusticola*
 д'эр'ка'ч'і „ — *rallus crex*
 пл'э'ск'е „ — *hirundo*
 коло'пелн'э'к'э (pl.) — *fringilla domestica*
 пул'па'к'е — *meleagris gallopavo*
 біло'груд'ек-водомороз — *cygnus aquaticus*

3. Сім'я, рідня, то-що.

му'щ'іна, мущ'і'н'ан — жонатий чоловік
 'д'ед'о = 'л'ел'о = 'нен'о = 'бад'іко — батько
 'нен'і = 'мат'інка — мати
 ч'эл'е('і)'дена — жінка, хазяйка
 'ч'ел'ід' — дочки і служниці
 'глота = 'ч'эда — діти
 ф'ле'кеу = ле'г'ін' — парубок
 зв'эд'н'ета — діти мішаного подружжя
 'бахур' = бај'стр'ук — байстрия
 фіјін; фіјіна — хрещеник (-иця)
 вер'ста'к'э — ровесники
 зо'вец'э — чоловікова сестра
 'д'івер' — чоловіків брат

ш'у'р'ек — сестрин чоловік
на'наш'ко, на'наш'ка — хресний батько, мати

4. Одежа (чоловіча, жіноча) і прикраси.

'лудэ(і)н'е = у'бер'а(е) = 'нош'э = 'фант'е — одежа
ку'ж'ух — овече хутро
сэр'дак, пэ'так — з битого сукна, чорного або вишневого
кольору
к'эптар' — кожущок без рукавів
'гач'і — спідні штани
оч'кур', уч'кур' — підбязка при штанях
хо'лош'н'і — зимові штани з битого (білого або червоного)
сукна
пор'к'э'нец'і — вповивачі на ноги
нако'л'іннэ'ці = 'біл'і вонн'енн'і нага'веч'і
'ч'ерес — широкий шкуратяний ремінь
посто'лэ = віробже'т'э = капц'і — шкуратяні сандалі
ба'канч'і (мад.) — чоботи
кре'сан'е(-і) — бриль, капелюх (солом'яний)
'ш'эпка — бараняча шапка
кла'пан'е(-і) — шкуратяна зимова шапка, обведена лисом
'підборід' — стяжка (чи шнурок), що підтримує бриля
'дз'обн'е, дз'обенка — шкуратяна тверда торба
та'біўка, 'таш'ка — шкуратяний гаманець

жіноча одежа й прикраси:

пе'ремітка — подовгастих шматок біленого полотна, гапто-
ваний краями; жінки пов'язують ним голову
ран'тух — накидка
'фота — долішня обгортка з кольорової вовняної тканини
'дудэ, 'установ'э — вишивки на рукавах
'запаска — широкий плетений пояс, звичайно червоний
'бајорц'і — плетені шнурочки при поясі
г'эр'дан = 'сэл'енка — вузька стяжечка з кораликів
'плет'інка — широка стяжка з кораликів
згар'да — прикраси з монет
па'ц'орк'е — намисто (коралі, перли)
ковт'к'э — сережки (прикраси для вух)
тер'к'эла — рід подовгастих сережок
буку'р'іја — вузький поясок
'р'ек'із' — ланцюжки
'гугл'е — свита з капішоном ¹⁾

¹⁾ Походження деяких слів — очевидячки чужих — буде пояснено далі. Пояснення слів у дальших розділах: 5-му і 6-му — див. „Гуцульщину“ Шухевича.

5. Харч (молочні продукти, страви: молочні, м'ясні, печиво, то-що).

брэндз'е(-і, -а)	'бануш', 'лэзанка, ку'леш'е (-і)
'гусл'енка	бу'р'эш'ка, бул'ба
будз	фа'сулі
'вур'да	'будж'энэці
ж'ен'тэц'е (-і)	бу'кат
к'ер'лэба	'јухвар'ка
к'і'сл'ек	'дз'ема
—	ло'газа
легко'душ'нэк'э =	'вар'е
= по'даунэк'э	тов'ч'енка
ку'куци	'дз'обавка
пуга'ч'і = матар'ж'эн	

6. Промисл.

(Перегляд назв знаряддя і виробів на різних ділянках гуцульського промислу).

Знаряддя до виробів з дерева (сарсама): 'бар'да, то'пір', су'к'эра, топо'рец — к'елеф, дор'н'енка, доло'то, ц'онгл'і — кл'іш'і — об'ценг'і, пэ'ла, 'кл'амрэ, 'тэбл'і, 'гэбел', 'лавка, те'лэц'е, ві'снэј н'іж', стру'гач' — струг; матеріял: ген'тена, 'дога.

Вироби бондарства, ложкарства і коритарства: па'скар', ч'эр'пак, ко'новоч'ка, ма'снеч'ка, ч'убер'ка — д'іј'нец'е (-і), бе'р'івоч'ка, цебр'эк, ч'убе'л'іw, бер'бе'нец'е, 'бодн'е (-і), бо'ч'іwка, ба'реш'ка, бо'клаг, ско'пец, блэзн'у'к'э, мір'ту'к'э, по'лоннэк'э, д'іж'к'э, ко'рэта, лэж'к'э і т. д.

Вироби столярства: полэч'к'э, цар'к'э (цар'эк'э), 'скрен'і, ш'мор'гав'к'э, 'меснэк'э, 'тер'нэці з обл'укамэ і прэ'логамэ (по'хребтэнамэ), снувал'к'э, самок'іч'к'э, мото'вела, кл'іт'к'э, 'којці, 'рамці і т. д.

Ткацтво; складові частини кросен: передні і задні 'конэк'э, став'к'э, по'бедрэнэ, попе'реш'нэці, 'с'ідавка, 'л'онэк'э, ш'так, навіј, 'суч'ка, 'песэк, 'т'эгло, ч'іп, ш'нур', 'камін', 'вуха, по'нож'і, 'скракнэк, 'скракл'і з к'іл'ц'ема, нэ'ч'еннэці, 'мотузэ, стрі'ла, 'снэз'ка з на'біwkow, 'бер'до, (ос'нова), ч'оwнэк.

Гарбарство і кушнірство. Знаряддя: ш'ка'фа з ко'лодков і вуш'камэ, 'цур'ка, кл'уч'іwнэк, су'гак, кл'уч' з ко'лодков — вістр'эм — тэлем — дзэ'л'ізнэм прутом — лан'цом і стрэм'јем, 'пјэла з ц'э'ленамэ — колодков — меч'іком — ч'о'пом і 'свор'інэм, брэч'; в и р о б и: ку'ж'ух'э, к'эптар'і, ч'ер'э'сэ, букур'іј'к'э, таш'к'э, табіw'к'э, ре'мен'і до порош'нец і до тар'нец, по'пругэ, капе'стрэ, кар'ба'ч'і.

Ганчарство. Знаряддя: ца'піна, доwбн'е (-і); складові частини ганчарського варстату: круг, спід'н'ек, вэре'тено, ж'эб'к'е, вер'х'н'ек, 'лавэц'е (-і), спін', груд'к'э, 'ж'ор'на, 'камін', обэ'ч'эјка, ж'ор'н'іwка, 'гор'ло, 'ж'ол'іб, 'кросна, јама; ган'ч'эр'ска піч', сэр'це'вэј 'нож'эк, рі-

'ж'ок; вироби (судэ'на, ма'л'ована і по'левана): водо'піч'е, 'рэнка з фо'стом, гладу'нец, ма'кор'тэк, 'рэнка з вухом, вар'ін'ч'е, ма'к'ітр'е, 'бан'ка, 'збанок, глек, гор'нец, ва'р'іннэк, куле'ш'іннэк (куле'ш'ер'нэк), ма'ск'э, та'рел'і і ин.

Мосяжництво і слюсарство. Вироби: топір'ці ('к'елеф: 'руч'ка, плаз, о'бух, 'ш'эш'ка, 'конэк'э; топо'р'эш'е: опо'вэте бакунтовов 'бл'е-хов, 'др'ітew = дрот'ін'нов 'плет'інkow і 'вібэте ц'іточ'камэ і 'бобр'э-камэ, а на к'ін'цэ з мос'еж'нов 'зак'іwkow і 'цвэком), турецка ч'э'прага, кр'эцеве 'кр'есало з 'протэч'kow на кру'ч'енці, лу'л'к'э з вэр'ш'ком і спід'ком (ци'бух: пэщ'ок, 'ч'опэк, 'гребін', 'накрэwка, 'ш'еш'ка з 'ку-ч'ер'эмэ), друл'іw'нэк: бэ'ло — коч'эло — валок — пэса'ч'ок — ш'пэл' — оқолеш'нэк — сэр'деш'нэк, бов'теці — 'бобр'эк'э — пуговэці (до табі-вок), по'желан'і куб'к'э, 'оленеві ріж'к'э, бар'т'к'э, забэга'ч'і, вэл'к'э, луско'р'іх'э, је'гоwnэк'э з дар'мо'весамэ, мо'с'еж'ні 'хр'ещ'эк'э, пле-к'ін'к'э, рек'і'зі (з дроту), перел'іш'к'е, дзэгар'кові ланцуш'к'е, ко-л'іс'ц'ета, 'ш'пор'нэ, прэш'к'е, на'кл'уш'нэк'э, 'песан'і бл'эш'к'е (на кресанях і букурійках).

Різьба на дереві: хр'естэ, 'сволок'э, по'лец'і, 'фір'мэ, тріц'і з л'іж'камэ і дар'мо'весамэ, лу'л'к'е, луска'ч'і, протэч'к'е, коwt'к'е, 'лож'і до пуш'ок і ин.; узорі: 'р'еска, крэ'вул'ка, л'ч'ете пэс'мо, голоw'к'ате пэс'мо, 'руж'і, 'куч'ер'і, слэw'к'е, колос'к'е, роз'клен'э, 'хреш'эк'э, ланцуш'кові перепл'ітан'к'э, ж'эб'к'е, ц'іточ'к'е, 'бобр'эк'э.

Токарство: складові частини варстату: підстава, стow'пэ, ог'нево, 'зајец, валок, рэш'іт'це, крэ'вулі. по'ст'іw, воро'телo, 'жер'дка, 'ремін', с'і'дец: вироби: бер'івоч'ке, бо'клагэ, 'раквэ, 'фл'еш'і, пу-гар'ч'эк'э, пуш'к'е, куш'к'е, бабч'э'р'і, табах'эр'к'е, та'рел'і.

Рибальське знаряддя: ост, сак, 'јек'ір', каб'лук, 'підклад.

7. Хороби й ліки.

А'бэ прэј'мало јі'ду; 'відвар' з підојмэ (geum urb.), дж'ен'дж'орэ (malva rotundifolia), 'терте ко'р'ін'е вэ'лекогo 'зіл'е (inula Helenium); біл' голо'вэ; 'відвар' з 'гавјез'і (symphytum offic.), з 'кор'ін'е (-і) 'оделен'у (valeriana offic.), 'крок'іш'у (calendula offic.);

'бабэц'і; ц'і'ла во'да (в ній: 9 камінчиків, 9 ложок, 9 березових пру-тиків і ніж) з примовами;

бэ'ш'ега 'сена, 'руж'э чер'вона (erisipelas); примівки та: вод'ен'на вowna (algae);

біл' сер'ці; 'відвар' н'іск'э (cambium), зэмл'ен'ного 'сер'ці (tuber cibarium); біл' зу'бэј; по'ганэј камін' (lapis infernalis), дэм з бле'котэ (hyosciamus niger);

весн'эн'к'е (cloasmata); молоко від білојі ко'бэлэ;

'волэ (-а) (struma); ліку немає;

волок'но (panaritium); ліку немає;

го'стец (arthritis urica); мір'ск'е па'ц'е — 'кнурэк (cavia sobaya), бор'-су'кове 'сало, гор'еч'эј рін'нэк;

гол'фа; 'лэст'е о'лешнэка (sedum telephium), або: подорож'нэ'ка (planta-
tago maior);
дэхте'р'ек; 'відвар' з мадр'ігану, підом'я, або: де'гот', нафта з цукром;
дур'н'эч'ка; горі'вка з мадр'іганом;
'ж'онва (scrophulos., diatesis lymphatica); на'тэран'е по'лов (menstru-
atio), па'летэ білу вонну з 'с'ір'ков;
ж'ов'т'іннэц'э (icterus); обмэ'ла (viscum album), 'відвар' 'крок'іш'у,
9 'вуш'іw — 9 гус'е'кіw з моло'ком;
'з'іденэц'і (phtysis); сало медвед'і, або з бурсу'ка;
збур' (gonorrhoe); пэт'р'уш'ка з маслом, корін' стар'іwnэ'ка, 'відвар'
з т'ут'уну;
золот'нэк: 'спал'уватэ лен на пупцэ, го'р'іwка з р'іп'е'ком, золот'нэк
(geranium sanguineum);
за'к'эсл'і 'оч'э (conjunctivitis); молоко від ч'ел'і'денэ;
јеч'мін'; спа'летэ дев'іт' дзэ'рен на ватр'і;
к'эр'тена (scabies); к'эр'то'вен'е розпу'ш'ене;
каш'эл'; 'відвар' 'корін'е крова'нэка (achillea millefol.), слэз'іwnэ'ка
(malva vulg. vel silvestris);
'лесэна; во'да з па'деволоса (equisetum);
лэ'х'е, зла 'бола (epilepsia, morbus sacer); підку'ретэ с'е'ченэма він-
камэ, або: волос'ем вмер'ц'е;
'неміч' загална; 'відвар' д'івэ'нэ (verbascum nigrum);
над'сада w гру'дех; п'яw'к'э, смола з ко'з'ечэм 'лојем;
н'іч'нец'і (visiones et hallucinationes); ск'э'датэ 'вугл'е; 'відвар' з др'і-
м'ју'ха (lamium purpureum);
'н'эwч'ена к'істка (ateroma); пер'вак 'мож'е відш'эп'нутэ;
ом'раза (syphylis); м'ір'ск'е па'ц'е, 'відвар' з ко'рэ со'сновојі;
поч'е'ревэц'е (diarrhoe); 'відвар' з 'афэн'іw (baccae myrtilleorum), го-
'роз'іw (fructus vaccin. Vitis Id.), 'мн'етк'і (mentha piperita);
потэ'р'уха (ulcus venericum); го'р'іwка, 'сенэј камін';
по'руш'ен'е дна (gastritis); осад крэ'вого 'з'іл'е, або: змэјо'венэ;
'постр'іл (neuritis acuta); прэм'іw'к'э;
пе'ре'полох; 'відвар' з бор'ш'іwк'э — бож'е'руч'к'і;
ро'демец (convulsiones); 'відвар' з гор'э'ч'евк'і (gentiana pneumonanthe),
скус'іwnэ'ка (astrantia vulgaris);
сл'і'потэ; немае ліку;
сплав ч'ір'вонэј (metrorrhagia); 'відвар' з крэ'вого 'з'іл'е, або: на'тен-
нэка (solanum dulcamare);
сплав 'білэј (fluor albus); 'відвар' з 'біж'дэр'ева, сплавнэ'ка, куч'э'р'е-
вого 'з'іл'е, 'сэлнэка (luncus effusus), ч'ортового 'з'іл'е, або:
дев'јетосэлнэка;
'сон'ш'нэц'і (enteritis); л'іч'этси, јек по'руш'ен'е дна;
спір'-задуха (asthma); 'відвар' з 'гранэ (centraria islandica), борсу-
'кове сало, тепла кров біло'груднэка (cinclus aquaticus),
тепла по'ла (menstr.);

'ш'мер'давка; підку'ретэ фо'стом 'ч'ор'ного ко'та;
 'стер'плі 'рук'э; 'відвар' з вовка;
 тэ'туха (malaria); під'курен'е лэлэ'ком, напіј з 'рэбэ јід'нэц'і;
 у'студа, бол'фоч'к'е (aspe vulg.); ко'ра з гра'неч'нэх кол'іw;
 'ураз — золот'нэк; 'відвар' з вэ'лекого 'з'іл'е (inula Hel.);
 ч'ір'э'к'е, сл'іпа'к'е; 'лэст'е з бэ'ш'эзнэка (paris quadrif.) — і б. ин.

8. Демонологія.

Гуцули вірять, що чорт шкодить людям, але проте може він і в багатьох випадках допомогти; трапляються між гуцулами такі, що входять з ним в порозуміння (заприязнюються) і використовують його послуги для добра власного і добра тих, що вдаються до них по допомогу. Обережно називають чорта: 'ар'іднэк-ом, трэјуд-оју, 'ш'езнэ-к-ом, скамэ'н'уш'нэк-ом, — а цілком освоєною і популярною назвою стало слово: 'д'ід'к'э.

Другий демон, що його походження і причини шкідливого впливу закриті мряковину таємниць: ч'угајстэр' (= фавн, лісовик).

Обидва вони стоять поза видимим світом, мають необмежену силу, та живуть своєрідним, незалежним буттям. Інші демонічні й напівдемонічні істоти повстали з мерців, або й із людей, що ще живуть, але ввійшли в зв'язок з „нечистою силою“.

- вер'хо'бл'уд — має „ш'езнэка“ (ан'кл'ус, він'кл'ус = дзвінка монета, що притягає до власника чужі гроші);
 ворож'бат — „к'эдаје на картэ“; вживає при ворожбі зерна пшениці, кукурудзи, гороху і т. д.
 во'рож'ка — відгадує по зорях: недугу, поздоровлення, смерть, усяке нещастя, пояснює сни, читає з рук (хіромантія); ворожкою стає жінка, що відреклася хреста і дев'ять днів переносила зносок під лівою рукою;
 'від'ма — жінка з „кострець“-ом (хвостиком); відьмою стає кожна сьома дівчина в сім'ї; вона вилітає опівночі комином на коцюбі, чи на мітлі, гуляє з дідьками, та відбирає у корів молоко;
 град'іw'нэк — відвертає (гострим ножом, сокирою, чи батогом) градові хмари; при цьому закликає;
 зна'хар' — ратує пошкодованих примівками та зіллям;
 зна'хар'ка — так само;
 л'іс'нец'і — повстають з померлих, нехрещених байстрят, коли їм до 7 року ніхто не дасть „крижми“; живуть у лісі (де їх поховано) і зводять на манівці хлопців, що ідуть лісом пізною порою; їх називають теж: л'іс'н'і-л'іс'нец'і;
 ма'мунэ і бісэц'і — перші зводять жінок (дівчат і заміжніх), другі чіпляються до чоловіків;
 'міс'ешнэк'э — бувають місяць жінками, місяць чоловіками; це зв'язується з легендою про суперечку двох братів на сіножаті, що піднесли на вилах вгору — і досі так залишилися на місяці; міняється (настає) місяць, тоді й міняють „міс'ешнэк'э“ свій вигляд; вони стають іноді „вовкулаками“;
 мол'фа'р'і — роблять людям пакості, за допомогою „јудэ“;

'н'ешка, 'мавка — дух дівчини, що померла нехрещеною і перележала 12 років у землі;
 н'іч'неці (visiones) — дівчата, що по смерті з'являються чоловікам; вони відбирають сон у того, хто хоче спати, — а насилають сон на тих, котрі його не бажають;
 не'тленні, л'ісо'ві л'удэ — відгадують прийдуче (долю);
 опэ'р'і — кожний сьомий хлопець у сім'ї (з „кострец“-ом); не мають заросту, ані полових органів, виконують такі самі функції, як відьми; опирами можуть стати й звичайні люди, відрікшись хреста і підписавши угоду з чортом;
 пото'пелнэк'э — духи утоплених, що так довго сидять на місці свого нещастя, аж поки хтось знову втопиться — і тоді вони спасені;
 прэм'і'нэк — „ск'эдаје 'вугл'е“, „відлэ'ваје л'ек“ — ратуючи таким чином навроченого;
 русав'к'е-л'у'зонэ — напів-дівчата, напів-риби; повстали з дівчат, котрі померли в день перед своїм весіллям;
 'сточ'нэк'э — фахові (але небуденні) штукарі; митці;
 ур'э'клевај, бэ'щ'еснај — родиться вже в „таку“ годину; він шкодить очима всьому, на що тільки гляне;
 ч'аната'р'і — викликають незгоду й суперечку в сім'ї;
 ч'ер'е'д'іннэк'э і ч'ер'ед'іннэці — (= чаро-дійники і чаро-дійниці) залагоджують: 1) справи любовні дівчат і хлопців, 2) насилання хороб на ворогів, 3) справи судові і 4) конкуренційні, напр., щоб комусь краще велось, ніж його сусідам і т. д. Вони можуть теж підчас посухи „прикликати“ дощ.

9. Назви танців:

гуцулка-коломијка, козак, „пішто'р'ек“ (данец пішто'ровэј), ар'кан (у великому колесі), „ш'э'піцк'эј данец“ (тільки для хлопців), жидівський танець, „нэдох'од'ек“, полька; фігури: тро'пат, гај'дук, 'голубец, перекруч'енка; музика: скрипки, цимбали, бубен (барабан з тарел'імэ), бас. Інші муз. інструменти: фло'јера, трем'біта (3 метри довга), ден'ці'і'вка, со'пі'вка, 'дутка, дрэм'ба, свэр'іл'.

10. Назви місяців:

с'іч'ен' (с'іч'е зэ'мов, віхолов) — січень
 с'іч'нэк (маје вэ'леку путе'р'іју) — лютий
 'марот ('котэ мар'ч'еси) — березень
 'березен' (береза, бріст розвэ'вајеси) — квітень
 'травен' (травэ ро'стут) — травень
 'гнэлен' (дерево зрубане цего 'міс'ец'і гнэ'је) — червень
 'бэдзен', 'білен' (мар'ж'ена 'бэцкајеси; 'ч'ел'ід' 'білэ'т по'лотна) — липень
 'копен' (меч'ут с'іно w ко'пец'і) — серпень
 ж'овтен' (ж'овкне 'лэст'е) — вересень

па'долэст (опа'даје 'лэст'е) — жовтень
 'груден' (груда 'робэτσι; 'мер'зне) — листопад
 просэ'нец ('просэт w зэ'мэ 'сн'ігу) — грудень.

Як бачимо, назви місяців у гуцулів стоять у залежності від гірського підсоння (жовтень, падолист, грудень) — з одного боку, — і в'яжуться з сезонними працями гуцулів — з другого боку (білень, копень); назва дванацятого місяця — це запозичення з чехо-словацького календарного репертуару (prosinec).

11. Кілька висловів на визначення акту запліднення у звірят:

'котэ мар'ч'еси (тов'ч'утси, свэр'длујут)
 'вівці ва'лујутси
 'козэ 'пер'ч'утси
 'свэн'і гу'кајутси ('кнорос гу'каје л'оху)
 псэ кл'уч'ејутси ('сука 'т'ікајеси; 'песс'э віс'іл'е = лаја)
 'кон'і відбэ'вајутси (ко'бэла відбэ'вајетси з 'ворем)
 ко'ровэ 'л'іт'еси (становјеси)
 заје'ці пэ'лујутси (ци'гэкајут)
 'курэ 'щ'упајутси (ко'гут 'топч'е 'курку)
 'готур'і гу'т'еси
 коло'пелнэк'э 'вабјеси
 'рэба 'треси і т. д.

12. Говір і літературна мова.

(Протиставлення і порівняння слів).

а 'с'ек (тут) -- здається (отут)
 бај -- бенџкет, пир, забава (баль?)
 баш'таннэк -- смерековий бір
 бэ'гар'ік -- довга жердка
 'беч'ка -- верба
 'бер'вэ -- листя з барвінку
 бэ'щ'есно -- нема часу
 'біјно -- боязко (страшно, лячно)
 боко'з'іјнэк -- зизоокій
 'боле -- Богу дякувать (слава Богу)
 брэн'евэј -- рудий (з перестояння)
 'бр'есклэј -- сирий, набряклий (напічнявілий, натрудоватілий)
 бур'деј -- курна хата
 'бухн'е -- хата без сіней
 бутэ'на -- зруб (вирубаний ліс)
 ц'і'леці -- кам'яна сіль
 'ч'і'чка -- квітка
 ч'ір'енэј -- каламутний
 'ч'ур'кало -- джерело
 ч'уч'урена -- рослина
 де'лін' -- далі

до'кмич'уватєси доміркуватися, догадуватися
 дома'р'єта -- домашні (хатня челядь)
 дру'кар'нєк непотріб; нездара
 ду'фатє -- звертати увагу, сподіватись (підклуватися)
 'дж'єна -- стежка (попід скелею)
 фар'нутє -- схопити, кинути
 'фі'вкатє -- свистати
 фіг'л'євєж -- легкодушний, несумлінний
 га'дж'уч'ка, гадж'уга -- молоденька смерека
 'ган'ч'єк -- передсінок, ганочок
 'г'і'яма -- спосіб, сила
 г'і'яметє -- дошкулити
 г'і'лєвш'єна -- пайка (з поділу здобичи)
 г'ін'нєц'і -- плоти, загорожа, ломи
 гре'гота -- дрібний камінь
 грун' -- хребет гори
 га'bow! -- стій! почекай!
 гака'р'і -- дерев'яне в'язання
 'гендє -- онтам (он-де)
 'гл'аба -- трудно, важко
 голов'нєцтво -- убійство
 гус'є'к'є -- цигарки
 'гуз'є(-'і)р' -- грубший кінець (напр. мішка)
 із'вір' -- дике, заросле місце
 ір'стетє, ір'щєн'є, ір'щ'єнєж -- хрестити, хрещення, хрещений
 ка'ланнєк -- бідний чоловік (безталанний?)
 кал'у'х'є -- кишки
 'канцер' (рум.?) -- майстер
 'каш'єц'є -- огорожа над берегами
 'катуш' -- в'язниця
 'к'єкатє -- вдаряти
 клејго! -- бережись!
 кор'н'єтє -- будити
 кур' -- дим
 лег'є'дујєси -- вдоволяється
 'лєфа -- великі відсотки (лихва)
 л'єш'у'ватє -- блукати
 лотош'єт -- дармує, (гає час)
 'лубјє -- кора (луб)
 луи'ч'є'на -- (все) торішнє, з минулого року
 'мер'ша (-'є) -- стерво; лахміття
 'міна -- умова
 молод'єк -- молодик
 мраз'нєц'є (-'і) -- лісове багно, стряговиця
 мр'єч' -- мряка, туман

нагə'летə — нараїти, піддати
 накор'патə — напратати (нащадити)
 нату'тур'этəси — надутися
 не-к'е(-'і)вај! — не-руш(ай)!
 не-'конч'ə 'ука — не дуже вчена
 обк'ə'катə — обіймати
 о'к'енə — телескоп (лорнета)
 'омкно — ніяково
 пају'ватə — розмежовувати, ділити (паювати)
 пантру'ватə — стерегти
 паз'! — гляди! вважай!
 пар'ш'ек — жид
 'патороч'і — турботи (клопоти)
 'піжда — відсотки (процент)
 поје'лэтəси — причепуритися
 'пола, ч'есо'вец'і — менструація (місячка)
 попіс'н'ітə — посумніти, побліднути
 по'р'эдок — сповідь
 'пош'пај — свіжий сніг
 'плова, 'пл'ута, го'дена — злива, негода, дощова пора
 'пр'єсло — частина церковної огорожі
 про'ш'ек — убогий (старець, жебрак)
 прəв'т'є — похоронний обряд біля мерця
 'пудж'этə — лякати, страшити
 'пуднəј — страшний
 пуд (давəтə пуду) — страх (додавати страху)
 рахманнəј — чесний
 р'ə'ск'əј — охочий
 р'і'ск'є — зморшки, складки
 саланда'р'і — попівські приноси
 'садно — ранка (напр. на коні, від упряжі)
 'скл'єнка — шибя (у вікні)
 сма'га — біда, (нешастя)
 сом'брəл'ə — догівір
 'сəглə — непрохідний сосновий ліс
 суро'мота — жіночий родовий орган
 ш'ара'патка, лəн'т'ух — мішух, ляшок (сурдутовець)
 'ш'мор'гавка — терлиця
 тер'х, натер'хованəј — навантаження, навантажений
 те'тутси — трясуться
 т'əму'ватə — пам'ятати (тямити), розуміти
 'тəр'ба — юшка, кров
 'тогə(і)д, поза'тогəд — минулого року, передторік
 укл'ə'т'є — клятьба, прокляття
 'укро — прикро (важко)

упл'іт'к'е — дівоча зачіска
 ватар'нэк — вогнище
 віб'л'эк — кругляк (пень, колода)
 'відор'щ'і — водохрещі
 ві'вагом — повільно
 заw'ч'эсу — за-скоро (-рано)
 заj'деj — зайда, зайшлий
 'згура — саджа
 зман'тетэ — принадити
 змудру'ватэ — одурити (кого)
 'ж'еwко — скоро (живо, борзо)
 ж'депнутэ — двигнути, блимнути
 хáw'к'э — рот (пелька)
 х'эта'р'і — граничні стовпи

Цей реєстр можна-б ще продовжувати і все більш і більш доповнювати новими, спеціально-гуцульськими термінами, яких не знайдемо ані в говорі покутському, ані в інших сусідніх говорах. Та вже з цього короткого порівняння бачимо, що окрім кількох слів чужих (як: канцер', саландар'і, сомбрэл'э) — ввесь цей лексикальний засіб є продукт оригінальної гуцульської творчості. Річ очевидна, що в найбільшій своїй частині базується ота творчість на слов'янській (українській) основі, тільки чим-далі йде вже самостійно (укра, не'ука, заjдеj і т. д.). Відзначити тут треба два характерні моменти: 1) творення паралельне в своїх початках до загально-українського, що згодом у кінцевих вислідах відбігає від цього останнього, — причому значіння слів не підпадає зміні (мр'еч', ж'еwко, р'эск'эj), і 2) повну подібність словних форм: гуцульських і загально-українських, що проте розходяться в своїх значіннях (змудрувати). Особливо слів цієї останньої категорії (з різницями в значінні, — іноді основними) знаходимо в гуцульському говорі дуже багато. А як приглянутись цим словам уважніше, то виявиться, що здебільша первісне їх значіння підпало в гуцульському лексиконі деяким змінам; пересунулося воно на споріднені відтінки того значіння.

Але бувають випадки, що гуцульське слово зберегає як-раз давніше своє значіння, а тимчасом в загально-українському перейшло це саме слово не раз цілу низку метафоричних перемін.

Слова чужі.

1. Польського походження, чи польського посередництва.

'албо (з'являється спорадично) -- albo (< a-li-bo)
 'барз(о) (на півночі і сході) — bardzo
 ш'о'колвак (на півночі і сході) — sokołwiek
 д'эр'жон — dzierzon
 'гр'еч'нэj (= чемний) -- grzeczny

jed'wabnэj (= шовковий) — jedwabny
 'прец'і (на сході і в покут. гов.) — przecież
 лап'но — warpo.
 'руж'э (-i) — róża
 дзэ'гарок (= годинник) — zegarek

Польського посередництва можуть бути такі слова: ко'мора — котора (трапляється і в інших слов'янських мовах; лат. camera, нім. Kammer); по'л'іц'іja — policja (лат. polliceor; нім. Polizei і т. д.); ш'пэ-тал — szpital (лат. hospitalis; нім. Spital і т. д.); 'гон'іp' — honor (лат. honos); 'дохт'э(і)p' — doktor (лат. doctor; doceo — doctus); дэ'p(л)ех-т'іp' — dyrektor; p(л)э'дахт'іp' — redaktor; л'і'візор' — rewizor; л'івэ'рендэ — rewerenda; 'прахтэка — praktyka; ма'ноp'іja — maniera; 'ж'омн'е(-i)p' — żołnierz (< Söldner) і т. ин.

2. Московського походження, чи посередництва: ам'бар' — амбарь (слово чуже); цо'татэ — считать (може походити й з боку словацького); ч'эр'дак — чердак (перейшло через молдавське посередництво: рум. cerdac, тур. çardâq, перс. çartâk); ч'у'гун — чугун-ец, чугун-ка; 'д'івер' — деверь (може бути й старе); го'вітэ — говеть; ка'зан — казан (може бути спільно-українське запозичення); кл'іт' — клеть; коло'кол — колокол; 'пуговэц'э — пуговиця; пл'э'сатэ — плясать; ш'лэк — шлык; 'пудж'этэ — пугать (може бути й старе); ш'у-р'ек — шурин (може бути й старе); вер'стак — верстак; во'н'етэ — вонять; 'ворох — ворох; заж'э'гатэ — зажигать, — і декілька ин.

Взагалі запозичень з московської мови багато немає; деякі з наведених вище слів — не конче мусять походити з московського джерела; вони могли зберегтись у говорі з давнішої доби, — і тільки сусідам видаються чужими (московськими) через те, що кругом гуцульського говору цих слів у житті немає (колокол, пуговиця, говіти).

Коли ще й виєлімінувати слова неслов'янські, — тоді ліквідація цієї групи дуже легка.

Через брак відповідних джерел, а також з інших — від мене незалежних — причин, поминаю зовсім чехо-словацькі і мадярські елементи в гуцульському говорі, а приступаю до перегляду німецьких і румунських.

3. Німецького походження.

асэнтэ'рунок — Assentierung
 баса'рунок — (Auf)besserung
 бро'цак — Brotsack
 'деш'эл' — Deichsel; з mnhd. disel, disle (nhd. deichsel), BEW 250; можливе польське посередництво
 (е'цак — Esszeug)
 'фајнэj — fein (schön)

- фар'тух — nhd. fürtuch, vortuch, BEW 279.
 'фір'ман — Fuhrmann
 фе(э)ст — fest (в значінні прислівника)
 'форнал' — nhd. vornagel (Kutscher), BEW 282.
 гвалт — Gewalt, Gewalttat; з mhd. чи властиво старшого nhd. obd. gwalt, MEW 81, BEW 364.
 гвінт — Gewinde (Schraube); з mhd. gewind, старше nhd. gewind(e), BEW 365.
 гвэр' — Gewehr
 гн'іт — (Docht) Knoten; через польське посередництво; г повстало з к через асиміляцію до н; з mhd. knote, вл. nhd. knote, старше: knode — knoten, MEW 121, Karł. Sl. W. Obs. 282. Лит. knā-tas — це польське або білоруське запозичення, BEW 530—531.
 гэмбл'у'ватэ — handel (Händler treiben)
 кам'рат — Kamerad; з пізньо-лат. cameratus, BEW 294.
 капо'страк — Kopfpolster
 к'эл'тунок — Geltung
 крэпер'у'ватэ — krepieren; іт. crepare; MEW 138, BEW 610.
 'лемар' — Riemen
 лепор'ту'ватэ — Rapport (rapportieren)
 'л'уш'н'е (-і) — Lüßstock (Wagenleite); mhd. liuhse; nhd. (бав.-шваб.) leuchse, BEW 759, MEW 176.
 маш'эру'ватэ — marschieren
 мелду'ватэ — melden
 'некрут — Rekrut(e); лат. re-creo (creare)
 офі'ц'ір' — Offizier (officium)
 рэхт — (Recht), recht
 ш'л'аг, ш'л'ег — Schlag
 ш'пар'у'ватэ — sparen
 'ш'тр'экатэ — strecken (springen)
 'таш'ка — Tasche
 'трафэтэ — treffen
 'вар'та — Warte (Wache)
 вер'бунок — Werbung
 вінч'у'ватэ — wünschen і ин.

4. Слова румунського походження, посередництва чи взаємної виміни.

- ар'кан — рум. arcán; тур. arkan — грубий шнур, BEW 30, MEW 4, CDE II. 543, KREKL 12.
 'банно — рум. a banui, KREKL 12, CDE II. 478.
 ба'канч'і — (мад. елемент), рум. bocáncă, CDE 483.
 'бар'да — рум. bardă, KREKL 12.
 баса'ман — з тур. basma, BEW 45, MEW 8.

- баш'таннэк (смерековий ліс) — з тур.-осм. (і перс.) *bostan* — горбд;
BEW 77, MTE I. 266.
- бата'леу (посуд на молоко) — рум. *bataleu*, KREKL 20.
- бе'лега (кізяк) — рум. *balegă* — гній; серб.-хорв. *balaga, baloga*; алб. *bág'e'l'e, bag'e*, з метатезою (*bal'ge*) *baige*; ці слова з півн.-іт. діял. *bagola* — здрібніле від **baga*; лат. *bāca*: G. Meyer I. F. VI. 116, BEW 41; *bálgă* (*fiente des boeufs, vaches*) CDE II. 7.
- 'бер'до (круча) — своїм значінням згоджувалося б з рум. *bîrgă* (*défaut, vice, gale*) CDE II. 482, або: *bortă* (*trou, ouverture, cavité*), CDE II. 23, — але фонетично з цих слів його виводити важко; воно зв'язане з давнім *бръдо (бердо і брдо) — *promontorium, licium*; ткацький гребінь; моск. бердо, мад. *borda*, рум. *bergle, bîrgle*; гот. *baurd* (доска) MEW 10.
- бер'фела (гакуватий дрючок) — рум. *boarfele, borfa*; CDE II. 446.
- бе'тега (хороба) — елем. мад. (*beteg*); рум. *beteag*; KREKL 12, BEW 53, MEM 11, CDE II. 482.
- бе'сара (-ə) — рум. *besactă, bisactă*. CDE II. 549; *bisaccium, bisaccia, βισάκκισ*, BEW 57.
- бер'бе'нец'е (подовгаста бочівка) — рум. *bărbantă*. KREKL 12, CDE II. 481.
- 'бэр'к'э (ягнята) — тур. елем.; рум. *berc*. KREKL 13, CDE II. 481.
- бэ'шега — рум. *beșică*, CDE I. 24, KREKL 13, BEW 53, MEW 415.
- 'бол'фа (бол'фоч'к'э = застуда), 'гол'фа (нарив, рана) — рум. *bolfă*; лат. *bulbus*; CDE I. 26—27.
- бо'теј (череда) — елем. мад.; рум. *boț*, CDE II. 485.
- бов'гар' (пастух рогатої худоби) — рум. *boagaru*, KREKL 12.
- бр'э (фаміліярн. синон. до „ти“) — знаходимо в рум., алб., новогрецьк. (*βρε, μπρε*), CDE II, 551.
- 'брэндз'э — рум. *brînză*, BEW 93, MEW 23.
- бу'кат (кусок) — рум. *bucătă*, BEW 99.
- буку'р'іјка (жін. шкур. поясок) — *bucur, bucurie*; тур. *boukhour*; алб. *boúkourë*, CDE 715, KREKL 13.
- будз, бундз — рум. *buntū*, KREKL 13, MREKL 10.
- буж'дэ'ган; буздэ'гар'н'э — рум. *busdugan*; тур. *búzdhúgan*, CDE 552, BEW 105, MTE I. 266.
- 'цара (царэна) — рум. *țară, țerră*; лат. *terra*, KREKL 13.
- ци'бух, ч'у'бук — з тур. властив. осм. *čebuk, čubuk*, BEW 156, MEW 36.
- ча'бан (овечий пастух) — рум. *șobăn*; осм. *čobân*, BEW 159, MTE I. 278.
- ч'э'прага (спійка в букурійках) — рум. *ceapraz, ceapradu, ceaprag*; гр. *τσαπράζια*; тур. *čâprák*, CDE II. 559, KREKL 13.
- де'гот' (і в інших слов. мовах) — лит. *deguttas, daguttus, deguttis*; мад. *dohot, dohat, deget*, CDE I. 75, BEW 182.
- 'дога (pl. 'дог'е = доска) — рум. *doagă*, CDE II, 96, I. 78 — болг. *дъга*; чеськ. *duha*; пол. *dąga*; з іт. *dogā* (середн.-лат.), яке пов-

- стало з гр. *δοχή* (*receptaculum*) — Diez EW. 121; звідсіля mhd. *dūge* — Weigand DWb 193. Болг., чеські і пол. форми повстали через змішання цих форм із слов'янським *doğa* — MEW 48, G. Meyer Ngr. Stud. II. 47, BEW 233.
- 'дора (великодній баранок) — рум. *dora* і *anaphora*, KREKL 14.
- 'дз'обн'е (торба на хліб) — рум. *gībea*, KREKL 14.
- 'дж'уфо (= музикант) — рум. *ciovică, ciuf*; mhd. *schufut*, CDE 56.
- дж'ур'га (= маса) — рум. *ciurdă*; слов. елем., CDE II. 57.
- ж'эн'тец'е — рум. *jintiță*, KREKL 21.
- фа'цар'нэј (= злобний) — рум. *fatarnic*, KREKL 14.
- фа'сул'і (і в інших слов. мовах) — болг. *фасул*; гр. *φασόλος*, новогр. *φασούλι*, BEW 280.
- фіц'і'гор'нэј (= підлабузькуватий) — рум. *fițecī, fițcă*, KREKL 15.
- фі(ji)н (= хрещеник) — рум. *fin*, CDE II. 717, KREKL 15.
- фле'кеу (= парубок, жених) — рум. *flecău*, CDE II. 109, KREKL 15.
- фло'jera — рум. *fluiet*, KREKL 15.
- фо(у)'дулнэј (поду'фалэј) — рум. *fudul* з осм.-араб.: *fodol, fudul*, BEW 282, MTE I. 298.
- фор'туна: 1) щастя (з лат. *fortuna*) через польське посередництво; 2) буря, град — рум. *fortună*, BEW 283.
- 'фота (= жін. одяг) — рум. *foță*; тур. *futa* (з араб.); мад. *futa*; новогр. *φοτας*, BEW 287, CDE II. 578.
- газ'да (= хазяїн) — мад. елем.; рум. *găzdă*, CDE II. 500, BEW 299.
- г'е'летка (= міра збіжжя = 25 кг.) — лат. *galleta* (невідомого походження); іт. *galletta*; в комаському і старобергамському: *galeda*; рум. *galeată*, діял. *găleță* — пор.: *Puşcariu* EW I. 60; CDE II. 113; MREKL 10. Лат. слово з'являється і в мад.: *galéta*; ahd. *gellita*, mhd. *gelte*, старше: *gellete*, nhd. — діял. *gelte*; чеські і польські діалектичні форми подібні до mhd. *gellete* — MEW 62, Karł. Sl. W. Ob. 175. — Лит. *gelda* = широке корито; старопр.: *galdo* = жолоб, видолина — з *gelde* (вже ahd. *gelda* побіч *kellita, gellita*) — BEW 292.
- г'ер'дан, гар'дан (так само в болг.) — з осм. *gėrdan* і перс. *gardan*; рум. *ghierdan, ghiordan*, BEW 300, MEW 64.
- 'гл'ег — рум. *chiag (claga)*, MREKL 10, CDE I. 53; лат. *coagulum*; гр.: *γλαγος?* — KREKL 21, BEW 311, MEW 66.
- 'глегул (= кладка між горами) — рум. елем. KREKL 15.
- 'грецул (= брусок) — алб. елем.; рум. *grésie*; CDE II. 717.
- гр'е'ч'ун, кр'е'ч'ун (= хліб, що його печуть в навеч. Різдва) — BEW 603—604; Калужняцький А. 624—27; з рум. *crăciún* (= Різдвяні свята), а це з лат. *colatio*.
- грун' (= узгір'я) — рум. *gruīū*, KREKL 16, або *grunj* — CDE II. 502.
- 'гугл'е (= жін. накидка) — рум. *glugă*; болг. *бўгла*; MREKL 10, CDE II. 501, KREKL 16.
- гач'і (в усіх слов. мовах) — мад. *gatya*; лит. *gocės*; гот. *qīpus*, BEW 277

- 'гл'аба (= даремно; на жаль) — рум. *g̃aba*, з мад. *hiaba*; KREKL 16.
- 'гуцул (= бойовик; опришок) — рум. *hotul*, KREKL 16.
- гур'ман — рум. *úrmã*; nhd. *hurm*, *Gehurme*, BEW 379, CDE 720.
- кач'ен, коч'ен — рум. *socean*; алб. *kočan*; осм. *košan*; новогр. *κοτσανι*, CDE 66, BEW 536, MEW 122.
- кала'гур' (= чернець) — рум. *sãlugãr*; новогр. *καλογερος*, CDE 642, BEW 474, MEW 109.
- ка'пестра, ка'пејстра — алб. *kapistre*; G. Meyer EW 175; гр. *καπίστρι*, *καπίστριον* — з лат. *capistrum* (*capere*); з рум. *sãpãstru*, діял. *sãpestru*, *Romansky 15. Jb. d. Inst. f. rum. Spr. 111*; MEW 111, BEW 485, CDE I. 41.
- к'эч'ера (= гора) — стоїть у звязку з: *seachir*, *tchaqr*, — або *košarã*; CDE 559.
- 'к'елеф, 'к'елеп (= молоток, сокирка) — невідомого походження — *Radloff Wb. T. D. II. 1114*; осм. *k'elepe* (палічка); *k'elerče* (залізний обруч на руку); з укр. пішло лит. *keleparas* — MEW 114, BEW 499.
- к'і(е)п'тар' (= кожушок) — рум. *chieptarĩũ*, *pieptarĩũ* (лат. *pectus*), KREKL 17.
- кла'пан'і (-'е) (= зимова шапка з барсукового чи лисячого хутра) — рум. *slabana*, KREKL 17; може бути в звязку з наслідкуванням звуків, як напр. в словах: 'клапати, кле'пати (нім. *klappen*, *klorfen*); ця шапка й має з боків „лапки“, що спадають на вуха і шию (пор.: клаповухий, клапатий; отже: клепка, клепіт, клепало), з цим споріднений: с-клеп — пол. *sklep* (первісно: з усіх боків замкнене місце, — далі: крамниця); з пол. пішло й лит. *sklẽpas*, BEW 512, 513, 514.
- ко'леба (= дерев. барак для пастухів) — рум. *colibã*; тур. *kaliba*; гр. *καλὶβη*; MREKL 10, MTE I, 324, BEW 546.
- ко'зубка (= пушка з сосн. кори) — як гадає G. Meyer — всі слов. назви, котрі звязуються з цим словом, запозичені з Ілїрії; алб. *škoze* (граб); Бернекер сумнівається в цьому. Корш подає (цитата у Брікнера PF. VI, 631) з казансько-татарськ.: *kezaũ* = посудина з березової кори (старе тур. слово?); лит. *kuzãbas*, *kuzavas* з білор.; мад. *kãzu*, *kazur* = кошик. BEW 596. — Гуцули продають оті коробки, наповнені „жилицею“.
- ку'ластра, ку'лејстра (= перше молоко після отеління) — рум. *cugãst(r)ã*, з балкан.-лат. **colastra* на місці лат. *colostra*, *colostrum*; рум. форми з буквою *l* (*colastrã*, *culastrã*) з болг. На Гуцульщину перенесли його мандрівні пастухи. *Romansky 15 Jb. d. Inst. f. rum. Spr. 112*; BEW 542, MREKL 10.
- 'кур'бало (= водоворіт) — рум. *cucurbeu*, CDE I. 65, II, 717.
- кур'меј (= мотуз) — рум. *cirmeiu*, CDE II. 570.

'лафа (= платня) — рум. leáfǎ; мад. alafa; з тур. (араб.): alafa (султанська платня посольствам); у татар і башкирів: нагорода, кошти утримання, підкуплення; осм.-араб.: alef — pl. ulufe (= платня); новогр.: λαφα, λουφές, λουφέν; алб.: ùlef, ilef (= платня); болг. улефè, лефè (= пенсія); пол. lafa, MTE II. 182, BEW 683, CDE II. 589.

'лаја ('пс'ече віс'л'е) — рум. láie (= ватага), CDE 164, BEW 686 (слов. елем.? пор. лаяти).

'лег'ін' (= парубок) — може стоїть у звязку з léagǎn (колиска; фігурально: молодечий вік?); тур. legin, осм. lekén; гр. λαγίνα; болг. легén, CDE II. 511.

'л'ітр'е (-а) (= драбина) — рум. loṭtrǎ, CDE II. 176.

[**'лудə(-'l)н'е** (= одяга) — ahd. ludo (lodo), BEW 743, MEW 175].

мај, меј (при компаративах: мај 'л'іпш'е) — рум. veṭ fi sciind maṭ bine; poate cǎ veṭ sci maṭ mult; KREKL 17.

'мар'фа (= міський крам) — рум. marfǎ, KREKL 17, CDE II, 186.

мар'ж'ена (= свійські звірята) — рум. margǎ, marhǎ, KREKL, 17, CDE I. 158.

на'наш'ко (= хресний батько) — рум. nánáš, KREKL 17, CDE II. 210.

не'гура (= туман) — рум. negurǎ; лат. nebula, CDE I. 178.

о'бер'ка (= діра) — рум. obǎrǝǎ, CDE 448.

(**'ог'ар'**), **'евір', вір'** — pl. 'ворə — серб.-хорв. àjgir; мад. vir; одно з осм. ajger (MEW 2), — друге з тур. ògür (товпа, череда), BEW 26.

па'цел'нај (= зручний) — може стоїть у звязку з рум. pacé (приемний).

пар'ш'ена (= щастя) — рум. parcé; parteha; або pǎrǎsire (παραιτέω), CDE 603.

'пер'ч'этə — рум. pǎrcesc, CDE 245.

'пізма (= гнів) — (це саме в болг. і серб.); рум. pizmǎ; новогр. πείσμα, πίσμα, CDE II. 687, KREKL 17.

'плаја, 'плајеч'ка (= стежка) — рум. pláiu, KREKL 17, CDE 260.

'порекло (= прізвище; елем. слов.) — рум. poreclǎ, CDE 278.

пу'тера, путе'ріја (= сила) — рум. putère, KREKL 18.

рах'маннəј (= добродушний) — рум. gostǎnesc; араб. rachmān, KREKL 18.

'рек'ə(i)з' (= ланцюжок) — рум. reteqũ (слов. рѣтцѣ, пол. w rzeciądz?); CDE 312, KREKL 18.

'рəпа (= берег) — рум. rǐpa; лат. rīpa; CDE I. 232, KREKL 19.

рун'татə — рум. ronṭăesc, CDE II, 319.

са'рака (-ч'е) — рум. sǎrǎc; болг. сирак; лит. siratas; алб. sorrák, KREKL 19, CDE II. 326.

соко'тетəси — рум. socotesc, ase socoti, KREKL 19.

спу'за — рум. spuḑa, KREKL 19.

ш'ура (-'е) — рум. şurǎ, KREKL 19.

та'біўка — рум. tabilcǎ, KREKL 19.

тел'ма (= навмисне; спішно) — рум. temélnic.

- те(а)р'катэj — рум. *tărcat*, KREKL 19.
- тер'к'эла (= жін. прикраса) — рум. *tertel, tyrtyl*, CDE II. 622.
- те'резэ (= рівновага) — рум. *terâzou, terâzu*, CDE II. 621.
- 'токма (= договір) — рум. *tócma, tocmală*, CDE 415, KREKL 20.
- 'товтэ (= купці) — рум. *tăuta* (*Tăutești* — назви кількох молд. місцевостей; *Tăutu* — прізвища молдаван); лит. *tautà* (народ, нація); прус. *tauta, tauto* (край); гот. *thiuda* (народ); mhd. *diet* (народ, чоловік), CDE II. 405.
- тра'паш' (= овеча стежка в горах) — рум. *treăpad*, CDE I. 286.
- трем'біта, трембі'татэ (слов. елем. — трубити?) — рум. *trîmbită*, KREKL 20.
- ту'лук (= молоде дике звіря) — рум. *luchȚ, lupȚ*, KREKL 20.
- тур'ш'ук, тур'ш'уко'ватэj (= недоросток, нерозвинений) — рум. *tîrs; tursuc*, KREKL 20.
- ва'кар' (= коров'ячий пастух) — рум. *văcarȚu*, KREKL 20.
- ва'гаш' (теж: 'ц'епэ pl. = стежка в горах) — мад. елемент; рум. *văgăș*, CDE II. 537.
- валу'ватэ — рум. *văluesc*, CDE 443.
- 'вар'э, 'вер'э (= чи) — рум. *oare*, KREKL 20, CDE I. 183.
- ва'таг (= старший пастух) — рум. *vețaf, vetav*, KREKL 20.
- 'ватра, ватар'нэк (= вогнище); так само в серб. — рум. *vătră*, KREKL 20, CDE II. 721.
- век'ел'іja (= губка гл'е 'ватрэ) — тур. елем.; рум. *fitil*; осм. (араб.) *fetil, fitil*, BEW 282, MTE I. 296, Vasmer Gr. Sl. Et. 214, CDE II. 577.
- 'вур'да (= збігле молоко) — рум. *urdă*, KREKL 20¹⁾.
- [ар'іднэк (= чорт) — здається теж рум. елемент; пор. лат. *ardeo*].
- [ш'кабр'і (= тріски) — може бути слов.; пор. моск. скоблить].

¹⁾ З технічних причин не зовсім точно передано написання декотрих румунських слів.

ЛІТЕРАТУРА

а) філологічна.

- Абрамовичъ Дм., Село Коснище Влад.-Вол. уѣзда — ЖС, т. II, IV (1898).
- Broch O., Slav. Phonetik. Heidelberg (Winter, 1911).
- Угрорусск. нар. села Убли (= Изслѣд. по русск. яз. т. II, в. 1) Спб. 1900.
 - Zum Kleinruss. in Ungarn — ASPH. XVII. XIX.
 - Aus der ungar. Slavenwelt — ibidem, XXI.
 - Stud. v. d. slovak.-kiruss. Sprgrenze in östl. Ung. Kristiania, 1897.
 - Weitere Studien. Kristiania, 1899.
- Бессарабъ, Матер. для этногр. Сѣдл. губ. — Сборн. II Отд. Ак. Н., т. 75. Спб. 1904.
- Бѣлявскій В., Народн. говоръ гор. Глухова — РФВ, т. L (1903).
- Боцяновскій В., Пѣсни с. Писокъ, Житом. уѣзда — ЖС, т. II (1895).
- Botkáló Sándor, A Rahói Kisorosz nyelvjárás leiró hangtana. 1910.
- Булгаковскій Д. Г., Пинчуки, этногр. очеркъ — Зап. Имп. Геогр. О-ва, т. XIII (Спб. 1890).
- Бузук П. О., Коротка іст. укр. мови. I. Вступ і звучня (Одеса, 1924).
- Бычковъ Игн., Матер. по народн. гов. Кобринск. уѣзда, Гродн. губ. — РФВ, т. LIX (1908).
- Халанскій М., Образцы нар. гов. южн. части Курской и сѣверн. части Харьк. губ. — РФВ, т. VII (1882).
- Дикаревъ М. А., Очеркъ воронеж. мѣщ. гов., сравн. съ укр.-русск. нар. — Этногр. Сборн. (Вороніж, 1891).
- Дурново-Соколовъ-Ушаковъ, Опытъ діалектол. карты русск. яз. въ Европѣ. Москва, 1915.
- Дурново Н., Очерк ист. русск. языка. Москва, 1924.
- Спорн. вопросы о.-слав. фонетики — Slavia, III.
- Изъ народн. уст. Зап. изъ с. Погребки, Новг.-Сѣв. уѣзда — ЭО т. XXV.
- Етнографічний Збірник Наук Т-ва ім. Шевченка (Львів). т. I—XIV.
- Етнол. Матеріяли Н. Т. Ш. (Львів), т. I—XV.
- Франко І., Пам'ятки укр. мови і літерат. — ЗНТіШ, т. IV (1906).
- Укр. вертеп — ЗНТіШ.
- Филатовъ К., Очеркъ нар. говор. Ворон. губ. — РФВ, т. XXXVII—XL.
- Ганцовъ Всев., Діалектол. класифікація укр. говорів — Зап. Іст.-Філ. Відділу У.А.Н, кн. IV (й окремо, Київ, 1923).
- Характеристика поліськ. дифтонгів і шляхи їх фонет. розвитку — Зап. Іст.-Філ. Відділу У.А.Н, кн. II—III (Київ, 1923).
 - Das Ukr. in neueren Darstellungen russ. Mundarten — Zeitschrift f. slav. Philol. Bd. II, (Leipzig, 1925).
- Голоскевичъ Г. К., Опис. гов. с. Бодачевки, Ушицк. у. Под. губ. — Изв. II Отд., т. XIV, 106—131.
- Гнатюк В., Русини праяш. епарх. — ЗНТіШ, т. XXXV—XXXVI.
- Руські оселі в Бачці — ibidem, т. XXII.
 - Словаки чи Русини? — ibidem, т. XLII.
 - Діал. матер. з Угор. і Галичини — Етногр. Збірн.
 - Beiträge zur Erforschung des Huzulenlandes — ЗНТіШ. т. CXXIII, CXXIV (Львів, 1917).

- Грінченко Б. Д., *Этн. матер. собран. в Черниг. и сосѣдн. губ.* (вып. 1, 1895, вып. 2, 1896, вып. 3, 1899; Чернігів).
- Ганкевич Кл., *Beiträge zur Lehre v. klr. Akzent* — *ASPh.* II (1877).
- Ивановъ П., *Игры крест. дѣтей въ Кулянск. у. Харьк. губ.* — *Сборн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва* II (1890).
- Jagić Vatr., *ASPh.* (статті і рецензії з років 1876, 1879).
- Ярошенко В. Г., *Укр. сказка в фонет. транскр.* — *Изв. II Отд.*, т. XIV, 237—240:
— *Укр. фонограммы в фонет. транскр.* — *ibidem*, XVII, 227—241.
- Янчукъ, *Малор. свадьба въ Корнищомъ прих. Констант. уѣзда, Сѣдл. губ.* (*Труды О-ва любит. естествозн., антропол. и этногр.* 1, Москва 1886).
- Ястребовъ В. Н., *Изъ нар. уст. Зап. изъ с. Константиновки, Петроострова, Антоновки, Елисаветград. уѣзда, Херс. губ.* — *ЭО*, т. XXV.
- Кримський А., *Укр. грамматика (Москва 1907—8).*
— *Крітерії для діалектол. класиф. старор. рукоп.* (Н. Збірн. в честь Грушевського; Львів, 1906).
— *О малор. отлаг. существ. на -енне, -інне* (Юв. Сборн. въ честь А. Ф. Миллера).
— *Филологія и Погодинская гипотеза* (Київ, 1904).
- Каминський В., *Матер. для характ. малор. гов. Подол. губ.* — *ЖС*, вып. 1, 1902.
— *Краткое опис. гов. с. Козарева* — *РФВ*, LI (1904).
— *Отчетъ о поѣзд. въ Вол. Польс.* — *Изв. II Отд.*, XVI (1912).
— *Отч. о поѣзд. въ Вол. Пол.* — *ibidem*, 35—39, за 1911.
- Карскій Е., *Къ вопросу о розгран. русск. народн.* — *Изв. XII Археол. Съѣзда (Харків, 1902).*
— *Мат. для изуч. сѣв.-малор. гов., а также переходн. отъ бѣлор. къ малор.* — *Изв. II Отд. III* (1903).
- Карпинський М., *Говоръ Пинчуковъ* — *РФВ*, XIX (1888).
- Колесса О., *Погляд на іст. укр. мови* (Прага, 1924).
- Коробка Н., *Пѣсни Кам. уѣзда, Под. губ.* — *ЖС*, вып. 1 (1895).
- Кульбакин С. М., *Украинский язык. Кратк. очерк ист. фонет. и морфолог.* (Харків, 1919).
- Курило О., *Фонет. та деякі морфологічні особливості гов. с. Хоробричів* (Київ, 1924).
— *Грамматика (укр. м.)* (Київ, 1917—1918).
— *Початки мови* (Київ, 1923).
— *Уваги до сучасн. укр. літерат. мови* (Київ, 1923).
- Лукіяненко О., *Нов. данн. для характ. гуц. гов.* — *Избор. Київ.* (1904).
- Михальчукъ К., *Нарѣч., поднар. и гов. южн. Росс. въ связ. съ нар. Галич.* — *Труды этн.-стат. экспед. въ западно-русск. край*, VII (Спб. 1877).
— *Къ южн.-русск. діалект.* — *КС*, 1893.
— *Стат. въ области діалект.* — *ibidem*, 1893.
— *Къ вопр. объ отверд. слог. въ малор.* (Казань, 1903).
— *Откр. письмо къ Пыпину* (Київ, 1909).
- К. Михальчукъ — Е. Тимченко, *Програм. до збіран. діял. одмін укр. мови* (Відб. із Зап. УНТ, Київ, 1910).
- К. Михальчукъ — А. Крымскій, *Прогр. для собир. особен. малор. гов.* (Изд. Имп. Ак. Н. Спб., 1910).
- Малинка А., *Млр. вес. обр.; изъ с. Ольхи* — *ЭО*, XXXIV—XXXVII.
— *Особен. гов. м. Мрина* — *Вѣстн. Слав.* VII (1892).
— *Сборн. матер. по млр. фольклору* (Чернігів, 1902).
- Нестеровскій П. А., *Бесарабск. русины* (Варшава, 1905).
- Огоновський Ом., *Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache* (Львів, 1880).
— *O ważniejszych właściwościach jęz. rusk.* — *Rozpr. i sprawozdania z posiedzeń wydz. filol. Akad. Umiejętn. t. X* (Краків, 1884).
- Огієнко І., *Двійне число в укр. мові* — *Зап. Наук. Т-ва*, Київ 1903.
— *Курсъ укр. языка* (Київ, 1918—1919).
- Потебня О., *О звук. особен. русск. нарѣч.* — *Филол. Зап.* (Вороніж 1865).

- Замѣтки о малор. нар. — *ibidem*, 1871.
- О полногласи; два изсѣдов. — *ibidem*, 1866.
- Разборъ сочин. Житецкаго „Очеркъ...“ (Київ, 1876).
- Über d. Palatalisation — *ASPh*, III.
- Поржезинскій В., Кратк. пособие къ лекц. по ист. грамм. русск. языка (Москва, 1915).
- Павлик М., Розвідки М. Драгоманова (Львів, 1900).
- Романовъ Е. Р., Матер. по этногр. Гроднен. губ. (Вільно, 1911—12).
- Рыбскій, Ивана Куп. въ с. Коритной, Гайсинск. уѣзда — *ЖС*, 1895.
- Свадебн. обр. и пѣсни в м. Маковъ, Кам. уѣзда — *ibidem*.
- Семеновичъ А., Объ особ. угро-р. гов. — *Сборн. Ламанск.* (Спб., 1882).
- Сімович, Українська граматика (Київ — Липськ, 1917).
- Соболевскій А. И., Опытъ р. диал. Млр. нарѣч. — *ЖС*, 1892.
- Къ ист. млр. нарѣч. — *РФВ*, LXIII (1910).
- Холмск. Русь въ этн. отнош. (Харків, 1910).
- Лекції по ист. русск. яз. IV вид. 1907.
- Шахматовъ А., Курс ист. русск. яз. I—III. (чтенія на Петр. универс. 1908—1911).
- Русск. яз. — *Энцикл. словарь*, т. XXVIII.
- Кратк. очеркъ ист. млр. яз. — *Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ* (Спб., 1916).
- Къ вопр. объ образ. русск. нарѣч. и русск. народн. — *ЖМНПр*, 1899, IV, стор. 324—84.
- А. Шахматов — А. Кримський, Нариси з історії укр. мови та хрестоматія XI—XVIII в. (Київ, 1924).
- Сорочаяв А. И., Опис. гов. с. Манастырск. — *Изв. II Отд.*, XVII, кн. 4, стор. 248—260.
- Свенцицький Ілар., Бойк. говір с. Бітля — *ЗНТШ*, CXIV, 117.
- Нариси з іст. укр. мови (Львів, 1920).
- Smal-Stockuj-Gartner, *Grammatik der ukr. Sprache* (Wien, 1913).
- Саковичъ М. А., Пѣсни крест. с. Молодова — *ЖС*, 1890.
- Шимановскій В., Звук. и форм. особ. нар. гов. Холм. Руси (Варшава, 1897).
- Щурат В., *Pieśń ruska XVIII w.* — *ЗНТШ*, LXXIV (1906).
- Trnbezkoy N., *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (Vorlesungen an der Universität Wien; 1924—1925—1926).
- *Die russ. Sprache, ihre Geschichte und ihr gegenwärtiger Zustand* (Vorlesungen an der Universität Wien; 1923—1924).
- *Einiges über die russ. Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinruss. Sprach-einheit* — *Zeitschrift für slav. Philol.* I, 287—319.
- Тимченко Е., Причинки до укр. діалект. — *Зап. Наук. Т-ва*, I (Київ, 1908).
- Льокатив в укр. мові (Київ, 1925).
- Функції генетиву (*ibidem*).
- Вказівки як запис. діял. матер. на укр. яз. обширі (Київ, 1925).
- Курс історії українського языка (Київ, 1927).
- Верхратський І., Über die Mundart der Marmar. Ruthenen (Stanislaw, 1883).
- *Der Dialekt von Uherci* — *ASPh*. XV—XVI.
- *Die ruth. Mundarten* (Österreichische Monarchie in Wort und Bild; 1898).
- Говір Замішанців — *ЗНТШ*, III.
- Знадоби до пізнання угр.-руськ. говорів — *ЗНТШ*, XXVIII—XXX, XL—XLV.
- Про говір долівський — *ЗНТШ*, XXXV—XXXVI.
- Про говір гал. Лемків (Збірн. філол. секції Наук. Т-ва ім. Шевч., т. V, 1902).
- Дещо до говору буков.-руського — *Jagić-Festschrift* (Berlin, 1908).
- Говір Батюків (Збірн. філол. секції НТШ, т. XV).
- Über den Akzent im Klr. — *ASPh*. III.
- Зілинський І., Проба упорядкованя укр. говорів — *Привіт Ів. Франкови в сороклітте його письмен. праці* (= *Зап. НТШ*, т. CXVIII, Львів 1914).
- До питання про діалектол. класифікацію укр. говорів — *ЗНТШ*, CXXXI—CXXXIII.
- Житецкій П., Очеркъ звук. ист. млр. нарѣч. (Київ, 1876).
- Lehr-Splawinski T., *Stosunki pokrewieństwa języków ruskich* — *Rocznik Sław*. IX. cz. 1.

б) словники:

- E. Berneker, *Slavisches etymol. Wörterbuch* (Heidelberg, 1908—9).
 Fr. Miklosich, *Etymol. Wörterbuch der slav. Sprachen* (Wien, 1886).
 — *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen I. II.* (= *Denkschriften der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften; philol.-hist. Klasse, Bd. XXXIV und XXXV; Wien 1884—1885*).
 Fr. Miklosich — Kalužniacký, *Rumänische Elemente im Kleinrussischen (Die Wanderungen der Rnmän.; Wien 1879)*.
 A. de Cihac, *Dictionaire d'etymologie Daco-romane; другий том: éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais* (Francfort, 1879).
 Sachs-Villatte, *Franz.-deutsch. und deutsch-französisches Wörterbuch* (Berlin, 1900).
 Weigand, *Deutsch. etymol. Wörterbuch* (Gießen, 1908).
 Желєхівський-Недєльський, *Ruth.-deutsch. Wörterbuch* (Львів, 1886).
 Б. Грінченко, *Словник укр.-рос.* (1907).
 Павловський, *Russ.-deutsch. Wörterbuch* (Riga, 1900).

в) загальні відомості про гуцулів:

- Haquett, *Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1794—95* (Nürnberg, 1796).
 Вагилевич І., *Huculové, obyvatele vychodneho pohori karpatskeho (Časopismo Česk. Museum 1838—39)*.
 Головацький Я., *Горцы, Гуцулы (Песни гад. и угорск. Руси)*.
 Витвицький Ст., *Rys o huculach* (Львів, 1863).
 Hoffbauer Henr., *Przewodnik na Czarnohorę* (Станіславів, 1897).
 Gregorowicz Jan., *Przewodnik dla zwiedzających Czarnogorę, położoną w powiecie kosowskiem (словничок і пісня про останнього опришка Юру Драгирюка)* Львів, 1881.

г) причинки етнографічні, антропологічні і мітологічні:

- Шухевич В., *Гуцульщина, 5 томів* (Львів, 1901—1908).
 Kaindl R. F., *Huzulen, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferungen (Mitteilungen der anthropolog. und geogr. Gesellschaft, Wien, 1895)*.
 — *Bei den Huzulen im Pruttal.*
 — *Haus und Hof bei den Huzulen.*
 — *Etnographische Streifzüge in den Ostkarpaten.*
 — *Die Wahrheit über die Huzulen.*
 — *Neue Beiträge zur Etnologie und Volkskunde der Huzulen.*
 — *Die Jagd bei den Huzulen.*
 — *Fischerei bei den Huzulen.*
 — *Viehzucht und Viehzauber in den Ostkarpaten.*
 — *Die Seele und ihr Aufenthaltsort nach dem Tode im Volksglauben der Ruthenen und Huzulen.*
 — *Die volkstümlichen Rechtsanschauungen der Ruth. u. Huzulen.*
 — *Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen.*
 — *Studien zur Etnographie des Ostkarpatengebietes* (Чернівці, 1902).
 Kopernicki I., *Charakterystyka fizyczna górali ruskich (Zbiór wiadomości do antropologii krajowej t. XIII. 1889)*.
 Вовк Ф., *Антропологічні дослідн укр населення Галичини, Буковини і Угорщини (Матер. до укр. етнол. т. X)*.
 — *Кавказ і Карпати* (Наук. Збірник, Львів 1906).
 Pol. W., *Rzut oka na półn. stoki Karpat (Prelekcje, 1851)*.
 Онищук А., *Матер. до гуцульської демонології* (Матер. до укр. етнол., XI).

- Онищук А., Народн. календар у Зелениці (Ibidem, XV).
- Останки первісної культури у гуцулів (XV).
 - Родини і хрестини та дитина до 6-го року життя.
 - Життя на віру.
 - Рекручина в народних оповіданнях.
 - Як гуцули правуються.
 - Прошаки.
 - Баї й ворожіння Андрія Шумляка.
 - Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці Надвірн. пов. (Етн. збірн. XXXI—XXXII).
- Доників П. Ш., Похоронні звичаї і обряди в селі Головах, Косівського повіту (Етн. Збірн. XXXI—XXXII).
- Як відбуваються коляди у Гуцулів (Етн. Збірн. XXXV).
 - Родини та хрестини у Головах та Краснолі Косівського повіту.
- Гнатюк В., Коломийки (Етн. Збірн. XVII—XIX)
- Коляди і шедрівки (Етн. Збірн. XXXV—XXXVI).
- Кузеля З., Посиживіє і забави при мерці в укр. похороннім обряді — ЗНТШ, CXXI—CXXII.
- Козаневич М., Über die Huzulen (урядове звідолення; 1851).
- Mianowski, Bericht über die Huzulen. 1852.
- Krach Tad., Bericht über die Huzulen. 1852.
- Helwald F. A. H., Unter Halbwilden in Europa (Vortrag 1883, 4?).
- Przyjacieli ludu w Lesznie — Huculų. Kukułka. Rusalka Czeremosza, t. II, 1840.
- Staufe A. L., Volksmärchen aus der Bukowina (W. Wolf, Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde, Bd. II. S. 197—212 und 389—400; Göttingen 1855).
- Waldburg R. O., Beiträge aus der Bukowina (W. Wolf, Zeitschrift f. deutsche Mytol. u. Sittenk. Bd. I. S. 178—185; Göttingen 1853).
- Zwei Märchen aus der Bukowina (Ibidem, 358—462).
- Rohrer Joseph, Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Grenze über die Bukow., durch Ost- und Westgalizien (Wien, 1804).
- Simiginowicz-Staufe L. A., Die Völkergruppen der Bukowina (Чернівці, 1884).

д) на історичні теми:

- Целевич Ю., Опришки (Довбуш, його попередники і наступники; про Баярака і Івана Бойчука; 4 розділи в Руській Іст. Бібл. XIX).
- Гнатюк Вол., Народні оповідання про опришків (Етн. Збірн. XXVI).
- Народні оповідання про тююнарів — ЗНТШ, CXXII.
- Przyjacieli ludu w Lesznie. Halicz, Opryszki w Karpatach (t. I).
- Wojki, t. II (1836).
 - Dobosz, powieść z roku 1740. K. Wojcickiego, t. III (1838).

е) гуцули в укр. письменстві:

Життя і вдачу гуцулів малює ідеально в своїх творах (віршах і оповіданнях) бувковинський поет *Осип-Юрій Федькович* (1834—1888), напр.: Дезертир, Рекрут, В арешті; Безталанне заохання, Три як рідні брати, Люба-згуба і т. д.

Іван Франко (1856—1916): Петрії і Довбушуки, Як Юра Шикманюк брив Черемош, Терен в носі.

Михайло Коцюбинський (1864—1913): Тини забутих предків (риси реальні і мітологічні).

О. Олесь (1878—): На зелених горах.

J. Korzeniowski (1797—1863): Каррасу Górale (Верховинці).

Турчинський у кількох оповіданнях.

K. E. Franzos, Kulturromane, Kampf ums Recht.

Уже перед війною почали з'являтися спроби писати покутським і гуцульським говором. Найбільше тут вславився *Василь Стефаник* (1871—); пише говором перехідним — покутсько-гуцульським: *Синя книжечка*, *Бесараби*, *Земля і б. ин.*

Лесь Мартович (1871—1916): *Мужицька смерть*, *Нечитальник* і т. д.

Черемшина (1874—27.IV.1927): св. Николай у гарті, *Хіба даруймо воду*, *Марічку голова болять* і т. д.

Павлик, *Ребенщукова Тетяна*.

Гнат Хоткевич, *Камінва Дуся*.

ВАЖНІШІ ВКОРОЧЕННЯ.

BEW — Berneker, *Slavisches Etymolog. Wörterbuch*.

MEW — Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slav. Sprachen*.

MTE — Miklosich, *Türkische Elemente...*

MREKL — Miklosich, *Rumänische Elemente im Kleinrussischen*.

KREKL — Kałużniackij, *Rumänische Elemente im Kleinrussischen*.

CDE — A. de Cihac, *Dictionnaire d'etymologie...*

Karl. Sl. W. Ob. — Karłowicz, *Słownik wyrazów obcych*.

Diez EW — Diez, *Etymologisches Wörterbuch*.

Weigand DWb — Weigand, *Deutsches Wörterbuch*.

G. Meyer Ngr. Stud. — G. Meyer, *Neugriechische Studien*.

Pușcariu EW — Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch*.

MEMag. — Miklosich, *Elemente Magyar*.

ASPh — *Archiv für slav. Philologie*.

IF — *Indogerm. Forschungen*.

ЖМНПр — *Журн. Минист. Нар. Просвѣщенія*.

ЖС — *Живая Старина*.

ЗНТІШ -- *Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка*.

КС — *Кіевская Старина*.

РФВ — *Русскій Филологическій Вѣстникъ*.

ЭО — *Этнографическое Обзоріе*.

ПЕТРО ГЛАДКИЙ

ГОВІРКА СЕЛА БЛИСТАВИЦІ

ГОСТОМСЬКОГО РАЙОНУ НА КИЇВЩИНІ

1911

FUNDATIONAL PRINCIPLES

OF THE UNIVERSITY OF TORONTO

В С Т У П.

Походження назви й відомості про початок села Блиставиці точно встановити не пощастило. Але, якщо вірити оповіданням місцевих селян, збільшенню села сприяв якийсь пан, що скуповував та вимінював для свого тодішнього маєтку — Блиставиці — кріпаків із різних місцевостей України. Це, між іншим, стверджує й такий факт: деякі сім'ї ще й досі не зовсім засимілювалися що-до мови (напр., сім'я Гейка Вбзного відрізняється такими чудними, як на Блиставицю, формами дієслів III ос. одн. тепер. часу: вин берет', несет', то-що), а деякі інші родини (Католиченки) прозиваються „турками“, бо, як сами вони пояснюють, їхні прадіди переселилися сюди з якогось південного міста, де була ніби-то турецька твердиня.

Назву села, може і влучно, виводять із слів „близько ставів“, „близько ставища“: і справді, тут ще перед самою революцією було три стави (тепер залишився один).

Перші точні відомості про Блиставицю маємо за Л. Похилевичем (Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ. К., 1864) з початку XVIII ст., коли це село належало вдові київського війта Сомковичевій-Богдановій-Влостковській, що 1711 року подарувала його Михайлівському монастиреві. В XIX ст. Блиставиця була вже власністю заможного дідича Березовського і являла собою резиденцію для цілої околиці: для сс. Гостомлі, Озир, Семеніївки.

Знаходиться вона під 50°36' північної ширини і 0°11' західньої довжини від Пулківського меридіану. Її районний центр — с. Гостомля — в 7 кілом. на півд. схід, а окружний — м. Київ — в 26 кіл. в тому-ж-таки напрямку. Найближча станція — Буча — в 6 кіл.

Сільськ.-госп. продукти людність збуває в Бучі (дачна місцевість), сс. Гостомлі, Литвинівці й м. Київі. Чимале культурно-господарче значіння має Бучанський крохмальний завод (в 3 кіл.), де селяни контракують свою картоплю і почасти підроблюють (поденно) в заводській економії (на картоплі, то-що). Через село проходить шлях на Гостомлю — Київ з глухого Полісся (з м. Іванкова й ин.). Року 1926-го сполучено Блиставицю телефоном з Гостомлею — Київом і заходами шефів (головних електро-механічних майстерень П.-З. залізниць) установлено радіоприймача.

Перед революцією село було дуже темне й консервативне, як усі поліські села. Частина селян вийшла на столипінські „одруби“ і живе не бідно. Решта почасти заробляла у місцевого дідича, професора Толочинова. Підчас революції село брало найактивнішу участь у повстанні проти Гетьмана та в інших подіях, культурно дуже зросло й тепер має гарний актив, що керує всім життям села.

Розкинулося село на рівнині з невеликим схилом на південний захід до струмка Протал, що впадає в річку Рокач біля хутора Баланівки (а Рокач впадає в р. Ірпінь).

У 50-х роках XIX ст. (за Похилевичем і 3-х-верстовою мапою) Блиставиця була мало не з усіх боків, крім сходу, оточена лісами. Тепер залишилися: на південь — невеличкий шкільний лісок — „Обирок“, на захід у напрямку на Буду-Бабинську — селянські ліси, на північ — рештки лісів пана Красовського й на півд. схід — Баланівський лісок. Грунт з-під лісів перетворено на селянські поля. Статистичні дані що-до людности за переписом 1926 р.: господарств — 280, душ — 1.305, з них росіян — 8, поляків — 6.

Живе людність, головно, з сільського господарства, але продає здебільшого тільки картоплю (в крохм. завод) і набіл (на Бучі — дачникам); крім того не цурається й сторонніх заробітків (возить із лісництва ліс та інші матеріали, працювала на торфрозробці, то-що).

З людністю сусідніх сіл людність Блиставиці своячиться, але мовою дечим різниться навіть од мови близьких сіл — Мироцького, Луб'янки. Отже, як кажуть сами селяни, однаковою мовою з блиставцями говорить тільки людність сс. Гостомлі, Озір і, здається, Яблоньки. Що далі на північ, то більше мова набирає суто-поліських прикмет: уже в Луб'янці всі кажуть песок, ведрó, черјін, пјіна, прјадút, прјадиво, а в Литвинівці (Димерського району), як свідчать блиставці (там ярмарки бувають), вимовляють навіть к'ен' (= кінь), вел (= віл), то-що. Мова чоловіків трохи різниться від мови жінок: на ній позначився вплив російської мови, а останніми часами й української літературної.

Свої спостереження над блиставицькою говіркою я робив двома заходами: перший раз у травні 1925 р. в сім'ї Марка Католиченка, а другий раз влітку 1926 р. в сім'ї Артема Стратієнка.

Родина Католиченків складається з пристаркуватого подружжя, старої баби, сина Гаврила, невістки Пріськи та двох недорослих дітей. З них баба й жінка зовсім неписьменні, молодиця Пріська малописьменна, а господар Марко Католиченко і його син-комсомолец Гаврило добре письменні. За об'єкти для спостережень мені правили найбільше неписьменні жінки. У цій родині я прожив місяць і записав $\frac{3}{4}$ всіх матеріалів.

Родина Артема Стратієнка складається із старих батьків — Артема та Мотрі, їхнього сина Санька з жінкою Марією і дочки Ганни. З них тільки Санько й Марія письменні. У членів цієї родини,

а надто у Артема Йосиповича, я почасти перевірів записане у Католиченків, а почасти записав і дещо нове.

Обидві родині цілком свідомо поставилися до моєї праці й допомагали, чим могли. За це висловлюю їм тут свою найщирішу подяку.

Перебуваючи досить довгий час у Блισταвиці, я мав також змогу принагідно порівнювати мову Католиченків і Стратієнків із мовою інших тутешніх селян. Висновок такий: мова і тих і тих, крім вимови окремих слів (суб'єктивні особливості), нічим не різниться від мови інших селян (не беру тут на увагу 2—3 родин, що ще не цілком засимілювалися—Г. Возного й ин.), хоч Католиченки й належать до т. зв. „турків“. Ясна річ, не згадую я за ті родини, що в складі їх є хтось із поблизьких сіл (Мироцького, Луб'янки)—там безумовно помітні в мові елементи неблισταвицькі (напр. родина Якова Трох. Лещенка).

Збираючи діалектичний матеріал, я намагавсь, по зможі, охопити всі мовні явища. Але ясно, що повною мірою виконати таке завдання не можна, не спостерегаючи говірки систематично протягом довгого часу. Між иншим, щоб охопити як-найбільше синтаксичних явищ, я мусів деколи вживати й експерименту: в розмові так ставити питання, щоб, відповідаючи на нього, об'єкт спостереження zarazом відповідав і на певне питання програми. Іноді доводилося робити й инакше: описово, кількома реченнями розповідати те, що легко й просто можна було висловити одним реченням; потім запитувати: а як-би у вас про це сказали? Відповідь звичайно давала потрібний зворот. Напр., треба було мені довідатись, як кажуть: ходив хата від хати, від хати до хати, чи ще як. Тоді я почав розказувати: „прийшов старець у село просити хліба, зайшов ув одну хату, далі в другу, що поруч із нею, далі в третю, і так обійшов усі хати“. Потім запитав: „що у вас сказали-б коротко за того старця? як він ходив по селі?“ Відповідь була цілком певна: „да якже-ж, 'хата w 'хату хо'диw!“ Мені здається, що ця метода в певних випадках (коли об'єкт свідомо ставиться до своєї ролі) може полегшити працю й дати добрі наслідки. Прямих запитань, навпаки, я звичайно обминав.

Що-до графічної передачі записів, то з технічних причин довелося її яко-мога спрощувати. Отож: 1) на визначення м'якості приголосних вживається знаку ' за приголосною-ж, 2) йотовані *я, є, ю, і* = *ja, je, ju ji*, 3) нескладотворче *у* = *w*, 4) альвеолярне напівм'яке *л* = *l*, 5) звуків *і* в цій говірці відрізняю ясно тільки два: а) вузьке напружене з м'яким попереднім приголосним = *i*, б) широкий відтінок звука *і* переднього творення = *и*. Цілком згоджуюся що-до останнього з В. М. Ганцовим („Діалектологічна класифікація укр. говорів“ 30 стор.): воно і в Блισταвиці артикуляційно не має нахилу до *е*. Це, між иншим, стверджує й такий факт: школярі тут звичайно не плутають у написанні ненаголошені *и* й *е*, що навпаки,

становить найчастішу помилку школярів з центральної й південної України.

Скорочення: 1) А. С., Арт., А. Й. означають, що слово чи речення записано від Артема Йосип. Стратієнка; 2) А. д., Арт. д. = від його дочки; 3) А. син = його сина; 4) А-ха = від дружини А. Стратієнка; 5) К., Кат = від Католиченків.

Спиняючись тут на загальній характеристиці говірки с. Блиставиці, я хочу zarazом вказати на її місце в схемі В. М. Ганцова. З цього погляду важливо згадати за такі прикмети нашої говірки:

1) замість *o* довгого в закритих наголошених складах та в інших випадках, де в літ. мові чути *i*, маємо *u*; вил, бик (літер. бік), багато ко'риw, 'зирка, 'пидут', стиг;

2) в аналогічних позиціях без наголосу залишається *o*: багато чолов'якоw, 'роскош, по'јду, ко'лок, сто'жок, 'Хведор; зрідка, очевидно, з аналогії, можна почути й *u* (поруч із *o*): пиз'ніши, дриб'нен'ка, изи'шла;

3) замість *e* довгого в наголошених складах у відповідних випадках маємо *i*: ве'с'іл'л'е, ба'гато ко'л'іс, о'з'ір, ко'р'ін'н'е, ба'гато жен'ц'іw, яч'м'ін';

4) без наголосу: а) часто залишається *e*: у'с'і весел'л'а, колес'це, озер'це, 'корен', 'лебед'; б) іноді чути *o*: на 'син'ом 'небі, багато хлопц'ow, 'німц'ow, 'лебед'ow хвист, без 'вим'јow; в) зрідка *i*: 'вис'ім, на 'наші 'хат'і;

5) замість *ь* під наголосом чути звичайно *i*: по'јіw, 'с'іно, д'ід, 'р'ічка, т'ін', на'с'ін'н'е, на но'з'і, але мухојед, б'елка;

6) без наголосу теж *i*: 'прод'іл', п'ісок, б'іда, м'ішок, гн'із'до, д'і'док, 'злод'іj, біл'мо, в'ід'ро, але сте'на, ле'ниви;

7) *r* здебільшого стверділо в морфологічних закінченнях: 'бура, -ри, 'зори, цар, -ра, -ру, ве'черат', ве'черајут', нава'ру (при 'морем, коса'рем), але м'яке в таких випадках: у'с'і кома'р'і, мал'ар'і, на кома'р'і, гар'аче, го'рат', кур'ава; навпаки в середині слів сполучення -*ра*, -*рі* м'які: р'аби, р'ама, гр'ад, о'р'ішок, Ох'р'ім, че'р'ідка, а сполучення *ру* тверді: крук, дру'чок, бру'хати;

8) закінчення 'е в речівниках сер. роду замість літературного 'а; ко'с'с'е, по'лоз'з'е, р'або'тин'н'е, 'з'іл'л'е;

9) ненаголошене *e* вимовою не наближається до *u* й навпаки. Правда, стара Католиченчиха наче іноді й вимовляє *u* близько до *e* (це завважено тільки в таких словах: др'і'мају, пр'і'з'в'іw, пр'і'јіхaw, пр'і'км'ітила, очч'і'ни, р'і'балка, на чуж'ій'ні, довж'ій'на, шир'ій'на — все перед наголошеним складом). Але випадків такої вимови і в неї дуже мало. Окрім того більше ні від кого з блиставців я не чув такої вимови, а тому й уважаю її за нехарактерне з'явище.

10) закінчення твердої відміни прикметників і займенників у називн. відм. мн. -и: вони 'чорни, 'біли.

11) таке-ж закінч. мають у наз. відм. одн. прикметники твердої відміни чолов. р.: вин 'добри; м'якої відміни мають *i*: 'л'іт'н'і ден';

12) *j* зникає в словах: при'мајте, при'мак, у 'примах, ви'мат', попри'малис', прин'а'ла.

13) закінчення дав. відм. одн. речівн. чол. р. звичайно -у, -'у: 'вовку, 'писару, кон'у. Тільки раз чув -ові: прима'кові;

14) поруч із архаїчними формами I ос. одн. дієслів теперішнього часу ходжу, ле'чу, 'лажу, про'шу, можна почути й нові південні — хо'д'у, запла'т'у, 'лаз'у, упро'с'у, то-що. Останні явно переважають у молодшого покоління.

15) повні форми III ос. одн. теп. часу II-ої кон'югації: 'ходить', 'носить'.

16) поруч із стягненими формами вживають і нестягнених в наз. і знах. відм. однини прикметників (і займ.) жіночого й серед. родів, а також в наз.-знах. відм. мн. всіх родів: 'дијнаја — 'дијна, 'дијнују — 'дијну, та'к'еје — та'к'е, 'мјак'еје — 'мјак'е, 'р'аснијі — 'р'асни, 'син'іі — 'син'і;

17) у не замінюється на *i* в словах: 'замуж, гу'рок, 'кадуб (також з у: мај'бут', кала'мутни);

18) замість ненаголошеного *ę* з'являється іноді звук *e* (літер. *a*): 'м'іс'ец', 'бојез'ко, 'с'імје, 'т'імје; також завважено заміну літ. $a > e$ в словах: кіје'ш'ін'н'е, 'курево (від старої Католиченчихи), ре'д'ужка; деколи в таких випадках чути *i*: жі'це, 'појіс, жі'јеш'на, жі'зик, жі'тровка, ко'лод'із', запр'ігат'. Проте, поруч й *a*: 'појас, 'м'іс'ац', кіја'ш'ін'н'е, а в словах: ход'ат', нос'ат', 'пупјанка, 'девјат', 'памјат', 'зер'ната завсіди чув тільки *a*. Окрім того, в формах дієслова гл'ад'іти й похідних од нього, — ніби всупереч тому, що констатує В. М. Ганцов для північної групи говорів (Діалект. клас. укр. гов., ст. 18: „гледжу“, а звідси „догледжу“), спираючись на дотеперішні діалект. записи — *e* чути тільки під наголосом, а без наголосу завсіди 'а: за'глед'іw, у'глед'іт', але гл'ад'жу, гл'ад'іт'. Здається цей факт можна пояснити впливом південних говорів: певно ненаголошені звуки легше асимілюються, ніж наголошені в тих самих позиціях.

Із цих 18 прикмет до цілком північних за В. М. Ганцовим треба залічити всі, окрім 2, 3, 5, 6, 7, 14 і 18.

В п. 2 ми бачимо вимову, що суперечить характеристиці північної групи, а саме в ненаголошених складах, як і в наголошених, правда зрідка, чути *u* зам. *o*: пиз'н'іше, дриб'нен'ка, изи'шла... 3-й п. нічим не відрізняє блиставицької говірки від південних говірок. Те саме можна було-б сказати і за п. 5, як-би не дві слові — мухо'јед і 'б'елка, і за п. 6, крім слів сте'на та ле'ниви. П. 7 має кілька прикладів, що вказують на деякий вплив півдня (м'яке *r* перед морфологічними закінченнями в словах: гар'аче, го'р'ат', 'кур'ава). П.п. 14 і 18 мають поруч форми південні та північні і вказують на боротьбу цих форм у блиставицькій говірці. Отже, наведені факти ствер-

джують, що говірку села Блισταвиці ми повинні визнати за північну з деякою примішкою рис південних.

Але тут треба підкреслити, що південні риси в Блισταвиці з'явилися не в наслідок безпосереднього впливу півдня, бо між чисто південними говорами й нашою говіркою ми маємо широченну смугу перехідних говорів, що дечим дужче різняться від суміжних із ними південних говорів, а ніж блισταвицька від цих останніх (тоб-то від південних). Між иншим, за таку рису, що її ніяк не можна пояснити впливом суміжних південних говорів, ми повинні вважати форми ход'у, сид'у, то-що. Справді, як констатував ще К. Михальчук („Труди“ Чубинського), на південь од Блισταвиці і аж до сьогочасної Гуманщини йде смуга з формами хожу, сижу, лечу (м. Корсун) або й ходжу, сиджу (Дударі кол. Канівськ. повіту). Це — „канево-полтавські“ говори. Це стверджують і мої спостереження в Миронівському, Володарському і Ставищанському р.р. на Білоцерківщині. Форми ход'у, то-що вперше з'являються тільки в Лисянському районі (на батьківщині Т. Шевченка). Значить пояснити появу південних форм у Блισταвиці можна тільки, припустивши, що вони потрапили на північ з випадковими пересельцями з півдня (може з кріпаками, що їх пани перевозили до своїх маєтків, купуючи та вимінюючи в різних місцях України). Збереглися-ж ці форми з простих причин: вони легші для вимови і, як такі, скрізь мають тенденцію захоплювати що-раз більшу територію. Останнє чудово ілюструє такий факт: в Блισταвиці старіші люди частіше вживають архаїчних дієслівних форм (ход'жу), а молодь новіших (ход'у), не зважаючи на вплив книжки, газети, школи та інших установ, де дотримуються літературних, тоб-то архаїчних, форм. До речі в с. Гостомлі тепер теж уживають обох форм (ходжу — ход'у), хоч К. Михальчук згадує тільки одну — архаїчну. Між иншим, цікаво, що форми ход'у, сид'у якось потрапили й у В.-Димерський район — по той бік Дніпра (маю відомості з с. Літки). Отже остаточно розв'язати питання про походження згаданих форм у Блισταвиці можна буде тільки тоді, коли матимемо докладніші матеріали що-до їх поширення на півночі.

З усіх відділів моєї роботи, мабуть найслабший — фонетика. Пояснюється це простими причинами: не покладаючись на своє вухо, збирач не вважав за можливе відзначати всі тонкощі блισταвицької вимови. Гадаю проте, що і в такому вигляді ця праця матиме деяке значіння для нашої діалектології.

Ф О Н Е Т И К А.

Голосні звуки.

Звук а звичайно зберігається: у¹дарила, кра¹й, ¹зараз, кала¹мутни. Проте іноді замість літературного *а* чути:

I. Без наголосу: 1) *i*: жі¹це, ¹поїс, ба¹гато жі¹ец', з жі¹ц'а, жі¹ечко, жі¹єшн'а, жі¹зик, на жі¹зиц'і; жі¹т'ровка; ко¹лод'із', не¹ма ко¹лод'із'а, за¹пр'і-гав, при¹пр'ігавс'а, обшк¹р'ібав; 2) *e*: кі¹є'ш'ін'н'є, ¹бо¹єз'ко, ¹с'ім'є, ¹т'ім'є; ¹курево (= ку¹рява — від Католиченкової ба¹би), ре¹д'ужка, ¹м'і-с'єц'; 3) *и*: жи¹ло (теж: про¹кли¹наєш, за¹кли¹наєш).

II. Під наголосом: 1) *i*: за¹пр'іг, ¹спр'ігс'а; 2) *e*: гу¹ші¹чевина, за¹глед'іw, у¹глед'іг'.

Але поруч чути й форми з *а*: ¹по¹яс, ¹м'іс'ац', кі¹я'ш'ін'н'є (Ар-темова дочка).

Тільки *а* вживають у таких випадках:

I. Без наголосу: ¹пуп'янка (жін. р.), ¹дев'ят', ¹пам'ят', ¹зерн'ата, гла¹джу, кла¹ну, за¹кл'ане, вигл'а¹да¹й, с'в'а¹ти, ¹каша, жа¹кі.

II. Під наголосом: ¹глану, ¹ја¹ц'а, кі¹ях, ¹м'јасо, жа¹к, ¹ја¹блоко, ¹ја¹годи, сто¹ја¹w, сем'ја, п'јат', земл'а, ца¹ра, д'ад'ко, час, ¹шчас'ц'є.

Також залишається *а* в дієслівних формах (III ос. мн.): во¹ни ¹ход'ат', ¹нос'ат', то-що.

Інших випадків зміни *а* не завважено.

Звук і, коли він походить з *ъ*, зберігається незалежно від позиції: жі¹хат', ¹по¹їзд, по¹їли, на ¹ши¹ї; ¹с'іно, н'і, ¹р'ічка, на но¹з'і; ¹прод'іл' (род. відм. одн. — ¹прод'іл'а), п'і¹сок, б'і¹да, м'і¹шок, гн'із¹до, д'і¹док, ¹злод'і¹й, в'ід'ро, б'іл'мо, ц'і¹л'ушча вода.

Вийнятки: а) без наголосу в окремих словах чути *e*: не¹до¹єдкі, сте¹на, ле¹ниви; б) теж під наголосом: мо¹хо¹їєд (пташка), ¹б'єлка.

Також *і* маємо в таких випадках: до жі¹ї, ¹добро¹ї, у¹с'і ро¹ї; бе¹р'іт', бе¹р'ім, до земл'і; до ¹спов'ід'і, с' ста¹л'і, ¹блишше ік ¹смерт'і, не¹ма ¹ос'і (наз. відм. одн. — ¹ос'а), ¹гус'і (наз. в. одн. ¹гус'а), кров'ї, не¹ма ¹сол'і, до ду¹ш'і, без о¹дежі, до ¹осен'і, не¹ма т'ін'і, ма¹з'і, по-¹стел'і, мас'іц'і, ¹моц'і, ¹ночі, ¹печі, ¹жовч'і, але ¹миши (род. в. одн.); бе¹ре за ¹груд'і, мо¹ї ¹груд'і, у¹с'і ¹гус'і, у¹л'і, на о¹с'і, на ¹гус'і, у ву¹л'і, на ¹двор'і, w ма¹ї ¹м'іс'ац'і, w чу¹жому кра¹ї, w кон'ц'і, w бо¹їн'і, на

пе'ч'і; в дав. в. одн.: зем'л'і, Ма'рус'і, 'чајц'і, час'ц'і, мас'ц'і; в словах: 'год'і, 'вишн'і, во'ни 'син'і (але во'ни 'чорни, 'біли);

ц'іх, ц'іми, ц'ім (але са'ми 'підут', са'мим), п'іреј (род. в. одн. п'ір'ју), 'в'іреј (із 'в'іреја), 'інеј, жаб'реј (зілля); кома'р'і, гонча'р'і, ко-м'і'р'і; ц'в'істи, з'м'ітат'; 'син'і (наз. одн. чол. р.), 'син'іх, -іми, -ім; 'давн'і, ве'ч'ірн'і, се'редн'і, 'дос'і, по 'рус'кі; позб'і'ралис', попудп'і'рајем, поз'м'і'рالی, ум'і'рат', переб'і'рало; але: ди'т'а, ди'т'атко, пудни'мат', сти'рат', насти'л'ат', обди'рат', се'д'у, по'сед'у, 'сед'ачи, вин 'ридни, не'хто, не'куди, не'коли, не'ма не'чого: не хл'іба, не кар'топл'і, не'як, 'трејчи;

хр'ін, 'хр'іну, 'пл'івочка, 'т'імје, 'д'івер, 'шч'і'лно, о'ч'іпок, по'тр'ібка, за'гр'ібује, за'ч'іпл'оват', про'в'ірт'уват', пудпе'р'ізујус', 'ви'гр'ібоват', але: крепи'на, 'стре'лиw, 'wстре'лиw, за'вершоват' стож'ка, засмер-джувалас';

н'і, 'н'іколи, Оле'кс'іј, кі'с'іл', Ан'др'іј;

л'і'тат', ут'і'кат', wт'і'чу, т'і'че, кар'топл'а пос'т'і'кала, запл'і'тат', вигр'і'бат', обшкр'і'бат', зашчі'бају 'зашчебку, але — ле'ниви, се'м'ја; лед'ві, але 'треба, 'ред'ка, де, 'добре, зу'мисне, 'са'ме, бле'скучи; ц'іло'ват', ц'і'лују, со'кіра, хр'ін, але 'дирка.

Що-до здрібно-песливих форм прикметників і прислівників і форм, що показують абсолютне збільшення прикмети, то в Блиставиці в першому випадку вживають наростків *-есен'к-*: ма'лесен'ка, моло'десен'ка, пома'лесен'ко, ти'х'есен'ко, а в другім *-ус'ін'к-*: ма'л'ус'ін'ка, чис'ц'ус'ін'ка, гарн'ус'ін'ка, пома'л'ус'ін'ку, н'ічо'гус'ін'ко не wро'дило; а також *-ун'ічк-*, *-ісен'к-*: поти'хун'ічку, н'ічо'г'ісен'ко. Проте моє вражіння таке, що селяни гаразд не відрізняють значіння всіх цих наростків і вживають часто один замість одного. Отже поруч маємо: пома'лесен'ко і пома'л'ус'ін'ко.

У закінченнях наз. і знах. відм. мн. прикметників, займенників і числівників чути: а) для твердої відміни *-и*, *ији*: чу'жији, 'вовчији, 'старшији, здо'ровији, несхо'димији, 'р'аснији, 'б'ілији й 'біли, вилу'пати (= вирячкувати) очі, 'босији, ма'лији, але ја'кі, та'кі, ви'сокі, 'лехкі (бо *к* мало не зовсім м'яке); б) для м'якої відміни *-і*, *-іји*: 'син'і, 'син'іји, 'трет'іји, ц'і.

Звук и. Ненаголошене *и* тільки в старій Католиченчихи иноді має нахил вимовлятися не чисто, почасти наближаючись до *е*: дри'мају, пр'і'зв'іw, пр'і'јіхaw, пр'і'км'ітила, очч'і'ни, р'і'балка, на чуж'і'н'і, довж'і'на, шир'і'на. Цікаво, що в усіх цих випадках такий нахил має саме *и* перед наголошеним складом. Інших випадків у мене зовсім не занотовано. Решта об'єктів за всіди виразно вимовляє *и*: нови'на, на чуж'і'н'і, пр'і'јіхaw, пи'тат', 'д'і'wчина, видум'л'аје, шоу'ковичка, ви'сокі, бузи'на, то-що. Це між іншим стверджує й такий факт: блиставицькі школярі, як норма, на письмі не плутають *и* з *е*. Коли й трапляються винятки, то їх можна пояснити аналогією, то-що. Напр., всі виразно

вимовляють, а школярі й пишуть, — Володимер, бо недалеко маємо м, 'Димер.

Під наголосом виразно чути *и*: 'пиво, 'сито, 'вирват', 'вичун'аје, 'виходили, 'вибери, 'вилежав, 'викупи, 'риби, 'вимје, ка'лина, бит'.

Замість *и* чути: 1) *i*: з'іма, 'зімн'а (але на'зимок), х'і'ба, п'і'ш'іт'; 2) *у*: буw, бу'ла, бут'.

На початку слів різні об'єкти по-різному вимовляють: 1) *ji*: 'їскра (А. С., А-ха), 'їкаwка (А. С., А-ха), 'ївол'га (А. С.), 'їван (усі); 2) *i*: ік'латаја (Кат.), 'ікаје, 'іскри (Арт. д. і Кат.), 'ікаwка (Арт. син і А. С.), 'інеј (всі, крім А-хи); 3) *и*: 'имја, Ил'ко, Ил'л'а (А. С., А-ха), на'пала 'ікаwка (А. С. і Кат.), Ирп'ін', 'инел', 'инелу (= іней А-ха), ир'жа (Кат.); 4) *ja*: Ја'рина.

Таку неодноманітність почасти мабуть можна пояснити положенням слова в реченні (після слів, що закінчуються твердим звуком — *и*, а після м'яких — *i*). На жаль, вивчаючи говірку, я не звернув на це належної уваги.

Після *j* вимовляють *i*: тво'їх, по'дојім.

У чужих словах: 1) *и*: 'циган, хви'гури, Руса'лим, Ох'тим, Ми'кола; 2) *i*: Хіма, С'іб'ір, колех'т'іw, тіх (= тиф), кара'сіна.

Звук *е*. Ненаголошене й наголошене *е* зберігається, напр., у таких випадках: а) після б, в, п, м: у те'бе, ве'селиј, 'хлопец', Пе'тро, 'жмен'а, мед, бе'ру, пе'чу, ве'сіл'л'е, на ве'сн'і, попе'чеш; б) після ж, ч, ш: жен'чиха, 'черстви, ду'шеју, 'шестеро, чеп'л'їжа, 'пучечка, за Рока'чем, но'жем, клу'чем, де'шеви, ме'жеју, до'шчем, з 'ворожем, 'вишчерив, чер'н'ава (стара К-ха); в) після інших приголосних: кре'ницеју, 'подем, сви'неју, бе'реза, ква'солеју, Христе! (кл. в.), гра'зеју, 'гусеју, ма'зеју, 'солеју, 'к'імлеју, з 'Настеју, музи'лем, с коро'вајем, 'морем, пше'ницеју, зе'млеју, пужа'рем (раз чув від діда), ог'нем, кар'топлеју, кова'лем, ко'нем, кі'jem, коса'рем, тве'рзи, не'се, 'л'уде, не 'знају, не'в'істка, тер'пит', Лі'ксандер, тел'а, се'ло, гусе'н'а, перева'рилис'а, не'хај, си'реје, постере'ж'іт', 'буде, 'добре, 'поле, жен'цем, шев'цем, 'сонцем, п'ід 'клунеју; г) після м'яких приголосних в закінч. наз. одн. прикметників сер. р. м'якої відміни: трејт'е, син'е; г) у наз., знах. і ор. одн. речівників сер. р.: жи'т'т'е, 'зіл'л'е, 'шчас'ц'е, ко'с'с'е, 'клоч'е, по'дв'ірје, мужи'ч'ч'е, под'торж'е, ю'мач'ч'е, пуд'горл'е, по'лоз'з'е, на'с'ін'н'е, го'л'л'е, 'зіл'л'ем, 'шчас'ц'ем, ко'с'с'ем, 'клоч'ч'ем; теж у здрібнених формах: 'зіл'л'ечко; д) зрідка, зберігаючись, *е* м'якшить попередню приголосну у таких випадках: за'чин'енаја, 'зробл'ена, м'іс'ц'е, 'без'ека (= роззява), нагл'едите, О'л'ејник (останнє слово завсіди так вимовляють). Вражіння таке, наче це залишок колишньої вимови або випадкове наносне явище. Між іншим у недалекому селі Яблонці чув пу'т'еју, а в Блиставиці скажуть — пу'т'оју; е) після *j*: 'Јева, јі'јец', тво'је, з мо'јеју, кі'jem, 'б'ігајеш, 'б'ігајемо, о'крајец', упо'т'іјеш, за'гадујеш, коро'вајем.

Замість *e* чути: 1) *a*: а) ра'м'інни, Па'лажка, ра'м'ін', ма'зинець, два ступа'ні (тільки А-ва дочка), 'збилис' 'л'уде с панта'лику, 'але зе'зул'а, бер'лиг, ле'дачи; б) жаб'реј, дра'бина, час'ник, шча'бел', але черстви, то-що; в) јако'номіја, заја'лозит'; г) в дієприкметниках: на-кол'ана, 'ран'ани, роз'бурани, за'чепл'ани, по'кол'ани 'дрова, 'смажани, пр'ажани, 'вишчербл'ани (К. і А. С.), 'сребрани, 'кручани пани'чі (А. С.), 'зробл'ани (А. С.), кар'топл'а по'пол'ана (А. С.), 'сплет'анаја (А. С.), 'випол'ана, за'чин'ана, у'воз'ани; заго'род'ана (с. Гостомля), але й у'вожени, про'веджени теле'граф, 'скубена 'курка, о'стрижени, не'важене, ого'роджене (дід), 'зробл'ена.

2) *o*: а) марц'о'веје, ведм'і'д'ова 'лапа, 'син'о'ї, -н'ого, -н'ому, л'он, сл'ози, гос'ц'оват', 'випл'оват', танц'о'ват', 'с'оми, до ц'о'го, 'д'охот'; 'д'охт'а, 'трет'ого, с'л'о'та, смаг'л'овати, у кова'л'ового хлопц'а, 'хлопц'ова ру'ка, за'топавс', пранц'о'вата, на то'го пен'овав, стал'ови, іс 'хмел'ом, ба'д'орни, з 'гос'ц'ом, а вин до 'вт'оку, жура'вл'ове ку'бло, сажн'ом, на л'оду, за'топа, 'ул'ом, кова'л'ом (А. С., А-ха), у'чител'ом (А. С., А-ха), у'чител'ова жинка (А. С.), 'ос'о'ју (А. С.), 'т'ін'о'ју (А. С.), сви'н'о'ју (А. С.); б) Јовда'кім, Јов'гин, до јо'го, на јо'му, Јов'хім, во'јоват', 'дијок (род. мн.), 'зл'од'і'јом, Серг'і'јова дочка, Јур'јо'ви дуб, 'п'і'р'јом, хво'јо'ви л'іс, 'т'ім'јов, 'вим'јов (род. мн.) за'го'јоват'; в) с то-варишом, 'жовти, 'пчо'ла, чолов'ік, но'ч'оват', чо'тири (але чет'верти), 'вчора, 'чобот, 'шости, 'нашого, 'нашому, пшо'но, горо'ват', до 'вечора, вечо'р'і'је (але у'вечер'і), 'жолуд, жо'нати, нехри'шчони, ц'в'іте ро'жовим 'ц'в'ітом, коса'ром, ца'ром, дру'чок, ове'чок, са'чок, р'адочок, сто'жечок, гво'здочок, о'р'ішок, горо'шок, 'мишо'ју, ду'шо'ју (останне чув я один раз), в'і'р'овка, 'знахор; також 'стол'а (= стеля).

3) *y*: 'качур, wс'у'јејі, ц'у'јејі.

4) *ji* в словах: јі'вангел'а, јі'жак, најі'жачилас', Јіw'тух;

5) *и*: по'шов попод 'вирбами (раз чув від баби К-вої), але й 'вербами;

6) *i*: шит' біс кав'л'і (без канви, А-ха), Л'іксандер.

Двозвуків не чути.

Вважаю за потрібне докладно спинитися на долі старого *e* в нових закритих і відкритих складах під наголосом і без наголосу.

Отже маємо: у закритому складі: 1) під наголосом: а) *i* (гостре): с'ім, ве'с'іл'л'е, 'п'і'р'је, ко'ш'іл', гре'б'інка, п'іч, жураw'л'іw хвист, ко'р'ін'н'е, сту'п'ін', ба'гато весе'л'л'іw, сл'із, ко'л'іс, пч'іл, о'з'ір, с'іл, у'т'ік, че'р'ідка, пас'л'ін, впе'р'ід, 'т'іл'наја, моло'д'і'ж, л'ід, ве'ч'ірн'аја, жен'ц'іw, де'р'іw, по'в'із, надо'п'ік, на'пл'іw, по 'сами пе'р'ід, та'р'ілка, верет'і'ниціа, 'д'і'жка, при'т'ір (мозоля у вола від ярма), 'з'іл'л'е у 'жм'ін'ц'і, 'з'іл'л'ечко, по'тр'і'бка (= потреба), чм'іл', ра'м'ін', ку'р'ін'; б) *и*: шис'ц', шис' 'нед'іл', по'миз нас, не'шчилнијі д'вери (А. С.); в) *o*: 'д'охт'а, ме'т'олник (держак коло мітли); г) *e*: ре'шетник, о'л'е'жник;

2) без наголосу: а) *i*: 'вис'ім, 'трет'і (дав. одн. ж. р.), хај ти син'і 'хус'ц'і, на 'наш'і хат'і, ба'гато 'брехн'іw; б) *e*: 'камен', камен'ц'у,

'матер, 'гребен', корен'ці, 'попел, 'усен', 'спасен'н'е, колес'ник, 'лебед', у'с'ї весе'л'л'а, багато весе'л'л'іw, 'яшчерка, пече'я, озер'це, 'берег, 'комен, 'осен', 'зашчебка, се'м'я, мет'ла, колес'це; в) о: 'хлопц'ow, 'німц'ow, 'міс'ац'ow, 'сажн'ow, 'лебед'ow хвист, 'т'ім'jow, 'вим'jow, 'корц'ow (род. мн.), на 'син'ом 'неб'ї, 'Кі'jow (А. С.); г) и: 'бериг.

У відкритому складі виступають: 1) під наголосом: а) і: яч-'м'інец', п'іра, ба'гато п'іроw, 'т'іточко, 'мало моло'д'їжи; б) е: 'хмел'у, печ'ї, ра'мен'у; в) о: журавл'ове ку'бло, па'с'л'ону, д'охот', горо'б'jове, до wt'оку; г) и: 'шчилина.

2) без наголосу: а) і: чм'ї'л'а, п'і'ро, од'на п'і'рина, в'іроwка, сту-п'ї'н'а; б) е: 'камен'а, каме'нец', гребенец', кошел'а, 'гребен'а, на печ'ї, 'попелу, 'усен'ї, 'припечок, 'комена, ку'рен'а, зе'лина (одна ро-слина), пл'у'ї ме'зи оч'ї; в) о: в 'Кі'jов'ї.

Завсіди залишається е: це'гел'н'а, у'чител', то'пител', згу'бител', вел'ми, 'тре'ї'а, г'едз, ти'х'ен'ко; пек'ти, зем'л'а, 'плести, 'нести, 'морем, кл'у'чем, но'жем, 'клоч'ем; ве'сна, се'стра, мед, ку'ре'ї, л'у'де'ї, го'сте'ї, соло'ве'ї, соло'ве'їко, 'ребра, але по'рибрина.

У дав. і місц. мн. уживають закінчень -ам, -ах: во'рог'ам, 'ко-н'ам, 'штан'ам, свин'ам, 'л'уд'ам, во'лам, две'рам, гу'с'ам, чо'бог'ам, 'курам; на ворог'ах, 'кон'ах, 'штан'ах, л'у'д'ах, во'лах, на две'рах, 'свин'ах, гру'д'ах, у по'стол'ах, по пле'чах.

У наступних словах чути о або у: 1) 'бубон, лоско'тат', о'криме, мо'їе'ї, ту'їе'ї, ту'їе'ї, але ден'це, 'сосен, ти'х'ен'кі, це'гел'н'а, 'те'ї, га'р'аче'ї; 2) о'гон', 'віхот', горо'бе'ї, 'їасно, 'в'ірно, 'попел, по'лин, ло-бо'да, о'гол'е, ло'пух, 'добро'го, -ому, -о'ї, -о'ї, але пуд тим о'кенеч-ком, в о'кенце, зу'мисне.

Звук о. Замість інших звуків чути о в таких випадках: 1) О'лена, О'мел'ко, Ох'р'ім, О'стап, Оw'с'ї'ї; 2) Опа'нас, О'нис'ко, Оле'кс'ї'ї, 'вов-тар, Ов'рам, орешто'вала, ко'мора, але Ан'тон, Анд'р'ї'ї; так само а в слові крап'ї'ва.

Замість о чути: 1) а: ка'жан (і кар'жан), ха'л'ава, ха'з'а'їн, ба'гато, ба'гац'ко, пома'гат', дога'н'ат', ка'чан, шка'ра'л'упина, га'р'аче'ї, кара-'бел', хаз'а'ї'н'у'ї, за'мату'ї (карандаша), але гон'чар, ло'мат', мо'чат', вирос'тат';

2) у: пуир'жав'їе, пудо'при; взагалі приростки *по* і *под*, *подо* часто = *пу* і *пуд*, *пудо*, здається, якщо наголос падає не на сусідній склад. Отже тільки по'кінуw, по'н'їс; так само приросток *по* не змінюється, коли стоїть перед приростком *пуд*, *под*: попудси'пат' (Кат.), попод'ї'дат' (Арт.); ще у чути в словах: су'с'їда, уд'а'гат' (гарно 'wd'їти, поwd'а'галис'), пу'жа'рем (раз чув від діда); під наголосом: 'шкара, 'снуза.

3) е тільки в словах: по'пребу'ї, 'воле (= воло).

Окрім того замість о чути: у за к р и т о м у складі: 1) під наголо-сом: а) и: ро'битник, 'бі'їка, биб, бик, пого'вир, по'вид'д'е, хвист,

виск, по'двирје, 'виз'ме, 'виз'мут', 'виз'вит, вин, 'хвиска, 'хвиртка, двир, дзвин, при'вил'ле, 'вижки, 'пиз'не, 'спилка, пит, 'мицно, мил', мист, бо-го'мил'на, 'дијка, 'дијнаја, по'диј, на'сти'ник, 'тил'кі, пого'ти'в, стиг, 'зи'де, 'зирнаја (нич), 'зиркі, 'зирка, му'зил', ра'зи'в, сил', 'сил'лу, го-ли'в, багато бо'лит, ор'ли'в, го'ли'вка, ос'лин, до'ли'вка, об'ли'г, ко'ли'д, ко'ли'дка, сухо'злитка, ниж, нис, гниј, ко'ри'вка, багато ко'ри'в, мо'ри'в, 'ри'вно, дризд, бо'ридка, без бо'рид, крит, риј, 'ри'дни, ко'ри'вн'а, 'Прис'ко, 'стричка, без во'рит, о'крип, 'кришка, то'рик, то'ришн'і, за'рис, скриз', 'ризка, грим, без риг, 'дрибни, по'рисна, уто'рик, по'риг, на роз'дриб, 'жинка, сторо'живство, воро'ги'в, ба'би'в, гри'би'в, стов'пи'в, по'пи'в, кру'пи'в, хај ти (= тій) 'хус'ці, хаз'аји'ни'в, си'ни'в, 'пи'де, 'пидворок (мала економія, малий панський двір), о'дирвани, не 'ди-деш, 'ви'вси'ще, 'ви'вса, 'вил'ха; б) і: кін', 'кін'ми, кі'вш, кірч, кіз, пен'кі'в, по Ми'роц'кі до'роз'і, греч'кі'вка, ма'кітра, 'шкіл'не, рос'кішно, перча'кі'вка, Ми'кіл'ни дуб (що розвивається на Миколу), тхір; в) у: 'ву'втар (але й 'вовтар, без 'овтара), г) о: 'лохт'а ('лохот'), 'нохт'а ('нохот'), пов 'чаркі, пов дес'а'тини, 'норчик (берегова ластівка, шур), крутого'лов (пташка), жіт'ровка, цер'ковка, во'зовн'а, нема 'коб'ца, верхо'вод (перша вода в криниці), на 'Троји'у;

2) без наголосу: а) а: w бој'н'і, род'н'а, 'чобот, кос'ник, спод-ни'ца, 'радносно, бо'соноч, роз'дво, 'примовка, пуд сто'ж'ком, повто'ра, 'јаловка, ше'лихвост, 'розвод, не'ма кол'ка, 'протор, завбол'шкі, вар-тов'ник, ход'н'а, вој'је, 'вихор, ноч'ноји до'би, шкод'лива, навкон'ці, в'ров'н'і, 'клопот, 'свекор, 'б'іднос'ці, 'Јаков, помош'неје, повден', гол'де, 'наноч, нема мо'стка, поз'н'іше (і пиз'н'іше), по'с'ла, 'жало-слива, опоз'ни'вс', 'вечор, зор'ниц'а, ком'ната, Не'чипоров син, багато 'плахтов, су'с'ідов, с'ім 'роков, 'синов, 'левов (хвист), багато 'кло-потов, о'р'іхов, чоло'в'іков, 'братов, 'торбов, м. О'р'іхов, Біло'усов, на 'добром ко'н'у, у вок'но, у вов'с'і, нема ов'са, ов'торок, розор'вав, одбут', од ме'не, од'лига, попод'јі'дали (А. С.), под'сподом (А. С.), под-вода (А. С.), зобрат', зо'рве, одда'ли, одо'вје, до'став, одор'вав, по'јду, по'шов (з по'јшов), зо'јшов, подо'жди, по'јди, пор'ну'в, по'јти, уво'шла, по'знат', одор'вавс', пудо'при, уво'знали, под'торж'е, спа-си'бо, ма'гајбо; б) у: пуд сто'ж'ком, пуд 'грушоју, пуд жни'ва, пуд зем'леју, пудрос'те, пуд'перти, попуд'јі'дало, пуд'лизник, пуд'вода, пуд'собка, пуд'рад; в) и: пиз'н'іши, дриб'нен'ка, дриб'несен'ка (А. С.), обрид'ни ко'нопли, зор'ниц'а изи'шла (А. С.).

У відкритих складах виступає: 1) під наголосом: а) о: 'мости (при мист), 'бобу (биб), 'бока (бик), нема при'боја, 'кобец' ('коб'ца), на јасокор'і, 'хвостик; б) у: 'снуза; в) и: вис'ім, багато 'викон, у'ниці (зрідка уно'чі), у 'вичі, заробиток, пу'диск (залізяка під віссю), 'зи-рочки, 'нижечкі.

2) без наголосу: а) о: о'вес, барло'гом (при бар'лиг), бес 'кло-потов, нема ков'ша (кі'вш), кор'ча (кірч), нема дровец', во'зок, сто-ж'ок, ко'лок, мо'сток, моро'жок, одор'вавс', ко'нец', сто'жечок, гвоз-

'док; б) у: пу'дошва, му'зил', пудо'при; так само у чути в словах: ту'їєї, ту'їєју, то-що.

Звук у. Замість у чути: 1) о: 'одуд, ро'саіка (Кат., чи не аналогія з роса?) і юсарка (дочка А. С.), бод'а'кі, зопинивс' (=зупинивсь), але У'л'ана; 2) ш: нешро'жај, не 'шдержала, тра шбит' чолов'їка, во'на вже 'чисто захо'лонула, ди'т'а шродила, 'якос' 'л'уде шво'знали, то вже јі'ї го'род, 'гарно 'шд'їти, іс 'круга 'рушило вже, але: вин уво'шав, ниц' упав. Таке правильне чергування ш з у не за́всіди буває. 3) ју: 'јушка, але 'гулиц'а, на 'утрен' і'дут'; 4) и: 'глибоко.

В інших випадках чути: мај'бут', жмут, 'замуж, гу'рок, кала-мутнаја, 'шкурка, 'кадуб, т'ут'ун, 'паробок, кул'гат', шкітил'гат'.

Сполучення голосних з приголосними л і р. Приклади на повногос: се'ред'ні, 'перед, л'їс пере'їд'їт', два'нац'ат' год пе'реїде, на 'берез'ї наче пужа'рем пере'їшло (дід), чере'да, бе'реза, через, 'ворог, до'рога, во'рона, горобей, со'лодки, мо'рока, 'голос, до'лон'а, полот-ниц'а, 'терен — терену, але смрад, среб'ро (Кат.), 'сребрана, 'черга, кош'тоба, зо'виц'а, клен, кле'нове, смер'дит', за'шешло.

Кінцеві голосні часто переходять у сполученнях -оро-, -ере-, -оло- в інші голосні: 1) в и: по'лишник (для полови), багато бо'їт, го'лишка, багато ко'їд, ко'їдка, ко'ришка, багато ко'риш, ко'ришн'а, бо'ришка, без бо'рид, нема во'рит, по'риг, багато до'їт, 'бериг; 2) в і: че'р'їдка, че'р'їд, шпе'р'їд, по 'сами пе'р'їд, багато де'р'їш, бе'р'їз (але бе'резка).

Чергування слів з повногосом і без нього: 'терен — тер'нови; по'лоз'з'е — 'пшазом, толо'ка, потоло'чила — тошк'ти, тош'качка, 'золото, золо'ти — сухо'злитка; мо'рока — 'мр'ака.

Як і в літературній мові старі ѡл, ѡл дали ош: шовк, вовк, 'шовти, тош'чи, човна.

Що-до сполучень ро, ор, ре, ер, ло, ош, ле, еш, то завважено таку вимову: 1) бро'ва, 'брови, але черно'бриш'ї, 'дрожчі, кро'товина, кров, кро'вї, крово'пивец', крит кро'тит', 'кришка, кри'шити; 2) кір-пати, 'тирса, сторча'ка, га'рикат'; 3) хрест, 'нехрист, 'христиц'а, 'хришченеїе, трив'н'їши, гре'мит', 'стр'їлис', кри'ниц'а; 4) верх, 'жерти, 'прожир, про'жирливи, 'жертка, 'терниц'а, смеркат', терти, 'тирса; 5) 'ложка, 'яблоко, бло'ха, кош'таїе; 6) шкітил'гаїе, од'лига; тош-качка, 'шлукто; 7) сл'о'за, бли'скучи, блиш'чит', пуд'лешлива, пуд'лешчувалас'а.

Окрім того завважено ще таку вимову: дри'мати, по'рибрина (частина м'яса з ребрами), але реб'рина, реб'ро; раз чув навіть — попод 'вирбами, хоч звичайно кажуть попод 'вербами (А. С.).

Заник й поява голосних. В усіх відмінках зостаються е, о в таких словах: лев, 'лева... ле'ви... лешов хвист; лоб, лоба... л'он, л'онш, але заїец' — заїц'а.

Голосний а (ja) иноді зникає: 1) в займеннику *-са*, особливо, коли він додається до слова, що закінчується на приголосний звук: замкну^вс', був ска^{зи}вс' дід; одор^вавс'-собака; просту^{ди}вс'; за^то-павс' аж во^{да} ті^{че}: л^убивс' із не^{ју}; пи^тавс' Га^ври^{ла}; зашамо^тавс' коло гро^{ше}ј; роззу^вавс'; от с^в'а^{ти}— вже про^св'а^{ти}вс'! мо^роз пере^сівс'; але й — ро^{ди}вс'а; „дід з ба^{бо}ју на пе^чі спл^івс'а, шче ј доч^{ка} тре^јта^{ја}“ (в останньому прикладі— „дит^ачі примов^{ці}“ може *'а* з'явилося для рими); вер^{та}јс', але не с^м'і^јс'а; кру^тус', але про^шн^ус'а, не нади^в'л^ус'а на...; па^{ст}ис'а, на^јі^{ст}ис'а; па^сли^с'а, до^били^с'а, пере^ва^{ри}ли^с'а, по^{на}пи^в'али^с'а, кло^по^тали^с'а, с^в'і^тило^с'а в ха^ті, зро^било^с'а, оста^ло^с'а; 2) в прикметниках і займенниках жін. р. однини: б^іла, го^лодна, пере^пла^вна, кі^рпата, до^вго^носа, але й ди^јна^{ја}, зу^бата^{ја}, ік^лата^{ја}, кала^мутна^{ја}, до^бра^{ја}, чи^{ст}'іша^{ја}, при^чепна^{ја} ба^{ба}, за^вал^{на}ја (з^іма), та^{ја}, ца^{ја}; так само у порядкових числівниках: тре^јта^{ја}; 3) у прислівниках: ви^цил' (А. С.), з^витил' (і з^вити).

Голосний и: 1) зникає в інфінітиві: одбу^т, мочи^т, за^сма^чова^т, за^с'п'і^т, за^то^вкова^т, поло^т, пи^та^ц'а, но^си^ц'а, але не^{сти}, то^вк^{ти}, кра^{сти}, пл^істи, на^пасти ко^н'а; 2) в імперативі: ви^нос', ви^ход', ви^но^смо, ви^но^сте, ви^ход'мо, ви^ход'те, але бе^{ри}, не^{си}, бе^р'ім, бе^р'і^т, не^с'ім, не^с'і^т.

Голосний е і склади je, jo: 1) зберігаються: jo^{го}, jo^{му}, але сво^{го}, мо^{го}, тво^{го}, сво^{ју}му, мо^{ју}му, тво^{ју}му; 2) тво^{је}, але й чор^{не}, бі^{ле} (по^руч із формами на *-еје*); 3) присту^пі^{те} (сказала стара ба^{ба}, розка^зуючи за церков^{не}), але звичайно без *е*: бе^р'і^т, пл^ет'і^т, одор^в'і^т, пі^ші^т, постере^ж'і^т, ска^ж'і^т; 4) б'і^{га}је, подо^{ба}је, га^{ри}ка^{је}, ку^л'га^{је}, видум^л'а^{је}, але зрідка й нати^{ра} (очі), шкі^{ти}л'га; тільки: б'і^{га}јеш, б'і^{га}јете, то-що; нема^{је} і по^руч— не^{ма}; 5) в прислівниках частіш із *е*: ско^р'іше, теп^л'іше, шчі^л'н'іше, весе^л'іше, ра^н'іше, пиз^{'н}'іше; яс^{'н}'іше, г^ладше, але бил^{'ш}, мен^{'ш}.

Голосний о: 1) зберігається в словах: во^{на}, во^{но}, ко^{то}ри; 2) в дієсловах: трем^{ти}мо, іде^{мо}, пере^{да}мо вам, г^лади^{мо} як о^{ка}, розго^в'і^{је}мос'а, б^{је}мо, ма^{је}мо, але й хо^д'ім, за^јд'ім-же, ви^ходим, на^по^јім, бе^р'ім, пі^јдем, жнем, пе^чем, сте^{ре}жем, зна^{је}м, пе^рем, на^јім'ім, не б^удем про^сит' ко^гос' (А. С.).

Так само иноді зникають голосні:

а зникає: 1) на початку слів: Лі^ксан^{дер}, Ге^јко, Га^{па}; 2) на кінці слів не зникає: до об'і^{да} (А. С. і Кат.).

и або **і:** 1) на початку слів: го^{лка}, го^л'учечка, храм на с'ім кан'і^{ста}тов, грат', із^в'існо, спов'і^{да}је, несхо^дими^јі, с т'і^{ста}, са^{па} с ста^л'і з^роб^л'ена, про ме^{не}— їди! кі^{слі} ї^дут' з о^{че}ј, не^{ма} ј сте^бла, не ї^{ме} в'і^{ри}, але й: і^г'лиц'а, із да^{вен}-да^{вен}, ниж іс ста^л'і, дес' так іш^{'л}ос'а (А. С.), по^руч іш^{'ли}, ра^{но} (= в^{ра}нці) ро^с'ц' іж жи^{та} па^хне, к^руга ру^{ши}ло вже, до^шчик і^{де}; 2) в середині слів: по^р'ну^в у во^{ду}; 3) в кінці слів повно: с'у^{ди}, ту^{ди}, ку^{ди}, чи, у в'ичі.

e чи *je* зникають: 1) на початку слів: шче, ге (= еге), Руса'лим, але жі'вангеліја; 2) в середині слів: маі'бут' (з має бути), але 'хочете.

o зникає: 1) на початку слів: до'днен'кого, во'рони не 'можна 'до'гнац'ца, кури по'б'дз'оубу'ют', не'дно'го, а ти 'двја'зала ко'рову; город, гурок, гурко'вишче, 2) в середині слів: до'вго'брази, але 'хочу, 'хочеш, 'хочете; 3) на кінці слів повно: чо'го, 'р'идного, 'син'ого.

Що-до *y* не завважено, щоб воно зникало.

j зникає: 1) в середині слів: по'шов, при'шов, 'придеш, при'ду, у 'примах, ви'мат', при'майте, при'мак, попри'малис'а, пон'авс'а, пон'али (= попався, піймали), ізи'шла, але по'їду, по'їти, по'їде, 'піжду, 'піждеш, 'піжде, 'зіжде, 'ви'шов, нај'шов, за'їшов, нај'мат'; 2) на кінці слів: на зе'лени тра'ві, вин 'черстви, 'т'існи, на тво'ї 'ла'вці, на Ми'роц'кі до'роз'і, да'в 'добри 'жин'ці.

Стягнення або заміна двох голосних однією:

1) *e* або *je* зам. *oje*: бли'скуче, та'к'е, си'ре (поруч маємо й такі форми: бли'скучеје, та'к'еје, си'реје, 'теје, од'неје, другеје); але повно: мо'јеју, мо'јеји, тво'јеју, тво'јеји, то-що.

2) *u* або *i* зам. *ije*, *iji* або *iје*, *iji*: 'хлопц'ови 'чоботи, вилу-п'ати 'очи (прикм. наз. мн.), 'б'или, син'і; але, здається навіть частіше чути форми на *iji*, *iji*: 'тији, несхо'димији, 'р'аснији, со'лодкіји, здо'ровији, 'б'илији, 'босији, чу'жији, гр'єчанији, ма'лији.

З'являються голосні в середині слів: 'сестер, Л'і'ксандер, 'смо-тер (з російського = огляд війська), 'Допер (= Бупр), Радомишел', але Го'стомл'а (жін. роду), за'єц'; 'банок, огон'; теж у словах: ту'јеји, ту'јеју, ц'у'јеји, ц'у'јеју, на ц'у'јеји 'д'і'вчин'і, на ту'јеји..., але то'го, то'му, ц'о'го, ц'о'му.

Окрім того з'являються ще такі голосні:

1) На початку слів: а) *u* або *i*: кін' ір'же; пуир'жав'іје; іс ко'нем сто'јав; по'їхав іс сем'неју; л'у'би'вс' із 'неју; шчос' ізро'билос'; шоб із ним припр'і'гавс'а, з'б'іралис'а із моло'дих л'іт..., ізми'кіти'вс', нам іс'кінули; вмер іс 'тіху; на два р'ади картоплі із'з'іли; 'міс'ц'е іс ка'пусти; м'ід' із'верху; так іс'ц', як ір'жа зал'ізо; со'в'іту'јтес' із 'Марком; зорниц'а ізи'шла; ја встав — іш'че 'сонце не 'сходило; не по'па'їдило іс ско'тиноју; але й: шо с то'го; в'ро'вн'і ш чо'ло'в'іком поро'сло, то-що. б) *o*: О'дарка, осе'ледец', оче'ремха, о'в'торок; в) *y*: вин уви'шов, уво'шли, уво'знали, на в'вез' ден'.

2) на кінці слів: а) *je*: та'к'еје, бли'скучеје, 'м'як'еје, марц'о'веје, си'реје, па'хушчеје, 'чорнеје, га'р'ачеје, недви'жимеје, 'теје, 'сеје; 'дихат' в од'неје 'горло, а 'їсти в дру'геје: але поруч і без *je*: га-р'аче, ста'ре; б) *i*: да'в жі'ји; не 'знају, шчо було-б жі'ји; в) *ju*: 'тују, 'ц'ују, але й ту, ц'у.

Приголосні звуки.

Звуки *в*, *б*, *п*, *м* здебільшого бувають тверді: а) л'убов, кров, степ, с'ім, у г'либ, 'голуб, сип, 'сипте, ба'гато цер'ков, пов чарк'і;

б) 'вимје, 'поломје, горо'бјови, 'зломјани, кро'вји, кро'вјеју, здо'ровје, мја'к'ен'кі, 'мјало, 'мјата, 'пјаниј, горо'бји, 'пупјаночк'і, присту'пјіте, 'т'імје, одо'вје, пјат', девјат', 'мјасо, деревјане; в) куп'л'іт', 'ломл'ат', спл'ат', 'ловл'ат', 'сипле, робл'ат', стром'л'ат', хомл'ак, робл'у, 'гребл'а, земл'а.

Але м'які вони у таких випадках: а) гре'б'інка, ло'м'іт', лу'п'іт', 'в'іреј, 'п'іреј (але тверді перед *и* з *о*: жи'вит, биб, пип, мист); б) мерт'в'ак, 'с'в'ато, го'рохв'ана, обс'в'ат'у, роздз'в'ани.

Іноді після цих звуків у певних позиціях (коли далі йде приголосний) вставляється *е*: жура'вел', кора'бел'. Звичайно ці звуки ніколи не подвоюються.

Зокрема про кожен із них можна сказати таке: *в* своєю вимовою перед приголосними і на кінці слів більше наближається до нескладового *у* (*ш*), ніж те помітно в мові людности колишнього Хорольського повіту ¹⁾, де воно артикуляційно ближче стоїть у таких випадках до білабіяльного *в*. Подібне нескладове *ш* іноді в Блισταвиці мені доводилося чути навіть на початку слів і перед голосними. Наводжу приклади: а) перед приголосними і на кінці слів: стов'пив, ков'ганка, шов'кови, довго'носа, ков'таје, повз, с'іw'ба, наwзнак, 'довге, штow'хат', шов'ковиц'а, пов'ста (= 50 крб.), товк'тис', 'довше, повбу'тїлка, наwма'ни, с пов дес'а'тини, загу'бив, нар'вав, по'клав; б) на початку слів: на wвез' ден', 'wстав чут' 'назору, в) перед голосними: за'wіw, ди'wиц'а.

Замість *в* на початку слів деколи чути *у*: ти бо'соноч усту'пи (в черевики), на'зад у'скочив, тут у'скриз' гр'аз', дур у 'голову за'јшов, у 'вич'і 'каже, уден' по'јду, 'бжец'а у вок'но, во'лот'ге у вов'сі, але й: наше wскриз' було, 'зелено wскриз', ја wстав, ја те'бе w 'саму 'хату wв'еду, с'в'ітилос'а w 'хат'і, ја wпер'ід 'випила, щоб ти wпер'ід у'мер, 'сахару w чај у'сипат', 'wранц'і wчора.

Замість *в* на початку деяких слів чути *о*: о'нук, о'нука.

В інших випадках зам. *в* чути: а) *л*: сло'бода, але 'вапна; б) *м*: мандро'ват', але 'риwно, гоwно'мазка (пташка — смовзик = рос. „поползень“); в) *з*: горо'беј, уд'а'гат', повд'агалис', за'стигне; г) *х*: поз'а'хат'. Проте залишається *в* у слові 'ковзалис'.

Тут до речі буде згадати за передачу чужого *ф*. Звичайно замість його чуємо: 1) *л*: кар'топл'а, Пи'лип, Про'к'іп, 'Гапа, Опа'нас; 2) *хв, кв, к*: 'хвоса, 'хвиртка, 'хвиг'лі, 'хвил'а, Хвед', хви'гура, хвар'тух, ква'сол'а, 'проскура; 3) *х*: 'хорма, хунт, Трох'ім, 'Х'іма, Јow'х'ім, т'іх, шах'ран; 4) *хт*: 'шехти (баби так звуть шефів). Проте, на мою думку, блиставцям не так важко вимовити *ф*, як, приміром, полтавцям.

Звук *б* у кінці слів і перед глухими в середині слів звичайно не асимілюється: 'зашчєбка, 'слабко, 'бабка, 'стебка (коморка при хаті = рос. „чулан“), го'лубка, 'грубши, 'гїбши, дуб. Тільки перед *л*

¹⁾ С. Ново-Іванівка й хутори навкруги неї, де я мав змогу спостережати говірку року 1915–1916.

воно вимовляється близько до цього звука: пооппа'дає, во'на жо'го опп'іраа.

Замість *б* чути *м* в слові млин'ці.

Замість звука *м* інших звуків не чути.

Звук *р* у морфологічних закінченнях звичайно ствердів: цар, 'писар, -ра, -ру, -ром, -'рам, -'рами, -'рах, 'вихор, ко'сар, дур, пу'зир, 'мимра, квартира, зо'ра, -'ри, -'рою, 'бура, вечера'т, повечера'в, вичво- 'рає, ку'ру, гово'ру, нава'ру, горо'ват', за'курова'т, чо'тири, 'двери, 'зори, у'трох, буро'лом, але пожа'рем, 'морем, коса'рем, Кур'ач (прі- звище), 'кур'ачи, 'кур'ат', кур'ава, го'рат', гар'аче, гар'ача, бонда'рі, кома'рі, суха'рі, ца'рі, коса'рі, -'іw, на 'дво'рі; в середині слів маємо тверде *р* у таких випадках: ра'ту'єте, дра'бина, трас'ца, ві'ровка, жур'ба, т'ур'ма, верх; по'риг, ок'рип, во'рит (в останніх трьох словах перед *и* з *о*), дру'чок, друк, кру'чок, бру'хати.

В інших випадках *р* у середині слів м'яке (власне в сполучен- нях -р'а-, -р'і-): 'мр'ака, гр'ад, бу'рак, р'а'би, 'хр'апа, 'р'ама, 'р'асни, др'а'пак, 'хр'ашчик, шу'рак, 'р'ажанка, зар'адит', гр'аз', 'пр'ажа, спр'ага (як спрягаються), о'р'ішок, Ох'р'ім, дошч пе'р'ішчит', чер'ідка.

Звичайно *р* не подвоюється: по'двир'є.

Зам. *р* чути: а) *в*: 'хвабри, б) *н*: 'некрути.

Звук *л* У Блиставиці *л* можна почути тверде, середнє (альве- лярне) і м'яке. Середнього *л* здебільшого вживають жінки й діти. Тим-то в моїх записах те саме слово одночасно може стояти в при- кладах на *l*, *л* і *л'*, як я його дійсно чув.

Слова з *л*: мелник, толку (толк), 'пужално, ме'толник (держак коло мітли), ко'валик, багато во'лиw, 'б'іли, 'т'ілна.

Слова з *l*: повбу'т'ілка, засту'пілно, б'єлка, вере'т'ілиц'а, 'пужално, 'палцем, 'мелник, в'язанник, 'спілка, росалк'і, на'стильник, мо'ютник, по- лю'скала, 'холодно, коло'тит', 'виколотит', путко'лоli, 'хлопец', затрем'тіло, бу'ло, го'лодна, зробилос'а, коло, долон'а, 'яблон'і, вер'тілос'а, попо- лю'шчу, го'лубка, весе'луха (річна ряба жаба), блу'джу, про 'школу, лутк'і, 'жлукто, лежен' (А. С.), при'лежит' (А. С.), 'плести, 'г'лечик, 'поле, ос'лин, до'лиwка, О'лива, го'лиwка, об'лиг, ко'лидка, с ко'лид, ше'лихвост, до 'школи, 'глибоко, по'с'іли, по'б'ігли, бу'ла, укла'дај, 'плачучи, кула'ками, 'бачила, но'сиа, не'ма стеб'ла, 'ангоl, муl.

Слова з *л'*: 'пал'ца (при 'палцем), 'тил'к'і, кул'гає, жал'ко, 'бил'- шаја, 'бусел', Васил', с стал'і зроб'ана.

Як і в літературній мові, замість *л* чути *w*: а) в середині слів: 'жовти, вовк, 'повни; б) на кінці слів: ка'зав, биw, носw.

Заміни *л* на інші звуки не завважено.

Звук *н* твердий чути в таких випадках: па'ниw, ниг, ниж, 'ридни, нис (= ніс, носа), гний, у'нич'і, по'лин, -ну; м'яке *н'* чути: жен'с'ка,

жен'ці, у 'с'ін'ц'ах, чен'ц'а, 'скрин'ка, мен'ше, мен'шен'ка (але, здається, тоншаја), а-н'у! (кричать на собаку).

Замість *н* чути *м*: 'ком'ір, Ми'кола.

В інших випадках *н* зберегається: 'сон'ашник, сон'аш'нишче, бі'лен'ка, то-що.

Звук *д* тверде чути: д'ідив, 'дижа, здир, о'дирвани, по'диј, 'тверди (вони), 'жолуд, -да. М'яке *д*: с'ад', за'буд', 'д'в'іс'ці, лед'в'і, д'в'і.

Перед глухими в середині слів і на кінці їх *д* зберегається: ко'лидка, їдте, 'грудка, со'лодк'і, 'гладк'і, со'лодши, 'гладши, 'швидши, 'жолуд, але озе'рег. Навпаки, в приростках і прийменниках в таких позиціях воно часто вимовляється близько до *т*, але не так виразно, як те можна завважити в деяких подільських говірках (кол. Вінницький повіт: віт 'теби, с'ут-тут, ко'лотка, 'глатк'іј): пуд'к'інут', пудко'іоли, пуд'повна, пуд'перти, пуд'пузом, над'ста'вом, пуд'хатоју, од'ходить', попод'точовали. Перед *ч* і *ш* близько до *ч*: на 'очшибі, оччи'ни.

Між іншим *д* чути і в словах: да, дак, до (= та, так, то).

Часто, особливо в мові людей старшого віку, *д* переходить у *дж*: а) в інфінітивах: засаджоват', приї'жджат', доходжат', але й пона'сад'оват'; б) в І ос. теп. часу: б'уджу, гл'аджу, с'л'іджу, хо'джу, са'джу, 'їжджу, су'джус', по'раджу, але й гл'а'д'у, поса'д'у, збуд'у, ход'у, сед'у, вод'у, 'їз'д'у, су'д'ус'; в) у діеприкетниках: за'седженеје жі'це, про'веджени (телеграф), одго'роджене. В імперативі (II ос.) від дієслова їсти маємо форму із'зіж.

Сполучення *д + с'к* дає *дз'к*: 'л'удз'ка; сполучення *д + с' — цц*: 'звицил'.

Інших змін *д* не завважено.

Звук *т*. Тверде *т* чути: ко'тиw, стил, 'тил'к'і, на'стилик, пого'тиw, вони 'чисти; коw'тоба, ш'істоx, ш'істо'ма, п'јатоx, п'јатоm, п'јато'ма, по'с'м'ітуха (Катол.), м'яке *т*: 'ходит', ход'ат', хо'дит', хо'д'іт', п'јат', мерт'в'ак, вер'стат' (жін. р.), т'урма.

Замість *т* чути *д*: Роз'дво, да, дак, до (до такі 'дурбас — не'чого не т'амит'), але от (от ја зра'д'іw, шо ти при'їхав).

Звук *дз'* замість *т* чути в слові — роздз'в'ани.

Замість *т*, *т'* чути: *ц'*: а) перед *с'*, *ц'*: не по'можец'ц'я, душ'ац'ц'а, дав 'мац'ц'і (матка), у на'міц'ц'і; б) по *с'*: ушес'ц'е, 'б'іднос'ц', тес'ц'а, соло'дос'ц'і, к'іслос'ц'і, ма'с'ц'і, д'в'іс'ц'і, обчис'ц'у (в усіх цих словах певніше після *с'* чути звук середній між *т* і *ц*); теж: гос'ц'оват', чис'ц'ус'ін'к'і, ус'ц'алка, 'трас'ц'а, Нас'ц'а, нешчас'ц'е, 'міс'ц'е. Також *ц'* чути в слові 'к'іц'ка.

У *к* не переходить: т'істо, т'існо.

У людей старшого віку часто *т* переходить у *ч*: а) в інфінітивах: про'в'ірчуват', але й про'в'ірт'уват'; б) в теп. часі: пос'в'ачу,

ле'чу, топ'чу, рего'чу, запла'чу, га'чу, пуш'чу, 'хочу, стучо'чу, лупо'чу, але й обс'в'а'ту, трем'ту, запла'ту, по'с'ту, крут'ус', об'чис'ц'у (ц' із т'); теж вони 'хочут'; в) у діеприкметниках: 'кручани пани'чі. Також чути ч замість т: а) перед ш: ко'рочши, ба'гачши (стара Католиченчиха каже ба'гатши); б) після ш із с: з 'лубошчеј; в) у слові хоч: хоч як 'глибоко — не бо'їц'ц'а, та ще — вичво'раје.

Окрім того, замість т чути: 1) н: жовпл'а'к'і; 2) ш: ос' при-'м'іште! 3) дз: спит' ходз-'зуби 'вибери (хот' = хоч = ходз).

У слові виста'чаје чути одно ч.

Звук з тверде: ба'гато во'зив, виз, 'зирка 'зије, 'зирнаја нич, тве'рези; бе'резина; м'яке з': 'низ'ка, 'груз'ко, 'уз'ко, 'пиз'н'а, 'бојез'ко, 'бриз'кат', з'в'ір, по'л'із', 'виз'мут', хаз'ај'нуј, без'ека (роззява), у'з'ун'ка; теж: на 'воз'і, во'з'іт'.

Перед глухими в середині й на кінці слів вимовляють з ясно: за'брезкли (рос. обрюзглый), 'ризка, 'груз'ко, 'бриз'кат', ліз', к'із, 'мозк'і, 'лізти. У приростках і прийменниках, навпаки, перед глухими вимовляється інакше: а) перед н, т, к, х, с і ц близько до с: рос-'пл'ітуј, рос'писовалис', ну шо с то'го, пере'л'із через тин, через кра-'пи'ву, іс 'круга 'рушило, не попај'дило с ско'тиноју, біс кав'л'і шит' (= без канви — від Артемихи), бес'хвости, росц'в'і'таје; навіть і перед н у виразі: „бог с 'ними“ (в с. Ново-Іванівці кол. Хорольського повіту теж кажуть „бо с ним“. У кол. Вінницькому повіті з вимовляється як с і в середині слів: бл'уска, 'нис'ко, 'леско, блис'ко, нема віс'ка = візка); б) перед ш і ч як ш: воно про'ходить прош-'шчилину, нема ш чо'го, ш чоло'в'іком, іш'шит', 'шчахне, рошче'сат', беш'шчаснаја, 'рошчина, шче'пиwc'а; також замість з вимовляють звук начеб-то середній між ш і ж у таких словах: 'блиш'ша, 'ниш'ша, 'уш'ша (ближче, як мені здається, до ш); в) перед ж, дж як ж: іж 'жита, пожжи'нали, приіж'джаје.

Часто, здебільшого в людей старшого віку, з = ж: а) в інфінітивах: пона'вожуват' і пона'воз'уват'; б) в теп. часі дієслів: во'жу, 'мажу, вја'жу, ка'жу, 'р'іжу, 'лажу, але й 'лазу, во'зу, примотузу'; в) в діеприкметниках: у'вожени, але й у'воз'ани.

Звук ж чути ще в слові драж'нит'.

Що-до палатального з (позначаю його через z'), то його мені довелося чути тільки з уст Артема Стратієнка: з'в'ір. Інші члени його родини в таких випадках вимовляють звичайне з': з'в'ір.

Звук дз виступає в таких словах: 'дзеркало, вода дз'урчит', на дз'аб о'рат', 'дз'убка (ж. р. = дзюб), по'б'дз'овбујут', роз'дз'авив, роз-'дзв'ани, гудз'ік, г'едз, дзвин, дзига, задзиз'нуват'. Але з: зе'лени, 'зерн'а, за'л'ізо.

Звук с. Тверде с чути: сил', сик, вони 'боси і 'босијі, вин 'боси, боса'ком. М'яке с': 1) у 'сн'ідан'н'а, сос'н'ак (= сосновий ліс), 'д'в'іс'ц'і,

гу'с'т'иши, 'с'в'ітло, по'с'п'іт', по'с'т'у, па'с'л'ін, по'с'м'ішка, с'в'іжи'на, нема 'м'іс'ц'а, 'пир'с'кат', 'Лес'ік; 2) в наростку -с'к-: по-рус'к'і, ка'цап-с'кого посто'ла, незамо'жан'с'ка, одес'ка; 3) в займеннику с'а, в с': похо'валис'а, про'шус'а, одорва'с', зат'опав'с', хтос', щос'; 4) в словах с'уди, с'ад' та инш.

Звук *с* переходить у *ш*, найбільше у людей старшого віку: а) в інфінітивах: за'прошуват', але й за'кус'уват'; б) в теп. часі дієслів: но'шу, натру'шу, пи'шу, те'шу, про'шу, але й но'с'у, натру'с'у, про'с'у, ко'с'у, 'мус'у; в) в дієприкметниках: 'прошени.

Замість *с*, *с'* чути: 1) *з'* (перед дзвінками): на ввез' ден', шиз' ден', 'приз'ба; 2) *ц*, *ц'*: 'душ'ац'ц'а, 'звицил', цej, ц'а, це, але в часових зворотах сеј, с'а, се (ја с'у нич спав роск'ішно, мен'і бу'ла-б с'у нич смерт'); також *ц'*: ц'у'доју і поруч с'удоју; 3) *ш*: а) перед *ч* і *ш*: щас'ц'е, 'Пришчин бат'ко, вош'чина, 'гушчене крило, 'виши; б) перед иншими приголосними: 'шкура, 'шкварка, 'шкл'анка, 'шпиц'а, шкло, 'дошка, 'шкр'абат', дошкул'ат', шкарал'ушчина, шл'уб, прош'нус'а, але ско'ринка; в) перед голосним у слові шиво'ракша; 4) *ж* перед *ж*: у наж же; *ш* чути і в слові шишавиц'а (Католиченчиха).

Палатальне *с* (позначаю його через *с'*) чув тільки у А. Стратієнка: пома'л'ус'ін'ку, 'с'м'іт'е, ко'с'с'е, с'в'а'та, пос'в'а'чу.

Звук *ј*. Замість *ј* інших звуків не вживають: жајворонок, 'ма-јут', то'боју.

В теп. часі од дієслова жить уживають таких форм: жи'ву, жи'веш, жи'ве і т. д.

Після *л'*, *з'*, *с'*, *д'*, *т'*, *н'*, *ж'*, *ч'*, *ш'* уподібнюється з ними *ј*, створюючи довгий приголосний. Проте ця здовженість не завсіді помітна, особливо у членів родини Арт. Стратієнка, де здебільшого чути мало не короткий приголосний. Між иншим і сам Артем Йосипович уважає, що в таких випадках він вимовляє приголосні коротко. Ось записи від нього: 'клоч'е, по'лоз'е, 'с'м'іт'е, на'с'ін'е, 'зіл'е, ко'р'ін'е, але ясно довгий *с'* у слові ко'с'с'е. Те саме записано й від його дочки та дружини: к'і'је'ш'ін'е (Артемиха), к'і'ја'ш'ін'е, на'с'ін'е (дочка). Довші приголосні ніби чути у Католиченків: поло'т'т'е, пи'т'т'е, зна'т'т'е, во'лот'т'е, лома'ч'ч'е і зовсім довгі я чув од Лисавети, дружини Павла Католиченка, в слові го'л'л'е.

Довгі приголосні чути в таких випадках: із'з'істи, л'л'у, дошч по'л'л'е.

В орудному відмінку речівників жің. роду приголосний не здовжується, а натомість з'являється *е*, *о*: маз' — ма'зеју, 'гус'а — 'гу-сеју, гр'аз' — гр'а'зеју, миша — 'мишоју, сил' — 'солеју.

Звук *з*. Цей звук вимовляють виразно на кінці слів і перед приголосними: 'бігти, 'стригтис'а, т'аг'ти, т'аг, берегти, до'рогши (і дорошши — чув од Артемихи та инших), 'тугши, але 'лехко, 'лехше.

Також послідовно замість *z* чути *x* у таких словах: 'д'охот' — 'д'охт'а, 'нохот' — 'нохт'а.

Звичайно *z* не м'якшиться перед *и* та *е*: 'згинула, сто воро'гив, 'роги, е'ге, геї, але зрідка 'г'ідко (Артем Стр.), г'еї (напівм'яке *z*).

Як і в літературній мові, *z* у певних дієсловах переходить в *ж*: поб'іжу, не 'можу, л'ажем... стере'жут'... теж: на до'риз'ці. Але в дієприкметнику *z*: б'і'гуча вода.

В інших випадках *z* переходить у *з'*: на но'з'і, w 'плуз'і, на по'роз'і.

Звук г чути в словах: 'хл'ага, грунт, хви'гури, гніт, 'дзига, 'гул'а, вин'гогорох (великий горох, що „сирим їд'ат'“), 'хвигл'і да 'мигл'і, маці'ган (лають дітей), гудз'ік, г'і'ла (= рос. грижа), г'і'лун (що з г'і'лоју), г'едз, г'едзи.

Як видно з прикладів, іноді *г* буває м'яке.

Переходить *г* у *дз*: на 'дзидз'і.

Звук к буває м'який перед *и* та *е*: 'тил'к'і, но'човк'і, вов'к'і, косни'к'і, со'к'іра, 'к'іц'ка, к'іт, к'іwш, по'к'інула, к'ірч, к'ір'пата, 'ск'іба, 'к'ісла, к'і'jem 'вижену, блиста'виц'к'і (після інших приголосних у наз. відм. прикметн. тут звичайно чути *и*), к'і'јах, 'к'ін'ми, к'із, к'ін' (після інших приголосних *i* з *o* = *и*: вил, 'зирка), так'е, м'я'к'ен'ка, со'лодк'е, ота'к'ен'ка, од'несен'к'еје, 'м'як'еје, але й напівм'яке 'скіглит' і тверде ки'шен'а.

Часом *к* > *г*: г Мо'стишчам (село), г Вели'кодному празнику; або *к* > *х*: хто, хрест, 'лохот' — 'лохт'а (мабуть аналогія з 'нохот' — 'нохт'а, д'охот' — д'охт'а), колект'іw, але ков'зац'ц'а; *х* чути і в слові штow'хат'. Переходить *к* в *ц'*: а) ц'в'іт, ц'в'істи, але 'кв'ітка; б) у ру'ц'і, воло'ц'уга, 'д'іwц'і, і в *ч*: пе'чу... tow'чи... Ни'чипор, му'чиц'а, З'ін'чишин син, але за'towковат'.

Звук х теж буває перед *и* та *е* м'який або напівм'який: па-сту'х'і, к'іја'х'і, Jow'x'ім, Тро'x'ім, 'X'іма, вер'x'і, x'ітнуло', бу'x'інка 'хл'іба, тх'ір (в останніх двох словах *i* з *o*, що в інших випадках = *и*), тих'есен'ко.

х і *с* чергуються: 'чухат' — чесат', воло'хати, але тільки про'сит'; *х* > *ш*: 'брешу, З'інчишин син (З'ін'чиха), к'іја'х'і — к'іје'ш'ін'е; *х* > *с'*: на 'мус'і, у 'вус'і.

Але ніколи *х* не > *ф*: 'хустка, 'хутор, 'хутко. Також зостається *х*: 'тихши, 'плохши.

Звук ц буває м'який: а) на кінці слів: ку'пец', 'перец', 'хлопец'; б) перед *а*: купц'а, 'хлопц'а... на гулиц'ах, криниц'а, в) перед *о*: до ц'о'го, ц'о'му, марц'о'ви; г) перед *у*: купц'у, ц'у'доју, ц'у, молодиц'у... тан'ц'ују; г) w марц'і, 'ц'іц'ка, куп'ц'і, варе'ниц'і, 'шпиц'і, ц'і'лују, ц'і-л'ус'ін'ка, 'круц'ік (= пуголовок), ц'іх, 'ц'іми, д) в прикметниковому

наростку — *ц'к*: по-пол'ац'к'і, по-н'і'мец'к'і, купец'ка; е) перед *е*: м'іс'ц'е (дуже рідко). Також *ц'* чути й перед приголосними в таких випадках: ц'в'ір'кун ц'в'ір'коче, ц'в'і'сти.

Тверде *ц* маємо: 'сонце, куп'цем, 'серце, 'циган, цибул'а, по'цу-пит', 'цибрини, 'мацат'.

Змінюється *ц* на: а) *ч*: 'хлопче; б) на *ш* (через *ч*): ту'решчина з ту'рецьки; але *ц*: міц', на до'риз'ці, в 'р'іц'ці.

Звук ч твердий: ба'гато пчил, вони га'р'ачи, 'трејчи, Жур'чиха, Ни'чипоров син, 'чиста, о'чима, чи, дошч, причепу'рила, гар'аче, ка-чен'а, че'сат', чо'го, 'чују, очу'нали, 'чутка, по пле'чах, час, 'шчас'ц'е.

М'яке *ч*: при'несла ло'мач'ч'а, го'леч'а, не'ма кур'чат, во'ни кри-'чат', 'кloch'е, мужич'ч'е, у печ'і, співа'ч'і, тка'ч'і, 'плеч'і, не'ма 'жовч'і, проти 'ноч'і.

Замість *ч* чути: а) *ш*: помош'неје 'зіл'л'ечко, 'зривошне яблуко (зірване), 'јашнаја 'каша, сош'нијі груш'к'і, за'датошни (гроші), ви-'лошник, 'сон'ашникове на'с'ін'н'е, пше'нишнишче, руш'ник, до 'пошти, руш'ниц'а, сон'ашнишче, 'смашни, пше'нишни, кл'ушник, але јачме-'нишче; б) *ц'*: доц'ці, в 'р'іц'ці. Зостається *ч* у словах: чу'ма, 'чапл'а, через, 'чорни, 'чисти, дошч.

Звук ж твердий: 'жито, 'каже, ме'жа, жа'ба, 'пр'ажа, чу'жијі, 'кажут', но'жем, обло'жили дошч, 'жорна, не'ма 'сажи. М'яке *ж*: подторж'е, насмаж'ат', всі но'ж'і, но'ж'іw, б'іж'ат'.

На кінці слів і перед *к* та *ш* цей звук не змінюється: важ'к'е, 'вижк'і, 'важко, 'д'іжка, 'кружка, 'брижк'і, 'ложка, Па'лажка, у'здовж три ар'шини.

Замість *ж* чути: з, з': а) перед *ц'*: в 'лоз'ці, на до'риз'ці, в ре-'д'уз'ці; б) перед різними голосними і приголосними: за'л'ізо, озе'рет, пл'уј ме'зи очі, помиз 'ними, помиз 'нас; також: муз'з'ка ру'ка, Розд'во. Але з *ж*: 'жлукто, 'жајворонок, то-що.

Звук дж чути в словах: вијіж'дж'ат', пријіж'дж'аје, дохо'дж'аје, схо'джу, се'джу та в інших дієслівних формах. У перших трьох словах *дж* м'яке, а Артем Стр. вимовляє його напів'мяко навіть у слові схо'джу.

Звуки *ж* або *ч* залишаються в таких словах: са'жа, 'пр'ажа, ме'жа, 'жајворонок, жук, пчо'ла, чу'ма, чм'іл'.

Звук ш. Тверде *ш* чути: ло'ша, шис'ц', шиз' ден', шис' 'нед'іл', 'гроши, не'ма 'миши, 'уши, пшон'ана, о'р'ішок, с то'варишом, ко'ше-лик; м'яке *ш*: ко'ш'іл', пі'ш'іт', од ду'ш'і, товари'ш'і, в 'каш'і, к'іје'ш'ін'е, 'душ'ац'ц'а.

Звук *ш* > *с'*: а) перед *ц'*: у јус'ці, б) перед другим *с'*: 'хвалис'с'є, волос'к'і.

У II ступені порівняння прикметників і прислівників *ш* не змінюється в *ч*: 'вишиши, 'глибши, 'грубши, 'лекши, до'рогши, 'м'якши, 'тихши, 'гладши, 'швидши, мо'лодши, со'лодши, ба'гатши, 'блишше; так само в дієсловах, що походять од цих слів: 'грубшат'.

Інших змін не завважено.

Замість *шч* в деяких словах чути *ш*: то'вариш, шо, шоб, але боршч, 'шчас'ц'е, шче, також і шчо, шчоб.

Зокрема наступні слова вимовляють так: трі'шчит', дошч, 'дрожчі.

Вважаю за потрібне дати тут пояснення що-до ствердіння *ч*, *ж* і *ш*. Моє вражіння таке, що найбільше ствердло *ш*, а найменше *ч*. Окрім того цей процес, здається, насамперед захоплює ненаголошені склади. Це видно з таких прикладів: а) *ч*: у пе'ч'і, співа'ч'і, тка'ч'і, плеч'і, нема 'жовч'і, проти 'ноч'і—скрізь *ч'*; б) *ж*: но'ж'і, але нема 'сажи, моло'д'іжи; в) од ду'ш'і, товари'ш'і, в каш'і, але нема 'миши, 'гроши, 'уши. Правда, цих даних не досить, щоб можна було вважати це питання за цілком з'ясоване. На жаль, спостерегаючи блиставицьку говірку, я не сконцентрував своєї уваги на цьому процесі.

Зник і поява приголосних. Зникають: 1) *в*: а) зле'т'іт', скочит', 'стр'ілис', јун (з. вјун), 'сонце не 'сходило; б) 'ред'ка, зја'зат'; в) 'мова, 'сонце, 'сон'ашник, 'комір, 'сон'ашникови, 'кадуб, але 'зов-с'ім; г) Ла'димер.

2) *з*: а) 'орлиц'а, 'усен' л'ізе; б) ма'гајбо, спа'сибо; в) то'д'і, де, дес', але нег'де (Артемиха); г) чет'вер, 'протор (род. одн. 'протора), зну'шчалис'.

3) *ј*: а) доб'р'іши, час'т'іше, але по'јду, 'пидете, 'пиде... при по'шов, при'шов, уви'шов; б) попад'а, шчас'ц'е; в) в наз. відм. одн. прикметників чол. р.: вин до'вго'брази, вишчерб'л'ани, син'і; г) в дав. і місц. відм. одн. прикметників жін. р.: хај ти син'і 'хус'ц'і, дав добри 'жин'ц'і (але, здебільшого ці форми подібні до форм род. відм. одн.: дав 'добројі 'жин'ц'і, на 'добројі 'жин'ц'і), по Ми'роц'к'і до'роз'і.

4) *л*: зу'мисне.

5) *р*: гон'чар, ченец'—чен'ц'а.

6) *т*, *т'*: а) в дієсловах: і'де, 'пише, 'слухаје, про'паде, ве'де; б) у середині слів перед приголосними: не'шчасни, загор'нут', про-пасниц'а, 'персен'—'пер'с'н'а, 'капосни, 'лесками 'душу ви'маје, 'чесни, шкло; теж: у 'хус'ці, шис' 'нед'іл'.

7) *д*: 'кажни, 'тижн'а, 'соми, 'серце, 'пизно, 'празник; також—Митро.

8) *с*: рус'к'і, во'лос'к'і.

9) *з*: рошч'ібајс'а.

10) *ш*: 'перви.

З'являються: 1) *в*: а) на початку слів перед голосними: вин, во'на, 'ви'вса, у 'вич'і каже, 'вил'ха, 'ву'втар (баба Католиченкова) і 'вовтар (Католиченкова жінка), у вов'с'і, у 'вус'і, 'викна, 'ви'всищче, у восе'ни, у вов'торок, у вок'но, але в о'кенце, ов'торок, без 'овтара,

проз ок'но, 'осен', 'ушши, у'з'ун'ка, 'ус'ц'алка, 'уси, 'одуд, ул', у'гол'л'е, огон', (на огн'і), 'око, 'ухо, о'рат', овес — оw'са, ос'а (= вісь), 'виору, ор'лив хвист; теж: наше wskриз' бу'ло, 'зелено wskриз', уто'рик, але 'дома; б) після приголосних: вер'ства, але пут па'хоју; у середині слів між голосними не з'являється *в*: На'ум, па'ук, пау'тин'н'е.

2) *г*: а) 'гулиц'а, гар'буз, Ган'ус'ка, 'гостри, але ор'лив хвист, 'виору, Ан'др'іј, ир'жа, у'зир, 'ангоі, б) між голосними в середині слів: уд'а'гат', зод'а'гат'; *г* зостається в словах: 'б'ігти, уд'а'гнуу, об'стригти, запрег'ти.

3) *х*: поз'а'хат'.

4) *ј*: а) на початку слів: Ji'ван, јіх, јім; б) по голосних: 'трејт'і, Ку'пајла, 'Нејстер, бај'рак (приміщення), л'у'бајстер (алябастер), але вин'ат', зан'ат', вин по'н'авс'а, јо'го пон'али (= піймавсь, спіймали), пуднимат' (може сюди-ж треба віднести і: у пошу'кајла гу'л'ат').

5) *ј* або *н* в деклінації займенників: до јо'го, до јі'јі, з ним, з 'неју, у јо'го (в середині), на'сип у јі'јі, до јіх, за 'ними, 'вијіхали по јі'јі, на јі'јі, на јіх, у јіх.

6) *с*: проc'т'аг'ни, плив'сти, гни'сти, але греб'ти, 'скубти.

3) різні інші приголосні: а) *гн*: гнуз'дечка; б) *р*: жор'сток'е, але 'пошес'ц', в) у'здр'іт'.

Окрім того із *к* вимовляють слово закм'і'чајте, і з *ла* слово 'злагода.

Заник складів: А Бо! (= а Боже!), мо (= може), тра (і треба), сер'д'іша (= сердитіша. Кат.), ск'іл'к'і хоч (= хочеш), ма'гај-бо! 'наче, стр'іw, 'стр'іц'ц'а, т'аг, здох, але захо'лонуу, 'крикнуу, 'звикниу, за-'хл'ануу, уд'а'гнуу, 'вјанут', 'тухнут', 'дохнут', 'сохнут', 'пухнут'.

Перестанова звуків, складів, то-що: до'лон'а, на'мисто, тве'рези, 'капос'ц', 'капосни, пе'ревесло, вед'м'ід', си'роватка, причил'н'іше (= „приличніше“), ло'сарка (Артемова дочка) і ро'сака (Католиченчиха), але ко'нопл'і, гово'рит', та'р'ілка.

С Л О В О Т В О Р Е Н Н Я .

Звичайні форми.

I. Речівники чоловічого роду: 1) Наросток *-ок*: ку'сок, по'лубочок („здо'рови 'кадуб"), 'паробок, б'ілок, жов'ток, 'смушок, м'ішок, зар'обиток;

2) *-(н)ик*: 'кролик, ме'толник (держак коло мітли), ви'лошник (держак коло вилок-рогачів), чеп'л'іжник (= чаплія); баб'ник (у церкві), л'о'довник (= льодовня); ре'шетник, колес'ник, вартов'ник (= вартовий), мо'лотник, о'л'ежник, ха'барник, в'я'заїник, кар'т'ожник, пуд'лизник, спра'жник (з ким спрягаються); на'стиїник; домо'вик, л'ісо'вик.

3) *-(н)ак*: чу'дак, при'мак, сво'јак, шу'р'ак, мерт'в'ак; жі'жак, 'коршак (= шуляк); пер'вак (самогон); берез'н'ак, сос'н'ак; лепеш'н'ак (татарське зілля);

4) *-ч, -ач*: пар'тач, пи'пихач, о'рач; ду'кач (на шиї), спо'вивач;

5) *-(ч)ук*: јар'чук (марцьове цуцня), близ'н'ук, мас'л'ук (гриб);

6) *-ко*: Сан'ко, Гриц'ко, Геј'ко, Ил'ко; Тиш'ко, бат'ко, 'д'ад'ко;

7) *-о*: Мит'ро, Дн'іпро, 'тато;

8) *-ен'*: 'селезен', 'лежен', 'обливен' (ожеледиця);

9) *-ун*: жі'дун, соло'дун (що любить солодке), бре'хун, ма'зун, л'іw'шун, г'і'лун (з гілою = рос. з грижею), bow'тун;

10) *-ан*: Миро'чан (селянин із с. Мироцького);

11) *-тел'*: то'пител', зло'бител' („Вин дав'но на л'удеј то'пител' да зло'бител'");

12) *-ал'*: ковал';

13) *-ар, -ир*: гра'бар, пово'дир;

14) *-ич*: по'гонич, 'родич;

15) *-ух*: па'стух;

16) *-ец'*: верхо'в'ец', купец', хлопец', крово'пивец', о'крајец';

17) *-ај*: неуро'жај, дармо'срај (= дармоїд);

18) *-еј*: соло'веј;

19) *-енко*: Ле'шченко, Нава'ренко, Дави'денко, Католи'ченко, Стра'т'і'јенко, Дани'ленко, то-що.

20) Слова з іншими наростками та первісні (безнаросткові): 'знахор, ко'лод'із', му'зил' (= мозоля), 'комин, гар'буз, 'најмит, 'одуд, 'жолуд, 'посуд, ча'гар, мајстер, Л'іксандер, 'Нејстер, 'д'івер, 'свекор,

'в'іхот', о'л'і́, про'гні́, кушч, 'нєхворошч (зілля), 'прод'іл', Хвед', Мит', 'полуден', ул', жмут, д'ід, не'бож, дур, 'похорон, 'одр'із, 'ворож, 'прожир, буро'лом, древо'руб, о'нук.

II. Речівники жіночого роду: 1) Наросток *-ка*: 'зашчебка, по'вбу-
'тілка, чеп'л'і́жка, д'і́жка, пе'л'ушка, г'а'дишка, ко'пистка, мо'тузка,
'нитка, о'нучка, бу'х'інка, 'н'ухалка (тютюн, що нюхають), че'мерка,
'лутка, ве'селка, 'пуп'янка, ка'унка, дз'убка („до'вгу дз'убку ма'є
'бусел“), го'лубка, 'ластовка, му'рашка (рос. муравей), б'е'лка, к'іц'ка,
'перв'істка, до'нка, до'чка, д'і'вка, жі'товка, 'н'імка, 'прачка, 'швачка,
'матка (зрідка 'матер), 'спілка, 'оранка, 'с'і́янка, пуд'собка, 'примовка,
по'тр'ібка, по'লেখка; теж сухо'злитка, 'онука, не'бога.

2) *-ина*: жа'рина, уг'іна, воло'сина, пе'рина, зе'лина (1 рослинка),
реб'рина („пуд реб'рино'ю вигнало на'рив“), по'рибрина (= пореб-
рина), бе'резина („там ліс — са'ма бе'резина“), дубина, с'в'іжи'на (про
м'ясо), крепи'на („пиво 12 'градусов крепи'ни бу'ло“), до'вжи'на, ши-
ри'на, нови'на, б'іга'нина;

3) *-(н)иц'а*: в'я'за'ниц'а, по'лот'ниц'а (що поле), 'жужелиц'а, 'ла-
сиц'а, шо'в'ковиц'а, зо'р'ниц'а (вечірна зоря), оже'ледиц'а, му'чиц'а,
копа'ниц'а, 'терниц'а, 'битниц'а;

4) *-иха*: д'а'чиха, Кар'пиха, Жур'чиха, жен'чиха, тка'чиха, сам'чиха,
ле'виха, кро'лиха;

5) *-уха* без'д'ітуха, пос'м'ітуха, ве'селуха (водяна жаба), топ-
'туха (= кім'ла), ма'куха, поте'руха (= потерть);

6) *-а* та інші наростки: та'бака (нюхати), ро'го'за, 'вил'ха, 'злепа
(дерево з одним коренем і кількома стовбурами), ци'бул'а, 'жіжа,
'рошчина, 'гушча, кала'мута (в ставку), о'дежа, 'снуза, за'ноза, 'лава,
ма'к'ітра; 'воша, 'миша, Нас'ц'а, 'Ганна, 'баба, 'Гапа, не'т'іпа (неохайна);
'спека, жа'ра, пут'повна (про місяць), не'года, кра'са, 'спрага (= су-
пряга); 'праха, не'дбаха; ба'јура, 'в'ід'ма, зе'зул'а, кара'с'іна, жі'вангел'а,
тару'с'і́я (безладдя), 'біжка, пан'анка, 'житка (і жит'т'а), 'хвиртка,
само'жнечка, перча'к'і́вка (наливка), луш'па́жка, кро'товина („крит
кро'тит' кро'товини“), гу'шчевина; дорож'неча, голод'неча; хо'д'н'а,
воло'с'н'а, во'зозн'а, ко'ришн'а; б'іднос'ц', 'заздрос'ц'; 'кроква, коро'г'ва,
'бритва, 'дратва, 'церква, бро'ва, кров; д'ітво'ра, м'яко'та (м'якість),
жур'ба, моло'д'іж, вер'стат', вере'т'і́ниц'а, поро'д'і́ла, турк'ен'а.

III. Речівники середнього роду: 1) Наросток *-т'т'е, -н'н'е*: по-
лот'т'е, 'с'н'ідан'н'е;

2) *-е*: жо'луд'д'е, по'вид'д'е, ло'мач'ч'е, па'рос'ц'е, 'полом'є;

3) *-и'н'н'е*: ра'бо'тин'н'е, квасо'лин'н'е, к'і́я'ш'ін'н'е;

4) *-и́но, -ално*: засту'пи́но, 'пужално;

5) *-ен'а(т), -а(т)*: шпаче'н'а, каче'н'а, вовче'н'а, вороне'н'а, кур-
че'н'а, 'зерн'а, кур'ч'а;

6) *-ишче*: 'дворишче, 'виwсишче, 'житнишче, про'сишче, картоп'лишче, пше'нишнишче, сон'аш'нишче, квасо'лишче, конопл'а'нишче, јачме'нишче, мако'вишче, гурко'вишче;

7) інші наростки: сторо'живство, б'іл'мо, стер'но (= стерня), 'курево (= курява), 'стерво, ле'дашчо, кре'сало, шат'ро, гн'іздо.

IV. Речівники різних родів, що їх доводилося чути тільки в множині, або, — що з невизначеним родом: 1) ро'дини, хре'стини (або 'злиwк'і), 'змовини (як сватають), wмер'лини, тре'тинни;

2) 'дверц'і, 'вилка, не'доједк'і, 'л'убошчи, 'шепоги, близ'н'ата, 'співа'ч'і;

3) 'мимра, при'чепа, при'блуда, чи'така, пи'сака, бур'лака, бідо'рака, попи'хајло, здох'л'атина, хл'ушч ('мокри як хл'ушч).

4) назви житців різних сіл: блистав'ц'і (з с. Блистав'виц'і), го'стомц'і (з с. Го'стомл'і), Миро'чане (з с. Ми'роц'кого); останнє слово в однині має форму для чол. роду — миро'чан.

V. Прикметники: 1) Нар. *-иви (j)*, *-ливи (j)*: ле'ниви, куc'ливи, ба-лак'ливи, жур'ливи, шкод'ливи, 'жалосливи, обло'жили (дошч);

2) *-ати (j)*: зу'бати, ік'лати, бру'хати, но'сати, куд'лати;

3) *-исти (j)*: гру'диста 'д'іwка;

4) *-ави (j)*: 'миршави;

5) *'ачи (j)*: кот'ачи, 'рибјачи, вол'ачи, ско'т'ачи, тел'ачи, 'жабјачи, 'мишачи, кур'ачи, д'іwчачи, ди'т'ачи;

6) *-ів, -ови (j)*: Јурј'ови (дуб, що розвивається на Юрія), Серг'іjова (дочка), 'Вознова 'Сон'а (дочка Возного), 'вовкови (зуби), вед'м'ід'ова (лапа), во'лове 'очко (пташка), горо'бјове (крило), 'сон'ашни-кове (на'с'ін'е), медо'ви, марц'ови, 'братow, 'лебед'ow, соко'лиw, 'ле-вов, журав'л'іw, шев'ц'іw;

7) *-ин*: 'жабин, 'пташчин, ко'зин, 'Пришчин, 'Јурин;

8) *-с'ки (j)*, *-ц'ки (j)*: тро'јец'к'і ду б (що розвивається „на 'Тројц'у“), стро'јец'к'і л'іс (= рос. строевой), 'жен'с'к'і, 'муз'з'к'і;

9) *'ани (j)*: роз'дз'в'ани, го'рохв'ани, оли'вјани (з олива), дрот'а'ни;

10) *-ни (j)*, *-н'і (j)*: 'з'імн'і, 'жит'н'і, ве'ч'ірн'і, Ми'к'іл'ни дуб (що розвивається до Ми'коли), 'виднаја нич, 'зирнаја нич, за'вал'наја з'і'ма, ноч'ни, то'ришн'і, сош'ни, јач'м'інни, 'јашни, помош'ни, буденни, беш-часни, ба'д'орни;

11) *-учи (j)*: бли'скучи, т'а'гучи, др'а'пучи, пах'н'учи, ко'л'учи, даw'л'учи;

12) *-ушчи (j)*: нежи'вушчи, па'хушчи, памја'тушчи, ц'і'л'ушчи;

13) *-ачи (j)*, *-ашчи (j)*: тер'пл'ачи, непоси'д'ашчи;

14) з іншими наростками та безнаросткові: 'слабкі, ми'к'і, 'вовчи, ро'бочи, од'нак'і, недви'жимими („усе 'чисто сто'јіт' недви'жимеје на сто'л'і“), 'зривошни („не 'зривошне 'јаблоко не 'може леж'ат“), домо-р'осли, 'сиви, 'тверди, 'мјак'і, си'ри, 'с'м'іли;

15) дієприкметникові наростки *-ени(j)*, *-ани(j)*, *-ти(j)*: 'гушчени, 'хришчени, 'скубени, за'чин'ени, одго'роджени, за'сиджени, про'веджени (телеграф), у'вожени, у'воз'ани, по'кол'ани, 'випол'ани, ран'ани, зачин'ани, сплет'ани, 'купл'ани, за'чепл'ани, із'робл'ани, 'вишчербл'ани, се'ребрани, 'кручани, 'злом'јани, да'ровани, ку'повани, за'микани, по'з'бірани, о'дирвани, 'вд'іти, 'вбрати, по'рвати.

VI. Прислівники. А) прислівники місця: а) с'у'ди, ту'ди, ку'ди, там, тут; б) вскриз', не'где, звицил', 'звитил', звитк'іл' і звук'і, звитк'і, 'тутен'к'і, 'тамен'к'і, на'впроти; в) в'зад (= позаду), с'у'доју і ц'у'доју, ту'доју, ку'доју, на'зад, пуд'сподом, до'дому; г) не'ма де (= ніде).

Б) Прислівники часу: а) не'коли, 'пок'іл', 'н'іколи; б) уто'рик, на'вкон'ці (= наприкінці), увосе'ни, з'імоју, 'л'ітом, навес'ні, 'ранком і у'ран'ці, у'ден', у'вечер'і, у'нич'і, 'вчора, у'полуд'н'а, смерко'ма; в) за'дале'г'ід'; г) с'о'год'ні.

В) Прислівники способу, причини, то-що: а) ниц', 'лед'в'і; б) од'нак (= однаково), ота'ко; в) сторча'ка, до'вт'оку („а вин ско'р'іше до'вт'оку“), 'на'взнак, у'здож, у'поперек, та'кого („вони — чер'в'ач'к'і в гно'ју та'кого повилаз'ат'“), на'вко'л'іна, 'мовчк'і, 'п'ішк'і, на'в'здибашк'і, за'вбол'ш'к'і, 'пота'к'і, 'нишком, вер'хом, б'ігом, кру'гом, 'плазом (поло'жи), 'раком, боса'ком, на'вма'ни, на'впр'а'ми, пого'ти'в, по-'ла'ц'к'і, по-'н'і'мец'к'і, в'ров'ні („в'ров'ні ш чоло'в'іком 'просо по'росло“), у'двох, у'трох, 'тре'чи, до'вол'і, 'хутше, 'ранше, 'до'вше, зу'мисне, 'лехко, 'груз'ко, 'бо'ез'ко, 'г'ідко, 'сла'бко, 'пилко, 'г'ли'боко, 'ја'дрено, 'видно, 'в'ірно, 'шч'іл'но, чу'тно, поче'режно, 'лежачи, 'сед'ачи, 'сто'ячи; г) на'всте'жен', на'вско'с'ак; г) бо'соноч.

VII. Дієслова: 1) безнаросткові: вт'ік'ти, 'л'ізти, роз'дерти, ро'сти, ц'в'істи, 'пастис'а, об'стригти, помо'г'тис'а, пли'в'сти, по'с'істи, по'ла'г'ти, бере'гти, пек'ти, при'знести, за'бути, стр'іц'ца, за'прег'ти, 'плести.

2) з наростком *-ну-*: за'г'інут', назир'нут', 'сохнут', 'пухнут', 'дохнут', 'г'лухнут', в'јанут', 'випхнут', за'ткнут', 'жовкнут', 'випнут', захо'лонут', за'хл'анут', шка'рупнут', швирг'нут'.

3) з наростком *-і-*, *-а-* (з *ѣ*): јадре'ніт', вecho'р'іт', ста'р'іт', тем'ніт', на'хмар'іт', хо'т'іт', ле'т'іт', у'глед'іт', стуко'т'іт', лупо'т'іт', тупо'т'іт', трем'т'іт', хрумко'т'іт', са'дж'ат', при'їжд'жат', дохо'джат', бо'јац'ца.

4) з наростком *-и-*: шче'пит', садо'вит', со'ромит', тру'сит', за'гу'бит', 'висадит', по'при'гонит', кро'тит', по'сердиц'ца, попо'їздит', ло'мит', уро'дит', ча'вит', пови'носит', ви'возит', же'ниц'ца, до'зволит', оже'нит', при'не'волит', го'товит', посадо'вит', поза'гонит', 'з'м'ітит', зака'зиц'ца, 'та'мит', 'стрелит', у'стрелит', ко'лотит', 'вико'лотит', от'ходит', опоз'ниц'ца, зопи'ниц'ца.

5) з наростком *-а-*: 'ставл'ат', 'мул'ат', за'жив'ат', по'продат', за'пл'ітат', зди'хат', зас'а'дат', чер'кат', зод'а'гат', на'здибат', очу'н'ат',

пот'а'гац'ця, видум'лат', повзу'вац'ця, куп'лат', позавив'ват', стра'хат', зди'бат', рего'тат', вистанов'лат', полуднат', роск'ідат', зами'кат', пригл'а'дац'ця, стукат', сви'стат', виска'кат', позастав'лат', пудни'мат', рошчі'бац'ця, ви'мат', 'вин'ат', нај'мат', 'плават', зави'ват', позм'і'рат' (= повимирати), позб'і'рац'ця, под'н'ат', пудп'і'рац'ця, ут'і'кат', пост'і'кат', зашчі'бат', обшкрі'бат', прокли'нат', припрі'гац'ця, запрі'гат'.

б) з наростком *-ова-*: хаз'ајно'ват', гото'ват', за'ч'ісоват', за'вершоват', за'смерджовац'ця, 'згр'ібоват', одрато'ват', попов'ват', 'в'іроват', за'матоват', понав'оз'оват', за'куроват', 'випл'оват', за'товковат', за'прошоват', попогодо'ват', по'зл'ітоват', од'робл'оват', пови'гр'ібоват', при'п'іковат', диво'ват', почаство'ват', пере'скаковат', по'зр'ізоват', за'ч'іпл'оват', за'гојоват'.

Форми здрібнілості: I. *Речівники чоловічого роду:* 1) наростки *-ок, -очок, -ечок:* д'ідок, 'припечок, горо'шок, во'зок, моро'жок, сто'жок, гво'здок, ко'лок, мо'сток, попе'лок, го'док, бу'зок, са'док, 'пидворок (малий „двир“ у пана — хутір), воло'ток, кру'чок, дру'чок, на'зимочок, р'адочок, ду'бочок, сто'жечок; 2) наростки *-ик, -ік:* 'возик, ко'шлик, 'дошчик, 'бри'ик, 'сто'ик, 'хвостик, 'г'іечик, 'у'лик, 'брат'ік, 'Лес'ік, гудз'ік; 3) *-ець:* суха'рець, каме'нець, яч'м'інець; 4) *-аш:* си'наш; 5) *-ко:* соло'вејко.

II. *Речівники жіночого роду:* 1) наросток *-ка:* цер'ковка, јат'ровка, ре'д'ужка, зе'линка, 'хвиска, ко'ришка, го'лишка, ко'лидка, до'лишка, со'к'ірка, пе'ринка, шоу'ковичка; 2) *-ичка:* тра'вичка, се'стричка; 3) *-очка, -ечка:* 'зирочка, 'долечка; 4) *-ус'а, -ус'ка:* ба'бус'а, Га'н'ус'ка (з Ган'ка).

III. *Речівники середнього роду:* 1) наросток *-ко:* ди'т'атко, каче'н'атко, курчен'атко; 2) *-це:* колес'це, ден'це, озер'це, ко'л'інце; 3) *-ечко:* 'житечко, 'зернечко, 'зі'л'л'ечко.

IV. *Прикметники:* 1) наросток *-ен'к'і:* дриб'нен'к'і, р'абен'к'і, чор'нен'к'і, од'нен'к'і, 'мен'шен'к'і, ота'кен'к'і; 2) *-ун'к'і:* у'з'ун'к'і, ма'л'ун'к'і, ц'іл'ун'к'і, пов'н'ун'к'і; 3) *-есен'к'і:* ма'лесен'к'і, моло'десен'к'і, м'ја'к'есен'к'і, дриб'несен'к'і, од'несен'к'і; 4) *-ус'ін'к'і:* ма'л'ус'ін'к'і, гар'н'ус'ін'к'і, моло'д'ус'ін'к'і, чис'ц'ус'ін'к'і; 5) щоб показати меншість значіння прикметника вживають наростка *-овати:* зеленко'вати, јадрено'вати, смагл'о'вати, пухко'вати, за'мирковати. Іноді в таких випадках уживають приростка *об-*: обрид'ни ко'ноплі.

V. *Прислівники:* 1) наросток *-ен'ко:* поз'м'і'рали вс'і 'чистен'ко, 'буде 'луччен'ко, 2) *-есен'ко, (-у):* ти'х'есен'ко, пома'лесен'ку, 3) *-ус'ін'ку, -ус'ін'ко:* пома'л'ус'ін'ку, нічо'гус'ін'ко не вро'дило, 4) *-ун'ичку:* поти'хун'ичку, 5) *-ісен'ко* (рідко): нічо'г'ісен'ко.

VI. *Дієслова:* 1) *-ок'і:* 'јісточк'і; 2) *-к'і:* 'сп'атк'і; 3) *-ун'і:* спа'тун'і; 4) *-ук'і:* ку'пун'к'і.

Форми згрубілості. I. *Речівники:* наросток *-ака:* злоді'јака, косту'рака;

II. *Прикметники*: наросток *-енни*: кри'венни, доб'ренни, довге-ленни, вели'ченни, кл'а'тенни, ог'ненни (така ог'ненна д'і'вчина).

III. *Прислівники*: наросток *-енно*: стра'шенно.

IV. *Дієслова*: здо'ровкац'ц'а, стукот'іт', лупот'іт', тупот'іт', хрум-кот'іт'.

Ступенювання. А. Ступенювання властивості: I. Другий ступінь порівняння прикметників і прислівників: а) наросток *-ш-*: 'блишши, 'ушши, 'нишши, 'вишши, 'довша, здо'ровша, 'ширша, 'гладши, ба'гачша, ко'рочша (і багатша; Катол.), до'рогши, 'тугши, 'глибши, 'грубши, со'лодши, мо'лодши, 'швидши, 'тонши, 'п'лохши, 'тихши, 'м'якши, 'лекши; 'лекше, 'гладше, 'довше, 'хутше, 'ран'ше, 'товшчи (сш = шч); б) наросток *-іш-*: пиз'н'іши, три'в'н'іши, б'ід'н'іши, гу'с'т'іши, про'с'т'іши; жар'ч'іше, шч'іл'н'іше, ра'н'іше, весе'л'іше, яс'н'іше, час'т'іше, теп'л'іше, поз'н'іше, ско'р'іше.

II. Дієслова від другого ступеня прикметників: 'грубшат' (= гладшати).

III. Третій ступінь порівняння з наростком *нај-* у прикметників і прислівників: нај'довши, нај'бил'ше.

Б. **Форми ступенювання чинності.** Окрім форм, згаданих у загальному списку дієслів різних клас, тут подаю тільки ті дієслівні форми, що відрізняються наголосом або багатьма приростками: а) ск'і'дат' — 'ск'ідат'; б) позжі'дат', попудси'пат', попуджі'дат', пона'во-з'уват', поп'от'точоват'.

В І Д М І Н А.

I. Речівники чоловічого роду.

Називний однини: по'риг, 'вечор, ко'пит, верх, лев, ма'л'ар, 'ком'ір, тхир, гон'чар, су'хар, пу'зир, пово'дир, грунт, ко'вал', ко'лод'із', ул' (= вул'їй), 'усен' (= гуси'нь), жнец', швец', попе'лок, ко'ш'їл', ку'р'їв', 'комен, 'камен', чм'їл', ма'т'їл' (= метелик), сту'п'їн', 'прод'їл', 'в'їреј, му'зил' (= мозоля), 'злод'їј; труд, полин, лист, 'хروط (= капустяне листя), л'їд, про'гниј, пас'л'їн, ра'м'їн', 'їнеј, хр'їн, п'їреј.

Родовий: 1) з закінченням -а: по'рога, 'вечора, копи'та, вер'ха, 'лева, мал'а'ра, 'ком'їра, тхо'ра, гонча'ра, суха'ра, пузи'ра, поводи'ра, грун'та, ковал'а, ко'лод'їз'а, 'ул'а, 'ус'н'а, жен'ц'а, шевц'а, попел'ка, кошел'а, куре'н'а, 'комена, 'камен'а, чм'їл'а, мат'їл'а, сту'п'їн'а, 'прод'їл'а, 'б'їреја, музи'л'а, 'друка, го'да, мајда'на, су'с'їда, дво'ра, сто'ла, 'бока, 'кобц'а, о'б'їда; 2) з закінченням -у: 'троду, поли'ну, 'листу (збірне, на дереві), 'хروطу, 'л'оду, про'гноју, па'с'я'ону, ра'мен'у, 'їнеју, 'хр'їну, п'їр'ју, 'миру (= народу), 'скоту, на'роду, 'попелу, 'воску, 'бобу, бар'винку, 'мосту, 'грому, 'в'їтру, 'с'н'їгу, п'їс'ку, до'шчу, 'диму, 'жару, 'квасу, мо'разу, 'крику, 'клопоту, пла'чу, 'с'м'їху, 'шовку, 'л'їсу, 'ранку, 'сиру.

Давальний: звичайне закінчення -у: мал'а'ру, коса'ру, ковал'у, жен'ц'у, ко'н'у, 'брату, 'бат'ку. Проте раз чув і з закінченням -ові: дат' прима'кові.

Орудний: 1) з закінченням -ем: коро'вајем, к'ї'јем, но'жем, п'ї'р'јем, музи'лем, 'каменем, шев'цем, ковал'ем (і ковал'ом); 2) з закінченням -ом: 'ул'ом, у'чител'ом, 'сажн'ом, 'хмел'ом, 'злод'їјом, 'гос'ц'ом, чоло'в'їком, коса'ром, тхо'ром, копи'том, 'ком'їром, поводи'ром, пузи'ром, суха'ром, гонча'ром, берло'гом, 'мостом, 'хр'їном.

Місцевий: 1) на -у: по дво'ру, попел'ку, пузи'ру, тхо'ру, мал'а'ру, поводи'ру, на ковал'у, ко'н'у, жару, по с'н'їгу, на 'конику, в жу'пан'їку, в м'їш'ку, в зам'ку, на п'їсоч'ку, на вер'ху, у л'о'ху, на камен'ц'у, на в'ї'ку, на ста'ву, у хра'му, на л'о'ду, на мо'сту, у ра'ју, на 'брату, на во'лу, на 'злод'їју; 2) закінчення -ї: на по'роз'ї, у хл'їв'ї, на Рокач'ї (назва річки), 'камен'ї, 'дуб'ї, стов'п'ї, на 'луз'ї, 'берез'ї, 'роз'ї, на 'дворі, в капшу'ц'ї, в гно'її, в чужому кра'її, в ма'її м'їс'ац'ї, в мар'ц'ї, в ц'їм 'год'ї, на 'спод'ї, на 'нос'ї, на јизи'ц'ї, на ко'н'ї (і ко'н'у).

Кличний: 1) закінчення *-е*: 'brate! 'хлопче! 2) закінчення *у*: 'брат'іку! 'д'іду! си'нашу! 'Марку!

Називний множини: 1) закінчення *-и*: гри'би, г'едзи, ле'ви, хаз'аїни, копи'ти, 'уси, с'л'іди, бра'ти, д'іди, ку'ми, па'ни, сто'ли, 'некрути, ци'гани, але: косни'к'і, к'іја'х'і, пароб'к'і, пасту'х'і; 2) закінчення *-а*: ру'кава, 'вивса; 3) закінчення *-і*: бонда'р'і, гонча'р'і, ко-ма'р'і, суха'р'і, поводи'р'і, мал'а'р'і, ком'і'р'і, тка'ч'і, но'ж'і, товари'ш'і; колод'і'з'і, корен'ц'і, жен'ц'і, шев'ц'і, моска'л'і, мат'і'л'і, музи'л'і, у'л'і, коше'л'і, оле'н'і, лебе'д'і, зло'д'і'ж'і; 4) закінчення *е*: 'л'уде.

Родовий: 1) закінчення *-иш*: копи'тиш, гри'биш, хаз'аїниш, стру-п'иш, по'пиш, бра'тиш, во'лиш, си'ниш, ор'іш, воро'гиш, суха'риш; 2) закінчення *-ош*: 'клопотош, су'с'ідош, о'р'іхош, чолов'ікош, 'п'ірни-кош; 3) закінчення *-іш*: у'л'іш, шев'ц'іш, жен'ц'іш, 'д'н'іш; 4) закінчення *-ош* (з м'яким попереднім приголосним): 'хлопц'ош, 'сажн'ош, 'корц'ош, 'м'іс'ац'ош; 5) закінчення: *-еј*: 'конеј, го'стеј, 'грошеј, 'л'удеј, а також зу'беј; 6) чистий пень: не'ма риг, про'дав пјат' хунт 'јаблок (*Art. C.*).

Давальний: закінчення *-ам*: а) копи'там, бра'там, во'лам, су'с'і-дам, суха'рам, поводи'рам; б) 'кон'ам, 'хлопц'ам, чо'бот'ам.

Орудний: 1) закінчення *-ами*: а) копи'тами, го'родами, бра'тами, кл'уч'ами, во'лами, су'с'ідами (і су'с'ід'ми), зу'бами, 'горщик'ами, по-води'рами, вја'зами; б) жен'ц'ами, гос'ц'ами, 'пал'ц'ами, з'а'т'ами; 2) закінчення *-има*: гро'шима, ку'рима; 3) закінчення *-ми*: 'к'ін'ми, чо'б'іт'ми.

Місцевий: закінчення *-ах*: а) на копи'тах, су'с'ідах, зу'бах, ле'вах, б) на л'у'д'ах, в гос'ц'ах, чо'бот'ах, 'штан'ах, на 'кон'ах, у по'стол'ах.

Форми речивників чол. роду при числівниках: два р'ади, два бо'јари, 'брати, сто'ли, два 'в'ік'і, два 'сажн'і, три 'рази, три 'хлопц'і, 'три д'н'і, чо'тири чолов'ік'і, пјат' чолов'ікош, шиз' ден', с'ім раз, с'ім 'рокош, 'дес'ат' раз, сто воро'гиш, чолов'ікош, пош корц'а.

II. Речівники жіночого роду.

Наз. однини: 1) закінчення *-а*: а) п'і'на, со'к'іра, стр'і'ха, ско-воро'да, ба'јура, 'завитка, 'пуп'јанка; 'миша, 'сажа, зо'ра; б) 'ос'а, 'гус'а, 'клун'а; 2) закінчення на приголосний: т'ін', сил', маз', кров, 'мочер.

Род.: 1) закінчення *-и*: сковоро'ди, п'і'ни, 'сажи, моло'д'і'жи, 'миши, зо'ри; 2) закінчення *-і*: а) 'ос'і, 'гус'і, 'клун'і; б) 'ноч'і, 'жовч'і, 'сол'і, 'т'ін'і, ста'л'і, ма'з'і, ду'ш'і, по'стел'і, ма'с'ц'і, 'смерт'і, 'моц'і, кро'в'јі, 'мочері;

Дав.: закінчення *-і*: 'чајц'і, ко'рові, 'хус'ц'і, зем'л'і, ма'с'ц'і, 'клун'і;

Знах.: 1) закінчення *-у*: 'копу, ко'рову, 'ос'у, 'клун'у; 2) подібно до називного або род. відмінку.

Ор.: 1) *-оју*: а) со'к'іроју, стр'і'хоју, во'доју, ру'коју, ду'шоју; б) свин'оју, 'ос'оју, 'т'ін'оју; 2) *-еју*: 'к'імлеју, пше'ницеју, зе'млеју, 'Настеју, 'клу'неју, сви'неју, 'гусеју, су'л'іеју, ма'зеју, 'солеју, кро-в'јеју; 3) *-у*: 'сил'л'у, 'мочеру;

Місц.: закінчення *-і:* на со'к'ір'і, по ро'сі, на чужи'ні, к'і'шен'і, на 'гус'і, на 'ос'і, у кри'ниц'і, у пе'ч'і, по пу'т'і.

Кличний: 1) закінчення *-о:* 'бабо! 'дочко! т'іточко! 'Прис'ко! 'Ганно! 2) закінчення *-е:* 'Христе! 3) закінчення *-у:* Ма'рус'у!

Наз. множини: 1) *-и:* ба'јури, 'брови, 'пчоли, 'зори, 'двери; 2) *-і:* а) 'пуп'янк'і, у'чител'к'і; 'жабк'і, 'зирк'і, 'зирочк'і, 'завитк'і, пе-л'ушк'і; б) 'гус'і, 'ос'і, 'клун'і, 'вишн'і, 'груд'і, граб'л'і.

Род.: 1) *-еј:* гру'деј, гу'сеј, ми'шеј, две'реј, ко'сеј, пчо'леј; 2) *-иш:* сковоро'диш (Артемова дочка), кру'пиш, ха'тиш, ба'биш; 3) *-иш:* граб-л'іш, 'чяпл'іш, 'брехн'іш; 4) *-ош:* 'плахтош, у'чител'кош (Артемиха), 'торбош, во'ронош (Арт. дочка); 5) чистий пень: верб, жаб, к'із, ко-б'ил, с'л'із, пч'іл, бе'р'із, к'іп, 'п'ісен', 'сестер, цер'кош, 'дијок, пуд'вид, го'лиш, ко'риш, бо'рид; так само ба'гато нич, п'ят' нич не спав;

Дав.: закінчення *-ам:* а) две'рам, во'ронам... б) гу'с'ам, 'клун'ам;

Ор.: 1) *-ами:* а) две'рами, ми'шами, сл'о'зами, бро'вами; б) су-л'і'ями, 'клун'ами; 2) *-ми:* свин'ми, груд'ми, двер'ми, с'ін'ми, л'уд'ми, груш'ми; 3) *-има:* две'рима, гру'шима.

Місц.: *-ах:* а) на две'рах, бе'резах, ру'ках, 'мишах; б) на гру-д'ах, свин'ах.

Форми речівн. жін. р. при числівниках: д'ві под'вод'і, д'ві 'хат'і, з'і'ми, рук'і і ру'ц'і, 'дружк'і, вдо'ви, 'д'і'вки, д'ві вер'б'і; три ко'ров'і, за три вер'ств'і, 'троје со'бак; чо'тири под'вод'і, чо'тири 'дијок; п'ят' 'сестер је, п'ят' нич не спав; о'бид'ві 'сучк'і, с пов дес'а'тини зе'мл'і.

III. Речівники середнього роду.

Наз. однини: 'дворишче, 'море, ве'с'іл'л'е, 'вимје, по'двирје, тел'а, гусе'н'а, коте'н'а, п'і'ро, 'пірје;

Род.: 1) *-а:* 'дворишча, 'мора, ве'с'іл'л'а, 'вимја, по'двирја, 'пірја, п'і'ра; 2) *-(ат)и:* тел'ати, гусен'ати, кошен'ати;

Дав.: 1) *-у:* а) 'дворишчу, 'мору, 'небу, 'вимју, п'і'ру; б) 'пол'у; 2) *-(ат)і:* те'л'ат'і, гусе'н'ат'і, коте'н'ат'і;

Ор.: 1) *-ем:* 'дворишчем, 'морем, по'двирјем, 'вимјем, 'полем, 'сонцем; 2) *-ом:* п'і'ром, п'і'рјом, 'с'іном; 3) *-ам:* те'л'ам, гусе'н'ам, ко-те'н'ам.

Місц.: 1) *-і:* а) на 'неб'і, 'дерев'і, 'с'ін'і, 'мор'і, 'сон'ц'і, у 'вус'і, на 'ус'і, ве'с'іл'л'і; на тел'ат'і, гусе'н'ат'і, коте'н'ат'і; 2) *-у:* а) на 'вимју, б) ходит' по 'небу, вин і дос'і в очу (у мене).

Наз. множини: 1) *-а:* а) чуда, т'і'ла, мо'ра, во'рота, 'вимја, по'двирја, 'п'іра (=пера), јајц'а, весе'л'л'а; б) те'л'ата, гусе'н'ата, ко-те'н'ата; 2) *-и, -і:* 'уши, 'пл'ечі;

Род.: 1) *-еј:* о'ч'еј, у'шеј, пле'ч'еј; 2) *-иш:* мо'риш, чудиш, т'і'лиш; 3) *-иш:* по'л'іш, 'серц'іш, весе'л'л'іш; 4) *-ош:* 'вимјош, по'двирјош, 'п'ірош (=пер); 5) чистий пень: а) гн'ізд, де'р'іш, бо'лит, стебел, 'чисел, іі'јец'; б) те'л'ат, воронен'ат;

Дав.: -ам: а) мо'рам, 'вим'ям, по'двир'ям, 'п'ірам, чудам, т'і'лам, весе'л'л'ам, 'ја'ц'ам; б) вороне'н'атам, те'л'атам;

Ор.: 1) -ами: а) мо'рами, 'стеблами, по'л'ами, 'вим'ями, по'двир'ями, 'п'ірами, 'ја'ц'ами, весе'л'л'ами; б) вороне'н'атами; 2) -ми: з д'і'в'чат'ми, ко'л'іс'ми, плеч'ми, крил'ми, те'л'ат'ми, кур'ми; 3) -има: о'чима;

Місц.: -ах: а) на 'стеблах, 'селах, по'двир'ях, 'вим'ях, 'п'ірах, 'ја'ц'ах, плеч'ах, в о'чах, д'і'т'ах, по'л'ах, мо'рах; б) вороне'н'атах, те'л'атах.

Форми речівн. середнього р. при числівниках: Д'ві в'ід'р'і і ча-стіше 'двоје в'ідер, 'двоје о'чеј, 'ябл'ок, де'р'і'в; три в'ід'ра, 'троје д'і-теј, три д'і'в'чат, п'ят' хунт 'ябл'ок, 'шестеро 'викон, не дочу'ваје на о'боје 'уши.

IV. Прикметники.

Наз. однини: 1) чол. роду: -и, -і, то-що: 'кажни, 'чорни, 'трејт'і, 'син'і, всеј, тој, цеј, ко'зин; 2) жін. р.: -а, -аја: бе'шчаснаја, у'чител'ова ('жинка), чорна, син'а. 3) середн. р.: -е, -еје: чорне, бли'скучеје, 'теје, од'не;

Род.: 1) чол. і сер. р.: -ого, -го: 'чорного, 'син'ого, в'с'о'го, ц'о'го, 'трет'ого, чо'го, тво'го, мо'го, ковал'ового; 2) жін. р. -ојі, -ејі, то-що: 'чорнојі, 'син'ојі, ус'у'јејі, ту'јејі, сво'јејі, мо'јејі, одну'јејі; до јі'јі;

Дав.: 1) чол. і сер. р.: 'чорному, син'ому, свој'му, твој'му. мој'му, ко'му; 2) ж. р.: хај ти 'син'і 'хус'ці, да'в 'добри 'жин'ці і поруч да'в 'добројі 'жин'ці, мо'јі се'стр'і, да'в 'хл'іба ту'јејі д'і'в'чин'і, одну'јејі д'і'в'ц'і, сво'јејі;

Знах.: 1) чол. і сер. р. подібні до називного або родового; всеј і в'вес'; 2) жін. р.: 'чорну, 'син'у, на'сип у јі'јі.

Ор.: 1) чол. і сер. р.: з 'чорним, син'ім, мо'јім, з ним; 2) жін. р.: з 'чорноју, син'оју, мо'јеју, тво'јеју, з 'неју, одну'јеју;

Місц.: 1) чол. і сер. р.: на 'добром, на 'син'ом, в чу'жому кра'јі, на од'ному, на мој'му, на то'му сто'л'і, на ц'ім, не'ма в чо'му дер'жат', 2) жін. р.: у 'правојі ру'ц'і, по Ми'роц'к'і до'роз'і, на сво'јејі, на тво'јі 'ла'в'ц'і, на мо'јејі се'стр'і.

Наз. множини: 'хлопц'ови 'чоботи, 'син'і, у'с'і, ц'і, мо'јі, си'ријі, чу'жијі, 'вовчијі, гре'чанијі, 'син'іјі; во'ни са'ми 'зробл'ат', ви са'ми бу'ли там?

Род.: 'чорних, 'син'іх, са'мих, мо'јіх, у'с'іх, ц'іх, тих, јіх;

Дав.: 'чорним, 'син'ім, тво'јім, са'мим, ц'ім, тим, ус'ім;

Ор.: 'чорними, син'іми, тво'јіми, 'тими, 'ц'іми, з 'ними, але ус'і'ма;

Місц.: на чорних... ц'іх..., то-що.

V. Числівники: чо'тири, чо'ти'рох, чо'ти'ром, чо'тир'ма; п'я'тох, -'том, -'т'ма і п'я'то'ма; ші'стох, -'том, -'то'ма; вос'мох, -'мо'ма; сто, сто'ма, нема пов'ста (= 50 карбованців).

Дієслова.

Теперішній час. І ос. однини: 1) стере'жу, напе'чу; 2) куп'л'у, роб'л'у, 'сипл'у; хо'джу, суд'жус', біуд'жу, с'л'іджу і поруч — поса'д'у, суд'ус', то-що; пос'в'ачу, запла'чу і теж — обс'в'ач'ту, запла'ту; 'пошчу і об'чис'ц'у; 'лажу, 'мажу, во'жу і 'лаз'у, во'з'у, примо'тузу; натру'шу, но'шу, про'шу і натру'с'у, но'с'у, ко'с'у, про'с'у; 3) гл'ад'жу, ле'чу, тупо'чу і гл'ад'у, се'д'у, трем'ту; 4) обшкрі'бају, 'плавају, спр'ігајус', дре'мају, але 'сипл'у; л'ітају, але жду; 'кашл'ају, ка'рају, але л'л'у; ма'хају, ска'кају, 'рохкају, але 'скачу, 'кличу, 'дишу; 'дакују, 'слу-хају; зву.

II ос. одн.: трем'тиш, 'знајеш, да'си, жі'си.

III ос. одн.: 1) не'се, 'шије, іде (але Артем. Стр. каже ідет', як і Павло Возний); 2) ле'тит', хрумко'тит', трем'тит'; 3) 'ходить', 'чавит'; 4) 'крапаје, 'рохкаје, дре'маје, 'падаје, 'знаје, вижі'дж'аје, дохо'дж'аје, але зрідка без *је*: нати'ра, шк'ітил'га; 5) 'здохне, 'глухне; топче, про'паде.

I ос. множини: поруч форми повні і без *о*: тремти'мо, бје'мо; 'учимо, гл'ад'імо, і'демо, переда'мо, 'мајемо, розго'в'іјемос'а, пе'чем, стере'жем, 'знајем, 'топчем, жнем, 'підем.

II ос. мн.: с'п'івајете, 'знајете, то-що, 'хочете.

III ос. мн.: 'ход'ат', 'нос'ат', 'робл'ат', 'лаз'ат'; лупо'т'ат', стукот'ат', стере'жут', ре'гочут', 'хочут', да'јут', пе'чут', б'і'жат'.

Окремо згадаємо: 1) пе'ру, пе'реш, пе'ре, пе'рем, пере'те, пе'рут'; 2) кл'ану; 3) учу, 'учиш... 4) бју... 5) пли'ву, жи'ву... 6) по'јду і 'піду, 'підеш, 'підє, 'підєм, до'јду, 'дидєш... 7) зву, звеш, зве... 8) да'си, жі'си.

Із форм теперішнього часу від дієслова *бут'* уживають тільки *је*.

Прийдучий час. Звичайна для блястивців форма прийдучого часу — з допоміжним дієсловом *бут'*: 'буде виска'кат', 'будете ко- 'сит', то-що.

Проте два рази довелося чути й форми з закінченням *-му, -меш*, і т. д. Ось ці випадки: „і но'га тво'ја тут не смер'д'ітимє“, „ој, 'чарко, 'чарочка медо'ваја, с ким те'бе 'питиму моло'даја“. Останнє — з пісні (приспівують) і через те не можна вважати його за характерне для сьогочасної блястивицької мови. Отже безсумнівний тільки один випадок.

Минулий час. Од дієслів з наростком *-ну-*: а) 'випхнули, шар- 'пнуу, 'крикнуу, зам'кнуу; б) здох, зо'в'јала, т'аг; од інших дієслів — звичайні: хва'лиуєс', роззу'вауєс', пере'с'іуєс', о'стауєс', прос'в'атиуєс', пол'убо'вауєс', 'спр'іг'са, 'мус'іу, не помог'лос', с'в'ітилоєс'а, на'хмарило, уво'шла, ізні'шла, про'сили, поуд'а'галієс', поуду'валиєс'.

Передминулий час. Змо'лов буу, зробили бу'ли, ја бу'ла ј да'ла, але...

Вольовий спосіб: II ос. однини: а) воз'ми, спи, прос'т'аг'ни, по'јди, і'ди, хо'ди, про'си, поло'жи, мов'чи, подни'ми; б) ви'ход', к'ін'; в) би(ј), пи(ј), ли(ј); г) 'ставл'ај, б'і'гај, хаз'ај'нуј; г) по'диј.

I ос. множини: а) за'јд'ім, на'јм'ім; раз чув і таку форму хо'д'імте — певно вплив рос. мови; б) 'јід'мо.

II ос. мн.: а) куп'л'іт', ло'м'іт', напи'ш'іт', ска'ж'іт', студ'іт'; б) став'л'ајте, закм'і'чајте; в) у'бијте і у'б'іт', 'пијте і п'іт', 'лијте і л'іт'; г) 'јіжте, 'јід'те.

Гаданий спосіб. 'Добре вам бу'ло-б, ја хо'диw-би, 'ждала-б.

Форми інфінітива див. у словотворенні.

НАГОЛОС.

Зважаючи на те, що наголос у цій праці зазначено геть над усіма словами, я тут подаю тільки небагато прикладів з характерними для Блоставиці наголосами.

Речівники. *Чолов. роду:* 'одр'із (= рос. обрєз), Про'к'іп, по'лу-бочок, по'луден', горо'шок (род.—горош'ку), шчоло'чок (товщ, що плаває зверху в борщі, то-що), ро'битник; у наз. відм. мн.: вов'к'і, 'кулик'і.

Жін. р.: 'прабаба, 'примовка, 'пов'ітка, по'с'м'ішка, по'тр'ібка (= потреба); коw'ганка, цер'ковка, толо'ка (знах. 'толоку); у наз. мн.: га'лушк'і, ске'гушк'і (жабки листові), 'кв'ітк'і, 'литк'і, 'ложк'і, 'нижк'і, 'жабк'і, 'зирочк'і, та'р'ілочк'і (квітки), але пташ'к'і.

Сер. р.: жи'ло (= жа'ло).

Різних родів, що вживають тільки в множині: 'могилки (= кладовище), не'доједк'і, 'дрова.

Прикметники: дрог'ане, медо'ви, ми'к'еје (мило), глад'к'і, ста'ри, сла'би, пра'воју но'гоју; 'слабк'і (чоботи), 'муз'з'ка (рука), 'м'якаја (грушка), 'ц'іли, 'тверди, 'шк'іл'не (жито), оли'в'јани (= з олова); со-ко'лиw (хвист), 'лебед'ow, ор'лиw; w од'них л'у'деј, не одно'го; ви са'ми бу'ли там, во'ни са'ми 'зробл'ат', ја те'бе w 'саму 'хату вве'ду; ту-пен'ка, р'абен'ка, од'нен'ка, чор'нен'ка, але й 'близен'к'і, зе'ленен'ка, 'білен'ка; роспут'ні'ши (другий ступінь порівняння).

Числівники: пуwто'ра, оди'нац'ат'.

Прислівники: 'звигил', 'звигил', 'звигил', да'леко, 'холодно, 'хо-роше, гар'аче, бај'дуже, wсе 'чистен'ко, од'коли, наwсте'жен', заw-бол'ш'к'і, як-'небуд', 'лежачи, 'сед'ачи, 'стојачи.

Дієслова. *Тепер. час:* по'јду і пи'јду, 'пидеш... 'пошчу, 'скачу, 'кличу, пу'шчу, ку'ру, бл'уджу, про'с'у, гово'ру, у'чу, нава'ру, при-ку'ру, попро'с'у, схо'дж'у, надиw'л'ус'а; 'мигаје, 'л'ітаје, 'најде, 'зајде, 'пројде, 'виз'ме, тер'пит', дер'жит'; і'демо, б'је'мо, і'дете, нагл'еди'те; 'крадут', 'најдут', 'виз'мут'.

Микулий час: пи'ла, прин'ала, одн'ала, розви'лас'; одда'ли, вз'али.

Переміщення наголосу. У *речівниках*: бе'ре 'за груд'і; встав чут' 'на зору (= на світанні); через 'два д'н'і; w 'три д'н'і; 'на ноч; 'за петл'і жіі 'wз'aw; 'за коси; 'випиw 'чарку чи j 'зо д'в'і; теж — 'на четверо; перед 'Петром; 'об земл'у 'wдарив; ден' о'до дн'а; але: не 'буде на 'з'іму кар'топл'і, і'де на 'гору, на 'поле; 'наче га'д'ука за 'серце 'смокче; 'випололи за 'ден'; сто'їт' д'в'і вер'б'і на 'пол'і; 'кв'ітк'і позати'кала за 'голову; ден' при 'д'н'і.

2) У *займенниках*: не 'на шчо вона ме'н'і; пуд 'себе; при'їхав до 'себе; брови, шчо на 'мене мор'гали (з'голосіння); але: за 'шчо; це дл'а се'бе (залишив яблука); 'кличе до се'бе; сам дл'а се'бе 'wз'aw; же'ре як не w се'бе; на то'му сто'л'і; на то'му чолов'іку; не'ма на чо'му дер'жат'; ну шо с то'го; на jо'го пого'вир; до jо'го по'шов; вин х'іт'р'іши од jо'го; це дл'а те'бе; во'ни по'сердилис' на ме'не; на ме'не воро'гуєте; у ме'не 'ног'і 'чисто по'мерзнут'; у ме'не је; кориw у ме'не д'в'і 'ди'їних бу'ло; с ц'о'го мрут'; по ц'о'му 'голоду не 'буде; про ме'не jди, а про ме'не не jди.

3) У *дієсловах*: про'лежав, пере'терп'іла, пере'стоїт', треба ви'везит', треба ви'носит', 'здержат', не 'wдержат', по'стоїт', пови'носит'; wс'і по'сердилис', по'с'ікло, при'везли, пообл'ітаје.

С И Н Т А К С А.

Вживання частин мови.

Речівники. Вин 'міру дер'жит' (= поміркований); пуд'собк'і дават'; по'с'мішку дајут' (насміхаються); 'палець-ма'зинець; кра'си не'ма не'якојі (= негарна — про дівку); на се'редину 'р'ічк'і; вона без го'лови; болит' 'спина од поло'т'т'а; не'ма за'возу коло мли'на; у ме'не не'ма 'серц'а не'якого на жіх (= не серджуся); не'ма удержен'н'а — так гар'аче; нам не ру'ка-ж ту'ди го'нит' (= не зручно); а мен'і 'клопот' (= байдуже); там 'б'іднос'ць та'каја; д'ід... зостр'і'в 'бабу з од'ним 'оком (з „дит'ачојі 'примовк'і*); 'мају (хліба) на сво'ју оби'х'ідку; то-ж мо'го 'брата 'ридного син; тут у'скриз' гр'аз'; 'сила жіх; во'на то'д'і 'хода; а вин ско'р'іше до'вт'оку. Останні три приклади, власне, з прислівниками речівникового походження.

Прикметники. У 'Санчиного 'тес'ц'а; З'ін'чишин син; 'Јурин 'бат'ко; Сер'г'іјова доч'ка; Хо'ми 'Мурзинога 'сироти; 'Бовтунова О'дарка; ја 'бачила 'вдовиного 'сина; 'брато'в к'ін'; ше'в'ц'і'в најмит; 'лево'в хвист; жура'в'л'ове куб'ло; 'вовкови 'зуби; вед'м'і'дова 'лапа; 'гушчене кри'ло; вин та'к'і недо'торкани; без'зуба 'баба; вин хит'р'іши од жо'го; боршч три'в'н'іши; ја то'б'і не про'шчу, шо ти вино'вата; ја в сво'је 'добре (= добро) не 'мају 'права за'гнат' (худобу пастися)? Ја 'ранок 'ран'с'к'і 'мус'іла 'б'ігти (в садок).

Числівники. Три 'годи л'у'би'в д'і'вчину; три 'годи л'у'би'вс' із 'неју; прис'а'гала три 'рази; д'в'і ко'ров'і во'ди'в; д'в'і вер'б'і (Католиченкова баба); два бо'јари; д'в'і 'дружк'і; по'вто'ра від'ра; два 'рази в 'м'і'с'а'ц' 'плат'ат'; во'ни 'јіли 'трејчи в ден'; не од'но'го (яблука) не бу'ло на жіх (на деревах); не доче'ваје на о'боје 'уши; уро'дила 'двоје бли'з'н'ат; „'брешеш“ од'на на 'другу не ска'зали.

Займенники. Іди, д'ад'ку, в мо'ју 'хату; і'д'іт' с'у'ди — в 'наши 'хат'і 'тепло; хо'д'ім, 'будем но'ч'оват' у 'ваш'ім се'л'і; ја жо'го 'знају — гонча'ра то'го; во'ни со'б'і в'двох ба'лакајут'; мо це во'но 'пројде (біль); чо'го це то'б'і жіт' це вже 'висадили на ко'н'а Па'лажку (= рос. возвысили); кажен год при'жі'в'джаје; шчо д'н'а 'л'ітаје; шчо 'ночі; ко'тре

јд'іт' (= хто-небудь); те 'бачит', а те — н'і; про ме'не јди, а про ме'не не јди; не'ма не'чого: не 'хл'іба, не кар'топл'і; се'д'у са'ма јак 'пучечка; там л'іс — са'ма бе'резина; во'ни са'ми 'зробл'ат'; ви са'ми бу'ли там?

Дієслова з займенником -с'а: не помоглос'; вс'і су'с'іди 'кликалис'а; то'д'і зе'мл'а шче не прода'валас'а; треба п'іч засло'нит', шчоб пошча'стилос'; во'рони не 'можна 'дог'нац'ца; і за'булас' вам млин'ц'і дават'; 'класос' на дошч (але: не по'казује на дошч; а вона подо'баје јо'го; ста'рому хто поди'вује; вечо'р'іје; у 'шашок гу'л'ав).

Дієслова. Ков'ганка боршч за'товковат'; і'де одди'хат'; клич о'б'ідат'; це во'да дл'а ди'тати поку'пат'; це во'да пит'; 'жажда во'ди пит'; ма'куха јак о'л'іј бит'; шо в те'бе чо'бит не'ма взут'? вс'і так'і бу'ли шо ро'били (= дорослі); ви шо, 'мајете погу'лат' тут? Кар'топл'а 'рушила ро'сти (= почала); во'на 'стала вичун'ат'; по'б'іг шу'кат' 'јісти; у став'ку јак поосе'н'іје, то 'станут' ко'нопл'і мо'чит'; 'буде і продат' і дл'а се'бе; ме'не кор'тит' шоб шо-небуд' ро'бит'.

Прислівники. Де те'бе схо'ват'; де ти д'іw 'гребен'а; ја не 'знају, ку'ди вин по'шов; не'куди не јди; 'зверху чор'нен'к'е, а пут 'пузом 'б'іле; ја встав — ишче 'сонце не 'сходило; од'коли держ'ат' w т'ур'м'і; де-дал'і 'глухне; јак ко'ли не'маје јо'го, то ја са'ма ру'бају 'дрова; і 'вран'ц'і і 'ввечер'і поли'вала; ја впе'р'ід 'вијшла, јак ти; не чут'но, 'жал'ко јо'го; от у л'іс'і 'тихо; 'зелено wskриз'; вин близ'ко живе; низ'ко 'клан'ајец'ца; вам все 'с'м'ішно; ја 'здорово упо'т'іла; так'і буw бурун, шчо 'просто б'іда; переса'ди јі'јі ок'роме; про'дав моло'ко попо'лам з во'доју; уз'довж три ар'шини, а 'wпоперек ар'шин; ме'н'і од'нак; 'треба ко'сит'; не 'дуже довга; до'вол'і то'б'і тут тов'ктис'; је ба'гац'ко 'грошеј; та'кого ба'гац'ко во'ди; мат'і'л'іw (= метельк'ів) та'кого ба'гац'ко; поз'м'і'рали (повми'рали) вс'і 'чистен'ко; у'се 'чисто сто'јит' недви'жимоје на сто'л'і; 'ск'іл'к'і да'ли за ко'н'а? 'чоботи, јак о'то плужок 'прот'іw 'м'іс'ец'а з'а'хт'іли (виблискували); 'викохав 'морду 'наче ка'цапс'кого посто'ла; ла'скава 'наче 'сучка; 'наче га'д'ука за 'серце 'смокче; ја не 'знају, ја'ка це 'кв'іточка 'наче гво'здичок; 'буц'ім-то; мо w 'середу х'іба 'кончим? чо'го-ж јо'му сто'јат' на две- 'рах? во'но не там (= не т'ільки) не до'стало — не при'шкурило (шаблюка); к'і'пит', јак не 'сказиц'ца, само'вар (= наче скажений); по'мер јак (= уже) п'јат'нац'ат' год.

Применники. 1. Дл'а з род. відм.: це дл'а те'бе; сам дл'а се'бе wз'ав; 'буде і продат' і дл'а се'бе; не клопо'талис'а дл'а лу'деј.

2. До з род. відм.: треба до 'берега плиw'сти; до 'лаwк'і 'п'іјдем; во'ни по'шли до 'церкви; до ту'јејі д'іwк'і 'хати по'шов; од Блιστα- 'виц'і до Го'стомл'і 'буде с'ім вер'стow; 'вијхала до 'бат'ка до сво'го; і не 'гл'ане, не про'мовит' до ме'не; 'кличе до се'бе; од 'сходу

до 'захода; 'блишше до 'смерт'ї; те'личка до двох год погу'л'ала (з бугаєм).

3. *З (с, із, іс)*: а) з род. відм.: 'кот'ац'ца 'сл'ози з очей; та'к'ї дошч як з в'ід'ра л'л'е; 'свитка з 'доброго сук'на; це 'квіт'ка з 'рожі; 'плі-вочка з моло'ка; 'м'іс'ц'е іс ка'пусти; іс 'трет'о'ї ча'с'ц'ї (сіяв); з'б'ї'ра-лис'а із моло'дих л'їт (на хату); ну шо с то'го? не 'с'м'ї'с'а з ме'не; 'мерли з 'голоду; вмер іс 'т'їху; б) з орудн. відм.: л'у'би'вс' с' ц'у'је'ју моло'дице'ју; в'ров'н'ї ш чо'ло'в'іком 'просо поро'сло; 'повне з вер'хом.

4. *За*: а) з знах. відм.: 'виростеш за л'їто; 'випололи за ден'; 'перед 'смерт'у за три д'н'ї по'лекшало; 'квіт'кі позати'кала за 'голову (=заквітчалася); ре'п'ях бе'ре'ц'ца за 'вовну; по'шов с'в'їт 'за очі; за 'д'їти посва'рилис'; за 'шчо; те'пер за все 'добре 'стало (=всіма сторонами добре); вин 'старши за 'брата; за д'в'ї не'д'їл'ї впе'ред за нас са'дили; за'бу'в за 'бат'ка; за пташ'кі ја не 'зна'ју; попи'ха'јло — 'служит' за по'пихача у 'жинкі чо'ло'в'ік; во'на там за н'ан'ку; бу'в за гу'менного; б) з орудн. відм.: за сл'о'зами 'с'в'їту не 'бачит'; за робо-то'ју 'с'в'їту не 'бачит'; не допус'ка'јут' бат'у'шок до кри'ничк'ї за 'тим (=через те), шчо, 'кажут', нажи'ва'ју'ц'ца; за 'паншчино'ју то бу'ло (Артем. Стр.).

5. *К (ік, г)* з дав. відм.: к 'Роз'дву 'шила; ден' о'до д'н'а блишше ік смерт'ї; г Мо'стишчам (назва села Мо'стища); г Вели'кодному 'празнику.

6. *Коло*: з род. відм.: коло 'церкви 'стали; коло се'ла зопи'ни'вс' (=зупинивсь, спинивсь); коло 'р'ічк'ї на 'берез'ї се'дит'; вона коло не'в'їстк'ї жи'ве (=з невісткою, у невістк'ї); не'ма за'возу коло мли'на (не завізно); вин не'чого в 'с'в'їт'ї коло зем'л'ї не 'вм'ї'е.

7. *Ме'зи*: з знах. відм.: пл'у'ј ме'зи оч'ї.

8. *На*: а) з род. в. (власне знах., що = родовому): јо'му хоч на хво'ста насту'пи; б) з знах. відм.: іде на 'гору; по шча'вел' по'јду на Ро'кач; при'їхав на 'р'ічку; по'шов на м'ї'стечко; по'клали на јо'го 'дошку, на ма'лого; не 'буде на 'з'їму кар'топл'ї; і на цej ден' по-ї'їхав (на з'в'сїди); на роз'д'риб про'дав; на 'виплат дав; на 'чорта во'ни ме'н'ї зда'лис'а; на по'т'р'їбку ја'ку т'аг гол'л'у; не 'на шчо во'на ме'н'ї; на 'шо ме'н'ї чу'жи'ї 'хлоп'ц'ї, як мо'го не'ма'је; храм на с'їм кан'ї'статов (=іконостасів); на јо'го пого'вир; 'ворож то'ј, шо на 'карти га'да'је; 'п'їду ди'ви'ц'ца на 'квіт'кі; 'жито на со'лому поро'сло; 'бат'ка вса'дили на чу'ж'ї 'д'їти (до сиріт); 'виору на 'гречку; ја 'ба-чила на сво'ї 'оч'ї; да'ва'ј пом'ї'н'а'јемос' на 'л'ул'к'ї; 'чу'ју на 'ухо, на 'нис; 'гра'је на 'л'їру; ц'ї'л'а'ц'ца на С'їр'ка; вин як 'стре'ли'в на јо'го; на ме'не воро'гу'єте; вин 'ви'јшов на 'л'уде; за'видовали на Смо-л'ар'н'у (назва місцевости); ц'а на 'год 'буде 'старша; на три 'годи мо'лодши од ме'не; велик'ї на зр'їст; 'гарна на 'в'роду; 'бистри на 'оч'ї; во'ни здоро'ви на 'трунок (про ячні крупі); 'ласи на ко'в'баси; 'лекше на 'ногі; на 'зерн'а 'гречка 'р'асна'ја; вин дав'но на л'у'де'ј то'пител' да зло'бител'; в) з місц. в.: по'клав на сто'л'ї; на во'д'ї

пли'ве; курка тво'ја на ва'сил'ках тов'чец'ца; ми на пше'ниці 'жито
пожжи'нали; на ба'зарі vow'кі 'бабу розор'вали (з „дитячої примовки“);
чо'го-ж jo'му сто'јат на две'рах; на тих 'селах гр'ад 'чисто 'вибиw
жит'а; на л'яворі ши'рок'е 'лис'це; ви бу'ли на Блиста'виці (стара
баба)? во'на на 'воздусі на хо'рошому за'сне (маленька дівчинка);
вер'хі тра на 'дереві по'зр'ізovat'; на 'дубі на верш'ку куб'ло; коло
р'ічки на 'березі се'дит' 'хлопец'; у 'сін'ах на по'розі се'дит' 'д'іwка;
так стоп'тали О'бирок (назва шкільного ліска): с'лід на с'лі'ду!
'наноч ста'је на по'годі.

9. *Над*: а) з знах. в.: над 'вечір; б) з ор. в.: 'голуб летит' нат
ста'вом; пуд 'самим л'ісом; над до'рогоју.

10. *Об*: з знах. в.: 'об земл'у 'wdарив.

11. *Од (одо)*: з род. в.: де це засту'пно од 'заступа; 'другі
го'док од 'осени буw; од ту'јейі По'крови по'шов 'с'оми год; ти од
самого 'ранку хо'диw; од 'сходу до 'захода; од Блиста'виці до
Го'стомлі 'буде с'ім вер'стow; ден' о'до д'н'а 'блишше ік 'смерт'і; на
три 'годи мо'лодши од ме'не; 'жинка сер'д'іша од чоло'віка; вин
хіт'р'іши од jo'го.

12. *Перед*: з ор. в.: перед 'смерт'у за три д'ні по'лекшало;
перед вор'іт'ми.

13. *По*: а) з дав. в.: хо'дили по дво'ру; б) з знах. в.: хто це
при'ходиw по шле'ју? доч'ка по'шла по 'глину; тра јти по сил'; 'ви-
јіхали по јі'јі; по'слав 'кон'і по 'пана; поб'іжу по jo'го дур'нују 'матку;
по цей бик пере'лазу сто'јит'; в) з місц. в.: по жит'ах не'ма 'паши;
по ц'о'му (=з цього) 'голоду не 'буде (що городина не вродила;
від Лисавети Католиченкової); по ли'ці 'познала; не по по'р'і дит'а
(недоносок).

14. *Под (пуд)*: а) з знах. в.: за'л'із под стиг (Артем С.); пуд во-
'рота пуд'јіхав; б) з ор. в.: 'зверху та'р'ілка 'б'іла, а пуд 'сподом
'чорна; пуд 'самим л'ісом над до'рогоју.

15. *Поза*: з ор. в.: хо'д'ім поза го'родами.

16. *По'миз*: а) з зн. в.: так швирг'нуw горш'ка помиз 'нас; б) з ор.
в.: 'де по'миз кар'топлеју; по'шов по'миз вер'бами; ивол'га по'миз
го'л'учечками ку'белечко чеп'л'аје; по'миз 'нами роз'д'ілимо 'земл'у
попо'лам; помис со'боју.

17. *Понад*: з ор. в.: і'ду понад 'р'ічкоју.

18. *Попод*: з ор. в.: по'шов попод 'вир'бами.

19. *Пос'ла*: з род. в.: по'с'ла о'б'іда (Арт. С.).

20. *При*: з місц. в.: ден' при д'ні пје.

21. *Про*: з знах. в.: про 'л'уде (=для людей); ме'ні бај'дуже
про 'ц'ују д'іwчину.

22. *Проз*: з знах. в.: да'вај ко'жуха проз ок'но; проз ок'но по-
'бачила; проз ц'у ко'лоду прони'зало; во'но про'ходит' прош-'шчилину
(Артемова дочка); проз 'воду не 'видно; оце ме'жа проз 'хату (Арт. С.).

23. *Проти (протиw)*: у'вечер'і 'проти Ј.'вана Ку'пајла гу'л'ајут'; про'ти не'д'ілі; цит', не черкај 'проти 'ночі; 'проти 'літєчка 'wс'ака 'кв'іточка росц'вітаје; 'чоботи јак о'то плу'жок 'протиw 'міс'ец'а з'а-'хт'іли (виблискували).

24. *У (w, во)*: а) з род. в.: на 'ціли аршин боро'да у јо'го; у Гриц'ка за'гінула ко'рова; у ме'не 'ногі 'чисто по'мерзнут'; w од'них л'удеј; 'віт'ге у 'проса; у ме'не голо'ва 'мокра; у ме'не голо'ва бо-'лит' (М. Кат.); у 'хлопц'а жи'вит забол'іw; у 'шашок гу'л'aw; у 'кошок не гу'л'ајут' у 'школі (кошки = гра в камінці); б) з знах. в.: вин 'пијде w ліс; по'јіхав у Го'стомл'у; ја те'бе w 'саму 'хату wве'ду; по'шов куп'лат' w 'лавку; дур у 'голову за'јшов; на'сип у јі'јі (у миску); дајте w 'жмен'у; покла'ди w 'руку; зако'пат' у 'земл'у; 'wпав у р'ічку; чер'вону кар'топл'у 'сад'ат' у за'вод (для); 'трег'у 'руку 'к'ідајут' w 'толоку; за'матују каранда'ша w па'п'ір, w бо'магу (Арт. дочка); 'б'јец'ц'а у вок'но, у'т'ік у вок'но; wз'а'ли у 'куму; 'дихат' w од'неје 'горло, а 'јісти w дру'геје; у кров увоз'илас'; 'холодно w 'морду, w 'рукі; ар'шин п'јат' 'буде у глиб (став): w чо'тири ко'си заплєла; у 'с'н'ідан'н'а; у 'полуд'н'а; во 'полуд'н'а (4 г. дня); w пов-'ден' верну'wс'а (12 г. дня); не 'можна гу'л'ат' у пист; аж у 'другу не'д'ілу 'буде ве'с'іл'л'е; у 'тижден' раз і то з 'би'јкоју (сорочку мін'няв); два 'рази w 'міс'ац' 'плат'ат'; во'ни 'јіли 'трејч'і w ден'; w о'чах ро'сте (жито) w ко'л'іно; ро'са була w ко'л'іно; 'с'н'ігу w ко'л'іно бу'ло; w ар'шин, w два во'ди (є на Рокачі); 'граје у 'дудку, w сви-'ст'ілку; 'г'рали у цим'бали; в) з місц. в.: у 'К'іјев'і на ба'зар'і wow'к'і 'бабу розор'вали (з „дитячої примовки“); 'к'інуw че'мерку w за'вод'і; w 'дз'убц'і курчє'н'а по'несла; 'з'іл'л'е у 'жм'ін'ці не'се; у кварту'с'і не'се; сіw w кон'ц'і сто'ла; у 'с'ін'ц'ах на по'роз'і се'дит' 'д'іwка; во-'лот'ге 'гарне у wow'с'і; попот'очовали бороз'н'а'к'і у ка'пус'ц'і ко-'р'ін'н'е; w о'чах ро'сте w ко'л'іно; вин и 'дос'і w о'чу (у мене); не'коли w 'с'в'іт'і.

25. *Через* з знах. в.: через 'міс'ац' 'буде ве'с'іл'л'е; через 'два д'н'і; перел'із черес тин; 'матер 'божа через 'воду плиw'ла; через јі'јі чи'хотку полу'чила.

Сполучники: *Шчо (шо)*: про'дав ту 'хату, шчо w Блиста'виці бу'ла; 'ворож тој, шо на 'карти га'даје; пташ'к'і, шо јіх 'ловл'ат'; оце-ж мо'јі 'нижечкі, шчо до 'мене хо'дили (з голосіння).

Ко'тори (кот'ри): 'знахор, ко'тори ба'бам 'шепче; поро'д'іл'а, ко'тора ди'т'а wро'дила (тільки в цих двох речєнн'ях я й чув сполучник „котори“ в такій функції); ко'тори (= хто) при'вичєн, то 'добре (пектис'я на сонці); кот'ре 'јд'іт' (= хто-небудь).

Шчоб: 'треба про'сит' ци'ганк'і, шчоб заворо'жила; треба п'іч за-'сло'нит', шчоб пошча'стилос' (тому, хто йде з хати); бо'јіц'ц'а, шчоб во'на не 'wпала.

Щоб-до (то): щоб із 'ними припр'ігавс'а (=приятелював), до не 'лажали-б; щоб буw 'зразу не хо'вавс', то... щоб було 'врем'я, пошла-б ку'пац'я.

Як, так як, такі-як, як-то, як-дак, хоч як: приче'пивс'а як сл'ота, се'д'у са'ма як 'пучечка; у 'баби ду'ша так, як у га'д'укі; ви'сока як жер'дел'а; як жид тор'гуєц'я; 'чиста як 'шкл'анка (про горілку); 'добра як мед; гл'адимо як 'ока; 'мокри як хл'ушч; твер'ди як 'дерево; дошч 'сипле як го'рохом; же'ре як не w се'бе; 'кв'ітка чер'вона як жа'рина; та'к'і дошч як з від'ра л'ле; ху'доба так як л'у'дина знає; так јіс'ц' як ір'жа за'л'ізо; 'довше очун'али як ле'жали; ја wпе'р'ід 'ви'шла як ти; бил'ш зем'л'і як у нас; не'ма роснут'н'іших л'у'деј як у Блιστα'виці; Гор'пин'і го'да не було, як ја при'шла до јіх; дру'зоју wз'алос' — як шо гни'је; як зас'п'івајем, аж у л'іс'і л'а'шчит'; як 'холодно 'буде, дак не по'јду; хоч як 'п'етуј над ним (=гляди його, дбай за нього), не'ма јо'му по'лехкі; хто 'wm'іє 'плават', тој, хоч як 'глибоко, дак не бо'јц'я; як жи'ва 'буду, то... як 'смеркне, то бо'ј'мос'а; як ко'го 'п'яного побачит', то б'і'да; у став'ку як поосе'н'іје, то 'станут' ко'нопл'і мочит'; во'ни як па'суц'я, то 'тил'кі моро'жок јі'д'ат'; як два'нац'ат' год пе'рејде, то зноу... же'ни (=пасти коні), як не'хто не наже'не; ма'куха як о'л'іј бит'.

шо: „напи'сав пи'сака, шо не розбе'ре ј со'бака“, ја не над'іјавс', шо..., не'хај, шо 'хоче, 'каже.

'хоч-би, хочби-то: 'хоч-би не про'спат'; 'хоч-би во'на ј була, то...

ко'ли-б, коли-б — до-б: ко'ли-б не 'бура; ко'ли-б знат'т'е, шо w 'кума пит'т'е, до-б і д'іти за'брав.

хај: поло'жи ди'тину — хај спит';

а'бо-а'бо: а'бо ја 'пијду, а'бо ти 'пијдеш.

а'би: а'би 'чергу од'бут' (=рос. лишь-бы); а'би ро'бота л'уд'ам була; а'би ден' до 'вечора; а'би з рук (робить).

да ј: моло'диц'а зав'язала 'голову да ј при'шла;

дак: дак ме'н'і не 'можна так.

а'то: дај јо'му во'ди, а'то 'хоче пит'.

аж: на'јівс', аж на'зад 'верне.

Згода слів.

'Іхало ба'гац'ко л'у'деј; ба'гато 'норчиков (щуриків берегових) поле'тіло; по'шло шис'(т) чоло'віков; д'ві ко'ров'і jde (Катол. баба); сто'јит' д'ві вер'бі на 'пол'і (теж); і'де два 'хлопці (теж); 'голуб і го'лубка 'ходить' (теж); 'дес'ат' коса'р'іw 'косит' на Рока'ч'і (теж); буw со'б'і д'ід да 'баба, по'л'ізли на 'граба, а з 'граба да на 'тичку, 'вис...ли ко'пичку („дитяча примовка“); 'бат'ко з 'маткоју до'дому при'шов; ој, же'н'іц'я, 'хлопці, 'хлопці моло'дијі, не бе'р'іт' 'бабок ста'рен'к'іх, а бе'р'іт' моло'дијі; ко'риw у ме'не д'ві 'дијних було; три

'пиз'ніх је 'бери (груші; Арт. С.); дав три ко'п'іжк'і 'м'ідних (Кат. баба й Пріська); ја купила д'ві великих 'риби; два брати по'ганији; 'јіхали три гонча'р'і Лу'б'јан'с'кіји; 'Хведор 'Хведорович по'јіхали?

Рід.

'Кури шос' по'јіло; 'чују (щось) погомо'ніло до 'клун'і; кот'ре јд'іт' (хто-небудь); не надиw'л'ус'а на сво'го 'сина: так'е здо'рове та хо'роше! во'но не там не до'стало, не при'шкурило (= шабля не тільки не поранила, а навіть не доторкнулася до шкури).

У живання відмінків.

Наз. відм.: як 'жива 'буду, то... купив не'важене; так'і глад'к'і пан був; ве'сели је на ро'боту; вин оже'ниw'с'а моло'ди; при'в'із у'с'і гор'шк'і 'ціли; си'дит' у ха'т'і за'микани; ле'жит' сла'би; вин не'коли w 'с'віт'і ве'сели не бу'ваје; ста'рен'ка та'ка 'хата бу'ла; чо'го ти 'ходиш 'боса? по'шow 'боси; вер'нуw'с'а не'ран'ани; 'ста'ри 'будеш, як 'будеш у'се знат'; зако'пала жи'ве ди'т'а; на'кол'ана ко'лодочка бу'ла; шо ја вино'вата, шо во'ни 'билис'а; вона 'бил'ша 'стала; шча'слива го'дина! 'јідте здо'рови і шча'сливи! ц'а ко'била 'буде мо'ја; оста'лис'а 'д'іти 'сироти; не мо'ја 'сила зро'бит' јо'го; 'смал'атина смер'дит' (Кат. баба); за го'роју 'видко 'хата; 'кв'ітк'і позати'кала за 'голову; у'с'і сло'ва запи'сaw; на 'ціли ар'шин боро'да у јо'го; ви 'јдете і w ру'ц'і 'папка у вас; 'іде д'ід, у ру'ц'і 'папка; дошч, не дошч — не шка'рупне (шкуратяна куртка); ден' при 'д'ні пје (що-дня); ден' о'до д'н'а блишше ік 'смерт'і; 'хата w 'хату шу'кали јо'го; ти јо'го не 'бачиw і раз? то'ришні год купив (А. С.); ја с'у нич спaw рос'к'ішно; ме'ні бу'ла-б с'у нич смер'т'; по'шло три чоло'в'іки; уро'дила два 'хлопц'і; 'іде два 'хлопц'і (Кат. баба); 'дес'ат' коса'р'іw 'косит' на Рокач'і (теж); по'шли о'бидва бра'ти (теж); 'треба бу'ло јо'го (овес) шче тој 'тижден' зо' 'брат' (останне речення записано від старої Даниленчихи, що з села Мироцького).

Род. в.: де'в'јатого 'году при'јіхaw; при'јіхaw 'темнојі 'ночі; ноч'нојі до'би бу'ло; л'ітаје шчо 'д'н'а; шчо 'ночі; ба'гато 'норчиkow поле'т'іло; не'д'іл' д'ві; по'шло шис' чоло'в'іkow; як ко'го 'п'јаного по'ба'чит', до б'і'да; 'повна 'шкл'анка во'ди з вер'хом; 'жал'ко ме'ні ко'риwкі ту'јеји; 'крепши, со'лодши 'меду (чув раз — може і вплив рос. мови); не 'нашого сад'ка сад'к'і је;

дај кварту'ха; дај јо'му во'ди, а'то 'хоче пит'; при'несла з 'лісу ло'мач'ч'а; дро'вец' wне'си; за'матују каранда'ша; це, 'д'іду, та'кого карту'за купили? на'дми пузи'ра (А. С.); 'треба wз'ат' но'жа; не ш чо'го ј бор'шчу зва'рит'; 'wр'ізaw на 'праві ру'ц'і ма'зин'ц'а; за'вер'шују стож'ка (А. д.); 'треба завер'шит' стож'ка; да'вај ко'жука; не 'спала ус'у'јеји 'ночі; ко'н'у мо'тузкоју хво'ста перew'јазaw; одор'вaw при'боја; у'з'aw 'камен'а; 'пал'ц'а 'wр'ізaw; по'дај, бе'ри но'жа; ро'сад'ника зро'била; 'дајте 'меншого карту'за; збудо'вaw мли'на; хво'ста

приру'бали (собаці); по'шла до вра'ча вири'ват' 'зуба; у'же ме'ні вин 'вирва'в 'зуба; пуд'собк'і да'ват'; (пиво) два'нац'ат' 'градусов крепи'ни було; так швирг'ну'в горш'ка по'миз нас; л'у'деј диво'ват'; 'хоче по'зичит' ко'н'а;

при'їхали 'риби ло'вит'; до'прат' ц'о'го 'плат'т'а 'треба; да не кру'ти-ж голо'ви! щоб те'бе на'пала кров га'р'ача! (лайка); (кашель) понапа'да'в д'і'теј; w 'клуб'і ме'не бо'лит'; як јі'ї но'гі не бо'л'їли? спи'тајте ста'ројі 'баби; 'просит' го'стеј; 'треба про'сит' ци'ганкі, щоб заворо'жила; не 'будем про'сит' ко'гос' (бо сами зможемо зробити) (А. С.); шчо-ж нам 'бат'ка чи 'матк'і пи'тат'? (мовляв сами тут госпо'дарі) (А. С.); пи'та'вс' Га'в'рила; бере'жи ц'у'їејі 'риби; вин 'учиц'ц'а 'вс'акојі на'уки; не гл'адит' о'дежі; во'ни јіх не гл'ад'ат' (А-ха); 'буде вас гл'ад'їт'; ја ј не ди'ви'вс' јіх (=на їх) (А. С.).

Дав. відм.: ви-б 'нашому 'хлопц'у попле'ли посто'ли; о'простав моло'диц'і бог 'душу (=вмерла); проби'ват' у но'зі 'гус'ї 'дирку; од'р'їза'в со'бац'і хво'ста; о'стриг лоша'ку 'гриву; дам до'ц'ц'і 'кор'жика; 'баб'і дајте; зро'би'в јіј куб'ло; а ра'д'уз'ц'ї шо зро'би'в? не 'знају шо јім ро'бит' (телятам, щоб не бігали); ја ку'пив то'б'ї, 'жинко, 'хустку; ко'н'у мо'тузкоју хво'ста пере'в'язав; при'в'язав ко'н'у до хво'ста; 'курам на'сип! ста'рому хто поди'вује? не 'пра'вда ц'о'му шо рос'казујут'; це 'бат'ку чај; вин 'кажному 'родич; це 'родич ц'о'му 'сторожу; це вам 'буде 'матка; 'Ганна јо'му се'стра; це ко'нец' 'каз'ц'ї; ја то'б'ї 'рада ра'десен'ка, шо ти w 'мене јес'ц' (з пісні); ко'н'у важко; но'гам 'лехко 'стало; ме'ні бај'дуже.

Знах. в.: по'миј 'ложкі; бе'ри 'розвод; т'їло попе'чеш; по'жал'ат' 'литкі; ко'лоди во'зив; 'гуску ску'бе; 'сипте 'јушку! замо'тат' 'палец'; скла'дај там боршч (=кидай в нього картоплю, квасолю, то-що); 'ночі (знах. мн.) не досип'л'ав; роска'жи нам шчос' 'гарне; тра доко'пат' ц'у 'јаму; позич 'шапку; там к'ін' 'ноги пола'маје; 'учиц'ц'а посто'ли 'плести; поло'вину 'чарочк'і 'випив; ц'їц'ку да'вај! ку'рат' 'л'ул'ку; по'к'інеш 'жинку моло'дују; 'кури по'б'дз'о'вбујут' 'јагоди; 'треба 'сви'н'ам дат' по'мијі; 'н'ухат' та'баку; л'їс пере'їд'їт'—'хоч би шчо 'пис'нуло (така тиша) (А. С.); у јо'го поло'вину голо'ви о'стриженојі; запр'а'жи 'пару 'конеј; ме'не кор'тит' щоб шо-'небуд' ро'бит'; коли-б зна'т'т'е, шо w 'кума пи'т'т'е, до-б і д'їти за'брав; поро'с'ата красти; Ро'ман 'свин'ї па'се; 'кури 'коршак похва'та'в; заже'ни о'вечкі, щоб не хо'дили по дво'ру; вин 'пчоли 'маје; 'кури шчос' по'їло, по'шла ко'рови (множина) до'їт'; тра јти во'ли напо'ват'.

Ор. в.: 'їхали ка'линовим 'мостом; не'хај не јде мо'їм 'садом (А. С.); го'роју 'пиде дриб (=через верх, вище куреня А. С.); 'їде 'стежкоју; 'їду 'берегом понад 'р'їчкоју; як ц'у'їеју 'гулицеју пе'ре'јти; ку'шчами ве'де; 'р'їчкоју во'да бі'жит'; кар'топл'а м'їс'ц'ами хо'роша (А. С.); м'їс'ц'ами та'ка тра'ва! там го'роју були ку'шч'ї; дом 'школоју зан'али; 'їдут' ко'нем; 'д'ад'ко 'пароју к'ін'ми 'їде; о'ре во'лами; не 'можу јти пра'воју но'гоју; 'м'їр'ав 'сажн'ом; пошиб'ну'в

зем'лею; во'зами стукот'ат'; к'ін'ми лупот'ат'; дру'зою wz'a'лос' („як шо гни'є“); сл'от'ою при'став; вин ме'ні с'іркою смер'д'іw; ча'стує жо'го одну'єї чаркою гор'ілкою; пилом о'дежа при'пала (В. Куряч); ог'нем пе'че (= болить); на 'берез'і 'наче пужа'рем пере'јшло (раз чув від одного діда); кісло'тою 'очі 'випечу; к'і'єм 'вижену; 'другим те-'л'ам оте'лилас' ко'рова; хот' ти 'запад'д'у запа'дис'а (= нам байдуже); в'ік з'в'іко'вав 'писаром; хо'т'іли 'вибрат' жо'го ца'ром; ти вже па-сту'хом буд'; вин'гогорох („здорови горох“) си'рим жі'д'ат'; Тиш'ка при'знали 'чистим (не слабим на пранці); 'д'іwкою те'бе л'у'биw; як ја те'бе 'паробком л'у'била; не'хај 'другим 'разом куп'л'у (А. С.); тро'єц'кими с'в'а'тами (погул'ајем).

Форми речень.

І w ме'не са'док; не'ма у жіх (яблук) соло'дос'ці і к'іслос'ці; то'д'і 'скоту не 'буде ба'гато у ме'не; Гор'пин'і го'да не бу'ло; не бу'ло жо'му 'моці не'јакојі; 'зроду у ме'не 'зазрос'ці не'ма; у нас је 'сан'і—'тил'к'і роз'бурани (розібрانی); а w жі'ї дом је; у нас чет'верта 'долечка зем'л'і бу'ла; чи то у жо'го 'сива голо'ва (шо така біла)? на 'јавор'і ши'рок'е 'лис'ц'е; у ці 'церкви аж 'троје две'реј; вин 'пчоли 'маје; 'бусел' 'маје 'доwгу 'дз'убку; у'с'а кар'топл'а по'пол'ана; у'с'а кар'топл'а 'випол'ана; на жо'го зем'л'а за'писана; шче wс'і не по'з'бі-рани 'яблока (А. С.); ка'пусту 'випололи; Гриц'ка там похо'вали; при'несли ди'т'а до'дому; уто'рик 'мало шо зароб'или (А. С.); жо'го wбиw grim; не до 'тебе 'п'єц'ц'а, пи'лос'а; ди'т'а ту'єї (жінки), шо (П) 'wбито (Ар-ха); у жо'го за'саджено кар'топл'і 12 дес'а'тин; бо'јц'ц'а, шоб не 'wпасти; бо'јц'ц'а, шоб вона не 'wпала; 'треба про'сит' ци-'ганк'і, шоб заворо'жила; ота'ко ко'лотиц'ц'а (= труситься), шоб 'ви-пит'; 'просит' 'хл'іба шоб да'ли; вин ло'зи на'дер—'буде посто'ли 'плести; та'г ру'бат' ме'ні 'голову; при'шов до су'с'їда пози'чат' 'хл'іба; б'і'жи да 'вирви ци'бул'і—ја 'буду за'смачоват' боршч; 'страшно кор'тит' по'лот'; і 'стригтис' не да'је; кін' не'хај як хоч б'і'жит', то скочу; да'вај в'ідро—на'појім сви'неј; он там три 'тис'ачі гер'ман-'ц'іw у'били; с'в'а'ти-ж гор'шкі не 'л'іпл'ат'; 'наша 'д'іwчина не та'ка, як 'ваша; (по'шов) до ту'єї 'д'іwк'і 'хати; а во'на подо'баје жо'го; де те'бе схо'ват'; ме'ні бај'дуже про 'ц'ују 'д'іwчину; ме'ні з не'д'ілі (= наступного тижня) шоб і по'шиw (чоботи! А. С.); тој по 'сами пе'р'ід 'зробит' (раніше за всіх); во'на по 'сами пе'р'ід сто'јала (спе-реду); те'пер за wсе 'добре 'стало (= всіма сторонами).

Ю. ВІНОГРАДСЬКИЙ

ДО ДІЯЛЕКТОЛОГІЇ ЗАДЕСЕННЯ

ГОВІРКА м. СОСНИЦІ ТА ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ ПРО ГО-
ВІРКИ СІЛ СУСІДНІХ РАЙОНІВ

I.

ДІАЛЕКТИЧНА МЕЖА В СОСНИЦЬКОМУ НАДДЕСЕННІ. ТЕРИТОРІЯ ПОШИРЕННЯ СОСНИЦЬКОЇ ГОВІРКИ.

Північно-українські говори Чернігівщини поділяються на дві групи, що відрізняються одна від одної неоднаковою вимовою у відкритих складах ненаголошеного *o*; в одній групі вимовляється воно як звук *o*, а в другій групі в таких випадках виразно чути *a*. Через це говори першої групи звуть окучими, другої — акучими. В кожній групі спостерегаються ще й інші особливості. Напр., в акучих говорах, як звичайне з'явище, зустрічаються дифтонги: \widehat{ie} (із *ɲ*), \widehat{uo} , \widehat{ue} , \widehat{ya} (із \bar{o}), \widehat{yo} , \widehat{ye} (із \bar{e}), а в говорах окучих маємо на їх місці монофтонг *i* або звуки *ji* (із *ɲ*) та дифтонги \widehat{ui} , \widehat{yi} (із \bar{o}), \widehat{yi} (із \bar{e}). До того-ж в говорах акучих в артикуляції дифтонгів основну роль відіграють елементи *y*, *'y*, а в говорах окучих ці елементи дифтонгів загалом мають меншу силу ніж *u* та *i*.

Наведені відзнаки в звязку з деякими іншими особливостями дали підставу К. П. Михальчукові¹⁾ віднести згадані групи говорів до складу двох окремих різноріччів, а саме — акучі говори до „властиво-сіверського“ різноріччя (а його Михальчук зараховує до „поліського“ наріччя української мови), а говори окучі — до „сіверсько-українського“, чи „ніженсько-переславського“ різноріччя (що його Михальчук включив до складу „українського“ наріччя цієї мови).

За межу, що з територіяльного погляду відділює зазначені групи говорів, звичайно визнають р. Десну (починаючи від кол. Новгород-сіверського пов. аж до того місця, де вона вливається в р. Дніпро), а на північному сході — лінію, що розділює кол. повіти — Глухівський та Новгород-сіверський. Прим., К. П. Михальчук, розмежовуючи „сіверсько-українське“ різноріччя і „властиво-сіверське“, зазначає, що перше займає всю площу Чернігівської губ. на південь від р. Десни, за винятком Новгород-сіверського повіту, а друге (разом з „сіверсько-великоруським“ різноріччям) — сливе всю північну частину цієї губернії до р. Десни, місцями прориваючись

¹⁾ Див. його працю: „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчїями Галичины“ в виданні „Труды Этногр.-Стат. Экспед. въ Зап.-Русск. Край“, за редакц. П. Чубинського, т. VII, в. 2, Спб. 1877.

на південь від Десни, особливо в межах повітів Козелецького та Остерського.

Але-ж відхиленя від оцієї природної межі згаданих діалектичних груп, тоб-то від р. Десни, чимало знаходимо і в інших повітах. Напр., говори акучі трапляються на південь від р. Десни і в кол. Чернігівському пов., де вони сягають сливе до меж кол. Ніженського пов., а також і в багатьох місцях кол. Глухівського пов., напр., у таких протилежних кутках, як с. Локотки¹⁾ та с. Холопково²⁾, в яких панують типові для „властиво-сіверських“ говорів особливості.

Можна також знайти відхилення і в інший бік та навести багато відзнак „сіверсько-українського“, чи „ніженсько-перечаславського“ різноріччя на території так званого „Задесення“, тоб-то на північ від р. Десни³⁾. Це — низка окучих говірок кол. Сосницького пов. на правому березі р. Десни, які охоплюють досить значний район населених пунктів, особливо навколо м. Сосниці, в східній частині „Сосницького Степка“. Цей район на Михальчуковій карті⁴⁾ віднесено до „властиво-сіверських“ говірок, а навсправжки говірки цього району (належить до нього і сама Сосниця) мають так багато рис спільних з групою „сіверсько-українських“ говорів, що виникає питання, чи не треба-б віднести їх до останньої групи.

Через це я й маю намір подати тут відомості про такі особливості однієї з говірок Наддесення Чернігівщини, які-б могли дати матеріал для вирішення питання про місце цієї говірки в системі говорів української мови.

Питомі загальні риси тієї говірки, що про неї буде мова в цій розвідці, панують у смузі місцевостів, яка тягнеться головним чином по лівий бік від р. Десни, зокрема у Наддесенні кол. пов. Сосницького, заходячи тут і на правий бік від р. Десни в південно-східньому кутку цього повіту, де вони спостерегаються в м. Сосниці та поспіль в сусідніх з нею місцевостях, охоплюючи такі села: В'юнище, Загребелле, Мале 'Усте (або 'Устечко), Спаське, Кудровку, Киріївку, Лави, Воїнку, Баб'у, Ольшане, також Куковічи й Максаки (по правий бік від Десни), Велике 'Усте, П'екаров, Кнуті, Нехайву й Шабалинов (по лівий бік від Десни) і цілу низку великих хуторів, що прилягають до зазначених сіл, напр., Гап'ошківку, 'Якличі, Андріївку, Філоновку, Масалайовку, Г'утище, Труби, Чаші, Веселе (Веселій Мли-

¹⁾ А. Соболевській, „Малорусское нарѣчіе“ — Живая Старина, 1892, кн. 4.

²⁾ Мої власні спостереження. Так і далі скрізь, де я не покликаюсь виразно на авторів.

³⁾ Розумію місцевість на правому березі р. Десни, а не на лівому. Роблю цю увагу через те, що лівий берег Десни у людности правого берега її також зветься „Задесенням“. Отже слід відрізнати цю назву від першої як місцеву.

⁴⁾ Див. Труды Этногр.-Стат. Экспед. т. VII, в. 2 (Спб., 1877).

ндк, або Ганновка), Степок (або хут. Тендітного), Волинські хуторі (по правий бік Десни), хут. Синіютинські: Мінченка, Науменка, Дудки, Лисянських й інші (по лівий бік од Десни). На захід, північ та північний схід від м. Сосниці окучі говірки цих сіл та хуторів межують з північно-українськими акучими говірками: с. Макошина, с. Слобідки, м. Мені, сс. Величковки, Киселівки, Домашлина, Савинок, Козленіч, Чорнотич, хут. Ляшковців та сс. Купчич, Змітнева й Конятина (останнє кол. пов. Кролевецького)¹⁾, а на півдні та найближче на південному сході (в околицях м. Нових Млинів) говірки першої групи населених пунктів зливаються з південно-українськими говірками кол. пов. Борзенського й Конотіпського, що повстали на основі північній²⁾.

Йдучи від м. Сосниці в різних напрямках та прислухаючись, почуємо, що говірки першої групи (окучі) мають в тому чи іншому селі або хуторі свої особливості, але це будуть такі тонкі нюанси, що говірку м. Сосниці можна визнати за типову для всієї цієї групи. Проте-ж застерегаюсь, що далі, за винятком тих випадків, коли буду покликатись на інші місцевості, я наводитиму дані із говірки м. Сосниці³⁾, бо в цьому місті та в його околицях мені довелося познайомитись з цією говіркою краще, ніж в інших місцевостях, і із пісень тутешньої людности, і спостерегаючи здавна живу розмову сосничан-селян в тих словах та виразах, які становлять загальне основне тло їх природньої говірки, коли ці слова та вирази вимовляють вони без усякої штучности та принуки⁴⁾.

¹⁾ На лівому березі р. Десни акання спостерегається в сс. Бутівці та Бондарівці. Воно здавна входить тут клином або зубцем на територію говірок окучих від східно-північної сторони через м. Меню та сс. Слобідку й Макошин. Поруч з цим, на захід од с. Макошина, маємо зубець в інший бік. Це — акання, що входить тут через сс. Куковичі й Максаки з Борзенщини. В сс. Ушні, Блистіві й далі вниз по Десні, на правому її березі — акання, на лівому, проти с. Ушні, — в с. Волвиці (кол. пов. Сосницького) — окання.

²⁾ До таких говірок, власне перехідних до південних (див. працю В. Ганцова, Діалектологічна класифікація українських говорів — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. IV, 1924), я залічую всі ті говірки без дифтонгів, в яких давнє \bar{o} перетворилось в u , що инводі артикулюється як російське y , от як в говірці м. Батурина (кол. пов. Конотіпського); а вже сусідню з ним говірку с. Голов'янки (кол. пов. Борзенського), де дифтонги переважають, відношу до говірок північно-українських.

³⁾ Далі терміни: „говірка м. Сосниці“, „наша“, „Сосницька говірка“ вживатимуться в однаковому значінні.

⁴⁾ Відомості, що їх наводжу в цій розвідці, становлять результат спостережень моїх за час головним чином з р. 1889 до р. 1914.

II.

Ф О Н Е Т И К А.

Голосні.

Загальне тло говірки сосницької, це — основні риси, спільні й іншим говіркам мови української, але деякі фонетичні й морфологічні особливості призводять до того, що нашу говірку треба залічити до складу північного наріччя цієї мови.

Голосні *e, u*. Головна риса, що служить за підвалину, щоб віднести говірку міста Сосниці до української мови, а разом з тим сильно відрізняє цю говірку від так званих [мішаних говорів, або перехідних до білоруських та російських (які спостерегаються в кол. пов. Городницькому та Новгород-сіверському), це — непохитність твердої вимови звуків *e, u*, які походять із давніх м'яких *e, u*¹⁾. В таких, напр., словах, як: се'ло, зем'л'а, 'тепло, 'легко, 'тихо, 'сила, не'сти, пле'сти, се'редина, сирот'ина — звуки *e, u* в м. Сосниці вимовляються скрізь твердо, але-ж значно м'якше, ніж *э, ъ* в говорах російських²⁾. В цих звуках в м. Сосниці почувается такий ступінь твердості, який характеризує говірки південно-східньо-українські, де, як і в сосницькій говірці, первісне *ѣ* (напр., в слові сын) та давнє м'яке *и* (напр., в слові сила), збіглися в одному звукові середньої твердості. Щоб більш відтінити, як правило, твердість вимови в м. Сосниці давнього *e*, треба зазначити, що така твердість охоплює в нашій говірці й ті випадки, кола в російській мові замість *e* чути 'о. Такі, напр., слова й відмінки слів, як: зе'лениј, бе-

¹⁾ Чи власне отвердіння приголосних перед *e, u*.

²⁾ В районі нашої говірки, напр.; в с. Лавах можна почути тверде *и* в словах: спа'сеније, благосло'веније, 'соли, 'радошти (відм. родов.), хриси'јане й т. п. В тому-ж селі Лавах твердо вимову маємо і в слові зи'ма, а це-ж, відомо, з'явище рідке (зустрічається в кол. пов. Берестейським). В цьому-ж районі й назву колишньої „метрополії“ сіверської часто можна почути з твердим *и*: Чер'нигов, — але-ж щиро сіверські фонемі, Черн'ігов, Черн'егов, або Черн'іегов. Звук *и* після гортанних та на початку слів трохи м'якший, ніж після інших приголосних, але твердіший від російського *і*. Кажучи про тверді *e* та *и*, я маю на увазі й те чи инше отвердіння приголосних. Отже на початку слів твердість *e* та *и* (И'ван) від приголосних не залежить.

'реза, ко'нем, зем'леју, вимовляються у нас з твердим *e* замість російської вимови: зелёный, берёза, конём, землёю ¹⁾).

Вимові голосних *e*, *и* з ступенем середньої твердості (яка чувається в Сосниці) відповідає в деяких селах твердіша вимова, така сливе, як у російській мові в звуках: *э, и*, тоб-то вимова такого типу, як у деяких західньо-українських говорах. Випадки такої вимови часто спостерегаються і на північ від м. Сосниці, напр., в хут. Веселому і в с. Лавах, і особливо на південь від неї, напр., в сс. Великому Усті й Пекарові ²⁾). Але в акучих говірках „властиво-сіверського“ типу, суміжних з нашою говіркою, напр., в с. Козленичах — звуки *e*, *и* вимовляються так само, як в м. Сосниці, тоб-то звичайно з ступенем середньої твердості, яка характеризує й говори південно-східньо-українські.

Голосний *o*. Характерна й важлива риса нашої говірки, що споріднює й щільно зв'язує її з іншими суто українськими говірками, це виразність артикуляції *o*, і в складах з наголосом, і без наголосу, на початку та в середині слів, і в кінці їх. В словах: мо-ло'дик, опо'лонка, до'лон'а, 'долото, обе'ремок голосний *o* скрізь (по всіх складах) вимовляється однаково виразно, як звук *o*, ніде не переходячи в звук *a*. Ця риса, що відрізняє говірку сосницьку від говорів південно-російських, білоруських та деяких північно-українських, ставить нашу говірку в межі говірок окупих.

Не перешкоджає цьому перехід звука *o* в *a* в небагатьох словах, напр., га'р'ілка, Ма'с'іј, пане'д'ілок, ма'тузка, за'зул'а, бо подібне спорадичне *a* в м. Сосниці це — виїняткове з'явище, яке спостерегається в цих словах і в багатьох інших говірках південно-східньо-українських, що повстали на основі північній. Що окання це — питома й стала з'явище в сосницькій говірці, видно з виразної вимови звука *o* в тих випадках, де в російській мові стоять: *a*, *и* або *e*, як

¹⁾ Також виразно вимовляється в сосницькій говірці звук *e* в таких випадках, як, пра'чем, но'жем, дор'іщем, не перетворюючись в *o*. Те-ж і в сусідніх селах, напр., в с. Пекарові, де кажуть: ду'шеју. Поряд з цим російській вимові: человек, пшено, щєка, шестой у сосницькій говірці відповідає українська вимова: чолов'ік, пшоно, щока, шостий (власне без *j*: шости, зелени й т. п.). Я наводжу ті приклади, які становлять правило, взявши їх головним чином від старих людей (хоч часто можна почути типові фонемі й від малих дітей). Застерегаюся в цьому, бо іноді почуєш і запозичені: „ус'о“, „дал'око“, а в дітей, що вчаться в школі, чувається вже значний вплив літературної мови української.

²⁾ Напр., в таких словах та відмінках, як: стре'лец', да'леко, хо'дили, 'бачили — часто чути дуже тверді *e*, *и*. Теж спорадично зустрічається, і в самій Сосниці, і в словах рядових, і в іменнях називних, напр., ка'лина, бру'слина, Чепе'лиха (рукав р. 'Убеди), Ля'ман, Жура'в'лине (болота в околицях м. Сосниці), то-що. Мені не трапилось спостережати тут в звуках *и* чи наголошених, чи ненаголошених артикуляцію їх з відтінком *e*. Пам'ятаю, що для мене було несподіванкою почути такий помітний відтінок з уст людини, яка була родом, здається, з Київщини.

ото: ко'зак, Опа'нас, О'лена, О'рина, то-що¹⁾, або в закінченнях в кличному відмінку на *о*: т'уі'тко, д'і'вчино, На'талко, або-ж в закінченнях в називному відмінку в словах: бат'ко, д'ад'ко та в призвищах з закінченням на -енко, то-що.

Трохи частіш ніж в Сосниці випадки артикуляції *о* з відтінком *а* спостерегаються в с. Киріївці (9 верстов на північ від Сосниці) та в хут. Гутищі (6 в. в тому-ж напрямку), проте-ж характерна риса говірок цих пунктів — окання. В с. Кудровці (15 в. на північній схід) акання ніби бореться з оканням й останнє цілком перемагає. В м. Мені та в сс. Макошині, Слобідці, Олександровці, Карюковці та Козленичах маємо зовсім розвинене акання, хоч і не в такій силі, як в говірках білоруських. В цих пунктах, де говірки полісько-українські з твердими *е*, *и* на місці давніх м'яких, в протилежність таким, напр., фонемам, які чути в говірках білоруських, як ото: м'а'н'е, т'а'б'е, т'а'п'ер, с'а'ло, маємо: те'пер, се'ло, то-що²⁾.

Довгі голосні \bar{o} , \bar{e} . Із тих властивостей, які відрізняють говірку сосницьку від говірок південно-українських³⁾, перше місце займає з'явище переходу коротких голосних *о*, *е* в довгі \bar{o} , \bar{e} . Як наслідок такого перетворення звуків *о*, *е*, спостерегаємо в Сосниці дифтонги: \bar{u} (із *о*, зрідка після *л* — $\bar{u}i$) та \bar{y} (із *е*), причому помічаємо, що друга (кінцева) частина цих дифтонгів звичайно переважає над першою: ру'идна, дору'ижка, ну'ичка, сту'ил, ву'ин, ву'из, тху'ир, гу'ист', голу'і'вка, долу'і'вка (частіш: голу'и'вка, долу'и'вка), прин'у'іс, сл'у'і-зон'ка, т'у'і'тка, пл'у'і'тв, л'у'ід. Цікаво, що можна спостерегти тут в вимові тієї самої людини (яка народилась і виросла в Сосниці) і дифтонги й чисті монофтонги: *и* (із *о*), або *і* (із *е*), як ото: до'рижка, при'н'іс, 'ви'ско, особливо в слові 'тил'ко, або 'тил'ки, також в займенниках: ми'ї, тви'ї, сви'ї, вин та й загалом у словах односкладових, коли вони через своє місце, яке займають в реченні, не вимагають наголосу, напр., 'Боже ми'ї, 'с'в'іте ми'ї, у 'темну ни'ї, на 'то'ї бик⁴⁾. Це з'явище може доводити нахил до переваги другої частини дифтонгів і до перетворення їх в монофтонги. Але-ж чисті звуки *и*, чи *і* значно рідше зустрічаються у нас, ніж дифтонги, і менш характерні для говірки м. Сосниці.

¹⁾ В м. Сосниці та в с. Пекарові можна почути: до'ва'ї, то'бак.

²⁾ Села та хутори навколо м. Сосниці з говірками окучими перелічено вище. Вони належать до таких адм.-тер. районів: Сосницького, Коропського, Чорнотицького та Менського округи Конотіпської. Найбільш віддалений від Сосниці населений пункт, де панує окання, це — великі хутори Волинські. В них *е* кутки, що лежать від р. Десни за 25 верстов на північ, сягаючи до Хавдівки, хуторя вже акучого.

³⁾ Застерегаюсь, що й далі я буду наводити деякі відзнаки нашої говірки — спільні з говірками південними, бо ці риси — тісно вплетені в низку властивостей говірки сосницької.

⁴⁾ Звук *и* в монофтонгу й дифтонгу із *о* — дуже твердий, рівний російському *и* (стыл, стуыл).

З другого боку, слід відзначити, що і в Сосниці і в її околицях (напр., в сс. Пекарові та Киріївці) можна зустрінутись з таким подовженням першої частини дифтонгів, що друга їх частина зовсім не чувається: вун, мурґ, Пуґло (болото в околицях с. Пекарова), то-що.

В сусідніх акучих говірках поширені дифтонги \widehat{uo} , \widehat{yo} (с. Козляничі), а коли й трапляються в суміжних акучих говірках іноді дифтонги \widehat{ui} , \widehat{yi} , то в них бере перевагу перша частина складного звуку (сс. Слобідка, Макошин). В говірці сосницькій дифтонги спостерегаються, за рідкими винятками, тільки в складах наголошених¹⁾. Краще кажучи, — як загальне правило слід визначити, — що в тих випадках, де над \bar{o} , \bar{e} стоїть наголос, ми сливе завжди зустрінемо дифтонги, а не монофтонги, і що в складах ненаголошених, навпаки, сливе завжди зустрінемо з монофтонгами. Як винятки з цього загального правила для складів наголошених вкажу слова, які в Сосниці більш вживаються. Це прикметники: сере'дул'ши (тут частіш чути монофтонг u ніж дифтонг \widehat{ui}) та ма'л'усен'ки поряд з ма'лесен'ки (як і інші прикметники цього самого типу, напр., то'н'усен'ки), злучник нуж, в якому монофтонг u утворився із e (пор.: російське неж, нежели, південно-українське — ніж)²⁾, прийменник пуд, в якому завжди чути монофтонг u (пуд 'деревом, пуд сто'лом), прийменник круз (круз 'зем'лу), який сливе завжди вживається з монофтонгом u , а тимчасом прислівник скруиз' має сливе завжди — дифтонг \widehat{ui} , також і ті слова, в яких маємо підсилення основного e , так що воно не відрізнялось від \bar{e} , це — ті слова, де перед e ще довго зберегались м'які звуки приголосні, коли в звичайних випадках вони вже зробились твердими. В таких випадках в м. Сосниці виразно чути монофтонг i , як ото: 'зі'л'л'е, ве'сі'л'л'е, по'с'т'іл', за'т'ісуват', 'ж'м'ін'ка.

Що-ж до складів ненаголошених, то в таких складах спостерегаються в м. Сосниці, як звичайне з'явище, такі випадки монофтонгів (із o), в яких південно-східні говірки дають i з м'яким приголосним, а саме:

1. Спільний з південними говірками на північній основі перехід o в u , що спостерегається завжди в місцевім відмінку одн. прикметників, займенників та числівників чол. і сер. р., як ото: на 'бистрим, на зе'леним, у по'лив'яним, на 'самим, на чет'вертим, і дуже часто —

¹⁾ Це так було і в м. Баришполі (кол. пов. Переяславського) ще в 70 рр. XIX ст. (Про говірку м. Баришполя див. в „Трудахъ Этн.-Стат. Экспед.“, т. VII). Вс. Ганцов за свідчує, що тепер в Баришполі замість дифтонгів чути монофтонги (Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н., кн. 4, стор. 97).

²⁾ Сосницьку вимову цього злучника — нуж — чути і в інших говірках поліських, напр., у відомій в діалектологічній літературі говірці с. Рудьківки Козелецького пов. (Див. „Труды Этн.-Стат. Экспед.“ т. VII, де Рудьківку зазначено в Остерському пов.).

в місц. та дав. одн. тих самих частин мови р. жін.: на 'бистриї, на зе'лениї, 'бистриї, зе'лениї, то-що¹⁾). Подібні-ж з'явища зустрічаємо в польській мові, часто в білоруській, а іноді й у російській (на „етим“ мeste). Такий перехід в закінченнях місцевого (й давального) відм. прикметників ж. р. знаходить пояснення в нахилі до уподібнення закінчень прикметників ж. р. до форм прикметників р. чол.²⁾

2. Перехід *o* в *y* в небагатьох словах. З-поміж них найчастіш вживаються отакі: 'пробу, спа'сибу, 'покул', 'зокул' (за той час поки), 'потул', ву'идкул', ву'идтул', іноді: вудкул'л'а, вудтул'л'а (поряд із: 'поки, 'поти, 'зоки, ву'идки, ву'идти, або й ву'идтил'), також і слова, що зложені з прийменником пуд: пудни'мат', пудпли'ват', то-що³⁾). Подібні випадки зрідка зустрічаються і в тих говірках українських, де дифтонги вже зникли, перетворившись в звуки: *u*, *i*. Отакі, напр., слова з монофтонгами *y*, 'у, як: пуд, 'мат'унка, 'пробу — поширені в деяких говірках південно-українських (власне — перехідних до південних), напр. — м. Батурина, с. Голенки, кол. пов. Конотіпського й инш.⁴⁾

3. Збереження давнього *o* в решті випадків в складах без наголосу, де монофтонг *o* зберігся і в північних і в дуже багатьох говірках південно-українських, що повстали на основі північній: 'Сидор, 'Хведор, 'старост', по'йти, w кон'ц'і, то-що. Це з'явище охоплює значно ширшу територію, ніж попереднє⁵⁾).

Такі самі три випадки спостерегаємо в говірці сосницькій у складах ненаголошених з давнім *e*.

1. Перетворення *e* в *i*, що спостерегається як звичайне з'явище, раз-у-раз в місцевім відм. одн. прикметників та числівників чол. та сер. р., напр., на 'син'ім, на 'треїт'ім, та як дуже поширена особливість в місцевім та давальнім відм. одн. тих самих частин мови р. жін.: на 'син'ії, 'треїт'ії⁶⁾).

2. Перехід *e* в 'у в небагатьох словах. Із них частіш зустрічаються: 'мат'унка, ву'идс'ул', 'пос'ул'⁷⁾).

¹⁾ Іноді можна почути замість цього: на зе'ленуї, зе'ленуї.

²⁾ Можливо, що в обох випадках переходу *o* в *u* (в Сосниці) допомагав загальний нахил в нашій говірці до переваги другої (кінцевої) частини дифтонгів.

³⁾ Це-ж відомо, що слова: покуль, потуль зустрічаються й по-за межами української мови: в багатьох говірках білоруських та російських. В м. Нових Млинах та в хут. Марієнталі (кол. пов. Сосницького) кажуть: видти'л'а. В Сосниці, окрім наведених випадків переходу *o* в *u*, я спостеріг такий перехід ще в слові оби'конниц'і.

⁴⁾ Див. „Малорусское нарѣчіе“ А. Соболевського („Живая Старина“ 1892, кн. 4), який відзначає в говірках: м. Батурина „пуд“, а с. Голенки „далебу“.

⁵⁾ Див. працю В. Ганцова „Діалектологічна класифікація укр. говорів“ в „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ У.А.Н., IV, 1924, ст. 90—103.

⁶⁾ При: 'син'уї, 'треїт'уї.

⁷⁾ При ву'идси, ву'идси'. Я стверджую, що різні фонемі в тому-ж самому слові, навіть у тій самій людині, справді існують в Сосниці та в її околицях. Це з'явище пояснюється тим, що в нашій говірці одбиваються впливи північно-українських та пів-

3. Збереження звука *e*, з отвердінням попередніх приголосних, в решті випадків, де він зберігся в багатьох говірках і поліських і перехідних до південно-українських, як ото: 'камен', пе'сок (частіш ніж пи'сок), 'пошест', 'осен', вед'ро й т. п. Слід відзначити, що під наголосом, який підсилює *e*, на місці цього звука виникає у нас *i* з попередніми м'якими приголосними. От, напр., в Сосниці кажуть: ка'м'ін'н'е, о'с'ін'н'і, 'в'ідра (або 'в'ідра).

Давнє *ъ* теж дає ряд звукових змін в говірці сосницькій, проте-ж *ъ* дифтонгів у нас не утворює¹⁾. Ось ті зміни:

1. *ъ* переходить в монофтонг *i* (м'яке), і в коренях слів, в складах наголошених: 'с'іно, хл'іб, 'р'ічка, і в закінченнях речівників в давальнім та місцевім відм. одн. р. жін. та в місцевім відм. одн. чол. і сер. р., незалежно від наголосу, раз-у-раз з пом'якшенням приголосних *z*, *k*, *x*, як ото: ру'ц'і, 'р'іц'ц'і, но'з'і, на но'з'і, у 'стр'іс'і, у моло'ц'і, на 'луз'і²⁾. Цей перехід давнього *ъ* в *i* становить в нашій говірці загальне правило також і в дієсловах, прислівниках та й в інших частинах мови.

2. Після губних приголосних *б*, *в*, *м*, *п* — *ъ* переходить в складах наголошених не в *i*, а в *ji*, напр., 'в'ітер, 'м'ісец, 'м'істо, 'п'івен', в'ік, 'б'ідни, 'П'іс'н'а (озеро, колишній рукав р. Убеди). До цього-ж з'явища треба віднести подібні випадки в таких словах, як: п'іч, м'іч, де звук *i* виник, певно, як і в словах: 'з'іл'л'е, ве'с'іл'л'е із *ъ*, чи краще кажучи, із *e*, що давніш подовжилось, причому подовження довго в ньому зберегалось. Наведені слова можна почути в Сосниці також із монофтонгом *i* без *j* ('в'ітер, 'м'істо), але така вимова — менш характерна для нашої говірки та її околиць (напр., хут. Веселого³⁾), особливо в устах старих людей. Між иншим звук *j* перед *i* в наведених випадках характеризує багато говірок різноріччя „ніженсько-

денно-українських говірок, в яких, з одного боку, збереглися уламки давньої мови сіверян, а з другого, — зафіксувались риси говорів типу західньо-українського. До речі сказати, різноманітність фонем спостерегається особливо в тих випадках, які сами являють собою з'явище перехідне, напр., дифтонги, де хитання в той чи инший бік — зрозумілі. Ці спостереження мої торкаються більш часу давнішого (перед 25—30 роками). За останні роки помічав я більший нахил нашої вимови до монофтонгізації дифтонгів.

¹⁾ У протилежність до сусідніх говірок акучих „власливо-сіверського“ типу, напр., говірок сс. Олександрівки та Козленич, де *ъ* під наголосом переходить в *ie* (л'іес), а без наголосу в коренях слів найчастіш переходить в *e* тверде (ле'си), в закінченнях — в *i* м'яке (у 'л'іес'і). Загалом дифтонг із *ъ* не має непохитності. От, напр., в акучих говірках сс. Слобідки й Макошина поспіль зустрічаємо навіть в складах наголошених то монофтонг *i*, то *ъ* = *ie*. Теж саме й в інших суміжних говірках „власливо-сіверських“.

²⁾ Ті випадки, що можна почути у нас приголосні *z*, *k*, *x* без зміни (частіш зостається *k*) перед *i* та *u* із *ъ* (на 'р'ічки, на 'кладки) — пояснюється недавнім впливом мови російської. Це видно з порівняння вимови старих людей із вимовою молодших.

³⁾ В м. Сосниці такі форми імперативу, як: п'іт', б'іт' вживаються частіш, ніж: 'п'іте, 'б'іте.

перейславського“, — от, напр., в м. Баришполі зазначено: пїт', обїд¹⁾. На це *j* можна дивитись як на слід дифтонга із *ъ*, що дало низку отаких змін: *ie*, *ii*, *ji*. Я вважаю за підтвердження цієї думки те, що, коли давнє *ъ* в таких словах, як вѣтеръ, пѣсня, мѣсто, вимовляється в Сосниці не в вигляді *ji*, а як монофтонг *i*, то це *i* звучить особливо м'яко та довго, ніби посвідчуючи, що тут ще недавнечко був складний звук, який нагадував подвоєне *i*. Саме так звучить воно (*i*) й після інших приголосних (д'ід, с'іно, хл'іб), але з'єднання звуків *ji* утворилось в нашій говірці тільки після губних приголосних, завдяки особливій їх твердості²⁾. Існування в акучних сусідніх говірках дифтонга *ie*, який має нахил до переходу в звуки *je*, в зв'язку з наведеними даними, приводить до висновку, що звук *j* при збігу губних із звуком *i* (із *ъ*) повстає як склад, а не прийшов тут як зовнішній звук у вигляді якоїсь вставки³⁾. За таку вставку не можна тут визнавати *j* через те тільки, що подібні вставки зустрічаються в таких, напр., словах, як сосницькі: 'трейт'і, 'гоїстри, коїстру'бати, куп'л'іт', див'л'іцца, або через те, що в сосницькій говірці *j* відзначається тією сталістю, яка характеризує багато говірок різноріччя „ніженсько-перейславського“⁴⁾.

М'яке *i* після губних, або-ж м'які губні зустрічаються як виняток в говірці сосницькій в тих випадках, коли безпосередньо перед губним стоїть зубний приголосний, який теж змякшується. напр., с'в'іт, з'в'ір, 'с'в'іжи, д'в'і (з аналогії до нього й — 'лед'в'і), с'м'іх, с'п'іват', 'ж'м'ін'ка. Таке-ж саме з'явище спостерегається у нас в подібних випадках, коли після губного звука стоїть 'а, напр., в слові с'в'атит'. Поза цими випадками губні звуки перед *i* (із *ъ*) в нашій говірці не змякшуються. Отже й звук *i* тоді звучить твердо, як південно-східне *и* середнього ступеня твердості. Саме так воно артикулюється в закінченнях давального та місцевого відмінків одн. р. ж. речівників та в місцевім відмінку одн. чол. р. незалежно від наголосу, як ото: гу'би, на гу'би, со'ви, на со'ви, на 'ниви, на 'липи, у 'каadowби, на У'ступи (Уступ — це устя річки), також в займенниках: со'би, то'би. Таке з'явище, що зустрічається в багатьох говірках західно-українських, можна спостерегати в Сосниці також і в коренях слів, але тільки в складах ненаголошених: ви'нок, бил'мо, би'жу, ми-хо'ноша.

¹⁾ Таке-ж саме з'явище можна спостерегти і в деяких поліських говірках західніх.

²⁾ Пор.: пјат', 'вјалит', вјаз.

³⁾ Див. у Потебні: Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи — Филологич. Зап., р. 1870, стор. 69.

⁴⁾ От, напр., в Сосниці кажуть: до јо'го, до јі'ји, на јо'му й т. п. без *н* (форми з *н*, напр., до нього не трапляються зовсім); в словах: дву'їјчи, 'трејчи *j* у нас непохитно зберігся (нема виразів: двічи, тричи); в дієсловах, зложених із јти, јмати, *j* иноді не викидається: 'вијду, 'пријmemo (хоч треба сказати, що часто в цих дієсловах звук *j* випадає, особливо при тій допомозі, яку робить тут ненаголошеність складів: уви'шов, прин'али).

3. Особливу категорію звукових змін дає давнє *ъ* тоді, коли воно в нашій говірці, в коренях слів, в складах ненаголошених артикулюється як *e* тверде, що спостерегається в багатьох говірках різноріччя „ніженсько-перейславського“. Проте-ж у говірці м. Сосниці таких випадків не дуже багато. Отже зазначу слова (первотвори): бе'да, ме'на ¹⁾, стре'ла, це'на та вивідні від них, напр., проме'н'ат', заце'нит', то-що ²⁾. В тих випадках, коли в цих словах буває наголос на тому складі, де давніш було *ъ*, тут з'являється *i* м'яке, напр., 'ст'інка, 'стр'ілка ³⁾. Це з'явище тотожне з тим, коли *i* м'яке виникає під наголосом в випадках, де маємо подовження давнього *e*, напр., в словах: вед'ро, 'осен', які дають звук *i* під наголосом, от як: 'в'ідра (або 'в'їдра), о'с'ін'ні й т. п.

Коли проаналізувати окремі випадки змін давнього *ъ* та поставити їх у зв'язок із з'явищами зміни цього *ъ* в говірках акучих, то можна прийти до висновку, що в процесі розвитку звукових змін в говірці сосницькій відбився той період, коли давнє *ъ* вимовлялось як *ie* з нахилом до переваги другої (кінцевої) частини дифтонга.

Цей нахил, можливо, як спадщина давньої мови сіверян, поволи призводив до зникнення звука *i* в дифтонгу *ie* та до перетворення його в *e*. Підтвердження цієї думки маємо в прикладах звукових змін *ъ* в говірках сіверських (ст'ъны, ст'ієны, 'ст'єни). Але, судячи з того, що випадки *e* твердого на місці *ъ* в сосницькій говірці — нечисленні, можна припустити думку, що процес переходу дифтонга *ie* в *e* з самого початку припинено було процесом підсилення звука *i*, певно, під впливом тих більш південних говірок, що характеризуються перевагою звука *i* ⁴⁾. Коли почався процес підсилення звука *i* в нашій говірці, дифтонг *ie* ще тут панував, поряд із чим тільки в деяких словах, в складах ненаголошених, *ie* вже перетворилось в *e*, перед котрим швидко приголосні поробилися тверді (ст'ъна, ст'єна, стена) ⁵⁾. В говірках акучих, що відзначаються більшою архаїчністю

¹⁾ Повстало при зміні наголосу із: 'м'на, чим пояснюється і місцева вимова назви містечка Ме'на (м. Ме'на — з давнього часу пункт обміни). Подібним чином можна пояснити й вимову назви нашої річки 'Убед' (від кореня „б'д-“).

²⁾ В інших словах (первотворах) в Сосниці помічав я на місці *ъ* — *i* м'яке, як ото (завсіди): з'в'ізда, л'і'пит', н'і'ми, с'л'і'пи і т. и. В сусідніх говірках окучих на північ від Сосниці *e* на місці *ъ* зустрічається частіш ніж в нашій говірці (в сс. Лавах та Волинці кажуть: бе'жит', гре'хи, бе'ласти), особливо-ж багато таких випадків в суміжних говірках акучих, як ото в с. Слобідці, де почувеш: хле'ви, де'лит', ле'щина й т. п. Отже в Сосниці скрізь в таких словах стоїть *i*, а після губних *и*: гр'і'хи, хл'і'ви, д'і'лит', л'і'щина, би'жит', би'ласти й т. п. (при: 'кр'і'пко, спостерегається: пудкре'пит').

³⁾ Вийняток — слова: бе'седа, 'решето, иноді: не'дел'а (частіш — не'д'іл'а) та утворені від стре'ла, напр., за'стрелит', де *e* тверде зостається й під наголосом.

⁴⁾ Важче припустити думку таку, щоб в нашій говірці процес розвитку звука *i* виник та відбувся самостійно.

⁵⁾ Пор. у Потебні в статті: Зам'ятки о малорусскомъ нар'ччі, ст. 47 (Филологич. Зап., 1870).

та більшою неприступністю для впливів говірок південних, процес перетворення дифтонга \widehat{ie} в e відбувався інакше, завдяки чому ті випадки, де звук e стоїть на місці \mathfrak{z} , в цих говірках зустрічаються значно частіш, ніж у говірці м. Сосниці. В акучих говірках, суміжних з нашою, дифтонг \widehat{ie} ще зберігся, до того-ж з перевагою першої його частини. В цій перевазі й можна вбачати вплив говірок з півдня. З'явище такої переваги особливо помітно на закінченнях без наголосу, де друга (кінцева) частина дифтонга \widehat{ie} зникла легко. От через це й зустрічаємо в акучих говірках монофтонг i в закінченнях таких слів, як: у 'л'іес'і, на га'род'і, на'верс'і, то-що. Чим далі на північ, тим говірки більш неприступні для впливів говірок південних та для процесу підсилення звука i , а через це й зустрічаємо говірки з перевагою e в дифтонгу \widehat{ie} , а за ними й такі говірки, де дифтонг зник цілком і заступлений монофтонгом 'е (деякі говірки кол. пов. Новгород-сіверського).

Деякі особливості голосних: ja, у й інших. Із інших особливостей, якими відзначаються голосні звуки в нашій говірці, зупиняють на собі увагу отакі.

Голосний o переходить в звук e в займеннику той, що в м. Сосниці іноді вимовляється як теж¹⁾, причому в залежних відмінках o завжди повертається: то'го, то'му й т. д.²⁾

В дієслівних суфіксах $-ова-$, що в західніх говірках сливе завжди переходить в $-ува-$ (купувати, годувати), звук o рідко переходить в $у$. Отож в Сосниці звичайно кажуть: шано'ват', ко'ват', годо'ват', проте-ж можна й у нас почути зазначені суфікси із звуком $у$, коли вони відповідають суфіксам $-ыва-$ в мові російській, як ото (в Сосниці); ви'питуват', ви'копуват'.

На початку слів можна іноді спостерегти зник звук o , коли слово, що перед ним, кінчиться голосним³⁾, от як у виразах: не 'дни'мај, не 'дда'си, не 'бб'ивај, не 'дниј, не 'дно'го, а'ну 'дкин' і т. п. У піснях отаке зникнення звука o , в Сосниці зустрічається досить часто: „що ти 'д ме'не в о'конце вт'і'кајеш“, „коро'леводство 'дписаw“, „до 'тца-'матери“, „що 'б 'нашим Пет'р'і“, „проти ну'ичен'ки 'д'іж'джаје“.

В дієсловах: рит', мит' звук o , у протилежність до мови російської, ніколи не виникає на місці $и$: 'рију, 'ријеш, 'мију, 'мијеш і т. д.

Деяку відмінність од інших говірок можна помітити в Сосниці й що-до голосних: ja, e . Приміром:

На місці ja (в говірках південно-українських), коли воно стоїть на початку слова, чи в середині після голосного й не має на собі

¹⁾ Та останніми часами заступає її форма toj . Акучі говірки теж знають форму mej , що зустрічається, напр., в говірці м. Понурниці кол. пов. Кролевецького.

²⁾ У множині: ти, тим, тими; звуки $и$ в Сосниці — скрізь середньої твердості.

³⁾ Це з'явище не має характеру якоїсь рідкої випадковості.

наголосу, часто чути йотоване *e*, напр., *je'ки*, *je'кого*, *Je'га* ('Баба *Je'га*), *je'зик*, *'појес*. Іноді й слово *як*, коли воно без наголосу (в реченні), перетворюється в *јек*, або в *јік*: *јек-би*, *јек-при'јшов*, *јік-при'бјіг*¹⁾. Йотоване *i* (*ji*) на місці *ja* та *je* можна почути в Сосниці також і в інших випадках, напр., в словах: *јіј'це*, *јіј-'Богу*, *јі'јі*. В тих випадках, коли перед ненаголошеним *ja* (*e*) стоїть приголосний, в Сосниці, як і скрізь в районі різноріччя „ніженсько-переславського“, часто знаходимо тверде середнє *e*, напр., в словах: *'памет'*, *гле'жу*, *'девет'*, *'десет'*²⁾. В нашій говірці іноді й звук *a* переходить в звук *e*. У нас можна почути: *'зарез*, *ко'ломез'*, *де'ле* (із: *'далъ*, *'дале*, а потім, при зміні наголосу: *де'ле*)³⁾, іноді — *дек* (замість — *дак*), *деј* (злучник — *замість* — *дај*), *не зеј'мајте*. Але в закінченнях III ос. мн. дієслів *-ять* та в зворотному займеннику *ся* ніколи не знаходимо в Сосниці *e* на місці *ja* (*e*), як оце частенько буває в багатьох говірках різноріччя „властиво-сіверського“, от хоч-би й у сусідніх з сосницькою говірках акучих, в яких чуємо: *'ходить'*, *'носет'*, *'просище* (замість сосницьких: *'ход'ат'*, *'нос'ат'*, *'просища*)⁴⁾.

У Сосниці не буває переходу звука *y* в звук *i* в таких словах як: *заміж*, *дїброва*, *огірок*, *мабїть*, *гїльтяй*, що в Сосниці завсїди вимовляються з архаїчнішим *y*: *'замуж*, *дуб'рова*, *гу'рок*, *'мабут'* (або *'набуд'*), *гул'т'ај*. З другого боку, завдяки тій-таки архаїчності, звук *o* рідко вимовляється як звук *y* в складах відчинених. Вкажу слова: *'јаблун'а*, *'јаблуко*, *ту'пор*, *укру'ип*, *услу'ин*, *Буру'имка* (озеро та рївчак з останками бору на берегах), *Понур'ница*⁵⁾, де виразно чути звук *y*, який знаходимо також і в словах: *'парубок*, *пури'нат'*, а іноді й у словах: *у'пјат'*, *зу'с'ім* (при *о'пјат'*, *зов'с'ім*) та в словах, що зложені з прийменником *су*: *су'с'ід*, *су'бор*, *су'ц'ілни*, то-що. Відомо, що це з'явище значно частіш спостерегається в говірках Київщини та Волини, а особливо воно поширене на Холмщині, де можна почути: *чулу'вік*, *лубу'да*, *ту'бі*, *су'бі*, *пус'їјати* й т. п.⁶⁾

Звук *y* на початку слів та в прийменнику *y*, також звук *i* на початку слів та в злучнику *i* в говірці сосницькій мають більший протяг, ніж в говірках південно-східніх. От, напр., у виразах: *y* *'озер'і*, *y* *опо'лонц'і*, звичайно почувається довге *y*, а не нескладове *y* (*w*), так що ці вирази вимовляються як (*ȳw* *'озер'і*, *ȳw* *опо'лонц'і* частіш, ніж:

¹⁾ Іноді без *j*: *ек-'би*, *ек-при'јшов*, *ик-при'бјіг*.

²⁾ Поряд із чим: *'сонешник*, *ме'т'іл'*, де (як відомо) звук *e* — більший архаїзм, ніж *'a* в говірках південно-українських.

³⁾ Те саме в говірках акучих, як от в м. Понурниці.

⁴⁾ Можна сказати, як висновок, що коли в акучих говірках звук *e* на місці *'a* спостерегається як загальне з'явище (правило), в нашій говірці таке з'явище зустрічається як більш-менш частий виняток. Додам, що в Сосниці вимовляють *'a* в словах: *кост'а'ни*, *мед'а'ни*, *уз'а'ли*, *прин'а'ли*, *јасе'нови*, — але кажуть і *у'ремје* (= час).

⁵⁾ Замість *По'ворница*, або *Повор'ница* (м-ко кол. Крелевського пов.).

⁶⁾ Див. В. Шимановського, *Звуковыя и формальныя особенности народных говоровъ Холмской Руси*. Варшава, 1897.

в 'озер'і, в ополонц'і¹⁾). Та й у словах, що починаються звуком у (у'с'аки, улу'чив, уку'си), цей звук значно рідше, ніж у говірках південно-східніх переходить в звук ш, хоч-би перед цими словами й стояли звуки голосні. Подібно до цього й звук і (власне середнє и) в злучнику і та на початку слів в розмові сосничан значно рідше, ніж в говірках південно-східніх перетворюється в j: те'бе и ме'не, вони и'шли, на И'вана.

Приголосні.

Переходячи до особливостей приголосних звуків в м. Сосниці, можна сказати, що в сосницькій говірці загалом спостерегається більше випадків твердості приголосних, ніж у говірках східньо-південних (мови української). Це й було вже видно на прикладі губних звуків, коли зазначались зміни давнього ъ в говірці нашій.

Звуки р, л. Із інших приголосних зупиняє на собі увагу звук р, який в закінченнях слів звичайно вимовляється в м. Сосниці твердо, напр., 'бондар, 'писар, 'писара, 'писару, зо'ра, зо'ру, 'мора, 'мору, ве'черат', ку'ру, жу'рус'а, гово'ру. Отже р м'яке спостерегається: завсіди перед голосним і, що виник із ъ, коли на ньому є наголос: на го'р'і, р'ізат', та сливе завсіди в III ос. мн. дієслів: варить, говорить і подібних до них, як ото: 'вар'ат', го'вор'ат', у наголошених закінченнях наз. відм. мн. реч: стол'а'р'і, мал'а'р'і, й подібн. (поряд із: бо'ри, пого'вори), також і в коренях слів, напр., завсіди в словах: 'тр'апка, 'хр'апка, 'пр'асти, р'ад'но, р'ад, 'гр'адка й инш., навіть іноді в таких коренях та закінченнях, де в мові російській чути а, напр., гр'ад, 'р'ама, бу'р'ак²⁾). Але в тих випадках, коли за р мусіло-б стояти 'у, завсіди знаходимо в говірці сосницькій тверде р, тоб-то замість р'у маємо ру в таких, напр., словах, як: крук, з'в'і'рука, Ка'руковка (село кол. пов. Сосницького), то-що. Загального правила на встановлення випадків м'якості чи твердості звука р в нашій говірці вказати не можна. Проте-ж, як висновок із різного роду спостережень, слід визнати, що м'яке р в багатьох випадках з давнього часу збереглось завдяки наголосові, бо й тепер в складах наголошених м'яке р зустрічається частіш, ніж тверде (гр'аз', га'р'ачи, 'р'аска, а не: граз', гарачи, раска) та й нове м'яке р трапляється почути тільки в складах із наголосом: 'р'ама, бу'р'ак.

Порівнюючою м'якістю звука р говірка сосницька відрізняється від більшості говірок білоруських та багатьох говірок північно-українських, особливо-ж західніх. А через оту спорадичну твердість р наша говірка споріднюється чи зв'язується з групою схід-

¹⁾ Тільки-ж ніколи не чуємо у нас: возеро, вополонка.

²⁾ В хут. Веселому можна почути: розго'р'аєцца, вчо'р'ашн'і.

ніх говірок „перехідних“ до південно-українських, яка охоплює широку смугу місцевостів на Чернігівщині й Полтавщині (м. Батурина та м. Баришпіль), виявляючи в певній мірі твердість *p* аж до меж „канівсько-полтавського“ та „слобідсько-українського“ різноріччів.

Так само й звук *л* більше твердий у нас, ніж в говірках південно-східніх. Певний ступінь м'якості *л* помічається в м. Сосниці тоді, коли за ним стоїть дифтонг із давнього *ō*, яке іноді вимовляється тут не як *уи*, а як *уі* (голу^івка, долу^івка). Напівм'який звук *л* (*l*) досить часто чути в тих випадках, коли давнє м'яке *л* твердне завдяки законіві асиміляції в групі приголосних, яка закінчується твердим приголосним, от як в словах: 'сіне, 'боіно, 'мелник, насту^ільник, Ол'шане (село), 'Шибелник (болото в околицях м. Сосниці), то-що¹⁾. У деяких осіб, особливо-ж у жінок, напівм'яке *л* спостерегається як правило без винятків: хо^ідила, 'бачила, мо^іло^іко, то-що²⁾.

Звук *ц* сливе завжди твердий. Як виняток, можна вказати м'яке *ц* в закінченнях називн. відм. мн. речівників: куп^іці, стрел^іці, кон^іці, Камен^іці (озеро біля м. Сосниці), то-що; також і в тих випадках, коли після *ц* стоїть *і*, що виникло на місці *ъ*: на ру^іці, на кон^іці, у'р^іц^іці Британу^іиц^і й т. ин. В інших відмінках слів: ко^інец, ку^іпец, ко^ірец (та їм подібних) *ц* вимовляється твердо. Сливе завжди чути тверде *ц* і в тих випадках, коли маємо збіг звуків *-ться*, *-тця* в закінченнях дієслів, напр., в м. Сосниці кажуть: мо^ілицца 'молицца, 'мол^іацца, хва^ілицца, 'хвалицца, 'хвал^іацца (не зважаючи на м'якість *-т'* в формах: мо^ілит', 'молит', 'мол^іат', то-що). Ота-ж сама твердість *ц* спостерегається і в прикметникових суфіксах: ко^ізацки, н^іїмецки (також у виразах: по-ко^ізацки, по-н^іїмецки). Припускаю думку, що давніш звук *ц* в м. Сосниці був м'який, коли не скрізь, то в значно більшій кількості випадків, ніж тепер. Отже й зараз можна почути від сосничан такі слова як: Гриц^іко, ба^ігац^іко де^іс^іац^іки, сосниц^ікі 'хлопц^і — з м'яким *ц*. На південь од Сосниці, напр., в с. Великому Усті *ц* й тепер — звук м'який сливе скрізь там, де воно м'яке в південно-східніх говірках українських³⁾. На північ од Сосниці, поряд із спорадичною м'якістю *ц*, спостерегаються випадки його твердості навіть в закінченнях із звуком *і*, що виникло із *ъ*, особливо в складах ненаголошених. Так, в с. Лавах, при слові стре^ілец' (з м'яким *ц*), можна почути форми: на 'ла^івци, на ко^іло^ідци,

¹⁾ Наведені слова досить часто вимовляються в м. Сосниці також і з твердим *л*: боіно, мелник, що підтверджує наявність процесу асиміляції звуків. Цей процес ще не скінчився. От через це, поряд із твердим, або напівм'яким *л* зустрічаємо й випадки м'якої вимови звука *л*: насту^іл^іник, Ол^ішане, ску^іл^іко, сту^іл^іко. В останніх двох словах тверда, або напівтверда вимова звука *л* в нашій говірці — рідкість.

²⁾ Те-ж в с. Лавах.

³⁾ Те-ж в с. Бутівці, не зважаючи на акання в говірці цього села.

на комир'ци¹⁾). Таку-ж саму спорадичність м'якого *ц* спостерегаємо і в сусідніх говірках акучих (сс. Слобідка, Макошин), причому слід відзначити, що в цих говірках часто помічаються дифтонги в складах наголошених, як ото: в мн. речівників: хутарц'іе, канц'іе, купц'іе, де друга (кінцева) частина дифтонгу бере перевагу.

Звук *с* буває м'який вельми часто. Не кажучи вже про те, що м'якість *с* раз-у-раз спостерегається в прикметникових суфіксах -ський, як ото: 'рус'ки, 'панс'ки, 'м'іс'ки²⁾), м'якість цього звука можна почути в таких словах як: роспу'с'кат', 'блис'кат', с'адицца, та через уподібнення при збігу приголосних, напр., с'н'іг, по'с'т'іл', у 'Глус'ці (Глушка—озеро в околицях Сосниці). До речі кажучи, м'якість приголосних завжди чути у нас при їх подвоєнні в таких випадках, як в словах: во'лос'с'е, По'л'іс'с'е, ве'с'іл'л'е, Загре'бел'л'е, знат'т'е, латат'т'е, о'с'ін'н'і й т. п.

Шиплячі звуки *ж*, *ч*, *ш*, *щ*—м'які у нас тільки спорадично. Крім звичайного правила змякшення шиплячих в тих випадках, коли після них стоїть *і*, що виникло із *ъ*, особливо під наголосом (на ме'ж'і, на пле'ч'і, у ду'ш'і, на дор'щ'і), в м. Сосниці спорадичну м'якість шиплячих можна спостерегти в III ос. дієслів: бі'ж'ат', кри'ч'ат', с'п'і'ш'ат' та подібних, у наз. відм. мн. речівників: но'ж'і, пра'ч'і, кош'ш'і, дор'щ'і, Ча'щ'і (урочище з хутором біля Сосниці) і т. п., причому і в речівниках, і в дієсловах м'якість помічається тільки в складах наголошених. От через це маємо в множ.: 'души, 'межи, а в двоїні (дві, три, чотири) ду'ш'і, ме'ж'і. М'якість в закінченнях речівників: но'ж'і, пра'ч'і, то-що, в нашій говірці пояснюється тим, що звук *і* тільки недавно перетворився із дифтонга *іе*, що його й тепер чути в сусідніх говірках акучих, напр., в сс. Макошині, Чорнотичах, де можна почути: наж'іе, пра'ч'іе, то-що. Так само пояснюється змякшення в нашій говірці звука *р* в закінченнях слів: мал'а'р'і, стол'а'р'і, та м'яке *ц* в закінченнях слів: кон'ц'і, куп'ц'і, то-що³⁾).

¹⁾ Застерегаюсь, що тверде *ц* в подібних випадках можна іноді почути й в м. Сосниці, але тільки в складах ненаголошених (на 'лауци, 'Сосниці, ци'дит', ци'лу'ват'). Але-ж таких форм, як 'на комир'ци' в говірці сосницькій не знаходимо.

²⁾ Збереглось в назві 'М'іс'ки (або 'М'іс'ки) Млини* (біля м. Сосниці).

³⁾ В сусідніх акучих говірках спостерегаємо форми: мал'а'р'іе, куп'ц'іе, но'ж'іе то-що, тоб-то дифтонг *іе* після *р*, *ц*, *ж*, *ч*, *ш*, *щ*—в називн. відм. мн. речівн. в закінченнях наголошених. В інших твердих основах знаходимо вже тверде закінчення: до'ми сто'ли, ду'би, то-що, але в м'яких основах, в закінченнях під наголосом, зустрічаємо *іе*, як ото: гу'з'іе, кавал'іе, саж'н'іе, жалуд'іе, то-що. Те-ж саме маємо і в називн. відм. мн. займенників: мій, твій, свій, а саме: ма'іе, тва'іе, сва'іе та й в інших словах із подібними закінченнями: ра'іе (множ. від рій), також і в род. відм. одн. речівн. р. ж. у м'яких закінченнях: гр'а'з'іе, з'м'і'іе, зем'л'іе, кут'т'іе й т. п. В наведених випадках дифтонг *іе* спорадично можна почути і в м. Сосниці, от напр., у словах: кон'ц'іе, мал'а'р'іе, но'ж'іе. Те-ж і в с. Лавах. Наявність цього з'явища у нас можна пояснити як місцевий архаїзм (або

Звук *д* і інші. Звук *д* досить часто переходить в Сосниці в *дж*, напр., в словах: хо'джу (поряд із: хо'жу, але ніколи не чуємо тут хо'д'у), виїж'джати (частіш ніж виїж'жати, поряд з виїз'дити). В словах: да, дај, дак звук *д*, у протилежність багатьом говіркам українським, рідко переходить в *т*.

Можна вказати ще низку властивостей нашої говірки в царині звуків приголосних, але властивості ці (спостерегаються вони і в деяких інших говорах тільки в окремих словах) мають характер випадковий. От наприклад:

Пом'якшення носового *н* в закінченнях речівників: 'слин'а, 'п'їн'а, пл'їн' (w пл'їн' зай'мати). Але загальним правилом і в нас у подібних словах буде звук *н* без зміни: о'жина, Мо'крена.

Перехід звука *ж* в *з*, що спостерегається в словах: миз (= між) та зе'л'ізо, або за'л'ізо.

Поява звуків: *л* на місці *н* (пала'мар), *м* на місці *н* ('набут', пасинку'ват'), *л*, *н* на місці *р* ('жармалка, 'некрут), *к* на місці *ч* ('кerez замість через).

Заник звука *г* в словах: де, 'де-не-де, то'д'і, 'инод'і (або и'нод'і, 'нод'і).

До речі треба зауважити, що в говірці сосницькій не буває переходу звуків: *т* в *к*, *д* в *г* та *в* в *м*. Завсіді у нас кажуть: 'т'істо, д'ід, ком'ната, а не: к'істо, г'ід, к'івната, як це можна почути в деяких інших говірках українських. Як виняток зустрічається: щерк замість щерть, гл'а замість для.

Особливостей у царині приставних звуків, порівнюючи з говірками південно-східніми, в нашій говірці небагато. Відзначу: приставку *и* при прийменниках: *з*, *к*'): із 'л'ісу, із'з'ім, ик 'озеру; відсутність (що буває досить часто) приставки *в*, напр., в словах: ол'ха, 'уси, о'конце, навіть у'їкна замість — ву'їкна, при: ву'їн, ву'їдтул', то-що; вживання приставки *ї* в таких напр. словах, як: 'јулица (та утворених із нього: 'јуличка, 'јулишни), јимше'ник (при омша'ник), јow'рашка (південн.: ховрах, ховрашка), спорадично в прийменнику *к*: (јік-берегу) та в деяких інших словах.

як ознаку впливу на говірку сосницьку сусідніх говірок акучих). Дифтонг *іе* чув я в Сосниці ще й в закінченнях двоїни: д'в'і вер'с'т'іе, також і в слові об'їедит' (російське — обидеть), але не помітив я його в тих випадках, коли маємо звукові зміни давнього *ь*, от через це дифтонга *іе* в ряді тих змін я й не зазначив.

Пор. наведений архаїзм в говірці м. Понурниці кол. пов. Крелевецького в виданні Б. Д. Гріяченка, Изъ усть народа (Черн., 1901; передрук із Черниг. Губ. Вѣд. за 1857 р.) № 312, м. Понурница. В наведених вище примітках, покликаючись на особливості говірки м. Понурниці, я користувався головним чином зазначеним виданням.

¹⁾ Спостерегається частіш, ніж в говірках південно-східніх.

III.

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.

Є чимало властивостей і в морфології говірки сосницької. Як мати на увазі морфологію головним чином південних, а особливо південно-східніх говірок, то головніші риси нашої сосницької морфології будуть отакі.

В речівниках сер. р. з подвоєним приголосним звук *e* ('*e*) в закінченнях ніколи не переходить в *a* ('*a*). Отож у Сосниці *завсіди* кажуть: *зіл'л'е*, *вє'іл'л'є*, *гол'л'є*, *За'р'ічче*, а не: *зілля*, *вєсілля*, *гілля*, *Зарічча* (чи *Заріччя*).

У давальному та місцевому відм. чол. р. в Сосниці зовсім не зустрічається закінчення: *-ові*, *-єві* (чи *-ови*, *-єви*), що так стало вживаються в говірках західніх. В Сосниці кажуть: *'сину*, *кова'л'у*, у *зам'ку*, а не: *синові*, *ковалєві*, у *замкові*¹⁾.

Закінчення *-ове* в наз. мн. для речівн. чол. р. зустрічається в Сосниці тільки в стародавніх піснях.

Давальний відмінок мн. для слова *куїн'* закінчується на *'ам* ('*кон'ам*), а не на *'ум*, як в деяких „властиво-сiверських“ говірках кол. пов. Городницького, де знаходимо подібне закінчення і в твердих основах (*серпум*)²⁾, і не на *-ім*, як в деяких говірках південно-східніх (*кон'ім*).

Двоїна для речівників збереглась у нас після числівників (2, 3, 4), але не як загальне правило. Мені доводилося чути з вуст сосничан форми двоїни в таких, напр., висловах, як: *д'ві вер'с'т'і* (або *вер'с'т'іє*), *три пуд'вод'і*, *чо'тири ду'ш'і* (або *ду'ш'іє*). Такі-ж самі форми спостеріг я і в сусідньому хуторі Якличах (*три 'хат'і*).

Прикметники в називн. відм. одн. чол. р. мають виключно стягнене (всічене) закінчення, чи буде воно з наголосом, чи ні, як ото:

¹⁾ До речі, закінчення на *-у* в місцевому відм. спостерегаються досить часто: *на рунду'ку*, на *Сєл'му*, у *Мєрл'а'ку* (*Мєрляк* — озеро в околицях Сосниці), у *При'жу* (*Приж* — рукав р. *Убєди*), то-що.

²⁾ В с. *Рудці* кол. пов. Чернігiвського записано: *пануом*, *синуом* (*Етногр. Матер. Б. Д. Грінченка*, кн. III, ст. 24).

'син'і, 'б'їли, воро'ни, ве'лики (замість: синій, білий, вороний, великий), то-що. Відомо, що таке-ж саме з'явище зустрічається в багатьох північних говірках української мови, в польській мові, а іноді в говірках білоруських.

Але в місцевому відм. одн. прикметники у нас навпаки відзначаються тим, що частіше мають повне, а не всічене закінчення, напр., у зе'леному, на моло'дому, у 'Тихому, у Коло'міїс'кому (озера в околицях Сосниці), у 'Спас'кому (сусіднє село) й т. п.

В прикметниках коротке закінчення наз. відм. множ. має тверді приголосні, за винятком м'яких основ. В Сосниці кажуть: 'б'їли, 'чорни, 'б'їдни, а не так, як в говірках південно-східніх: білі, чорні, бідні. Те саме спостерегається і в відповідних діеприкметникових формах: поза'стилани¹⁾. Твердість приголосних зустрічаємо зовсім і в повних закінченнях: 'чорниї, 'б'їлиї, 'б'їдниї.

В дієсловах говірка наша не знає всічених закінчень в III ос. одн. тепер. часу. В Сосниці зовсім кажуть: 'знає, ки'ває, 'ходить', го'ворит', а не: зна, кива, ходе, го'воре. Виняток — це ті випадки, коли розуміння значіння дієслова зникло, напр., в формах: не'ма (не'має), 'бознашо (бо-зна-що) та слова, які утворено на взірць цього останнього.

У III ос. мн. дієслів: хо'дит', го'ворит', но'сит' і т. п. виступає в нашій говірці закінчення '-ат', а саме: 'ход'ат', го'вор'ат', 'нос'ат' і т. п., а не: ход'ут', говор'ут', нос'ут' та й не: ходет', говорет', носет'.

Час прийдучий утворюється у нас і за допомогою дієслова буду, і, вельми часто, за допомогою суфікса -му, -меш: 'знатиму, се'д'їтиму, цви'стимут'.

В інфінітиві дієслова закінчуються на -т', поряд із закінченням на -ти, але ніколи не мають м'якого -т'і, як це буває в „сіверських“ говірках кол. пов. Городницького, Новгород-Сіверського, а почасти й Чернігівського. Форма: знат', жит' витісняє в розмові форму: знати, жити, але й ця форма на -ти теж зустрічається в нашій говірці, бо знаходить собі підпору в такій самій формі дієслів: пли'сти, не'сти, також в формі часу прийдучого: 'знатиму, хо'дитиму; та й у народніх піснях переважають в ній форми на -ти.

Наведені форми з морфології сосницької говірки, як відомо, становлять загальні головні риси морфології різноріччя „ніженсько-переяславського“. До цього-ж додаю, що перевагу деяких форм видко було із попереднього викладу, що торкався з'явищ фонетичних. От, напр., форми відм. дав.: золоту'ї, руду'ї (а не: золот'і, руд'і й не: золотої, рудої), імператива: п'їт', б'їт', л'л'їт' (поряд із: 'п'їте,

¹⁾ Доводилося мені чути в Сосниці й м'які закінчення в множ. прикметників, навіть після звука *в*, напр., нездо'ров'і, го'тов'і. Але подібні випадки зарахувати треба не до характерних рис нашої говірки, а до особливостей вимови окремих осіб.

'би́те, 'ли́те), прислівників: поту'рецьки, по'пол'с'ки (а не: по-турецький, по-польський). З інших форм деякі — тільки випадкові ¹⁾, інші-ж не відрізняються від форм говірок південно-східних, як напр., форми слів із закінченнями на *-ище*: 'В'јунище (передмістя Сосниці), 'Гутище (сусідній хутір), Цер'ковище (озеро біля Сосниці), Манасти'рище (урочище в околицях Сосниці), на *-ен'ко, -ечко*: ко'зачен'ко, 'серден'ко, 'сонечко і т. д., а не церковисько, сонейко, як в говірках подільсько-галицьких і деяких інших.

¹⁾ При сталій формі орудн. одн. жін. р. во'доју, но'гоју, можна почути в Сосниці й форми: во'дој, но'гој. Ці форми запозичено недавно з мови російської.

IV.

ГОВІРКА СОСНИЦЬКА В ЗВ'ЯЗКУ З ДЕЯКИМИ ІНШИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ЕТНОГРАФІЧНИМИ ТА ТОПОГРАФІЧНИМИ.

Наведеними даними й обмежуються більш-менш значні фонетичні та морфологічні особливості говірки сосницької, що з боку лексичного не відрізняється помітно від сусідніх говірок перехідних до південних. Але-ж, як загальне спостереження, мушу зазначити, що лексика нашої говірки (як і всякої) змінилася за останні десятиріччя. Не кажучи вже про такі слова, як: кошул'а, турс'киї, що в розмові давно вже вибули з уживання і зустрічаються тільки в піснях, все рідше та рідше доводиться почути слова: тору'ик, по'заторок, перш, задалегу'ид', 'досит', незвичайно. Замість них з'явилося багато неологізмів. Але-ж, це річ відома, що лексика певної говірки, при вирішенні питання про місце цієї говірки в системі діалектологічної класифікації, другорядне має значіння. Нема сумніву, що в великій низці населених пунктів, які лежать у районах різноріччя „властиво-сіверського“, знайдеться чимало таких, що більш-менш гарно зберегли свою давню українську лексику. Але-ж ніхто не буде обстоювати, що говірка, напр., села Олександрівки (кол. пов. Сосницького), відомого в літературі етнографічній¹⁾, з його акучістю ближча до південно-українських говорів, ніж говірка м. Сосниці. Мені здається, що навіть говірка с. Лав, з його формами: на комир'ци, бе'жит', далі стоїть од центрального українського діалекту, ніж говірка сосницька.

Коли шукати для говірки сосницької місця в загальній системі говорів української мови, то на підставі наведених відомостей, мені здається, слід висловити такий висновок, що говірка наша в сітці говірок східньо-північних являє собою те очко, яке тісно зв'язане (й межує) з говірками перехідними до південних, а саме, з тими говірками, де південні риси ще недавно повстали на основі північній, на території кол. пов.: Конотіпського, Борзенського й Ніженського, де панують тверді приголосні перед *и*, що виникло із *о* в складах

¹⁾ Див. про неї в вид. „Етнографическій Сборникъ“ 1853 р. під ред. Надеждіна й Кавеліна, в. I; в „Запискахъ о Южной Руси“ Куліша, вид. 1856 р. т. I, ст. 46 та у Потєбні в „Зам. о малор. нарѣч.“ („Филолог. Зап.“ 1870, I).

наголошених (стил, нич), тимчасом як у говірках південно-східніх ці приголосні м'які (ст'іл, н'іч), причому зміна звука *о* на *і* зустрічається тут вже не тільки в складах із наголосом, але й без наголосу (південна Полтавщина, Катеринославщина й інші). Коли-ж мати на увазі термінологію К. П. Михальчука в звязку з тими ознаками, що він подає для окремих різноріччів, то нашу говірку, в залежності від кількості, сили та значіння її властивостей, слід віднести до складу різноріччя „сіверсько-українського“, або „ніженсько-пераяславського“¹⁾. На мою думку, сосницькій говірці треба відвести з фонетичного погляду місце між говірками: с. Лав та с. Великого Устя, тоб-то таке саме місце, яке м. Сосниця займає між цими селами з територіяльного погляду, або, порівнюючи говірку м. Сосниці з відомими вже в діалектології говірками різноріччя „ніженсько-пераяславського“, слід поставити сосницьку говірку посередині між говірками с. Рудьковки кол. пов. Козелецького та м. Баришполя, які що-до своїх діалектичних особливостей, здається, сливе тотожні: перше з с. Лавами, а друге — з с. Великим Устем кол. пов. Сосницького.

Коли не обмежуватися самою-но мовою, а перейти на ширшу базу етнографічну, то можна спостерегти якусь відповідність між нашою говіркою й етнографічним типом людей, що для них ця говірка — рідна. Це зробиться помітним, як поставити окремі групи говірок поруч та порівняти типи людей нашої місцевости з етногра-

¹⁾ Цьому не перешкоджають ті особливості нашої говірки, які почасти звязують її з говірками „властиво-сіверськими“, як ото: перевага твердого *ц*, спорадична перевага звуків *у*, *'у* в дифтонгах, спорадичні дифтонги замість *і* (кон'ц'іе, мал'а'р'іе, зем'л'іе), спорадичне ослаблення звука *о* в *а* (гарілка, Масій).

До паралелів, які наведено в тексті, треба ще додати, що із вказаних у Михальчука відзнак говірок „властиво-сіверських“ в м. Сосниці не зустрічається переходу *ь* в *е* після *р* (у дворе, резать), зміни *ь* в *и* в формах: в носи, у поли, звука *є* в закінчених прикметників сер. р. одн. (друге, усяке) та й таких фонем, як *прінус*, *прінус*, *луг*, що ім в Сосниці відповідають: *прин'уіс*, *л'уіг*.

Дозволю собі навести вказані в Михальчука головніші відзнаки різноріччя „сіверсько-українського“ або „ніженсько-пераяславського“: 1) *о* = *и* сь легкимь прираженіємъ *у*: кунінь, пуйпъ, иногда-же *о* остаетя: конь, попъ; 2) *а*, *я* = иногда *е*: запрегати, сонешникъ; 3) *і* среднее: гледіти, делі, сімне; 4) губные согласные принимаютъ эвфонические: *й*, *л*, весьма часто даже передъ *і*: обйідъ, привйізъ, дивлїтсья, куплїть, мйїгъ, а при *м* употребительно также *н*: ломню, мясо и пр.; 5) *р* на концѣ слова твердое, но передъ *я* произносится мягко: царь, писарь, царя, буря (последнее требуетъ еще провърки); 6) *д*, *т*, *с*, з смягчаются въ *дж*, *ч*, *ш*, *ж*, но *д* иногда требуетъ йотированнаго гласнаго звука: розсердюсь; 7) неопредѣленное наклоненіе на: -ть и -цця: бігать, ходить, писать, бищя, сварищя; 8) формы III лица ед. ч. наст. вр.: 'ходить, 'робить и ходе, робе, біга, бігае, бігаеть; 9) III лицо мн. ч. наст. вр.: ходять и ходють; носятъ и носятъ; 10) будущее время чаще сь вспомогат. глаголомъ *иму*, чъмъ сь *буду*; 11) формы II л. мн. ч. повелит. накл. глаголовъ: пить, лить, бить: пйїть, ллїть, бйїть; 12) дат. пад. ед. ч. существ. почти всегда на -у, -ю: коню, чоловіку; 13) им. пад. ед. ч. прилагат. муж. р. на -и, -і долгія вмѣсто -ий, -ій: біли, сині, произносится какъ-бы: білии, синіи, и 14) юсу *м* соотвѣтствуетъ *я*. (Див. „Тр. Этн.-Стат. Эхсп.“ т. VII, 1877, стор. 474—475).

фічними типами тих місцевостей, де панують інші різноріччя, причому можна знайти якусь відповідність навіть у загальному характері самих місцевостів.

Південна смуга кол. пов. Сосницького на правому березі р. Десни це — так званий „Сосницький Степок“, що простягається від сходу на захід між м. Сосницею та м. Березною на протязі 45—50 верстов вдовж та 15—20 верстов ушир ¹⁾). Цей Степок з його родючою чорною землею, з одного боку надає південній частині кол. п. Сосницького характер місцевості перехідної до більших передстепових полів південних частин кол. пов.: Борзенського й Конотіпського та сусідньої з ними смуги Полтавщини з її сутими чорноземними ґрунтами, а з другого боку, сильно відрізняє нашу місцевість од північної частини кол. п. Сосницького з її пісковими землями, вкритими борами, гаями й перелісками, що у нас має назву „Полісьсьє“ ²⁾). Отже, коли візьмемо залюднені пункти з південної смуги і з „Полісьсья“, щоб порівняти їх з етнографічного погляду, особливо пункти більш-менш один від одного віддалені, то побачимо також різницю рис етнографічних. У південній частині кол. п. Сосницького: на „Степку“, напр., в сс. Бабі, Ольшаному, Лавах та в Наддесенні, напр., в сс. Малому й Великому Усті, Воловиці — людність має значно більше типових етнічних рис українця, ніж у північній частині повіту, на Поліссі, напр., в сс. Савинках, Буді Товстолісовій, або ще далі на північ — в Охромієвичих. Поліщуки-українці ³⁾) відрізняються від людности південної частини кол. Сосницького п. говіркою, одежею, звичками в господарських справах та навіть деякими рисами антропологічними остільки, оскільки людність Сосницького Степка й сусіднього Наддесення відрізняється від південних українців (степовиків). Хоч у межах Сосницького Степка поширені й говірки акучі, але загалом кажучи, в рисах говірок південної смуги кол. п. Сосницького (залічуючи сюди й Сосницьке Наддесення по лівий бік од Десни) переважають особливості різноріччя „сіверсько-українського“, от як: в акучих говірках сс. Бутівки та Бондарівки. Тимчасом на

¹⁾ В межах кол. волостей: Сосницької, Волинської, Бабської, Менської, Олександрівської, Синявської й Волосківської (Див. А. А. Русовъ, Опис. Черниг. губ., т. I, Чернігів, 1898, ст. 117—118).

²⁾ Таку назву має частина кол. п. Сосницького, що лежить, приблизно, на північ од лінії сіл: Низківка, Олександрівка, Домашин, Козляничі, Авдівка. Сливе по цій лінії пролягає й межа (з вигином посередині трохи на північ до хут. Хавдівки), до якої з півдня в кол. Сосницькому повіті досягає територія з „вивозом“ збіжжя. Ця територія охоплює такі сьогочасні адм.-тер. райони: Сосницький, Коропський, Менський, Березинський, сливе весь Чорнотицький та південно-західню частину району Карюківського й південну частину р. Понурницького. (Пор.: А. А. Русовъ, Опис. Чернигов. губ. т. II. Чернігів, 1899. Карта Черн. Губ. № 32).

³⁾ Беремо для порівняння українців, а не захожих білорусів. До речі кажучи, поліщуки-українці сосничани й селяни сусідніх сіл, як ото: Лави, Киріївка — помилково звуть „литвинами“.

півночі кол. п. Сосницького панує різноріччя „властиво-сіверське“ в його типових зразках, до того-ж із нахилом до переходу його до говірок кол. п. Городницького й Новгород-Сіверського (с. Погорільці)¹⁾. На півдні кол. п. Сосницького чоловіки не носять білих свит, а на Поліссі, особливо в північній його частині (слоб. Білошицька) сірі й білі свити носять і жінки, і чоловіки-українці. На півдні, особливо у чоловіків старшого віку частіш зустрічається бриль та смушева шапка, а тимчасом на півночі шапка з лямцю („шаламок“) — звичайне явище. На півночі люди постійно взуваються в личаки, а на півдні „постоли“ вживають тільки підчас літньої роботи. Бідні свої землі поліщуки „пахаять“ іноді ще й досі сохою, — на півдні „оруть“ плугом, про соху сливе й забули. На півночі тютюн садять тільки потроху, для себе, на Сосницькому-ж Степку тютюнництво має важливе значіння, бо дає продукт для значного вивозу. Полісся²⁾ — відоме виробами з дерева: посуду, гребенів, возів, саней, коліс і т. и., поліщуки женуть дьоготь, вони випалюють вугілля та сушать гриби на продаж, селяни-ж Степка такими роботами не займаються. Села Сосницького Степка значно відрізняються від сіл Полісся, особливо-ж виглядом хат із зовнішнього боку: на півдні скрізь бачимо хати обмазані глиною й побілені, а, наближаючись до північних меж повіту, обмазка й побілка хат помалу зникають. На Степку й Наддесенні — більше людей високого зросту та з чорним волоссям, ніж на Поліссі.

Можна спостерегти деякі відмінності етнічних типів в пунктах навіть близьких один від одного, що лежать на правому й на лівому березі р. Десни, напр. між типами сіл: Лав та Великого Устя, відповідно до того, як трохи відрізняються між собою й говірки цих сіл; на правому березі (с. Лави) помітно ухил в бік „властиво-сіверського“ різноріччя, а на лівому (с. Велике Усте) маємо зразок говірки „сіверсько-українського“ різноріччя без цього ухилу.

Та наводити усякі дрібненькі етнічні риси не будемо, бо це виходить по-за межі цієї статті. Із окремих спостережень в цій царині треба зробити такий загальний висновок, що і людність Сосницького Степка, і людність досить широкої смуги місцевостів на лівому березі р. Десни — являє собою етнічний тип перехідний від північних українців (поліщуків-задесенців) до південних українців (степовиків), тоб-то, напр., до людности південних частин кол. пов.:

¹⁾ Проф. Карський південну межу мови білоруської на Чернігівщині веде від м. Любеча в напрямку на м. Ріпки, далі до Седнева, потім вверх понад р. Сявом сливе до границі з губ. Могилівською, відтіля по межі повітів: Новозибківського й Сосницького, а далі на схід по пов. Новгород-Сіверському до р. Десни, зоставляючи повітове місто на південь (Карській, Бѣлоруссы. 1903, стор. 12).

²⁾ Сс. Тихоновичі, Перелюб, Погорільці, Шишка, Буда, Охромівичі, Наумівка, Радомка, Козилівка, Жукля й інші.

Конотіпського, Борзенського й Ніженського та більшої частини повітів Полтавщини й Харківщини.

Людність південної частини кол. п. Сосницького — свідомо того, що вона помітно відрізняється від українців південних (особливо-ж від південно-східніх) і через це називає їх „степовиками“, надаючи цій назві (також і назві „поліщук“) не тільки географічного розуміння а й ширшого етнографічного; напр., мову степовиків, людність м. Сосниці та її околиць називає „степо'воју гову'иркоју“ (чи „степо'воју гому'инкоју). Під цією назвою, судячи з моїх давніх спостережень, сосничани (селяни), ті, з котрими я про це балакав, розуміють говірки з м'якими *i* на місці *o*. Вони вказували мені також приклади слів із *i* на місці *o* в складах ненаголошених (пі'шов), як характерну рису „степової“ говірки. Сусід своїх з півдня, що щільно прилягають до меж кол. пов. Сосницького, людність м. Сосниці та її околиць не виділяє в окрему групу, через те, на мою думку, що ці північно-східні українці не мають таких рис, які-б сильно відрізняли їх від людности південно-східнього кутка Сосницького Степка.

Поміж сосничан ще недавно зустрічалось багато колишніх чумаків, що їздили по сіль та по рибу в Крим, до Одеси, Таганрогу, Маріюполя („Марнополя“) й т. и. В 80-х та 90-х рр. XIX ст. багато сосничан ходило „на Степ“ (в Катеринославщину й на Дін). Ходили заробляти: наймалися там косити траву та жати й косити жито. Отже чумаки та заробітчани, що ходили на Степ, і були тими верстами, які несли до нас з півдня впливи етнографічні. Там, на півдні, люди старшого віку знайомились із „степовою“ говіркою. Вони приносили до нас і степову пісню. Я добре пам'ятаю, що в ті часи (80—90 рр.) сосницька молодь дожидалась повернення заробітчани із такими надіями: „От попрі'ход'ат' из 'Степу, знов попрі'нос'ат' пі'сен'“. Економічні потреби тісно звязують людність кол. п. Сосницького з півднем і тепер, бо з цього повіту різноманітний посуд та дошки й т. и. і тепер возять на продаж на ярмарки південної Чернігівщини й на Полтавщину. (Шлях туди з Полісся лежить через Сосницю). А за попередні часи можна-б було простежити, як плуг замість сохи поволі наближався з півдня на північ і якими етапами з того-ж півдня прийшли до нас деякі сільсько-господарські машини та знаряддя.

ВАСИЛЬ ДЕМ'ЯНЧУК.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ ЗА РР. 1914—1927¹⁾.

I.

Серед загальних праць, що в своєму викладі охоплюють усю мовну українську територію, першою за цей період з'явилася праця д-ра Івана Зілінського (тепер професора Краківського Університету), *Проба упорядкованя українських говорів*—Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХVII—СХVIII (1914), стор. 333—375 (доповнений ще літературною частиною, вийшов цей том Записок і під назвою „Привіт Іванови Франкови в сорокліте Його письменської праці“. Львів, 1916. Праця Зілінського вийшла й окремою відбиткою). Становить вона попереднє повідомлення про довголітні діалектологічні авторові студії над говірками Галичини й Буковини та про діалектологічну авторову екскурсію по Великій Україні, яку він відбув 1911-го року з доручення і на кошти Російської Академії Наук²⁾. У цьому загальному нарисі подає автор характеристику української артикуляційної бази і, спираючися на фонетичні критерії (головно на рефlekсації давніх *o, e* в нових закритих складах, давнього *ъ* та

¹⁾ Огляд свій починаємо 1914-м роком, бо до 1913-го доведено „Обозрѣніе трудовъ по славяновѣдѣнію“ (яке за редакцією проф. В. Бенешевича видавала Російська Академія Наук), де маємо бібліографію і праць з українського мовознавства.

²⁾ Командирування цеє стояло в звязку з тим дорученням, яке автор здобув від Р.А.Н. а саме — дати повний нарис української діалектології (з мапою) для „Енциклопедіи Славянской Филології“ (коли від цього доручення відмовились К. Михальчук і рекомендований од нього проф. Е. Тимченко — пор. В. Дем'янчук, *Гнат [Ватрослав] Ягіч* — Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. IV, стор. 278). Нарис цей і мапу автор саме тепер викінчує для друку (доповнивши ще матеріал своїми особистими студіями підчас війни на Закарпаттю, на північному заході української території та на Поділлі і Херсонщині). Року 1913-го з доручення акад. Шахматова (і за згодою редактора Енцикл. Слав. Фил., акад. Ягіча) автор виготував був для енциклопедії „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ нарис „Короткий огляд фонетики українських говорів“. Та, на жаль, через припинення цього видавництва згаданий нарис світу не побачив. Головно на підставі оцього „Короткого огляду“ й зладив автор спішно для юбілейного Франківського збірника свою тимчасову „Пробу“.

ь і и), поділяє українську територію на дві групи: 1. північно-західню (з піднаріччями: а) карпатським і б) північно-українським — поліським і підляським) та 2. південно-східню (з піднаріччями: а) наддніпрянським і б) західнім).

Рецензію на цю працю подав у *Rocznik'y Slawistyczn'omu* (т. VIII, 1918, стор. 205—217) проф. Таd. Lehg-Spławiński, виступаючи головню проти авторового поділу української території на дві групи, власне проти об'єднання в одній (північно-західній) групі говорів карпатських і полісько-підляських. Деякі дрібні уваги з приводу Зілинського праці подає й А.н. Ніковський у своїй рецензії, вміщеній у IV кн. „України“ за 1914 рік (стор. 100—104)¹⁾.

Наступного року з'явився „*Опытъ Діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ Очерка русской діалектологіи*“. Составили члены Комиссії: Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколовъ и Д. Н. Ушаковъ“ (=Труды Московской Діалектологической Комиссії, вып. 5). М. 1915²⁾. „Малорусскому нарѣчію“ присвячено в „Очерку“ коло 20 стор. (58—75 у тексті; окрім того сюди належать стор. 104—120 із „примѣчаній: дополненій, разъясненій и ссылокъ на источники“). Хоч принципи поділу в авторів „Опыта“ подібні до принципів Зілинського (як про це вони сами заявляють, пор. стор. 104, увага 196), проте поділ вийшов у них зовсім инакший. Переважну більшість української мовної території займає у їх поділі „южно-малорусская группа“, незначна тільки частина припадає для „сѣверно-малорусской группы“ (смуга на північ від лінії: Холм — Київ — Путивель) і зовсім незначне місце належить третій частині — окремій карпато-угорській групі.

На всіх рецензіях, що з'явилися на цю працю, я зупинятися не буду, а назву тільки ті, що трактують саме українську частину „Очерка“. Це детальна стаття В.с.в. Ганцова, що з'явилася в двох книжках нового славістичного органу: *Zeitschrift für slavische Philologie*, II (1925), стор. 213—235 і III (1926), стор. 202—217, під заголовком: *Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten*, в якій автор докладно показує необгрунтованість поділу авторів „Опыта“, позверховність характеристики окремих груп і взагалі його неточності і огріхи, визнаючи частину, українській мові присвячену, за найменш вдалу і докладну з усього „Очерка“. Докладну аналізу української частини „Очерка“ подав і проф. Ів. Зілинський у своїй рецензії, надрукованій у *Rocznik'y Slawistyczn'omu*, т. IX, стор. 217—254, виказуючи неточності в визначенні меж окремих груп та їх характеристики та виступаючи проти їх поділу на групи і підгрупи (обороняючи й дещо модифікуючи свій поділ з „Проби“).

¹⁾ Згадку про неї (як про „работу очень цѣнную“) маємо і в рецензії Е. Карського на CXVII—CXVIII том *Записок Наук. Т-ва — Русск. Филолог. Вѣстникъ*, т. LXXII (1914), стор. 428—430.

²⁾ „Очеркъ“ без карти вміщений в РФВ, т. LXXIV (1915), стор. 211—344.

За скількись років у виданнях Української Академії Наук з'явилася нова загальна праця з української діалектології; це Всев. Ганцова, *Діалектологічна класифікація українських говорів* — Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. IV (1924), стор. 80—142, й окремо як № 13-й „Збірника Іст.-Філ. Відділу“ (К. 1923). Автор не обмежився на систематизації українських говірок у сьогоднішньому їх стані, а дає генетичну їх класифікацію, до того-ж і критерій для свого поділу бере такий, що досі в українській діалектологічній літературі зовсім не брався на увагу — а саме давню відмінність у квантитативних відношеннях. Поділ його наочно поданий на доданій до розвідки кольоровій мапі¹⁾.

Оцією новиною критерія і підходу пояснювати треба той жвавий відгук, який викликала ця праця. Насамперед згадаю коротенькі відзиви: проф. Е. Тимченка — в „Україні“ за 1924 р., кн. IV, стор. 157—158; акад. А. Мейє — в *Bulletin Soc. Ling.*, т. XXV, стор. 165—166 та проф. Al. Margulies'a — в *Archiv f. slav. Phil.*, т. XL (1926), стор. 312—314. З великою статтею з цього приводу виступив акад. Ст. Смаль-Стоцький (*Slavia*, III, стор. 462—470 і стор. 695—706)²⁾, де в різкому полемічному тоні виступає взагалі проти прийомів Шахматівської школи. В оборону Вс. Ганцова проти закидів Смаль-Стоцького виступив у наступній книжці *Slavi'i* (IV, стор. 149—160) проф. Ник. Дурново в статті *К української діалектології*. Окрему статтю класифікації Ганцова присвятив і проф. Ів. Зілінський, *До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів* — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. CXLI—CXLIII (1925), стор. 1—19 (й окремою відбиткою), де приєднується до думки Смаль-Стоцького про те, що наведені в Ганцова характерні риси північно-українських говорів не споконвічні, а викликані білоруським впливом.

Нарешті згадати треба ще й акад. Е. Ф. Карського, *Русская диалектология*. Очерк літературного русского произношення и народной речи великорусской (южно-еликорусских и северно-великорусских говорів), белорусской и малорусской (украинского языка). Лен. 1924. Самостійного наукового значіння праця ця (звичайно, що-до української її частини, яка займає стор. 119—147) не має. Додам тільки, що в своєму „заключенні“ автор ще тепер у науковому виданні намагається доводити, що „русский язык един, распа-

¹⁾ Мапу цю передруковано в курсі П. Горецького — Ів. Шалі, *Українська мова* (К. 1926, третє видання К. 1927) та в брошурці М. Сулими, *З історії української мови* (Х. 1927). Тут (у Сулими) надрукована вона з отакою курйозною зазначкою: „Мапа ця — копія з мапи проф. Нідерле, а взято її з праці В. Ганцова, Діалектолог. класифікація укр. говорів“. Очевидячки, ввели автора в помилку слова Вс. Ганцова („Уваги до карти“), що мапа його, що-до етнографічних меж української території, скопійована з „Етнограф. карти слав. міра“.

²⁾ І акад. Смаль-Стоцький і проф. Дурново торкаються в своїх увагах і другої праці Вс. Ганцова про поліські дифтонги (див. про неї далі).

дающийся на несколько наречий“ (стор. 149; підкреслення самого автора).

Приготувати треба бібліографічну замітку А н. Н [іков] ського про „Хрестоматію по малорусській діалектології“ Н. Дурново — Україна, 1914, кн. IV, стор. 99—100.

За загальні курси української (й російської) мови, як от Бузука, Німчинова, Тимченка, Колесси (Погляд на іст. укр. м.), Дурнова¹⁾, Меуер'а, де віддається певна увага й діалектології, не згадую, бо самостійного вони значіння не мають. Згадати варто тільки про діалектологічну класифікацію акад. Агат. Кримського в його нарисі *Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася* (Акад. Ол. Шахматов - - Акад. Аг. Кримський, Нариси з історії укр. мови та хрестоматія. К. 1922 й К. 1924), стор. 91—93, бо тут його класифікація найповніше обґрунтована.

Наприкінці одзначу й загальний нарис східньо-слов'янської етнографії: *Russische (Ostslavische) Volkskunde* von Dmitrij Zelenin (у серії Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte herausgegeben von Reinhold Trautmann und Max Vasmer), Berlin-Leipzig, 1927, що може мати, як це одзначив у своїй рецензії акад. Е. Карський (Известия Отдел. русск. яз. и слов., т. XXXII, стор. 299—302), значіння і для мовознавства (зокрема для діалектології). До праці додана Karte der russischen Stämme und Mundarten, а вступі обґрунтовує автор поділ східнього слов'янства на чотири групи.

Для історії української діалектології подають матеріал численні статті й замітки, викликані смертю батька української діалектології, Костянтина Михальчука († 5.IV.1914). Коротенький некролог його подано в II кн. „України“ (якої покійний був відповідальним редактором): М. Грушевський, *Костянтин Михальчук* (стор. 5—6). В „Українській Життєві“ вміщені статті: Ан. Василько, *К. П. Михальчук* (1914, IV, стор. 5—8), Акад. А. А. Шахматовъ, *Пам'яті К. П. Михальчука* (стор. 9—12), Вол. Я[рошенко], *На стражъ научной правды и объективности* (стор. 13—19), С. Петлюра, *Пам'яті К. П. Михальчука* (стор. 20—24)²⁾. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка (том СХХI) подали *Некролог* пера Вол. Я[рошенка] (стор. 225—233) та *Автобіографічну записку К. Михальчука (подаму до Наукового Т-ва після вибору його в дійсні члени)* — стор. 233—240. Короткий некролог з'явився і в Русском'у Филолог. Вѣстник'у: проф. Е. Тимченко, † *К. П. Михальчук* — том LXXII (1914), стор. 410—411. У Літературно-Науковому Вістнику з'явилася стаття Андр. Ніковського, *К. Михальчук як фільольог* (1914, кн. IV, стор. 76—84 та кн. V, стор. 242—250) і Дм. Дорошенка, *З споминів про*

¹⁾ З приводу діалектологічної частини його курсу пор. уваги Вс. Ганцова (стор. 186—187) в рецензії на „Очерк истории“ Дурново — Україна, 1925, I—II, стор. 185—190.

²⁾ Портрет покійного подано в V кн. Укр. Життєві.

К. Михальчука (кн. V, стор. 233—241). Нарешті, у спеціальному „Фільольогічному Збірнику пам'яті К. Михальчука“, що вийшов наступного року (К. 1915), маємо статтю проф. Е. Тимченка, *Огляд наукових праць К. Михальчука* (стор. 5—17)¹⁾. Матеріали для Михальчукової біографії подає В. Міяківський у статті *З молодих років К. Михальчука*. З нагоди десятиліття його смерті — Україна, 1924, кн. IV, стор. 98—107²⁾, а також Ол. Тулуб, *Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука*. З архіву Ів. Стешенка — Україна, 1927, кн. V, стор. 59—69.

Року 1919 (29. XI.) помер заслужений дослідник галицьких і угорських говірок, Іван Верхратський. Короткий некролог його вміщено в Хроніці Наук. Т-ва ім. Шевченка, ч. 63—64, стор. 47—54; у нас через тодішні тривожні обставини смерть його ніде не відзначено — тільки кілька рядків присвячено йому в Україні 1924, кн. III, в відділі: „Заслужені для Української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1923“ (стор. 181).

Діяльність Володимира Гнатюка († 6. X. 1926 р.) належить головно етнографії, хоч чимало прислужився він і діалектології своїми розвідками і публікаціями. Усіх статтів, викликаних його смертю, наводити не буду; зазначу тільки, що його пам'яті присвячено кілька статтів у X кн. Зап. Іст.-Філ. Відділу, а некрологи, що з'явилися за кордоном, вказано в огляді Вол. Дорошенка — Україна, 1927, V, стор. 146.

II.

Усі названі вище загальні нариси української діалектології, хоч як-би їх розцінювати, усі мають одне слабе місце — брак твердого ґрунту в діалектологічному матеріалі через слабе дослідження окремих говірок, що ставить українську діалектологію мало не на останній щабель серед інших слов'янських мов. Через те найголовніше завдання сьогочасного українського мовознавства — розгорнути як найінтенсивніше систематичні діалектологічні студії на всьому обширі української території, як це між іншим зазначає і Всев. Ганцов у своїй замітці *Чергові завдання української діалектології* — Зап. Етн. Т-ва, кн. I (К. 1925), стор. 37—41.

Підготовлених спеціалістів-діалектологів у нас ще обмаль; отож і далі доведеться ще користуватися матеріалом, зібраним випадковими любителями. На отакого збирача й розраховані поради, що з'явилися за цей час (хоч навряд чи можна від такого способу спо-

¹⁾ Чимало некрологів з'явилося і в періодичній пресі: у „Раді“ (Ан. Василько, К. Михальчук ч. 80; М. Грушевський, „Раз добром налите серце“, ч. 80; С. Єфремов, Під тяжким хрестом, ч. 110), у „Ділі“; в „Кіевской Мысли“ (ч. 100, С. Єфремова), у „Русских Вѣдомостях“ (ч. 84, С. Петлюри), у „Ръчи“ (ч. 99, П. Зайцева). Пор. також: Изъ отзывовъ печати о К. П. Михальчукѣ — Укр. Жизнь, 1914, IV, 25—26.

²⁾ У цій книжці вміщено й портрета К. М.

діватися якихось помітніших результатів, як про це свідчить досвід із двома попередніми обширними програмами: Михальчука-Кримського і Михальчука-Тимченка). Найдетальніша серед них — це проф. Ол. Синявського, *Діалектологічний порадишк*. Програм для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови (ДВУ, Одеса, 1924). Значно коротші і схематичніші: *Краткая программа для собирания сведений о малорусских говорах* (Московської Діалектологічної Комісії), видана в Житомирі 1917 р. О-вомъ Изслѣдователей Воьлини¹⁾, коротенькі *Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українськiм язиковiм обширi* проф. Е. Тимченка (К. 1925; Збірн. Іст.-Філ. Відділу У.А.Н, № 13, вип. 3) та того-ж таки проф. Ол. Синявського, *Діалектологічна анкета*. Початковий порадишк до збирання діалектичного матеріалу. Х. 1927 (окрема відбитка з газети „Народній Учитель“)²⁾. Виключно лексики торкається так само надто короткий *Програм для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—25 року* проф. М. М. Семенова — Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при У.А.Н, № 2—3 (1925), стор. 268—269.

Окремих студій над поодинокими говірками з'явилося за вказаний період небагато. Почнім із крайнього заходу української території.

Закарпатським говіркам присвятив невеличку студію д-р Іван Панькевич, *Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах* — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХІ—СХІІІ, стор. 1—5. Деякі діалектологічні дані про ці говори знаходимо в рецензії Георг. Геровського на: Д-р Іван Панькевич, *Граматика руського язика...* (Мукачів, 1922), вміщеній у *Slavi'i*, VI, стор. 133—142. Занотувати треба й замітку С. Бонкала, *Tagadomdat a magyarkisoroz nyelvben* (= Заперечні речення в мові угор.-укр.) — *Nyelvtudomány*, IV (Будапешт, 1913), стор. 219—221, що хоч з'явилася в 1913 р., та до „Обозрѣнія“ не попала.

Для галицьких говірок маємо: д-р Іл. Свенціцький, *Бойківський говір села Бітля* — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. СХІV, стор. 117—153; Т. Lehr, *Z fonetyki matoruskiej* — *Prace Filolog.*, VIII, стор. 361—381 та дві праці Яана Япowa: велику монографію *Gwara matoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych*. Львів, 1926 (Вступ 1—10, Фонетика 11—61, Морфологія 61—107, Тексти у фонетичній транскрипції 107—149 і Словничок 149—220) та статтю *Z deklinacji matoruskiej*. *Celownik*,

¹⁾ Сама програма мені не відома, звістку за неї беру в В. Дашкевича, *Програми до етнографічно-краєзнавчого дослідження України*, ч. I, де стор. 13—15 присвячені діалектологічним програмам.

²⁾ Він-таки вмістив у додатку до газети „Вісти“: *Культура і Побут*, 1926 (з 26. X.) № 43 (і в тижневому додатку до газети „Народній Учитель“, 1926. 27. X, № 42) заклик: *Збирайте діалектичний матеріал*.

parzędnik i miejscownik liczby mnogiej (у говірках гуцульській, бойківській і наддністрянській)—Prace Filolog., X, стор. 337—356¹⁾. Говірці замішанців присвятив окрему студію проф. Іван Зілинський, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna w powiecie krośnieńskim*—Prace polonistyczne ofiarowane Janowi Łosiowi dla uczczenia 25-lecia jego działalności naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim (=Prace Filolog., XII), стор. 375—394. Він знов умістив у Збірнику на честь Розвадовського (*Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*) т. II, стор. 301—311 статтю: *Так зване „sandhi“ в українській мові*. Переважно діалектичний галицько-угорський лексичний матеріал (румунського, мадярського, турецького походження) трактує стаття Ром. Стоцького, *Beiträge zur ukrainischen Wortforschung*—Arch. f. slav. Phil., XXXV, стор. 349—355 і з приводу неї написана стаття А. Бонкала під таким самим заголовком: *Beiträge zur ukrainischen Wortforschung*—Arch. f. slav. Phil., XXXVI, стор. 464—475 (про мадярські запозичення).

Говірки Поділля і Волини заступлені отакими розвідками: В. М. Отроковській, *Малорусский говоръ села Кобылевки, Подольской губернии, Брацлавскаго уѣзда*—Изв. Отд. русск. яз. и слов., XIX (1914), кн. IV, стор. 30—74; Б. М. Яцимирській, *Описание говора г. Старой-Ушицы Подольской губернии*—Сборникъ Отдѣл. русск. яз. и слов., том XCIV (1915), № 3, стор. 1—16; В. А. Каминській, *Отчетъ о поездкѣ по Волинскому Полѣстью для изученія народныхъ говоровъ лѣтомъ 1913 года*—Изв. Отд. XIX (1914), кн. II, стор. 68—89 (з мапою); С. Гаєвський, *Говірка села Михиринець Старокопчанівського повіту Волинської губернії*—Фільольогічний Збірник пам'яті К. Михальчука (К. 1915), стор. 123—149.

Найбільше пощастило північним українським говіркам, зокрема їх дифтонгам. Року 1923-го опублікував Вс. Ганцов свою розвідку: *Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку*—Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. II—III, стор. 116—144, що викликала рецензії проф. Е. Тимченка—в Україні, 1924, IV, стор. 153—157, а також акад. Ст. Смаль-Стоцького та проф. Н. Дурнова (див. про них вище). Цим дифтонгам присвячена і стаття Ол. Курилової, *До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків*—Україна, 1925, кн. V, стор. 14—37. Історію дослідження українських дифтонгів подає надто розтягла стаття Ів. Галюна, *Як досліджувано українські дифтонги*—Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. IX (1926), стор. 254—277, кн. X (1927), стор. 99—115 і кн. XII (1927), стор. 12—39. Амальгаму складних і поплутаних

¹⁾ Коротенькі реферати обох названих праць Я. Янова з'явилися спершу в Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego we Lwowie: Janów Jan, *Małoruska gwara Moszkowiec i Siwki Nadnistrzańskie z uwzględnieniem wiosek okolicznych*—в річнику IV (1924), стор. 51—56; Janów Jan, *Z deklinacji małoruskiej (dat., instr. i loc. plur.)*-- в річнику V (1925), стор. 8—10.

взаємних впливів на території Чернігівщини висліджує В. С. Ганцов у статті: *Діалектичні межі на Чернігівщині* — у збірнику „Чернігів та північне Лівобережжя“, стор. 262—280. Північно-західних говірок торкається стаття Ю. Полівки, *Z maloruske dialektologie* — Čas. pro mod. fil., III (1913), стор. 306—309 (на підставі Е. Р. Романова, Мат. по этн. Гродн. губ.).

Перехідним (українсько-білоруським) говорам присвячена праця Ол. Курилової, *Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробривів городнянського повіту* (= Збірн. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н., № 21, К. 1924)¹⁾. Окремого явища цих говірок торкається її-ж-таки стаття: *До питання про умови розвитку дисимілятивного акання* — Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. XVI, стор. 48—72. Спеціально становищу заблудівської говірки окрему статтю (з нагоди 350-ліття українського друку) присвятив проф. Ів. Зілінський, *Львів чи Заблудів* — Стара Україна, 1924 (Львів), II—V, стор. 54—58. Дуже мало сути питання торкається стаття проф. П. Бузука, *Взаємвідносини між українською та білоруською мовою* (Методологічний нарис) — Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. VII—VIII, стор. 421—426.

Північного сходу української території (Путивельщини) торкається стаття Павла Попова, *Діалектологічні спостереження на північно-східньому кордоні України* — Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. VII—VIII, стор. 410—421.

Нарешті, говіркам Лівобережжя і Слобожанщини присвячені: О. Д[орошкевич], *Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині* — Фільольог. Збірник пам. К. Михальчука (К. 1915), стор. 101—122, далі М. Йогансен, *Фонетичні етюди* (Замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в звязку з літературною вимовою) — Наук. Зап. Харк. наук.-досл. катедри мовознавства (Х., ДВУ, 1927), стор. 19—55, і вміщена там-же (стор. 123—131) стаття Бор. Ткаченка, *Деякі морфологічні іновачії в лівобережних південних говірках*. Діалектичні елементи в Квітчиній синтаксі відзначає й З. Веселовська, *Мова Г. Квітки-Осноряненка* (ibidem, стор. 104—109)²⁾.

З царини соціальної діалектології принотувати можна замітку В. Щепотьєва, *Мова наших школярів* — Етногр. Вісник, III, стор. 76—81 (про вплив „блатного“ жаргону). Про „лебійську“ (лірницьку) мову згадує Ф. Сенгалеви́ч у своїй замітці, *Київські лірники* — Етн. Вісник, III, стор. 75.

¹⁾ Замітку про цю працю вмістив акад. А. Меґе в Bulletin de la Societ  de Linguistique de Paris, т. XXVI, стор. 205.

²⁾ Повноти ради принотувати можна замітку В. Щепотьєва: *Звичай, словесна творчість та мова* у збірнику „Полтавщина“, т. II (Упорядкували М. Філянський, Я. Риженко, під загальним керуванням М. Криворотченко). Полтава, 1927, стор. 356—362. Власне мові присвячена одна неповна (362) сторінка, і то не на підставі самостійних спостережень, а Ганцова, Діалект. класифікації.

III.

Через брак спеціальних діалектологічних студій деяку вагу і далі можуть мати збірки фольклорного матеріалу, хоч не всі вони однакової (з діалектологічного погляду) вартости.

Із періодичних фольклористичних видань на першому місці згадати треба за *Етнографічний Збірник* Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові за редакцією Вол. Гнатюка, що подає здебільша записи з Галичини й Угорщини. За цей період вийшли такі томи: XXXV і XXXVI (1914-го р.), що становлять том I і II колядок і щедрівок та том XXXVII—XXXVIII (1916 р.), що становить I—II том народніх байок (звірний епос). На жаль, цим томом Етнографічний Збірник і припинився, за браком видавничих фондів у Наукового Т-ва.

Із *Матеріалів до української етнології* того-ж-таки Т-ва том XVI (1916) подає *Мельодії українських народніх пісень з Поділля і Холмщини*, зібрані Л. Плосайкевичом і Я. Сенчиком.

Українського Етнографічного Збірника, що його за редакцією Ол. Шрамченка почало було видавати Українське Наукове Т-во в Києві, вийшов усього один том (К. 1914), до того-ж записи його виглядають ніби літературизовані.

Мало фольклорного матеріалу, придатного для діалектології, подає *Етнографічний Вісник*, що його за редакцією А. Лободита В. Петрова видає (з 1925 р.) Українська Академія Наук (досі вийшло 5 книжок).

З окремих записів цікаво відзначити ще такі: для Закарпаття: Д-р Філярет Колесса, *Народні пісні з південного Підкарпаття*. Тексти й мелодії із вступною розвідкою — Науковий Зборник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді за рік 1923 (ррчник II), стор. 122—142 + 1—83 (й окремо); Лука Демян, *Похоронні обряди и вірованя* — Подкарпатська Русь (Часопис посвячений познанію родного края і педагогічним справам), III (1926), ч. 5, 7—8 і 10 та П. Богатирьов, *„Памятка“ підкарпатського селянина* — Україна, 1927, V, стор. 106—121.

З галицьких записів одзначимо: J. Sznajder, *Z życia górali nadłomnickich* — Lud, XVIII (1912), стор. 141—217¹⁾; K. Moszyński, *Obrzędy, wiara i powieści ludu z okolic Brzeżan* — Mat. antrop.-archeol. i etnogr. (Краків. Акад.), XIII (1914), стор. 152—198; Ю. А. Яворській, *Памятники галицко-русской народной словесности*, I. Легенды. II. Сказки. III. Разказы и анекдоты. Вып. I (К. 1915); Вол. Гнатюк, *Народні оповідання про тютюнарів* — Зап. Наук. Т-ва ім Шевч., т. СХХІІ, стор. 167—211; Юрій Кміт, *Похоронні звичаї і віруваня у Бойків* — *ibidem*, стор. 161—166. У незрозумілій транскрипції подані пісні в Е. Каłużніацкі, *Die Sonnwendlieder der westgalizischen Kleinrussen*. Zweite Serie — Arch. f. slav. Phil., XXXVI, стор. 198—201.

¹⁾ Початок цих записів (Lud, XVII) одзначено в „Обозрѣніи“ на стор. 28, під № 411.

Для Волини в XII томі „Трудовъ О-ва Изслѣдов. Волини“ (1914) опубліковані *Етнографічні матеріали, зібрані В. Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях*¹⁾. Том XIV (1920) того самого органу, але вже з українською назвою „Праці Товариства Дослідників Волині“ містить так само *Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом* (записані здебільша в с. Забрідді житомирського повіту).

Для Полтавщини маємо: *Казки і оповідання, записані в Лубенщині* В. П. Милорадовичем—Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, вып. XI (1914), приложение, стор. 73—110²⁾. Та-ж-таки Архівна Комісія видала: П. А. Гнѣдичъ, *Матеріали по народной словесности Полтавской губернии*. Роменский уѣздъ. Вып. I—Пѣсни обрядовыя (Полтава, 1915)³⁾ та В. Щепотьевъ, *Народныя пѣсни, записанныя въ Полтавской губернии* (съ нотами). Полт. 1915.

У Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (вып. IX, 1914, приложение, стор. 1—15) опублікував Я. П. Новицький, *Малорусскіе народныя заговоры и заклинанія, собранныя въ Екатеринославщинѣ*. У III річнику (1920 р.) „Споживача“ (органу Катериносл. Союзу Споживч. Т-в) вмістив свої записи Д. Яворницький, *Український простолюд у його творчості* (№ V—VI, стор. 22—28; VII, 11—14; IX, 15—17; X, 17—19).

Белику збірку для Херсонщини надрукував И. В. Бессараба *Матеріали для етнографіи Херсонской губернии* (= Сборникъ Отдѣл. русск. яз. и слов., т. XCIV, вып. 4). Декілька записів (переважно пісні весільні) опубліковано в Віснику Одеської Комісії Краєзнавства при У.А.Н., ч. II—III (1925), стор. 193—217 (записи Юрківського, Єгорова, Сікиринського з Херсонщини, з-під Одеси та з Тираспільської округи).

¹⁾ Матеріали ці становлять продовження тих, що опубліковані в V томі „Трудовъ“. У передмові М. Гладкого до V тому маємо й деякі діалектологічні уваги.

²⁾ Початок їх надруковано у „приложенні“ до вип. VIII (передне слово I—VIII і стор. 1—24) та до вип. IX (стор. 25—72).

³⁾ У передмові (стор. IV—IX) подано коротенько „особенности говора“.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI—3 крб. 50 к.; кн. XII—4 крб.; кн. XIII—XIV—4 крб. 25 к.; кн. XV—3 крб. 50 к.; кн. XVI (закінч. друк.); кн. XVII (друк.), кн. XVIII (друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV й кн. V по 2 крб.; кн. VI (друк.). **Бюлетень Етн. Ком.** (1925—1927) по 5 коп.
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927)—кн. I—IV (продається тільки в Держвидавні)—5 крб. 90 к.
- IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:**
- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. 1: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а—Ф. П. Сушицький. Зап.-руські літописи, какъ пам. литерат. (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, завойована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—60 коп.; б) Збірка—Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії в історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великольного циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).
- [№ 8] — Ол. Мурило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1660 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Мурило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Млм. Квітка. Професійні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутківський. Бібліографія українського мовознавства (1924)—50 к.
- № 17 та 20 — проф. Хв. Тітов. а) Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924)—10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 18, 32, 45 та 67 — проф. Є. Тимченко. а) Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано); б) Номінатив і датив (1925)—75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 коп.; г) Акюзатив (друк.).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Сфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 21 — О. Мурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Про роман «Хіба ревуть воли?» (Вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редактуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-й (до ст. 336)—1 крб. 50 коп. (1927).

- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. І. Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.
- [№ 36]—акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мілювського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак. А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Археографічний Збірник I, ред. акад. М. Грушевський (1926)—3 крб. 75 коп.; II (кінч. друк.).
- № 44 — проф. М. Марковський. Євгеда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 46 — Істор.-Геогр. Збірн., ред. проф. Ол. Грушевський I (1927)—1 крб. 75 к.; II (друк.).
- № 47 — Кл. Майна. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49]—Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія укр. орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбіл. збірник на честь ак. Д. І. Багалія. Ред. ак. А. Кримський (1927)—15 крб.
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (закінч. друк.).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — Проф. М. Груський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з змітками (1928).
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, вступна стаття Н. Грушевської (1928)—6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві. Ч. I (1801-1850) (1928).
- № 59 — Н. Квітна. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Івга Рудинська. Листи В. Горленка (друк.).
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
- № 63 — проф. В. Розов: Українські грамоти XIV-XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Український Діалектологічний Збірник під голов. ак. А. Кримського, I (1928).
- № 65 — Український Архів, I (друк.).
- № 66. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доповн. вид., 5 тт., ред. С. Єфремов та А. Ніковський (1928).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом Неодмінного Секретаря.

Ціна 3 крб.

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. ЗБІРНИК № 64, II
ПРАЦІ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ
під головуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

Книжка II

Редактори: О. Н. СИНЯВСЬКИЙ та акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

У Києві—1929

Українську діалектологічну збірку

Історично-Філологічний Відділ Всеукраїнської Академії Наук. Збірник № 64, II
П РА Ц І Д І Я Л Е К Т О Л О Г І Ч Н О Ї К О М І С І І
під головуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО.

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

Книжка II

Редактори: О. Н. СИНЯВСЬКИЙ та акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ.

У КИЄВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

262

72532

64

2

Бібліографічний опис цього видання розміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

STANFORD UNIVERSITY

LIBRARIES

Stacks

MAY 7 1979

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Київський Окрліт № 232. 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 1094. 1200 прим. 16¹/₂ арк.

Світлій пам'яті
К. МИХАЛЬЧУКА
в 15. річницю смерти

К. Михальчук.

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ¹.

„Странен мнѣ показался отзыв „Сѣверной Пчелы“ о малорусскомъ языкѣ... Неужели она видитъ в благородномъ ревнованіи Квитокъ, Гулаковъ, Срезневскихъ что-либо подозрительное? Не постигаю, ибо смотрю чистыми глазами и съ чистымъ сердцемъ, которое не можетъ остаться холоднымъ при созерцаніи истиннаго, добраго и освященнаго“. И. М. Снегиревъ (з його листа до І. І. Срезневського р. 1834).

З приводу статті Д. Мордовця в оборону української мови, надрукованої в № 30 „С.-Петербургскихъ Вѣдомостей“, у № 49 (1898 р.) „Кіевлянина“ з'явилася передовиця під заголовком „Праздная затѣя“, що трактує питання про українську літературну мову з свого особливого погляду. Як ставиться „Кіевлянин“ до всього українського, це річ досить відома, як і спосіб газети за все це говорити. Звичайно, „Кіевлянин“ не зрадив себе й тут, як за це промовляє вже самий заголовок згаданої його статті. Та що в цій статті київська газета спробувала була навести деякі доволі характерні „підстави“ для своїх звичайних поглядів на українські намагання підтримувати й культивувати рідну мову, знов же й через те, що ці „підстави“, очевидно, видадуться за досить поважні й для інших газет, які поділяють „Кіевлянин“-ові погляди на питання про українську мову, ба навіть мають цю газету за особливо в цій справі компетентну, ми й гадаємо, що не пошкодить ближче обізнатися з цими „підставами“ й з'ясувати їх справжню вартість.

Підстави ці в „Кіевлянина“ почасти філологічні, почасти громадсько-культурні, та, найбільше, життєво-практичні, у тому спеціально-утилітарному розумінні, в якому їх розуміє сама газета з погляду її суб'єктивних міркувань та смаків; а втім, з цим вона не надто й криється, як це можна бачити з її власних висловів, коли вона мотивує ці „підстави“.

¹ Ця стаття К. Михальчука, написана, як це видно з деяких місць її, в самісінькому кінці XIX ст., являє собою не тільки видатну пам'ятку оборони української літературної мови в найзагрозливіші часи її дореволюційного існування з дуже характерними для того часу спробами національної самохарактеристики, державно-політичної самокритики й самовизначення, а ще й вельми змістовну розправу з галузі української фонетики, що, без сумніву, багато кому допоможе усвідомитися в питаннях звукової структури української мови. Зокрема слід підкреслити наукову вартість теоретичних уgruntувань автора літературної мови взагалі, а також трактування питань української мови на тлі неперервного історичного процесу українського народу з найдавніших часів. (Ред.).

Поробивши чималенькі витяги з статті Д. Мордовця, газета завважує: „Мы привели по возможности подробнѣе главнѣйшія положенія статьи г. Мордовцева, конечно, не за тѣм, чтобы вступать с автором в лингвистическія пререканія и, по его примѣру, углубляться в дебри лингвистических изслѣдованій“ (sic!). Тільки ж, слідом за цим, газета не додержує своєї обіцянки, а витягає з цих „нетрів“ справді різні „лінгвістичні“ дивнички й силує читача, щоб він уважав їх за щось цілком натуральне і безсумнівне. Отож, між іншим, газета цілком категорично заявляє: „прежде всего вопрос о самостоятельности малорусскаго языка— вопрос спорный“. Власне кажучи, не тільки це, ба й усі лінгвістичні питання повинні б, по правді, видаватися газеті як однаково суперечні, скоро вона має їх за такі „нетрі“, що в них не варт зовсім заглиблюватися. А втім, навсправжки, чомусь виходить у неї взагалі щось інше, бо з усіх, що їх так чи інакше зачеплює газета, лінгвістичних питань, суперечні для неї лиш ті, котрі стосуються до української мови, що їх можна порозв'язувати на її користь. Воно правда, газета, як побачимо далі, не надто обстоює думку ніби ця мова „несамостійна“, воліючи краще напасти на неї з іншого боку. Тільки ж ми, знаючи добре, якої взагалі великої ваги надають у нас саме-іменно питанню про те, „самостійна“ чи „не самостійна“ українська мова, до того не тільки в громадянстві, а й серед деяких відомих філологів-фахівців (див., напр., ст. проф. С. Буліча „Малорусское нарѣчіе“, в „Энциклоп. Слов.“ Брокгауса та Ефр., т. XVIIIа, ст. 485), маємо за необхідне спинитися на цьому питанні й, користуючися з цієї нагоди, з'ясувати, що це питання в тому розумінні, в якому його звичайно розуміють, справді не заслуговує на серйозну увагу, бо й сама теорія про „самостійні“ та „несамостійні“ мови, що на ній його збудовано, як єсть нестійна з суто наукового погляду.

За цією теорією, як її формулюють у своїх писаннях деякі вчені, котрі заперечують „самостійність“ української мови (напр., у згаданій статті Л. Буліч, проф. А. Буділовіч у кн. „Общеславянскій язык“ та інші), „самостійна мова“, або ж, попросту, „мова“, у спеціальному розумінні цього терміна, є така мова, яка своїм словником, граматикою й надто фонетикою становить одну цілість, що помітно відрізняється від будь-якої іншої такої самої мовної цілоти. Та кожна така „самостійна мова“ може рівночасно мати й свої місцеві відміни словною, граматичною та фонетичною сторонами. Утворювані через ці місцеві відміни окремі варіанти певної „самостійної мови“ теж уважають за свого роду мови, але вже мови „несамостійні“, інакше — „часткові мови“ або „підмови“, що поділяються ще на так звані „наріччя“, „піднаріччя“ й „говірки“ певної „самостійної мови“, які, через те, засвоюється ще так само назву „мови спільної“. З зверхнього боку, коли дивитися на річ з схоластичного погляду, формула ця наче б то доволі правильна. Та варт тільки трохи розглянути внутрішній її зміст, і ми пересвідчимось, що її твер-

дження сповнені неясностей, явних логічних суперечностей і невідповідностей до фактів живої дійсності.

Насамперед неясне значіння самого терміна „самостійний“. Чи визначає він те саме, що й терміни особливий, окремий, чи щось інше, специфічне? Коли він визначає те саме, що й ці останні терміни, то, знов таки, невідомо ще, про яку власне „самостійність“ або „несамостійність“ тут мовиться. Чи про саму лиш якість (в розумінні самотності й оригінальності), чи ж zarazом і про кількісну (в розумінні повноти, суцільності й одності)? Далі ту й ту „самостійність“ як саме розуміється: чи тільки у відносному, чи може часом і в абсолютному значінні? Та „абсолютної самостійности“ будь-якої мови якісною стороною; себто такої мови, яка б ані чим не скидалася на всі інші мови, строго кажучи, навіть і уявити собі не можна, хоч би вже через те, що всі мови складаються однаково з певної системи „розчленованих“ звуків, здебільшого мало не тотожних у кожній; усі вони однаково розрізняють у своїй будові та функціях категорії лексичні та граматичні, що мають так само багато спільного, завдяки своїм безпосереднім, органічним зв'язкам з загальними логічними категоріями мислення. Тим то можна говорити про „самостійність“ тієї чи іншої мови у цьому розумінні, як про самостійність, що найбільше тільки наближається до абсолютної, а це буває саме тоді, коли в основі усієї її лексики й граматичних форм лежить цілком окрема система самотніх коренів, які не скидаються своїм звуковим складом на корені усіх інших мов; а втім, граматичні її категорії та форми, не кажучи вже про самі звуки, можуть мати аналогії і в інших подібних мовах. Навпаки, не можна собі уявити „відносної самостійности“ будь-якої живої мови у кількісному розумінні, себто такої мови, якій чогось бракувало б в її організації, — звуків, граматичних форм або необхідних слів, хоч би вже через те, що такою мовною потворою і говорити не можна було б.

Нарешті залишається так само цілком невідомо, як уявляють саме явище „самостійности“ мови ті, хто про нього каже, — з логічного погляду. Чи уявляють вони його, — за даними його ознаками, — як реальний факт живої дійсності, що його можна безпосередньо спостерігати, чи як певне абстрактне розуміння, встановлюване тільки теоретично через узагальнення суми окремих і різних навсправжки явищ? Зважаючи на всі оці невиразності, коли говорять про „самостійну мову“, то залишається цілком нез'ясоване істотне й основне питання про те: яку ж власне мовну одиницю розуміють саме під цією мовою — реальну чи абстрактну? Лінгвістика знає цілу низку мовних одиниць, різних якісним і кількісним станом своїм, але таких, що зводяться, проте, до двох основних категорій: а) до одиниць цілком індивідуального характеру, зовсім однорідних своїм унутрішнім складом та ладом, отже — простіших і неподільних щодо якісної та кількісної сторін, себто до живих, конкретних мовних одиниць,

і б) до одиниць відмінного або родового характеру, які охоплюють собою групи однорідних індивідуальних одиниць, а через те — до одиниць взагалі складних або збірних, у різних ступенях, тобто власне — до абстрактних мовних одиниць.

Перші з цих мовних одиниць устанавлюються цілком, як такі, звичайним досвідом та безпосереднім над ними спостереженням. Вони являють собою величини раз-у-раз еквівалентні й спомірні одна з одною якісною та кількісною сторонами, — як завжди рівна самій собі певна функція мови. Другі ж, навпаки, встановлюють лиш теоретично, послідовно генерифікуючи та групуючи перші одиниці; вони являють собою величини, що поступінно більшають і щодо свого обсягу й щодо різноманітності свого внутрішнього змісту. Серед цих останніх одиниць можуть бути так само ряди рівнобіжних, більш або менш еквівалентних та спомірних величин; та, взагалі, ця їх еквівалентність і спомірність завжди буде лиш умовна, бо й на те, щоб визначити окремі мовні одиниці такого роду, різних обсягів, важко встановити цілком точний критерій, якого бракує й на те, щоб цілком непомильно погенерифікувати й погрупувати конкретні мовні одиниці у деякі з цих загальних або збірних мовних одиниць.

До цих останніх належать, напр., такі найзагальніші й водночас найвиразніші мовні одиниці, як „мова спільно-європейська“, що становить окрему цілість, порівнюючи з іншими такими одиницями (напр., з найближчою до неї й еквівалентною одиницею — „мовою спільно-семітською“), найбільше кореневим складом її словного матеріалу, а так само значною мірою й особливостями загальної її системи граматичних форм та функцій.

Далі йдуть уже ряди одиниць менш загальних і менш виразних (у різних ступенях), що являють собою поступінні підрозділи першої, найзагальнішої одиниці, щодо ознак прогресивної видозміни й диференціації основних її елементів та форм. Такі є, у послідовному порядку, між іншим, одиниці такого ряду: напр., одиниця (загальніша, але менш виразна), от як мова литовсько-слов'янська, і, далі, одиниці, що містяться в її складі (більш виразні), от як мови спільно-литовська й спільно-слов'янська. Далі йдуть у тому самому порядку такі мовні одиниці, що ввійдуть до „спільно-слов'янської“ мови, більш чи менш еквівалентні одна одній (але з різними ступенями виразності): з одного боку, мова західньо-слов'янська, а в ній знову мови: лясська (польсько-лужицька) та чехо-словацька; з другого боку — мова південно-східньо-слов'янська, а в ній теж: південно-слов'янська (іліро-болгарська) та східньо-слов'янська (руська). Нарешті, йдуть, у складі останньої мови, так само еквівалентні одна одній одиниці, як мови: а) західньо-руська, а в ній: українська (або південно-руська) та білоруська, і б) східньо-руська (або великору-

ська мова, російська), а в ній: північно-великоруська й південно-великоруська і т. д. Річ зрозуміла, що кожна з перелічених „мов“, становлячи лиш діалектичну відміну мови попередньої, може бути, щодо неї, названа її „діалектом“ або „наріччям“, і таким чином залишається в цьому разі з винятковою назвою „мови“ тільки мова аріоевропейська. До категорії ж конкретних і водночас цілком визначених мовних одиниць належать уже всі найпростіші й елементарні мовні одиниці, — що утворюють, у тому чи іншому складі своєму, зазначені попереду „загальні мовні одиниці“ різних обсягів. Такі одиниці є усі „живі говірки“ (з ім'ям чи без ім'я), а так само усі так звані „літературні мови“, — що із природної неминучости завсіди ґрунтуються виключно на одній котрійсь із живих говірок; до них належать, між іншим, і літературна мова російська, заснована на московській говірці „південно-великоруського наріччя“, і літературна мова українська (або „південно-руська“), яка ґрунтується на середній говірці південно-східного наріччя української мови. За зовнішню ознаку, що цілком одрізняє усі мовні одиниці, які належать до категорії різних загальних мов, від одиниць, котрі належать до категорії конкретних або елементарних мов, є той практичний факт, що першими з них ніхто не може говорити, попросту через фізичну неможливість уживати за одним заходом у мові рівнобіжні слова, форми та звуки геть усіх, що ввійдуть до їх складу, наріччів та говірок, або, знову, через таку саму неможливість віддавати у живій мові тії абстрактні формули, якими визначаються у науці загальні особливості таких загальних мов. Говорять же, а так само й пишуть, виключно останніми, тобто конкретними або елементарними мовами („живими говірками“ або культурними їх відмінами — „літературними мовами“) з тієї натуральної причини, що тільки такі — суцільні, однорідні й цілком виразні з звукового та граматичного поглядів мовні одиниці, через психо-фізіологічні умови функції мови, і можна вживати як безпосереднє знаряддя висловлювати думки; знов таки, через технічні умови тільки ці одиниці й дається точно й методично-вірно відтворити на письмі.

Отже, з установлюваних у науці мовних одиниць, з найбільшим правом можна назвати „самостійною мовою“ з якісного погляду тільки „найзагальнішу мову“; так зате така мова найменш „самостійна“ кількісною стороною, у тому розумінні, що нею насправжки ніхто не говорить. Навпаки, з найменшим правом „самостійними мовами“ з якісного погляду можна назвати усі конкретні мови; зате ці мови цілком самостійні кількісною стороною, знов таки в тому розумінні, що ними то власне й говорять, і пишуть. Тимчасом, за наведеною попереду формулою, що за нею звичайно визначають „цілком самостійні мови“, як такі усіма сторонами, виявляється, що такі мови є тільки мови більш або менш загальні, тобто такі мови, якими по суті ніхто не говорить;

„часткові“ ж мови й надто „говірки“, якими саме тільки й говорять,— визнають за безперечно „несамостійні“; до того, проте, обстоюється право на існування й культурний розвиток тільки за визначеними таким саме способом „самостійними мовами“. Виходить явна нісенітниця. Невідомо, помічається вона чи ні; але тільки навсправжки в теоретиків такої „самостійности“ мов виявляється щось цілком суперечне їх теорії,— дарма що штучно припасовуване до неї. А саме привилея на „самостійність“ дістають у них навсправжки не ці по суті загальні мови, а деякі безперечно конкретні мови, які перебувають у живому вжиткові, саме деякі вибрані літературні мови взагалі й російська літературна мова зокрема; оці-о мови, задля відповідности до встановлюваного в формулі правила, та не знати вже на якій підставі, дістають, проте, у них одночасно назву так само й мов загальних.

Можна б таким чином подумати, що такі винятково упривилеєвані „самостійні мови“ являють природою своєю ніби особливий мовний екстракт, або якусь мовну вінегрету з різних мов, тобто взагалі якихось дивних мов, не відповідних в обох випадках жадній живій органічній говірці; щось на кшталт нехай і доволі стрункого, але цілком нежиттєвого „воляпяка“ або тидких, суто механічних „жаргонів“, що їх уживає найбільше зденационалізовувана людність, або ж, нарешті, інших іще якихось подібних до них мовних аномалій та ефемеридів.

А втім, на щастя для цих виняткових літературних мов виявляється, що накидувані їм кваліфікації, які мимоволі викликають такі уявлення про ці мови, не більш як плід занадто захопленої ними фантазії, плід, що не має собі а ні виправдання в науці, а ні ствердження в живій дійсності.

Між іншим, щодо російської літературної мови, або, як часом звуть її так само,—спільно-руської літературної мови, засвідчено факт, за який, проте, можна дізнатися навіть з підручників, що не мудрують марно, а саме, що в основу цієї мови лягла одна з живих говірок південно-великоруського, саме московська говірка. Вона незмінно й де-далі інтенсивніше асимілює й пристосовує до своїх індивідуальних особливостей елементи й форми, що їх запозичила ця мова почасти з давньої слов'яно-руської книжної мови, почасти й із споріднених або чужих їй мов.

Російська літературна мова повстала й розвивалася взагалі кажучи так само, як й інші сьогочасні літературні мови „південно-східньо-слов'янської“ групи: сербська, болгарська, почасти словинська, а так само й українська. Усім їм передувала однаково церковно-слов'янська книжна мова, проблематичного покищо походження, що незабаром розпалася під впливом живої мови на ізводи південно-слов'янський та східньо-слов'янський (або русько-слов'янський); з них перший диференціювався згодом іще на ре-

дакції ілірську (або сербську) та болгарську, а останній на редакції західньо-руську (або білорусько-українську) та східньо-руську (або великоруську), окрім цілої низки інших ще поплутаних різними способами редакцій, що позначили собою лиш цілковитий розклад попереду суцільної ц.-слов'янської мови. Далі, усі ці окремі третинні ізводи книжної церковно-слов'янської мови замінено в письменстві на місцеві щиро-народні мови, а ті за періодів переходових хитань в їх устанавленні, запозичивши дещо з давньої писаної мови, усе це пристосували до себе й так чи інакше асимілювали їх на свій кшталт. Таким чином, між іншим, і спільно-великоруський ізвід, що мав ще свої більш часткові варіанти—північно-великоруський та південно-великоруський, з різними дальшими поділами, заступила була народня великоруська літературна мова, заснована на московській говірці. Заміна ця відбувалася, звичайно, поступінно, але починаючи з Пушкіна, як відомо, ця літературна великоруська мова, або, попросту, як її почали узивати взагалі, російська літературна мова, почала жваво визволюватися від церковно-слов'янізмів, і в сьогочасних письменників вона вже має трохи чи не щиро народній великоруський характер, до того з тими специфічними її рисами, які визначають саме говірку московську. Проф. О. Соболевський, характеризуючи взагалі „южно-великорусское поднарѣчје“, каже про цей факт так: „перед нами говор, который употребляем мы сами, который слышится у всѣх сколько-нибудь образованных людей во всей Россіи и который может быть назван литературным или общерусским языком. Центр и родина его—Москва; здѣсь у мѣстных уроженцев он является в наибольшей чистотѣ. Московскій простонародный и подмосковный говор никаких звуковых особенностей не имѣет и главное его отличие от литературнаго говора—в формах и словарном матеріалѣ, которыя хотя и извѣстны образованным людям, но считаются вульгаризмами“ („Живая Старина“. Вип. I, 1892 року. „Очерк русской диалектологии“, стор. 9 і 12).

Так само й західньо-руський ізвід, що мав також свої часткові варіанти—білоруський та український, з їх поділами, почав уже з XVI в. поступінно наближатися на Україні до народньої української мови (напр., у перекладах на цю мову Євангелії та інших церковних книжок, у хронографах, віршах тощо); а далі з кінця XVIII в., починаючи з Котляревського, цілком замінений був у літературних творах українських народніх письменників на мову засновану на живій говірці середини південно-східнього наріччя. Українська літературна мова, що повстала була таким способом на Україні, починаючи вже з 50-х років XIX віку, дістається й до галицької письменности, помітно змінюючи її на свій кшталт, але при цьому дещо запозичуючи і в неї, надто щодо лексики.

Сьогочасна українська літературна мова, що склалася була в такому вигляді, підпадає дальшій обробці, до того вже не в самій тільки белетристиці, а й у писаннях суто наукового змісту. У Галичині її запроваджено до середних та вищих шкіл, до суду, до адміністрації; нею говорить тамтешнє українське освічене громадянство, видаються часописи та газети (у тому числі й офіційні) й твори суто наукові; до того, з погляду суто природних умов поширення літературних мов у цьому середовищі, українська літературна мова своєю природою має такі самі підстави зробитися нормальним культурним органом мови в обсягові цілого українського наріччя, як і російська літературна мова в обсягові цілого свого великоруського наріччя. Кажучи це, ми залишаємо, звичайно, осторонь нерідкі випадки, коли деякі культурні мови поширюються й поза межами їх природного діалектичного оточення, часом навіть в оточенні цілком чужих їм мов, бо такі поширення цих культурних мов не зумовлюють уже їх природні прикмети, а залежать вони цілком од різних зверхніх причин, що не мають нічого спільного з природними умовами їх нормального поширення.

Щождо власне останніх умов, що визначають нормальну царину поширення тієї чи іншої літературної мови й обмежують її од такої самої царини іншої найближчої до неї літературної мови, то до таких умов належать спільні в своїй основі й разом органічні особливості, які об'єднують собою певну літературну мову й усеньку групу говірок, що ввійдуть до її обсягу й утворюють з них одну спільну діалектичну цілість, називану „наріччям“, у безвідносному розумінні цього терміну. Це „наріччя“, як таке, істотно відрізняється від будь-якого іншого, навіть найближчого до нього „наріччя“, що його утворюють уже інші органічні особливості подібного ж роду.

Ці особливості найбільше принципового характеру й полягають: а) в особливому доборі лексичного матеріалу (з загального його запасу у даній мовній сім'ї), що складається здебільшого з слів, однакових походженням, утворенням і спеціальним значінням в усіх говірках даного наріччя, а так само з більш або менш значної маси своєрідних своєю формою та значінням слів, властивих тільки говіркам цього наріччя; б) у певних, однаково властивих усім говіркам цього наріччя особливих граматичних формах та їх значінням, що так чи інакше варіюються лиш по говірках, і в) найбільше, в окремій системі спеціальних фонетичних законів даного наріччя, що під них можна підвести усеньку різноманітність індивідуальних звукових явищ по всіх його говірках.

Обмежуючися на самих но фонетичних особливостях подібного роду, зазначимо деякі з них, що принципово відрізняють українське наріччя не тільки від російського, а й від білоруського наріччя. До таких належать: „ствердіння“ в різних ступенях основного *i* (властиве тільки укра-

їнському наріччю) і поплутання його з основним *и* (відоме так само півд.-слов. та чехо-слов. нар.); „отвердіння“ *е* (також властиве півд.-слов. та чехо-слов. нар.) і цілковите розрізнювання від нього звуків ряду *ѣ* (відоме так само усім слов'янським наріччям, окрім білоруського та російського); закон особливої зміни за певних умов основних *о* і *е* в інші звуки (аналогічний подібній зміні *о* в наріччях чесько-словацьких та польсько-лужицьких і зміні *е* у наріччі польському, — але тільки почасти) і незмінність у подібному роді *о* та *е* відповідних ц.-слов'янським *ѡ* та *ѣ*; намагання зберегти дзвінки приголосні наприкінці слів і перед глухими приголосними; цілковите ствердіння губних приголосних і сполучення їх з *я* (= *а*) за допомогою *й*; перевага у більшості говірок м'якого *ц* (основного); спорадичні випадки заміни основного з звуком *дз* і т. п.

До подібних же спеціальних особливостей, властивих цілому великоруському наріччю, належать, напр.: розрізнювання звуків ряду *і* і ряду *ы* (відоме так само білоруському, польському та лужицькому наріччям); постійна „м'якість“ голосного *е* (невідомо такою мірою а ні польському, а ні лужицьким, ба навіть, либонь, білоруському наріччям, де цей звук так само м'який); вплив наголосу на перехід *е*, в *ѣ* (властивий так само білоруському і відомий також польському та лужицьким наріччям, але чужий українському); поплутання звуків ряду *е* й ряду *ѣ* (властиве й білоруському наріччю); панування у певних випадках звукових сполучень *ой*, *ей* зам. *ый*, *ій*; перехід у більшості говірок за певних умов дзвінкого *в* у *ѡ*, а так само перевага *г* над *н* і твердого *ц* — навіть перед так званими „м'якими“ голосівками; цілковите зникнення в мові стародавнього пом'якшення перед *ѣ* приголосних *г*, *к*, *х*, в *з*, *ц*, *с* тощо.

Отакі загальні й до того принципові фонетичні відміни впливають особливим способом на весь фізіологічний характер мови кожного з згаданих „наріччів“ і змінюють часом до того, що їх не можна впізнати, спільні у цих наріччів слова та форми; тим вони й утруднюють собою пересаджування котроїсь говірки одного наріччя на ґрунт іншого наріччя, минаючи силу інших іще відмін як загальних, так і властивих окремим говіркам того й того наріччя, що ще більше ускладнюють і збільшують такі труднощі¹. Та з цього, проте, не впливає зовсім, щоб усень-

¹ Задля ілюстрації загальних фізіологічних (антропофонічних) відмін у мові того й того наріччя, наводимо зразки російською та українською літературними мовами, складені з слів тотожних своїм походженням, утворенням та значінням. А що підібрати тотожні вислови важко, то наводжувані уривки мови не зовсім доладні й далеко не вичерпують характерних особливостей мови того й того наріччя. Зразки ці подаємо однаковою — російською — фонетичною транскрипцією (далеко, звичайно, не точною), уживаючи скрізь одну літеру для м'якого *і*, ц.-слов'янського *ѣ* для м'якого *е* і надрядкового знаку ' щоб позначити середню м'якість приголосних, додаючи при цьому в дужках деякі звукові варіанти по говірках кожного наріччя.

По російському: Ночь(ч, цъ) была, тёплая, тихая, не'бо(а) чістое(аѣ), сінее(ѣе,яѣ); мѣсяц(місѣц) сьѣ(і)тіл і в єво(іво, яво, іно, яно) сьѣ'те(і,е) (sic! Ред.) блѣ(і,я)

кий обсяг того чи іншого наріччя в його цілому, визначуваному таким способом, повинен був з необхідности вдовольнитися тільки з однієї літературної мови, заснованої на котрійсь з його говірок. Навпаки, деякі „наріччя“ мають так само свої окремі діалектичні поділи, часом дуже характерні; абож бувають споріднені „наріччя“ дуже близькі одне до одного, тимчасом вони не визначаються такими типовими особливостями принципового характеру, які лежать в основі відмін „наріччів“ велико-руського та українського; тоді за тих чи інших сприятливих умов може повстати поруч у середовищі одного „наріччя“, або в групі двох і більше дуже подібних „наріччів“ кілька літературних мов, навіть значно ближчих одна до однієї своєю фізіологічною природою, ніж літературні мови російська та українська. Приклади на це бачимо в існуванні поруч таких, дуже близьких одна до одної з цього погляду літературних мов, як, напр., мова горішньо-лужицька й долішньо-лужицька, сербська та словинська, ба навіть таких високо-культурних, що набули великого поширення, літературних мов, як мова данська та норвезька, еспанська та

сте'(і)лі зе(і,я)лёные(і,я) вёрбы, бе'(і)дые(і,я) хаткі. В а(о)днѳй хатке(і) сіде'(і)лі де(і)д мо(а)й, ше(э)сть сѳстр сі(я)стѳр е(і,я)во і две(і) ма(о)ае мілые(і,я) тѳткі. Бабы мы'лі вѳлну, а де(і)д(т) плѳ сіто(а). Вот де(і)д пра(о)мѳлвил: бу'де(і)м, бабы, ве(і,я)чѳрять па(о)т(д) хата(о)й, бе(і,я)рѳте(я,ѳ) с са(о)бѳй хле(і)б(п) `свья(е,і)тѳй да соль, па(о)сід'м се(і)бе'(і) там і па(о)е(і, я)дім сыта(о).

По-українськом у: Ніч (ныч, ныч, нуіч, нуоч, нуч) бу́ла(л'а) тэ́пла, ты́ха; нэ́бо чы'стэ(е), сы'не(ѳе); мі(е)ся(е)ць сьві(е,ы)ты'в, і у(в) ѳно́ сьві(іе,ы)тлі блы(л'ы)шѳа(я, іа, е, іе)-лы(л'ы) зэ(ы)лэ'(л'э)ні(ны, ны) вѳрбы, бі'(іе, ы)лі (лы, лы) хаткы'(і). У(в) о(е)днѳй(ныі, -ныі -уі, -уой, -уі) хатщ(ы) сы(э)ді(іе)лы(л'ы) ді(іе,е)д мі(ы,уі,уо,у)й, ші(іе,ы)сть сѳ'стѳр ѳно́ і двѳ(іе) мо(іе) мы'лі(лы,ы) ті'(юі,юо,ю)ткы(і). Бабы' мы'лы(л'ы) вѳв(у)ну, а ді(іе)д плі-(юі, юо, ю)в сы(сы)то. Ото́ ді(іе, е)д промѳвыв: бу́дэ(ы)мо, бабы', вѳ(ы)чѳря(а, э, рѳа, рѳэ)ты (т'ы,ть) пі(ы,у)д хѳтою(оуов), бѳ(ы)рѳ(іе,е,э)тѳ(ть) з со(у)бѳю(оу,ов) хлі(іе,е,ы)б сьвѳа-(ва,вѳэ,ві)ты'й(ты) т(д)а сі(ы,уі,ы,уо,у)ль, пось'(э)ды(э)мо́ со(у)бі(іе,ы) там і по(і)е(мо́ сы(сы)то.

Щоб порівняти відмінність у характері вимови того самого уривка мови в інших наріччях, подамо його ще (тією таки транскрипцією) середньо-білоруською говіркою й літературними мовами польською та чеською (без варіантів).

По-білоруськом у: Ноч бы'ла цѳплая, шѳхая; неба чы'стая, сіняе; ме'сяц сьвѳшв і у яѳр свецьлі блышѳалі зялёныя вѳрбы, бѳлыя хаткі. Ув аднѳй хатщы сі́дзѳ'лі дзед мой, шѳсьць сісіцѳѳ ѳно́ і дзве мае мілыі цѳткі. Бабы мылі вѳвну, а дзет плѳв сіта. нѳта дзет прамѳвів: бу́дзім вячѳраць пат хѳтай, бяріца с сабѳй хлѳп свѳты' да соль, пасідзі'м сабе' там і паяді'м сыта.

По-польськом у: Ноц бы'ла цѳпла, шѳха; небо чыстѳ, сінѳ; ме'сѳнц сьвѳщл і в е'го сьвѳ'тле блышѳалы зелѳнѳ вѳржбы, бя'лѳ хаткі. В е'днѳй хатщѳ седзѳ'лі дзѳд муі, шѳсьць сѳстр е'го і две мѳе мі'лѳ цѳткі. Бабы мы'лі вѳлнѳн, а дзѳд плѳтл сіто. Ото́ дзѳд пшѳму'вил: бѳндзѳмы, бабы, вѳчѳржѳць под хѳтон, бѳржѳце з сабѳн хлѳб(п) сьвѳнты і суль, посѳдзі'мы сабе там і поѳ'мы сыто.

По-чеськом у (довготу голосівок позначено надрядковою рисою): Ноц біла тѳпла́. ті́ха; нѳ́бѳ чыстѳ́, сі́нѳ, ме'сѳ́нц свѳ́тіль, а в е'но́ свѳ́тле бл'ѳ́штелѳ́ сѳ́ зѳ́ленѳ́ врѳ́бі, бі́ле хѳ́люпі. В е'днѳ́ хѳ́люпѳ́ сѳ́дѳлѳ́ дѳд муой, шѳ́ст сѳ́стр ѳ́но, а двѳ́ мѳе міл'ѳ́ тѳ́ткѳ́. Ба́бі мі́лѳ́ в'льну. а дѳд плѳ́тль сі́то. Ту'то́ дѳд прѳ́млювіль: бу́дѳ́мѳ, ба́бі, вѳ́чѳржѳ́тѳ́ под хѳ́люпоу, бѳ́ржѳ́те хлѳ́б(п) свѳ́тѳ́ а суоль, по́сѳ́дзімѳ́ са́бе там і по́імѳ́ сі'то(е).

португальська. Нарешті помічається ще й таке явище, що вже зформовані окремі літературні мови можуть, своєю чергою, розпадатися згодом й утворювати з себе цілі групи окремих літературних мов одного походження. Взагалі і в царині явищ, що стосуються до культурних мов, як і в сфері життя природних мов, діє один і той самий загальний закон еволюційного розвитку мови, що спричинюється до диференціації розмноження тих і тих, а не до їх інтеграції й об'єднання. Щоб у цьому пересвідчитися, вистарчить одзначити загальновідомий факт розвитку, напр., незчисленної сили мов та говірок з однієї „аріоевропейської праговірки“, з одного боку, і не менш відомі факти, як повстала, напр., ціла група романських мов замість однієї загальної латинської; появу нових літературних слов'янських мов замість однієї загальної церковнослов'янської мови; а так само й те, що на наших очах відбувається розпад англійської, еспанської та інших дуже поширених літературних мов на окремі мови метрополій та їх колоній. Чи багато було в самій Європі культурних і взагалі літературних мов десь перед 500 роками? А яка сила їх тепер і серед них скільки мов дуже близьких одна до одної; нехай ці мови й не мають офіційних привилеїв, усе ж вони поступінно розвиваються. Адже відомо, що навіть на природному ґрунті кожної окремої говірки кожна окрема особа, кожне нове покоління, яке нею говорить, день-у-день, рік-у-рік запроваджує поступінно елементи її зміни й диференціації; тим то в лінгвістичній літературі маємо розвідки, які констатують, з одного боку, що в мові окремих письменників у кожному письменстві є індивідуальні особливості, з другого — що в даній літературній мові за різних діб її історії постерігаються загальні й далеко більші зміни. Отже, видима річ, що повстання й розвиток даної літературної мови, самою природою речей, аж ніяк не залежить од ступеня її „самостійности“, коли її розуміти отак особливо, по-схоластичному, як розуміють її вороги української літературної мови.

Та й цим не вичерпується ще розв'язання справи у сприятливому для української мови розумінні. Адже не самі но особливості у фізичній природі певної літературної мови зумовлюють її повстання й розвиток як особливого культурного органу мови у певному діалектичному оточенні, а їх викликають ще інші істотніші умови й глибші потреби певного оточення.

Коли безперечно правдиве відоме речення „le style c'est l'homme“, то ще безперечніша ця істина, коли її прикласти до мови кожного окремого народу. Мова править за живий та безпосередній відбиток усього психічного складу того народу, що нею говорить. У словнику, фразеології, у так званих ідіотизмах мови нерідко відбилися щонайінтимніші і що найхарактерніші риси фантазії, почуттів та думок даного народу, які часом не можна віддати мовою іншого народу. Разом із тим, з рідної мови є носій вікових надбаннів розумової та моральної культури даного народу й пам'ятка

побутових, громадських та політичних долі і вражіннь, що він зазнав їх протягом усенької своєї історії. Нарешті, з рідною мовою даного народу органічно зв'язуються віками накопичені продукти його художньої — усної й пісенної творчості, що з ними тісно сполучені так само різні інтимні подробиці його світового й побутового житку. Одне слово, рідна мова народу — цей живий, безпосередній вислів усієї його особистості, його душевного життя й його генія. Тим то для багатьох людей з суцільною, живою й уразливою натурою вимога зречтисся своєї рідної мови дорівнює вимозі зречтисся свого особистого я. І, справді, в наслідок такого зречення, як це помітили відомі психологи та педагоги (напр., Фіхте, Дістервег та інші), з одного боку, думки, почуття й воля у таких людей нерідко певною мірою збезбарвлюються, а це призводить часом до того, що їх особиста вдача псується; з другого — вони неминуче байдужіють до свого народу та краю, а це породжує собою часом навіть загальний реакційний настрій, сповнений мізантропії й антипатії до всього рідного.

„Еслибы объединение человечества по языку и вообще по народности было возможно, — каже О. О. Потебня, — оно было бы гибельно для человеческой мысли, как замена многих чувств одним, хотя бы это было не осязанием, а зрѣніем. Для существования человека нужны другие люди; для народности — другія народности. Послѣдовательный націонализм есть интернационализм“ (Рецензія на Сборник народных пѣсен Я. Головацького. Стор. брошури 30).

Отож оці внутрішні психічні властивості мови кожного окремого народу й викликають просту потребу, щоб вона недоторканно існувала, а так само моральну повинність і необхідність її розвивати й культивувати, скоро ця мова виявила виразне намагання зробитися літературною мовою для певного народу.

І коли такі вимоги законні й справедливі щодо кожного народу й його мови, то тим більш вони законні й справедливі щодо українського народу та його мови. Різко окреслена індивідуальність українського плем'я виявилася у своєрідних особливостях усенької його історії й побуту. Характерні її риси можна вхопити в цілій галерії типових представників й діячів цього плем'я на терені політики, громадськості, релігії, культури, — починаючи з найдавніших часів і аж дотепер, — в особі його князів-володарів, от як легендарного Святослава, Володимира Св., Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького; Гетьманів козацьких та отаманів запорізьких, от як Конашевича-Сагайдачного, „Байди“-Вишневецького, Сірка, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка; єрархів церковних, от як Іова Борецького, Сильвестра Косова, Йосипа Тукальського, Йоасафа Кроковського; достойників та зем'ян, що виступали були в ролі громадських та політичних діячів, от як Костянтина Острозького, Адама Киселя, Юрія Немирича, Данила Братковського; письмен-

ників духовних, от як Христофора Бронського, Захарія Копистенського, Зизанія Тустановського, Кирила Ставровецького, філософа Сковороди тощо, а так само й різних інших, менш відомих історичних діячів цього плем'я, — геть аж до сьогочасних працівників його на ниві громадській, літературній та мистецькій.

Психічна індивідуальність українського плем'я відбилася особливо яскраво й оригінально в утворах його розумової, моральної й поетичної творчості, — в його загальнонародних прислів'ях, казках, думах, піснях, обрядовості, музиці; а так само в літературних писаннях окремих осіб цього плем'я, як, напр., у Мономахових повчаннях, в Слові о Полку Ігоревім, у Волинському літопису, у хроніграфіях козацьких часів, нарешті в поетичних творах Котляревського, Квітки, Шевченка і в сьогочасному українському письменстві. Різні моменти в історичному й побутовому життю українського плем'я, завдяки своїй особливій кольоритності й своєрідності, привертали до себе увагу вищих талантів у письменстві інших народів, що черпали не раз сюжети для своїх творів з цього джерела, як от, напр., Байрон, Пушкін, Словацький, Захер-Мазох тощо. Якою мірою українська натура визначається взагалі оригінальністю й інтенсивністю своїх психічних особливостей, можна судити з того, що участь письменників-українців з роду в сусідніх літературах виявилася навіть у тому, що вони утворили в них особливий літературний жанр і стиль, з специфічним українським забарвленням, як от гоголівський жанр у російському письменстві, жанр Богдана Залеського й Мих. Чайковського в польському письменстві. Окрім того, особливий український жанр почасти вже утворено, почасти його починають утворювати артисти й малярі, українці з роду, і в інших галузях мистецтва — у сценічному мистецтві, у музиці, ба навіть у малярстві.

З другого боку, усі ці особливості, які характеризують українське плем'я історичною, побутовою, антропологічною та психологічною сторонами, такою мірою відмінні від таких особливостей великоруського плем'я, що це вже давно є річ відома, ба навіть зробилася загальним місцем у російській літературі та науці. Навіть більше, відміни між цими двома спорідненими племенами й народностями, цими сторонами, багато письменників та вчених мали за такі великі, що деякі з них добачили навіть цілковитий контраст між цими двома народами, і на цю тему люди цілком безсторонні написали чимало дуже поважних розвідок та міркувань. Згадаймо хоча б відомі досліди й міркування в цій справі таких письменників та вчених, як, напр., Венелін („О спорѣ между южанами и сѣверянами“ і „Об источниках народной поэзіи вообще“), Бодянський („О народной поэзіи славянских племен“), Максимович („Начатки русской филології“), Костомаров („Двѣ русскія народности“), Кавелін („Мысли и замѣтки о русской исторіи“), Корсаков („Меря и ростовское княжество“), проф. Н. П. Дашкевич („Критич. разбор „Ист. укр. лит.“ Пет-

рова) тощо... З суто наукового антропологічного погляду, племінні особливості українського народу, що відрізняють його від народу великоруського (а так само й од польського), твердо встановили Коперницький, Н. Гільченко та інші антропологи, і чудово зрозумував у загальних висновках та твердженнях такий високо-авторитетний учений і спеціаліст у цій парості знання, як проф. Д. Анучін. Відсилаючи тих, хто бажає ближче обізнатися з расовими, суто фізичними та етнографічними особливостями, які відрізняють українців од росіян, до статтів останнього вченого, уміщених в Енциклопедичному Словникові Брокгауса та Ефрона, під заголовком „Великоруссы“ (Т. V-A) і „Малоруссы“ (Т. XIII-A), ми обмежимося тут тільки на тому, що подамо коротенько ті місця з згаданих статтів, де цей учений відзначає загальні відміни українського народу. У ст. „Малоруссы“ проф. Д. Анучін каже: „Антропологическое различіе [між українцями та росіянами] проявляется, отчасти, и в темпераментѣ, и в характерѣ, на которые, впрочем, могли еще имѣть вліяніе окружающая природа и весь ход исторіи, иной, чѣм на сѣверѣ. Как бы то ни было, малоруссы отличаются от великоруссов многими чертами своего умственного и нравственного склада, своим отношеніем к религіи, к женщинѣ, к семьѣ, к собственности и т. д...; их „громада“ не то, что в.-русский „мір“, их пѣсни, думы, поговорки, сказки проникнуты иными чувствами, мыслями, воспоминаніями“ (стор. 484). У ст. „Великоруссы“ він каже мало не те саме: „Всѣ подобныя психологическія (бытовыя и этнографическія) различія [між російським та українським народами] обусловливаются отчасти вліяніем природы и климата,... отчасти различными для обѣих народностей культурными вліяніями, отчасти, наконец, различіем темперамента, характера, чувств, вкусов, унаслѣдованных от далеких предков и развившихся при различных условиях. Это различіе духовнаго склада выражается и в характерѣ пѣсен и музыки, и в отношеніи к природѣ и к религіи, і в семейном и общественном быту, и в развитіи промышленности и торговли, и в народных типах и идеалах“ (стор. 838).

Отже, коли існує така глибока й усебічна відміна між українським та великоруським народами, — адже її не відкидають цілком навіть найзавзятіші прихильники безумовного злиття цього народу з в.-руським, то й цією стороною українська літературна мова, як природний орган висловлювати думки, типово відбиваючи в собі індивідуальні особливості українського народу, цілком справедливо заслуговує на самостійне існування й розвиток, поруч своєї старшої віком і культурним розвитком сестри, російської літературної мови, що так само є спеціальний витвір великоруського народнього генія й відбиває у собі найбільше індивідуальні особливості великоруського народу. Та в цьому пункті ми зустрічаємось уже з власними аргументами „Кієвлянина“ проти такого права української літературної мови, що до них і перейдемо тепер.

Залишаючи осторонь справу про „самостійність“ української мови й її здібності до культурного розвитку, газета вважає цю мову попросту за а й в у, що не має шансів на існування, і то на таких підставах. „Не в самостоятельности малорусского языка дѣло“, — каже вона, — „чтобы упростить вопрос, мы готовы согласиться с г. Мордовцевым, что малорусский язык способен к развитию и совершенствованию, как способен к этому сербский, болгарский и всякий другой язык, всякое другое нарѣчіе“. „Но тут возникает другой вопрос, имѣющий серьезное практическое значение. Нужно ли вообще это развитие малорусского языка, имѣет ли оно шансы на какой либо успѣх? Мы думаем, — відповідає на це газета, — что оно совершенно не нужно, что в нем не представляется рѣшительно никакой надобности“ (sic). Отже, очевидячки, „Кієвлянин“ не спориться не тільки проти „самостійности“ української мови, а й проти того, що вона здатна розвиватися й удосконалюватися. Та й важенько було б категорично заперечувати те, що засвідчило вже за себе наочно загальновідомими фактами живої дійсности. За останні 30—40 років поступінний розвиток української літературної мови і в нас і в Галичині посунувся чимало й зробив такі помітні успіхи, за які ще перед 50 роками не наважувалися мріяти навіть найзавзятіші оптимісти. І, коли взяти на увагу, з одного боку, ті просто таки неймовірні перешкоди, які так щедро ставлено цьому розвиткові, з другого — певну податливість, безтурботність та поступливість у багатьох випадках української вдачі („нехай — лихо, аби тихо“), знов же чималий її нахил до абстрактної вселюдськості й космополітизму, то мимоволі доведеться визнати, що такий інтенсивний й енергійний літературний, як і взагалі національно-культурний український рух повинні були викликати дуже поважні, — глибокі й невідпорні моральні й розумові імпульси, і міг віц іти й розвиватися, перемагаючи усі зазначені перешкоди, тільки через те, що життєві потреби широко й органічно достигли.

Фактів цих, в усіх їх подробицях, багато ворогів української літературної мови можуть, либонь, не знати, або ж не бажати знати (адже, нерідко трапляється й це), тільки ж незнання — справжнє чи удаване — поганий аргумент. Так само й зменшувати справжнє значіння цих фактів можна тільки з примхи та самоволі, а не на підставі правдивої й сумлінної їх оцінки. Тимчасом „Кієвлянин“, припускаючи у принципі, що українська мова здатна розвиватися й удосконалюватися, тут таки, сам собі суперечачи, не тільки відкидає зазначений факт поступінного й безупинного розвитку цієї мови, а й намагається довести, ніби це річ цілком неможлива. Неможливо це, як гадає газета, поперше через те, що для української мови немає певних практичних умов, неминуче потрібних, на думку газети, взагалі для утворення будь-якої літературної мови, і, подруге, зокрема, найбільше тому, що нібито утворення української літературної мови категорично не припускає те, що існує готова вже

російська літературна мова, з питомими їй особливими природними прикметами й величезним культурним значінням.

Щодо першої причини газета подає такі загальні й визначні в своєму роді міркування: „Литературный язык — навчае вона — способный служить орудіем культуры, быть языком государственным (!), языком дипломатии (?!), литературы и науки, вырабатывается долгим и неустанным трудом цѣлаго ряда поколѣній. Такой язык не создается искусственно (?), а в полном смыслѣ является продуктом истории, результатом так или иначе сложившихся исторических условий и особенностей (? sic)“. Ми моволі подумаеш,—навіщо знадобилося газеті це абеткове повчання? Адже, насамперед, усі добре знають, що не тільки літературна мова, а й уся ка мова, яку уживають, і, до того мова простого народу значно більше навіть, ніж мова культурна „является в полном смыслѣ продуктом истории, результатом так или иначе сложившихся исторических условий“. Так само кожен знає, що літературна мова „вырабатывается долгим и неустанным трудом цѣлаго ряда поколѣній“. Шкода тільки, що газета нічого не каже ще й за те, з якими труднощами вивчають і цілком собі завоюють ту чи іншу літературну мову ті, кого оточує зовсім інакша, ніж вона, народня мова, й як вони через те високо цінують свої успіхи у знанні такої мови, а це, усе ж, аж ніяк не завадило б, бо воно дещо теж з'ясовувало б в аргументах „Кіевлянина“, коли на них дивитися з погляду психологічного...

Та як розуміти запевнення газети, що „такой язык [літературний] не создается искусственно“?—Хіба газета не знає, що літературна мова тим найбільше й одрізняється від мови народньої, що з неї, порівнюючи з останньою, є витвір переважно штучний? Строго кажучи, навіть народню мову не можна назвати у цілковитому розумінні продуктом нештучної, себто цілком несвідомої й безпосередньої творчості, бо й у ній спостерігається нерідко поява нових слів, форм та мовних зворотів, утворених більш або менш свідомо й навмисне, тому що народ почуває потребу відшукати відповідні особливі вислови для нових розуміннів та уявлень, які поступінно народжуються в його розумі, з різних нагод і під різними культурними впливами; не кажучи вже про те, що народ нерідко так само запозичує чужі слова й технічні вислови під впливом культурних та інших зв'язків його з іншими народами й робить це цілком уже свідомо через їх виучування. Та штучні елементи в народній мові, усе ж, явище більше чи менше випадкове й спорадичне, тимчасом мова літературна є вже систематичний витвір найвищого мистецтва, так само, як і культурна музика, малярство, різьбарство й інші мистецтва. До того, звичайно, штучність літературної мови це не та,—цілком довільна, механічна—безживна й безгрунтова штучність, яку являють собою різні вигадані ad hoc мовні „воляпюки“ та „есперанто“, придатні хіба тільки на те, щоб обмінюватися сухенькими й елементарними діло-

вими думками, як і мова цифр та математичних формул, що й не мають через те жаднісіньких шансів на те, щоб їх засвоїли маси народу та громадянства; саме навпаки, це штучність художня, яка полягає у культивуванні й удосконалюванні готової вже живої мови органічного походження. — Тим то праця над виробленням та вдосконалюванням літературної мови, яку провадить багато талановитих розумів у цілій низці поколінь, у тому саме, найбільше, і полягає, щоб, з одного боку, збагатити цю мову силою наново втворених з тих, котрі вже існували в мові, елементів — слів та висловів, щоб позначати різні культурні ідеї й думки, слів — не раз-у-раз однаково вдалих; з другого — щоб досягти можливо повнішої асиміляції й погоджености як цих слів та висловів, так і запозичених з інших мов, з характером та ладом живої мови того народу, що за відповідне знаряддя його культурних думок і має бути ця літературна мова. Та, як і в кожній справі, в історичному ході розвитку кожної літературної мови попервах зівсіді неминучі бувають стадії такого її стану, який являє чимало невдалих, або навіть попросту часом потворних своїм утворенням форм, слів та висловів. — А втім, останні з протягом часу або виправляються, або ж замінюються на інші, вдаліші, або, нарешті, залишаючись у своєму вигляді, стають потроху звичні й таким способом втрачають у свідомості тих, хто їх уживає, потворний характер. Російська літературна мова перебула так само подібні стадії в своєму розвитку, мала, між іншим, свою Тредьяковщину й Шишковщину й зберегла й по сей час чимало таких слів та форм, які видаються цілком підхожими тільки через те, що вони поробилися вже звичними. Не вражають уже, напр., російського вуха й не викликають у росіянина жадного здивування хочби такі, по суті варварські слова, на які рясна самая навіть граматики російської мови, от як: дѣепричастіе, спряженіе, падеж, междометіе й т. п.; або такі незграбні, — як на російське природне почуття правильної мови, — слов'янізми й германізми в звуках та формах слів, які бачимо, напр., у словах: проницательный, подвизаться, исчезновение, упоминение, бравировать, манкировать і т. п. Щождо обов'язкових кваліфікацій, що їх, як гадає „Кієвлянин“, повинна мати літературна мова, як така, то з них неминуче потрібні для цієї мови тільки такі, які б робили її придатним, тою чи іншою мірою, знаряддям культури, літератури, науки. Придатність же літературної мови до всього іншого аж ніяк не є неминуче потрібна, щоб кваліфікувати її як таку. Чеська літературна мова не є державна покищо, проте вона незрівняно культурніша й літературніша від державної болгарської. Російська літературна мова не править покищо за знаряддя міжнародньої дипломатії, та вона не поступається своєю культурністю й літературним обробленням дипломатичній французькій мові.

Не беручи усього цього до уваги, „Кієвлянин“ уперто настоює на тому, що українська літературна мова не тільки начебто не розви-

вається, а й не має жадних шансів на розвиток саме через те, що вона не може зробитися а ні державною, а ні дипломатичною. — „Г. Мордовцев — каже газета — ссылається на то, что двѣ-три генераціи болгар и сербов побѣдоносно пронесли свой язык через всѣ оппозиціи, и он стал теперь языком культуры — языком литературы, науки, парламента, дипломатіи. Г. Мордовцев, повидимому, надѣется, что и малорусскому языку удастся достигнуть таких же самых результатов. Смѣем увѣрить і. Мордовцева, что он жестоко заблуждается (?!) и что не только двум-трем, но и 23-м (!) генераціям малороссов не удастся на этом поприщѣ сдѣлать ничего побѣдоноснаго“. „Если, каже газета далі, болгарам и сербам понадобилось (sic) нести побѣдоносно свой язык через всѣ оппозиціи для того, чтобы сдѣлать его языком скупщин-парламентов, языком науки, литературы, орудіем дипломатіи, то вѣдь ничего подобнаго не требуется (sic!) от малорусскаго языка“.

Отже, у газети усе зводиться лиш до питання звичайної практичної потреби у даній справі, — що її викликають або не викликають зовнішні умови й життєві обставини. Та коли дивитися на цю справу навіть і з цього вузького й однобічного погляду, то й тоді невже газета як єсть нічого не знає, що щось подібне „знадобилося“, проте, й українцям, і що й вони зробили вже дещо аналогічне там, звичайно, де це було можна зробити? Невже газета не знає, що в Галичині не тільки провадиться навчання з усіх дисциплін у кількох гімназіях (у тому числі тепер уже в 4-х виключно) українською мовою; але що деякі дисципліни викладаються нею й по університетах (Львівському та Черновецькому); що цією мовою, як ми вже були казали, видають там наукові журнали й газети (у тому числі й офіційні); що вона обов'язкова в багатьох випадках у суді і в адміністрації; що, нарешті, хоч її й не вживають іще у міжнародній дипломатії, чого, як відомо, не дїпнулися ще ні сербська, ні болгарська мови, але нею у львівському соймі, як і серби та болгари в їх скупщинах-парляментах, галицькі українці й собі виголошують парламентські промови й провадять відповідні дебати? Не можна, звичайно, поінняти віри, щоб газета нічого того не знала. Та, живовидячки, „Кієвлянин“-ові, як і деяким польським газетам у Галичині, важко погодитися з подібними явищами та фактами, ба навіть — з самою думкою про те, що вони можуть реально й стало існувати. Такий упертий їх скептицизм пояснюється тим фатальним впливом, який мають на розуми усієї інтелігенції України стосунки, що історично склалися, усіх зверхніх шарів громадянства до корінної української народности цього краю. „В южной Руси, — каже О. Потєбня, — волею судеб поставленной „як горох при дорозі“ и осужденной на непрерывное топтанье и колотню, в течение вѣков появляются и исчезают цѣлыя толпы отступников вольных и невольных (в узком смыслѣ; в широком, всѣ невольны и лишь не всѣ самодовольны)“ (Реценз. на „Галицк. Пѣсни“ Головацького, стор. 29). З оцих

ось „вольных и невольных отступников“ і склалося усеньке „південно-руське панство“ різних формацій та національних відтінків, однаково перейняте традиційною зневагою до зрадженої від них української народности, що зберігалася недоторкана в самому попростому, безправному й приниженому народі. Цю денаціоналізацію українського панства й його зневагу до своєї корінної народности, що на їх ґрунті була розвинулася, викликали, звичайно, різні ненормальні умови й обставини громадського й політичного життя цілого південно-руського плем'я. Та найближча тому причина коренилася, мабуть, в умовах повстання й загальній ході дальшого розвитку в південно-руському краї цивілізації та культури. Річ у тім, що Південна Русь, через згадані попереду несприятливі для неї умови й обставини, ніколи не могла визволитися від установленої в ній з самого початку наносної культури й громадськості й утворити у себе свою власну „національну“ культуру й інтелігенцію. Ця наносна культурно-громадська течія почалася була в Південній Русі ще на світанку її історії й, раз-у-раз підтримувана новими, які дедалі міцнішали, околицьними впливами, зробилася для цілої її людности за таке звичне явище, що геть аж до останнього часу рідко хто навіть на підозру брав його аномальність. Ця течія, під впливом тих чи інших нових приливів зовні, змінювала тільки своє зафарблення й захоплювала більше то ті, то інші зверхні шари людности, вважаючи на те, яких шарів громадянства вона торкалася більше; та внутрішньою суттю й напрямком своїм вона залишалася однаковою — незмінно денаціоналізувала громадянство, геть аж до того, як за наших уже часів з'явилася нова, щиро національна, культурно-громадська течія, що вибивалася, правда, злегка й спорадично, ще за козаччини, але цілком свідомо встановилася допіру останніми часами. Ця стара, традиційна культурно-громадська течія в Південній Русі, як відомо, почалася була ще за князівського періоду її історії від запозичення зовні, поруч південних слов'ян, церковно-слов'янської письменности чужою народів мовою. Далі, за польського панування в країні, ця культурна течія значно змінила своє офарблення приливом до краю польської громадськості й культури, що захопила була собою трохи чи не всі старі князівські, боярські та зем'янські роди місцевого громадянства. Нарешті, коли Південну Русь політично покраяно й прилучено східні, а згодом і центральні її землі до Московщини, а західну околицю до Австрії, ця течія поділилася на дві частини й скерувалася двома річищами. У центральних та північно-західних землях (Київщині, Волині, Поділлі й надто на Холмщині) у цій течії довго ще переважало польське забарвлення; у Галичині ж, що відійшла була до Австрії, це забарвлення лишилося й досі, захоплюючи собою вже й міські кляси людности, а так само торкаючись почасти сільського духівництва, що залишалася досі вірне заповітам церковно-слов'янщини, ба навіть ті нові елементи інтелігенції, які почали виходити просто з народу. У східних же

землях, а саме на Гетьманщині, що прилучилася була до Московщини, надто від Петра та Катерини, ця традиційна культурна течія, під впливом насадженої у країні російської державности та школи, набула ще нового, вже російського забарвлення, захопивши собою попереду старшину козацьку, далі середні й міські кляси, духівництво й, нарешті, елементи інтелігенції, які виходили безпосередньо з народу. З цим останнім забарвленням традиційну культурно-громадську течію в Південній Русі перенесено далі до південно-західного, що перейшов од Польщі до Росії, краю; а далі, останніми часами, вона почала була силуватися дістатися почасти ще й до Галичини. Та тут вона зустрілася з повноправною, що віддавна загніздилася, польською течією, а так само й із доволі вже зміцнілою новою щиро вже національною культурною течією.

Оця-о, раз-у-раз наносна, що ціле тисячоліття проіснувала й тільки різними способами змінювалася, культурно-громадська течія у Південній Русі, вирила те глибоке провалля між місцевою інтелігенцією різних національних відтінків і простим українським народом, яке завсіди надзвичайно фатально відбивалося на цілому ході історії південно-руського плем'я й на становищі його громадськості й культури. Оце провалля утворило ще й зміцнило те глибоко сумне зневажливе ставлення усіх освічених кляс південно-руського громадянства до всього народнього українського. Незмірну цю шкоду, а насамперед, — шкоду моральну й для громадянства і для народу, — виправиться допіру тоді, коли це провалля запорожнить собою українська національна інтелігенція, що її появу, проте, не тільки теперішні освічені кляси, але почасти ще й сам народ уявляють покищо як щось несподіване й неймовірне, дарма що численні приклади аналогічного явища серед відроджених у нашому сторіччі інших народів, які нікого в нас не дивують, повинні б, здавалося, подіяти на розумніше ставлення й у нас до подібного явища. Та в нас традиційні забобони перейшли усякі розумні межі й раз-у-раз їх перемагають, а через те не дивно, що й „Кієвлянин“-ові, і деяким польським газетам у Галичині й, узагалі, усьому „південно-руському панству“ попросту не хочеться йняти віри, щоб мовою цієї української „хлопсько-хохлацької“ народности нараз наважилися серйозно заговорити інтелігенція, преса, школа, суд, сойм; щоб до цієї народности могло дістатися почуття самопошани й свідомости своєї гідности, свого права на існування й розвиток поруч хоча б таких народностей, як сербська та болгарська, що їх культурному відродженню, як народностей „волопасів“ та „свинопасів“, теж свого часу не хтіли були вірити віденські гелертери; щоб, нарешті, ознаки, що український народ прокидається до культурного життя, являли собою щось більше, ніж якусь випадкову химеру, коли навіть не звичайну оману зору, яка тільки по-дурному турбує собою віковий спокій, самовдоволення й самовпевненість цього шановного „панства“.

А втім, треба ще завважити, що коли взагалі усе польське та російське „панство“ в Україні уявляє собі як щось дике появу серед нього української інтелігенції з її „хохлацько-хлопською“ мовою, то для певної його частини, новішої формації, яка вийшла вже найбільше з простого народу й становить особливі відміни цього „панства“, відомі під назвою „natione poloni—gente rutheni“, з одного боку, і „общеруссов малорусскаго происхожденія“ — з другого, — те, що в країні є нова народня інтелігенція, попросту річ незносна з морального погляду. Для людей розумніших та самолюбніших з останніх відмін „панства“ народня українська інтелігенція — це живий, уособлений докір їх розумові й сумлінню, що завдає цим людям глибокої, нехай і мимовільної кривди й образи. І вони ладні жорстоко мститися за себе цій лагідній, невибагливій, потульній й у нічому, окрім палкої любови до свого краю й народу, невинній інтелігенції.

Річ у тім, що для деяких з цих панків не легко було відцуратися свого народу; для декого з них це була ціла трагедія їх особистого душевного життя, яка, може, несподівано навіть для них самих закінчилася тим, що вони зрадили кривні інтереси свого народу, трагедія, яка полишила у глибоких тайниках їх душі й серця глибокі, що не легко загоюються, виразки. Свій рішучий крок у цьому напрямкові вони могли зробити й *bona fide*, певнісінькі, що, коли їх учинок і не цілком правий, то безперечно розважливий, бо його виправдує, на їх думку, фатальна, необхідність. Адже вони власне не зробили нічого іншого, як тільки разом з іншими попливли за культурно-громадською течією, що давно встановилася була в країні. Нарешті, відцуравшись свого рідного народу й не здаючи собі часом достатньою мірою повно й виразно справу з цього, вони тікали власне від нестерпної традиційної зневаги, що так жорстоко й несправедливо тяжила над ні в чому невинною етнографічною особою цього народу, з його специфічними особливостями, не бажаючи поділяти з своїм народом цієї незаробленої зневаги до його особи й, до того, цілком зневірившись у тому, щоб можна було якось відновити потоптану історією його громадську й національну гідність. Інші навіть із таких людей, безперечно, дали б багато за те, щоб і всенький їх народ міг піти за цим їх спасенним, як вони гадають, прикладом. Та, на досаду їм, це, як виявилось, не є річ звичайна. Вони повинні були зрозуміти далі, що на те, щоб переродити всеньку величезну масу народу в іншу народність, потрібні були б цілі віки настійних зусиллів, спрямованих до цієї мети не тільки зовні, а й з боку самого народу; до того в наслідок усеж вийшло б щось уже нове, яке не скидалося б і на ту народність, навіть мовою, що в ню їх народ надумавсь перероджуватися; тим більш, що й народність, яка сталася йому за зразок, на той час могла б так само якось змінитися, особливим способом, як це сталося, напр., з романізованою Галлією й самим Римом, які кінець-кінцем зробилися несхожі

обидва на первісну латинську народність останнього.¹ А покищо, їх народ усе зостававсь самим собою, несучи на собі по-давньому терпляче клейно незаробленої зневаги, що його наклало панство на його етнографічну особистість, на його мову, пісню, звичаї, вподобання тощо. Вони ж, „панки“, тимчасом, відцуравшись національних особливостей цього народу, придбали виразні практичні вигоди для себе особисто, як від того, що прилучилися до пануючих народів, так і від того, що засвоїли собі їх готову, культурно оброблену й цілком повноправну мову, як мову вже власну, повсякденну й свою родинну. Що ж дивного, що такі люди, опинившись через своє громадсько-культурне становище в подібній колії, відчули кінець-кінцем ще більшу огиду до покиненої своєї „мужичої“ народности, ніж навіть „панство“ давньої формації. Їм зробилося соромно розуміти свій найближчий кривий зв'язок з цією „народністю-парією“, як це буває соромно котромусь багатієві, що вибивсь із злиднів і насолоджується життям та пошаною, визнавати за свого рідного брата-трудівника, коли той залишивсь у злиднях, скромний і непоказний на взір, ніхто його особливо не шанує. — І вони закінчили тим, що глибоко зненавиділи усе, що нагадувало їм це близьке з останнім споріднення. Та, будь-що-будь, а на це споріднення мимоволі доводилося вважати, — воно занадто в пам'ятку їм самим та й усі за його знають. На шкоду для них, цей вбогий брат не зникає. Ба навіть більше, він, залишаючись вірний заповітам своїх батьків і свого оточення, дозволяє собі навіть заявляти претенсії на рівні громадські права з своїм багатим братом, що цілком був зрікся цих заповітів. Кому ж це може бути до вподоби? І от останньому доводиться мимоволі підшукувати пристойні мотиви, щоб виправдати себе й довести, які зухвалі й нестійні домагання його вбогого брата. Та мотиви ці напихваті, їх давно вигадало було вже про цей випадок „панство“ давньої формації як польського, так і російського табору, і полягають вони ось у чому. І той і той табір появу української літературної мови, як головного виразника прав, що їх подає український народ на свій культурний розвиток, однаково уважають за зайву й не потрібну, кожен, звичайно, табір з своїх особливих, хоча й ана-

¹ Подамо тут завваження О. Потебні щодо такого процесу. „Болѣе-менѣе рабское состояніе поглощаемой народности — каже він—должно же когда нибудь кончиться. Побѣжденные должны же когда нибудь выучиться языку побѣдителей; но по словам В. Гумбольдта, до сих пор, сколько знаю, неопровергнутым, никакой народ немог бы оживить и оплодотворить чужаго языка своим духом без того, чтобы преобразовать этого языка в другой“ (Ueb. Verschied. 208). Народность, поглощаемая другою, послѣ безмѣрной траты своих сил, все таки в концѣ концов приводит эту другую к распаденію. Нынѣшній русскій литературный язык может сохранить свое относительное единство лишь до тѣх пор, пока он есть орган незначительнаго меньшинства. Становясь дѣйствительно общерусским, а тѣм болѣе общеславянским, он в то же время распался бы на нарѣчія. Т. о. по этому взгляду, нѣтъ выхода из круга взаимодѣйствія и весь вопрос в том, будут ли сберегаемы при этом народныя силы или растрачиваемы в угоду недосяжимым цѣлям“ (Реценз. на „Галицкія пѣсни“ Головацького, стор. 34).

логічних підстав. Так, галицькі поляки вже давно звикли вважати українську літературну мову за зайву на тій підставі, що, мовляв, мало не всі галицькі освічені русини, які повиходили з народу або з свого духівництва, вміють так само як і вони добре по-польському; що польською нехай і сяк-так мовою говорять навіть русинки-перекупки на львівських базарах, і що не мало польських письменників були українського походження й не тільки запровадили до польського письменства помітні риси особливостей питомих українському плем'ю, не виключаючи навіть українських слів та мовних зворотів, ба й утворили в цьому письменстві особливі школи „українську“ та „галицьку“.

З другого боку, цілком аналогічними міркуваннями мотивує так само й „Кієвлянин“ непотрібність української літературної мови, до того однакову її непотрібність і в нас, і в Галичині; та, звісно, з іншого фактичного приводу, і саме вважаючи на те, що існує вже готова літературна мова „общерусская“. Користуючись загальним ім'ям, яке зв'язує народності мало-руську й велико-руську, і забуваючись при цьому, що в слов'янському світі такі тотожності народніх іменнів можливі навіть у народностей дуже далеких одна від одної (як, напр., у старовину спільне ім'я у полян лаських і в полян руських, і тепер спільне ім'я у сербів лужицьких і в сербів наддунайських), чим, проте, окрім більш або менш близького або далекого споріднення, не доводиться зовсім їх справжня тотожність мовна й етнографічна, газета наприкінці наведеного вже попереду загального свого розумування про умови розвитку кожної літературної мови, вигукує: „Такой язык у нас уже есть. Это тот самый „общерусский язык“, мирового значения которого сам г. Мордовцев не рѣшается умалять“. Так само, врочисто запевнивши д. Мордовцева, буцімто навіть 23-м генераціям українців не пощастить зробити нічого щодо вироблення своєї літературної мови, газета знову таки пояснює, що така невдача в цій справі неминуча, мовляв, „по очень простой причинѣ: все это уже сдѣлано тѣм самым „общерусским языком“, — на выработку коего опять таки не мало потрудились малороссы на ряду с великороссами“.

„Малороссы — каже „Кієвлянин“ — не могли не принести своей лепты в сокровищницу „общерусского“ языка, не могли не оказать влияния особенностями своей южнорусской природы, своего южнорусского духа (sic). И это участие малороссов в общерусской лингвистической работѣ продолжалось и послѣ Петра, продолжается и по настоящее время“. „Спрашивается — каже газета далі — есть ли какая либо надобность (sic) в развитии и усовершенствовании малорусского языка, в превращении его в язык литературный и научный, когда у нас уже есть готовый (!) литературный общерусский язык, который в лингвистической семьѣ занимает видное и почетное мѣсто, достиг высокой степени совершенства и одинаково (?) родственен и близок не только великороссам, но и мало-

россам (?), принимавшим в течение нѣскольких вѣков дѣятельное участіе в его усовершенствованіи, так что если бы произвести лингвистическія изслѣдованія, то вѣроятно можно бы в этом общерусском языкѣ отыскать явственныя малорусскія черты?" (sic!).

Отже, українська літературна мова, виявляється, цілком зайва саме через те, що в ній, як гадає „Кіевлянин“, немає жадної потреби для самих таки українців, до того, очевидячки, не тільки для таких, які не говорять уже, та й не бажають говорити інакше, як по-великоруському, от як ті, котрі пишуть у цій газеті статті або взагалі беруть участь у самому російському письменстві і в удосконалюванні його мови, ба й для тих, що хочуть і далі говорити, а так само й писати ще й своєю рідною мовою, або тих, котрі говорять самою цією мовою, а мовою російською, і народною й літературною, не тільки не говорять зовсім, а й не вміють говорити нею сьак-так до ладу. Тут київська газета знову таки цілком неправдиво висвітлює факти, і через те виходить з одного боку, буцім би то російська літературна мова, завдяки тому, що в виробленні її брали участь природжені українці, неначеб певною мірою зукраїнізувалася й позбулася свого специфічно-великоруського характеру й обличчя, набувши натомість якихось „спільно-російських“ прикмет, — чого, як відомо, насправжки зовсім немає; з другого боку, що ця мова, завдяки буцім би то подібним своїм властивостям, зробилася вже одна ко во рідна й близька, а разом з тим, треба гадати, і зрозуміла однаково як усім великорусам, так і всім українцям. Та годі, чи йме цьому віри сам „Кіевлянин“? А коли він справді вірить у щось подібне, то ми порадили б його, нехай би перевірів це своє твердження отакою нескладною експертизою. Не питаючися навіть за це в самих „хохлов“, нехай но котрийсь із співробітників газети удасться тільки до першого-ліпшого тямущого селянина-росіянина з якої-завгодно губернії та й поспитає його: чи справді мова, якою написано нехай найпопулярнішу російську книжку, абож, усе одно, мова, якою говорять російські пани, одна ко во ски да єть ся й на мову цього росіянина, і на мову „хохлацьку“? Тоді б, сподіваємося, без ніяких „лингвистических изслѣдованій“, газета точніш би узнала, якою мірою російська літературна мова справді спільно-російська своєю природою й одна ко во близька як росіянинові, так і українцеві. Самої ж участі нехай би й багатьох українців у російському письменстві ледві чи стане на те, щоб це зобов'язувало й усіх інших українців рішуче відмовитися від праці на користь своєму власному письменству. Адже на цій підставі довелося б вимагати того самого й від поляків, і від німців, і від усяких інших чужородців, що так само брали більш або менш значну участь у російському письменстві й залишили в ньому і в його мові теж деякі, більш або менш помітні сліди своєї участі. З другого боку, на тій самій підставі й поляки, хоч би, прим., галицькі, могли б і собі зажадати від українців, щоб вони відмовилися від своєї мови й задовольнялися з самої готової вже літературної мови польської.

Та „Кієвлянин“ нічого цього знати не хоче й усе править своєї: „повторяє, — каже він, — в этом [в тому, щоб українська мова удосконалювалася й перетворилася на літературну] рѣшительно нѣтъ никакой надобности. Скажем даже больше: такія попытки всегда будут носить характер праздної затѣи (!), так как онѣ противорѣчат историческому ходу вещей (?). Вѣдь г.г. Мордовцевы и единомышленныя им поборники самостоятельности (sic) малорусскаго языка не могут сказать жизни: остановись и подожди, пока ми разработаем малорусскій язык и превратим его в орудіе культуры (!). Жизнь не остановится и будет продолжать свой естественный историческій ход, а в этом ходѣ наблюдается ежедневное, ежечасное, ежеминутное (!!)) общеніе между собою милліонов великороссов и малороссов (?), при чем орудіем такого общенія является могучій, достигшій высокой степени развитія язык, язык Пушкина, Лермонтова, Гоголя и Тургенева“. Скільки голосних слів у цій патетичній тираді. А тільки річ у тім, що ні дд. Мордовцевим, ні їх однодумцям зовсім не треба спиняти життя, бо, навпаки, вони тільки те й зробили, що залюбки (а деякі навіть і поогинавшись трохи) попливли за новою течією, яку ви́кликало це саме життя й яка мимоволі їх захопила. Ця течія, як ми вже завважили були попереду, через те й перемагає усі перешкоди, а між іншим і настирливі „Кієвлянин“-ові вимоги спинити її, що це надзвичайно життєва течія, а не якась химерична фантазія або примхлива забаганка кабінетних публіцистів. Даремно тільки газета, нападаючися на українську мову, бере до себе за спільника російську літературну мову, залякуючи українців її могутністю й високим розвитком. Ніхто з освічених українців, відданих своїй рідній мові, і надумці не має цуратися зовсім цієї загальнодержавної й високо розвиненої мови; та тільки, видно, хоч би яка ця мова була, а її самої ще не вистарчить для них: „теплій, правда, кожух, та не на нас шитий“... Адже за минулої доби української історії цілі сторіччя зминули так само на культурних зносінах українців з поляками, а в Галичині це єднання було особливо щільне й, почавшись од кінця XIV віку, триває й по сей час; до того, треба завважити, що за давніх часів національна свідомість у народів далеко була не та, яка вона є тепер, або її навіть зовсім не було, а її заступало лиш стихійне почуття своєї відмінності у кожного певного народу супроти інших народів; тільки ж ці багатовікові зносини з поляками а ні трохи не завадили українцям зберегти свою народність, а в Галичині вони викликали тільки особливо інтенсивне прагнення у місцевих українців утворити свою власну літературну мову й відродити культурно свою народність. У Богемії так само підо впливом вікових зносин чехів із німцями перші трохи чи не поголовно понімчилися, а подивіться, з якою могутньою силою прокинулася потім тут національна реакція у чехів й які чуда енергії й творчості виявила вона, воскресивши свою занедбану зовсім мову, і протягом кількадесять років утворивши одну

з найбагатших і найрозвиненіших літератур слов'янських, тимчасом як недавно ще такі видатні патріоти чеські, як Добровський ба навіть Палацький, погано вірили в те, що можна відродити нехай би скромну, але цілком самостійну літературу чеську. А чехам же, що за малим не всі знали вже німецьку мову й говорили нею, доводилося боротися проти мови й літератури, які повстали трохи чи не в самій Чехії¹ й були одні з найкультурніших у світі.

Та, живовидячки, такі приклади не можуть бути повчальні для тих, хто й саме життя звик вимірювати й оцінювати лиш міркою вузько-практичних вигод, тимчасових обставин і запровадженої вже рутини.

Поставивши на увагу світову вагу російського письменства, що за неї ніхто й не сперечається, „Кієвлянин“ питається: „А что может бросить на вѣсы г. Мордовцев? Оставляя в сторонѣ Шевченка (?), талант которого стоит особняком (?), мы видим, — відповідає на своє запитання газета, — произведения каких-то [перераховується ймення деяких українських письменників] и прочих, остающихся в литературѣ „таинственных незнакомцев“. Єхидна, але цілком даремна дотепність! Звичайно, смішно було б рівняючи молодому й такому затурканому українському письменству зматися з старшою віком, що подостатком користується усіма життєвими благами, сестрою своєю — російською літературою; проте і в тій такій світилі, як Пушкін, „стоят особняком“. Далі, ми повинні дозволити собі ще одне нескромне запитання. Чом це в своєму спискові різних „таинственных незнакомцев“, що з них начебто складається усенький контингент українських письменників, далеко не повно перерахованих у д. Мордовцева „Кієвлянин“ проминув імення таких, згаданих в останнього, письменників, як Котляревський, Квітка, Кулш, Марко Вовчок, Глібів, Кропивницький, Карпенко-Карий, Нечуй-Левицький, Франко та інші? Вже чи не через те, що ймення деяких із цих письменників поробилися відомі вже і в інших літературах, з перекладів їх найкращих творів не тільки на російську, польську й інші слов'янські мови, ба й на деякі європейські — німецьку, французьку, італійську тощо? Чи не через те, нарешті, що переклади, напр., з Нечуя-Левицького та Франка друкують навіть у самому „Кієвлянин“-ові? Зрозуміла річ, що газета не без наміслу замість цих відомих у літературі йменнів, висунула на перший план імення таких письменників, які видалися їй „таинственными незнакомцами“. Її, живовидячки, кортіло цими тактичними хитрощами дістати собі зайву вагу розважитися й познуватися трохи з українського письмен-

¹ У канцелярії Карла IV († 1378), короля чеського й цісаря римського, що мав свою резиденцію в Празі, вперше, замість уживаної доти латинської мови, запроваджено мову німецьку— „тот самый дѣловой имперскій язык, — каже Буділовіч— который лѣт полтора ста спустя в саксонской редакци положен Лютером (происходившим также — замѣтим — из славянских Лужиц) в основу языка Библии, а через нее вообще новонѣмецкаго образованнаго языка“ („Общеславянскій яз.“. Т. II, стор. 188).

ства, що його вона таким способом касувала. Тим то вона з почуттям пустотливого самозавдоволення й заявляє слідом за цим: „мы полагаем, что если бы на помощь всѣм этим „выразителям духа южно-русского народа“ явился сам Гоголевскій Доѣзжай-Недоѣдешъ, то и тогда они не доѣхали бы ни до какого практически-благоприятного результата?“ Та ми полишаємо вже самому „Кіевлянин“-ові поміркувати над тим, якою мірою такий жарт доречний та доцільний, коли він нібибто шукає істини та справедливости. З свого боку ми гадали б тільки, що вже звичайне почуття самоповаги повинно було б, мабуть, підказати цій, узагалі, розумній та поважній газеті стриматися в своїй керівній статті від таких полемічних підхідок, які ледві чи можуть якось підсилити її аргументи або додати щось до її гідности. На жаль, проте, доводиться визнати, що в справах, які торкаються усього українського, газета здатна піти в цьому напрямкові й далеко далі від зазначених полемічних способів. Так, вона каже далі так: „Мы ничуть не отрицаем права на существование за произведениями, написанными на малорусском языкѣ. В таких произведениях нѣтъ особенной пользы (!), но и особеннаго вреда в них тоже нельзя усмотрѣть (!!), пока они носят характер безобидных литературных упражнений (sic! Підкреслення тут і далі наше). Но если авторы таких произведений считают свои упражнения серьезным дѣлом (sic), если с ними связывается идея создания самостоятельной малорусской литературы (!), то это представляется уже не просто праздною, а (даже вредною затѣей (sic!), в особенности, когда вопрос переносится на почву школьнаго преподавания (!). У нас этот вопрос не может имѣть реального значенія, так как никто не сомнѣвается в бессмысленности требованія, чтобы в малорусских губерниях школьное обучение велось на малорусском языкѣ (?). Наши учебники изложены не каким либо отдѣльным говором (?), а общерусским литературным языком, в достаточной степени понятным и малороссу (?!)“.

Насамперед, як слід розуміти взагалі ту великодушність друкованого органу, що охоче припускає право на існування нікчемних та некорисних літературних вправ, нехай би то якою мовою писаних, уважаючи при цьому не просто вже за марну, а навіть за шкідливу витівку, коли автори творів тією чи іншою мовою писаних почнуть уважати їх за поважну справу, зв'язувану з ідеєю утворення поважної літератури цією мовою? Чи „Кіевлянин“ уважає за таку безумовно шкідливу мову тільки саму українську літературну мову? Та для кого ж і для чого вона шкідлива? Чи не гадає газета, в надмірі ревнощів, що та мова може стати чимось на заваді для російської літературної мови? Та сама ж газета зараз доводила, яка нікчемна й безсила українська література, отже й її мова, рівняючи з російськими. Нарешті, коли у газети всеж закрадається сумнів щодо цілковитої їх безпечности від сусідства з ними української

літератури та її мови, то щоб такі сумніви розвіяти, ми порадили б її обізнатися з тим, як на цю справу дивиться такий у ній фахівець, як, напр., проф. А. Буділовіч. На нього, гадаємо, газета вже не подумає, ніби він ладен робити будь-які послаблення щодо тих чи інших літературних мов, які можуть у чомусь пошкодити літературній мові російській. Проф. Буділовіч, навпаки, цілком спокійний за цю мову й гадає навіть, що вона не тільки „не недруг прочих славянських языков, не соперник их в борьбѣ за жизнь, а наоборот могущественный и надежный союзник“. „Один лиш предразсудок — каже він — стоит еще на пути к признанию этой истины: непонимание нормальных отношений между языками частными [за такі він має усі слов'янські мови, а в їх числі й українську] и языками общими [за таку мову він уважає російську]“. „Многие думают — каже він далі — что существование первых не совмѣстимо с утверждением послѣдних“.. „Дѣйствительно, бывали языки, походившіе на султанов старой Турціи, которые не терпѣли братьев возлѣ трона, из опасения бунтов“. „Но в исторіи прочих общих языков... мы вовсе не видим такого непримиримаго антагонизма между языками общими и частными, а наоборот, цѣлые періоды дружнаго их взаимодѣйствія, с полюбовным размежеваніем законных сфер каждаяго“. „Подтверждение тому находим и в нынѣшних язычных отношениях Россіи. Мы видим в ней при господствѣ языка общерусскаго, существование и успешное развитие цѣлаго ряда частных діалектических литератур, напр.,... малорусской и польской“. „Высокое значеніе школ Мицкевича и Залѣскаго в польской словесности и Шевченка в малорусской, служит еще одним доказательством, что параллельное существование с ними общерусских школ Пушкина и Гоголя было не помѣхою, а скорѣе поддержкою для развитія областных литератур“ („Общеславянскій язык“. Том II, стор 346—366).

Щождо тієї думки газети, нібито справа про українську літературну мову стає особливо шкідлива й водночас вона не може мати у нас жадного значіння (дивне сполучення розуміннів, що обопільно одне одного виключають!), коли її переноситься на ґрунт шкільного навчання, бо в нас, мовляв, усі певні, що така вимога безглузда, й є підручники, складені мовою, досить зрозумілою й для українців, — то дозволимо собі нагадати газеті ось що. І в нас цю справу, не менш, ніж у Галичині, обмірковували були не раз якнайповажніші розуми знавців цієї справи, глибоко й широко зацікавлених в народній освіті, і найбільше саме через те, що загальнозживані у нас підручники російською мовою зовсім не задовольняють основні педагогічні вимоги й завдання народньої освіти по українських губернях; до того в цій справі звернено так само увагу на дуже сумний, але цілком установлений факт надмірного хронічного рецидиву неписьменности у багатьох учнів народньої школи, саме через те, що підручники ці непридатні. Не кажучи вже за те, що в цій справі

нерідко проваджено й тепер провадиться дуже жваві дискусії в деяких діяльніших південноруських земствах, і що частина їх мала навіть за необхідне клопотатися за те, щоб у народній школі дозволено провадити навчання українською мовою (напр., губерніяльні земства херсонське й чернігівське, повітове — лизаветське), навіть спеціальні російські педагогічні органи й офіційно визнані колегіяльні й особисті авторитети у педагогії висловлювалися у тому самому розумінні. З такими ідеями зустрічаємось, напр., у педагогічних часописах „Учитель“ та „Семья и Школа“; до подібних висновків приходили педагогічні ради деяких гімназій (напр., Київської 2-ої, Волинської, Рівенської, Чернігівської, Новгород-Сіверської — у завваженнях своїх на „Проект устава середних и низших учебных заведений“), і, нарешті, на користь цієї ідеї так чи інакше висловлювалися такі видатні представники й діячі нашого педагогічного світу, як, напр., колишній член ученого комітету М. Н. Осв. Вессель, а так само Водовозов, бар. Корф та ціла низка відомих авторитетів з педагогії, що мали нагоду ближче обізнатися з місцевим життям та школою, от як, напр., К. Д. Ушинський, Тулов, Чалий, Лубенець та ін.

Щоб не бути голослівними, наведемо хоча б отакі загальні міркування на цю тему К. Д. Ушинського з його статті. „Педагогическая поѣздка в Швейцарію“, уміщеної в „Журнал-і Министерства Народнаго Просвѣщенія“. „Мало успѣха — каже Ушинський — будет имѣть та школа, в которую дитя переходит из дому, как из рая в ад, и из которой оно бѣжит домой, как из темнаго ада, в котором все темно, чуждо и непонятно, в свѣтлый рай, гдѣ все ясно, понятно и близко сердцу; а почти такое впечатлѣніе должна производить школа на дитя малороссіянина, когда оно начинает посѣщать это странное мѣсто, в котором одном только в цѣлом селѣ и говорят на непонятном языкѣ. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусскаго слова, начинают в школѣ с перваго же дня ломать на великорусскій лад, и добро бы еще на чисто великорусскій, а то на тот отвратительный жаргон, который вырабатывается у малообразованнаго малоросса, при стараніи говорить по великорусски. Такая школа с перваго же дня и весьма не ласково напмнит ребенку, что он не дома, и без сомнѣнія покажется ему букою. Если такая школа не пустит корней в народную жизнь и не принесет для нея полезных плодов, то чему же здѣсь удивляться? Иначе и быть не может. Такая школа, во первых, гораздо ниже народа: что же значит она с своею сотнею плохо заученных слов перед тою безконечно глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработал и выстрадал себѣ народ в продолженіи тысячелѣтій; во 2-х, такая школа безсилна, потому что она не строит развитія дитяти на единственной плодотворной душевной почвѣ — на народной рѣчи и на отразившемся в ней народном чувствѣ; в 3-х, наконец, такая школа бесполезна: ребенок не только

входит в нее из сферы совершенно ей чуждой, но и выходит из нея в ту же чуждую ей сферу. Скоро он позабывает нѣсколько десятков великорусских слов, которым выучился в школѣ, а вмѣстѣ с тѣм позабывает и тѣ понятія, которыя были к ним привязаны. Народный язык и народная жизнь снова овладѣвают его душею, и заливают и изглаживают всякое впечатлѣніе школы, как нѣчто совершенно им чуждое. Что же сдѣлала школа? Хуже чѣм ничего! она на нѣсколько лѣтъ задержала естественное развитіе дитяти; остается, правда, грамотность или лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и может пригодиться к тому, чтобы на полурусском нарѣчїи написать какую-нибудь ябеду; душу же человекѣ такая школа не развивает, а портит" (Див. Собрание соч. К. Д. Ушинскаго. Спб. 1875. Стор. 379—380. Підкреслення в цитаті наше).

У pendant до цього подамо ще думку в цій самій справі такого авторитетного філолога й глибокого мислителя, як О. Потєбня. Кажучи про денаціоналізацію, що її запроваджують у нас через школу, він так характеризує загальні її наслідки. „Вообще денаціоналізація — каже він — сводится на дурное воспитаніе (підкреслення в оригіналі), на нравственную болѣзнь: на неполное пользование наличными средствами воспрїятія, усвоенія, воздѣйствія, на ослабленіе енергїи мысли; на мерзость запустѣнія на мѣстѣ вытѣсненных, но ничѣм не замѣненных форм сознанія; на ослабленіе связи подростяющих поколѣній со взрослыми, замѣняемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацію общества, безнравственность, оподлѣніе. Даже когда подавляющіе довольно близки к подавляемым, а послѣдніе не лишаются насиліем имущества и необращаются в рабство грубѣйших форм, денаціоналізація все таки ведет к экономической и умственной зависимости и служит источником страданій. Ибо иноязычная школа, будет ли это школа в тѣсном смыслѣ, или солдатчина, или вообще школа жизни, должна приготовить из сознанія учеников род палимпсеста, при чем ея ученики и при равенствѣ прочих условій будут отставать от тѣх, которым в школѣ нужно было не забывать прежнее, а лишь учиться, т. е. прилагать школьные крохи знанія и прочаго ко внѣ- и дошкольным его запасам. Извѣстно, до чего вредно для дальнѣйших успѣхов уныніе, порождаемое сознаніем даже мнимой невозможности выбиться из послѣдних рядов. Для денаціоналізируемаго народа одна умственная и нравственная подчиненность создает ряд неблагоприятных условій существованія" (Рецензія на „Галицкія пѣсни" Головацького, стор. 33).

Ось як міркували люди, що глибоко вивчили корінні — моральні й психологічні основи народної освіти й гаряче брали до серця її успішний розвиток у країні, не домішуючи до цього жадних сторонніх справі міркувань та завдань.

Та в „Кієвлянина“, живовидячки, не завдання народньої освіти, а щось зовсім інше на першому плані. Тим то, покінчивши з справою про українську мову у нас, він звертає особливу увагу на шкоду, якої нібито завдає ця мова поза Росією.

„Но если — каже газета — теорія самостоятельности малорусскаго языка в литературѣ и школѣ не может имѣть у нас никакого значенія, то в жизни наших зарубажных соплеменников она, к сожалѣнію, играет роль положительно вреднаго элемента (! Подкреслення наше). Бѣдная и слабая галицкая отрасль русскаго племени (!), под влияніем этой теоріи надолго осуждена на духовное убожество (?), так как всѣ эти попытки созданія отдѣльнаго малорусскаго языка мѣшают ей (?), не мудрствуя лукаво (?), пользоваться прямо (!) плодами нашего духовнаго развитія, нашим языком, нашей литературой, нашей наукой, нашими учебниками (!), а заставляют бесплодно терять время в лингвистических распрях и попытках переводить с русскаго на такой замысловатый малорусскій язык (?), над пониманіем котораго даже природные малороссы сплошь и рядом напрасно ломают себѣ голову (?!)“. Яка ніжна дбайливість про долю нещасливих галичан! І яке це, справді, подумаєш, страхіття спадає на цю сердешну Галичину, що вона, нерозумна, ніяк не бажає послухатися спасених порад „Кієвлянина“ та інших, однодумних з ним газет. А чи знає „Кієвлянин“, що засуджена від нього на „духовне убожество“ галицька Русь незрівнянно освіченіша взагалі, ніж Русь наших суміжних з нею губернь, що там і своїх шкіл і читалень у неї більше, і відсоток народньої письменности далеко вищий, ніж в оцих губернях; що своїм громадським та політичним розвитком і почуттям власної гідности галицький селянин стоїть незмірно вище від нашого якогось подільського або волинського селянина; що, нарешті, там нищиться вже та фатальна безодня, що досі ще відокремлює в нас просту людину від освіченої, бо там саме почала вже запорожнювати її собою така покищо дивничка для нас, як власна народня українська інтелігенція, яку сам народ визнає вже за таку, а не за панську й чужородницьку, інтелігенція, що користується довірою свого народу й справді широко обстоює його кривні інтереси, себто така власне інтелігенція, яка давно є у поляків і росіян, та тільки незрівнянно демократичніша від цих останніх, і яка нашому мужикові-„хохлові“ покищо й приснитися не може? Теорія української літературної мови в Галичині давно вже не сама теорія, а, як ми вже зазначали були попереду, — якнайживіша й найпрактичніша справа. А, що особливо цікаво, вона не тільки не заваждає, а навпаки сприяє навіть тому, щоб місцева інтелігенція виучувала російську літературну мову й засвоювала разом плоди духовного розвитку росіян. Відколи поруч польської середньої та вищої школи почала функціонувати й дедалі більше розвиватися тут українська народня школа, українське гімна-

зіяльне й університетське викладання, повстав у широких колах місцевого українського громадянства небачений давніш інтерес до російського письменства й науки. Інтерес цей виявивсь як у тому, що чималий контингент української інтелігенції задюбки почав виучувати російську літературну мову, так і в тому, що з'явилася ціла низка зганених „Кієвлянином“ перекладів з цієї мови, що за їх допомогою й уся інша інтелігенція й народ дедалі більше обізнаються з найкращими творами російського письменства й науки. Знаменна річ, що саме деякі з найвидатніших українських патріотів-письменників та громадських діячів у Галичині, що належать до різних національних партій, як, напр., д. Франко, д. Барвінський та ін., уживаючи, звичайно, і в родині і в товаристві своєї рідної мови, чудово вивчили російську літературну мову й, як нам відомо, уміють розмовляти й писати нею далеко правильніш і чистіш, ніж ті русини, котрі визнають себе „общеруссами“ й видають газети псевдо-російською літературною мовою, що її зразки наводив часом і „Кієвлянин“, тільки ж, ми певні, і сама газета не візьме її за справжню широко-російську літературну мову. А чи відомо газеті, що й ці „общеруссы“ в місцевому українському громадянстві, ба навіть у своєму власному гурті говорять не інакше, як українською мовою, нехай і попсованою більш або менш церковно-слов'янізмами й росіянізмами; та що в польському або змішаному товаристві і вдома (і це зовсім не секрет у Галичині) вони воліють краще вживати добре ще з дитинства засвоєної польської мови, маючи „панським“ традиційним звичаєм, за щось непристойне уживати у широких колах громадянства і в своїй інтимній хатній розмові живої української мови, як мови „хлопської“? Тимчасом цим по суті й пояснюється те, чом вони переважно вживають у друкові російської літературної мови, як теж на їх думку, мови „панської“. І коли в Галичині усе ще марнується час на „безплідн्या лингвистическія распри“, то їх знімають саме ці псевдо-„общеруссы“, які ніяк не можуть погодитися з тим, що місцеве українське освічене громадянство вживає своєї рідної „хлопської“ мови. І ця огида до всього, що могло б робити їх подібними до простого „хлопства“, так загіздила у розумах цих вихованців пансько-шляхетського оточення й школи, що коли б їм довелось якось вочевидьки пересвідчитися, що й російське освічене громадянство говорить так само мовою, якої вживає споконвіку простий народ в околицях Москви, то, може, це теж видалось б багатьом, ширішим з них, доволі диким і, чого доброго, чимало зменшило в їх очах престиж російської літературної мови. Такі навсправжки факти й їх справжнє значіння, і коли „Кієвлянин“ має щодо цього сумнів, то йому було б неважко перевірити усе це на місці. Нарешті, коли газета окрім усього цього гадає, ніби скасувати в Галичині українську мову в письменстві й школі усеж якось можна (хочби й не для тих власне завдань, за які мала за потрібне говорити вона) і далі можна так само замінити її на російську літературну мову, нехай би на-

віть таку, якою видають газети галицьких „общеруссов“, то цікаво було б знати, які способи міг би запропонувати „Кієвлянин“, щоб практично здійснити цю справу? Адже для цього насамперед потрібне було б виразно висловлене бажання прийняти у себе таку новину від усього галицького українського народу й більшості його інтелігенції; далі неминуче потрібно було б іще дістати згоду на це від переважного в країні місцевого польського громадянства й, нарешті, від австрійського уряду. Та, будь-що-будь, а ні гнітюча більшість галицького українського народу, а ні така сама більшість його інтелігенції отак скасувати свою мову напевне не побажали б, бо той і та добре навчилися вже цінувати й шанувати свою рідну мову, давно уживану і з церковної катедри, і в школі, і в суді і в освіченому товаристві¹; так само як не побажали б вони й запровадити в себе замість неї російську літературну мову, мало їм знайому, мало зрозумілу й ніде в країні не вживану. Коли б же якімось невідомим способом українську мову тут було силоміць скасовано, і місцева адміністрація і пануючі кляси польського громадянства неодмінно побажали б запровадити мову польську, та й народ, у цьому крайньому випадкові, віками звикши до цієї мови, волів би краще, безперечно, припустити у себе її, ніж цілком незнайому йому російську літературну мову. Згадаймо до певної міри аналогічні труднощі, що їх зазнають, відколи запроваджено російську літературну мову, середні кляси південноруського громадянства на Холмщині, де вже все залежить від російської влади, й де ця влада тішиться особливим престижем та популярністю. Ось ті неминучі наслідки, що до них неодмінно призвело б за цих умов здійснення тим чи іншим способом ідеї, яку пропагує „Кієвлянин“, скасу-

¹ Ф. Г. Лебединцев, колишній начальник Холмської шкільної дирекції, вряджений від Черкаського та Вітте р. 1865 до Галичини, щоб підшукати там учителів, вражений був несподіваним для нього фактом, що в тамтешньому освіченому товаристві уживають української мови. У листі до свого брата київського катедрального протоєрея П. Лебединцева він описує вражіння, що справило на нього це явище, таким наївним способом. „Приїхав в Львов пред вечером, не мог никуда отправиться, кромѣ русскаго театра... Играют на сценѣ по малорусски, говорит публика вся по малорусски, кавалеры с дамами перешептываются и комплименты подпускают также по малорусски, и никто не может упрекнуть их в сепаратизмъ, в прихоти, в чудачествѣ и т. п. Тут дѣйствительно чувствуешь, что говор малорусскій не есть прихоть или чудачество, но единственная натуральная рѣчь, ибо говорит по нѣмецки или по польски было бы дѣйствительно странно. Сидя в театрѣ один, не имѣя никого знакомых, я долго вдумывался в это исключительное положеніе здѣсь малорусскаго языка, сохранившаго полное право гражданства в одном только самом небольшом уголкѣ обширной Малорусской земли, и дивно мнѣ стало, что во всѣх других углах той же и даже болѣе коренной Малорусской земли тот же язык считается и простым, и грубым, и смѣшным, и даже преступным... До того перевернулись понятія у людей. Тѣм страннѣе, что эти понятія год от году входят в круг образованных людей. О себѣ самом замѣчу, что, говоря по малорусски с Кулишом и Бѣлозерским, я чувствовал себя неловко, не натурально, а в Львовѣ ничего подобнаго не чувствовал от начала до конца, а теперь — опять для меня странно заговорить с кѣмнибудь по малорусски. Дивныя дѣла“. „Кіевская Старина“ 1898, березень, стор. 360—361).

вати шкідливу нібито для Галичини українську літературну мову, щоб замінити її на мову російську. За це можна ручитися цілком; хоч не можна, звичайно, і припустити, щоб „Кієвлянин“ міг бажати чогось подібного. Та коли газета не бажає таких наслідків, то нема чого й галасувати їй в унісон з деякими польськими газетами про те, нібито українська літературна мова завдає шкоди галичанам, ще й вимагати знічев'я, щоб її в них якнайшвидше скасували, запровадивши натомість іншу мову.

А втім, правду кажучи, нам погано віриться взагалі в те, щоб київська газета щиро бажала виставленими в неї підставами та доводами серйозно переконати українців у тому, що їх намагання культивувати рідну мову й розвивати свою народність не стійні. Нам здається, що все це знадобилося „Кієвлянин“-ові на самий лиш декорум, що затуляє собою справжні бажання газети зайвий раз познуватися з українського народу, який мав нещастя зробитися для неї глибоко антипатичним, і посприяти по змозі тому, щоб російський народ, симпатичніший для газети власне через те, що він владущий, якнайшвидше поглинув його.

Заслугує при цьому на увагу, що останнього свого бажання газета, проте, не висловлює просто — у цілком виразній формі, воліючи краще ігнорувати факти, які вони є насправжки, і не називати речей їх власними йменами. Для неї наче б то не існує вже й російської народности так, як і української; бо — замість сказаної суворой, але незаперечної дійсности, що являє нахил першої народности поглинути останню, газета воліє краще додержуватися любішої для неї ілюзії, наче б то ці дві руські народности сталися вже цілком однакові, і це єднання відбулося в формі якогось абстрактного етнічного „общеруссизма“. У цьому випадкові, живовидячки, в уявлінні газети до начала етнічного приплутано начало політичне. Та час би навчитися розрізняти ці два начала й не плутати породжувані ними явища, от як національність етнічну й так звану національність політичну, бо ці явища цілком різні й неспомірні. Щодо останнього, то не тільки українці, а й поляки й німці й усі інші чужородці, що ввійшли до складу Росії, однаково підданці (громадяни) російської національности, так само, як ці самі, а також і інші народи, що ввійшли до складу Австрії, — підданці (громадяни) австрійської національности. Звичайно, політична „національність“ накладає так само свій особливий відбиток на всі, що ввійшли до її складу, етнічні національності, і, безперечно, різні народи Росії мають свої особливі загальні прикмети культури, громадськості й ін., відмінні від таких самих загальних прикмет, що характеризують ті самі народи в Австрії. Та ці загальні прикмети „політичної національности“ аж ніяк не усовують особливостей етнічних у народів, що ввійшли до її складу. Тимчасом „Кієвлянин“, очевидячки, плутає ці явища. До того, на шкоду послідовності, газета отак плутає тільки з народностями російською та українською, захоплюючи й австрійську ча-

стину останньої, і вбачає в обох цих народностях вже одну спільну етнічну національність „общерусскую“ абож попросту „русскую“ у тісному розумінні слова. Звичайно, це не більш, як бажана для газети ілюзія. Та „Кієвлянин“, пестячи цю свою ілюзію, нікому не вибачає, хто наважується так чи інакше її порушувати; тим то від нього перепадало не раз ще й столичним газетам (надто „Новому Времені“), коли останні здіймали були мову про спеціальне значіння й ролю в державі „російської“ народности, як такої. З тим більшим запалом кидається кївська газета на все те, що може якось захитати її фікцію з боку народности української, що заявляє про себе, усяково бажуючи, щоб російська народність поглинула українську якнайшвидше, щоб це зробилося безперечним доконаним фактом. Але pas trop de zèle, панове поборники того, щоб зверхні народності якнайшвидше поглинули народності підлеглі! На науку їм можна навести глибоко продумані слова О. О. Потебні: „Есть два рода националистов: стоящие на точкѣ поглощающих (А) и — на точкѣ поглощаемых (Б). Нравственности, правды больше на сторонѣ послѣдних; о первых, большею частью, можно сказать: „может ты, москалю, и добрый человек, та шенелия (resp. теорія) твоя злодѣй“. Они носятя с сознанием своего превосходства: их путь к идеалу человеческого развития — лучший; кто упирается ити, куда они гонят, тот грѣшит против Провидѣнія, против разума истории. Им лестно считать успѣх мѣрилом достоинства; но на это с точки Б можно возразить, что бурьян глушит траву и пшеницу и т. п.“ (Рецензія на „Галицкія пѣсни“ Головацького, ст. 31).

Взагалі з приводу кампанії, що її розпочали були останніми часами деякі газети супроти української літературної мози, доводиться сказати наприкінці от що. Залишаючи осторонь газети, які мають свої особливі причини й мотиви дискредитувати й ганьбити усе українське, коли розміркувати спокійніше й поглянути на справу з об'єктивного погляду, то стане цілком незрозуміло, щд власне може спонукати так само й деяких цілком поважних росіян уважати за щось шкідливе або небезпечне для будь-кого й будь-чого, коли українці культивують свою рідну мову й намагаються розвивати цією мовою своє письменство. Адже заборонивши українське письменство й мову, однаково не можна усунути факт етнографічної окремішности цілої багатомільйонної маси українського плем'я; так само як і тими чи іншими заходами не можна переробити на інший кшталт і скасувати цілком, нехай би й за сотні років, народність цього плем'я, що склалася віками й до того є не в самій тільки Росії, а й в Австрії. Та всім цим, безперечно, можна завдати чимало дошкульних страждань і дуже істотної шкоди українському плем'ю, не зробивши, проте, рівночасно жаднісінької втіхи й користи а ні спорідненому з ним російському плем'ю, а ні російському громадянству й державі.

Адже, напр., навіть проф. Буділовіч, дарма що він так енергійно дбає за те, щоб за російською літературною мовою й російською освіченістю встановлено й зміцнено гегемонію не тільки в Росії, а й у цілому слов'янському світі, усе ж, як людина обережна й досвідчена в таких справах, проводить рівночасно цілком інакшу думку, а саме, що російській літературній мові, як і взагалі російській державності й освіченості не випадає щодо цього наслідувати стародавній Рим і пізніший Париж, що систематично винищували своїх мовних суперників і нещадно придушували літературний розвиток підлеглих їм мов (Див. його „Общеслав. яз.“ Т. II, стор. 365). Та й навряд чи це відповідає слов'янській вдачі росіян—фанатично перейматися отакими змаганнями й спромогтися досягти при тім у цій справі наслідків, що їх досягли таким способом педантичні в своєму сухому формалізмі й холодній розміркованості національності, які діяли до всього тут наче ревнивці до своєї неподільної влади „султани“, як дотепно порівнює д. Буділовіч. Судячи з цих ідей, що їх цілком виразно висловили й достатньо, очевидячки, обґрунтували найкращі представники російського письменства, науки та громадськості, завдання й ідеали російської державності повинні бути значно вищі, ширші й плідніші, отже й способи перевести їх у життя повинні бути доцільніші й людяніші, ніж примусове асимілювання підвладних Росії народів неодмінно на росіянський кшталт, за шабльономим зразком такої примусової й однібічної асиміляції, яку проваджено найбільше в давній буржуазно-революційній Франції і в шляхетсько-анархічній Польщі, а останніми часами і в шовіністичній та мілітаристичній Німеччині і в страшенно непевній цілості свого мадяризму Угорщині. І коли Росія справді вірить у свою широку й самостійну культурну місію й її високі ідеали, як і в свою непохитну гідність та силу, то вона, звичайно, не спокуситься на відзначені зразки вузько-шовіністичної політики цих держав і не побажає зійти з своєї природної колії, що її назначили були найкращі її люди, для здійснення цієї її місії й високих завдань та мети. Щождо українців, що чесно й щиро заявляють про свою відданість рідній народності й рідному слову, то смішно й думати про ті фантастичні намагання, які не рідко, на жаль, зв'язують з цим цілком природним у них почуттям, от як намагання вузько національно замкнутися й культурно відчуратися навіть найближчих культурних народностей. Це скидається на те, якби хтось, бачивши, як позивкали російські аристократи вживати переважно мови французької й захоплюватися французькою цивілізацією, та став підозрівати, ніби вони схиляються відчуратися своєї народности, й узяв під сумнів їх національні та патріотичні почуття. Дозволимо собі заявити категорично, що й місцевий краєвий патріотизм і культурний націоналізм українців аж ніяк не заваджає їх щирому бажанню бути цілком льюальними. Думати на них, ніби вони мають зазначені вузько-націоналістичні прагнення, можна тільки через якесь непорозуміння, або ж

зовсім їх не знаючи й маючи дуже невисоку гадку про серйозність їх почуттів та здоровий розум.

„Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєсь
Й свого не цурайтєсь“...

Ось коротенько справжня формула українців, що її висловив найкращий їх представник Т. Шевченко.

Дивно було б думати при цьому, що українці схильні особливо цуратися російської літературної мови. Адже у нас у Росії для відданих своїй батьківщині освічених українців російська літературна мова здебільшого сталася саме майже тим самим, чим для більшості всеросійської аристократії стала мова французька. Ба навіть більше. Ця мова й тим, що вона близька мові українській, і через те, що українці брали й беруть участь у російському письменстві та науці, зробилася навіть для них неначе б то другою після своєї рідною мовою. Далі, зрозуміло, всі українці, не менш від усіх інших, які ввійшли до Російської імперії, народів, бажають знати російську мову саме як мову загальнодержавну, щоб володіючи нею, мати спромогу користуватися геть усіма громадянськими правами, наданими усім народностям Росії нарівні з її корінними підданцями російської народности. Нарешті, вже попросту бажаючи практичної користи для свого народу, усі освічені українці хтіли б, щоб і їх простий народ, звичайно, без насильства й псування його рідної мови й народности, у міру спромоги правильно обізнався би з російською мовою й умів би її вживати, коли треба; до того, коли б хтось надумавсь позбавляти український народ спромоги й права вивчати цю мову, то вони б перші протестували проти цього. Треба при цьому завважити, що й серйозний нахил правильно вивчати російську мову й письменство, що виявивсь останніми часами в Галичині, теж завдячує свій розвиток найбільше розсудливій та вмілій пропаганді, яку провадять українські патріоти, надто такий відомий український патріот, як Драгоманів. Усе сказане тут про те, як ставляться українці, віддані своїй рідній мові, до російської літературної й державної мови, зовсім не становить якогось поодинокого й виключного явища в царині громадського вживання мов. Минаючи силу інших, відзначимо лиш двоє типових у своєму роді прикладів. Візьмімо, з одного боку, Італію, де всі парості італійського народу, що однаково лягли кров за своє державне об'єднання, залюбки засвоюють собі загальноіталійську мову, тосканського походження; а втім, це а ні трохи не заваджає піємонтцеві, венеціянцеві й іншим говорити своїм рідним діалектом і розвивати його в письменстві, журналістиці й науці; а в Мілані, напр., окрім того, уживання місцевого діалекту в так званому „найвищому товаристві“ це є навіть одна з вимог доброго тону. З другого боку — Сполучені Держави П. Америки. Там усі громадяни

якнайрізноманітнішого походження, не кидаючи в житті та літературі своєї рідної мови, мають, проте, за обов'язкове для себе і з патріотизму і через свої загально-громадянські потреби знати й підтримувати в усіх галузях життя та культури загальнодержавну англійську мову в її американській редакції.

Отак, у загальних рисах, дивляться українці на свою рідну мову й письменство й на владущу у нас російську мову й російське письменство, а так само на свою супроти тих і тих повинність.

Через те їм тяжко констатувати справді сумний факт, що до культурного розвитку й удосконалення їх рідної мови та письменства недовірливо й частенько навіть неприхильно ставляться навіть деякі цілком серйозні й дуже поважні представники братського їм народу російського.

І, звісно, ніхто більш від українців не бажав би, щоб припинилися це ненормальне до них ставлення й незгоди, що воно породжує між інтелігентними представниками цих найближчих один одному у слов'янському світі й однаково руських народів, — незгоди — шкідливі, сміємо думати, також і росіянам. Незгоди бо тії заваджають здійснити повною мірою ідеал, що його визнають українці, — цілком лагідного й чесного співжиття й дружньої праці обох руських інтелігенцій на спільну користь їх братських народів.

Та щиро усього цього бажаючи, жаден чесний українець не заміняє свідомости своєї національної індивідуальности й відданости інтересам культурного розвитку свого народу а ні на які блага світу цього, куповані ціною зради самого себе й усякого фалшу. Поставлений же в особливо критичні умови існування свого в цьому розумінні, він, з властивою йому „упертістю“ в таких випадках, усе ж віритиме в краще майбутнє і в неминучий тріумф колись істини й справедливости, стоїчно й незмінно твердячи одне: „жени природу в двері, вона ввійде вікном“...

Подруге, щодо політичної благонадійности українців, то залишаючи осторонь ті супроти неї огріхи (що від них не вільні й росіяни в Росії і німці в Австрії), взагалі не можна заперечувати того загальновідомого факту, що відколи впала польська держава, й одночасно розв'язано політичну долю українського плем'я, і український народ і його національна інтелігенція не тільки в Росії, а й в Австрії не давали жадних істотних приводів, щоб сумніватися в їх щирому бажанні бути цілком льюальними й відданими інтересам тих держав, до яких їм судилося увійти (Нагадаймо випадок, коли українська інтелігенція могла заявити себе більш або менш самостійно цією стороною, а саме її поведінка під час польських заколотів на Правобережжі в 1869 р. й адреса з цього приводу київської української молоді, складена з її власної ініціативи). І отака вірність своїм державам завсіди була тим живіша й глибша, чим з більшою довірою та увагою ставилися були ці держави до їх природного й цілком законного почуття прихильности до всього свого рідного, заповіданого

від батьків та дідів. І це через те, що ця політична коректність українців не є щось пасивне, безгрунтовне й несвідоме. Навпаки, вона має глибокі підвалини насамперед в історичній долі українського плем'я й є наслідок його тисячолітнього життєвого досвіду. До того у деяких інтелігентних українців, що добре вивчили свій народ та його історію й разом з тим старанно пильнують тих загальних змін, яких поступинно зазнають тепер форми державного життя та міжнародніх стосунків, — цю політичну коректність піднесено навіть на певну доктрину. Доктрина та логічно обгрунтована й має достатне собі виправдання в загальному напрямкові сьогочасної громадськості й політики в усіх культурних націях, що намагаються дедалі більше зблизитися й тісніше зв'язатися в усіх царинах життя, а не до політичної роз'єднаності й китайської державної відокремленості, яка віджила свій час. Але щодо підстав до політичної благонадійності, які полягають в історичній долі цілого українського плем'я, то вони такі глибокі й важливі, що сумніватися в їх сталості можна б, тільки зовсім не знаючи людей та життя. Досвід 1000-літнього історичного життя українського плем'я, давно вже розчарував його щодо можливості утворити власну державу. Спроби її утворити щоразу коштували цьому плем'ю цілого моря сліз та крові, залишаючися раз-у-раз безплідні й несучи за собою громадський хаос, руїну та страшенну моральну втому. Причини таких невдач на цьому терені полягали почасти в різних околишніх умовах та обставинах, але найбільше коренилися в громадсько-побутових особливостях і самій психічній природі українського плем'я. Вистарчить кинути нехай побіжний погляд на територію, що її посідає українське плем'я, і на його сусідство в минулому й тепер з іншими племенами, а так само на цілу низку видатніших громадсько-побутових та політичних подій в тисячолітньому житті цього плем'я, щоб зробити неминучий висновок, що ні географічні умови, ні умови сусідства, ні корітні прикмети громадського побуту, характеру та вдачі українського плем'я не являли даних, необхідних на те, щоб воно утворило в себе власну, самостійну, надійно захищену й міцно зорганізовану державну цілість.

Обмежуючись тільки на побутових та психологічних прикметах українського плем'я, які відбилися в його історії та сьогочасному житті, легко помітити, що ці прикмети не могли сприяти тому, щоб українське плем'я дружньо політично згуртувалося й міцно державно зорганізувалося. І це зовсім не через те, щоб у цих прикметах були якісь непримиренні не погодження у різних частин або в різних генерацій українського плем'я. Зовсім навпаки. Важко підшукати навіть інший народ, що на цілому величезному просторі своєї території, за різних топографічних та сусідських умов, і на цілому багатотисячному протязі його історії, за різних племінних змішувань та культурно-політичних впливів, являв би, проте, так багато суцільного й спільного щодо своїх типових національних

особливостей, як український народ. Од Львова й до Катеринодара й од Києва до Одеси усенька українська людність говорить трохи чи не тією самою говіркою, що має лиш незначні місцеві відміни, не кажучи вже про його обряди, пісні та найголовніші побутові особливості,—спільні в усіх уже частин українського плем'я. Так само кидається в вічі й разюча одність світогляду, темперамента й права усієї цієї величезної маси української людности. Це рельєфно відбилося на навдивовижу подібних своєю загальною психологічною підкладкою літературних творах українських письменників, що народилися були й виховалися по різних краях української землі, от як на творах харківця Квітки, Шевченка з Київщини, буковинця Федьковича й інших. З другого боку, яку силу спільних спеціально-українських прикмет у характерах та звичаях являють видатні особи з різних діб української історії: і стародавні можновладні та дідичні князі і пізніші козацькі гетьмани, й запорізькі отамани. Далі, кого не вражали так само ті спільні особливості світогляду, уяви, почуття, ба навіть стилю, що позначилися в найхарактерніших творах писаної й усної словесности з найдавніших часів і геть аж до нашого часу. Отож не через психологічні й громадсько-побутові відміни українського плем'я, а тільки через їх внутрішні специфічні властивості найбільше це плем'я не змогло утворити у себе самостійної державної організації. Ці оригінальні властивості української натури, що наклали були свій яскравий відбиток на величезну драму усього історичного життя українського плем'я, як уже давно помічено, відзначалися завсіди тим, що в цій натурі переважали риси глибокого ліризму аж до наївної добродушности, мелянхолійної споглядальности, нахилу до аналітики та критицизму, здобреного тонким гумором, і взагалі перевагою рис, які характеризують швидше жіночу, аніж чоловічу вдачу.

Громадсько-побутові нахили, тенденції та ідеали українського народу знов таки завсіди являли так само дивне сполучення протилежних, ніби, засад: з одного боку такого самого аристократичного індивідуалізму, як і в польської шляхти, але тільки ще й такого, що просякає однаково усі шари громадянства й народу, без винятку, од князя-володаря й гетьмана й до селянина та жебрака, що особливо характерно позначилося в намаганні усієї народньої маси за Хмельниччини зробитися лицарством козацьким, з особистими правами кожного лицаря, рівними правам польського шляхтича; з другого боку—такого самого простого демократизму у житті, як і в російського народу, але такого, що безумовно вимагає однаково підлягати своєму режимові і від усіх владущих осіб та клас громадянства, від першого-ліпшого ватажка й пана аж до гетьмана й князя-володаря,—це особливо рельєфно позначилося з зовнішнього боку у характерних особливостях церемоніялу у запорозців, як вони обирали свого кошового отамана.

Усі ці психічні й побутові властивості української природи й громадськості могли бути за особливо критичних моментів у житті викликати в окремих осіб, громадських груп та цілому народі бурхливі поривання до безоглядних самопожертв і підносити їх на героїчні подвиги; з другого боку, ці властивості ще дужче схилили український народ за нормальних умов життя до мирної праці, до лагідного співжиття людей усіх станів, до вільної фізичної та розумової роботи й поетичної творчості, нарешті ці властивості могли й можуть робити з українців дуже гарних виконавців різних громадських та державних функцій, що їх установили в готових уже державах інші народи, та на те, щоб самостійно улаштувати й невхильно провадити на власну руч спеціально політичну справу, такі властивості показалися непридатні.

І цією саме стороною українське плем'я завсіди являло цілковитий контраст із плем'ям російським, що, як виявилось, мало подостатком усіх необхідних властивостей, щоб цілком віддатися творчій державній праці—твердій, упертій й суворій своєю природою, бо вона вимагала, щоб народні маси завсіди й неухильно підлягали суворій дисципліні, і всі ладні були офірувати приватні інтереси окремих осіб і цілих громадських груп, щоб досягти спеціальної всенародньої політичної мети.

Оцих от спеціальних прикмет політичної діловитості у російського плем'я не можуть українці, хоч і як внутрішньо неприхильні до неї, не оцінювати належним способом, усвідомивши всю свою непристосованість до такої самостійної праці. Вони, ніколи не почувуючи в собі а ні особливого потягу до такої праці, а ні належного до неї покликання, але завсіди волюючи інакшої діяльності, відповіднішої до їх духовних прикмет та нахилів і скерованої найбільше на розвиток людської особистості та братерської громадськості, зрозуміли, проте, чудово, що така діяльність тільки й можлива, власне, тоді, коли суспільний лад та безпека щодо політичного боку належним способом забезпечені та охоронені, чого вони сами утворити для себе не змогли й не зуміли. Адже а ні Івани Грозні, а ні Петри Великі аж ніяк не можливі були на українському ґрунті; а коли б вони й повстали тут, то в українському громадському середовищі вони напевне не знайшли б сприятливих умов задля своєї успішної діяльності. Воно правда, і Україна породжувала була так само не менш обдарованих осіб з чисто-політичним темпераментом; та як різняться й індивідуальні вдачі цих осіб і всенька їх діяльність від вдачі та діяльності російських політичних діячів! Князівсько-дружинний період української історії висунув таких показних патріотів та політичних діячів, як от, напр., Володимир Мономах або Данило Галицький, гетьмансько-козацький період—таких, як Богдан Хмельницький та Мазепа. Тільки ж і в їх особистих характерах з такою силою снільних племінних особливостей, і в характері політичної діяльності усіх цих осіб, який мав також багато спільного як в основній психологічній підкладці, що харак-

теризує цю діяльність, так і в її найголовніших способах; і, нарешті, в тому особливому, своєрідному ставленні, яке раз-у-раз виявляло так чи інакше громадське та народне середовище українського плем'я до їх діяльності, — завжди лежали ті самісінькі фатальні причини неминучої марності останньої. Цими ж, почасти, причинами можна пояснити й ті дивні ідейні аберації, душевні вагання й неймовірні поневіряння, якими позначилися були життя та діяльність деяких обдарованіших українських патріотів останнього часу, що мали нещастя народитися з чисто-політичним темпераментом і нахилом до національної політичної діяльності, от як, напр., відомий польський козакофіл М. Чайковський та щирий українець, але водночас прихильник культу якоїсь дивовижної польсько-російської громадськості та державності, — П. Куліш.

Вважаючи на все сказане, сьогочасним українцям дорогий лиш спокій та мирний розвиток у політичному єднанні з расами, що виявили себе як дужчі й здібніші від них щодо політичних прикмет свого характеру, і вони щиро й чистосердо цінують чесне співжиття, яке припало на їх долю, не тільки в Росії, а й в Австрії з такими расами під спільною егідою держав, що їх ці народи були утворили. Українські патріоти завжди ладні до того робити усякі жертви загальним інтересам цих держав, нарівні з владущими в них расами, певнісінькі, що ці останні не покривдять у них почуття загального патріотизму та свідомости рівної громадянської гідности, і не зазіхатимуть на єдиний їх приватний статок — на їх національну індивідуальність та культуру, що їх чесний українець не заміняє ні на які життєві блага, куповані через зраду себе та фалш. Поставлений же у щонайкритичніші умови свого існування в цьому розумінні, він, з властивою йому упертістю в таких випадках, віритиме усе ж у краще майбутнє і в неминучу перемогу колись істини та справедливости, незмінно твердячи одне: „жени природу в двері — вона ввійде вікном“.

К. Михальчук

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРАЦІ В. НАУМЕНКА: „ОБЗОР ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ МАЛОРУССКОЙ РЪЧИ“

(Київ, 1889 р. ¹)

Усім, хто стежив за українським письменством, давно вже відомий дошкульний безлад в українським правописі. Не кажучи вже за те, що водночас уживають декілька систем його і що не завжди залежить від волі того, хто по-українському пише, віддати перевагу з них найкращій і найбільш відповідній до свого завдання — кожна з уживаних систем, будучи без потрібного теоретичного обґрунтування, не має належної викінченості, правильності й послідовності в способах писати часом ті самі слова. Тим то всі, хто береться писати українською мовою — хоч би якої системи правопису вони додержувалися — дуже відчувають потребу наукової регламентації українського правопису, опертої на звукові й етимологічні закони мови. Така регламентація могла б дати провідні засади в справі застосування їх до різноманітних способів транскрипції. Вона б допомогла українським письменникам, не досить компетентним у галузі мовознавства, орієнтуватися й розбиратися в багатьох окремих питаннях щодо поправного напису того чи іншого слова за певною вжитою орфографічною системою і стала б у тій чи іншій мірі загальним регулятором до впровадження в кожну вживану систему певного ладу, консеквентності й одноманітності. Наведена в заголовку праця В. Науменка, либонь, і спрямована на те, щоб удовільнити, головним чином, сказану потребу.

¹ „Зауваження“ К. Михальчука не є повна і всебічна рецензія на „Обзор“ В. Науменка. Вони, здається, навіть і не докінчені і не зредаговані остаточно. Трапляються в них явні проґрхи, як от зіставлення *ю* з французьким *и*, або відзначування різних губних тощо в українській мові перед *і* з *о* з одного боку й *ь*, *е* з другого (бік, білий, шість...). У такому цікавому питанні української фонетики, як характер приголосних перед *е* в минулому, Михальчук тут висловлюється в зовсім іншому напрямі, як він висловився пізніше в „Учен. Записк. Казан. Универс.“ 1903, кн. 11. Але в „Зауваженнях“ Михальчука чимало вельми інтересних спостережень, думок, здогадів із галузі найбільшого питання української фонетики — походження *і* з *о* та *ь*, *е*, чому мало не виключно й присвячена ця стаття Михальчука. Ради них (і з пошани до пам'яті небіжчика) ми й друкуюмо її, написану, можливо, зараз же по виході „Обзора“ В. Науменка, себто з 40 р. тому. І, друкуючи, певні, що її з інтересом прочитають не тільки ті, кому дорога пам'ять одного з найвідданіших і найталановитіших дослідників української мови а й усі ті, чий науковий інтерес збігається з інтересами небіжчика. (Ред.).

А як наявні праці з української фонетики, хоч би й як науково вартні, не ставили цього за спеціальну мету, то вони, звичайно, й не могли прямо відповідати на всякі сумнівні випадки щодо правопису. Маючи на оці цю прогалину і бажаючи подати систематичну збірку найістотніших фонетичних властивостей української мови, як тривку підставу для принципового вирішення орфографічних питань, автор визнав за потрібне звузити, яко мога, програму своєї праці відповідно до його практичної мети. Отож він, не вганяючися як в історичне, так і діалектологічне дослідження звуків, узяв за краще зосередити свою увагу головним чином на визначенні звукових законів, що переважають у даний момент узагалі в усій українській мові, обмежившись при тім для них колом явищ, властивих здебільшого тому наріччю, що лягло в основу нового українського письменства. За таке наріччя він вважає „словідсько-українське“, хоч, здається, точніше було б визнати цю ролю, погоджуючись з покійним Максимовичем, за середньо-українським говором, поширеним обабіч Дніпра (у північній половині Полтавщини й суміжній з нею смузі Київщини) — звідкіля були родом І. Котляревський й Т. Шевченко, основоположник сучасного українського письменства й творець найхудожніших його зразків.

Щоб установити різні звукові норми української мови й відповідні способи віддавати їх на письмі, автор керується переважно безпосереднім спостереженням над справжньою вимовою слів у живій мові. Фонетичний принцип правопису він вважає за кращий від етимологічного, проте, не додержується тільки його, зовсім не заперечуючи деякого значіння й користи останнього, надто ж тоді, коли він може бути за цілком ґрунтовний коректив у багатьох випадках невизначеності й вагання вимови. Намагаючися таким чином цілком слушно примирити обидва вказані принципи при встановленні правил українського правопису — однак на те, щоб висувати власне фонетичні закони як основні підвалини для себе — автор визнав за потрібне додержувати в своєму досліді послідовно фонетичної транскрипції, яку вживав раніш уже Огоновський у своєму „*Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache*“. Ця транскрипція, позначаючи досить точно звуки, доволі спрощена й позбавлена тієї складності й заплутаності знаків, що властиві педантичній системі цілком наукового письма, важливого для тонкої аналізи звуків, але непридатного для тієї переважно практичної мети, яку в даному разі мав на оці автор. Основні засади цієї транскрипції, сформульовані в автора в передмові до його праці, сходять головним чином на засоби позначення голосних у так званих „м'яких складах“. Не заперечуючи прямо властивості голосних бути й твердими й м'якими, автор обмежується одначе для них, і в цьому випадкові, лиш однією серією позначень, вживаних звичайно задля віддавання так званих твердих голосних, як *у, о, а, е, и, і*, роблячи виняток для одного *і*, цілком усуває решту літер: *ю, ё, я, є, ї*, що тради-

ційно позначали категорію так званих м'яких голосних. Не визнаючи, як можна бачити з цього самостійного існування останніх, автор розкладає функції літер, що їх віддавали: а) на позначення сполучень *й з у, о й* іншими голосними й б) на позначення характеру м'якості попередніх лиш приголосних, які, очевидно, на авторову думку, тільки одні можуть вимовлятися твердо або м'яко.

Отже, у своєму погляді на природу голосних, автор, безперечно, є прихильник відомої теорії так званої „байдужості“ голосних щодо твердості й м'якості. Ми не вдаватимемося в докладну критику цієї теорії, що їй часто суперечать факти живої мови¹ й далеко не підтверджують ні філологічні умови вимови розчленованих звуків узагалі й го-

¹ Ніхто, гадаємо не буде твердити, що в таких висловах, як напр. французькі *роу і риг*, російські *бить і б'ять, ои і у* — в першій парі, *и і ы* — в другій, — цілком тотожні з боку фізіологічного, й що вся відмінність у вимові голосних кожної пари залежить тільки від твердості або м'якості попередніх приголосних. Справді, хто наважиться сказати, що в цих випадках, а ні трохи не змінюючи вимови голосних, позначених літерами *ои і ы*, можна також без жадної вади для доброї вимови *риг і бить*, — замінити ними в цих словах літери *и (ю) й у (і)*, зазначивши тільки пом'якшення, попереднього приголосного: *р'оу і б'ять*?

Абож, навпаки, ідучи за тим же правилом, — замінити в *роу і б'ять* — *ои* через *ю(и) і ы* через *у(і)*, зазначивши тільки твердість приголосних, напр., *п'ю р і б'ять*. Цілком ясно, що в наведених прикладах, як *на й ш и р ш и й* (твердий чи низький, щодо висоти специфічного свого тембру), голосний *ои(у)*, так і *на й в у ж ч и й* (м'який чи високий) голосний *и(і)*, — можуть мати в мові цілком самостійних відповідників; перший — вузьке *и(ю)*, останній — широке *ы*. Ці відповідники, не відрізняючись від своїх кореспондентів специфічним характером основного тембру, однаке протилежні їм додатковим обарвленням своєї вимови, — цілком аналогічно до таких же явищ у приголосних, де *в'(вб)* стосується до *в(вб)*, *л(лб)* до *л(лб)* тощо, як *ю*, (франц. *и*) до *у*, *і* до *ы* тощо. Як у галузі музики той самий основний тон, певної висоти, завжди супроводять додаткові тони, чи тембри, що надають йому різного обарвлення, так і в галузі розчленованих звуків, складених з відокремлених тембрів, той самий основний тембр неминуче супроводить якібудь додаткові тембри, зумовлюючи різні відтінки в характері основного.

Є наріччя, де водночас існують поруч цілком самостійні, з боку фізіологічного, пари голосних, з протилежними відтінками, як от *і й ы*, а також *а й я, о—є, у—ю* (напр., у російських і лясських наріччях) *е(э) й є(е)* (напр., у польських наріччі). Навпаки, є наріччя й говори, де можливий один тільки якийсь варіант голосного, з цих пар, напр., тільки один твердий *е* (як у чесько-словацькій і південній групах слов'янських наріччів), або один м'який *є* (як у російських говорах). За самостійність власне м'яких голосних нам кажуть такі факти мови, з яких видно, що не завжди перед м'якими голосними будуть м'які ж приголосні, бувають сполучення, де приголосні вимовляються твердо, а голосний м'яко. Так, напр., у волинських говорах української мови: *лі й, ніс* (лой, нос), вимовляють цілком виразно, як *л'ь і й, н'ь і с*, а не *л ь і й, н ь с* або *л ь і й, н ь і с*; російські (літературні) *ц'на*, на *улиц'є*, — наслідок виняткової твердості *ц* і м'якості *ь(є)* — вимовляють, як *ц'ьна*, на *улиц'є*, зовсім не так, як польські *сепа*, на *іісу* (де *ц* і *є, ы* однаково тверді), — в україн. *ц'ьна*, на *улиц'ї* (де *й ц* і *ї* м'які). Взагалі, у питанні за існування й повстання так званих твердих і м'яких звуків (як голосних так і приголосних) за основний критерій, що розв'язує й пояснює його позитивно, є той незаперечний фізіологічний закон артикуляції, за яким жаден приголосний не можна вимовити без участі голосного елемента, хоч би найслабкішого, і навпаки, жаден голосний не вимовляється інакше, як з консонантним придигом, хоч найслабкі-

лосних — зокрема, ні етимологічні дані за походження тієї категорії голосних, які, за словами самих прихильників цієї теорії, зм'якшують попередні приголосні (усупереч категорії, що „не зм'якшують“). Завважимо тільки, що хоч автор безумовно додержується цієї теорії, але вжиті в нього методи напису м'яких складів, через вставний *ь* поміж приголосними й голосними (замість позначення окремим знаком м'якості перших), полегшує йому до деякої міри досліджувати звукові явища у взятому напрямі. А як цей сполучний знак *ь*, у міру потреби, можна віднести не тільки до приголосного, але й до голосного, то він успереч теорії автора, допомагає йому усувати утруднення, у тих, напр., випадках, коли доводиться говорити про ізольований голосний, що пом'якшує, з властивості своєї природи, попередній приголосний — як, напр., у випадку, де автор каже за голосний *ьа(я)* — рефлекс основнослов'янського *а* (стор. 24, 26); хоч, повторюємо, таке позначення цього звука, по суті, заперечує основному принципіві теорії. Взагалі автор, як і інші прихильники цієї теорії, не уникнув деяких суперечностей, викликаних потребою вважати на факти мови, що не укладаються в її схему. Сюди належить також наведена в автора характеристика *і*, як звука, що має, за його словами, природну м'якість. Визнання такої властивості *і*, дає проте з свого боку повну підставу вбачати в голосних, без цієї якості, вже інші природні властивості і таким способом, устанавлювати категорії вокалізму, що в самому корені підривають принцип „безвідмінності“ їх. Але цього мало.

шим, ледве чутним для вуха. Ці органічні умови в процесі вимови розчленованих звуків роблять неминучою принаймні двояку природу і приголосних і голосних, яка залежить від того чи іншого характеру (низького чи високого) їх допоміжних елементів. При цілком чистій вимові приголосних і голосних, вокальні властивості допоміжного елемента при перших і консонантного при других — сходять на мінімум. Той і другий елемент набувають тоді якості переходових звуків (поміж голосними й приголосними) з глухою вимовою, що сполучають у собі лиш спільні риси основних голосних і приголосних, одного з двох головних тембрових реєстрів, низького: $\widehat{a}-y$, $\widehat{h}-s$ або високого: $\widehat{a}-i$, $\widehat{g}-j$. Витворені таким способом глухі поліфтонги, з неясно виявленим окремим тембром, але з більш-менш виразним характером загального їхнього тону: низького (твердого — гортанно-губного) або високого (м'яко-гортанно-піднебінного), через свою особливу близькість до двох крайніх тембрів голосних, — найнижчому у й найвищому *i*, можуть бути позначені, з більш-менш приблизною точністю, як короткі у й *i* *). Ці обидва глухі поліфтонги легко переходять як у голосні, так і в приголосні, прояснюючись у вигляді того або іншого простого звука: перший переважно в у й *e*, останній — в *i* й *j*; вони, легко зливаючись через таку властивість своєї природи з характером голосних і приголосних, становлять той мінімум неминучого елемента приголосного, при вимові перших, і голосного при — останніх, який неодмінно супроводить їх там, де, здається, ті й інші звуки вимовляються цілком чисто й ізольовано від усяких домішок. Отже, вимова голосних і приголосних, що чується ніби цілком чистою, справді, має в собі той або інший характеристичний елемент глухого поліфтонга; звідси дві головні категорії голосних і приголосних, категорія так званих твердих: $\check{y}U$, $\check{y}O$, $\check{y}A$, $\check{y}E$, $\check{y}I$; $\check{B}y$, $\check{B}y$, $\check{P}y$, $\check{C}y$, $\check{K}y$, $\check{H}y$, $\check{X}y$ тощо й категорія м'яких: $\check{y}I$, $\check{y}E$, $\check{y}A$, $\check{y}O$, $\check{y}U$; $\check{X}i$, $\check{H}i$, $\check{K}i$, $\check{G}i$, $\check{P}i$, $\check{B}i$, $\check{V}i$ тощо

*) Власне, іраціональні \check{y} й \check{i} (\check{u} , \check{y}).

Характеристику *i* супроводять у автора зауваження за більший або менший ступінь впливу його на пом'якшення попереднього приголосного, що ще більш суперечить згаданому принципу, бо цим устанавлюються такі випадки в мові, де рельєфно виступають самостійні, і до того ж іноді протилежні властивості голосних і приголосних, які вони заховують навіть при безпосередньому сполученні одного з одним. Але, попри всі ці зауваження, автор нарешті все ж таки визнав за норму постійне зм'якшення приголосного, що стоїть перед кожним *i*. Це дало йому привід відступити від визнаного ним правила — позначити через *ь* випадки, де голосні зм'якшують попередній приголосний: виняток з цього правила він робить для *i*, не позначаючи *ь* тих сполучень, де *i*, справді, впливає на таке пом'якшення, щоб відрізнити випадки, де *i* такого впливу не має; напр., у словах: лъ і з (лъзъ) і лъ і з (лоз, род. мн. від лоза), нъ і с (несъ) і нъ і с (носъ) тощо. Це, як побачимо нижче, призвело почасти до помилкового змішування неоднотайних елементів, що повстали в вигляді звука *i*, й викликали не зовсім вірну характеристику деяких своєрідних з'явищ української фонетики, зв'язаних з цим звуком.

Праця В. Науменка розпадається на два головні відділи: у першому про особливості голосних; а в другому — приголосних. Кожен із цих відділів розпадається на дві частини, де й розглянуто з одного боку характер українського вокалізму й консонантизму, з другого — закони найголовніших статичних і динамічних процесів, що їх зазнали в мові голосні й приголосні.

Кожне звукове явище української мови порівнюється з відповідними явищами російської (літературної) мови й слов'янської (власне, так званої церковно-слов'янської). Розглядаючи окремі особливості звуків, автор

Відмінність поміж звуками тїєї й другої кагорії наочно характеризується особливими рухами механічного діяння мовних органів підчас вимовляння їх, а саме: вимова м'яких звуків вимагає щільнішого зближення або стулення відповідних мовних органів, ніж вимова твердих яку переводимо з меншою енергією, при слабкому їх змикові. Поза цими двома [головними категоріями можливі також звуки переходового типу, з різними нюансами твердості й м'якості. Щільком відокремлені тембри різних голосних і приголосних, у їхньому абсолютно чистому й ізольованому від усяких домішок вигляді, — можливі хібащо тільки в теоретичній уяві реальне ж відтворення їх неможливе, як ми бачили, з самої властивості артикуляції. Глухі поліфтонги, утворюючись при вимовлянні ясних звуків, у старослов'янській мові відокремились і набули значіння самостійних глухих голосних: —твердого *ъ* і м'якого *ь*. А як ці глухі голосні (за винятком болгарського наріччя), майже зовсім уже зникли в сьогочасних слов'ян. наріччях, то вжиті для них знаки можна з деяким правом і зручністю використати на позначення відповідних їм ембріонів, що ми віддали як *ъ* й *ь* (*y*, *i*), від яких вони, безперечно, походять фізіологічно. Втім, так це вже й робиться почасти по деяких слов'янських правописах, що позначають цими літерами покищо лиш твердість і надто м'якість самих приголосних. Маючи на увазі, однак, що по всіх мовах переважають тверді звуки, вимовляти які далеко легше й зручніше за м'які, то, задля спрощення транскрипції, можна допустити у мові позначення їх без глухого елементу *ъ* звичайними літерами: *a*, *o*, *y*, *e*(*э*), *и*, (*ы*); *б*, *в*, *п*, *л*; тощо для м'яких же звуків можна або залишити *ь* (*ба*, *во*, *бу*, *ве*, *ы*; *вб*, *вбь*, *пб*, *лб* тощо) або ж віддавати їх також одиничними знаками як: *я*, *ѣ*, *ю*, *е*, *і*(*ї*); *в'*, *б'*, *п'*, *л'* тощо.

намагається встановити їх природне угруповання й видобути з нього загальні твердження про найхарактерніші риси української мови з боку звукового.

Виклад автора легкий, ясний й методичний, чому праця цілком приступна розумінню широкого кола читачів. Ці технічні вартості праці забезпечують їй повний успіх, як популярному підручнику в справі обізнання з питаннями української фонетики у зв'язку з питаннями правопису; разом з тим вони свідчать за той обсяг знаннів і досвіду, що допомогли авторобі належно опанувати й вправно подати матеріал свого дослідження. Взагалі працю В. Науменка, як першу спробу систематичного й разом з тим популярного опрацювання даних української фонетики і виконану, через новизну справи, з чималими труднощами, можна вважати за дуже вдалу і здатну бути за добрий зразок і стимул до дальших праць цього роду. Таке виконання праці становить позитивну заслугу автора і її у кожному разі, слід вітати, як цінний внесок у літературу даного предмету. Щождо внутрішньої вартості самого дослідження, то і з цього погляду праця В. Науменка подає декілька вартих повної уваги самостійних поглядів на різні явища української фонетики й спроб детально їх опрацювати. Подану від автора загальну характеристику й класифікацію звукових явищ, а також зроблені з них висновки, здебільшого, також можна визнати за більш-менш задовільні, і вони не викликають сумніву за свою правильність і ґрунтовність. А втім, слід зауважити, що попри всі сказані вартості праці в ній і не без деяких недоймиток, неминучих у першій спробі в кожній новій справі. Поруч точних і слухних авторових думок і поглядів на предмет свого дослідження, трапляються проте й такі визначення деяких звукових явищ та сперті на них загальні висновки й твердження, що на них важко погодитися взагалі, або вони більш-менш потребують деяких застережень, пояснень, поправок і додатків. Беремо на себе сміливість указати тут головним робом на ті з них, що, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу своїм принциповим значінням. На них і дозволимо собі зробити декілька посильних уваг. Ідучи за прийятою в автора системою викладу свого предмету, ми спинимося раніш на його науці про голосні, а потім про приголосні.

I.

У розділі про голосні подибуємо у автора такі твердження. Установлюючи важливе значіння вокалізму в мові і вплив на загальний її характер домінантних у ній вокалів, автор визнає за такий важливий вокаль звук *i* на тій підставі, що він заміняє в ній декілька основних звуків, як *ъ*, *e*, *o*. Але один цей факт ще далеко не дає права вважати цей звук за домінантний і характерний для української мови. Поперше, український звук *i* цілком заступає лиш один основнослов'янський звук *ъ* та й то не завсіди, напр., у повноголосі, у випадках після *p*, напр., треба, крепко etc. Щождо решти звуків, то вони змінюються на *i* в рівняючи невеликій кількості певно визначених випадків і не зазнають від цього великої

зміни в корінному своєму характері, кількості й становищі в мові. Коли зважити при цьому, що український звук *e* (що переходить іноді в *i*) не має зовсім того, близького до *i*, характеру м'якостей або піднебінності, що ними відзначається *e* (*e*) (= основнослов'янським *e* й *ь*) не тільки на півночі східних слов'ян (великоруському й білоруському), але й у всіх інших північно-слов'янських наріччях (польських і лужицьких), то виявиться, що невелика кількість випадків переходу українського *e* в *i* далеко не компенсує собою втрати в українській мові тієї пропорції піднебінності, яка зв'язана з *e*(*e*) в згаданих наріччях; а надто, що останніх (особливо ж у північних наріччях східних слов'ян) ненаголошене *e*(*e*) дуже часто переходить у вимові в м'який *i*, аналогічно до переходу білоруського й південно-великор. *o* в *a*. По друге, і це головне, посталий на українському ґрунті новий контингент м'якого *i* ледве чи компенсує собою, у загальній економії українського вокалізму, утрату в ньому основного *i*, який, змішавшись з основним *и*, має спільний з останнім характер твердості. На підставі наших вирахувань виходить, що в цілому складі голосних, уживаних в живій українській мові, на *i* припадає 14,3% (=11,1% на „*ьі*“ й 3,2% на *ы*), а на *и* — 17,8% „вживання“.

З другого боку говорити за кількісну перевагу звука *i* в українській мові, проти інших споріднених з нею, можна було б тільки довівши рівнобіжними даними, що українські новотворення цього звука переважають своєю кількістю вживання його — як основного й заступника для інших звуків у решті слов'янських наріччів. А цього, мабуть, не можна припустити навіть аргументи, як до наріччів північно-східного — „лясько-російського“ — відділу, що цілком зберегли м'якість основного *i*, так і поготів до наріччів південно-західного „чесько-балканського“ відділу, які не тільки зберегли згадану властивість цього звука, але й асимілювали йому основне *и*.

Тим то твердження автора за факт переваги в українській мові (будь-якої — абсолютної чи рівняючи до інших слов'янських мов) звука *i*, що нібито надає їй певної відмінності, щонайменше викликає великий сумнів. Закон же, опертий на цьому факті, про особливий нахил української мови до звука *i*, здається нам дуже ризикованим.

Заміни спільнослов'янської (загадкової з боку звукового) м'якої фонемі *ь* — м'яким звуком *i*, що подибуємо й по інших слов'янських наріччях, ще нічого не доводить на користь цього закону. Залишаються лише випадки заміни основних (або відчуваних мовою за такі) звуків *e* й *o*. Але пояснити перехід їх в *i* якоюсь загальною (фізіологічною чи психологічною) схильністю української мови до цього звука неможливо через повну визначеність і винятковість випадків цього переходу. Аджеж відомо, що тільки основні, або відчувані мовою як основні, *e* й *o* переходять в *i* (*ѣ*, *і*) і то лиш у закритих етимологічних складах, на кінці слів або перед складом, що починається приголосними чи випадними голос-

ними (відповідно до праслов. *ь, ъ*); у відкритих же складах або в закритих, але сполучених з основними або тими, що мають певне морфологічне значіння, голосними наступного складу, вони залишаються без зміни. Отож, напр., у відмінюванні слів, як *пїч, ніч* — *є й о* переходять у *і (ї, і)* тільки в наз. й орудв. відм. однини й не переходять у решті: *печ-і, хоч-і* тощо¹. Щождо *е=старослов. ѡ й о=ъ*, то вони безпосереднім фізіологічним шляхом ніколи не переходять в *ї*: *пень, лоб* тощо. Таким чином, уже цей один факт доводить, що випадків непереходу *е, о* в *і* далеко більше, ніж переходу. Придивившись пильно до історії постання цих переходів і простеживши шлях, яким вони постали, можна було б виявити далеко виразніші умови й чинники, ніж згадана схильність, що впливала на поступінний *і*, можна навіть сказати, несподіваний розвиток їх в українській мові. Кажемо несподіваний, бо українська мова такими специфічними явищами, як перетворення спільних усьому ласько-руському відділові м'яких *і й е* (= основнослов. *і й ѡ, е*) у тверді звуки, перед якими, серед інших ствердів навіть такий приголосний, як *л (ль)* (напр.,

¹ Проте, є випадки, що певно належать до винятків з цих загальних правил. Але пояснити їх можна або руйнуванням і зміною первинних форм і звуків у складі слова, або впливом хибного словотворення й аналогії. До перших належать, напр., такі форми, як *пек-ти, мог-ти* тощо, розвинені з попередніх *пе-тч-и, мо-тч-и* (що заховалися в галицьких і почасти в підляських говорах), де кореневі гортанні, злившись здавна з *т* суфікса й, витворивши з ним *ч*, відкрили в почутті мови склад кореня, через що в ньому *є й о* не перейшли в *і*, навіть по відновленню первісних, архаїчних форм. Сюди ж належать і такі форми, як *вес-ти, плес-ти, мабуть*, через споконвічну в слов. мовах утрату в цих випадках у корені органічних *д, т*. При чому неорганічне *с*, що замінило їх, у почутті мови, більше прилучається до *т* суфікса, ніж до кореня, надто через заховання *д, т* в більшості інших форм: *вел-у, плет-у; вед-и, плет-и; вед-ений, плет-ений* тощо. До випадків аналогії, хоч би з щойно наведеними формами, можна віднести форми: *нес-ти, вез-ти* тощо. Приклад же протилежного відхилення, на позір, від правил, під впливом хибного словотворення являють такі форми, як *ві(д)+в, плі(т)+в*, де навіть з утратою корневих *д, т*, звук *є* перейшов, проте, в *ї*. Але до цього спричинилося як те, що ці форми з самого початку мали згадані приголосні, так і те, що з утратою їх суфікс *в* з *ль* в почутті мови заступив їх і злився з коренем. Та зате й навпаки — з тієї ж причини постають знову послідовно форми: *ве-тл+а, пле-тл+а*, зам. *ві(д)ла, плі(т)ла* тощо. Цікавий зразок того ж роду дають форми: *оді-бр-али, зі-гн-ати* тощо, де *о*, здається, зовсім не повинно було б перейти в *і*. Але тут виникло перетворення первинних форм *отъ-бър-али, съ-гън-ати* у такі форми, де з занепадом глухих у коренях *о*, постале у приростках на заміну *в*, зміцнивши також собою вимову коренів, і, приєднавшись до них органічно, зміцнилося якісно до ступеня *о*, рівного утвореному з глухих через піднесення, що й відчувається в мові як основне, напр., у словах: *у-бор-и* (з *бер-у—б(ь)р-ати*) і потім *у-бїр, гон-ити* (з *гън-ати*) і нарешті *гїн-кий*. Через це згадані слова в почутті мови розкладаються етимологічно власне так: *оді-бр-ати, зі-гн-ати*. Варт відзначити, що в українських пам'ятках XII ст. (напр., у Мстиславовій грамоті, Успенським збірнику, Мойсеевій тріоді тощо), нерідко подибуємо такі форми слів, де приростки й приємненники, сполучені з наступними словами, що починаються з *о*, обертають свій *ъ* також в *о* й творять з першим подвійне *оо*: *изоостанеть, [изоостатъся, изообильно, изоо(тъ)ца, безоо(тъ)ца*. Це нагадує сучасне українське *б* в формах аналогічних цим, напр., *збс-т-т+ане, збс-т-т+атъся* тощо. Взагалі прикладів такого відхилення від загальних правил, де *є й о* то переходять, то не переходять в *і*, там, де, здається, повинні мати місце протилежні явища, чимало, і розібратися в причинах, що їх викликали, іноді дуже важко. Але, в кожному разі, кількість тих і інших відхилень, більш-менш, однакова, й особливої переваги в бік якогось із них не помітно.

у словах *слива, поле, де л м'яке в усіх слов. наріччях*) — скоріш виявили фізіологічну схильність до так званих широких, ніж до вузьких вокалів узагалі й до вузького *i* зокрема.

Не маючи можливості спинитися тут на детальному розгляді досить складних причин, що зумовили, на наш погляд, перехід *e* й *o* в *i*, ми подаємо побіжно огляд лиш суті нашого погляду на це питання, відклавши детальніше висвітлення його надалі.

Гіпотеза наша за походження цього явища така.

Перетворення в певних випадках *o* в *i* залежить, на нашу думку, від переходу в аналогічних випадках *e* в *i*; останній же перехід тісно зв'язаний з загальним переходом у *i* звука *ъ*.

Мабуть уже не викликає сумніву факт, що основнослов'янське *ъ*, маючи на українському ґрунті спочатку характер довгости, розклалося потім на дифтонг *ie*, який у деяких говорах дуже рано почав стягуватися в звичайне *i*. Аналогічний випадок з *ъ* стався також у чеськім і особливо у сербськім наріччі, що має, до речі сказати, усі варіанти діалектологічних одмін спільно-українського *ъ*¹. Дифтонг *ie* на півночі України, в деяких більш консервативних підляських і поліських говорах, залишається й досі, по інших же він стягується: в *ε* (= *be, йε*), де межує з білоруським наріччям, і в *ι* (= *bi, йi*) — у говорах переходових до південно-українських. На півдні ж, на терені теперішніх галицько-українських говорів, перехід *ъ* в *ι* (безперечно також стягненого з *ie*), як відомо, становить явище дуже давнє. Уже в Святославовім збірнику 1073 р. читаємо: *ници, вь вѣри, видыи, исцили, многыи* (наз. мн. ж. р., замість *знах. множ. — ц.-слов. мъногыи*) поруч, одначе, також з другим членом дифтонга *ie* — *ε*: *руце, о господине* (місц. відм. одн.) так само і з первинного *ъ*, в таких, між іншим, переважно українських формах, як напр., *тронць, отъ неъ* (род. відм. одн.), *пѣтиць* (наз. мн.)².

¹ У Герцоговинськім діалекті *ъ* дає двоякі рефлекси, зумовлені довгістю й короткістю звука: довгий *ъ = ije*, короткий *= je*. Це посередньо свідчить також за природність і можливість розкладу первинного українського *ъ*, як довгого звука у такий же дифтонг — *ie*. Але довгість українського *ъ*, очевидно, була органічною й незмінною властивістю цього звука, і тому він не міг, подібно до сербського, змінитися на короткий. За це свідчить той факт, що в тих українських говорах, де *ъ* перейшло в *ie*, цей рефлекс залишається у них єдиний у всіх випадках, так само, як і інші зміни його в решті українських говорів. Дехто висловлює думку за особливу близькість українського *ъ* до північно-російського. Уважаючи на якісні зміни останнього (незалежно від наголосу) не тільки в *ι* й *ε*, але й в *я*, подібно до аналогічних змін *ъ* в польськім, а також болгарськім наріччях, — ми не можемо припустити ближчої схожості природи первісного *ъ* у півн.-російськім і українському наріччях, бо в останньому варіанті *я* цілком виключене.

² Порівн. поліські: *тройциε* або *тройце*, вуд *нейε*, *птициε* або *птице* = півд.-укр.: *тройци*, від *неі*, *птиці*. Слід при цьому зауважити, що аналогічне стягнення органічного дифтонга *ie* з корінного *ъ* і з *ъ* наросткового: род. відм. одн. ж. р. й наз. відм. мн. ж. й чол. р., — в іменниках м'якої відміни, — у галицько-українських говорах з'являються також стягненими. Схожі з ними комплекси суфіксів наз. відм. мн. прикметників, при тім не тільки м'якої, але й твердої відміни. Напр., підлясько-полські форми: *синь-ie*, *бѣль-иε* перетворилися в галицько-українських говорах у *синь-і*, *біль-і*.

Поруч з *ѣ* основні (короткі) *е* й *о* у певних випадках ставали також довгими звуками, що з свого боку переходили в відповідні дифтонги й потім у стягнення їх.

Спочатку звук *е* і в українським, як в решті наріччів ляссько-східньо-слов'янської групи, відзначався особливою м'якістю. Цю м'якість доводить, між іншим, перехід його в м'який *ѥо* — не тільки після тих приголосних, що легко пом'якшуються, але й після приголосних менш схильних до пом'якшення і тепер навіть зовсім в україн. не пом'якшуваних, як от губні приголосні. У сучасній українській мові немає вже випадків перетворення *е* в *ѥо* після губних, але що раніш воно було можливе, свідчать такі приклади, як *вьѥв*, *пѥок* (= поліські *вюов*, *вюев*, *вюів* і *вюв*, *вйев*, *вйѥв* тощо), де *ѥо* міг розвинутися тільки з *ѥо* (*ѥ*). У старовинних пам'ятках, як українського, так і російського письменства, *е* позначали іноді подвійно: не тільки як *ѥ*, але й як *ѡ*. Так само позначали іноді й *ѣ*.

Перехід у певних випадках *е* в *ѥо* повинен був початися дуже рано в усіх наріччях ляссько-схід.-слов. групи. У пам'ятках українського наріччя вони подібуються уже з XII—XIII ст. (напр., у Мойсеевій Тріоді й Холмській Євангелії), але спочатку тільки після шелесних і *р* (приємшому, мытаромъ)¹; після ж решти приголосних перехід цей помітно лиш з XV ст., хоча, напевне, він був і раніш.

Коли почалося в українським наріччі загальне ствердіння *е* — невідомо, але початок цього процесу не міг бути ні раніш часу початкового переходу *е* в *ѥо*, ні збігатися з цим часом, а тим паче з добою занепаду глухих, що викликав в певних випадках подовження й розтягнення основного *е* (й *о*), бо *е*, у всіх своїх змінах, завсіди зберігав характер м'якості.

Щождо умов переходу *е* в *ѥо*, то, попри всю різноманітність окремих умов, що його допускають або не допускають, у різних наріччях ляссько-східньо-слов'янської групи, є одна умова спільна для всіх цих наріччів, а саме: обов'язкова твердість дальшого за *е* приголосного або складу. Цєї спільної умови переходу *е* в *ѥо* цілком додержують також усі говори української мови, які багато де в чому не поділяють інших умов, спеціально властивих решті східньо-слов'ян. наріччів.

Отож українське *е* вже дуже рано то залишалося без зміни, то переходило в *ѥ* (*ѥо*); при чому основне *е*, в тому й другому вигляді, стаючи у певних випадках довгим (*ѥ̄*), давало подвійні рефлекси: *ѣ* (перед м'якими приголосними) й гадане *ѥо* (перед твердими та *й*). Розкладу на дифтонги як того, так і другого рефлексу довгого *е* в стародавніх пам'ятках ніде немає, але, замість дифтонгів, відразу трапляються вже звуки, позначані одиничними літерами, являючи ніби їх стягнення. Перші ознаки появи обох рефлексів довгого *е* припадають на XII—XIII ст. Рефлекс *ѣ* досить часто подибуємо вже в Кормчій, переписаній з українського пер-

¹ Проти цього місця на березі рукопису Михальчука його рукою олівцем написано: „Не по аналогії ли с твердым склонением?“. (Прим. ред.).

вотвору в Рязані 1284 р., особливо ж у Добриловії Євангелії 1164 р.: учъня, обручъныѣ, зълѣя, камъныѣ, ремънь, пѣщъ, сѣдмъ, шѣсть тощо. Зміна його на *i* подибується в галицьких грамотах уже в XIV—XV ст.: шистьщитый (1366), нарожиньемъ (1401)¹, шистъ, нарожиньемъ².

Рефлекс *ю*, у вигляді *ю*, уперше виявляється в Типогр. Єв. № 6. XII—XIII в.: щюдръ; потім у галицьких грамотах XIII—XIV в.: нюмъ (1292), Василювъ (1366), божьюмъ (1393), чтюнь, своюмъ, своюй (1398), слюй, юй³, грошюв, на своюмъ (XIV)⁴. Слід, проте, відзначити, що по деяких старовинних пам'ятках, напр., у тій же Кормчій 1284 р. й у Добриловії Євангелії 1164 р., список якої припадає на XIII ст., немає варіанта *ю*, а замість нього подибується лиш одне *ъ* для обох рефлексів довгого *e*, як перед м'якими, так і перед твердими приголосними і *й*, напр., о сѣмъ, въ нѣмъ, въ нѣй, зам. о слюмъ, въ нюмъ, въ нюй. Одне з двох, або довгота *e* була до переходу його в *ю*, а коли він почався, то в цей останній звук могли переходити однаково як короткий *e* (даючи *ю*), так і *ъ* з *e* (даючи *ю*), але це дуже сумнівно⁵; або у випадках заміни *ю* через *ъ* треба вбачати початок змішування обох рефлексів *e*: *ъ* й *ю*, і сполучення їх в однім *ъ*, і це нам здається імовірнішим, бо спільне *i* з *ъ* й *ю* ми бачимо в усіх сучасних південно-українських говорах.

У підлясько-поліських говорах двояка видозміна довгого *e* (*ẽ*) заховалася досі; у південно-українських же відмінність між ними уже зникла остаточно. Пор., напр., підлясько-поліське: сѣльски й сѣол з село; шѣсть і шостка, воднораз із шести, шестеро; у південно-українським же всюди одне *i*: сільський і сїл, шїсть і шїстка⁶.

Щодо довгого *o* (*õ*), то спочатку воно розкладалося в *oo*, і у таким вигляді трапляється вже в Галицькій і Полікарповій Євангеліях XIII—XIV ст.: воовьця, воовьчих; вооца, вооци; у такому ж вигляді воно заховалося дотепер у „королівським“ говорі підляського діалекту. Дальша зміна цього дифтонга була, безперечно, *uo*, з стягненням його в *u*. Але в старовинних пам'ятках подибуємо лиш це стягнення його⁷. Так у Типо-

¹ Огоновський: Stud. auf d. Gebiete d. Rut. Sprache, стор. 34.

² Кочубинський: „Отчет о занятіях слав. нар.“. Одесса, 1876, стор. 36.

³ Огоновський, Ibidem, 33 стор.

⁴ Кочубинський, Ibidem, 32 стор.

⁵ Бо ніде в українським наріччі жадна діалектична зміна звука *ъ* не переходить у *ю*, подібно до російськ. у таких прикладах, як: сѣдла, звѣзды, вѣдра (= вѣдро) тощо, звідки природно з'являються також у рос. народніх говорах (як *a* з *o*) сядло', звязда', вядро' тощо.

⁶ Для позначення спільно-українських фонем ми користуємося тут переважно зразками транскрипції галицького так званого етимологічного правопису; таким чином, у нас *ẽ* — обом своїм рефлексам *ъ* й *ю*; *ъ* (первинне й секундарне з *e*) — *ѣ*, *ѡ*, *ѣ* й *ѣ*; *ю* (з *ẽ*) — *ѡ*, *ѡ* й *ѡ*; *ю*, *ѡ* й *ѣ*; *ѡ* — *ѡ*, *ѡ* й *ѡ*; *ѡ*, *ѡ*, *ѡ* й *ѡ*, *ѡ*, *ѡ* (з *ѡ*). Конкретні ж звуки різних українських наріччів і говорів ми позначаємо фонетичною транскрипцією, вжитою для українського словника Желехівського, іноді поруч з способами позначення їх у В. Науменка.

⁷ Ми гадаємо, що відсутність у пам'ятках дифтонгів *uo* й *uo* й вживання замість них *ѡ* — *ѡ* й *ѡ* у бувало не через споконвічне стягнення в ці звуки згаданих дифтонгів, а ще менше

ство й пекло“), яку знайдено в с. Зубрицях, Турчанської округи в Галичині¹. У цих написах *o* позначено як *u*: пустелайкивъ; а *yo*— як *u* і *u*: Романовичивъ, родичивъ, черцьвъ. Відомо, що той спосіб переголосу, якому підпадає в українській мові звук *o*, становить спеціальну особливість однієї лиш з ахідньої групи слов'янських наріччів; але найбільшу подібність щодо цього явища з українським наріччям має лясська частина цієї групи, де є також переголос 'e ('e, ió)², тимчасом як чесько-словацька її частина (що не має м'якого 'e й ió), окрім деяких словацьких говорів, обмежується лиш таким переголосом одного *o* (uo, ů, ó). Слід зауважити при цьому, що жадне з наріччів згаданої групи в розвитку таких переголосів звука *o* (й yo) не пішло дальше первісних форм, зміни його за зразком *uo*, *u*, що заховалися також непорушними в споконвічних польських говорах українського наріччя. Кашубське *uē*, зам. *uō*, не можна по суті вважати за виняток з цього правила, бо воно залежить від властивої цьому наріччю загальної зміни *u* в *e*, чому поряд з *diot*, *łuzko*, воно може мати також *diuet*, *leżko*, 'або ж тільки одне *ue*: *z więwstī*, *riēl*, зам. *wiōwstī*, *riōl* (=польськ. *ról*, укр. *пів*), аналогічно до *tred*, *kaszeby*, зам. *trud*, *kaszuby* тощо. Достоту таке ж значіння має й подибувана в деяких долішньо-лужицьких говорах зміна *u*, *o* в *u*, що теж має чисто фізіологічний характер, тим то тут, напр., крім *slūico*, є й *slūico*, а також *tuցи*, *wupa* зам. *tuցи*, *wopa*; через це й *tuј*, *pułko*, *gule*, зам. *tuбі*, *rółko*, *góle*. Тільки одне вимерле полабське наріччя, на думку деяких слов'янських діалектологів, являє щодо цього деякий виняток з решти західньо-слов'янських наріччів, збігаючись, нібито, близькістю звука, що спеціально замінив у нього *o*, з південно-українським *i*. Але ж і тут бачимо те ж саме, що в кашубських і долішньо-лужицьких говорах. Поперше, полабські наріччя мали в цих випадках переважно звук середній між *o* й *a*: *vał* (віл), *vaḱnū* (вікно). Там же, де подибуємо звук близький до *i*, то він вимовляється неясно, займаючи середину між *u* й *i*, і був ближче до німецького *ü*, ніж до українського *i*, тому й позначався двоєю: *wit* і *wilt* (від), *witzia* й *włcia* (вівця). Подруге, цей звук, *ü* або *i*, заміняє дуже часто основне *o* в різних його позиціях у слові й при різних зовнішніх умовах, як от в словах — *vā nūsā* (в носі), *k'ūzā* (кожа), *raivū* (пиво), *vaḱnū* (вікно). Звідки ясно, що він розвинувся чисто фізіологічно з *o*, незалежно від спеціальних умов переходу останнього в *o*, що зовсім невластиво українській мові. Тепер повстає питання: звідки ж в українській мові, окрім споконвічних первісних дифтонгів і стягнень їх: *uo*, *yo*, природно повсталих з *yo* (= *e*), і *oo*, *uo* — *u* — з *o* (захованих і донині по

¹ Цю картину написано 1512 р. Див. львівську газету „Дьло“, 1884 р., №№ 82 і 83.

² У лясській парості цієї групи, з умов переходу *o* в *o*, в закрит. складах, лужицькі наріччя ближчі до українськ., ніж польські, бо перші не потребують, подібно до останніх, щоб наступний приголосний був дзвінкий, напр., лужицькі — *riót*, *pów*, *pós* = укр.: *плат*, *вбс*, *вбч*, тоді як польські: *riot*, *pos*, *pos*.

деяких корінних поліських і карпатських говорах), витворилися ще два рівнобіжні ряди підлясько-поліських їх видозмін (у говорах, переходових до південно-українських) вже цілком іншого типу: *юе, юї* — *е, ї* з *ьô, іуе, уи, уї, — е, и, і (ѳі)* з *ô*, які потім, у південно-українських говорах зливаються в одне *і*, а точніш у два: *ї (= ьô)* й *і (= ô)*.

На нашу думку, перехід другого члена первинних дифтонгів (*юо, уо*) — *о* — в *е, и* й нарешті в *і* аж ніяк не міг розвинутися фізіологічно: для цього немає жадних даних у природі українського вокалізму. Фізіологічний процес розкладу довгого *о* міг пройти лиш стадію перетворень його в дифтонги: *оо* й *уо*, із стягненням останнього в *у*. Так само й суголосний йому довгий *ьо* (з *ê*), з тих же причин, не міг піти далі утворення з себе дифтонгів *ьоо* й *юо*, з стягненням останнього в *ю*. Усі дальші зміни цих обох дифтонгів (*юо* й *уо*), з їх новими стягненнями в другі члени (а не в перші, як було раніш), що набули напряду через *е, и* до *і*, утворилися цілком самостійно й незалежно від умов постановня дифтонгів первинного типу, власне підо впливом іншого, безперечно-психологічного чинника.

А саме, появу у переходових до південно-українських підлясько-поліських говорах дифтонгів секундарного типу ми пояснюємо впливом аналогії, яка ви'кликала змішування, з одного боку, рефлексів довгого *е* (*ê*), що переходив у *ѳ* (перед м'якими приголосними) з рефлексами того ж *ê*, що переходило в *ьô* (перед твердими приголосними та *й*); з другого — рефлексів довгого *ьô* з рефлексами довгого *ô*. А як довгий *ê*, коли він переходив у *ѳ* (секундарне), зазнавав з первинним *ѳ* всіх його перетворень в дифтонги й стягнення їх: *їе — ѳї, е, ї*, то з аналогії до перетворень *ê*, коли він переходив в *ѳ*, відповідним чином стали змішуватися й ті *ê*, що переходили в *ьô*. При чому дифтонг останнього *юо* почав вирівнюватися з дифтонгом першого *їе* через уподібнення свого другого члена *о* — другому членові останнього — *е*: звідси, зам. *юо* з'явилася *юе*, аналогічне *їе*. Згодом, рівнобіжно розвитку з *їе — ѳї* й нарешті *ї*, почався поступінний розвиток з *юе — юї* того ж *ї*, почасти вже шляхом фізіологічним. На змішування й зрівняння рефлексів *ьô* з рефлексами *ѳ* (з *ê*) в південно-українських і переходових до них — поліських говорах мали, мабуть, особливий вплив дві обставини: перше, це спільність походження їх від одного *е* й значне ослаблення й затьмарення згодом деяких первинних умов переходу *е* в *ьо*, умов, що в сьогочасній українській мові сливе не надаються до точної й певної регламентації. Друге — це повне ототожнення *ї* з *е* (= секундарному *ѳ*) з *ї* з *ѳ* (первинного) й нагромадження таким способом чималого контингенту спільного *ї*, який своїм безперервним зв'язком й чергуванням з *е*¹ асимлював нарешті, порівнюючи невеликий відсоток *ьô*, що залишилося з *е*. Насамперед, мабуть, змішалися й ототожнилися два *ї*: з *ѳ* — основного, й з *ѳ* = *ê*, а потім сталося змішування

¹ Так у фонетичних випадках: *пїч — печі*, як *і* в етимологічних (у піднесеннях): *пекти, випїкати*.

Пояснимо це прикладом, узявши для цього дві категорії слова з коренем тек: 1) типу—тек-ти (= ст.сл. тешти) і 2) з піднесенням *e* в *o* типу точ-ити (= ст.сл. точити).

1) З текти повстають:

А. Через спільнослов'янське піднесення *e* в *ѣ*: витѣкати = витіскати, витікати — витікати (ст.сл. истѣкати й истицати).

Б. Через український переголос *e*(*ě*):

а) Перед м'якими приголосними — безпосередньо в *ѣ*: тѣч-ка = тіечка, тічка — тічка.

б) Перед твердими приголосними через *ѡ* (пятьоки) в *ѡ̂*: тѡк = тьоок, тюок і потім, за аналогією з *ѣ* і з *ě*: тюек, тюік — тік.

2) З точити утворюються, через український переголос *o* в *ô*: тѡк = тьоок, тюок, а потім з аналогії до дальшої (секундарної) зміни *ѡ̂* = *юе*: тюек, тюік, тюік — тік (тык) і, нарешті, тік (тык).

Резюмуючи все сказане за походження українського (власне південно-українського) *i* з *e* й *o*, наостанці ми ще раз зформулюємо це своє твердження так. За вихідний пункт звукової еволюції, що дав нарешті в південно-українських говорах перетворення *ѡ* (з *o*) в *i*, була аналогічна йому зміна *ѡ* (з *ѡ* = *e*) в *і*, викликана зміною того ж *e* в інших випадках у *ѣ*, а цього останнього, за загальним правилом, — в *і*.

Тим то головну роль у утворенні південно-українського *i* з *e* й *o*, безперечно, треба визнати за самою тільки так званою хибною аналогією, що впливає іноді на утворення багатьох несподіваних у мові явищ незалежно від спеціальних фізіологічних і морфологічних законів і поза свідомим бажанням та „смаком“ тих, хто вживає її.

Щождо декількох випадків переходу *y* в *i*, то вони становлять лиш окремих і спорадичних відбиток дальшого впливу того ж фактора через досить поширене змішування *y* з *o*.

Та будь-що-будь, в кожному разі, у згаданих говорах, повторюємо, *i* не міг утворитися з *ѡ* (= *e*), а надто з *o*, — ні фізіологічним шляхом, а ні тим паче через якусь особливу схильність цих говорів до *i*, якийсь навмисний потяг до нього, що підпорядкував би собі навіть розбіжні з ним фонетичні закони: такого явища взагалі не можна й припустити в живій мові — безпосереднім витворі несвідомої творчості людської природи. На нашу думку, все сказане переконує, щонайменше, в тім, що випадки появи в українській мові *i* зам. *e*, *o*, *y* не дають ще достатніх підстав на висновок про специфічну схильність української мови до цього звука. Проте, помітне захоплення В. Науменка цією ідеєю не тільки завадило йому констатувати всю різноманітність фонетичних елементів, що виступають під звуком *i*, але ж відмінних своєю природою, умовами походження й значінням у мові, а й утруднило також почасти виразне розмежування між цим *i* й іншими більш-менш спорідненими йому звуками.

На ст. 3 ми бачимо, напр., таке, признатися, не зовсім навіть зрозуміле для нас, визначення генетичних категорій і взаємин цього єдиного, на

авторову думку, звука: „Говоря о звукѣ *i* [сказано в автора]—нужно прежде всего принять во внимание, что он в малорус. языкѣ бывает основным или чистый и секундарный или производный. Основным мы называем тот, который встрѣчается в словах славянскаго и русскаго языков (напр., *листь, хитрый, кисель*); секундарным — тот, который в соответственных формах слав. и русск. языков замѣняется то звуком *ъ*, то звуком *о*, то звуком *е* (*рѣчка—ръчка, пѣп—попъ, сѣм—сѣмь*)¹. У цѣм визначенні основного і секундарного *i* в українській мові ми бачимо очевидне непорозуміння, викликане невідповідним підпорядкуванням звукового матеріалу української мови фонетичним категоріям мов слов'янської та російської, що й виявилось, головне, у змішуванні *i* з *и*. З погляду української фонетики, з якого згадані звуки тільки й слід би було розглядати авторіві, звука *i*, який би збігався фізіологічно й етимологічно з основнослов'янським *i*, в українській мові майже зовсім немає, бо його заступив тут у всіх наріччях і говорах (за винятком переходових до польського та білоруського наріччів) більш-менш твердий звук, з яким, як відомо, збігся й ототожнився теж і основнослов'янський звук *и*, що витворив разом із першим на українським ґрунті нову „діалектичну фонему“ *и*. Подібне явище зовсім не становить властивости самої української мови, воно має місце також і в чесько-словацькій і балканській групах слов'янських наріччів. Одмінність лиш у тому, що тут, навпаки, основний м'який *i* асимілював собі й змішався з основнослов'янським твердим *и*, утворивши з ним спільну фонему *i*, перед якою, проте, попередні приголосні, здебільшого, не зм'якшуються. Виразне ж розмежування категорій звука *i* й *и* залишилось лиш у північно-східньо-слов'янських наріччів (білорусь та великорусь.) і в ляських (польсько-кашубсько-лужицьких).

А проте, сам автор зараз за цим визнає відсутність в українській мові як основнослов'янського *i*, так і основнослов'янського *и*, й заміну їх спільним українським звуком *и*. Але, очевидно, з огляду на те, що цей спільний (середній) *и* буває іноді м'яким (чистим) звуком там, де був основнослов'янський *i* (залишаючись завсіди твердим там, де був *и*¹, автор все таки продовжує дорівнювати *и* до *i*, нібито перший бував лиш випадковою фізіологічною відміною останнього. Включаючи при цьому обидва ці звуки в одну спільну фонетичну категорію основних українських звуків, він підпорядковує правила щодо вживання *и* загальним правилам вживання всяких одмінностей українського *i*.

Така сталість не порозуміння зумовлюється, очевидно, у данім разі мимовільним ухилом автора від прийнятого ним загального правила: вихо-

¹ Такі виняткові явища, що належать, здебільшого, до категорії пережитків колишньої організації, зовсім не заперечують новий принцип у будові й житті мови. І в чеськім наріччі, як і в українськім, хоча *i* й *и* також злилися в спільну фонему *i*, але й тут залишилися позначки їх первинного розвитку в тім, напр., що *г*, не змінюючись перед *i* з *и* (позначуваного за етимологічним принципом правопису через *у*), переходить, одначе, в *г* перед *i* з *и*; звідси, напр., *krýti*—*kr'iti* (крити), але *křivu'* (кривий).

дити, розглядаючи й досліджуючи звуки української мови, тільки з сучасної їх статистики. Це відхилення від загального правила, висунувши на перший план етимологічний принцип замість фонетичного, викликало тільки змішування двох різних поглядів, а змішування призвело до тверджень за вживання в мові *и* та *і*, незадовільних з жадного з цих поглядів. Цього б не сталося, коли б автор поклав був в основу наявні в мові факти і окремо розглянув різні елементи самостійних українських фонем *и* та *і*. Спустивши це з ока, і звівши їх до спільної категорії, він висловив твердження, які для виявлення їхньої хибності, треба розглянути повністю. Твердження ці такі: (див. стор. 4).

1. „У коренях слів і приростках після приголосних чистого *і* немає, а замінюється воно середнім *и* (бити, гинути¹, приносити).

2. Уживання основного *і* в змінних закінченнях слів можна визначити не в фонетиці, а в етимології².

3. На початку слів і складів, так у коренях, як і приростках, завсіди чути чисте *і*, але не середнє *и* (іти, іржа, Україна).

4. Широкого *ы* також немає, а замінюється воно в усіх випадках середнім *и* (вимовити, крити).

5. Чисте *і* легко йотується (мої, поїти, гнойти), а середнє *и* не йотується³.

Про всі ці твердження доводиться зауважити одно, що всі вони власне а ні трохи не стосуються до українського основного *і*, а тільки до української фонем *и* та її змін, а з-поміж них подибується також і заперечуване в автора зм'якшення її в *і*. Отже, вважаючи, що сказані твердження автора стосуються до вживання в українській мові фонем *и*, що замінила основнослов'янські *і* й *ы*, треба було б формулювати їх приблизно так:

1) *и* заховає свій середній звук у всіх випадках, де воно заміняє основнослов'янський *ы*, а так само після приголосних (у пнях слів і приростках), де заміняє основнослов'янське *і*.

2) На початку ж слів і після голосних, маючи перед собою легкий придих або й, українська фонема *и*, відповідна основнослов'янському *і*, буває з м'якою вимовою, властивою первинному *і*³. Сюди належать з поданих у автора прикладів: *іти*, *ізбавити*, *Україна*; *поїти*, *гнойти*; які з погляду української фонетики розкладаються власне на: *ь-ити*, *ь-ізбавити*, *Украй-ина*, *пої-ити*, *гной-ити*. Проте, при ширшому придихові— на початку слів *и* все ж таки лишається з своєю специфічною вимовою; так, східньо-українським варіантам *їкати*, *їскра*, *їкати*, *їскра* (у галицьк. *теж екати*, *єскра*) відповідають західньо-українські *икати*, *искра* (або *зика́ти*, *зи́скра*). Трапляються навіть неорганічні приростки твердого *и* перед важкими до вимови сполученнями приголосних: *иржати*, *иржа* (або *гиржати*,

¹ У цьому прикладі, як ще й у другому в автора: *кинути*, *и*—*и*, а не *і*.

² Сьобто морфології. (Прим. ред.).

³ Як пристати на редакцію, відповідну думці автора, то він заховався в своїй спокійній вимові й не вертворювався в твердий звук *и*, проте погодитися з цим важко.

зиржа). Іноді ж навпаки, початкове *и*, не приймаючи жадних придихів і ухиляючись як від м'якої, так і твердої вимови, зникає безслідно: (*и*)збавити, (*и*)грати, (*и*)мати, (*и*)голка або ж, маючи перед собою м'який придих і зникаючи само, замінюється цим зміцненим придихом *й*: *й*(и)ти), *я й* (и)він, *чийй*(и)меш віри тощо¹.

Щождо згаданих у 2-му твердженні автора випадків уживання *і* у флексіях, що до них належить також невірне наведений у 5 п. приклад *мойї* (в п. 5), то визначення їх стосується однаково не менше фонетики, як і етимології. Але ж таке *і*, здебільшого, сюди не стосується, бо воно не відповідає ні *і*, ні *и* основнослов'янським, а буває, переважно, або українською зміною основно-східньо-слов'янського *й* навіть основного для всього ласько-східньо-слов'янського відділу — *ъ*, або є наслідок стягнення кінцівок, що збігаються своїм складом з формами розкладу цього звука на дифтонги. Виняток становлять лиш такі випадки, як, напр., *і* в місц. відм. одн. — м'якої відміни: на землі, на полі, де спочатку був *и*, ствердий з основнослов'янського *і*, як це *й* досі є в галицькому наріччі: на землі, на полі. В українській же мові перетворення цього *и* в *і* — явище пізніше, утворене під впливом аналогії його з *і* (= *ъ*) в твердій відміні. Таке ж саме явище бачимо *й* у російській мові; що зрівняла з тією ж причини своє первинне *і* м'якої відміни з *ъ* — твердої відміни: о землям зам. о земли, як о зимъ тощо.

Отож те, що автор називає основними: *і* й *и*, слід було б назвати одним основним — спільно-українським *и*, що відповідає основнослов'янським *і* й *и*; випадки ж заміни його через *і* слід уважати за явища переважно секундарні. Тут повстає дуже важливе питання загальної фонетики: за два різні звукові елементи в складі мови — органічний і неорганічний. Перший становлять так звані фонемні, другий — звичайні конкретні звуки, що їх творять з різними нюансами вимови. Простий звук тоді тільки набуває істотного і характерного значіння в загальній конструкції мови, фонемні, коли він закріплений у ній, як отой органічний елемент. Мова складається, власне, з фонем; прості ж звуки є лиш матеріал для останніх. Як ті, так і другі належать до царини чистої фонетики й сами по собі можуть не мати іноді жадного семасіологічного значіння. Але ті ж самі звукові одиниці тієї й другої постаті, являють, з погляду фонетичних законів, величини відмінні й різномірні, бо в першій випадковій істотна прикмета їх є прикмета етимологічна (генетична), а в останньому — фізіологічна (конкретна), і кожна з них має свої особливі, тільки їм властиві статичні й динамічні категорії явищ. Звукова конструкція кожної окремої лінгвістичної родини має в своїй основі систему спільних мово-

¹ Такі випадки, як *бйу*, *пйу* ми теж маємо нахил пояснити елізією ненаголошеного *и*, припускаючи й на українським ґрунті старші форми: *бийу'*, *пийу'*, подібно до форми *шййу*, де *и* залишилися, можливо, з-за наголосу на ньому, хоча в *чийа'*, *чийе'* — російськ. чья, чье *и* залишилися й без наголосу.

творних фонем, що становлять ніби її типові клітинки чи елементи, відмінні від таких у інших лінгвістичних родинах. Ці спільні фонемі, буваючи в основі звукової організації всіх членів даної лінгвістичної родини, можуть змінитися в своєму складі¹ й вимові, диферуючись і інтегруючись різними способами, як до мови, наріччя, діалекту й говору, так і відповідно до стадії їх історичного розвитку, не втрачаючи при цьому свого основного органічного значіння в мові. Усі ці еволюції фонем відбуваються за іншими законами, ніж різні фізіологічні зміни простих звуків. Тим то в фонетиці кожного окремого наріччя треба точно відрізнити його розуміння „фонемі“ від розуміння його „звичайних конкретних звуків“. Ужиті в автора терміни основний і секундарний стосуються властиво до звуків, розгляданих як фонемі, але водночас з останніми змішуються в нього окремі нюанси вимови звуків, що їх складають, і тому або іншому нюансові надається головного й першорядного значіння перед іншими. У цьому головна причина непорозуміння.

Праслов'янські або спільнослов'янські фонемі: *и, ы, ъ, е, ѓ, љ, њ, рь, лъ, жд, шт* тощо ще з самого початку могли варіюватися в своїй вимові залежно від місцевих говорів, заховуючи лиш у тій або іншій мірі свої основні, генеричні властивості, як, напр., загальний характер м'якості, або твердості, загальний відтінок того чи іншого основного тембру тощо. Так само й спеціальна українська фонема *и*, маючи загальну властивість надавати твердості попереднім приголосним, вимовляється, проте, по різних місцевостях різно, переходячи на заході в *ы*, а на сході мало не в *і*, що не порушує, однак, внутрішньої одності цього звука в українській мові. Тим то, кажучи за основні фонемі, можна характеризувати їх тільки з боку цих загальних властивостей, але ж не з боку даної конкретної вимови. Як власне вимовлялись основнослов'янські *и, ы, ъ* тощо, точно ми не знаємо й відтворити тепер цієї вимови вже не можемо, можемо лиш казати за загальний характер її на підставі певних історичних і етимологічних даних мови. В наслідок цього й дотепна гіпотеза авторова (див. стор. 4) за походження середнього українського *и* справляє на нас вражіння дуже не тривкої. Це *и*, на думку авторова, постало ніби як рівночинна двох протилежних течій у мові, що ви'кликали з одного боку нахил основного старого твердого *ы* до зм'якшення або до переходу в *і*, за прикладом інших звуків, з другого — реакцію цьому загальному нахилу старого м'якого *і*, що, уникаючи розпорошитися серед багатьох інших нововитворених *і*, пішло, за-для свого відокремлення протилежним шляхом до отвердіння. Нетривкою ця гіпотеза здається нам тому, що базується вона, головне, як на недоведеному нахилі української мови змінити взагалі різні звуки в *і*, так і на сумнівній

¹ Фонемі можуть складатися з простих звуків і з звукових комплексів, як, напр., слов'янські фонемі: *лъ, рь, ла, ра, лъ, рь, ж, љ* тощо.

тотожності в вимові основних старо-східньо-слов'янських *i* й *ы* з їх кореспондентами в тих східньо-слов'янських наріччях (російським і білоруським), де заховалася повна відмінність між цими двома категоріями звуків. До того ж ствердіння *e*, аналогічне ствердінню *и*, не можна, виходить, пояснити таким способом.

Далі в автора йде мова за так зване секундарне *i*.

Секундарним він називає цей звук незалежно від того, чи відповідає він основнослов'янським *ъ*, *e* чи *o*. І з цим також не можна погодитись. Поперше, первинного українського *i*, тотожного, в розумінні звуковому й етимологічному, з основнослов'янським *i*, ми не подибуємо в мові, бо він, як ми бачили, перетворився в *и*, спільний для основнослов'янських *i* й *ы*. Отже, за відсутністю в данім разі такого первинного *i*, він на українському ґрунті може бути первинний й в іншому розумінні й у інших випадках, але поки такого *i* не знайдено, не можна говорити за секундарне

Подруге, український звук *i*, як рефлекс *ъ* й *e*, відмінний від *i*—рефлекса *o* своїми фізіологічними властивостями, бо перший безумовно зм'якшує попередні приголосні, останній же на них так не впливає. Отож змішувати їх і зводити до однієї категорії не можна вже з чисто фонетичного погляду.

По третє, нарешті, як ми вже бачили, *i* = *ъ* й *e* (першому — завсіди, а останньому — в певних випадках), цілком відрізняється від *i* = *o* як окремими умовами свого походження, так і етимологічними функціями в мові. Тому ототожнення їх призводить, з одного боку, до непоправних фонетичних узагальнень і висновків, з другого — до затьмарення справжньої ролі того й другого *i*, як у звуковій конструкції мови взагалі, так і в тих випадках його появи (замість інших звуків), коли *i* має семасіологічне значіння. Зважаючи на це, виразне відокремлення *i* = *ъ*, *e* від *i* = *o* стає конче потрібним для української або, кажучи точніше, для південно-української фонетики; при чому перше з них, відмінно до останнього, можна позначати, за вжитим уже де в кого способом, як *і*. Проте, таким поділом *i* можна завдовольнитися тільки для звичайного фонетичного правопису. Для наукової ж фонетики, навіть одного українського наріччя, він недостатній, бо далеко не відповідає всім наявним у дійсності фонетично-етимологічним категоріям цього звука. Дивергент його *i* (*yi*), як заступник основного *o* (*iy*), справді, не має жадних органічних ухилів від своєї одности в цілій українській мові і тому може бути позначений однією

формулою, як спільноукраїнська тверда фонема $\frac{o}{\delta}$, під яку правильно підійде вся система діалектичних змін основного $o - \delta = yo - y; ye - e, yi - i, yi - yi(i)$. Щождо дивергента *l* (*yl*), то як своїм походженням, так і діалектичними змінами в українській мові, він розпадається навіть у самому південно-українському наріччі — на дві цілком самостійні м'які фо-

не ми, а саме: $l = \frac{e - \text{bo}}{\dot{e}}$ й $l = \text{ь}$. Перша з цих фонем істотно відрізняється від останньої тим, що вона змінюється в мові, являючи собою в кожнім українському діалекті групи окремих звуків, які правильно чергуються, чого зовсім не зазнає остання, цілком заховуючи свою звукову одність, у вигляді тих або інших рефлексів, як до говору. На ґрунті власне південно-українського діалекту, фонема $\frac{e - \text{bo}}{\dot{e}}$ не підлягає вже жадному внутрішньому диференціюванню, але в решті українських діалектів вона продовжує поділятися надвоє, тим то для спільно-української фонетики вона мусить бути накреслена повніше, у вигляді формули: $\frac{e - \text{bo}}{\text{ь} - \text{bo}}$, під яку підійдуть обидва звукові варіанти основного e : $\text{ь} = \text{ie} - e$, $\text{п} - \text{л}$, й $\text{ьo} = \text{юo} - \text{ю}$; $\text{юe} - e$, $\text{юл} - \text{л}^1$. Щождо другої м'якої південно-української фонемі l , відповідної до спільно-української ь , то, крім сказаної постійної внутрішньої її одности (яку а ні трохи не порушують її діалектичні зміни), вона відрізняється від попередніх фонем: l з e й i з o — тим, що на українському ґрунті вона становить тільки властивий цьому наріччю особливий фізіологічний рефлекс, а не перетворену в своїх органічних властивостях нову діалектичну фонему, що ними являються решта південно-українські i (i , l). Зважаючи на сказане, вжиту в автора назву „секундарний й“ для українського l з ь ми не можемо визнати за поправну й відповідну до справжніх фактів української фонетики. На ґрунті південно-східньо-українського діалекту це l — первинне й основне, рівне своїм етимологічним значінням фонемі ь — на ґрунті спільноукраїнським, і тій же фонемі ь — на ґрунті спільнослов'янським. Звукові варіанти її тут зовсім не мають значіння. Сам автор констатує споконвічну різноманітність у вимові цієї фонемі ще на старослов'янським ґрунті. Тим то немає жадної підстави визнавати за основну й типову для неї норму безперечно лиш той або інший конкретний і специфічний звук i , порівнюючи з ним, уважати українське l за секундарний його рефлекс. Власне, можна було б його назвати секундарним тільки нарівні з різними відповідними йому рефlekсами в решті слов'янських наріччів: з рос. $\text{ь}(e)$, болгарськ. $\text{ь}(e \text{ й } \text{я})$, сербськ. — $\text{ије}, \text{је}, e \text{ й } i$, чеськ. ě й ř , польськ. — $\text{ie}', \text{ia}, \text{ie}' \text{ й } \text{io}'$ тощо, але не інакше, як з погляду спільної історичної фонетики всіх слов'янських наріччів і аж ніяк не з погляду окремої фонетики сучасного південно-східньо-українського наріччя, з погляду якої він безперечно первинний.

¹ У північно-східн.-слов'янських наріччях основнослов'янські з й o об'єднались у спільну фонему o , ь , e й навіть почасти ь — у спільне $'e$. В українському ж наріччі, через спеціальні умови, кожна з оцих основнослов'янських фонем заховали свою органічну самостійність, змінившись тільки в звуках і розвинувши свої особливі фонетичні функції, чому і спільнослов'янські $\text{з} =$ спільноукраїнським o й почасти и ; $o = \frac{o}{\delta}$; $\text{ь} = e - \text{bo}$; $e = \frac{e - \text{bo}}{\text{ь} - \text{bo}}$; $\text{ь} = \text{ь} (\text{л})$.

При цьому, зауважимо ще раз, що як поява в півд.-східньо-українським наріччі спільнослов'янської фонемі т у вигляді т не являє нічого оригінального й специфічно українського, то не можна надавати йому припущеної виняткової тенденції до цього звука. Зокрема щодо т з т можемо ще додати ось що: у прикладі автора (стор. 6) на землі, як ми казали вже, неправдоподібно ототожнюється повстале тут українське т з старослов'янським $\text{и}(\text{і})$; там же ми вказали походження цього т й на причини заміни ним первинного и . З другого боку автор також помилково вважає, що ніби в прикладі на столі, українське т не відповідає російському і праслов'янському т ; тут власне, навпаки, знаходимо повну відповідність цілком однакості по суті звукових явищ у всіх цих наріччях.

Визнаючи всі три $\text{і}(\text{і з т, е й о})$ за с е к у н д а р н і, автор розглядає, проте окремо і з т й і з е й о , гадаючи, очевидно, що принаймні і з двох останніх звуків можна позначити в українській фонетиці як єдине й неподільне. Тимчасом такої одності останнього і також не можна визнати за справжню як із мотивів відмінності в характері, походженні й функціях між т з е й і з о , так ще й тому, що т з е , утворене двома шляхами — через секундарне т й через ѣ (з ѣ) займає властиво середину між т з первинного т й і з о . При чому це останнє і (з е), через більшу фізіологічну й етимологічну близькість до основного т з т , можна легше зблизити з останнім і назвати секундарним щодо нього. Тоді як і з о становить уже цілком самостійне явище, відмінне не тільки супроти т з т , але й супроти т з $\frac{\text{е}}{\text{т}}$. Воно, як ми бачили вгорі, постало цілком неорганічним шляхом і носить на собі фізіологічні позначки такого походження з твердих звуків; тим то його треба розглядати окремо, як спеціальний продукт психологічного чинника в мові, вже як третичне і . Проте ми не обстоюємо конче за такою власне термінологією для одмін звука і , а тільки вважаємо за потрібне для виразної класифікації цього звукового явища, відокремлювати, принаймні, в українській фонетиці й правописі: а) $\text{т}(\text{ѣ})$, що зм'якшує попередній приголосний і буває то як основне ($=\text{т}$), то як секундарне з $\frac{\text{е} - \text{ѣ}}{\text{т}, \text{ѣ}}$, а також із зм'якшення и й із стягнення іе , від б) $\text{і}(\text{ѣ})$, що не зм'якшує попереднього приголосного й заміняє $\frac{\text{о}}{\text{ѣ}}$, а також, з аналогії до нього — у й стягненням комплексу иє (ѣ).

Сам автор дуже добре усвідомлює відмінність поміж цими двома і (див. стор. 11), але не наважується визнати її за правило, обов'язкове для правопису, маючи на увазі утруднення, що їх викликало б на практиці точне додержання цього правила. Проте, він сам обстоює потребу неодмінно відрізняти ці два і , видаючи етнографічні матеріали. Ми порадили б запровадити це дwoяке і в загальнім правописі, тим паче, що це зовсім не вносить особливих труднощів, хоча б навіть таких, як наприклад, вжи-

вання в російським правописі двох літер *ъ* і *е* для одного по суті звука. Принаймні в теоретичнім викладі законів української фонетики й правопису змішування цих двох *і* аж ніяк не можна допустити, бо в противнім разі легко зробити цілком хибні висновки за його значіння й уживання в мові.

Аджеж і сам автор зробив аналогічну помилку, допустивши саме таке змішування цих двох неодностайних звуків. Так, напр., закінчуючи огляд українського вокалізму, він знову, як кінцевий висновок, повторює (стор. 30, 31), що характерною відзнакою його є нахил в багатьох випадках заміняти даний звук *і* й нараховує таких випадків 14. Ми могли б додати до них ще один або навіть два вказаних в нас випадки, коли із'являється стягненням колишніх комплексів, досі наявних у поліських говорах української мови, а власне в суфіксах: а) *іє* — сині зам. синіє й б) *иє* — білі або, як пишуть галичани — б'їлі зам. біліє.

Проте, як уже зауважено, такий надмір *і*, тільки на перший погляд. Ми бачили, що це *і* складається по суті з різних своєю природою й походженням звуків, і поява їх пояснюється причинами, що не дають ще підстави вбачати в цьому якусь особливу пристрасть української мови до звука *і*. З 14 нарахованих у автора випадків його появи — $6\frac{1}{2}$ випадків (2, 5, 10, 7, половина 3, 1 і 14) припадає на *і* (*бі*) й $7\frac{1}{2}$ випадків (полов. 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13 і 4) на *і* (*ѣі*). Із усіх випадків появи *і* (*бі*) — 4 належать до первинного українського *і*, як безпосереднього рефлексу спільнослов'янського *ъ* — основного або посталого як піднесення, ще на доукраїнському ґрунті. Сюди стосуються такі, подані в автора, приклади: в'їрити (у 2-му випад.); лїтати, як піднесення *е*: летїти (в 5-му вип.); відрїкся, як піднесення *е* із піднесення *ь*: рьк — відректися (в 10 прикл.); дїти, як піднесення *и*: дитя (в 7 випад.). Решта $2\frac{1}{2}$ випадки належать до секундарного *і*, посталого на укр. ґрунті: з *е* перетвореного на спільноукраїнське *ъ* (а також *ѡѡ*): пїч — із спільноукраїнського *пѣч* = основно-східньо-слов'янському *печь* (в 3-му випадку) і з спільноукраїнськ. *и*, органічного або неорганічного, яким починається склад, — після голосних або спочатку слова, коли перед ним м'який придих: їти, їржа, поїти (у 1-му й 14-му випад.). Останнє *і*, з умови свого витворення, не становить укр. властивості, бо в аналогічних випадках м'який придих звичайно супроводить таке *і* й по інших слов'янських наріччях. Одмінність тут тільки в тім, що в українським наріччі це зм'якшене *і* відтворилося з *и* ствердлого на українським ґрунті з спільнослов'янського *і* — м'якого.

Із усіх випадків появи *і* (*ѣі*), за винятком лиш 4-го, де подано приклади переходу у в *і*: заміж, огірѡк, безперечно посталого в наслідок змішування у з *о* (що іноді обопільно міняються)¹, решта належить до основного або відчуваного мовою як основне *о*, перетвореного в певних ви-

¹ А можливо, також і під впливом народнього словотворення: заможній — заміжній = замуж — заміж; гореч — гіркий = огурок — огірок тощо.

па дках на спільноукраїнське δ . Сюди належать приклади 3-го випадку: **віл**; 6-го: **взвіз**, де $o = \delta$ є піднесення e (везти — возити); 8-го: **гній**, де $o = \delta$ — піднесення $и$ (гнити — гноїти); 9-го: **гінкий**, де $o = \delta$ — піднесення $ъ$ (**г(ъ)нати** — гонити); 11-го: **убір**, де $o = \delta$ — найвища стадія піднесення $ь$ через e (**б(ь)рати** — беру — убори); 12-го: **покрівля**, де $o = \delta$ — наслідок, так званого розкладу $и$ в $ов$ (**крити** — **покрова**) і 13-го: **підківка**, де $o = \delta$ з розкладу $у$ в $ов$ (**кую** — **підкова**).

Таким чином із усіх наведених прикладів переходу інших звуків у i (l, i), спеціально південно-східньо-українськими (але не спільноукраїнськими) можна визнати тільки переходи, у різних випадках, у відповідні видозміни цього звука, звуків e й особливо o . А проте, безпосередній перехід e в l (із спільноукраїнського секундарного $ъ$) не становить також південно-східньо-української й спільноукраїнської властивості: він можливий також, у деяких аналогічних випадках, і в лаських наріччях (порівн., напр., поль. *pięc, cięc* — вимовляються як *pić, cić*, при *piekę, siekę*). Справжню ж властивість одного південно-українського наріччя становить посередній перехід e в l через $ю$ — $ь$ й особливо аналогічний йому перехід у i звука o — δ . Але за справжні неорганічні причини, що ви́кликали ці переходи, ми вже досить говорили.

Щоб уяснити ступінь того впливу, що його може робити l й i з e й o на загальний характер українського (власне південно-українського) вокалізму, наведемо тут іще дані за відсоткове відношення їх у мові, одного до одного й до загальної кількості голосних. За нашим обрахуванням у загальній сумі голосних, уживаних у південно-українській мові на e ($= \epsilon$ й $ь$) з його фізіологічними змінами: e, ϵ ($ьe, йe$) й $ю$ ($ьo, йo$) припадає близько $15\frac{1}{2}\%$ ¹, а на l ($ьl$) з e (e й $ю$) — разом близько $0,8\%$ ²; на o ($= o$ й $ъ$), з його фізіологічним варіантом, схильним до $у$ (ненаголошен.) — $21,742\%$ (o — $21,479$, o — $у$ — $0,263$), а на i ($ьi$) з o — всього $3,082\%$ ³. Отже в загальнім обрахунку голосних e й o залишаються в мові кількістю $37,189\%$; а переходить у i (l й i) тільки $3,875\%$, що виносить разом $41,064\%$. З цього загального числа i (l й i), витворене з e й o , становить, таким чином, тільки близько $\frac{1}{10}$ частини останніх звуків. Безперечно, така невелика частина переходу їх у i , не може впливати такою мірою на весь фізіологічний характер українського вокалізму, щоб надати йому переважно піднебінного характеру й викликати в ньому органічне „стремле-

¹ У тім числі, на e чисте (наголошене) — $7,440$ і схильне до $и$ (ненаголошене) — $4,225$; на e чисте (наголошене) — $0,748$, й схильне до l (ненаголошене) — $1,143$; на $ь$ чисте (наголошене) — $1,408$ й схильне до $ю$ (ненаголошене) — $0,483\%$.

² Усіх же l ($ьl, йl$), як уже згадано вище, у загальній сумі голосних української мови є щось з $11,137\%$, у тому числі: з e — $0,793$ з пом'якшеного $и$ ($ьи, йи$) — $4,622$, основне l ($= л$) — $3,565$, у піднесеннях і суфіксах — $1,804$ і стягнене в $ю$ — $0,353\%$.

³ Понад тим e ще $0,088\%$ l ($ьl$), що утворилося з стягнення $иe$. Щождо i ($ьi$) з $у$, то воно становить величину зовсім непомітну і не дається до відсоткового обчислення.

ніе во многих случаях замѣняютъ данный гласный звук звуком *i** (ст. 30), як намагається це довести автор праці, що ми розглядаємо. Попри **все** це, безперечно за заслугу автора у цьому окремому, але дуже важливому питанні української фонетики, становлять деякі поправки й досить докладні пояснення, що він вніс у встановлену раніш формулу переходу *o й e в i (i, l)*, яка каже, що в певних умовах перехід цей можливий лиш у тому разі, коли ці звуки — основні (у генетичному розумінні). Звуки ж постали в повноголосних формах та як якісь нові заступники основнослов'янських *ъ* і *ь*, за невеликими винятками, — такому переходові не підпадають. Останнє зауваження, на авторову думку, певне щодо **таких o й e** лиш у словах первотворних, але не у вивідних, де ці звуки (чи залишаючись в повноголосі, чи з'являючися наново, як піднесення глухих), відчувані мовою як основні, переходять за однакових умов теж у *i*. За головну умову такого переходу або переголосу, вважали, як відомо, становище *o й e* в закритих або середніх складах, позбавлених на кінці голосного елемента. Через занепад глухих вокалів переголос цей, маючи спочатку, мабуть, тільки характер подовження або розтягнення звука без зміни його якості, викликаний, очевидно, природнім прагненням мови заповнити лиш порушену у ній рівновагу поміж елементами вокалізму й консонантизму. Однак, автора не задовольняє таке пояснення цього явища. Поширюючи його органічне значіння, він убачає в цьому факті, поряд з так званим повноголосом і іншими більш-менш спорідненими з ним явищами, за які мова буде далі — одну з органічних ознак другої (крім прагнення до *i*) специфічної схильності української мови — до так званого в автора „мнооголосу“ („мноогласности“). У наслідок цього він установлює в даному разі загальне правило щодо умов переходу основних *o й e* в *i* у вивідних словах, поширюване й на *o, e* як піднесення й члени повноголосу, що „если при образовании нового слова или новой формы получается, так сказать, малогласность, т. е. когда в словообразовательных суффиксах вслѣд за корнем с основным *o*¹ участвуют² глухіе гласные *ъ* и *ь* (отчего происходит стеченіе двух и болѣе согласных), то звуки *o* и *e* обращаются в *i*“ (стор. 9). При цьому автор дуже доречно робить зауваження за один випадок, що його спускали з ока авторові попередники: „что раз в образовании нового слова явился звук *i*, он удерживается уже во всѣх словах дальнѣйшаго производства, напр., *гѣр(ъ)-ка, гѣр-онька, пере-пѣл(ъ)ка, пере-пѣлочка*“.

Ми не будемо розбирати ці засади автора, бо це завело б нас дуже далеко, а надто, що наш погляд на основні умови такого переголосу *o й e* й на можливі винятки з них ми вже формулювали вгорі³). Закін-

¹ Теж з *o* з піднесення з *ь, e й e* з *ь*, а також і в повноголосі.

² Вірніше — брали участь.

³ Питання про всі умови й випадки переходу *e в e й o в b* ми вважаємо за далеко не вичерпане: воно потребує дальших спостережень і досліджень для належного вирішення.

чуючи на цьому наші зауваження до загальної характеристики українського вокалізму В. Науменка, дозволимо собі звернути його увагу ще на одну прогалину в його праці, а саме на відсутність у ній категоричної вказівки на відмінність у вимові ненаголошених голосних супроти наголошених. Проте, відмінність ця в українській мові досить велика й має почасти своєрідний характер; так, напр., *о* без наголосу часто бринить з відтінком *у*; ненаголошене *ѣ* (*ьо*) переходить іноді в *ю*; *е* — в *и*; *и* в *е*; *є* в *і* й *ї* — в *є*. Щождо переходу звука *е* в *о* (власне *ьо*), то автор, як ми вже відзначили раніш, обмежився лиш вказівкою на такий перехід його тільки після шелесних, не згадуючи нічого за вплив на нього решти приголосних і не кажучи нічого за умови цього переходу. Ми розуміємо всю трудність точно визначити ці останні, але зважаючи на повну відсутність з-поміж них наголосу, як однієї з головних умов, що викликають перехід *е* в *ѣ* у російській літературній мові, і те значіння, яке цей перехід мав в утворенні такого своєрідного в південно-українській фонетиці явища, як переголос *е* й *о* в *і*, слід би було, принаймні констатувати відоміші й помітніші випадки цього переходу та вказати на такі умови, де його не буває зовсім. До останнього, здається, можна залічити: поперше, коли за *е* йдуть, або йшли раніш м'які приголосні (крім *й*); у таких випадках він не переходить у *о* й після шелесних: *честь*, *челюсть* тощо. Там же, де втрачувалося почуття м'якості дальших приголосних, *е* може переходити в *о* і в таких випадках, як указаний у автора в прикладі орудн. відм. одн., напр., у західніх говорах, де *ad libitum* уживається й *е* й *о*: *ножем* і *ножом*, *мечем* і *мечом* тощо. По-друге, коли безпосередньо перед ним стоять губні приголосні¹. Проте, як ми вже раз сказали, остання умова стосується лиш до сучасної української мови; у давніх же стадіях її перехід *ь* в *ьо* був можливий і після губних, за що свідчать такі приклади, де тепер знаходимо *ьо*, утворене, безперечно, з *ьо* (*йо*) як *війов*, *замійов* тощо — з *вести*, *замести*. Треба зауважити, що й у російських граматиках правило переходу *е* в *о* можна застосувати лиш до російської літературної мови, але вони далеко не вичерпують умов і випадків цього явища навіть у межах південно-російського наріччя, дуже недостатні для ближчого родича його — білоруського й майже зовсім не придатні для північно-російського. До речі зауважимо, що щодо й загального принципу переходу *е* в *ьо*, і багатьох спеціальних умов його, в українській мові далеко більше схожого з наріччями лясськими і північно-російськими, ніж із літературною російською мовою.

Переходячи тепер до розділу про так звані в автора „законы гласных звуков“ або про ті органічні процеси, що їм вони відповідають у мові, ми зробимо такі зауваження. Тут, поперше, пропущено явище стягн'єння звукових комплексів, дуже характерне власне для південно-українських

¹ За гортанні не кажемо, бо їх не буває перед *е* в словах слов'янського кореня.

говорів, де найголовніші стягнення такі: *oe, ee (ue)* в *e*; *boe, ee (ie)* в *ε*; *ie* — в *ι*, *ie* — в *i* тощо. Напр., *біле, те, свеї, меї, теї, цеї, синε, синι, білї* тощо зам. *білоε, тоε, своεї, моεї, тоεї (теεї, тиеї), цеεї (циεї), синεε (синьоε), синїε, біліε* тощо. Усі ці не стягнені форми цілком заховуються в більшості сучасних поліських говорів.

Щодо розподілу за групами звукових процесів, то автор, цілком від-різняючи процеси, що мають семасіологічне значіння, від чисто фонетичних, не завсіди, проте, з достатньою категоричністю розмежує в них явища, утворені на історичнім ґрунті, від посталих у сучаснім стані мови. Крім того він іноді змішує явища органічні, що витікають з фізіологічних властивостей мови, з неорганічними, викликаними участю психологічного фактора. Тимчасом якнайменше змішування цих явищ може дати неправдиву уяву за фізіологічні властивості звуків української мови й за справжнє виконання ними етимологічних функцій.

Так, напр., у § „об усилении гласных“ — процесі, тісно зв'язанім з семасіологічною функцією й перейнятім наріччям споконвіку, автор даремно, на нашу думку, раз-у-раз наводить, з особливою настирливістю і повторенням, кінцеві висновки за різні шляхи постановня *i*, що так надмірно заінтересувало собою автора. А це явище іншого порядку й походження, і постало воно до того, як ми показали у багатьох випадках, шляхом неорганічним, що не має нічого спільного з корінними умовами й значінням піднесенень голосних. Такий спосіб викладу цього звукового закону тільки затуманює справжній його зміст і граматичну кваліфікацію. Звукові *i*, як специфічному явищу української (власне, південно-української) фонетики, треба дати відповідне місце в загальній характеристиці звуків, де категорично й з належною докладністю слід встановити всі видозміни його й постановня їх, і потім уже нема потреби повторювати цю регламентацію при кожній можливій нагоді в інших місцях. Спинімося на твердженнях автора „о законах гласных“.

У § про піднесення їх автор, відзначаючи випадок сумнівної вимови звука на однім із ступенів піднесення *ь*, де, либонь, можливі й *и* й *e* й *ι*, спитується пояснити це явище (стор. 20) і приходять до висновку, що в даному разі слід визнати за поправне — вживання одного *и*¹. Але нам здається, що авторове пояснення не відповідає суті цього явища. Припущена залежність останнього від звичайного хитання у вимові звука *и* не може йти далі переходу його в *e* (коли *и* ненаголошене); поява ж *ι* зам. *и* повинна мати істотніші й незалежні від вимови причини, що вимагають визнати за ним право існування в певних випадках піднесення *ь* нарівні з *и*.

¹ Установлюючи факт дійсного вживання в деяких випадках *и* зам. *ι*, автор, невідомо, з яких причин, висловлює, проте, наостанці здогад про можливість переходу тут у ствердле українське *и* відповідного йому основнослов'янського м'якого *и(ι)*. Коли ж це й так зрозуміло. Адже відомо, що українське *и* (= основнослов. *ι*) завсіди тверде, як і україн. *ι* (= *ь* основнослов. *i* з *e*) завсіди м'яке.

Справді, є випадки, де українське наріччя — у повній згоді з усіма іншими слов'янськими наріччями—безпосередньо підносить первинний глухий *ь* (*і ъ*) тільки в *и* (*й и = ы*), без жадного хитання у його вимові. Напр., у таких випадках:

- 1) у сполученнях *ь* (*ъ*)—різні приголосні (крім пливких): жьд-ати, жьд-у—до-жид-ати, пьх-ати, пьх-аю—ви-пих-ати, сьс-ати, сьс-у—ви-сис-ати;
- 2) у сполученнях *ьв* і *ьв*: шьв-ець—за-шив-ати, рьв-ати, рьв-у—од-рив-ати.
- 3) у сполученнях: *ь, ъ+н, м*: жьн-у—до-жин-ати, по-чьн-у—по-чин-ати, тьн-у—с-тин-ати, пьн-у—на-пин-ати, мьн-у—ви-мин-ати, жьм-еня—ви-жим-ати, дьм-у—на-дим-ати.

Відбигання ж загального правила піднесення *ь* в *и*, властивого наріччям старослов'ян. й рос., в українській мові обмежується лиш на розряді слів із первинними сполученнями в корені *ьр* та *ьл*. Але й тут бувають деякі хитання. Не заходячі в формулювання причин і умов, коли саме *ь* у сполученнях *ьл* та *ьр* (на тій ступені піднесення, на якому в старослов'янським і російським він має одне лиш *и*) підноситься в українському наріччі то в *и*, то *і*, ми подамо лиш найголовніші випадки такого піднесення:

- 1) Коли *ь*, видимо, підноситься тільки в *и*: а) в-здьр-їти, в-здьр-ю—ви-зир-ати, зир-кати, на'-зир-цем. Однак: зл'-кр-а'тий зам. зл'рк-а'тий (при зє'р-кало), б) жьр-а'ти (рідко, частіш: жє'р-ти, жєр-у, жєр); але при цьому тільки: жир, на-жир-а'тись, нєна-жирливий тощо.
- 2) Коли *ь*, крім *и*, може підноситися почасти також в *і*:
 - а) дьр-а'ти (= дє'р-ти, дєр-у)—за-дир-а'ти, з-дир-ство, але також: з-дїр-а'ти, за'-дїр-ка (?).
 - б) стьл-а'ти (= стєл-и'ти, стєл-ю)—за-стил-а'ти, але також за-стлїл-я'ти(?).
- 3) Коли *ь* підноситься однаково в *и* й *і* в тих самих формах:
 - а) бьр-а'ти, бьр-а'в (при бер-у', бер-ки'й, бер-у'чи—за-бир-а'ти й за-бїр-а'ти; пьр-а'ти, пьр-а'в, ви'-пьр-аний (при пер-у)—ви-пир-а'ти й ви-пїр-а'ти тощо;
 - б) пьр-у' (при пє'р-ти, пє'р, у-пє'р-тий)—на-пир-а'ти й на-пїр-а'ти; тьр-у (при тє'р-ти, тє'р, тє'р-тий)—с-тир-а'ти й с-тїр-а'ти; мьр-у', мьр-ець (при мє'р-ти, мє'р, мє'р-твий)—у-мир-а'ти й у-мїр-а'ти тощо¹.

Рівнобіжне вживання *и* й *і* в усіх наведених випадках 3-ї категорії становить факт, що не викликає жадного сумніву. Відмінність тут можлива лиш у більшому або меншому уживанні того або іншого звука як до говора. Є говори, де їх уживають поряд однаково, але є й такі, де переважає то *и*, то *і*. Нам особисто довелось спостерігати навіть у однім го-

¹ Майже в усіх випадках *и* без наголосу може вимовлятися так же, як *є*; звідси також: ви-зєр-а'ти, на-жєр-а'тись, зєд-ра'ти, забєра'ти, випєра'ти, напєра'ти, витєра'ти, вємєра'ти, хоч на таку вимову тут *и* могла деякою мірою вплинути аналогія з *є* в інших формах, але в даному разі вона все ж таки чисто фізіологічне явище.

ворі (у місцевості між Житомиром і Радомишлем) уживання в цих випадках тільки одного *l*. Важко, безумовно, в усіх цих випадках припустити безпосереднє піднесення *ь* в *l*; дуже можливий тут вплив піднесення основного *e* в *l*, завдяки багатьом формам у цій категорії слів з *e* піднесеним із *ь*. Та будь-що-будь, цілком виразне й самостійне вживання тут *l*, поряд з *u*, або навіть неподільно з ним, є факт безперечний. Цікаво, однак, що в цьому випадкові українське наріччя, відхиляючись від загального правила, твердо додержаного не тільки в старослов'янським, російським і білоруським, але й по інших наріччях південно-східнього відділу, погоджується почасти з правилом, безперечно властивим наріччям західнього відділу. Справді, крім старослов'янського й російського з білоруським, уся також південна група сучасних слов'янських нарічтів додержується тут безумовно звука *u* (*i*): словин. *ozirati, požirati, razdirati, zbirati, umirati*; серб. *обазирати се, садирати, сабирати, утирати*; болг. *обзирам се, одирам, обирам, умирам* тощо. Увесь же західній відділ зовсім не додержується цього правила: чеськ. має довге *i'* (= півден.-сх.-укр. *l* = *ъ*, а не *u*): *obzírati, požírati, sdírati, odpírati, sbírati, umírati*; інші наріччя — *ie, ie'* (= *ъ*): словацьк. *zbierat', odpierat', umierat'*, г.-луж. *ro'zdžerac', zebjerac', podpjerac', wumjerac'*; д.-луж. *požeras', hob'eras', podp'eras', hor'eras', hot'rewas'* (обжирати); польськ. *wyzi'e'rac', pože'rac', rozdzie'rac', zabi'e'rac', wupie'rac', odpie'rac', scie'rac', umie'rac'* тощо.

До § про піднесення голосних варто було б, на нашу думку, додати оригінальний випадок піднесення, утворений за аналогією з давніми піднесеннями, уже на українському ґрунті й до того ж не в коренях, а в суфіксах. Ми кажемо за піднесення *e* в *l* в здрібнених суфіксах *-есенький, -ко й -енечкий, -ко*, для надання прикметникам і прислівникам значіння найвищого ступеня: *повн-есенький, -ко, повн-енечкий, -ко* (тільки *повненький, -ко* або дуже *повний, -но*), але *повн-ісенький, -ко, повн-іненечкий, -ко* (найповніший, цілком *повний, ущерть повний*)¹. Також: *ціл-есенький, -енечкий* (тільки *цілий, цілецький*), але *ціл-ісенький, і-ненечкий* (зовсім, цілком *цілий*); *сам-ісенький, сам-іненечкий* (тільки *сам, сам-самісенький*), *бос-ісенький, сух-ісенький*², *рідн-ісенький, гол-ісенький, біл-ісенький, -ко; -іненечкий, -ко* (зовсім, начисто, цілком *босий, сухий, рідний, голий, білий*).

Подані в автора в § „о полногласіи“ (стор. 30) два приклади припущеного піднесення *o* в *i*: *волокти (оло=л'ь: влѣшти), виволѣкати й полоскати (оло=ла: пласкати)* — *виполіскувати* — не являють справді такого піднесення *o*, бо прямого піднесення його в *l* не буває зовсім. Для діе-

¹ Те ж значіння має почасти рос. *полн-ѣхонький*. В півд.-східн.-українським наріччя заховалася також подекуди старіша „поліська“ форма суфіксів *-ісенький, -іненечкий*, а саме: *-юсенький, -юненечкий*, де *ю* теж із *e*; та ця форма не віддає, здається, як форма з *l* (з *e*), найвищого ступеня або віддає його відтінок дуже слабо, далеко слабше, ніж форми з *l*.

² З *сух-е'сенький, -е'хенький* зам. *сух-о'сенький, -о'хонький* — з *o*, захованому в цих суфіксах після гортанних у галицькому наріччі.

слова волокти є також і чисто фонетичне *l* (*bi*) у формі волѣк, де, однак, таке *l* (*bi*) не могло також витворитися з *o* шляхом переголосу його — інакше було б тут *i* (*zi*): волѣк, як голѣв з голова. Власне ж *l* (*bi*), і як піднесення і як переголос, могло б з'явитися тільки з *e*. Отож, для дієслова волокти довелося б хіба припустити переходову форму повноголосу з *ole*¹, із *e* ле (= лѣ): волекти; а для полоскати (де *olo* = ла) форму *пелескати*, можливо, за аналогією з *ле* в дієслові *плескати*. Але все це було б, очевидно, штучним. Можливо, мабуть, ще таке припущення: на витворення цих виняткових форм впливало те, що українська мова, не вживаючи в даному разі — щоб надати дієслову наворотного значіння — піднесення *o* в *a*, властивого, напр., російській мові (выволакивать, выполаскивать), досягає цієї мети, зрівнявши ці форми з дуже поширеними формами типу: виплѣтати, вилѣтати (від виплести, вилетѣти) і виплѣскувати (від виплескати), де *l* правильно підноситься з *e*. Але й це річ не певна. Нарешті зокрема щодо утворення форм дієслова волокти в їх спільноукраїнським вигляді: виволькати й вольôк може бути ще й такий здогад: чи не впливали на їх постання форми церк.-слов. мови, або ще певніше польської: *wywlekać, włoکی*? Та важко обстоювати й цей здогад. Взагалі, це явище залишається покищо загадковим; напевно можна сказати тільки, що пояснити його безпосереднім піднесенням *o* в *l* в жадному разі неможливо.

Так само й припущене від автора піднесення *e* в *o* зам. *l* у слові *вискрѣбувати* (стор. 16) на зразок нібито таких піднесень, властивих рос. мові, нам здається помилково зрозумілим явищем. Таких е т и м о л о г і ч н и х піднесень немає й у російській мові; у ній в даному разі є лиш звичайний перехід під наголосом *e* в *o*². В українській мові *o* тут теж не що інше, як фізіологічна зміна *e*, коли останній то підноситься в *l*, то залишається без піднесення, як, напр., у поданім в автора прикладі: *повѣрчувати* й *поверчувати*, при чому в останнім випадку *e* може з'являтися також і в вигляді *o* і *вискрѣбувати*, але й *вискрѣбувати* й *вискрѣбувати*. Проте, в поліських говорах, здається, поряд, напр., з *вितѣсувати*, *вишкрѣбувати*, можливі також не тільки форми *вितѣсувати*, *вишкрѣбувати*, але й *витуосувати*, *вишкруобувати*. Тут *yo* (*yo*) вже ніби виконує функцію піднесення *o* (дивергента *e*) в *yo*, рівнобіжно до основного піднесення *e* в *o*. Але всі подібні факти треба б ще пильно перевірити й з'ясувати їх справжнє значіння для того, щоб можна було про їх кваліфікацію зробити будь-які певні висновки. Кажучи за піднесення (власне за про-

¹ Хоч такої форми не можна припустити навіть теоретично; є тільки протилежна форма *з е о*, напр., у *ж о л о б* (жолуб) із *ж е л о б* (= ст. слов. *жльбъ*).

² Проте, таке піднесення могло б, мабуть, постати як нове явище, з аналогії з первісним піднесенням *e* в *o*, у таких наріччях, де *e* переходить фізіологічно в *o*; та все такі даний випадок дуже непевний.

яснення) *ь* в *о* (стор. 19), автор спиняється на випадковій появі *е* зам. сподіваного *о* в слові *денце й*, щоб пояснити цей факт, припускає можливість змішування при витворенні нових форм і слів природи основного *ь* з природою основного *ь*, від якого в аналогічних випадках правильно постає *е*. Крім *денце*, можна б подати ще слово *посе'л* зам. *посо'л*. Але чи не правдивіш буде припустити, що *е* з'явилося підо впливом аналогії з такими формами, як *веселце*, *сїделце*; *осел*, *козел*?

О. Курило

ПРО НЕЗАЛЕЖНУ ВІД НАГОЛОСУ ЗМІНУ *a* ПО М'ЯКИХ КОНСОНАНТАХ ТА ПО *l* В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

„... die Einheit die eine Sprachgemeinschaft verbindet, beruht auf dem Ausgleich zwischen den Ergebnissen vielfach sich kreuzender Richtungen“. Schuchardt - Brevier, S. 98.

„... warum in einem Fall von verschiedenen an sich möglichen Einflüssen gerade der eine ins Leben tritt, das hüllt sich uns in ein Dunkel welches wir kaum hoffen dürfen je gelichtet zu sehen...“ *ibid.*, S. 79—80.

Вступ

Українські діалекти в їх сучасному стані дають підставу твердити, що в основі їх лежать дві звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями¹. Ці дві системи досить виразно збереглися в тих групах говірок, де вони не схрещені з собою в такій мірі, щоб їх характеристичні особливості затерлися. До головних особливостей, що визначають з одної сторони характеристичні тенденції південноукраїнської, а з другої — північноукраїнської групи говірок, належить і рефлексія *a* по м'яких консонантах та по нескладовому *l*.

В цій своїй розвідці досліджую зміну звука *a* незалежно від походження *a* (тобто і $a < e$) по м'яких консонантах та по нескладовому *l* в тій групі українських говірок, де ця зміна відбулася незалежно від наголосу. Наведені нижче дані з української діалектології та історії вказують, що *e* в тій групі українських говірок, де воно рефлексоване звуками переважно переднього ряду глибшого чи переднішого творення (*ä*, *e*, *ê*, *y*, *i*), перетворилося в ці звуки не безпосередньо, а пройшовши стадію *a*.

В південній групі українських говірок зміна *a* по м'яких консонантах та по *l*² не стала в залежність від наголосу (причём м'якість консонантів загалом зберігається і перед рефlekсами цього *a*), — і це збігається з за-

¹ Див. В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів. Київ 1923 (Записки Іст.-Філ. Відділу ВУАН, кн. IV і окрема відбитка); О. Курило, Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ 1928. Збірник Іст.-Філ. Відділу ВУАН № 80.

² Далі буду замість вислову „*a* по м'яких консонантах та по *l*“ вживати позначення „*a*“.

гальною фонетичною системою цих говірок. Натомість у характеристичних говірках північної групи зміна 'а на звуки переднього ряду (по переважно диспаляталізованих консонантах)¹ зв'язана тільки з ненаголошеною позицією.

В південноукраїнських говірках рефлекс *е є звук 'а, який спався з 'а іншого походження незалежно від того, чи рефлексія мала місце в позиції наголошеній чи ненаголошеній. Проте в певній частині південно-західньої групи говірок, а також у певній частині північно-західньої групи говірок 'а змінилося незалежно від свого походження на звуки переднього ряду *а, е, ê, у, і*: *naviâzuiuçy, šâ, z'êt', tyl'é, wz'eu, wz'eu, wz'yu, t'i(ê)-hâty, š'e'pka i š'y'pka, iêky'i, iiky'i i iyku'i* та ін.

В дотеперішній лінгвістичній літературі є окремі спроби пояснити це явище.

Шахматов у своїй давній праці „Изслѣдованія въ области русской фонетики“ (РФВ, т. 29, 1893 р.) вбачає генетичний зв'язок між корницьким дифтонгічним звуком *ia* (з'ять), знаним тільки в наголошеній позиції, та західньоукраїнськими, від наголосу незалежними рефlekсами 'а, звуками переважно переднього ряду. Шахматов так підпирає свою гіпотезу.

М'які консонанти перед *і* та *е* ствердли, і мова втратила сполуку м'який консонант + „мягкая гласная“, зберігши проте м'які консонанти перед *і* та *й* в дифтонгічних сполуках *ie, iй* (помилково мабуть надруковано *ii*. О. К.). Наслідком цього в деяких українських говірках зміні підпала й сполука м'який консонант + „твердая гласная“: між палятальним („небным“) консонантом та наступним „твердим“ вокалем з'явився проміжний звук *i*, що пізніше перейшов в повнозвучний звук *і*. Зміна *t'e, d'e, t'i, d'i* на *te, de, ty, dy* викликала можливість змінити *t'a, d'a* на *ta, da*. Але склади *t'a, d'a*, обминаючи таку зміну, переходили в *tia, dia* через *tia, dia*. Такий дифтонг *ia* нового походження зберігся під наголосом у корницькій говірці (сіадут, гуляти, час, жіаль, мищане та ін.); нема дифтонга по *і* та по губних консонантах: як, трояк, стояти, п'яни, п'ять. Збереження корницького дифтонга *ia* під наголосом цілком аналогічне збереженню *ie, io, iй* в інших північноукраїнських говірках, і через те не в північних говірках українських слід замість дифтонга шукати монофтонгів: тож монофтонгами в них заступлені й інші давніші дифтонги. В цих говірках у дифтонгові *ia* другий звуковий елемент засимілювався першому, очевидно сильнішому: *а* під впливом *і* змінилося на *а*. Дифтонг *ia* в одних говірках перейшов в *а*, пройшовши мабуть стадії *ia* з *ea* зам. *ia*; це *а* збереглося по ствердливих консонантах *ž, š, č, dž*, а по м'яких консонантах змінилося на *а*, напр., у записках Головацького — *жаль, счаровала, шáпки* при взяли, кровця, зазуля, напився та інш. В більшості га-

¹ Див. про це мою рецензію на працю „Николай Дурново. Введение в историю русского языка“ в Записках Іст.-Філ. Відділу ВУАН, кн. XXI—XXII, ст. 390.

лицьких говірок *iā* під наголосом дало через стадію *eā* звук *e*: тежко, счесте, конє, або через стадію *ii—i*: щісте, або через стадію *iū* дало звук середній між *i* та *ы* — *у* з м'якістю попереднього консонанта: кнѣзь, жѣиль та ін. Не під наголосом замість *iā* маємо *i* через стадію *ii*: сімні, голо'сит 3 pl., гу'сіта та ін. (ст. 304—6). Шахматов додає: „Галицкія *e, u, i* в м. я рѣшаюсь потому выводить изъ древняго дифтонга *ia*, что никакой другой причины измѣненія звука *a* послѣ мягкой согласной (безразлично отъ согласной слѣдующаго слога) я не нахожу. Крімъ того на происхождение этихъ звуковъ въ галицкихъ говорахъ изъ *ia* ясно указываетъ сопоставленіе съ одной стороны *ia* корницк. говора въ словахъ кнѣязь, жѣаль и т. д. и *i, e*, галиц.: кнезь, жиль, съ другой корниц. моја, јагода, стојати и галиц. моја, јагода, стојати...“ „Правда въ галицкихъ говорахъ находимъ *e, i* в м. я и послѣ губныхъ, тогда какъ въ корницкомъ говорѣ послѣ губныхъ я ударяемое не измѣняется в *ia*, но обстоятельство это могло завистъ отъ различнаго въ говорахъ произношенія мягкихъ губныхъ...“ (306—7).

Явищу цьому Шахматов дає увагу й у своєму літографованому курсі (Курсъ исторіи русскаго языка, ч. II, ст. 261) і в основі держиться такого самого пояснення, як і давніше. Виходячи з твердження Огоновського в *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*, що в галицьких говірках, виключивши гуцульські, *ja* в початку складу не міняється на *je*, і з такого самого твердження П. Житецького що-до підгірського діалекту (Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія), Шахматов ставить питання: чи не вказує цей факт на те, що *a* змінилося на *ā, e* тільки по зм'якшених консонантах, зберігши своє тембро по *i* (ст. 258). Сполука м'який консонант + *ā* в деяких галицьких та північноукраїнських говірках перейшла в сполуку м'який консонант + *jā*; з цим можна, думає Шахматов, порівняти загальноукраїнську зміну — м'який консонант + *e* на твердий консонант + *je* (? О. К.), а звідси — сполука твердий консонант + *e*. Вказівку на такий процес дають, на думку Шахматова, наведені в Огоновського діалектичні форми куваль'л'є, кун'н'є' (Сокаль у Галичині) замість *kova'le, kon'e*, де *kova'le* перейшло в *kova'je*, а далі в *kova'le'*¹. Вимову *kon'п'a* відзначив Є. Рудницький і в Костянтин. п. Сідлецьк. губ. Сполука м'який консонант + *ja* або *je* в деяких півн.-українських говірках під наголосом перейшла в сполуку м'який консонант + дифтонг *ia* або *ie*, де *j*, очевидно вокалізувавшись, перейшов в *i*, а сполуки *iā, ie* змінилися на дифтонги *ia, ie*. Дифтонг *ie* з 'а відомий напр., у Сідлецькій губ., але тільки по твердих консонантах, що після них він може мати й варіант *ye*: порыѣдок, поріѣдок, прієсьци, жієти та ін.

¹ Форми *gen. sg. куваль'є, кун'н'є*, що їх наводить Огоновський (*Studien*, ст. 86), утворилися, думаю, через аналогію до форм *зілл'є, спанн'є*, так само як і форма *кнѣзѣя*, що П наводить Потєбня (*Два изслѣдованія*, ст. 131), так само як і форми *нид'ілля, внид'іллю* (що я 1923 року записала на хуторі Гречаній Греблі Яготин. р., Прилуц. окр.) — до форм *зілля, сіллю*.

(приклади взято з праці І. Бесараби „Матеріали для етнографії Сідлецької губернії, Сборн. Отд. Русск. Яз. и Слов. т. 75, ст. 4; 269). Пояснення тому фактові, що дифтонг *ie* трапляється тут тільки по ствердливих консонантах, Шахматов знаходить у тому, що *ja* не могло асимілювати свого *j* попередньому нем'якому консонантові, і *j* у такій позиції вокалізувався. Відзначає Шахматов спостереження Є. Рудницького в Костянт. п. Сідлецьк. губ., де дифтонг *iē* з сильнішою першою частивою знавий не тільки по *ž, š* (*žieg, šierka*), але й по *l', ú*: *tel'ie, kon'ie*. Корницький наголошений дифтонг *iā* (<а) Шахматов виводить із попередньої стадії *iā* < *jā*, здогадуючися, що достотніше може було б віддати корницький дифтонг позначенням *iā*, а не *iā*.

У своїй великій праці „Очеркъ древн. пер. ист. русск. языка“ Шахматов на питанні про зміну 'а на звуки переднього ряду ближче не спиняється. Відзначено тут, що звуки *e, a*, які трапляються по руських (тобто й українських) діалектах, не можна виводити з спільнослов. *e*; вони безперечно нового походження і з'явилися наслідком зміни *a* з *e* та 'а по м'яких консонантах, а почасти тільки між двома м'якими консонантами (стор. 110).

В. Шимановський, сконстатувавши зміну *a* на *e, i* в холмських говірках (Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава, 1897), думає, що [спершу] відбулася зміна 'а > 'е; далі *e* в закритому складі згідно з загальним правилом перейшло в *i*, а тоді аж *e* у відкритих складах через аналогію до позиції *e* в складах закритих теж змінилося на *i* (ст. 18).

На питанні про українські наголошені рефлекси *e* спиняється й проф. Є. Тимченко в своєму „Курсі історії українського язика“ (Київ, 1927), а також у замітці „К вопросу о рефлексах праслов. *e в северно-украинских говорах“ (у збірнику, виданому на вшанування акад. А. І. Соболевського—Сборн. ОРЯС, т. СІ, № 3, Ленінград 1928). Проф. Тимченко не погоджується з Шахматовим, що в українських формах *седу*, тежко та ін. *e* вийшло не безпосередньо з *e*, а з *a* (<e).

„В українськiм, в тих говірках, що ми їх об'єднуємо в північно-український діалект¹, носове *e відбилося, через ступінь довгого *e*, як 'e в складах наголошених, а в складах ненаголошених скоротилося в *e* і таким чином спалося з первісним коротким *e*, переживаючи з ним однакову долю“. „В говірках, що тепер становлять південно-український діалект, прасл. *e через ступінь 'a перейшло в 'a (по губних *ja*, по *j, ž, č, ш—a*)... Дальший ступінь в напрямі звуження *e* до *i* ми маємо в різних говірках, що входять в обсяг цих двох діалектів, і в різній мірі. Так в одних це звуження обмежене на наголошені замкнені склади перед палятальною тепер або давніше

¹ „в наиболее типичном их облике, т. е. не переходных к южным говорам, к белорусским и великорусским“—К вопросу о рефлексах прасл. *e в сев.-укр. говорах (Сборн. ОРЯС т. СІ, № 3, стр. 476).

шелестівкою, напр., любіть 3. ос. мн., місць Типин Білгорайськ. п...“
 „Іншими говірками переважно північними і взагалі західними звуження в і не конче звязано з замкненим складом і палятальністю наступної шелестівки, а може бути і в складах отвертих так наголошених, як і ненаголошених...“ (ст. 101—102).

Свою відмінну думку проф. Тимченко так поясняє.

„1. В північно-українських говірках, беручи їх загалом, је (‘е) з е подибується у всякім положенні: так в складах коріневих, як і в формантах, в складах наголошених і ненаголошених, перед твердим і м’яким складом в отвертій і замкненій складі, так що з рос. аналогічними явищами, що виявляються тільки в певних спеціальних умовах, вони мають може й мало спільного.

2. Вказівка на те, що закономірній паляталізації підпадає і ‘а з попередньою м’якою шелестівкою, нічого не вияснює, окрім натяку на певну залежність між цими явищами, але самої залежності, себ-то походження цього явища нам не показує.

3. Приймавши твердження А. Шахматова, ми повинні допустити при одних і тих саме умовах (бо ‘е > ‘а і ‘е > ‘а: носовий характер голосівок в першій процесі очевидно значіння не має) в одних і тих саме говірках два супротивні процеси, дві різних мовних тенденції: спочатку диспаляталізацію ‘е в ‘а, звідки ‘а, а пізніше при тих саме умовах паляталізацію цього ‘а знову в ‘е (тільки не носове, розуміється), себ-то повернення до першого стану, що неймовірно, бо неминуче насочується питання, як могло статися так, що ті умови, що пізніше споводували вторичну паляталізацію, не стали спочатку на перешкоді диспаляталізації. Тим-часом паляталізація споконвічного а по м’яких шелестівках в північних говірках могла зайти саме під впливом споконвічної палятальності е по м’яких шелестівках, як рівнобіжно до цього диспаляталізація е з е в південних говірках втягла в сферу свого впливу і диспаляталізувала всяке споконвічне е по м’яких шелестівках, окрім випадків переходу в і і тих випадків, де воно залишилося по м’якій або пізніше ствердлій шелестівці під впливом психологічного чинника, коли це е усвідомлювало певну граматичну категорію, напр., синій, синя, сине (сине), де ‘е характеризує категорію ніякого роду супроти жіночого, або в запозичених словах, напр., єднати (при укр. іднати)“ (ст. 102—103).

Явище зміни ‘а на звуки переднього ряду в українських діалектах інакше розумію і в поясненні його держуся іншого методу.

Кожна фонетична зміна, що її можна визначити як більш-менш загальну мовну тенденцію в певній групі говірок, отже як тенденцію характеристичну для даної групи говірок, стається наслідком певних історичних подій, певних схрещень. І щоб дорозумітися причин такого роду мовної зміни, щоб визначити відповідні схрещення, треба дошукатися історичних подій, які, будучи зв’язані з групою говірок, де відповідна мовна

зміна відбулася, спричинилися до цієї зміни. Потрібний отже передусім дослід географічного поширення відповідної мовної зміни.

Природа рефлексів зміненого 'а переднього ряду, спинюся на природі цих звуків, рефлексів 'а.

В. Гнатюк у вступі до свого збірника „Народні оповідання про опришків“ (Етн. Зб. т. 26, 1910, ст. XII—XIII) вказує, що в гуцулів „йотоване а“ виступає „замість звичайного літературного я в формі е, при чім воно як м'який самозвук м'ягчить попередні тверді співзвуки; вимову гуцульського е ближчий до вимову самозвука и, ніж е, через те іншою правописом ліпше передавати його знаком *йи* або *ьи*, ніж знаком *йе* або *ье*... Деколи те а (я) переходить в і, прим. поїс, заїц, покаїне, їкис, а навіть и: икий, звінчили си, тимчисом“.

І. Зілинський у своїй „Пробі упорядкованя українських говорів“ визначає рефлeksi а по м'яких консонантах, як „ріжні відтінки голосівок переднього ряду як е, ё, і“ (ст. 353); у своїй критичній розвідці „Українські діалекти на карті Московської Комісії“ (Відбитка RS. t. IX, cz. II) — як вузький переднього ряду звук ё: так, про слово „тельита“ сказано, що воно „не вимоврюється ані *tel'ita* ані *tel'jita*, лише в дійсности *tel'éta* т. е. із звуженим *é* (=франц. *été*, нім. *See*), що зближене дещо до загально укр. и = у°, однак не е з ним ідентичне“ (ст. 224).

Т. Лер-Сплавінський у додатках до своєї розвідки *Z fonetyki małopolskiej* (PF. t. VIII, 1916) віддає рефлeksi 'а в устах своїх інтелігентних об'єктів з Дрогобича, з Устя Біскуп'яго Борщівського пов., з Стопчатова Печеніжинського пов., з Слобідки Лісної та Хлібичина Колом. п., з Серафинець Городенськ. п. звуками *ä* та *e* (в окремих випадках 'а збереглося незмінене, — про це нижче), причім *e* буває переважно в ненаголошеній позиції. Вказаним рефлексам 'а дано загальну характеристику: *ä* визначено низьким середнім звуком, вищим та переднішим за польське *a*, нижчим за польське *e*; *e* відповідає польському *e* або нижче за нього (ст. 376—9).

Докладніше характеризує рефлeksi 'а Ян Янув у своїй діалектологічній праці *Gwara Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych* (Львів 1926). В наголошеній позиції 'а змінилося переважно на звук, що близько стоїть до у°, звука середнього підвищеного положення, вузького (термін „вузький“ розумію тут: наперед висуненого творення); в ненаголошеній позиції 'а переважно рефлексоване вузьким звуком, *i: bez remeń'ye* при *b'iz r'ım'eńi* „без ременя“, *ly'k* „ляк“ і *st'oho lik'u, r'ye'd—r'ıd'u* та інші численні приклади. (Зміна ненаголошеного 'а на *i* спричинилася до злиття форм ном. і gen. sg. f. речівників на 'а в тих випадках, коли в них наголос не на кінцевому складі; в разі наголошености кінцевого складу форми ці розрізнені: *syn'y'ci, fas'oli* ном.-gen. sg., але ном. sg. *duš'y'e, pań'y'e* „опанча“, а gen. sg. *duš'i, pań'i*). І замість

ненаголошеного *'a* може бути $y^e: \dot{z}iy^e z'iaty$ (допускаю залежність рефлексії ненаг. *'a* від звукового оточення, в даному разі від *a* наступного наголошеного складу). Проте і під наголосом і рідше без наголосу рефлекс *'a* може бути й звук вищого та глибшого творення як y^e , а саме у, тобто звук середнього ряду високого обниженого положення: $uz'u$, $ut'u$, $st'y\grave{a}$, $prys'yhn'uty$. Хитання між y^e та y може залежати від характеру попередніх консонантів: по диспаляталізованих консонантах буває y на місці *'a*, по паляталізованих — y^e : $ka\dot{c}'yn$, рідше $ka\dot{c}'y^en$, $han\dot{c}'y$, $hr'ytk\grave{a}$ „грядка“, $bahr'yuny$ і $bahr'yuny$, $por'yudny'i$ і $por'yudny'i$. І під наголосом може мати місце $i < 'a$, а саме між м'якими консонантами або між м'яким консонантом та i : $piit'$, $\dot{s}\dot{c}'is't'i$ „щастя“, $ma\dot{c}'iie$, $ta\dot{c}'iie$, та ін. В слові $'ai\grave{a}$ „ая, так, еге“ a по i в післянаголошеному складі змінилося на редукований вокаль \acute{e} ; слово це згідно з своєю функцією в мові має, можна думати, кінцевий ненаголошений склад ослаблений (паралельно існують і форми $'aii$, $ai'a$; ст. 11, 13, 41—2, 46—7).

Звук e , яким Б. Кобилянський („Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття“ в Укр. Діал. Зб., кн. 1) переважно віддає рефлекс наголошеного та ненаголошеного a по м'яких консонантах та по i , схарактеризований як „напружений звук переднього ряду першого середнього піднесення“ (ст. 19), — розумію це як: напружений вузький звук переднього ряду середнього положення. Автор підкреслює „Головно в положенні після м'яких приголосних вимовляються звуки e з напруженням язика“ (ст. 21). Бувають тут і рефлeksi *'a* глибшого творення: відзначено, що на півдні гуцульського діалекту кажуть: $\dot{c}'\acute{e}s$, $\dot{z}'\acute{e}ba$ (ст. 21), де знаком \acute{e} позначено „напружений звук середнього ряду другого середнього утворення“ (ст. 19), — розумію тут звук середнього ряду підвищеного середнього положення. Буває в гуцульському діалекті і $i < 'a$ і в наголошеній і в ненаголошеній позиції (ст. 28), — приклади див. нижче.

Моє визначення рефлексів *'a* на підставі матеріалів, зібраних 1926 р. за моєї діалектологічної екскурсії по Кам'янецькій окрузі, загалом не суперечить наведеним тут характеристикам. Рефлекс *'a* може мінятися як до говірки і як до позиції: в наголошеній позиції він переважно глибшого й ширшого творення, в ненаголошеній — переднішого й вузшого творення. Так, напр., у с. Швіршківцях Чемеровецьк. р. та в с. Жерді Орининськ. р., скільки можна судити з інтелігентних моїх об'єктів для досліду цих говірок, місцевих селян-учителів, на місці *'a* під наголосом у визвуку чути переважно неширокий звук переднього ряду e ($kon'e'$ gen. sg., $\dot{\iota}o\dot{z}'\acute{e}$), в середині слова переважно глибоке вузьке \acute{e} , рідко i (останнє мабуть підо впливом аналогії тих форм, де рефлекс *'a* буває в ненаголошеній позиції): $za\acute{c}'\acute{e}ty$, $wz'\acute{e}ty$, $sro\dot{c}'\acute{e}ty$, $bur'\acute{e}n$, $ko\acute{n}\acute{e}$, $tr'is$ ($tr'is\grave{a}$). Такі самі хитання відзначено й у с. с. Летаві та Жабинцях Яскорунського (Ляскорунського) р. Без наголосу переважають звуки вищого творення: $hu's'ita$ „гусята“ Жердя“, $\dot{r}'isny'i$ Швіршківці; також $\dot{x}lo'rc'\acute{e}$ gen. sg.. $\acute{e}'\acute{e}xy'$

hu's'ětkamu Жердя, l'ěhla' Швіршківці з \hat{e} глибокого творення. Такий характер рефлекса ненаголошеного 'a переважає в цих селах, рідше чути у, що дається приблизно визначити, як звук передньо-середнього ряду високо-середнього положення, тобто як характеристичне південно-західне у, низького творення: hu's'yt, hu's'yta і hu's'ět, hu's'ěta Жердя. І в ненаголошеній позиції трапляється е цевузького творення, а надто в кінці слова. де воно має значіння морфологічне: win s'e hraie, пума' xlo'p'e, wys'il'e' Жердя.

Відзначаю напружену паляталізацію консонантів перед рефlekсами 'a. На мое спостереження особливо напружена паляталізація проявлена в l', рідше в шиплячих: l'ěhla', zač'ly. В с. Жерді звук r загалом твердий в усякій позиції, проте перед рефлексом 'a він півм'який: bur'ě'n, rěby' l, por'ě' dny l, wur'ě ha'ty, ru'sar'ě(e) ген.-асс. sg. (але rusa'ra'm, -ra'x), pi'r'e, podwi'r'e². Півм'яким буває тут r і в позиції перед незмінним 'a: how'og'at, але how'ogru. В Летаві й Жабинцях r перед рефlekсами 'a звук м'який — pi'r'ě, hor'ě'čii, bur'ěp— при ствердлому r в інших позиціях, проте кажуть там і bura'k, ho'ra gen. sg. від ho're. В тих подільських говірках, де загалом 'a не змінилося, але де є окремі запозичені слова з e < 'a, характер r в цих запозичених словах залежить від загального характеру r у даній говірці: напр., в Озаринцях Могил. р. кажуть пр'є'сти, гор'є'чий (і пр'а'сти, гар'а'чий). Характер ствердливих сполук, що повстали з *'a, докладніше визначено нижче, коло відповідних географічних пунктів. Матеріал коло окремих географічних пунктів, що нижче наведений, підпирає й доповнює подану вище характеристику неодностайних рефлексів 'a.

З наведених тут характеристик рефлексам 'a виясняється й природа цих рефлексів: загалом рефлекси 'a в діалектах, де зміна 'a не залежала від наголосу, тембром своїм відмінні від i, рефлекса ě або рефлекса e в новому закритому складі, і тільки в небагатьох випадках, переважно в позиції ненаголошеній, дорівнюють йому.

* * *

Географічне Явище незалежної від наголосу зміни 'a має на підставі поширення неза- дотеперішніх даних таке поширення³.
 лежної від наго- Почну з Буковини. Судячи з матеріялу І. Верхратського
 лосу зміни a (Дещо до говору буковинсько-руського Jagič-Festschrift, Berlin 1908), рефлекс i наголошеного і ненаголошеного 'a є тут e; в не-

¹ e в цього типу формах (жите, весіле) маю в південно-західнім діалекті не за явище пер-вісне, а за наслідок зміни 'a > e по м'яких консонантах, — дав. про це нижче.

² Об'єкт мій схарактеризував сполуку rě(e): „треба писати не то re, не то рe“.

³ Щоб визначити географічне поширення зміни 'a на звуки переднього ев. передньо-середнього ряду, я використала ті праці, де коло відповідних текстів, у яких діалектичні особливості більш-менш віддані, є й назви містия, де ті тексти записано; використала я й власний матеріал, зібраний за моїх екскурсій по Поділля. Найбільше отже використано видання Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, також, розуміється, й інші видання. Джерела, що в них черпаю матеріал, вказані у відповідних місцях.

наголошеній позиції зрідка трапляється тут *i*. Зміна *'a > e* відбулася тут і по м'яких консонантах, включаючи й шиплячі консонанти, і по *i* незалежно а ні від походження *'a*, а ні від морфологічної ролі звукової сполуки з *'a*: *е'вір, е'ма, е'года, еки'й, стое'ти, бое'ти си, свече'ний, ме'со, сте'ти, ше'пка, честь, теле', хо'де з рі., но'се, світи'й* (ст. 423—6). *r* тут зберігає м'якість (косарь, церков, ст. 424), і *a* в сполуці *'a* підпало загальній зміні: предиво. Після ствердлого *s* зберігається *a*: *молодица* (ст. 424). В горах *'a* найчастіше заховується незміненим: *час, шапка, теля* (ст. 423). Судячи з умщених в різних числах Етнографічного Збірника Наук. Т-ва ім. Шевченка матеріалах, буковинські говірки знають і вужчі рефлекси *'a*; приклади із записів із с. Товарниці Вишницьк. пов.: *поросьи', на полюваньи, стрільити, розмовйи'ли, змирьи'є, справльи'є, жьи'ба, пробачьи'йте, пирипрашьи'ю* (т. XXXIV, ст. 97; 191)¹; в Іспасі Вишн. п.: в Йиблоници, потьила, зачьи'в (ib. 250)²; в Розтоках Вишн. пов.: у фльишка'х зьить, узьи'в³, вівцьи'ми, зачьи'ла, йик і ек, йиви'вси (т. XXXIII, ст. 2, 6, 7, 10, 11), *patowlyty, szczysływi, rozszyryje, jywly sy*, але *janheli* (Нус. ⁴, ст. 31); у Ревній Черновецьк. пов.: *взьили, щастьи* (т. XXXIV, ст. 244); у Чернівцях: *відйи'же „відв'яже“, сьи'де, шьи'пку, тимчьисом* (т. XXXIII, ст. 22, 57) і в тих самих текстах: *сьмя'ти сї, боя'в сї, привйиза'в коня*; в Ключківці, передмісті Черновець: *зачив, трїсе си* (ib., ст. 27); у Прилипчїм Кіцманськ. пов.: *взьив, стрільити, але заяця* (ib., ст. 60). Є проте записи з Буковини, де *a* скрізь збережене, — див. напр. Етн. Зб. т. XXXI—XXXII, ст. 87 (с. Ошихліби). В записі з Вишниці, поданому в кінці „Очерка звукової історії малоруського нар'чя“ П. Житецького (ст. 321—2) є форми: *розвив си, ек, Еків, дедик, але: топїрцях*. В записах із північної Буковини, що їх подає Гр. Купчанко (Записки Юго-Западнаго Отд'їла Имп. Русск. Геогр. О-ва, т. II, за 1874 р.) зміна *'a* тільки зрідка відзначена (дев'ять ст. 389, сімдесят 392, шістья 474, зьетєви, дитьє 483, заєці 484, сокольєтко 498, чєстувати 506, зєтю 513, завїшити 554 та ін.), — загалом у записах *a* збережене.

Б. Кобилянський, відзначивши в гуцульськїм діалекті у згаданім вже тут описі зміну *a* по м'яких консонантах та по *i* на *e*, *ев. э, i* (їезик, їєгода, їєблуко, поїєс, к'єшко, г'єк „дяк“, л'єчно, в'з'єв, мн'єсо, дес'єт' — дес'їк, пїєтэї, р'єдоч'ком, ч'єс, ж'єба і ч'єс, ж'єба, ч'єсу' — ч'їсу', щ'їск'є

¹ Де коло прикладів нема назви літературного джерела, а вказано тільки на том і сторінку, там матеріал узятो з Етнографічного Збірника Наук. Т-ва ім. Шевченка.

² М'якість шиплячих призвела до того, що тут рефлекси сполук шиплячий + *a* та шиплячий + *у* спалися: *ночьи, с пєчьи, мучьило* (ib.).

³ З причин технічного характеру тут, як і в багатьох інших місцях, транскрипція прикладів по змозі підгнана під українську літературну транскрипцію. Сказане стосується й до нескладового *й*, яке замінене літерою *є*.

⁴ Цим скороченням позначено працю *Huculszczyzna, napisał Włodzimierz Szuchlewicz. Tom czwarty.*

„щастя“, памн'іт', смієш'си та ін. ст. 21, 28), вказує й на певні ухили: в одних дієсловах на *iatu a* не змінилося, напр., бојатэси, с'іјатэ, віјатэ, сміјатэси, в інших змінилося: кајетэси, крајетэ, мајетэ, лајетэ (ст. 29); також не змінилося *a* по *i* у формах флојара, бојарэ при флојера, бујерэ (ib.). В. Дем'янчук у своїй рецензії на опис Б. Кобилянського¹ справедливо завважує, що в етнографічних записях із Гуцульщини й у вказаних дієсловах з *ia* — відзначено зміну *a*: бойити си, бойит си 3 рl., засійити, смійити си, смієти си, дійити, завійив та ін.² У матеріалі, що наводить Кобилянський, *a* по *i* збереглося в окремих випадках в абсолютному кінці слова, де *a* має значіння морфологічне, напр., у пом. sg. f. за позичених речівників: фамел'іја, коміс'іја, пол'іц'іја (ст. 31), у займенниках-прикметниках: ч'іја (ст. 55), моја (ст. 56); в особовому займеннику ја. А загалом у морфологічних закінченнях речівникових 'а змінилося: душ'е пом. sg., н'іхт'е gen. sg., н'іхт'ем, н'іхт'ех dat.-loc. pl. (ст. 47—9).

Хитання між *ia* та *ie*, ev. *iê*, *iy*, *ii* залежать тут, думаю, переважно від говірки, особи і загалом не зв'язані з певною граматичною категорією слів (пор. вище поряд із наведеними в Кобилянського дієсловами, де *ia* збереглося, речівники флојара, бојарэ при відповідних формах, де *ia* > *ie*). Більший матеріал на рефлекси сполуки *ia* подано нижче. Загалом форм, де звук *a* в сполуці *ia* не змінився, більше в північних гуцульських говірках, як у південних.

Вибрані з етнографічних записів приклади почасти стверджують, а почасти й доповнюють характеристику, що дав цьому явищу в гуцульському діалекті Б. Кобилянський. В Косівському повіті: в записях із Голів *a* по м'яких консонантах та по *i* віддано літерою *e*, рідше *u*, *i* — з еливок, ермарок, ек, екої, двоєкі, стоєти, вдієти, бое си 3 рl., згоде си, пидезав „підв'язав“, збавели, завзето, спаметают, светого, пеній, позапрегают, стріло, кричєти, держали, щєстє, зачєли, розкрїчєв си, почїстували, двацїть трицїть (т. XXVI, ст. 1—11)³. Вказана зміна *e* тут виразна фонетична тенденція, мовне правило, проте в записях із Голів *e* чимало випадків, де 'а не змінилося, передусім у закінченнях: на плєчя 2⁴, мижи плєчя 12, з плєчя 65, кривдїтєля 3, на светого Юрїя 6, на пушкаря 12, до каменя 10, дєдя 7, нєня 0, бранджя 5, старїня — „батьки“ 4, по катушях 4, калушями 4; також: галякати, висміяли 9. Подібний стан ствер-

¹ Василь Дем'янчук, До характеристики гуцульського говору. Окрема відбитка з Записок Іст.-Філ. Відділу ВУАН, кн. XIX, ст. 5.

² Приклади ці взято з Гуцульщини В. Шухевича, ч. V, з Етн. Зб. т. т. XXVI, XXXI—XXXII.

³ Записи ці робив гуцул Петро Шекерик-Доників. З приводу цих записів В. Гнатюк у передмові до цього тому Етн. Зб. („Народні оповідання про опришків“) каже: „Найкрасше відданий і найчистіше захований гуцульський діалект у записях д. П. Шекерика-Доникова“ (ст. XII).

⁴ Число вказує тут на сторінку видання.

джують і записи з Голів в Етн. Зб. т. XIII, де поміж матеріалом з *ьи*, *ев*, *йи* замість *я* (йикого, всьике, зачьив, вітьиг) є форми з *я*: в морфологічних закінченнях — до жовніря, коршмаря, цїсаря, по кишенях; у новіших, можна думати, запозиченнях — капеляції, у паляцах (ст. 50—51); в т. XXXI—XXXII при формах — екий, те, уважела, вінченя, лишееш та ін. є „така стара шкібля баба“ (ст. 51—52). В текстах казок із Голів, як і з інших пунктів Гуцульщини, Шухевич віддає рефлекс 'а досить одноставно: *juko*, *uŋniy*¹, *im'ya*, *za nihtiyumu*, *czlysu*, *dly ncho*, *wsiyke* (Нус. ст. 11—12), *do kinciy* (ib., 13), *w carly* (ib., 229) та ін., але: *szyrzała*, *pryhorszczamy*, *plac* (ib., 11—13).

Вказаний для голівської говірки стан рефлексії 'а має з деякими невеликими ухилами силу й для інших пунктів Косівського повіту: у Гриневій записано *juk*, *na koniy ass.*, *dewjutyj*, *wziyv*, *ubrav si*, але в кінці слова, де 'а має значіння морфологічне, воно в окремих випадках збережене: *z mogja*, *do caria*, *do rapusza*, *chirja* (Нус., ст. 52, 53, 131); у Полянках: *ek*, в *esnosti*, *stoela*, *zlek si*, *ches ta in.* (т. XIII, ст. 70, 71); у Довгополі при такій самій рефлексії 'а, що й у Полянках, є ще й приклади: до богаче, за годованьце (ib., ст. 33). В пісенних текстах із Краснолі форми, де 'а змінилося, нового до сказаного вже вище про зміну 'а не дають (т. XXXV, ст. 28, 29, 46); відзначаю тільки те, що пісенна мова проти звичайної більше зберігає форм із незмінним 'а: *шьистя*, *здоровя на челядочьку* (ib., ст. 29); з словом „виддали“ римує тут слово *взяли* (ib., ст. 28): матеріал із Бервінкової вказує на таку саму рефлексію 'а, що й матеріал із Гринєвої (Нус., ст. 23). В Жаб'юму записано: *poriydkuwaty*, *strisaj*, *czlysu*, *zemyly pom. sg.*, *jujyciy pom. sg.*, *jukyj*, *jujce*, *dijylosy*, *z jyroho zyta*. *Juworiv*, але *jawudnyku*, *zasijav*, *lycia* (Нус., ст. 14, 24, 28, 29, 261); не дає нового запис із Жаб'юго в Етн. Зб. т. XXXI—XXXII, ст. 86: в т. XXXV рефлeksi 'а в пісенному тексті з Жаб'юго різно віддано: *дите і дитьи*, *з поле*, *имне*, *до господарьи*, *чельидочка і янгел* (ст. 45). В пісенному тексті з Зеленої Ріки коло Жаб'юго поряд із формами з *є* на місті *я* є й форма *газдиня* (т. XXXV, ст. 224). В Ясєневій поряд із формами *doly* „доля“, *chłopciy gen. sg.* записано й *kasza*, *u didycza* (Нус., ст. 60—63). В Криворівні 'а збережене в словах *caria*, *wesila gen. sg.*, *bratiam* (Нус., ст. 136—8)². В Тюдеві при формах — *смійти си*, *взьив*, *зачьив та ін. є* форми: до *домар'я*, *знадвір'я*, *а'нгеля*, *вівця'ми*, *дявол'в і*, як і в інших гуцульських говірках, і тут 'а в прикм. закінченні *пом. sg. f.* зберігається: *нашя* (т. XIII, ст. 8—10). В Яворові при *czyysi*, *szistly* „щастя“, *hranyciyumu*, *sydiy 3 pl.*, та ін., записано *jawudnykiv*, *dorożyszczamy* (Нус., ст. 17). У присілку Кутів — Пенківцях при *ludska krowciy ne wody-*

¹ В польському виданні „Гуцульщини“ В. Шухевич держиться польської транскрипції, отже *і* перед голосівкою вказує тут тільки на м'якість попереднього консонанта.

² Див. також П. Житецького „Очеркъ звуковой исторіи малор. нарѣчя“, ст. 325.

ciy, zacziyv та ін, е форма *zmiriaty*, яка римує з словом *rozmykaty*, *Lachy*, *caria* (Нус., ст. 267—8). Матеріал із Річки при систематичній зміні 'а на е вказує на форми—янгол, ярої пшениці (т. XXVI, ст. 56; XXXI—XXXII, ст. 83). В Бабині зміна 'а становить правило (т. XXXV, ст. 107). В Кабаках при правильній зміні 'е < 'а е форма янгелі при есла (*ib.*, ст. 37, 53). В Космачі ухиляються від загальної зміни 'а форми: надіяла си, налижати (т. XXXIV, ст. 100—101), *fiakyr*, *hulaty*, *jakoji*, и *Jasinlu*—форми, де 'а не з *е, тобто форми, що й у польській мові мають відповідний звук 'а, далі: *sydiaczy*, *wstojaczky* (Нус., ст. 75) при *jukyj*, *piynucy* *nom. sg.*, *kliszczlymu*, и *kliszczlych* (*ib.*, ст. 78—9)¹. Приклади з записів із Рожнова: зачели, стоела та ін. (т. XII, ст. 58).

Невеликий матеріал із Печеніжинського повіту доповнює відзначені вище явища, що з зміною 'а зв'язані. В записах із самого Печеніжина на місці я вжито літери е—челєдини, нахилєю, але придєслівна часточка—си (т. XV, ст. 21); проте е тут і написання: злякав си, приглядаю я си,—можливо, що тут маємо недостотно записані форми: рефлекс 'а в ненаголошеній позиції менш бере на себе увагу, як наголошений рефлекс 'а, і записувач міг ненаголошений рефлекс 'а підігнати під звичний йому звук. Чимало форм із я, що їм і в польській мові відповідають форми з 'а, е в пісенних текстах із Печеніжина: при формах—свїте „свiate“, роспньили, хлюсне сьи, в'їзаночок (т. XXXV, ст. 106—7) е й форми: як, чаляткою, кудряве, всяку, сїяти і помилкове, думаю, написання охрестив ся (*ib.*). Записи з Ключева Малого віддають рефлекси 'а літерою е, рідше и: на висїле, се, спамнетали, зачели, сьвид-вечир „свят-вечір“ (т. XV, ст. 107). Записи з Березова Вижнього віддають рефлекси 'а літерами ѣ в наголошеній позиції, літерою і в позиції ненаголошеній: свиньї', *nom. sg.*, *мирцьи gen. sg.*, лїгаю, місїць (т. XXXIII, ст. 73). В Текучі при формах *vъив*, *лъик а по і* не змінилося в словах: як, якос, проясніло (*ib.*, ст. 84, 88). В додатку, що Лер-Сплавінський умістив у кінці своєї розвідки *z fonetyki maloruskiej* (PF. т. VIII), записавши його з уст свого об'єкта з Стопчатова Печеніжинського пов., рефлекс наголошеного і ненаголошеного 'а відданий знаком 'а: *žyt'a*, *serédov'il'a* „серед дозвілля“, *dl'a*, *iaku'm*, *navižzuciŭcy s'a* (ст. 378). Виходячи з власних спостережень, як і з спостережень інших записувачів, допускаю, що рефлекс 'а віддано тут звуком надто низького творення

Вхожу в Надвірнянський повіт. Матеріал із Гвозда та Зелениці дає підставу думати, що тут а по і переважно не підпало зміні: у Гвозді при формах против віконце, із дековичем записано: ясного, поясок, також павяний (т. XXXVI, ст. 155); у записах із Зелениці при формах—вівце *nom. sg.*, усеки, узев, лег, знев, обганей вівці в кошеру, зачыло, польгають, свиченов, вівчирь, чьис, ис почьитку, повторьити, говорьи 3 рї., е форми: ярчіта, ярчєтами, якас, як (т. XXXIII, ст. 14—21).

¹ Див. також П. Житецького, *op. c.*, ст. 327.

Переходжу до Покуття, а саме до повітів Коломийського, Снятинського, Городенського та Товмацького.

Приклади, якими в загальній коротенькій характеристиці мови Покуття ілюструє явище зміни 'а Кольберг (Pokućie, obraz etnograficzny t. I, Kraków 1882) вказують, що 'а змінилося тут на е, також на і переважно в ненаголошеній позиції, проте є окремі випадки, де 'а не змінилося, зокрема й по і: źiel, źiert, czies, pleszè „пляши“, пом. sg. wdowycie і wdowuci, pszenycie і -ci Marije, Awstrije, gen. sg. konie і koni, misicie і -ci (ст. 29), але jaklejs, sprawiaje, przymowiaje (ст. 32, і відповідні форми польської мови мають а).

Невеликий матеріал з окремих повітів загалом підпирає дані в Кольберга. В Коломийському повіті в Кулачківцях записано: розглідайи сі, натїгав, оглінув сі, не видьи 3 рї., така сьніжниці, але: як, засьміяв сі, бояв сі; є також написання т я ш ко, (т. XXXIII, ст. 38, 79, 149, 150). В записі Ів. Франка з самої Коломиї є форми: клине сі, петьдесеть, повилазет, пена „п'яна“ (т. VI, ст. 29, 56). В Живачеві Колом. пов. записано: сьветого, щіське „щастя“, але: челядкою, — і в польськ. czeladka (т. XXXV, ст. 215), узела, тегав, збавив се, присігати, рісненько, але по шиплячих 'а: нещяслива, зачяла си (П. Житецький, ор. с., ст. 326—7). В записі з Товмачика є форми: книгине моя, весіле справлю, я сі тішила (т. XXXI—XXXII, ст. 45). В додатку до названї тут уже розвідки Лера-Сплавінського в текстах, записаних з уст об'єктів з Лісної Слобідки та з Хлібичина Колом. п., є такі самі дотичні форми, як і в об'єкта з Стопчатова Печеніж. пов., тобто замість 'а і тут 'а, але ієк'ім „яким“ (ст. 379). В пісенному тексті з Микуличина, поданому в Житецького (ор. с., ст. 323) я загалом збережене: лягай, вечеряти, чяс, зачяла, але: забаривсе.

Снятинський повіт. Матеріал із Рожнова: сиде 3 рї., ложели, розпели, штирогранчьисті, цьвички „цвяшки“, по і—а: ясність, сіянку гору (т. XXXV, ст. 105—6); є тут і написання оглядає, —я тут у позиції ненаголошеній, і його змінене тембро могло залишитися несприйнятим. Пісенний текст із Джурова вказує на форми: дите, сиде, говорі 3 рї., є й написання: святий, дитя, имя (т. XXXV, ст. 38). В матеріалі з Тростянця на місці я скрізь є або *yi*, *yi*, в ненаголошеному складі також і; ухилів тут загалом нема (т. XXXI—XXXII, ст. 46, т. XXXIII, ст. 204, т. XXXIV, ст. 12—13), відзначено тільки форму я н г о л (т. XXXVI, ст. 56). Записи з Орельця дають форми: місечна, але діяла (т. XXXIV, ст. 97), заколїдуймо, щестім, колїдками, світками і газдиня, братя (пісенний текст, т. XXXV, ст. 14). В Любківцях записано: ек, до жите і гедя (т. XXXIII, ст. 2—3). В Карлові записано: лек, одинацетої, уважей, ек, запієли когути і до стріленя (іб., ст. 13, 25), зачев, шпуреї камінем, вкегнути, тегне, кигне „тягне“ і жінтя „жінка“ (т. XXXIV, ст. 1, 58). В записах із Стецева рефлeksi 'а віддано літерами е, *yi*, *ʹ*: взев, лечно, зачело, пуджети, але по і—а: заяц, сміяти си, як, запіяв (т. XV, ст. 5, 32—33); лишьєте, наговор'ї

си, їді 3 pl. (= їдять, т. XXXI—XXXII, ст. 82). В Тулові записано: лек, вірідив „вирядив“, але: по яру, також: вівця (т. XV, ст. 28, 35). В Русові: сьвитами різдвиними, коледував, взев, але: зетя (ib., ст. 32).

Городенський повіт. В Лера-Сплавінського в тексті, записаному з уст об'єкта з Серафинець, як і з інших містин, рефлекс 'а віддано знаками 'а, 'е, — останній звук трапляється тільки в ненаголошеній позиції; в тих нечисленних прикладах, що ілюструють рефlekсацію 'а, ухилів у сторону збереження 'а не відзначено: žyt'ä i žyk'ä gen. sg., sery^ed (^oozvil'e, paviä-zülücy, s'ä, sto^l'it'ex, iek'im (ст. 379). Не вказує на ухили від зміни 'а й невеличкий матеріял із Підвербець: мньико'го, а'нгильи gen. sg., бити сї (т. XXXIII, ст. 1). В Бівці при загальній зміні 'а — взьив, вікіг (= витяг), на коньи, уход'ьи 3 pl., прь'исти, та поліжницьи — е форма я ма (ст. 8—9). В Колінках при формах — у сіножетах, ек, трафй'ло сї — е форми: га-ля'пало сї, бояв сї (ib., ст. 73). В Далешеві при загальною правильній зміні а — зач'ь'в, привйижи', узь'в, зльик сї, котьичі, чьис, докучь'йи, до знахарьи, польи gen. sg., ки'шко „тяжко“, вікігниш (= витягнеш) — е форми, де 'а відповідає 'а й у польській мові; (тобто де 'а не з е): якос, як, фія'кра, ус'ля'кі, гуляли, паляци (ib., ст. 2, 3, 4, 5, 35). Значний е ухил у сторону збереження 'а в записах із Чернелиці: на сьвй'та, зач'ь'ла, але: боя'ла сї, обві'яв, натихмяст, також: сьвяще'нник, взяти (т. XXXIV, ст. 25). Зміна 'а відзначена й в Ісакові: зач'ь'в, нового місьицьи (ibid., ст. 61); в Репужинцях: взь'ла, сьвіче'ний, льиг, лежь'в, але: язи'к (ib., ст. 97, 128).

Незначний матеріял з Товмацького повіту вказує на форми (з Тисьмениці): газдині пот. sg. при: по віяченці, тачають (пісенний текст, т. XXXV, ст. 14—15). Приклади з пісенного тексту з Підпечар: до пале-маре, дечиха, впила сьи, узев і дякл gen. sg., коляда (т. XXXIV, ст. 318).

Богородчанський повіт представлений матеріялом тільки з одного пункту, з Горохолина; рефлекс 'а віддано тут систематично літерою е: шлехом, взев, ставлее, паметай, з пети, сьветим, застрегла, зачело сї, міщен, шепку, жедаш, чесами, болоте „болоття“, ковале gen. sg., також: тї (= тя „тебе“), але: як, якурат (т. XIII, ст. 40—41).

Матеріял із Заліщицького повіту ще менший. В Бедриківцях записано: мін'ив, замін'ив, але: порциянову „порцелянову“ (т. XXXIII, ст. 31).

Борщівський повіт. Запис з уст об'єкта з Устя Біскупйого в Лера-Сплавінського вказує на зміну 'а на ä переважно під наголосом і не 'е переважно без наголосу; е й форми з незмінним 'а: ро^uč'älo^use, ро^uč'äly, ро-л'än, dery^uv'l'än, zadn'ipriä^usk'i, k'iläny, mo^ul'äy, ро^ul'ä^uskii, žyt'e, iek i iäk žievu^uš'e, kñeži „князі“, užely^u, pä im'ä, zvaus'ä, ро^uč'atk'y^u, deržavy. В пісенному тексті з Сапогова (т. XXXV, ст. 68—9) я загальною заховане: застіля, кирниця, купав ся, святими та ін., але: щастем, здоровем; в VI т. Етн. 36. записи з Сапогова ортографічні, і я скрізь збережене.

Теребовельський повіт. В Будзанові записано: місечно, взев, тегнув, поганее, дивит се, зачи'в, лижи'ла, але; якись, шапці, зачали кричати (т. XXXIII, ст. 6, 9, 35); у Вербівці: сьвитами, до воскресенійи (т. XXXIV, ст. 308); у Ласківцях: свинеча, телеча (ib., ст. 335); в Іванівці: взьили, припйив того коньи, зльикли сьи, летет з рі., до раньи, але по і—а: боят сьи (т. XXXIV, ст. 78).

Буцацький повіт. Великий і гарно записаний матеріял з Буцацького повіту дає можливість досить добре висвітлити тут явище зміни 'а. В записах із Пужників наголошений і ненаголошений рефлекс а по м'яких консонантах відданий переважно літерою е, рідше *и*, по ствердливих шиплячих та ствердлому *г* — літерою *и*; в ненаголошеній позиції по *г* буває й *i* < 'а; ненаголошений рефлекс а між м'якими консонантами, що до одного належать складу, е теж *i*; а по і незалежно від походження а не змінилося; не змінилося а в окремих випадках і по м'яких консонантах, де й у відповідних польських словах е а. Приклади: лег, зеть, се'ди „сяде“, дисе'тку, пшоненої, дириве'ної, узе'ли, на ве'заню, промове'ти, налье'ти, пообгледа'ла, газди'не, горне', до Відне, з го'стеми, іде' з рі.; дисьи'тку, мньи'сом, взьи'ти, сьвити', зачи'в і заче'в, кричи'в, тимчи'сом, ши'пку, коши'ра, чисів, кло'чи „кlochчя“, богачи' gen. sg., до пори'тку, втвари'еш „отворяеш“, ориндари' асс. sg. ку'рїта, рід' лос. від „ряд“; де'сїть та ін.; а збереглося в словах: яйце', я'йці, язиком, як, яка'сь, яструби', я'рмарок, я'блїнку, я'блок, якурат, я'сна ніч, я'лівку, в ярмі', ято'к, боя'в се, за'яйце асс. sg., во'як, посїялисьмо, кра'яти, росьсьміяв та ін.; всілякі, пяна, чортяк, жадному, дідича, свиня, сеньдзя, пляцу, шляхта, канцилярїї, матерял (т. VI, ст. 1—5, 8, 11—19, 22, 25—38, 42—3, 46—8, 51, 53, 65, 83 і д.).

В одних текстах, записаних у Коропці Буцацьк. пов., рефлекс *'а* загально так віддано, як у записах із Пужників (т. VI), в інших записах (т. VII) на місці *я* (по шиплячих—*а*) переважно вжито *и*, *и*: взьи'в, дьи'кувати, пйидисьи'ть, обри'док, щїстьи, мїщи' „мїща“, „мїшечок“, пириспйи' з рі. та ін., але: яки'й, якесь, до стри'я (ст. 17—18). В невеликому матеріялі з Золотого Потока рефлекс *'а* позначено літерою *е*: відправлею, трафлее сї, подекував, запрежений та ін. але: гуляти (т. XXXIII, ст. 205—6). В Костільниках записано: мїсьиць, сьвитив „святив“, с полудньи та ін., але: якесь, ягоди, стояло запїяв; фляшков, гуляло, також: дякувати Богу (ib., ст. 16, 18, 20, 23, 76—7); в Сороках: декувала, що дне, дньи gen. sg., чьи'су, молила сї, в безпа'міти, стрїсла' сї та ін., але: ялму'жну, ляльочки' (т. XII, ст. 188—9); в Григорові: хлопцями, зробит се, але: ямку (ib., ст. 67).

Станіславівський повіт. В записах з самого Станіслава е форми: шмате, сьветий, журу сї, витрїсла, вдовиці пом. sg., але: якогось (т. XII, ст. 91). Записи пісенних текстів з Пасїчної коло Станіслава та з Ямниці дають такі приклади: пірячко і пірїнько, піре, з рукавця і з рукавце ходят, але: сьвіта (= свята), сходили сї, запїтки (т. XXXV, ст. 194;

т. XXXVI, ст. 171—2). В пісенному тексті з Тумира є форми: сьвітій, сидет, жьйдаш, щіченько „щастячко“, рожі пом. sg. при формах: Марія, челядоньку (т. XXXV, ст. 15—16). Досить систематично вжито замість орт. я літери є в пісенних текстах з Станіславівського повіту в цитованій уже праці Житецького (ст. 311—16), але: научала, богача, плача, бояла си, п'яний, ляшок, порозмовляти, тоб-то слова, що й у польській мові мають відповідні форми з-а; також: жовняр, жовнярова при формі: жовнери. В українських піснях і приповідках з Далеева, що на самій півночі Станісл. пов. ¹⁾, є форми: szitkuwała kapustu, naridżena, wzleło si, swiczenoju, szczysływa, kuczuguwuuj, obżyła „обжала“, і навіть naszłi sławońka, але: hulanen'ko „гуляннячко“, oczyniata, mołodiata, dytlanon'ko, kłaniaje si, Maruncunia.

Калуський повіт. Невеликий матеріал із самого Калуша вказує на систематичну зміну 'а: всеке, взела, сьвітїї, радїт 3 pl., сї, міріют, шїстем, з пальці, кровці, землі пом. sg. (т. XXXV, ст. 69—70). Найдокладніше явище зміни 'а представлене матеріалом Янова в цитованій уже праці його про говірку сіл Мошковець та Сивки Наддністрянської, що на самій півночі Калуського повіту. На різні відтінки рефлексів 'а в цій говірці як до позиції 'а і як до характеру попереднього звука вказано вище. Зміна 'а становить у цій говірці правило в усій позиції незалежно від походження 'а, а ні від наголосу, а ні від морфологічної ролі спелуки з 'а (gen. sg. kop'yu^e, bez remen'yu^e, пом. sg. pšen'yu'ci, k'ač'i „кача“, k'ur'i „куря, курча“ та ін.) ²⁾. Є проте окремі випадки, де 'а не підпало зміні, випадки, які збігаються з указаними в інших говірках фактами збереження 'а. Тут спинюся тільки на тих випадках, де 'а не змінилося. 'а систематично зберігається: 1) по і, що починає собою склад: iak, iak'lyis', l'ablınka, i'astrib, i'as'li, i'armańka, k'aiaty s'i, kui'aty „куняти“, dva z'aiac'i, tac'ii'anna „Тетяна“; š'ya, nag'nia, k'ołiia, šly'a, gen. sg. buhai'a, koz'ii'a; moi'a, t'vol'a, s'is'a „сеся, оця“, doiat, але ieice, де e < a між двома і, що до одного складу належать (ст. 9, 13, 23, 44, 63, 68, 82—3); 2) в запозичених словах у складі консонант + ja: ap'on'ia Японія, lit'acia ліцитація, sek'er'acia асекурація, anhefia евангелія, stor'ia, hrabia, ugor'ian аероплян: також у запозиченому з польської мови слові s'en'dz'a.

Стрийський повіт. В записах, зроблених у Козьовій, Хітарях, Волосянці, Лавочнім, зміна 'а не проявлена (Житецький ор. с., ст. 330,

¹⁾ Zaściankowa szlachta polska w Delejowie. Materiały etnograficzne. Zebrał Aleksander Saloni. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne t. XIII, 1914, dział III, str. 35-44.

²⁾ Язикова свідомість, обминаючи непорозуміння в уживанні слів, близьких звуковою формою і різних значінням, розмежовує тут дієслова 3 sg. і 3 pl. 2-ої тематичної відміни таким способом: замість закінчення 3 pl.—'at, яке тут змінилося на —'uet, 3 pl. дієслів 2-ої тематичної відміни дістали закінчення 3 pl. 1-ої тематичної відміни -ut. Де форми 3 pl. і 3 sg. виразно розрізнені, там форми 3 pl. на -'uet можуть зберігатися поряд із формами на -ut: mičut s'i, uđarut, vyđžut, але 3 pl.: syg'uet „сидять“, sypiut, бо 3 sg.: sydyt. syptye (ст. 84—5).

Етн. Зб., т. XIII, ст. 7—8, 136; т. XXXI—XXXII, ст. 81), у Лавочнім записано навіть в есіля' асс. sg. (т. XIII, ст. 136). В Синевідську Вижньому, з пісенних судячи текстів, зміна 'а проведена досить систематично: чеши „чаша“, сидет 3 рl., іме, шепочку, кланет се 3 рl., всека сівбице при формах: ясен місячик, господарента „господаронька“ gen. (т. XXXV, ст. 172). У присілку Грабовця — Селу'кселі записано: переїжджьи'йи, зьньи'ли, льиг, кланьи'йи сї; між м'якими консонантами 'а дало і: де'сїть, нещїсьтъи, але 'а не змінилося в словах: як, ясний, найяснійший, кляштору, шанували (т. VIII, ст. 118—9), — і в польській мові відповідні слова мають а; е тут і написання розв'яже (ст. 118). В Завадові рефлексія 'а така сама із подібними ухилами: взьив, привьиза'в, запрьигли', потьигну'в, припньила, тимчьи'сом, зачьи'ли, але: як, ва'р'ят, клямки' (ib., ст. 241—2). Такий самий стосунок між зміненим і незміненим 'а є у Верчанах: дівчєта, до ме „до мене“, узєла Петрусе, вєзати, вмивала си, але: ярмарки, фуярки, найясніща, зволяла, з жалю (Житецький ор. с., ст. 316—7).

Дрогобицький повіт. Матеріал з Уличного вказує на загальну зміну 'а: взєв, розїздеют „розїжджають“, деревеними, чес, шаблема, до поле та ін.; слова з я: як, Параця (т. XXXIII, ст. 144; т. XXXIV, ст. 139, 140). В Доброгостові записано: забавлєли, жель, зачев, але: пьий (т. XXXIII, ст. 33, 79). Записи з самого Дрогобича такий виявляють стосунок між зміненим та незміненим 'а, на який не раз уже вказано: при формах — дівчє, мїрєти, взєв, на конє, сьвітий і сьвитий, памьїтай, чїсу, злєла (зах.-укр. зляла), флєшкі, єйці (де іа змінилося перед і того самого складу) та ін., є форми: ябка, вояк, покрѣяв, справяв, пляцкѣ, до шляхтузу; тобто форми, що й у польській мові мають 'а (т. XIII, ст. 16, 68; т. XV, ст. 18, 98, 180). Лер-Сплавінський у тексті з Дрогобича, записаному з уст особи, що зазнала на собі польського впливу, віддає рефлекс 'а під наголосом звуком 'а, не під наголосом — 'а та 'е: iäk i iek, ziävvy'łos'a, vz'ały, im'a, šäbleiu, zadn'ipriä"sk'i, k'iläny, kn'ezi, kn'eziu; ухили від загальної зміни 'а: роčäly, роčä'tk'i, deržavy, polan, polany, dērevlan, moulau, pola"sk'i (ст. 377). Тексти, що в Нагуевичах записав І. Франко з уст своєї матері, теж вказують на відзначений уже стосунок між формами з зміненим та незміненим 'а: пробудила сї, лежьила, кінцьи gen. sg., без поручьи, але: як, на якімось, стояла (т. XIII, ст. 63); в пісенному тексті, що записав теж І. Франко в Нагуевичах, я скрізь збережене (т. XXXVI, ст. 24—5). Матеріал із Ясениці Сільної дає форми: відольлєти, дванацєтої, витегаю, до Бориславе, але: жадна, Ченьша, в Ясениці, лязри, є й написання тя'гнуть (т. XV, ст. 77—8), до одинайцєтої, поломали ся (при називає сї), до Борислава; сьвітий, налей, помацев, щїсте і як, яка', пома'чає (ib., ст. 135—6); чїс, закричьив, до царьи, земльи nom. sg. і діяти (т. XIII, ст. 228). В записі з Кропивника при виразній тенденції до зміни 'а на е в наголошеній і на і в ненаголошеній позиції є проте написання з я: завзєв ся, вітцє'

і вітця', покі жите' мо'го, випрігли, випрігає і запряжено, обіцяє, мед-ведя, приходят (т. XIII, ст. 170—171). В записі з Ліктя я скрізь заховане, але придієслівна часточка -сї (т. XII, ст. 18, 22—3).

Жидачівський повіт. В Ісиптичах записано: взели, легло, хилети, зачив; е й написання: взяв, вівця (т. XV, ст. 28, 92); у Волцневі в пісенних текстах: шкленочку, стояло (т. XXXVI, ст. 90); в Роздолі по м'яких консонантах в наголошеному складі замість я—є, в ненаголошеному—ї, по ствердлх шиплячих—и: я вже кушив мнесо свинече, подекував, приготовлети сї, досегне, лігай, зачив, але: як (т. XII, ст. 130—31); в іншому записі з Роздолу: коньи gen. sg., зльик сї, зачило, але: якась (т. XXXIII, ст. 22—4, 37). В Іванівцях записано: взев, полекли се, лошьи (т. XV, ст. 25, 34); кешка „тяжка“, упаметав, зачив, але: якийсь, засьміяв, (т. XXXIII, ст. 15, 28).

Рогатинський повіт представлений в етнографічних матеріалах записами з Журова та Григорова, які дають можливість сконстатувати зміну 'а (кльик, пйить, спамйитали, шипка, кричив—т. XXXIII, ст. 145, 213), але не дають матеріялу визначити ухили від цієї зміни.

Бобрецький повіт представлений досить добре, здається, зробленими записами з Серників; при загальній зміні 'а—взъив, спамньитав, польи-гали, кьшикий, польи gen. sg., ходьит 3 pl., вйине, лежьи'ти, тимьчьи'сом, чильиди'на, гори'чо, господари gen. sg.—е ухили подібного характеру, що й вище: до яких, пляц, палямар, гуляйи, гуляла, з дяком; е й написання; тяшко, подякував (т. VIII, ст. 120—21, т. XIII, ст. 187—190).

Перемишлянський повіт. Невеликим матеріялом представлені села: Подусільня (втьив, підставлеє, богиньи пот. sg., волосьи, до ковальи, зачив, але: пояс—т. XXXIII, ст. 192, т. XXXVI, ст. 127, 136). Погорільці (вівце, с кінце, закулідуо—т. XXXV, ст. 354), Вовків (дванайцет, загасет, петьма, але: лямпу, бояли сї, перелякана—т. XXXIV, ст. 46—7). Записи з Утіховичів, що досить добре, думаю, зроблені, виявляють схрещення діалектів, де 'а не підпало зміні, з діалектами, де 'а змінилося: зльикла ся, тьи'шко, узьи'в, мерцьи' gen. sg., з лицьи', пйить, завйизаний і обняв, доглянути, обглядаю, взяти (т. XXXIII, ст. 46—7). Ще виразніше виступає це схрещення в Плетеничах—матеріял тут більший,—причім а по і віддане тут скрізь незміненим; помітна також тенденція зберігати 'а в кінці слова: взьили', завзьи'ли сї, подьи'кував, льигла', намовльи'ти, скльиначку, за збаньи'тком, перепрашьи'ю, жьида'йи, жьиль, жьилю', спращьи'ти, зі-вйи'ло, мйишканьи, праці пот. sg., такого коньи, з лошьи'ті; е тут чимало форм з 'а: якби, якийсь, сьміяси сї, я'рмарок, стояти, сво'о приятлії; час, шану'ймо, ща'сьтъи, рожжалував, челядь, посхля'пували, по коляциї, посправля'в; матуся, дівча', тату'ся, кравця', файні забудов'ваня, нещастя, також: виняв, місяців, злосььят, зроблят, в одина'йцяті, тягнути, привязати (т. VIII, ст. 1—7).

Львівський повіт. Невеличкий матеріал із Львівського повіту підпирає те, що вище наведеним матеріалом із сусідніх повітів сконстатовано. Запис із самого Львова вказує на форми: тьи „тебе“, витьгают, во-біцьила, сьвиченов, приходьит з рі., щасьтьє при формі: якис (т. XXXIV, ст. 38—9). В Сороках записано: взьили, здіньили, відвйизали, завішити при сьміяли, сі; є тут і начельник, поль. pascelnik (ib., ст. 60—61). Приклади з Цеперова: чес, місяци gen. sg., і коня' асс, sg. (ib., ст. 65); зачели, вижела жито, привізав, вкраела, і яблоні висока (т. XXXIII, ст. 49). В Підберізцях у пісенних текстах є форми: з почітку (т. XXXV, ст. 188), щистенько, коне і форми: челядкою, промовляє, стріляй (тут і в поль. а), також є форма взяти, яка римує з словом сідлати (т. XXXVI, ст. 27). В Ременеві записано: чис, Марині пот., але: в ялині (ib., ст. 219); в Запитові: жила „жала“ і Параня (ib., ст. 222).

В долівській говірці, в околицях Перемишля та Ярославля, зміна 'а, як вона представлена в описі І. Верхратського „Про говор долівський“ (Зап. Наук. Т-ва ім. Ш. т. XXXV—XXXVI), становить тут характеристичну особливість: під наголосом 'а дало переважно е, без наголосу — переважно і: стети, шепка, запречи, жедний, ж'е'ба¹⁾, душ'е', кріч'е'т, гірнек, гор'ечий, певка, курч'е', гусета до боднар'е, ковалемі, та ін.; сьвітій, рісний, тр'ісе', місіць, тісіч дванайці, двайці та ін.; в ненаголошеному закінченні пот. sg. f.—і: картофлі, вулиці, пшениці, ч'еплі та ін. По і—а: со'я, то'я (Aconitum), я'струб, ярмарок, яптека, ятрамент, Яндрій, Янтін, Ядам, за'янець, боягли'вий „боязкий“ та ін. і, розуміється, займенники прикметники пот. sg. f. моя, твоя, своя. В сполуці іа перед і або перед м'яким консонантом, що замикають собою склад, а змінилося: ейко, ечмінь; 'а мають слова: лятрамент, п'яляр, пляскатий (ст. 21—7, 36, 39).

Повіти Городецький, Яворівський, Равський та Жовківський знайшли собі узагальнену характеристику в описі І. Верхратського „Говір Батюків“ (Львів, 1912), де за підставу править матеріал з околиць Жовкви, Рави Руської, Яворова, Городка, Угнова. На місті я, а по шиплячих на місці а тут ужито літери е або і: пшени'це, молоди'це, саранч'е, ше'пка, теле', че'стий, ча'плі, по'ті, часточка се, сі. Верхратський відзначає, що з селами, де 'а змінилося, стикаються села, що цієї зміни не зазнали; де 'а не змінилося, там кажуть і: волося, здоровля, збіжа (ст. 2, 3). Де 'а загалом змінилося, там є певні випадки, коли 'а зміни не підпало: а) у сполуці іа в початку складу: Ярдань, яптика, Яндрух та ін. (ст. 13), б) у прикметниковому закінченні пот. sg. f.: синя, зелена (ст. 3), але займенник-прикметник „наша“ має й форму наш е „наше хата“ (ст. 15); по ствердлому r зберігається а: гора'чка і горечка, градка, пражка, зора, бура, бо'днара, ку'рата, вого'рат „говорять“, але; горечий, спретний, вецере (ст. 14—15).

¹⁾ Значок ' після консонанта має в цих прикладах вказати на його „легко змягчений“ характер.

Окремі записи (в етнографічних виданнях) з околиць названих тут міст почасти деталізують сказане. Так напр. записи з Городецького повіту вказують на схрещення говірок, де 'а змінилося з говірками, де 'а не зазнало зміни. В Угерцях записано: сьвіти'й, ду гуспуда'рі, куне і куня', взя'ли, пуляга'ли, вдя'чність, зача'в, бугача' (т. XII, ст. 85, 166); в іншому записі з Угерець зміна 'а систематичніше проведена: де'куї, взев, паскуде'р, поль. paskudziarz, запрег, зачала, клінчети, лижела, жель, чес; сьвіченуї, тріси', бабу'ні пом. sg., з хло'пці, але: яка, я'блінка, я'бка, я'блуневим, кумпа'нія, буяв сі; калю'жа, душа' (т. XIII, ст. 127, 147—8). Нечисленні відповідні форми з Страдча вказують на зміну 'а: приганью, зачив, тігнути (т. XXXIII, ст. 86). В Кожичах зміна 'а становить правило проти нечисленних звичних ухилів: взьив, подь'кував, деревльи'ну, скричи'ли, жь'рту, сьидь, горйи'ча, польига'ли, ви'тьиг, пома'цьив сі, повйиза'в, рйиду', йи'йці, йи'ц, до вобісьтьи', за воло'сі, насерід гости'ньці і т. ін., але: як, яку, посіяв (т. VIII, ст. 54), піяки', боя'ти сі, християни'н, якби (т. VII, ст. 24—25). У Вороцові зміна 'а в подібний спосіб проявлена: розмовльити, взьив, кричити, зачив, жь'лувала і якбисте, Яворів, стояв, ніяким способом, християнцкої віри (т. XXXIII, ст. 9, 26, 34). Невеличкий матеріал із Сорок так само представляє рефлекс 'а: взьила, зальк сі, витігнув, але: діяло сі, вояк: є й написання взяла.

Рудецький повіт представлений пісенними текстами, де в записі з Розділовичів є форми: сьвітогу „святого“, щестіньку пом. sg., чилідоньку (т. XXXV, ст. 169); з Болозви Дільної: заколідувати, путовк сі, взели (т. XXXVI, ст. 336).

Яворівський повіт. Пісенні тексти з Віжомлі дають форми: дите, випруваджеї, навучеї, прела, міс'чейку, присьвітї „пресвятїй“, але: я'снує „яснее“ (т. XXXV, ст. 39; т. XXXVI, ст. 120).

Також нечисленними прикладами представлений Равський повіт: у Вільках Мазовецьких записано: ваела, пнек, пнека, дивю сі (т. XV, ст. 45—6); в пісенному тексті: ставлет, сьвітїї, керниці пом. sg.; едная, грішная, лянейкіі обруси (т. XXXV, ст. 168—9; коня, виходят, дякуї і дікуї (т. XXXVI, ст. 49).

В пісенному тексті з Жовківської округи (Житецький ор. с., ст. 318, містини не вказано) є форми: боюсе, ме, зернетком, дитетком, Ксеня, ячменю; в Жовтанцях записано: чес, зр'льи наломлю (т. XXXVI, ст. 175).

Камінецький повіт. Чималий матеріал дає змогу детальніше вказати тут, де 'а зміні не підпало. І в цьому повіті, судячи з матеріалу, стикаються з собою і перехрещуються говірки, де 'а змінилося, з говірками де 'а зберігається. У Криволянці записано: зачев сі, до дне, витегнули, шепку, instr. каміньим, с сьвітого місьця, заклятий, шпурляти (т. XIII, ст. 255, т. XXXIV, ст. 245). У Стриганці 'а збережене у формах: стояти, приобіцяла, як, нещасливі, але: місечно, на поле, так сі полекли, спретаїи, заче'ла, взе'ла, перелека'ла, подекувала, жабинета, чортинета, дванайцьята (т. XV, ст. 5—6), с того каміньи (т. XIII, ст. 256).

В одному, добре, здається, зробленому записі з Камінки Струмилової *я* скрізь збережене (т. XIII, ст. 226—7); в іншому записі (т. XV, ст. 16) зміна *'a* проявлена: *взев, лижев, зачело, де'віть, ди'ви ці і як, сплят.* В Сільці Беньковому в одному записі — скрізь *я* (ib., ст. 114), в іншому — при загалом незміненому *'a* є й форма: *дивльи ці люди* (ib., ст. 126); на Браташах, присілку Сільця Бенькового, *'a*, судячи з досить доброго, здається, запису, не змінилося, проте придієслівна частина *с'а* znana тут у формі *с'і* (ib., ст. 229—230). Запис із Ланів дає форми: *зіставльиеш, де-сїтиро, посходили сї* (ib., ст. 132); з Добротвору — *взев, попаде' пот. sg., зачьи'в, дивльи ці з рl. і боя'ці, взя'ти, крича'т* (ib., ст. 134). В Радехові при загальному *'a* є форми: *петку, взев* (ib., ст. 213, 216). У Стоянові, Терєбіні, Руді *'a*, з записів судячи, становить правило, проте в окремих (запозичених мабуть із сусідніх говірок) формах *'a* змінене переважно, можна думати, в ненаголошеній позиції: у Стоянові при загальному *'a* є придієслівна часточка *сї*; так само на Руді, де кажуть і двананціть (т. XII, ст. 22, 65, 186; т. XIII, ст. 47 і д.).

Невеликий матеріал (пісенні тексти) з Сокальського повіту вказує, що зміна *'a* й тут має місце. В Яструбичах записано: *свїтий, застелили сї, пишноє пане і ясний, імя* (т. XXXV, ст. 29, 86); в Корчмині — *чес, до кінце* (ib., ст. 70), в Милятині — *коні gen. sg. при святій* (т. XXXVI, ст. 9).

Добре, думаю, записаний матеріал із Брідського пов. вказує, що *'a* тут не змінилося. Кажу це на підставі записів із Берлина, Язлівчика, Боратина, Клекотова, Новоставець, Утіховичів (т.т. I, VII, VIII). В Берліні навіть є форми типу *нища сь т я* (т. VII, ст. 67).

В пісенних текстах із Золочівського повіту, поданих у Житецького (ор. с., ст. 320), *я* скрізь збережене. Так само й у пісенних текстах із Тернопільського пов. (ib.); в прозовому записі з с. Білоскірки Терноп. пов. *я* в усіх випадках збережене крім придієсл. часточки *сї* (т. XXXIV, стор. 168).

В пісенному тексті з Поручина Бережанського пов. є форма *чис* (т. XXXV, ст. 70), а з Кутузова Підгаєцького пов. — форми: *счірувала, те, женивси* (Житецький, ор. с., ст. 318).

Скалатський повіт. В Сороцьку записано форму *Ганунъи пот. sg.* (піс. текст у т. XXXVI, ст. 219). Записи, зроблені в Пізнанці, Теклівці, Магдалівці, загалом зберігають *я*; проте окремі слова, де *'a* змінилося, напр. у Пізнанці — *зачьила* (т. XXXIV, ст. 168), в Теклівці — *придієсл. част. сї, предиво, горечий, напрести, напрьидеш, приходет, зачила та ін.* (ib., ст. 82—4, 170, 182, 204; т. XXXIII, ст. 196—7).

З зробленого опису видно, що в смузї, яка обіймає північний схід Галичини, зміна *'a* не становить правила, — так принаймні вказує досі зібраний матеріал (див. також І. Зілинського „Пробу упор. укр. говорів стор. 353).

З західнього боку місце поширення зміни *'a* стикається з гірськими говірками, де *'a* загалом не змінилося, але де є окремі очевидно запо-

зичені слова з зміненим 'а. Так, у записах із Головецька Старосамбірського пов., де правило становить незмінене 'а, є форми: зачили, він сьнявив (т. XXXIV, ст. 51). В діалекті галицьких лемків (І. Верхратський, Про говор галицьких Лемків. Зб. Філ. Секції т. V) 'а загалом не змінилося, але є тут форми: елиця, ніньо < няньо „батько“, тігати ся, запричи, шестя „щастя“, шесливий, гореч, говедо (словацьк. hovädo) та ін. (ст. 30, 40). В „Знадобах до пізнання угорсько-руських говорів“ (з наголосом рухомим) І. Верхратського (Зап. Н. Т. Ш. т. XXVII, кв. 1) незмінене 'а становить правило (кажуть тут і житя), але в місцевостях, пограничних із гуцулами, є окремі запозичені форми слів, де 'а > е, напр. в Ясені Вижньому й Нижньому, в Окно-Рагові, в Бочко-Рагові: пшени'це, свине', сиротетко, небоже'тко, на коне', мнеки'й, сьвето, дек, заклести', іже'к, по'течий, слобоже'ний та ін. (ст. 19). Так само й в українських карпатських говірках із наголосом сталим, де 'а теж становить правило (також весіля, тка ня та ін.) і де є окремі форми з зміненим 'а — вплив сусідніх говірок: тігати, присігати, сігати (ib., т. LX, ст. 26)¹. В описі І. Свенціцького „Бойківський говір села Бітля“ (ib., ст. 114) нема випадків із зміненим 'а.

В убльській говірці зміна 'а на 'ä перед м'яким консонантом або перед і того самого складу (spl'ät', dö'iat', m'ip'ät' при m'ip'a'leme, m'ip'a'iete — О. Брохъ. Угроско-руское нарѣчіе села Убли. СПб. 1899, ст. 64) зв'язана не з трактованою тут зміною 'а, незалежною від характеру наступного консонанта, а з загальною в убльській говірці тенденцією до зміни вокалів, залежною або від наступних м'яких консонантів, або від вузьких вокалів наступного складу.

Висновки з зробленого огляду подам нижче, вказавши вперед на поширення зміни 'а на території України на схід і північ од Галичини.

Посуваючися з Сокальського повіту на північ, входжу в Люблинську та Сідлецьку губерні. На підставі тих дотеперішніх записів із названих губернь, де зміна 'а має місце незалежно від наголосу при м'яких попередніх консонантах, важко сказати, чи ця зміна в окремих говірках становить правило, чи вона проявлена тільки більше чи менше численними словами, а то й морфологічними категоріями. В двох названих губернях незалежну від наголосу зміну 'а відзначено в повітах Томашівському, Білгорайському, Грубешівському та Холмському Любл. губ. і Влодавському та Більському Сідл. губ.

Томашівський повіт. В с. Потуржині записано: залицевсі, обіцевсі, глену, підглену, вугні гуреть, стули стоеть, ковальчики сидеть (В. Шимановській). Звуковья и формальныя особенноти народныхъ говоробъ

¹ Є в карп.-укр. говірках окремі слова з зміненим 'а, при чім консонант перед рефлексом 'а твердий; такі є форми месо, говедо (Зап. Н. Т. Ш. т. LX, ст. 26), очевидно запозичені з словацької мови, слово вите'зь „вितязь“ (ib., т. XXVII, ст. 20), запозичене з мадярської мови (мад. vitéz).

Холмской Руси. Варшава 1897, ст. XXV—XXVI)¹⁾; в с. Шлятині в пісенному тексті записано форми: Поділі асс. (= Поділля), за мазуре, є тут і форма книгенька „княгинька“, яку маю за прояв впливу півн.-українського діалекту (де консонанти перед рефлексом ненаголошеного *a* загалом диспаляталізовані), але: доняньєнко, дитяточко (іб., ст. XXVI—XXVII); в записі з с. Типіна є форми: глень, петницю, дощі плющєть, вуріхі сї не лущєть, але: стояла, поглядала, наясьніший (іб., ст. XXVIII—XXIX); з с. Перєспи — спрєчи, спрєтати, замувлєї, ду мускалє²⁾, чєс, витїгни, пузвулїнім, виглїдаї, стїгнув, дивисї (іб., ст. XXX). В додатках до Михальчукової програми (Труды Чуб. т. VII)³⁾ записи з Рахани Томаш. пов. вказують на форми: м'єсо (дано примїтку, що „въ сосѣдяхъ — мясо“), мнєти, найнєти, траплєєсє, б'єсє, лошє, свого конє, ми сї не сподивали, але: пояс, який, вївця, ходять, носять (ст. 555—6).

В Замху Білгорайського пов. записано: нарєд, убрєд (Шим., ст. 19). В записі з Тарногороду того самого повіту *я* скрізь збереженє: дуганяв, тягнє, пушіяв, станє шя, питатєся з sg., їдят, мацят (іб., ст. XXIII—XXIV).

У Грубєшівському повіті записано: в с. Слїпчїм — зєль „жалє“, сєдє, чєс, талєр, виглєдати, грїдкі „грядки“, але: лянїий убрус, кланяїєся, рум'яноє (іб., ст. XX—XXI); в с. Підгорцях — зачєла, але: ляхам, пов'язала (іб., ст. XXI).

Записи з Холмського повіту: з с. Руди — взєв і взяв, чєс, оглядаїцьсє, вимувлятєся (іб., ст. III—V); з с. Гнишєва — пєтдєсєт, прїжджєлї, зєрнє і оглянулася, жєнитєся, рутвянїку (іб., ст. VIII—X); з присїлка Павлова — дитєткo (іб., ст. XII); з с. Дєпултїчїв — зїть, намавлїти, прїсїгалам, але: дитяткo, гулялам, сїнях, землянїї, водянїї (іб., ст. XV—XVI; є тут і півн.-укр. форма мє дїнїї, дє ненаголошєна сполука *dy* вийшла з *de* < *d'a*: говїрка с. Дєпултїчїв збєрєгла й нїшї виразно півн.-укр. ознаки); в с. Раколупах записано: м'єсо і м'єти, найнєти, траплєєсє, лєжєт з pl., лошє, але: пояс, соломяннїий, ходять, любять (Дод., ст. 554—5).

В Сїдлєцькій губ. у Володавському повіті в Лубєні записано: поросєта, курчєта; в Замолодїчах — наставлєла, взєла, долєти, сажєти, сажєй, затїкаєсє, саганьцє, ключє (Шим., ст. 18). З Бїльського повіту є трохї

¹⁾ Далї позначатїму цю працю скорочєнням „Шим.“.

²⁾ В записї цї форми транскрїбовано „спрїєчи, спрїєтати, мускалє“, але в примїтцї в кїнцї запису записувач дає пояснїння до вжитої транскрїпцїї: щоб віддати „звук сєрєднїй“ мїж росїйським *e* та *э*, вїн писав *e*, а звук сєрєднїй мїж рос. *ы* та *и* вїн вїддавав лїтерoю *и*; „длїя обoзначєнїя жє мягкїхъ звукoвъ *и* и *e* употрєбляютєся: длїя цєрваго — *i*, длїя послїднїяго *ie* (за исключєнїємъ тѣхъ случаетъ, гдѣ по трєбованїю грамматики нужно писатъ *ь*, которoє пишєтєся длїя обoзначєнїя мягкoгo *e* и въ выговорѣ нїсколькo нє отлїчаетєся отъ *ie*)“. Вжиту в записї транскрїпцїю *я* тут, як і в нїшїх випадках, пєрєробїла на українськy лїтературнy транскрїпцїю (з додаткoм лїтери *i* по консовантах на позначєннїя їх м'якoстї), і *ie* та *ь* вїдала лїтерoю *є*. З наведєної примїтки записувача вїдно, що *ie* нє є дїфтонгїчний звук; *i* вжитo тут (мабуть пїдо впливoм польськoї транскрїпцїї) на позначєннїя м'якoстї пoпєрєднїйoгo консованта.

³⁾ Далї позначатїму цї додатки скорочєнням „Дод.“.

більший матеріал; запис із с. Полосок дає деяку підставу думати, що форми з зміненним 'а тут переважають: звів, сіде, усіде, м'ісо, мніти, найнїти, перейнїти, траплїється, п'еть, роздивлєвся, втєти, дьєкує, почела, дивитсе, куждого дне, лежеть, держеть 3 рї. і ускочать (тверде џ?), ходять, роблять, прїйняти, шклянка, пляц, зозуля, стайня, буря, слиня, лахманя, горанячко і гораннєчко (остання форма могла з'явитися й з півн.-укр. діалекту), боюся, забулася, присягавсе, засмучаний (є тут і ~~мнє~~-укр. форма лїгла „лягла“). В говірці с. Піщац є форма: ~~жїти~~ „жати“, чисто „часто“, телі „теля“ (Житецький ор. с., ст. 310).

Михальчук у своїй праці „Нарѣчїя, поднарѣчїя и говоры Южной Россїи въ связи съ нарѣчїями Галичины“ (Труды Чуб. т. VII) відзначає незалежну від наголосу зміну 'а в королївських говірках Городненської губ.: п'еть, бивсе, почела, звів; і <'а є тут і в закінченні 3 рї. дієслів 2-ої відміни (ст. 496).

Переходжу на Волинь. Шимановський вказує, що явище зміни 'а знають і сусідні з холмськими говірки Волині; в Ковелі чути форми: обред, догурев, догожев; в Камінно-Каширському Ковель. п.: обред, под'їжжети, наражети, кричети, урожей, обичей; в Бистраках Володимир.-Волинськ. пов. — цїп'етка, дилеми (ор. с., ст. 19).

У Глуші Ковельськ. пов. зміна 'а, судячи з невеликого матеріалу в Дод. (ст. 548), проявлена досить систематично: мнесо, мнети, п'еть, нанети, принети, лежить, держить 3 рї. і навіть: ерморок, але: який. вулиця. Менш систематично проявлена зміна 'а в матеріалі з Голоб Ков. п.: мньєсо, мньєти, нети, принети, лоше, б'єце, держеть, 3 рї., але: ходять, роблять¹⁾, соломняний, чарувати, молодиця, слиня, зузуля і, чого й можна б тут чекати: пояс, ярмарок; г тут тверде, і сполука г'а рефлексована тут га: бура (Дод., ст. 545—6). Південніше, в Городку Луцького пов., зміна 'а має обмежений обсяг: мнесо, мнети, але: соломняний, найнїти, принїти, знаецця, лоша, лежать, ходять, водять, молодиця, зозуля і, розуміється: який, ялина, ярмарок, пояс (ib., ст. 546—7)²⁾. В записаному в Бережцях Волод.-Вол. пов. пісенному тексті є форма тежко при: кучерявий, б'єтсья, зробилася (Житецький ор. с., ст. 344). В пісенному тексті з Гуці того самого повіту зміна 'а не проявлена: взяв.

¹⁾ Судячи тут із форм 3 рї. держеть при ходять, роблять, а також із наведених вище форм із Раколуп Холмськ. пов. лежеть, держеть при ускочать, ходять, роблять, можна думати, що в говірках, де зміна 'а правила не становить, закінчення певної морфологічної категорії може й не бути stále, а залежне від природи попереднього консонанта. В даному разі змінене закінчення 3 рї. дієслів 2-ої відміни 'et(') < 'at(') зв'язане з попереднім м'яким консонантом ж (а може й узагалі з м'якими шиплячими?) — в інших випадках закінч. 'at(') держиться.

²⁾ В усіх названих на Волині пунктах кажуть і з д о р о в 'є. Не наводжу цього слова серед прикладів через те, що форма ця може бути тут не наслідок зміни півд.-укр. форми з д о р о в 'я, а характеристична півн.-українська форма.

бур'яни, жалко, жарт (іб.). В текстах пісень, що В. Камінський зібрав у західній частині Волод.-Вол. повіту (Изв. II отд. РАН., т. XVI, кн. 4, т. XIX, кн. 2), зміна 'а дуже мало проявлена, але в короткому описі говірки цієї місцини вказано, що на місці наголошеного 'а чути е, і або дифтонг іе¹⁾ з м'якістю попереднього консонанта: жети, гаречий, чес, чіс і чієс; проте е тут випадок зміни 'а з захованням м'якості попереднього консонанта й у ненаголошеній позиції: місец (Изв. II отд. т. XIX, стор. 80).

На північ від вказаних на Волині пунктів зміна 'а або зовсім не проявлена, або проявлена в спосіб характеристичний для північно-українського діалекту, тобто 'а незалежно від свого походження змінилося без наголосу на е еу, у, причім попередні консонанти переважно диспаляталізовані²⁾. На південь і схід від названих містин, судячи з досі зібраного матеріялу, 'а не підпало зміні: див. зібраний матеріял у с. Сехах Ровен. пов. (Дод. ст. 543, тут кажуть і здоров'я; форма реби „рябий“, що е в матеріялі, належить до півн.-укр. форм); нема прикладів на змінене 'а в Козині Дубенськ. пов. (Дод., ст. 556), в Звяглі (записи зроблено 1927 р.), в с. Піддубцях тепер Анопільського р. Шепетівськ. окр. (О. Курило, Матеріяли до укр. діалектології та фольклористики, Київ 1928, видання В.У.А.Н., ст. 63 і далі; відзначено тут тільки одно слово гарне'та „кагла“, ст. 69).

В досліджених від мене говірках західнього Поділля явище зміни 'а більш-менш систематично проявлене тільки в окремих селах Кам'янецької округи: в Жабинцях і Летаві Яскорунського району, в Жерді Орининськ. району, в Швіршківцях Чемеровецьк. р. В інші з досліджених пунктів Поділля явище зміни 'а сягає окремими словами або окремими морфологічними категоріями слів. В Летаві зміна а по м'яких консонантах ста-

¹⁾ В деяких півн.-західніх дифтонгічних говірках зміна наголошеного 'а на звук переднього ряду призвела до того, що звук цей у певних випадках спався з дифтонгічним рефлексом наголошен. ё, напр. у деяких говірках Більського та Володавського повітів Сідл. губ.: прієсти, прызьєци, порызьодокъ, порызьодокъ, жы*ты, шы*пка, шы*сьєє та ін. (див. Бесараби „Матеріяли по етнографії Сьдлещкой губернії“. Сборн. ОРЯС, т. 75, ст. 4; 269). Див. також наведені вище форми в Шахматова. В дифтонгічній корницькій говірці давнє 'а (не по і і не по губних консонантах) під наголосом дифтонгізувалося в і'а, а по ствердлх консонантах — г та шиплячих — в у'а: взг'ати, дтг'а, лежг'ати, прыг'адиво та ін. (Труды Постоянной Комиссии по диалектологии русск. языка (б. Моск. Диал. Комиссии; вып. 9, ст. 14—15); а ні в наголошен. дифтонгічному звукові іа, а ні в позиції ненаголошеної а тут не змінилося.

²⁾ Див. Дод. ст. 539—545, 590; Българусское Польсьє. Сб. этногр. матеріаловъ, собранныхъ М. Довнароръ-Запольскимъ, вып. 1. Пѣсни пичуковъ. Киевъ 1895, ст. XVI; див. названу вище працю Бесараби; вказаний вище опис корницької говірки; Е. Тимченко. Властивости говірки м. Борзни. Зап. Укр. Н. Т-ва в Києві, кн. 1, ст. 83; Петро Гладкий. Говірка с. Блеставиці Гостомського р. на Київщині. Укр. Діал. 36. кн. 1, ст. 99, 101; Ю. Виноградський. До діалектології Задесення. Укр. Діал. 36. кн. 1, ст. 156—7. Крім названих тут праць маю й власний не оголошений ще друком матеріял, зібраний на Чернігівщині 1923 р., який стверджує сказане. Див. також мою рецензію в Записках Іст.-Філ. Відділу ВУАН, кн. XXI—XXII, ст. 390.

новить правило: *śwêto, śwêty'ł, z'êł, z'êł'e, mn'êso, pr'êsty, hor'êcyi, po-
r'êdnyj, bur'ê'n, piêł, wz'e'ty, mi'r'êty, t'êhnu'ty, t'ê'hnu, kol'ê'wa, lêčy, „лягти“,
zač'êly, š'ê'pka, z'ê'ba, stol'êr i stol'a'r; zymł'ê, „durna' duš'ê, iak nyma hroš'ê“,
zyt'e' (ê), py'san'ê nom. gen. acc. sg., imn'ê, s kin'c'ê, xł'opc'ê, muł'er'ê, diuč'ê't,
wy'd'êł, chođ'êł; в середині слова по *r* в ненаголошеній позиції буває й $i < a$:
zapr'ixty, r'isny'i, tr'isty, tr'isła', rowuč'e'r'ly; загалом *r* перед рефлексами 'а
заховує м'якість; де *r* ствердло, там сполука *ra* змінилася на *ra*: gaby'i,
bura'k, ho'ra gen. sg. від „ro'pe“; не змінилося 'а в словах iak, iaky'i, ia'rko,
ia'ic'i, za'iaieç „заець“, gen. z'alaiç'ê, a'ia, „ая, так еге“, boia'tys'ê, fš'akyi,
wi'fš'a'r. Місцевий учитель запевняє, що останніми часами ширяться, очевидно
під впливом школи, деякі форми з секундарним 'а, що паралельно мають
і старіші форми з зміненим 'а, напр. останніми часами чути новішу
форму hul'a'ty і старішу hul'ê'ty. В Жабинцях стан рефлексациї 'а близький до
вказаного стану в Летаві, проте тут форм із 'а, паралельно до форм
із рефлексами зміненого 'а, значно більше; з *zêtym* і *zátym*, *piêt* і *piat'*,
частіше *mu'lar* як *mu'êr*, gen. *mu'ara'*, форми *duša'*, *ža'ba*, *ža'rka* пере-
важають проти відповідних форм із зміненим 'а. В Жерді Орин. р.
čy'tan'e' (ê), *loš'e'*, *hus'e'*, *zêt* і *zêt'*, *imn'ê* і *imn'a*, *z ze'r'd'e*, *zêmł'e'* nom. sg.,
xł'opc'e' (ê) gen., нума *py'sar'e*, *re'by'ł*, *por edny*, *kol'êduwa'ty*; *hu'syta* і *hu'sita*,
bur'ny, *wy'tih r'isny* та ін.; тенденція до заховання тут 'а незміненим
проявляється в морфологічних закінченнях: поряд із формами, де 'а змі-
нене, є форми з 'а: — *imn'ê* і *imn'a*, *wimne* і *wimn'a*, нума *zdogo'wia*, *xo'd'êł*,
і *sriat*, *lyža't*, *pałe'zat s'e*; буває, що в ненаголошеному закінченні 'а змінене,
а у відповідному наголошеному 'а не змінене; такий самий стосунок між
зміненим і незміненим 'а може бути й у середині слова: *z'et'im* і *z'et'a'm*, па
z'a'towu, нума *py'sar'e*, *py'sar'a'm*, — *ra'my*; не змінилося 'а в словах *iak* *iaky'i*,
iabluky, *iakse'na*, *d'at'ko*, *skl'a'nka*, *hoz'a'iên*, *hul'a'ty*. *čas't*, *l'axčy'*, *alê l'eh*,
l'êhła', *l'êha'ty*. Північніше, в с. Швіршківцях Чемер. р. 'а, при загальній
зміні, в окремих морфологічних закінченнях не змінилося: nom. sg. *i*.
zymł'a'; gen. sg. m.: *z'et'a*, *xł'op'a*, 3 pl. *xo'd'at*, але: *loš'e'*, *loš'e'ta*, *d'iuč'e*,
tyl'e', нума *zdogouł'ê*; з незміненим 'а вживають тут слів — муляр, гуляти
крича'ти, час, часть, стоя'ти, яки'й.*

В с. Закупній (коло Кутковець) Чемер р. 'а загалом не змінилося,
проте кажуть тут *bur'e'n*, *hra'ty s'ê*. В Солобковецькому районі, в с.с. Глуш-
ківцях, Удріівцях, Морозові, Мукареві при загалом незміненому 'а кажуть:
жит'e', *гус'e'*, *тиле'*, *гус'ети*, *курч'ета*, *порос'ета*, *тиле'тами*; в Глушківцях
кажуть і гореч'ий (в інших із названих тут пунктів Солобк. р. — го-
ра чий). В Руських Фільварках, передмісті Кам'янця Подільського 'а не
змінене, але придієсловна часточка *sa* має тут форми *si*, рідше *se* і *sa*.
Окремі форми з зміненим 'а сягають геть східніше — це зв'язане з рухом вихід-
нів з заходу на схід. Так в с. Озаринцях Могилівського р. кажуть гореч'і
(-чий), пре'сти при гора'чі (-чий), прасти. В с. Жеребилівці Ярошівськ. р.
Могилівської окр. кажуть гриділ'ь „гряділ'ь“ — частина плуга. В с. Багри-

нівцях Літинського р. Вінницької окр. кажуть дедьо, дедько „дядько“. По всьому Поділлю, а надто західньому, широко знані форми де'віть, де'сіть, одина'цять і д. Форми ці знані й поза Поділлям: на Гуманщині записано де'сіть, годинадцять, п'ятьнацять (Євген Рудницький. „Діалекти Уманщини“ в збірнику „Уманщина“, ст. 196). Допускаю, що ці форми числівників могли постати самостійно, поза зв'язком з загальною зміною звука а в західній частині західніх українських говірок: тут могли важити і ослабленість безпосередньо післянаголошеного складу, і сама функція числівників у мові, які не вимагають різного розчленування післянаголошених складів.

Матеріал із Басарабії (Хотин, Отаки) не вказує на зміну 'а (Етн. Зб. т. XXXV, ст. 253; т. XXXVI, ст. 44, 292, 310, 326—8).

* * *

Я свідомо того, що використаний фольклорний матеріал може висновки. не з належною достотністю віддавати явища, з зміною 'а зв'язані, і надаю йому значіння тільки в такій мірі, в якій він підпирає й доповнює спостереження спеціалістів-діалектологів. Загальні висновки, що даються зробити на підставі всього поданого матеріалу, думаю, правильні.

Зроблений огляд дає підстави до таких тверджень (вужчого значіння уваги я поробила у відповідних місцях, виходячи з матеріалу з одного пункту або з кількох пунктів):

1. Рефлекси 'а в говірках, де зміна 'а не залежала від наголосу, це переважно звуки у, у^е, ê, е, рідше і; останній звук буває переважно в ненаголошеній позиції, а надто перед м'яким консонантом, і з самою закритістю складу не зв'язаний; проте закритий ненаголошений склад з кінцевим м'яким консонантом (ев. з кінцевим і) становить сприятливу умову для найвужчого рефлекса 'а, тобто для î.

Перед рефлексами 'а консонанти загалом м'які; в поодиноких випадках ж та шиплячі перед рефлексами 'а ствердлі (зачив, горечий).

2. Незалежна від наголосу зміна 'а відбулася в західній частині українського південно-західнього діалекту та в західній частині північно-західнього діалекту.

3. 'а змінилося незалежно від свого походження.

4. Зміна 'а систематичніше проявлена в південних говірках, переважно в південній частині гуцульського діалекту. Де далі від цієї південної групи говірок, то значніші стають ухили в сторону збереження 'а незмінним. Помітна тенденція зберігати 'а незмінним у формах, де 'а не з *ê, тобто у формах, що й у польській мові мають 'а.

Тенденцію зберігати 'а відзначено переважно в таких випадках: а) в сполуці іа в початку складу (як, яма, ярмарок, язик, во'як, стояти, кумпа'нія, Марі'я, всто'ячки, стрія, козія', вони стоять, доят та ін.); в сполуці іаі 'а переважно змінилося (ейце', їйце', йи'йці, рідко яйце); б) у складі консонант + іа в запозичених словах (sto'ria, apo'nia, hra'bia, uropia'n, fiakyr

та ін.); в) по м'яких консонантах та по шиплячих у середині слів, знаних і в польській мові з 'а (жадний, паний, справяв, всілякий, гуляти, ляжи, лямба, шляхта, шляхтуз, пляцки, канцелярія та ін.); г) в морфологічних закінченнях (зе'тя, до домар'я', з мо'р'я, дїдича, вівця', вівцям та ін.), — ця тенденція сильніше проявлена в говірках, які стикаються з говірками, де 'а не змінилося.

5. Даю ще висновок, який з темою моєю мало зв'язаний, але який має певну вартість для загального язикознавства. Схрещення говірок, де 'а змінилося, з говірками, де 'а не змінилося, позначається на явищах морфологічних у той спосіб, що при переважно зміненому 'а в даній говірці певні морфологічні категорії можуть мати 'а незмінене, і навпаки: при переважно незміненому 'а певні морфологічні категорії можуть мати змінене 'а (теле, весіле)¹⁾. В межах однієї морфологічної категорії схрещення незміненого 'а з 'а зміненим у зв'язку з тенденцією до певної норми в мові проявляється так, що змінене або незмінене закінчення вживається по певних консонантах (пор. вище форми з рл. держет(ь), лежет(ь) і ходят(ь), роб(л)ят(ь)).

Інші висновки подам нижче.

Дані історії та польської діалектології. Подані тут висновки з зробленого огляду в зв'язку з даними історії та польської діалектології стають мені за підставу до розуміння й пояснення зміни 'а в західних українських говірках

Близькі, а може й тотожні з західньо-українськими рефлексми зміненого 'а є в деяких польських діалектах рефлекси *ε — е, у, у^с: p'ęść, p'ųść, p'ųść²⁾ поль. літ. pięść (Kazimierz Nitsch. Dialekty języka polskiego в збірній праці Gramatyka języka polskiego, Kraków 1923, ст. 440); польські діалекти знають і відповідні носові рефлекси.

Зіставляю факт наявності цих польських діалектичних рефлексів *ε (близьких чи тотожних з зах.-українськими рефлексми 'а) з даними історії. І. Линниченко в своїй праці „Взаимныя отношенія Руси и Польши до половины XIV столѣтія“ (ч. I, Київ 1884) каже, на документальних базуючися даних: „Польскіе кметы массамаи бѣгутъ въ сосѣднюю Русь то отъ притѣсненія князей и ихъ чиновниковъ, то дабы избѣжать голодной смерти въ годы неурожая. На Руси ихъ охотно принимаютъ за себя князья и бояре,

¹⁾ Зіставлені в поданому огляді явища вказали, що в українському південно-західньому діалекті форми весіля, збіжа мають місце в говірках, де 'а не змінилося; це дає право думати, що українські південно-західні форми весіле, збіже постали на ґрунті загальної зміни 'а.

²⁾ Ці польські діалектичні рефлекси ε проявлені й у польській поезії. Так, у Яна Кохановського сандомірськ. діалект пробивається в римах parzékam — lękam (читати треба: parzékām — lękām, де ε звук близький до у), niestęty — wzięty. В небожа його Петра Кохановського, що теж з Сандомірщини, римується os'wieci — pamięci (читати: os'wiéci — pamięci). Див. Kazimierz Nitsch. O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego. Język Polski, Rocznik I, zeszyt 3, str. 80.

нуждаєсь въ людяхъ для обработки своихъ обширныхъ земель... Что польскіе кметы спасались на Руси отъ притѣсненій на родинѣ, видно изъ папской буллы 1233 г. (Theiner, Vetera Mon. Pol. et Lith. № XIV)... О бѣгствѣ массы поляковъ, спасавшихся отъ голодной смерти, въ Русь имѣемъ извѣстіе, правда, конца XIII в. (R. Malop. M. P. III, 183: a. 1282)... Но такіе факты конечно повторялись и гораздо раньше. Голодные годы в Польшѣ, какъ видно изъ лѣтописныхъ замѣтокъ, бывали весьма часты. ...гал(ицкая) земля едвали была особенно густо населена (и поэтому пришельцевъ принимали весьма охотно)... Еще въ началѣ XV в. (1417 г.) Владиславъ Ягелло жалуется на defectum hominum in terra Russiae (Akta gr. i z. t. IV, № XVI)" (ст. 198). До XIII вѣку „... польское духовенство не только не приобрѣтало новыхъ духовныхъ овецъ въ пограничныхъ съ Русью областяхъ, но теряло и своихъ собственныхъ. Польское духовенство жалуется папѣ, что пограничные Русскіе перекрещиваютъ своихъ польскихъ женъ, что польское крестьянство массами бѣжитъ въ Русь отъ притѣсненія на родинѣ" (ib., ст. 208). Автор базується на даних у Theiner'a. Mon. Pol. et Lith. № XLIV і XLV, ст. 22. Олександр Яблоновський у своїй „Historyi Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej" (w Krakowie 1912) пише, що Казимір Великий (XIV в.) „wzmocnił podstawy swej na Rusi władzy, popierając przez nadania, osadnictwo żywiołu polskiego (підкреслення мое О. К.), organizując łacin'ską hierarchię kościelną" (ст. 81—82). В початку XV вѣку „Na rozdawanych obszarach zasiadali pomiędzy krajowcami różni przybysze, Wołosi z za Karpat i inni; największa ich jednak liczba składała się z Polaków, którzy tu przybywali nietylko jako donatoryusze rozległych włości, lecz i ubogi lud wolny — szlachta drobna, której najwięcej napłynęło do Rusi z trzymającym Bełz Ziemiowitem mazowieckim" (ib., ст. 89—90). Пшероня Криньський у своїй розправі „Rozwój terytorjalny języka polskiego" (P. F. t. VIII), написаній не без певної політичної мети, каже, що: „Jeżeli jest spora liczba teoretyków zarówno polityków jak i uczonych, którzy asymilację polską rodów szlacheckich ruskich w Galicji Wschodniej (a zresztą i gdzieindziej) uważają za okoliczność, zmniejszającą znaczenie dzisiejszego żywiołu polskiego na tej ziemi, to okolicznością równoważącą powyższe, a nawet li-czebnie przewyższającą i to więcej niż lichwiarskim procentem, jest historia osadnictwa czysto-polskiego chłopu rolnika i długoletnia asymilacja jego językowa z otoczeniem ruskim" (ст. 585).

Українці, схрестившись з поляками, засимілювали їх собі, переживши їх мабуть не тільки числом: „... до XIII в. можно говорить о культурномъ вліянні Руси на Польшу, но не обратно, ибо культура Руси этого періода значительно превосходила культуру Польши. Но и въ XIII і даже 1-й половинѣ XIV в. вліяніе Польши на Русь едва ли могло быть замѣтнымъ". (Линниченко, ор. с., ст. 199).

* * *

**Пояснення
зміни 'а**

Місце поширення змінених рефлексів 'а, зв'язані з цим місцем історичні події, природа рефлексів зміненого 'а, які збігаються з польськими діалектичними рефlekсами *ę, відзначена тенденція до збереження 'а в окремих словах, що й у польській мові мають 'а — все це дає підстави твердити, що незалежна від наголосу зміна звука 'а всякого походження в західних українських говірках сталася наслідком схрещення українців з поляками під дужчим українським впливом ¹⁾.

У схрещення з українськими діалектами увійшли ті польські діалекти, що в них рефлекси ę спадаються з українськими західними рефlekсами зміненого 'а. Не виключена можливість схрещення й з тими польськими діалектами, що мають такого самого ротового розмику носові рефлекси *ę (див. K. Nitsch, op. cit., ст. 440); в таких випадках українсько-польське схрещення могло позначитися між іншим втратою носовости цих рефлексів, заміною їх на відповідні чисті вокалі. В українсько-польському схрещенні дужчий вплив українців проявився тим, що українці перейнявши польські діалектичні рефлекси ę, заміняли ними не тільки своє 'а з *ę, а й 'а всякого походження. Той факт, що в польській мові позиція звука ę, ev. його діалектичних відповідників, не спадаєтьс^я з позицією рефлексів *ę в українській мові (див. J. Rozwadowski. Historyczna fonetyka в цитованій уже тут збірній праці Gramatyka języka polskiego розділ Czas § 9 і далі та розділ Nosówki § 45 і далі), міг в українсько-польському схрещенні не

¹⁾ Про інші численні явища, що в них позначилося схрещення українських говірок із польськими, говоритиму в іншому місці. Українсько-польське схрещення, що проявлене напр. у такого роду змінах, як фонетична зміна 'а, яка в певній групі говірок становить правило, слід відмежувати від впливу польської літературної мови, що йшов з панських дворів і що на українських діалектах проявився переважно лексичними запозиченнями та окремими синтаксичними зворотами. Не завжди, правда, можна розмежувати вплив польських діалектів на українські діалекти і вплив на них польської літературної мови.

Схрещення українців з поляками, проявлене на вказаній українській території дужчим українським впливом ішло й іншими напрямками, давши й інші наслідки: дужчий польський вплив — асиміляцію українців полякам. Явище масової асиміляції українців і білорусів полякам ще не вивчене. Наведу цитату з рецензії Розвадовського на Брикнерову працю Dzieje języka polskiego: „A jakże się załatwia B.(rückner) z doniosłym faktem zjednoczenia Polski z Litwą i Rusią i wpływem tego także na kulturę i język... Kilkanaście wyrazów ruskich w języku polskim i koniec. Tak się przedstawia badaczowi dziejów kultury polskiej ten fakt olbrzymiego znaczenia, który zaważył jak żaden na rozwoju dziejów, kultury, duszy, a także języka naszego narodu i ostatecznie przyprowadził nas o straszliwą chorobę. Przyznam się, że ci Polacy litewscy, co na początku XIX. wieku rozmyślając o ewolucji narodu doszli do przekonania, że naród polski to wytwór trzech elementów: lackiego, ruskiego i litewskiego i że każdy z nich ma do niego równe prawa, mimo całej zbyt wielkiej prostoty i pewnej naiwności tej koncepcji, więcej widzieli, niż ten „wielki“ uczony. Powtarzam jeszcze raz, że odbiło się to także w rozwoju języka, trzeba tylko umieć nań patrzeć. (Język Polski 1914, zesz. 2 i 3, str. 92).

тисцим (239); 1442—3 р.: свѣтоѡ, помнѣчы, вспоменнѣш (390); 1496: присѣгалѣ всамѣ, присѣган, чѡм присѣгом, шчѡ вси намѣ присѣгалѣ (ст. 402); 1496: жѣданнѣ (405); 1503: шгледанѣ (484), памѣчѣйтѣ (486) ¹⁾.

Можливо, що відзначені тут приклади зміни 'а в молдованських грамотах є вияв не тільки місцевої української вимови, а почасти й вимови болгарських писарів: болгарський вплив позначився в певній мірі на цих грамотах.

У своїй замітці „Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII століття“ (Зап. Н. Т. III. т. 87, ст. 64—9) др. Осип Маковой наводить документи, писані коло 1770 р. в гуцульському селі Розтокаж над Черемошем. В цих документах досить виразно пробивається гуцульський діалект. Поміж написаннями переважно з я (по шиплячих — з а) є й написання: десіеть, піедь ²⁾ десяти, почитокъ.

* * *

Про можливість болгарського впливу на зміну 'а в півд. говірках

Вище відзначено на підставі наведеного матеріалу, що є група говірок, де зміна 'а систематичніше проведена, тобто де 'а змінилося й по і і де взагалі ухили в сторону збереження 'а дуже незначні. Говірки ці лежать на півдні: на Буковині й північніше, тобто приблизно на території, що входила в склад Молдованського воеводства. Тенденція до зміни 'а в цій групі говірок і в тих формах, що в інших говірках (які знають незалежну від наголосу зміну 'а) мають тенденцію заховати 'а незміненим дається, думаю, пояснити тим, що зміна 'а могла тут статися не наслідком безпосереднього схрещення з польськими говірками, а наслідком схрещення з українськими говірками, що в них 'а вже підпало зміні. Отже польський вплив, що між іншим проявлений і в тенденції зберігати 'а в певних випадках, тут дуже мало слідний: рефлексі зміненого 'а замінили тут усяке 'а, тобто і а в сполуці іа. Думка про можливий вплив болгарської мови на цю групу українських говірок, зокрема й на зміну 'а (а в болгарській мові *ѣ переважно рефлексоване звуком е, а в певних діалектах і 'а не з *ѣ змінилося на е — див. W. Vondrák. Vergleichende Slavische Grammatik I Band, 2 Auflage, Göttingen 1924, S. 102; також його Altkirchenslavische Grammatik, 2 Auflage, Berlin 1912, S. 102—103; 144; див. також Соболевського рецензію в РФВ. 1881 года, № 2, ст. 376), не може бути підпертий наведеними записами етнографічними з тих місць, а ні вказаним вище описом І. Верхратського. А втім, глибших і ширших діалектологічних студій, з дотичною групою говірок зв'язаних, нема. Проявлений в молдованських грамотах вплив болгарський є, думаю, вплив тільки книжний; здогад Соболевського, що „между

¹⁾ Див. також А. И. Яцимирский. Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію“, III, СПб. 1909, ст. 7.

²⁾ Літерою і позначено тут, треба думати, м'якість попереднього консонанта.

малорусскими говорами Галици и болгарскими говорами, которые нѣкогда слышались въ нынѣшней Бессарабии и Молдавии, были переходные говоры, и они отразились по крайней мѣрѣ въ двухъ памятникахъ — въ Галицкомъ Евангелии 1283 г., русскомъ по большинству чертъ своего языка, и в Евангелии XIII в. Народной Библиотеки в Софи, среднеболгарскомъ по своей языковой окраскѣ. По всей вѣроятности, языкъ молдавскихъ грамотъ XV также отражаетъ особенности этихъ переходныхъ говоровъ* (РФВ. т. LXVI, 1911, ст. 403) не може бути підпертий досі зібраним діалектичним матеріалом¹⁾.

Ще кілька слів про українські рефлекси **ę*.

Після всього сказаного нема, думаю, потреби доводити, що **ę*, перш як рефлексуватися в певній частині західніх українських говірок звуками *у, ê, е, і*, пройшло стадію 'а. Вказую проте на явища, що стають за підставу до цього твердження.

1. Наявність 'а, наголошеного й ненаголошеного рефлекса **ę*, в усьому південно-українському діалекті (не виключаючи й архаїчніших гірських говірок) крім групи західніх говірок, де 'а змінилося і де ця зміна стала через певні вказані вище причини; 'а з **ę* в перехідній смузі говірок між північно-українським і південно-українським діалектами; 'а з **ę* під наголосом в усьому північно-українському діалекті крім західньої групи північно-західніх говірок, що зазнали зміни 'а й під наголосом.

2. Однакові рефлекси **ę* та *'а по всіх українських діалектах (ухилам у сторону заховання 'а незміненим в групі говірок, де 'а загалом змінилося, в словах, у яких 'а переважно не з **ę* вийшло, дано пояснення вище).

3. В пісенних текстах, де 'а незалежно від походження загалом змінене (пісенні тексти ілюструють собою архаїчніший стан мови проти мови звичайної, розмовної), часто зберігається 'а (<*ę* і <'а) з вимогами (пор. напр. вище форму взяли, яка римує з віддали, взяти римує з сідлати, також форма *zmiriaty* римує з *roztykaty* та ін.).

Київ 25. II. 1929.

¹⁾ На можливість перехідних говірок між говірками, що тепер входять у склад української мови і болгарськими говірками почасти натякає й Облак: „Es sind auf dacischem Boden und in dessen Nachbarschaft wohl zwei slav. Bevölkerungsschichten zu unterscheiden. Eine ältere aus der Zeit der südslav. Völkerwanderung stammende, die wahrscheinlich nicht einem slav. Volksstamme angehörte. Die slav. Ortsnamen des östlichen Siebenbürgens deuten darauf hin, dass dort russ. Stämme sassen, die übrigen Landstriche waren dagegen von Bulgaren occupirt, die *č* und *dž* für ursl. *tj*, *dj* hatten, denn darin stimmt der nordwestliche Dialect Bulgariens (um Vidin) mit den karpatischen Dialecten des Kiruss. überein. Die neuere Schichte der Siebenbürger Bulg. hatte dagegen *št*, *žd*.“

Н. Державін, провівши аналогію між деякими мовними явищами (між ними є й зміна *а* на *ѧ, е*), що знані в певній частині західніх українських говірок і в західньо-болгарських говірках („Ответ моему рецензенту“ Изд. ОРЯС. т. XVIII, кн. 2, ст. 70—71), думає, що ці явища є залишки колишніх спільних мовних процесів. На українському ґрунті відзначені там явища (між ними передусім зміна ненаголошеного *о* на *у*) мають інше пояснення, яке базується на даних географічного поширення цих явищ, як і на даних історії.— про це в іншому місці.

Петро Гладкий.

ГОВІРКА СЕЛА НЕХВОРОЩІ АНДРУШІВСЬКОГО РАЙОНУ БЕРДИЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ

(кол. Житомирського повіту).

В С Т У П.

Нехворощ являє собою велике село, що розкинулося недалеко річки Гу'льви попід мішаним лісом. Від звичайного села це колишне містечко (таким воно було до революції) відрізнялося 1920 року тільки присутністю кількох єврейських крамничок. Людність його складається з селян-українців православного та католицького обряду, небагатьох євреїв-крамарів та інших¹⁾. Працюють найбільше коло землі, а восени чимало селян підробляють і в Андрушівській цукроварні, що за 6 верстов від Нехворощі. В ярмарок їздять найчастіше до м. Червоної, рідше до м. Котельні, м. Вчера'шнього (останнє на кол. Сквирщині) та до тодішнього губерніяльного міста Житомира (за 42 верстви).

Власної економії містечко не мало і по революції користується землею Гальчи'нської економії (с. Гальчи'н мало не безпосередньо прилягає до Нехворощі).

Мова селян-католиків дечим відрізняється від мови православних селян (м'якша вимова сполучень ги, ки, хи, іноді шепелявість с'—ш': ш'н'і-дати; також люблять вони закидати „по-польську“, особливо в розмові з „панамі“, коли дядько хоче підкреслити свою приналежність до „шляхти“).

Взагалі ж мову (буденну) обох груп треба вважати за однакову.

Проте, підкреслюю, мої записи стосуються виключно до мови селян православного обряду.

Вивчав я місцеву говірку спершу в родини Везезумських, а потім робив додатки, прислухаючись до мови інших селян.

Везезумські обоє родом із Нехворощі.

Господиня, Оксана Мусі'ївна, ввесь свій вік прожила в містечку. Вона неписьменна, але вельми розумна жінка, і її я обрав за головний об'єкт своїх спостережень. Тільки завдяки їй та всіх Везезумських співчуттю

¹⁾ За переписом 1927 року в Нехворощі було: господарств — 774, людности — 3457 душ, а з них українців—3212, поляків—195, євреїв—29, німців—8, болгарів—6, росіян—3, інших—4.

та допомогі зміг я за відносно малий і дуже несприятливий для такої роботи час (літо—осінь 1920 року) зібрати потрібні матеріяли.

Отже вважаю за свій обов'язок висловити тут їм свою найщирішу подяку.

Методи збирання матеріялу я дотримувавсь загалом тієї ж, що й під час дослідження говірки с. Блиставиці (див. „Діалект. збірник“, кн. I, 1928 р.).

Нехворощ, як сказано, знаходиться в південно-східній частині Волинської губ. — мало не на межі між Житомир. повітом (Волин. губ.) і Сквирським (Київської губ.).

Цим насамперед ніби визначається й місце говірки с. Нехворощі в загальній класифікації українських говорів: вона належить до тих говорів, що за Ів. Зілинським творять „посереднє звено“ поміж його східною і західною підгрупами.

В. М. Ганцов відносить ці говори до старожитних південно-західних, а К. Михальчук об'єднував їх у „волинсько-українське різноріччя“. Всі три автори власне не суперечать один одному, і це дає нам змогу на підставі їхніх даних сподіватися такої характеристики Нехвороської говірки (в дальшому перелікові я об'єдную Михайльчукові ціхи, спільні для Волинсько-українського і Поберезько-подільського різноріч, ціхи його Волинсько-укр. різноріччя і ціхи згаданої допіру південно-західної групи В. Ганцова):

- 1) о, е в нових закритих складах = і незалежно від наголосу;
- 2) ъ = і; 3) е = а;
- 4) і з о не м'якшить попередніх приголосних д, т, л, н...
- 5) теж у назовн. відм. мн. прикметників тверд. відміни;
- 6) обнижена артикуляція і (=и) під наголосом—зміна в напрямку до е;
- 7) вимова ненаг. е як и або близько до и;
- 8) вимова ненаг. о як у (західня Волинь);
- 9) а в іменниках ніяк. р. на — іје: з'їл'а;
- 10) л тверде (не л);
- 11) р тверде, крім сполучень із і;
- 12) је = жі в ненаг. складах: знаїш;
- 13) скорочення подвоєних м'яких приголосних: жит'а';
- 14) рефлексія сполучень ръ, рь у деяких випадках як ер, ир: ки^ер-ни'ца, ки^ервавиј;
- 15) частіші евфонічні н і л;
- 16) дійменник — ти;
- 17) назовний відм. мн. прикм. — і;
- 18) утрата дзвінких приг. в кінці слова і перед глухими;
- 19) кі, гі, хі, ке, ге, хе з середньо-піднебінними г, к, х.
- 20) ж, ч, ш, крім сполучень з і (що походить з о, е і ъ), ніколи не м'якшаться.
- 21) д = дж: ходжу;

- 22) *т'* після *с' = ц'*: *с'ц'іна'*;
 23) діеприкетники на *-аниї*: *зр'обл'аниї*;
 24) *та, там, та (там, німа, да, дам, до)*;
~~25) с'ватиї~~;
 26) наголос: *хо'джу* (або *хо'д'у*), *ка'жу*, *про'шу*, *несе'мо*, *не'сти*, *не'сла*, *бу'ла*;
 27) *-скиї*, *-цкиї* в прикетниках;
 28) *-ови* в дав. і місц. відм. одн. іменників чол. роду і поширення його на іменники ніяк. роду;
 29) *-и* в дав. — місц. відм. одн. іменників жін. роду м'якої відміни і в місц. відм. одн. імен. чол. і ніяк. р. м'якої відміни: на *земли'*;
 30) *-иї* в род. відм. мн. *л'удиї*;
 31) вплив твердої відміни іменників на м'яку і на основи ніяк. роду на приголосний: *ков'о'ви*, *душо'ју*, *тел'а'т'ом*;
 32) уживання коротких форм займенників особових: *мн'а*, *т'а*, *му*;
 33) форми: *је'го*, *се'го*, *до не'го*;
 34) показувальні займен.: *тамтот*, *тамта...* *сеї*, *сес'а...*
 35) числівники: *једен* або *јіде'н*, *штири*;
 36) майбутній час дієслів недокон. не має форм на *-му*;
 37) минулий час з *-ем*, *-ес'*, *с'мо*, *с'те*;
 38) передминулий час за допомогою цих же форм мин. ч.;
 39) вживання займен. *с'а* окремо від дієслів;
 40) часте вживання двоїни;
 41) тверде *т* в дієслівних формах (3 ос. одн. і мн. 2 ос. мн. вол. сп.);
 42) іноді стягнення-*її* в закінч. дав. і місц. відм. одн. прикм. і займен. жін. роду: *даї* ті *ж'ї'н'ц'ї*;
 43) місцями виключно тверда відміна прикетників;
 44) поширення звуку *ф* навіть замість *хв* (не скрізь);
 45) зміна закінч. орудн. відм. жін. р. *оју(еју)* на *оу(еу)*;
 46) форми 3 ос. одн. без *т* в ненагол. закінч.: *ходе*, *просе*;
 47) нар. *-иско*: *хлопчиско*;
 48) *жију* зам. *живу*;
 49) *л'л'ати* зам. *лити*;
 50) *б'ґгаје* зам. півд.-східн. *біга*.

Порівнявши ці риси з дійсною вимовою селян с. Нехворощі, ми переконуємося, що не всі вони характеристичні для нехвороської говірки.

Можемо констатувати такі розходження:

1) під наголосом *и* не має тенденції змінюватися на *е*; це помічається тільки в ненаголошених складах: *гена'че*, *гел'л'а'*, *попревика'ли* *хеба'* (п. 6).

2) Ненаголошене *о* тільки в позиціях перед складом із *у* наближається до цього звуку: *дужду'с'*, *пошурува'ў*, *нагудува'ў*, *ў* *л'ух'у*, *но'чују*; окремі випадки, як *от*, *гудо'ваниї*, де *у* з'являється незалежно від дальшого складу, мабуть можна пояснити аналогією: *гудувати*, а через те й *гудо'*

ваниї. Про *у* в словах *ја'блуко*, *буда'к*, *па'рубок*, а також у наростку *-ува* нема чого спинятися, бо воно тут буває і в говорах, що абсолютно не мають тенденції вимовляти ненаголошене *о* як *у* (п. 8);

3) в іменниках ніякого роду, хоч нормально чуємо в закінченні *а*, проте залишається *е* в слові *обісце'* (п. 9);

4) подвоєні м'які приголосні може тільки почасті наближаються до коротких звуків; у всякому разі вважати їх за цілком короткі не можна: ближча до вимови буде форма *зіл'л'а*, аніж *зіл'я* (п. 13);

5) сполучення *ръ*, *рь* ніколи не дають *ер*, *ир* (п. 14).

6) евфонічного *н* уживають частіше, ніж у східних говорах (*мн'асо*, *мн'ахшати*, *камн'ани'ці*, *соло'мн'аниї*), але цього ніяк не можна сказати про *л*: кажуть, як і в літер. мові, тільки — *здоров'я*, *безголов'я*, *дерев'яниї*, *жа'б'ячїї* (п. 15);

7) дзвінки здебільшого зберігають голос у кінці слів і перед глухими: а) *голубка*, *дуб*, *греб'ти*, але й *пооп'ага'ли*, *групшиї* (*п* тут не чистий звук, але ближчий до чистого *п*, ніж до чистого *б*); б) *с'ад'*, *соло'дкиї*, але й *от те'бе*, *піт тої бе'ріг*, *піт пр'іпіком* (теж *т* — звук нечистий); в) *л'із'*, *ве'зти*, *ни'з'киї*, *бер'ізка*, але *рошчеса'ти*, *рожжув'ти*, г) *Бог*, *за'страг'*, *поб'іг*, але *б'іхти*, *л'ах'ти*, *стрих'ти*, *ле'хкиї*, *мн'а'хкиї*, *н'іх'та*; г) *вуж*, *про'даж*, *д'іжка*, *ло'жка*, але *ни'шшиї*, *гу'ш'шиї* (в останньому слові *ж* не цілком загубило свій голос) (п. 18);

8) *г* перед *и*, *е* не м'якшиться; *х* у цих позиціях зрідка буває півпалаталізоване: *ти'х'иї*; частіше це трапляється з *к*: *ле'х'киї*, *мале'н'к'е*, *тихен'к'е*, *к'іл'ім*; зрідка, здається, можна почути й мало не зовсім палаталізоване *к*: *та'мен'к'і*; іншим ці звуки не різняться від звичайних центрально-українських *г*, *к*, *х* (19);

9) наголос іноді падає на ті ж склади, що і в південно-східних говорах: *ходжу'*, *кажу'*, *л'убл'у'*, *була'*, *будем*, але *несе'мо*, *не'сти*, *не'сла*, *іде'мо*, *іде'те*, *г'іркиї*, *гу'з'киї*, *то'устиї*, *то'го*, *то'му*, *ц'о'го*, *ц'о'му*, *мо'го*, *мо'му*, *гл'ібо'ко*, *ро'бл'у*, *но'шу*, *збуджу*, *зло'ул'у*, *нава'ру*, *приходжу*, *ска'жу* (в останніх дієсловах мабуть під впливом приростка наголос пересувається на один склад ближче до початку слова: *ходжу'* — *приходжу'*, *кажу'* — *ска'жу*, *вару'* — *нава'ру*; подібне пересування бачимо і в таких, теж характерних для заходу, випадках: *закі'пати*, *підро'стати*, *прип'ікати*, *вигар'ати*, *обго'ртати*, *переве'ртати*, *наро'стати*, *позаро'стати*, *повитра'сати*, *поприме'рзати* (п. 26);

10) *-скиї*, *-цкиї* у прикметниках з м'якими *с'*, *ц'* (п. 27);

11) іменники чол. р. в дав. і місц. відм. мають закінчення *-ови*, *-єви* (а не *ови*); це закінчення тільки дуже рідко поширюється на імен. ніяк. роду: *не'бови* (дав. в.) (п. 28).

12) в дав.-місц. відм. одн. іменників жін. р. м'якої відміни, а також у місц. відм. одн. імен. чол. і ніяк. р. ніколи не буває закінчення = *и* (29).

13) в род. відм. мн. завжди *єї*, а не *иї*: *л'уде'ї*, *д'іте'ї* (30);

14) вплив твердої відміни іменників на м'яку тільки в таких випадках позначився: а) після *p, j*: з'в'іров'і, косаров'і, злод'іюв'і, гол'іюв'і, Колод'іюв'і, пери'юв'і, злод'іюм, гол'іюм, косаро'м але ма'тере'ю; б) після *ж, ч, ш*: н'ічо'ю (но'чо'ю і но'чу'ю), ми'шо'ю, мо'чо'ю, межо'ю, гиржо'ю, гону'чо'ю, але під наголосом частіше з *e*: женце'в'і, душе'ю, харче'ю, тоуче'ю, ноже'м, дошче'м, плече'м, жоуче'ю; в) зовсім рідко після інших приголосних: куп'іл'ом, джм'іл'ом, маз'о'ю, го'ст'ом (але поруч і го'стим); зовсім не помічено такого впливу на іменники ніяк. р. (п. 31).

15) не чути коротких форм особових займенників (п. 32);

16) нема форм — його, се'го, до не'го, се'ми'ю, але вче'ра (поруч із учо'ра) (п. 33).

17) теж нема показув. займенників тамтот... се'а... (п. 34);

18) теж форм минулого і передминутого часу з -ем, ес', с'мо (пп. 37, 88);

19) займенника с'а завсіди вживають укупі з дієсловами (п. 39);

20) тверде *m* чути тільки в 2 ос. мн. вольового спос.: бер'іт! кос'іт! (п. 41).

21) зберігається м'яка відміна прикметників (п. 44);

22) звук *φ* хоч і не зовсім чужий Нехвороській говірці, але й не дуже поширений і зберігається тільки в окремих словах. Федора, Фе'дір (і Хвед'ко), Трифо'н (і Трихво'н), Ф'іл'о, Ф'іл'ко', Фома' (і Хтома'), фа'рба, Федо'с'ка (і Тодо'с'ка), форма (п. 44);

23) ніколи закінч. орудн. відм. імен. ж. р. о'ю(е'ю) не змінюється на о'у(е'у) (п. 45).

24) форми 3 ос. одн. дієслів групи *и/а* з *m'*: він хо'дит', про'сит' (п. 46);

25) наростка — ис'ко часто вживають, але з м'яким с': снопи'с'ко, хлопчи'с'ко (п. 47).

Отже найбільше розходжень бачимо в морфології. Це примушує нас визнати говірку с. Нехворощі в основному щодо фонетики за південно-західню старожитну (класифікація В. М. Ганцова), але з деяким впливом, особливо на морфологію, північних говорів.

Останнє стає цілком зрозумілим, коли ми згадаємо, що за якихнебудь 30 верстов на північ і північний схід від с. Нехворощі починається смуга перехідних говорів на північній основі, тобто, навіть із північною фонетикою.

Значить наша говірка є почасти перехідна від південно-західніх до північних (поліських), при чому до неї цілком стосуються слова В. Ганцова („Діалектол. класиф. укр. говорів“, стор. 55) про „поєднання північних і південно-західніх рис з перевагою південної фонетики і північної морфології“. Тільки тут і в фонетиці, і в морфології більше елементів південно-західніх, ніж те маємо далі на південний схід, де за В. Ганцовим створився центральний український діалект (південна Київщина). Причини ясні: південна Київщина нещодавно колонізована спільно від представників обох головних груп укр. говорів (північної

і південно-західної), півд.-східня ж Волинь заселена з давніх-давен представниками південно-західної групи говорів і могла тільки через близькість (з усіма її наслідками: іміграцією на південь тощо) полішуків зазнати на собі їхнього впливу на місцеві говори.

Цей висновок легко підсилити ще й такими фактами: 1) в Нехворощі не м'якшать приголосних д, т, л, н, з, с перед і з о, 2) вживають прийменника і приростка *од*; 3) звичайні тут і форми прикметників твердої відміни з м'якими закінченнями в множині: жоутих, жоутім (докладніше за це див. далі 115 стор).

Все це риси, що В. Ганцов вважає їх за найхарактеристичніші для перехідних говорів на південній основі (див. „Діалект. клас.“ 55 стор.).

Закінчуючи цю коротеньку характеристику Нехвороської говірки, я хочу ще спинитися на деяких цікавих, на мою думку, мовних з'явищах, що їх пощастило мені завважити не тільки в Нехворощі, але також і в іншому недалекому селі.

Учителюючи взимку 1920—21 року в селі Лебединцях (за 10 верстов на схід від с. Нехворощі), я спробував за допомогою експерименту вивчити мову своїх малописьменних учнів другої групи (вони тоді ще не знали жадного правописного правила, а писали так, як чули). Для того я казав їм відповідне слово в назовному відмінку однини, потім вимагав від одного з них вимовити його в іншому, потрібному мені, відмінку, а тоді пропонував записати його. Напр., коли мені треба було дізнатися за вимову род. від. мн. від слова добрий, то я, проказавши його, питався: а коли багато таких людей, то як би ви сказали? Багато... Викликаний учень легко закінчував — добріх людей. Так у вісьмох своїх місцевих (походженням) учнів (віком 8—9 років) я здобув, як мені здається, досить цікаві дані. Ось вони:

I. Приголосні ж, ч, ш твердо: 1) в род. відм. одн. іменників жін. р.: *годе'жи, ка'ши, па'шчи, но'чи, до межі'*; 2) в назовн. відм. мн. тільки в тих випадках, коли наголос не падає на закінчення: *усі но'чи, гро'ши, жи'ши, ме'жи, о'чи, во'ши, але й ро'дичі*; 3) в середині слів, як у літерат. мові: *широ'кі*; 4) в наз. відм. прикм. чол. р.: *с'віжі, чужі'*.

II. М'які вони бувають: 1) в дав. відм. одн. імен. жін. роду: *ка'ш'і*; 2) в місц. відм. одн.: *в ка'ш'і, у гу'шч'і, в па'цч'і, на кеж'і*; 3) під наголосом у наз. відм. мн.: *товариш'і, дошч'і, ткач'і, кля'уч'і, нож'і, пришч'і*; 4) в наз. відм. мн. всіх прикметників незалежно від наголосу: *с'в'іж'і, во'уч'і, кра'шч'і, чуж'і*; 5) в дав. і місц. відм. прикм. жін. р.: *наш'і хат'і, у на'ш'і хат'і*; 6) в інших випадках, де і в літер. мові, маємо і: а) в род. відм. мн. імен. чол. роду: *ножі'у, ро'дич'і'у*; б) у вольов. способі: *зачеш'іт, слеч'іт, допомож'іт, пиш'іт*; в) в середині слів: *шч'і'лко, ж'інка, ж'інки', ж'ін'ок, вech'і'ра'і'я*.

III. Прикметники твердої відміни в род. і місц. відм. множ. збігаються з відповідними формами прикметників м'якої відміни: с'в'і'ж'і'х, во'у'ч'і'х, чуж'і'х, на'ш'і'х, до'бр'і'х, жо'у'т'і'х, нов'і'х, сух'і'х, так'і'х; здається, таке ж з'явище постерігаємо і в дав. відм. мн., хоч школярські записи дають тут неясну картину: чуж'і'м, нов'і'м, але сухим, зеленим, жовтим, (може бути, що в двох останніх прикладах літерою *и* передано звук *і*, що не м'якшить попереднього приголосного, як то безперечно *е* в формах тіх, тім, тощо); але в орудн. відм. мн. всіх прикметників твердої відміни в закінченні відзначено тільки *и*: во'у'ч'и'ми, нов'и'ми, сух'и'ми, кра'ш'ч'и'ми, чу'ж'и'ми, зеленими, добрими.

Усі ці висновки з школярських записів стверджують мої безпосередні спостереження над говіркою с. Нехворощі, хоч мушу признатися, що на превеликий жаль я свого часу мало звернув уваги на це цікаве з'явище, і через те не маю змоги ілюструвати його багатьма прикладами. Зате цілком ясну й певну картину дають мої записи з Нехворощі щодо замінних прикметників (займенників): тут послідовно маємо *і* в усіх відмінках множини, крім орудного. Отже кажуть: на'ш'і'х, на'ш'і'м, ц'і'х, ц'і'м, ус'і'х, ус'і'м, тіх, тім (після *т* чути *і*, що не м'якшить попереднього приголосного), але з на'ш'и'ми, ц'и'ми, ус'и'ми, ти'ми. Форми орудного відм., що наче порушують послідовність цього з'явища, збереглися мабуть під впливом *и* наприкінці їхнього закінчення. Таку догадку стверджує рівнобіжна форма орудн. відм. займенника — з ус'і'м а', де наприкінці (після *м*) нема *и*, а через те й після *с*, як в інших відмінках, з'явилося *і*.

Появу форм множини твердої відміни подібних до форм м'якої, на мою думку, не цілком повно пояснив В. М. Ганцов у своїй відомій праці „Діалектологічна класифікація укр. говорів“ (стор. 30—31). Він гадає, що „привід цим формам дали говори північні, асимільовані південному наріччю“ (підкресл. моє П. Г.), при чому від північних залишивсь, коли можна так висловитися, принцип — послідовно вживати в множині для всіх відмінків у закінченнях однакових голосних; під впливом же південних, де в назовн. відм. прикметників завжди чути *і*, цей останній звук перейшов в закінчення всіх інших відмінків множини: чуж'і а через те й чуж'і'х, чуж'і'м, чуж'і'ми.

Мені здається, що для Нехворощі появу цих форм ясніше можна було б пояснити так: принцип — послідовно вживати однакового звуку в усіх відмінках множини прикметників твердої відміни занесли північні говори, тобто, в такому напрямку вони вплинули на суміжні південні. Інакше кажучи, під впливом північних говорів деякі південні вирівняли в множині прикм. свої закінчення, орієнтуючись, дозволю собі так висловитися, на закінчення свого назовного відмінку.

Якби ж ми прийняли для Нехворощі протилежну думку про вплив південних говорів (у цім випадку) на північні, то нам довелося б визнати

Нехвороську говірку за перехідну від північних до південних на північній основі, чому суперечить вся звукова система її.

Значить треба припустити, що такі з'явища можливі взагалі в усіх тих випадках, коли перехрещуються північні і південні говори, незалежно від того, які саме лежать в основі.

Як згадано на початку цього „Вступу“, всі матеріали щодо говірки с. Нехворощі я зібрав і обробив ще 1920 р. і тоді ж, чи пак 1921 р., передав їх до „Комісії для складання словника живої укр. мови“ УАН, де вони й пролежали до цього часу, чекаючи на сприятливіші для друкуванця обставини. Тепер, за згодою високоповажаного В. М. Ганцова, я їх переробив, на скільки дозволила це техніка тодішніх моїх записів, і в такому новому вигляді передаю їх до друку „Діалектолог. Комісії“.

Транскрипції і на цей раз я додержуюся якнайпростішої: 1) на означення м'якості приголосних вживаю скрізь знаку ' за приголосною ж; 2) йотовані я, е, ю, ї = ја, је, ју јі, 3) нескладове у = у̇, 4) наголос відзначаю знаком ^ над відповідною голосною, 5) на означення напівдовгого приголосного вживаю знаку ˘ : нас'і́н'на.

Значіння інших знаків не потребує пояснень.

3/III 29 р.

ФОНЕТИКА.

Голосні звуки.

Звук *a* зберігається, але замість його чути *u* (власне наголошене *e*, що акустично = *u*) в словах: Дим'на, Тиг'на.

Звук *i* буває двох відтінків: а) переднього ряду високого піднесення закритий, що м'якшить попередній приголосний, і б) відкритіший, що не м'якшить його.

Цей звук чуємо в таких випадках: радос'ці, смерт'і, без в'с'і, до спов'ід'і, з доброї стал'і, багато сол'і, нема мас'ці, тоуч'і (все род. відм. одн.), по знакомос'ці, бол'ат' груд'і, гус'і, на оброт'і, але до го'сени, те'ї но'чи;

л'іжка, пух'ір, ц'іх, ц'ім (але ц'іми), тод'і, тих'іши; комар'і, шчур'і, па'зур'і; ц'вісти', с'м'іятис'а, мус'іти, але дити'на, сед'іти, збира'ти, розде'рати, повибера'ти (ненаголошене *u* часто вимовляють близько до *e*), умира'ти, поуби'рані, обди'рати; гул'іж, нема гул'іжа, си'н'іж, -н'іх, -н'ім, -н'іми, л'ітн'іж, -н'іх, -н'ім, -н'іми, п'ізн'іж, надв'ірн'іж, зашку'рн'іж (про воду), мизи'н'іж, р'ідн'іж, тре'т'іж, веч'ірн'іж, житн'іж; нема пух'іра', пра'д'іво, н'іко'ли, н'іхто', н'іко'го, н'іжа'к, спра'вд'і, до'с'і, си'нов'і, конев'і;

заус'ід'и, хрін (р.о. хро'ну), шч'ілно, але кре'пко;

кліпати, гону'чою гоб'іртаги, зачісувати, підбр'іхувати, ст'ісувати, підвеч'іркувати; ні (і н'є), Серг'ій і Сірге'ї, гл'ібоч'ія;

літа'ти, сідло, стр'ілати, ціна', вит'ікати, утікати, догр'іба'ти, зам'іта'ти, але сем'а, сино'жат';

д'ірка, д'ірочка (але д'ура'), сок'іра; випол'іскати, вивол'ікати.

Але завжди чути *e* в словах: кре'пко, врем'а, треба, з бле'ску, ре'дка, де ре'шето, ву'селниц'а, добре (при пе'уно, сил'но).

Крім того замість звичайного *i* чути *u* в служе'нија (в церкві), нема *j* зва'нија.

В наростках прикметникових та прислівникових на означення найвищої міри прикмети вживають різних голосних:

1) *i*: бос'інен'киї, порожні'сен'ка, дурн'і'син'ко;

2) *e*: леге'син'киї, ране'син'ко, біле'син'киї, тоне'син'киї;

3) *u*: др'ібн'у'син'киї, легу'син'ко. Перелічені слова я чув тільки в таких формах.

В закінченнях назовного й знахідного відм. множ. чути *i*: чуж'і, соба'чі, ці, як'і, сух'і, соло'дк'і, до'бр'і, ози'м'і, худ'і, ті, злі, раді, білі, чо'рні, твере'зі, але раз чув форму обдирати'ї.

Звук *u* — передньо-середнього ряду високо-середнього піднесення; без наголосу акустично часто близький до *e* (середнього піднесення).

Останній, між іншим, чув у словах: гена'че, гел'ла, попревика'ли, хеба', прети'х, с кривле'ју, збера'ла, преї'хау, грубен'а, купени', випеха'је, н'ібе-то, не жіуше, іду'че, гел'ла'ка, заус'іде, зв'іте, прес'іка'уся, гедо'та, по ціх-о' крени'а'х.

Під наголосом *u* змінилося на *e* тільки в словах: посе'д', посе'діла, россе'ділас' (курка), засе'джані, гобе'дві (останнє поруч вимовляють і з *u* — гоби'дві). Іноді, а надто в сполученнях *ви*, *ми*, звук *u* піднагол. наближається, до звуку переднього ряду високого піднесення: зв'ікла, м'іти, м'іло, в'ідерлис'а (але поруч і в'ідерлас').

На початку слів цей звук вимовляють:

1) як *u*(*e*) з придиховим *г*: гиржа', Гил'ко', гена'че (в останнім слові ненаг. *u* = *e*);

2) як *ji*: жіх, жім, жіва'н; 3) як *i*: і (сполучник), 4) як *ja*: Јари'на (ймення).

У середині слів *-ji* (після голосних): можі'х, можі'м, можими, твожих і т. д. видоїти.

В чужих словах уживають раз *u*, раз *i*: марика'нка (американський сорт картоплі), Три'хвон, Хи'ма, Риго'р, Васи'л', Кири'л, Михто'д', Ни'к'ін, Гаури'л, Пили'п, Миха'лко, Макси'м, Клим, Си'дор, Некихо'р, Мики'та, Хоти'на, Дзигмант, макази'н, але Гандр'іјан, Л'ід'ка, Ні'нка, Ф'і'ло, оксам'іто'вий, мано'р'іја, соста'нці'ја (стан = рос. состояние), коупа'н'іја (=компанія).

Звук *e* — переднього ряду середнього піднесення: дове'сти, тебе', заме'сти, плеч'і, вече'рати, ле'хко. Після *p*, *л*, *н*, *д*, *т*, *с*, з і *ц* здебільшого

зберігається жеребець. до́бре, перено́сити, мо́ре, варе́ннї, твере́знї, бе-ре́за, по́ле, по́дем, з гу́злем (= вузлом), с креу́ле'ю, земе́'ю, ковале́'ві, кове́'м, я́чме'нем, човен, де́нцє', ме́д, се́стер, гусе́'ї, з обро́те'ю, с хїдвє́'ю, весе́'лнї, се́рцем, же́нцє'ві, в'їу́цє'ю, муки́цє'ю, але косаро́'ві, косаро́'м, пухі́ро'ве са́ло, ло́н, ло́ну, (лі́д) ло́ду, с ку́п'ілом, сл'ози, бу́те'л'очка, сл'ота, джм'і́лом, син'ому, -во́го, опе́'нок, до́гот', тре́'того, -то́му, мазо́'ю, вс'о́го, вс'о́му, с'о́миї, с'о́годн'а, до ц'о́го, ц'о́му.

Після ж, ч, ш чути е: ноже́'м, ожени́'ти, же́нці', же́ну', мо́же, же́рти, ўже, четве́'р, чепі́'га, че́са'ти, чека́'ти, гоче́'ї, плече́', -че́м, пуче́'чок, пе-чє́'ний, че́рствїї, харче́'ю, жоўче́'ю, шестєро, шерс'ц', шчен'у́к (= цу́цєня), дошче́'м, шчебєта́'ти, кра́'шче, шче, хрєшче́'ниц'а, але межо́'ю, ба́гато си-рої́'жок, з гиржо́'ю, жо́лу'д'д'а, жо́ути́'ї, дручо́'к, з гону́'чою, пуче́'чок, ўчо́'ра (поруч і ўче́'ра), з мо́'чою, но́'чују (тут ненагол. о = у), пчола́', чо́'біт. чоло́'вік, чорт, кусо́'чок, шо́'стиї, шо́'ук, ішо́'у, пшоно́', -н'аний, на́'шого, -шому, ка́'шоју, шчоти́'на.

М'які приголосні перед е чути тільки в наз.-знах. відм. прикметників ніякого р. м'якої відміни: син'е, тре́'є.

Після j під наголосом е не змінюється: мо́'є, тво́'є, сво́'є, ја́'є'ц', а́'є'чко.

Ненаголошене е акустично часто буває близьке до и: хо́'чите, до-ста́'ните, легу́'син'ко, дурн'і́'син'ко, бі́'ле'син'кії, плиска́'тин'ке, др'і́'бн'у'-син'кії). Стапа́'н, вис'і́'л'л'а, ни да́'леко, липу́'х (= лопух), тили́'ца, ни сло́'да'г', конин'ата зма́'личку, уве́'чир'ї, нixá'ї, ви сопе́'ти, пикти́', ни бу́'ду, на чирин'ї, ма́'їстир, гу́'зил' (= вузол), ја́' диру́', ригот'а́'т', ранє́'син'ко, ли́'да'шчо.

На початку слів і після голосних ненаголошене je = 1) jі: Jiу́'ту'х, jі'цє'н, по́'їдинитис'а, Jiу́'доким, jі'коном, jі'жа'к, р'і́'мн'а'їїца, оджа́'зуїї'ца, ама́'їїмо, с Ки́'їва, чу́'їїте, за́'їїц, (з загально-укр. за́'їїц); під наголосом у цих випадках чути je: прода́'є'те; 2) ja: Ја́'удо'ха; 3) ју: Ју́'га'нка (під наголосом jo: Јо́'уган), јуму́' (і јому) во́'јува́'ти, Ју́'хи'м; 4) jo: злоді́'юві, Ма́'ковє'јом, гол'ї́'юм; також під наголосом: у жо́'го, Јо́'уган, Колоді́'ю'ва'чка, с Колоді́'ю'м (прізвисько), соба́'ка Пал'ї́'ю'вого Куз'ми, у пери́'ю'ві.

Замість е чути а: 1) часни́'к, ра́'м'ї'н', драби́'на, шчабе́'л'; 2) в дієпри-кметниках і дієприсл.: ви́'дојана, зро́'б'л'ано, роспи́'н'ана, очин'ана, заго́'р-ц'аниї, привє́'з'аниї, заскоро́'джана, пол'ї́'чані, ўро́'шчанє; 3) в закінч. ре-чєннєкв ніяк. р. в наз. та орудн. відм.: а) під наг. жа́'т'а, полот'а́', -ам, в'ї́'р'я, ја́'м, але як виняток, обі́'сцє', -обі́'сцєм; б) без наголосу: жо́лу'д'д'а, -ам, кам'ї́'н'а, вес'ї́'л'л'а, з'ї́'л'л'а, бади́'л'л'я, -ам, шчас'ц'а, ли́'с'ц'а, -ам, п'ї́'р'я, водо́'в'ї'р'я, здо́'ро'в'ї'а, -јам.

У чути замість е: зузу́'л'а, чухра́'ти, ка́'чур, ночу́'ю (з но́'че'ю через но́'чо'ю) ди́'ува́'ти, царува́'ти.

Старе *e* в нових закритих складах звичайно змінюється на *i*: 1) п'іч, ле'б'ід', ячм'ін', хм'іл', ко'мір, жм'ін'ка, вис'іл'л'а, го'с'ін', кам'ін'на, ма-с'цін'на, с'ім, шіс'ці, гл'ібоч'ін', але ми з л'уд'ми, Маршевс'кий (прізвище); 2) злоді'їю, на си'ні (місц. відм. одн. ж. р.), хло'пцію, по'п'іл, ви'віз, бе'р'іг, жінки', веч'ір, наш'і ма'тері (дав. відм. одн.), шчітки', на твої' (місц. відм. одн. ж. р.), л'іг, згр'іб, гоз'ір, сл'із, л'ід, кол'іс, с'іл, на ці' (місц. відм. одн. ж. р.), ут'ік, дн'ію косар'ію, ж'інка, нож'ію пч'іл, дошчі'ю, потрі'бно, але перст'ин', за'дирка.. Іноді така зміна буває у відкритих складах:

а) з аналогії: ле'б'ід'а, джм'іл'а, джм'іл'ом, ко'міром, ус'і ком'ір'і, ка-м'інец', ка'мін'а, зажм'інити (жавши руку), але ячм'ін' -е'ну, хм'іл' -е'лу;

б) у наворотних дієслів у корені: л'іта'ти, вит'іка'ти, догр'ібати, стр'і-л'а'ти, ут'іка'ти, зам'іта'ти; зач'ісувати, підбр'іхувати, ст'ісувати, гоб'ір-тати, підвеч'іркувати.

в) іноді у прикметників на означення найвищої міри прикмети: бос'і-нен'киј, порожні'сен'ка, дурні'син'ко (див. 117 стор.).

Але зостається *e* в закритих складах: а) тихе'н'киј, дес', цеге'л'на, учител', гноби'тел'; б) ве'сти, ве'зти, пекти', ке'пс'ко, не'сти, земл'а; в) без, весна' (але нав'іс'ні'), мед, ку'ре'ј, шче'знути, тощо.

У наступних словах *o*: 1) окро'ме, лоскота'ти' бу'бон, човен, але денце'; цеге'л'на, гніздечко, леген'киј, те, до'бре, ти'хе, те'ї, те'ју, ме'ї, ме'ју, тве'ї, тве'ју, све'ї, све'ју, гу'зил' (ненаг. *e* = *и*);

о'зде, тобі', соб'і, лобода', по'п'іл, поли'н, сок'іра, вого'н', в'іко'нце, Михто'д, в'іхот', горобе'ц', але липух (*и* з ненаг. *e*); в прислівниках: ја'сно, пе'уно, шчі'лко, але до'бре; в прикметниках: до'брого, -ому, -ої, -оју.

Звук *o* — ляблялізований заднього ряду середнього піднесення, що проте в ненаголошених складах часто буває вужчого відтінку, а іноді навіть переходить в *у*. Останнє завважено в таких випадках:

а) ја'блуко, буд'а'к, па'рубок, жалкува'ти, напува'ти, купувати; б) пе-ред *у* в дальшому складі: дужду'с', в л'уху', пусуну'ю, нучу'јут', гулу'-бон'ко, но'чују (= нічю), пошурува'ю, нагудува'ю; в) уд'агну'ти, гудо'ваниј (мабуть підо впливом гудува'ти), але й голубка, тобі', гобід, гора'ги, вона'...

Під наголосом зам: *o* буває у тільки в слові шку'ра. Крім того за-мість *o* вимовляють: 1) *a*: помагати, заган'ати, доган'ати; кача'н, кажа'н, шкаралу'па, хаз'а'їн, бага'то, гараче', сачави'ца, кара'лі, підга'рл'а (зам. підгорл'а), загалом, але лома'ти, вироста'ти, моча'ти, хол'а'ва, гонча'р; 2) *e*: туде'ју, куде'ју, с'уде'ју і ц'уде'ју (поруч і форми: тудо'ју, кудо'ју, с'удо'ју, ц'удо'ју), мабуть підо впливом форм: ме'ју, тве'ју, све'ју, те'ју, це'ју; 3) *i* (в нов. закр. складах, а іноді з аналогії і в одкритих): а) на початку слів: в'ін, в'іс', в'іл'ха, в'іу'ца', в'ікно', в'іуса', с'ім, в'ік (вага), ґ в'ічи не бачила (іноді); б) в середині слів, при чому приголосні *л, н, д, т* і, коли не помиляюся, *з, с*, що стоять перед цим *i*, не м'якшаться: багато волі'ю, ніс, годі'їл'а, стіл, багато возі'ю, сік, Виг'і'їс'киј, Недашк'і'їс'киј, Соколі'їс'кий (прізвища), об'ісце' (= обійстя), біл'ш, чо'біт, в'іл, бага'то

підв'ід, дзв'ін, к'ін', тхір, яліўнік, пліт, бага'то д'ідіў, ліж, на'нічниј, Све'к'ір, Ни'к'ін, смо'р'ід (р.о. смо'роду), зіжти', бух'їнци', бух'їнец', вор'їнки' (здрібн. від воро'ни), кін'ця, к'іне'ц', в'іс'мо'х, в'іс'мо'м, в'іс'ім, м'істо'к, к'іло'к, ні'гот', об'ібра'ти, підпр'ім! ла'стіўка, нема ластіво'к, ла'стівочка, голі'вочка; 4) и; тільки в слові рил'а' (при г'іркиј).

Зостається *о* в слові тро'шки (а також, звісно, в словах: го'стриј, мо'сти'ти, до'бриј тощо).

Прийменник і приросток *од* не змінюються на *від*: од ме'не, од лежн'ї', оджаза'ти, одмоло'жувати, оддал'їк, ми одра'зу... одда'м, одне'сти, одігна'ти, одколи', але раз чув відколи'.

Звук *о* чути зам. інших звуків: 1) Голє'на, Гордан', Охре'м, Оме'л'ко, Оста'п; 2) Голє'кса, Окса'на, комо'ра, оксам'їт, о'лта'р; 3) кропи'ва, зора'.

Звук *у*. Замість його чути: 1) *ју*: ју'шка, ју'треня, паз'у'р; 2) *о*: ос'міх-ну'тис'а, го'дуд, бора'к, обру'сок; 3) *ў*: не угада'ти, ја ўже не буду моу'ча'ти, уро'ка ўчила, ја не ўм'їј, як це ви ўзна'ли, дві проте' укуси'ло, не ўмре, цїліј ден' ў робо'ті (між приголосними ў чути дуже рідко), але под'а'куваў та ј уже'; 4) *і*: гл'їбо'киј, гл'їбшиј, гојіро'к (через форму огірок), т'ут'їн (з т'ут'ун). Однак залишається *у* в словах: мајбу'т', за'муж, по'рубок, ху'ру. Зам. шкатул'га'је кажуть штикул'га'је.

Сполучення голосних з приголосними *л і р*.

Повноголос: сере'дн'їј, перед, серед, через, соло'дкиј, долон'а, моро'ч'ити, корол', череда', го'лос, доро'га, воро'на, бере'зка, але й мрака, по'да'ти глас, фра'бриј (і хра'бриј).

Часто в закритих складах другі *о* та *е* в групах *-оро*, *-оло*, *-оре* — змінюються на *і*: багато дор'їг, кор'ї'ў, стор'їн, вор'їт, бер'їг, смо'р'ід, на са'міј пер'ід, кор'ї'ўка, бор'їдка, дор'їжка, бер'їзка (= виткий бур'янець— *Convolvulus arvensis*, але бере'зка — дерево), голі'ўка, голі'вочка, че'рево, черев'я'к, джерело'. Чергування слів із повноголосом і без нього: смо'р'ід — смерд'їти, толока, — тоўкти, те'рен — терно'виј, зо'лото — дес'ат' зло'тих, запороши'ти — по'рхавка (гриб); крім того тільки: поме'рти, мре'ц', год-ли'га, заше'рхло, коўбан'а, ср'їбло, ср'їбниј.

Праслов'янські сполучення *р і л з ъ і ь* дали різні групи, що видно з таких прикладів: ненажи'рливиј, ти'рса, креўле'ју, годли'га, кри'шка, накриши'ти, гли'з'авиј, блишча'ти, блиску'чиј, драговина', брова', дро'жчі, дроў, же'рти, те'рниц'а, сл'оза', доўба'ти і длуба'ти, обле'сливиј. Старі *ѡ, ѡ* дали *оў*: по'ўниј, шоўк, стоўп, жо'ўтиј. В деяких випадках таке *ў* зникає: со'нце, мо'ва, ко'м'ір, во'хкиј, але коўдра.

Заник і поява голосних.

У всіх відмінках застається *о* в словах: лоб (ло'ба і т. д.), рот (ро'та...), л'ід (ло'ду...). Але *і* випадає в слові за'їц' у род. Ча інших відмінках: за'їца'...

Голосний *a(ja)* зникає: 1) в займеннику *са*, особливо в 1, 2 і 3 ос. одн. чол. р. дієслів минул. часу: *зди'хаўс', купа'ўс', попа'ўс', напозича'ўс', зди'баўс', морочи'ўс', перекачну'ўс', л'їнува'ўс', зажури'ўс', посвари'ўс', порва'ўс'* (в'їдка — *попа'рости'ўс', потр'їска'ўс', ожени'ўс'*); в мн. мин. часу: *упи'лис', позро'сталис' і поруч под'їлис'а, зроби'лис'а*; в 3 ос. одн. мин. ч. жін. і няк. р.: *ув'їрвало'с', але здебільшого повні форми: ўроди'лас'а, з'їрва'лас'а, прийшло'са, упо'ралас'а, зроби'ло'са*; в 1 ос. майбутнього ч. доконаних дієслів: *дужду'с' і поруч — ўзу'јус'а*; в інфін.: *п'їдїрватис' і частіше: узутис'а, напїтис'а ројїтис'а*; в 2 ос. мн. майб. часу докон. дієслів: *прохоло'дитес', гостане'тес', але й бојїте'са*; в 1 ос. одн. і мн. теп. ч. скорочених форм зовсім не чув: *бојус'а, оглада'јус'а, тїшус'а, ба'чимс'а, дра'жнимос'а*; в 2 ос. одн. нак. способу: *очипис', але й под'їнс'а*;

2) у закінченнях прикметників і займен. жін. р. однини: *б'їла, си'н'а, така', та, але іноді з ja: та'ја гли'на*.

3) у прислівниках: *зв'їцїл', звїткіл'*.

Голосний *и* зникає в закінченнях нак. способу: *посе'д', вино'с', приход' (але бери')*, *посе'д'те, посе'д'мо, вино'с'те (але берїм)*.

В інфінитиві *и* завжди зберігається: *позичити, ви'гучити, спле'сти, їзгребти'...*

Голосний *e* і склади *je, jo* зникають: 1) у займен.: *мо'го, тво'го, сво'го, мо'му, тво'му, сво'му*; 2) у 2 ос. мн. нак. спос.: *бе'р'їт, ку'п'їт, нес'їт* (з твердим *т*), але поруч і *ход'їте здоровєн'к'ї, кос'їте, їд'їте*; 3) в прислівнику *нема'* (поруч і *нема'їе*). В дієсловах *je (je)*, навпаки, завжди застаються: *б'їгаїе, читаїе, л'їтаїїте...* 4) в прислівниках: *біл'ш нїчого, г'їрш (ї г'їрше, хутк'їше)*.

Голосний *o* зникає: 1) котри'ї (частіше кото'риї); 2) іноді в 1 ос. мн. тепер. ч. дієслів недокон., майб. доконаних і наказового способу: *знаїм, рвем, їде'м, будем, ба'чимс'а, бер'їм, прос'їм, скаж'їм, п'їдїпрї'їм, але й стоїмо', їде'мо, ссу'чимо, поб'їжимо', побачимо, дра'жнимос'а, держимо', знаїмо*; 3) в слові *глі'бко* (поруч із *глі'бо'ко*).

Також зникають голосні:

a на початку слів: *Га'пка, Лїкса'ндир, Марика'нка*;

и — i: 1) на початку слів: *го'лка, Гнат, ма'ти* (дієсл.), *спо'в'їд', зв'їсно, с ха'ти, стр'їскана, гра'ти*. Крім того, як правило, *i = j* на початку слів між двома голосними й після голосного: *пї'јмо j jї'јмо, корови' јду'т, де вони' ј под'їлис'а, ја б і ўза'ўтра јшо'ў, а ја j не ба'чила, луна' јде', вона' јде', та j так; але між двома приголосними i зберігається: гет' їс са'м'їх Кам'їн'ї'ў (село Кам'їн'ї'), і голо'ден і холо'ден, кури'ў їду'че, ја б і ўза'ўтра...* 2) в середині слів: *ўп'їрнути (але досит')*; 3) на кінці слів: *„с'уд-тут“ (= с'уди-туди)*.

e або *je* зникають: 1) на початку слів: *щче*; 2) в середині слів: *хо'ште (= хочете)*.

о зникає: 1) на початку слів: горо'д, горо'дина; 3) в середині слів: хт'ат', хт'і'ла.

j зникає: 1) в сер. слів: п'іти', пі'ду', пі'де'ш, добр'ішиј, хутн'іше, якис' (=яки'јс'), але мајбу'т'; 2) на кінці слів в дав. і місц. відм. одн. прикметників і займен. жін. р.: по ці меж'і, на б'ілі гус'ці, дај худі коби'л'і, дај ті ж'і'нці.

Стягнення або заміна двох голосних однією.

1) *e* або *je* зам. *oje*: те, б'і'ле, си'н'е; ме'јі, тве'јі, све'јі, ме'ју, тве'ју, све'ју; те'јі, теју;

2) *i* зам. *ije, iji* або *ije, iji*: ті, б'і'лі, си'н'і, але раз чув з *iji*, обди'ратијі.

З'являються голосні: в середині слів: вогон', чо'вен, мол'ітоў, сестер, підошоў, піўрубел' (род. відм. — піўрубл'а).

Крім того з'являються голосні: 1) на початку слів:

а) *(z)и* або *i* (після приголосного, особливо якщо й далі йдуть два приголосні): гиржа', гиржа'ти, ішоў, із'зі'сти, ізібратис'а, в'ін вам ізіжде', в'ізме'ш іс собо'ју, квасол'а у вас ісходит', гет' із земле'ју, појі'хаў іс те'ју, не так ізроби'ла, Гандре'ј як іздер..., чату'ју, шоб јіх ізгребти', зва'лит' із ніг, кашке'т ізлетит', пар ізо шти'ри, хтос' іструјі'ў соба'ку, дес' ізло'ўл'ў; після голосного, навпаки, *i* ніколи не з'являється: ја гет' ос'л'іпла, так-о' скла'сти, ја молоти'ла с татом, два зза'ду, ми ссу'чимо, „тој, шчо' струјі'ў“...

б) *o*: оселе'дец'; зам. „ті'льки“ часто вживають прислівника *оно* і *но*: но јідне'н'ка, оно' так.

2) на кінці слів: а) *ју*: ц'у'ју, ту'ју муку' (це рідкі для Нехворощі форми); б) *je*: що це таке'је (дуже рідке).

в) *i* в дав. і місц. відм. займ. жін. р.: кеза'ў, јіјі', на јіјі'.

Приголосні звуки.

Звуки *в*, (ф), *б*, *л*, *м*, звичайно навзаємн поміняються приймають за собою приголосні *ј*, *л'*, *н'*: жа'бјачиј, ри'бјачиј, горо'бјачиј, деревја'ниј, здоро'вја, безголо'вја, де'вјат', пјат', пу'пјанки, бу'бл'ашки, ро'бл'у, див'л'ус'а, див'л'ац'а, спл'ат, гре'бл'а, земл'а, зро'бл'аниј, ста'вл'ати, семн'а, мн'а'со, мн'а'хшати, камн'ани'ці (ягоди), соло'мн'аниј, але див'і'ца, куп'і'т, л'уб'і'т.

Також у всіх інших випадках вони бувають тільки тверді: кроў голуб, степ, с'ім, заси'пте, церква, мо'рква, сте'пу, ц'вах, с'ва'то, див'иц'а, л'убит', спит', жураве'л', рубел'.

В перед приголосними й на кінці слів дорівнює нескладовому *ў*: с'іўба', тоўч, коўдра, зуўс'ім, наўкру'г, скоўза'тис'а, стоўпі', поўниј, поўби'рані, коўпа'н'іја, шоўко'вичка, наўск'і'с, не ўмре, не ўс'ен'киј, ц'і'лиј ден' ў ро-

бо'ті (рідкий випадок, коли *ў* не змінюється на *у* між приголосними), *ў* в'ичи не ба'чимс'а, дроў, упаў держаў, п'ішо' ўдо... соба'ка брехаў на до-рогу, зас'в'іти'їў.

Часом замість *в* на початку слів чути: а) *у* (здебільшого перед приголосними): уско'чиў у па'с'іку, пої'хаў у село', гет' ус'у' ви'пили, хл'іб у п'іч усаджу', ти'жден' як у вод'і', змоло'ў у млин'і', пої'хаў у порожні', ја'кос' уско'чили, ро'зрух уз'аўс'а, у постоли' узутис'а, це у во'јну було', ви'велис' гет' з ус'о'го, гет' усе'н'кого куска' переко'пујите, гет' ус'і, гет' усе' ў горо'д'і з гиржо'ју, јім ус'і не ра'ді, але не ўсе'н'киј, јіјі' ўсилували, вони' ўве'чирі, не ўзу'їус'а, ўдова', ўдовец', вјун; б) *о*: гону'ка. Крім того зам. *в* чути:

1) *л* в слові слобо'да; 2) *г*: горобец', го'здух (тут очевидячки відбувся такий процес: спочатку зникло *в*, а потім з'явилося придихове *г*: воздух = оздух = гоздух), ўд'ага'ти, але в'ізм'у'; 3) *х*: поз'іха'ти; 4) *ж*: мандру-ва'ти, рімн'а'їц'а.

ф зам. *в* не вживають.

Навпаки, звук *ф* часто заміняється на інші приголосні: 1) на *п*: кар-то'пл'а, пл'ашка, Пили'п, Йо'сип, Ст'іпа'н, Оста'п, Прок'іп', Га'пка; 2) на *хв*: хварту'х, ша'хва, хв'іртка, Трихво'н, Хвед'ко, хво'рма, с Хвасова; 3) *кв*: квасол'а; 4) *к*: про'скура; 5) *х*: хура, ху'рман, Некихо'р, і Неки'хір, Хоти'на, Сахро'н, Хома' Јуўхи'м; 6) *хт* або *т*: Хтома', То'дор, Тодо'с', Тодо'с'ка, Гага'та, Михто'д.

Проте поруч часто *ф* і зберігається: Фе'дір, Трифо'н, Федо'ра, Федо'рц'а, Ф'іл'о, Ф'іл'ко', Фома', фа'рба, Федо'с'ка, фо'рма.

Звук *б* здебільшого захоує голос на кінці слів і перед глухими: гол'убка, дуб, гребти'; рідше можна почути: пооп'тагали, гру'пшиј (власне *л* тут звук не чистий, але ближчий до чистого *л*, ніж до *б*). Завсіди *л* чуємо в словах: стоўпи', пчола'.

Зам. *б* буває *ж* в слові млинц'і'.

Звук *ж* змінюється на *в* (ў); коўпан'іја (але замкну'ти, дмухну'ти, мајбу'т' тошо).

Звук *р* завсіди твердий, крім сполучення *рі*: р'і'ркиј, верх, цар, ко-са'р, бу'ра, зора', цара', косара', вече'рати; косаро'ві, варе'ниј; ра'ма, бра'ма, бора'к, град, грани'ц'а, ратува'ти, п'ідра'д, попа'ру (дієсл. попа-рити), порозва'руваніј, дого'рувати, дручо'к, гараче', ра'сний, пух'ірове сало, трох, але комар'і, на мо'р'і, веди' ко'н'і на пар'і, бе'р'іг (при рил'а').

Зам. *р* чути *л*: плига'ти, але оренда'р, ребро'...

Звук *л* не м'якшиться: а) перед *і* з *о*: голі'ўка, лі'зка (здр. від лоза'), лі'жко, с. Крилі'ўка, багато волі'ў, бі'лі (лігер. білій—дав. відм. одн. жіп. р.), на бі'лі гу'с'ці; б) назовн. відм. множ. прикм. твердої відмічи: бі'лі кон'і. В Нехворощі знають тільки велярне *л* і палятальне *л'*.

Велярне *л* чути, між іншим, в таких словах: пу'жално, лопати'лно, ц'іпи'лно, сапи'лно, т'і'лна корова, щч'і'лна посу'да, вес'і'лниј, си'лниј

(і поруч сил'но), пи'лно, в'яз'їльники, сапа'лниц'ї, ву'селни'ц'ї, спільни'к, шчіл'ни'к, ті'льки, к'їлки (присл.), ск'їлки, білш (і біл'ш), але в постол'ца'х, стил'ца'а, да'лше, пал'цем, заўбіл'шки'.

Палятальне *л'* подибуємо: бал', бал'ува'ти, пл'ац, мел'а'с, л'ампа, пл'ашка, л'ох, л'о'ха (свиня), ки'лім, бутел'очка гу'зил' (літ. вузол, род. відм. одн. гу'зла). Змінилося *л* на в(у): по'ўніј, шоўковичка, жоўтиј, чо'вен, л'убиў, пі'ўден', але гор'їлка, в'їл, брала...

Звук *н* не м'якшиться в тих же позиціях, що й *л*: а) гніј, ніч, багато, пані'ў, зеле'ні (дав. в.), на зеле'ні трав'ї; б) зеле'ні кушчі', понапу'гувані.

Зам. *н* чути: 1) *ж*: ко'м'ір; 2) *ј*: В'ї'їниц'а (= місто Вінниця); 3) *л*: м'їшалка.

Замість сов'ашник кажуть соложа'шник.

В займеннику він тільки в наступних випадках з'являється *н*: до не'їі, з не'їу, з ним, за ними (але до його, до їх, в јуму', в јїї', на јїх).

Звук *д* не м'якшиться: а) одібра'ти, піділ'лати, підіјнати, одігнја'ти, підірвати, бачиў, д'їдиў, даў худі коби'лі, на худі' коби'лі; б) вони' худі'.

На кінці слів і перед глухими приголосними здебільшого вимовляють виразно *д*, *д'*: с'ад', соло'дкиј, соло'дшиј, пора'д'те, але от те'бе, піт тој бе'ріг, піт при'піком (скрізь тут звук наче середній між *д* і *т*), озере'т (літ, ожеред).

Крім того в словах: оцуратис'а, очипитис'а, очинити *д* мов би випало, бо *ц* і *ч* тут вимовляються майже зовсім як короткі звуки.

Чисте *т* чути в словах: тх'ір, та (сполучник).

М'яке *д'* зберігається: с'ад', забуд'те.

Д переходить у *дж*: воджу (від водити), јїжджу, сиджу' прихо'джу пријїжджа'ти, одмоло'джувати, заскоро'джувати, захо'джаниј, оби'джу, усаджу', погл'аджу', засе'джаниј.

Зам. *д* чути: 1) *ј*: двајц'ат', тринајц'ат' (ці форми подибуються далеко рідше ніж форми з *д'*: два'дц'ат'...); 2) *ц*: л'уц'киј, зв'їц'їл' (ц' тут майже коротке), але двана'дц'ат' (тут пишу д'ц, бо ці приголосні швидко вимовляються як щось середнє між *дц* і *цц*).

Звук *т* у певних випадках не м'якшиться: а) стіл, хутір, село Коті'ўка, сті'јте, готі'ў, нема коті'ў, чи'сті (дав. в. одн. жі. р.), на чи'сті руц'ї; б) чи'сті руки, за'їн'аті; в) в множ. займен. тој: ті, тіх, тім, на тіх, алеті'ми (мабуть підо впливом *и* в дальшому складі).

М'яке *т*: а) в 3 ос. одн. і мн. дієслів: хо'дит', но'сит', хо'дат', нос'ат'; б) у формах іменників: смерт', пуг', пјат', вор'їт'ми.

Тверде *т*: а) 2 ос. мн. нак. способу: ід'їт'! прине'сіт'! змел'їт'! б) у формах числівників: пјато'х, пјато'м, пјатома', ш'їсто'х, ш'їсто'м, ш'їстома'.

Замість *т* вимовляють *д*: од, Р'їздво, але топта'ти, так.

Зам. *т*, *т'* чути: 1) *к*: км'їн; 2) *ц*, *ц'*: об'їсце', г'їс'ц', с'ц'їна', тра'с'ц'а, На'с'ц'а, мас'ц'їн'на, цотка, хоц', нема мас'ц'ї', радос'ц'ї (род. в. одн.); 3) *ш*: хо'ште.

Т переходить у *ч*: 1) топчу', рего'чу, заплачу', змашчу', хо'чу, намолочу', рублію хоча' *ј* 25, заплачавиј; 2) після *ш* із *с'*: хитрошчі', в па'шчі' (поруч із па'стка з іншим значінням — рос. капкан).

Зберігається *т*: багатшиј, коро'тшиј.

Замість *т* чути *р* в слові наста'рчити.

Звук *з* не м'якшиться: а) багато возіу, з образі'ю; б) голопузі.

М'яке *з* чути: з'в'ір, з'в'ізда, бли'зкіј, сли'зкіј, в'із'ми'; на во'зі, возі'т.

Зберігається *з*: 1) ізза'ду, з'з'істи, зне'сти, зроби'ти, згорі'ти, злови'ти; б) злі'зти, ве'зти, ни'зкіј, бері'зка, лі'зка, лі'з'.

Але перед глухими у приростках і применниках: а) *с*: ссу'чимо, іс'с'ікти, віз'ме'ш іс собо'ју, пої'хаю іс те'ју, с тіх, мис пал'ц'ами, с та'том, с Ки'јива, ски'нути, с'ці'пити, стисну'ти, схова'ти: б) *ш*: рошчесати, череш шо', нема' *ш* Черво'нојі (містечко); в) *ж*: ж жи'та, рожжува'ти.

Змінюється з також у словах: приїжджати, гу'ж'шиј, нишшиј, по-жичі'ти (поруч і позичити).

Завжди чути *с*: смерт', сво'лок, с'м'і'тт'а, скріз', с'п'іва'ти, сказа'ти.

З переходить у *ж*: в'ажу', кажу', рі'жу, ла'жу.

Звук *дз* буває в словах: дзв'ін, дзво'нат', дз'уб, дз'оба'јут', роздз'а-влакуватиј, зајандзо'литис'а, дз'урком б'іжит' (кров); сполучення *дзи* тверде: Дзи'гмант (імення).

Звук *с* не м'якшиться: а) багато појасі'ю, дај бо'сі д'і'учин'і, на бо'сі; б) вони бо'сі.

М'яке *с'* чути: 1) с'в'ітло, с'п'іва'ти, осл'іпнути с'м'і'тт'а, с'вати'ј, щчас'ца, с'ніда'н'на, с'вічка (іноді від католиків можна почути і пош'ні-дати тощо, з палятальним *ш'*); 2) па'н'с'кіј, Нехворо'с'кіј, Везезум'с'кіј, Виг'і'ус'кіј; кури'с'ко, кладови'с'ко, гли'нис'ко, Федо'с'ка; 3) в займеннику с'а, с': зробило'са, зди'баю'с', хтос', щчос', јако'с': 4) в словах: суди', с'удо'ју, але наўск'іс'.

С переходить у *ш*: пишу', покрашу', но'шу, му'шу, но'шаниј, поку'шаниј (від кусати).

Замість *с* чути: 1) *з*; про'зба; 2) *ц*, *ц'*: б'ец'а (тут -ться = ца з коротким, як мені здається, *ц'*), здас'ца, ц'ей (але в часових зворотах, особливо у старіших людей, часто можна почути і *сеј*, с'о'го тощо: сеј ден', с'о'го ро'ку), зв'і'ц'ц'іл' (тс = майже короткому *ц'*), ц'уди', ц'уде'ју (поруч із с'уди, с'уде'ју); 3) *ш*: а) перед *ш* і *ч*: *ш* чим, *ш* ша'шкоју, *ш* чолов'і'ком, щча'с'ца, змашчу', вошчи'на, ро'шчина, ви'шшиј, крашчиј; б) перед іншими приголосними (переважно перед *к*): шку'ра, шкло, дошка, шква'рка шкаралу'па, наўпрошки', шпиц'а, шл'уб, але заўс'і'ди, се'рце, сус'і'ди, по-с'і'јаю, смали'ти (як вище згадано, від католиків іноді можна почути в таких випадках *ш'*: пош'ні'дати); 4) *н*: бос'і'нен'кіј (чув один раз); 5) *ж*: ж жі'нкоју.

С вимовляють у слові сачави'ца.

Звук Л. Після л', з', с', д', н', ж, ч, ш цей звук уподібнюється з ними, створюючи довгий приголосний: л'ла̇ти, з'зі̇сти, вис'іл'ла̇, коло'с'са̇, жолу'д'да̇, до пут'та̇, жаг'та̇, накрит'та̇, ворон'на̇, кам'ін'на̇; в орудн. відм. одн. іменників ж. р. на один приголосний цього ніколи не буває: нічу̇ју (і нічо̇ју), с сі'ле̇ју (і со'ле̇ју), маз'о̇ју, з ми'шо̇ју, харче̇ју, то̇уче̇ју, з сбрате̇ју, жо̇уче̇ју. Також після р звук ј ніколи не уподібнюється: подв'і'рја, сте'пі'рја (листя з цибулі), в'і'рја, з ма'тере̇ју.

В родов. відм. мн. іменників ніяк. р. звичайно чути довгий приголосний (бо маємо закінчення -і̇у: вис'іл'л'і̇у).

Звук г зберігає голос на кінці слів: бог, луг, застра'г, побі'г. Перед глухими він, навпаки, акустично наближається до звуку х: б'іхти, л'ахти, стрі'хти, ле'хкиј, мн'а'хкиј, помн'а'хшаје, н'і'х'та.

На початку слів і в середині г зостається: Га'на, ага.

Г перед и та е не м'якшиться: ги'чка, но'ги, гел'ла'ка (ненаг. и = е), леге'н'ко.

Г переходить у ж, з', з: а) б'іжу', б'іжите', мо'жу, л'а'жу, можуть', б'жи', але б'ігу'ча вода'; б) дві нозі', на нозі'; в) на дор'із'ці, Р'іздво.

Звук Г чути в словах: грис, ні'где (= ніколи), га'рнец', швагер, дри'гну̇у, галама'гати, га'нок, згарув'ати, п'ідгар'ла, б'ігу'ла, гди'рати, Гу'р-с'киј (прізвище), Дзигмант (імення).

Звук к твердий: ки'слиј, с Ки'јіва, ки'ц'ка, нитки', буд'аки', ру'ки, ле'хке, але поруч іноді чути і злегка пом'якшене півпал'ятальне к': ле'х'киј, мален'к'е, так'е, тихен'к'е к'і'л'ім, і, як ви́н'яток, майже зовсім м'яке к: та'мен'к'і, ван'к'і'р. Цю останню прикмету дехто з місцевих селян уважає за характеристичну для мови селян-католиків, але мої приклади ілюструють виключно мову православних селян.

Замість к завважено: а) г тільки в одному випадку: г Вели'кодн'у; б) х: хто, хрест, до'хтор, што'ухатис'а, але кажа'н, скоб'з'атися.

Зберігається к у словах: кв'і'тка, кв'ітува'ти (про жито тощо), але ц'в'істи'.

Як і в літер. мові к = ч, ц': а) чолов'і'че, печу', -чут', -ч'і'т, -ч'і'м; б) дві руц'і', на руц'і', мужи'ц'киј, дві го'ці (го'ко—міра ваги), доц'ці.

Звук х твердий: сухи'ј, хи'триј, сухе', лихи'ј, хеба', (ненаг. и = е), шл'ахе'ц'киј, але іноді й злегка пал'яталізований: ти'х'иј.

Х і с чергуються: чу'хати-чеса'ти (неоднакове значіння), волоха'тиј, колиха'ти (коли'ска), Стас'ко', але тільки проси'ти.

х = ш: пта'шка, ду'ше, бре'шу, -ші'т, л'ошок (л'ох);

х = с': дві му'сі, дві сос'і', в кожу'сі.

х = ф: фра'бриј, але ху'тко, ху'тір, ху'стқа.

Звук ц м'який: а) хлопец', говец'; б) хлоп'ца, в'іу'ца, гулиц'а, хлоп'ц'ами, -ц'ах, -ц'ам, тридц'ат', об'іц'ати, несе'ца, с'м'іју'ца; б) до ц'ого, ц'о'му; г) пе'рц'у, ц'уди', ц'уде'ју; г) хло п'ці, на ку'рц'і, ц'іка'виј! д) купе'ц'киј, мужи'ц'киј, шл'ахе'ц'киј.

Також м'яке чуємо: а) в словах *ц'вах*, *ц'вісти'*; б) в множині займенника *цей*: *ц'їх* (род. і м. в.), *ц'ім* (дав. в.), але *ци'ми* (ор. відм.), де мабуть на *і* вплинуло *и* в дальшому складі.

Тверде *ц* перед *е, и, а, о, у*: *серце*, *сонце*, *це'ї*, *цибри'ни*, *циба'ти* (дієслово), *цибули'на*, *ма'цати*, *ку'ца*, *ку'цого*, *ку'цу*.

ц = ч: *хлопче*; *ц' = дз'*: *Га'ндз'а*.

Звук *ч* твердий: *дошч*, *чого'*, *курча'*, вони кричат', кричати, *щас'ц'а*, *с'в'іча'*, *чеса'ти*, *чу'ју*: *дошчи'к*, *го'чи*, *но'чи*, але *їду'т'* *дошч'ї'*, *дв'ї* *ти'сяч'ї*, *по'ноч'ї*, *у* *гу'шч'ї*, *ус'ї* *ткач'ї'*, *кл'уч'ї'*, *спеч'ї'т*, *ро'дич'ї'ю*, *пришч'ї'*, *во'уч'ї*, *во'увч'їх* (докладніше за це див. передмову).

Зам. *ч* чути: 1) *ш*: *Н'іmeshчина*, *шти'ри*, *ву'лишніј*, *м'ї'с'ашніј*, *пше-ни'шніј*, *рушні'к*, *рушні'ц'а*, *м'іро'шнік*, *солоја'шнік*, *тор'їшн'їј*, але *сма'чний* *пом'ічний*, *ячний*; 2) *ць*: на *ріц'ц'ї*, *доц'ц'ї'* (дав. відм. одн.).

Звук *ж* твердий: *жаба*, вони лежа'т', б'їжа'т', *жи'то*, *с'ь'їжиј*, *с'в'ї-жими*, *скаже'ниј*, *ка'же*, *ніж*, *ніжка*, *нема* *оде'жи*, *ус'ї* *ме'жи*, але на *меж'ї'*, *два* *нож'ї'*, *ус'ї* *нож'ї'*, по *меж'ї'*, *с'в'їж'ї*, *с'в'їж'їх*, *чуж'їх*, *нож'ї'ю*, *ж'їнка*, *ж'їно'к*, *помож'ї'т* (див. передмову).

Зам. *ж*: а) *з'*: в *ло'з'ц'ї*, *запор'ї'з'ц'ї* (що стоять за порогом на весіллі), на *дор'ї'з'ц'ї*, в *кни'з'ц'ї*; б) *з*: *зі'чити*, *озерет* (= *ожеред*), *миз* (прийм. літ. мїж), в) *зд*: *дз'урко'м* *б'їжит'* (кров).

Звук *дж* твердий: *джерело'*, *джм'їл'*, *виїжджа'ти*.

Звук *ш* твердий: *лоша'*, *душа'*, *душат'*, *широ'киј*, *ше'стеро*, *шо'стиј*, *шуми'т'*, *нема'* *ка'ши*, *во'ши*, *на'шими*, але *ус'ї* *товариш'ї'*, *ї* *наш'ї* *ха'т'ї*, *са'ло* не *шко'дит'* *ка'ш'ї*, у *ка'ш'ї*, *наш'їх*, *пиш'ї'т*, у *душ'ї'*.

Зостається *ш*: а) *шк'ола*, *шк'ода*; б) *гу'жшиј*, *ни'шшиј*, *пони'шшати*, *ви'шше*, *бага'тшиј*, *ме'ншиј*, *гл'їбшиј*, *ста'ршиј*; в) *души'ти*.

ш переходить у *с'*: а) перед *ц'*: *ї* *ју'с'ц'ї*; б) перед другим *с'*; *хва'лис'а* *шса* = *с'с'а* майже зовсім короткому *с'*).

шч — *ш* — *жч*. Кажуть шче і ше, *шчебета'ти*, *това'риш*, *товариш'ї'*, *о'бшес'киј* (= *громадський*), *шчо* і *шо*, *шоб*, *шос'*, *трішча'ти*, *дро'шч'ї*, *дошч*, *дошч'ї'к*.

Заник і поява приголосних.

Зникають: 1) *в*: а) *го'здух* (*воздух* = *оздух* = *гоздух* з придиховим *г*); б) *зіјти'*, *збо'їтати* (*воду*); в) *пе'ршиј*; г) *зжаза'ти*, *ре'дка*, *одја'зуїц'а*, г) *мо'ва*, *со'нце*, *во'хкиј*, але *солоја'шнік* (*л* не змінилося на *в* між голосними); д) *застра'г*;

2) *г* зникає: а) *де*, *заўс'їди*, *тод'ї'*; б) *четве'р*, *Риго'р*;

3) *ј* зникає: а) *п'їду'*, *добр'їшиј*, *хутн'їше*; б) *попад'а'*, *щча'с'ц'а*: в) *јакис'* (= *јакіјс'*), але *б'їліј*, *си'н'їј*; г) в прикм. *жін. р.* у дав. *ї* *орудн. відм. одн.*: *дај* *худі* *коби'л'ї*, на *б'їлі* *гу'с'ц'ї*, по *ц'ї* *меж'ї'*;

4) *л* зникає: *ма'с'ниц'а*;

5) *н* зникає: соложа́шник;

6) *р* зникає: гонча́р, ср'їбни́й;

7) *т* або *т'*: а) іде́, несе́, пи́ше, чита́є, пита́є, але лу́бит', косит́;
б) зда́с'ца, в ху́с'ца; в) ла́јица, ла́јуца; г) па́косливи́, че́сний, за́здрісне
го́ко, ота́к, оце́;

8) *д*: ти́жня, ко́жни́й, пі́зно, се́рце, с'о́ми́й, шо́па, очи́н'ана, посе́-
ре(д)ня́, але пі́дде́ржати:

9) *с*, *з*, *ж*: диви́(с')-но! рус'ки́й, не мо́на, роса́да;

10) *ч*: ў ри́ноці, ў соро́ці (мені здається, що тут чути майже, коли не
зовсім, коротке *ц'*);

11) *з*: зара́ (і за́раз).

З'являються: 1) *в* з'являється: а) перед голосним на початку слова: ву́хо, ву́са, вогон́', в'ї́то'рок, в'і́кно, ву́селни́ца, вона́, воно́, в'ін, вік
(го́ко—міра ваги; вік—род. відм. мн.); б) в середині слів між голосними:
паву́к; в) після приголосних: верства́, пахва́, але труна́;

2) *г* з'являється: а) на початку слів: Га́нка, Гандре́й, гара́пник, гар-
буза́ (жін. р.), гена́чи́й (ненаг. и = е), гена́че, генди́к, гиржа́, Гил'ко́,
гора́ти, го́дуд, го́с'ін', гол'ї́й, гостане́тес', гове́с, годе́жа, гозеро, пі́у
го́ка (міра ваги), гоб'ї́дати, гобо́м, Гордан́, Гол'к'а, гону́чою гоб'ї́рта́є,
гу́з'ки́й, гу́лиц'а, гу́лі́й, гу́зил' (= вузол), замота́ло гум; б) у середині слів
і виразів між голосними: ви́гучити, дого́рувати догора́ти, ви́горати,
с'уди́-го́, ос'е́-с'о-го́, тіл'ки́-го́, оце́-го-го́, там-о-го́, ўда́га'ти; після
приголосних в аналогічних випадках з нема: он-он-о́, так-о́ скласти,
тут-о́, ја ос'-о́ буду́ циба́ти, по ці́х-о́ креница́х, але згорани́й тощо;

3) *х*: поз'їха́ти;

4) *ј* з'являється: а) перед голосними на початку слів: јі́х, јі́м, Јіва́н;
б) після голосних: ви́јн'ати, зајн'а́ти, најн'а́ти, вони́ зајн'а́ти, пі́діјн'ати,
пријма́тис'а, Купа́јло;

5) *ј* або *н* у займенниках: до јо́го, до не́јі, з ним, з не́ју, ў јуму́,
ў јі́јі, до јі́х, за ними, на јі́х;

6) *с* з'являється: прост'ага́ти, кла́сти, але гребти, ску́бти, плі́ути,
гни́ти;

7) *гн*: гнузда́ти.

8) Крім того завважено ў: а) на початку слів: ўза́втра, ўпо́руч, удо́ма,
але тор'ї́к; б) в середині слова по́ўночі (проте здебільшого без *в*: по́ночі).

Заник складів: не тра́ (і не тре́ба) ха́й (і неха́й), нех (останне
виключно в лайках: нех вони́ сказа́ца́ тощо), нічо́ не јіс'ца́, а нічо́
ј сло́ва б не сказа́у, Рас (= Тарас), де хоч под'ї́н'са́, затве́рдло, стра́хло,
захл'ала, оте́рп (але ре́пнула, ви́тагнула), лед'-лед' (= ледві-ледві).

Поява складів: *ві*: ув'їрвати, ув'їрва́тис'я. Перестанова звуків
складів тощо: твере́зи́й, го́јро́к, нами́сто, пере́в'сло, але сирова́тка,
медві́д', коно́пл'і.

СЛОВОТВОРЕННЯ.

Звичайні форми.

I. Іменники чоловічого роду:

1) Наросток — *ец'*: *куре'ц'*, *купе'ц'*, *краве'ц'*, *жнец'*, *швец'*, *новосе'лец'*, *запоро'жец'* (що стоїть за порогом на весіллі), *хло'пец'*, *молоде'ц'*, *німе'ц'*, (= німий), *квасе'ц'* (= щавель), *млине'ц'* (що його їдять), *винува'тец'*, *вихова'нец'*, *бух'інец'*.

2) *-ар*: *косар*, *мал'ар*, *стол'ар*, *кра'мар*, *суха'р*.

3) *-ик*, *-(н)ик*, *-(ч)ик*, *-(ен)ик*, *-(ел)ик*, *-(ілн)ик*: *молоди'к* (місяць), *генди'к* *учени'к*, *моло'тник*, *сп'їлник*, *підсо'сник* (гриб), *щ'їлни'к*, *ялівник*, *ми'сник* *небо'жчик* (= покійник); *го'рщик*, *варе'ник*, *круте'ник* (соломи), *мете'лик*, *в'яз'їлник* (= в'язальник), *м'їро'шник*.

4) *-ак* *-(ч)ак*: *гуса'к*, *шчупа'к* (= щука), *жо'ут'ак* (жовтий огірок), *тупа'к* (*тупий* бік шаблі тощо), *перва'к* (перший рій), *горба'к* (горб), *п'їшак* (*пїша'к* пол'а—міра землі) *в'їтра'к*, *бан'ак* (= „чавун“) *б'їжа'к* (коло ціпа), *лежа'к* (на горищі), *гранча'к* (гранчастий вулій), *дубча'к* (молодий дуб).

5) *-ч*, *-ач*: *драч* (де деруть крупи), *прач* (ним перуть), *дирка'ч* (птах), *сватачі'ї* (свати).

6) *ок*: *вишкр'їбок* (хлібець, паляничка з вишкрібків), *зат'їнок*, *підму'рок* (фундамент), *підпа'лок* (невеликий плескатий з невисходженого тіста хлібець; його печуть перед полум'ям на черені саме тоді, коли негайно треба хліба, бо він не грубий і через те випкається далеко раніше за звичайний хліб), *па'росток*, *пом'їрок* (= рос. мор), *куто'к*, *холодо'к*, *кусо'к*, *осере'док* (з дерева), *понед'їлок*, *пу'ц'виринок*, *мин'ок* (риба), *горшчо'к*, *я'рмарок*.

7) *-ук*, *-(ч)ук*: *Горбат'ук*, *Пашн'ук*, *Пас'ук*, *Олексу'к*, *Марчу'к* (все прізвища), *тетеру'к* (птах), *крас'ук*, *масл'ук* (гриби).

8) *-тел'*: *гноби'тел'*, *учи'тел'*.

9) *-ен'*, *-ін'*, *-(ов)ен'*: *ле'жен'*, *ду'рен'*, *пере'ступен'* (зілля), *корін'*, *па'стовен'*.

10) *-ич*: *ро'дич*, *пани'ч*.

11) *-(е)р*: *Л'їкса'ндер*, *ма'їстир*, *Дн'ї'пер*.

12) *-ан*: *весіл'л'ане*.

13) *-ел'*: *журавел'*.

14) *-ал'*: *ковал'*, *москал'*.

15) *-ејко*: *солове'јко*.

16) *-ун*: *бо'їтун*.

17) *-ај*: *не'їрожа'ї*.

18) *-ух*: *пасту'х*, *кожу'х*.

19) *-їј*: *їу'ліј*.

20) Слова з іншими наростками і безнаросткові: *паз'ур*, *п'їчкур* (риба), *бутел'*, *ко'ш'їл'*, *шу'л'ак*, *я'струб*, *бу'сел*, *чо'вен*, *полу'ден'* (= південь), *ко'мин*, *смо'р'їд*, *го'дуд*, *кушч*, село *Нехворощч*, *хрест*, *до'пуст*, *нічл'їг*,

крук, шпак, при'п'ік, дз'уб, низ, сказ, корч (кущ картоплі), ро'зрух, небо'г = племінник), шчур, слих, плач, зам'ін (це на зам'ін).

II. Іменники жіночого роду.

1) Наростки *-ка*, *-(ан)ка*, *-(іу)ка*, *-(ін)ка* тощо: нев'істка, діўка, б'іл'ка, воро'жка, за'дирка, буте'л'ка, ска'терка, воло'шка, про'машка, піддимка, білокри'лка (птаха-зяблик), Верешча'гинка (жінка Верещагинова), Лабу'г'інка (жінка Лабутінова), Жу'га'нка (жіноче ім'я), Тодос'ка (теж), вихо'ва'нка (а хлопець вихова'нец'), шкл'анка, схованка, волос'анка (птахоконоплянка), бі'ганка (пронос), Петр'і'ўка, Спа'с'іўка, Пили'п'іўка, плет'інка по'рхаўка, лушпа'їка, пай'е'нка, ја'шчірка, пе'рв'істка, м'ішалка (=мішанка), с'іва'лка, ру'салка, соро'чка, глади'шка (=глечик).

2) *-ава*: ку'рава, га'л'ава.

3) *-ан'а*: коўба'н'а.

4) *-іў'а*: годі'ў'а.

5) *-(оч)ін*: гл'ібоч'ін'.

6) *-ич*: кал'іч (збірне).

7) *-ота*: гарачо'та, спеко'та, жаро'та, злидно'та, гедо'та, та'гота' (на се'рці), грузо'та (грузьке місце), са'мота', см'іхота'.

8) *-еча*: дорожне'ча.

9) *-отн'а* *-оўн'а* *-н'а*: кри'котн'а, у'хкотн'а, страхотн'а, ко'машн'а, сидв'а', це'ге'л'н'а, лежн'а', шка'л'н'а (де продають шка'лики), возо'ўн'а.

10) *-иц'а*, *-(н)иц'а*, *-(алн)иц'а*, *-(ов)иц'а*, *-(ав)иц'а*, тощо: жни'ц'а, цари'ц'а, куни'ца, тили'ц'а, тупи'ц'а (тупа сокира), поп'іли'ца, вуселни'ц'а, пал'ани'ц'а, (гол'оди'ца (= ожеледиця), крени'ц'а, м'ірни'ца (щоб міряти буряки тощо), сніўни'ц'а, кр'амни'ца, сапа'л'ни'ца, па'дални'ца, косови'ц'а, ла'павица (як негода восени тощо), про'па'сни'ца, ра'коти'ця (=ратиця), верет'і'лни'ца, кап'ли'ц'а, жу'жели'ца.

11) *-ина*, *-(ан)ина*, *-(ав)ина*; ја'рина', озимина', драговина', грузина' (рос. „топь“), с'віжина' (свіжа городина тощо), горо'дина, ло'кшина, рил'адина (=роляда), дуби'на, березина (березовий ліс), груди'на, грубина', дере'ви'на (про одно дерево), чет'верти'на (1/4 відра), ли'пина (про одну ли'пу: ли'пина р'імна), худо'бина (про одну штуку: дві худо'бин'і), посу'дина, дро'ти'на, в'іўси'на (про одну зернину), цибули'на (сто цибулин), порани'на, двигани'на, гушча'вина.

12) *-уха*, *-иха*: свекру'ха, Покоти'лиха (Покотилова жінка), бала'буха, маку'ха, кара'куха (птаха-сиворакша).

13) *-іст'*: вохк'іст', ва'жн'іст' („не вели'ка важн'іст'— не важно).

14) Слова з різними наростками і безнаросткові: підпо'ўн'а (квартира місяця), мак'ітра, підошва, ме'рва, ма'ти, па'ні, в'ід'ма, ку'баха, ба'л'іја, по'ган', м'іц', (рос. „прочность“), млос'ц', обро'т', ви'полоч, миш, вош, тра'с'ц'а, моли'тва, ре'д'ка, це'рква, мо'рква, бро'ва', посте'л'а, годе'жа, ти'с'ача, па'шча, су'ша, небо'га, гору'па (рослина), голова', пози'ка, д'ака, пі'с'н'а, цибу'л'а, ла'ва.

III. Іменники ніякого роду:

1) *-а* (після довгих приголосних тощо), *-т'т'а*, *-ин'на*, *-ін'на*, *-ан'на* та ін.: жолу'д'д'а, ворон'на, до пуг'т'а, гел'л'а, бадил'л'а, степ'і'р'я (зелене листя з цибулі), в'і'р'я (дощана загорожа), дра'н'т'а, п'ідгарл'а, Зава'л'л'а (назва кутка в селі) жат'т'а, знат'т'а, молот'т'а' полот'т'а', кур'і'н'на (процес), мас'ц'і'н'на (від дісл. мастити—хату), суш'і'н'на, пол'у'ва'н'на, с'в'іта'н'на, с'н'іда'н'на, терм'і'т'т'а (терта солома тощо), накрит'т'а картопли'н'на, кол'зи'н'на, гарбузи'н'на.

2) *-ено*: імено', с'імено' (= сім'я).

3) *-ло*, *-ило*, *-ало*, *-иво*: жі'дло, креси'ло, бари'ло, с'ідало, пе'чиво, пра'д'во.

4) *-ко*: плечко' („лопатка“), лі'жко.

5) *-а*, *-ен'а*: тел'а', жагн'а', курча', качен'а'.

6) *-ис'ко*: гли'нис'ко, дво'рис'ко, кури'с'ко, кладовис'ко, картопли'с'ко.

7) *-илно*, *-ално*: лопати'лно, ц'іпи'лно, сапи'лно, пу'жално,

IV. а) Слова чолов. роду, що по інших говірках бувають в іншому роді й з іншими наростками: про'даж, нап'і'ро'с (род. відм. одн.—пап'і'ро'са), копи'т (род. відм. одн. копита), мо'тузо'к, пап'і'р (-ра), мете'лик, го'дуд, гол'і'ї (р. в. о. гол'і'ї'ю).

б) теж жі'н. роду: жит'ка (= життя), с'і'жанка (цибуля), ци'ц'ка, п'т'ашка, ма'ї'ка, про'з'ба, моро'ка, ро'шчина, зада'ча, кул'ба'ба, посу'да, ді'ї'н'ца, сала'та, гарбуза', ору'ді'я.

в) теж ніяк. роду: чу'до, ди'во, вапно'.

V. а) Слова чол. р., що по інших говірках уживаються з тими самими наростками, але в іншому роді: по'руб (-ба), при'гар (-ру), жо'луд (-ду), л'і'кот' (-кт'а), са'жен' (-жн'а), не'жит', собака в'я'зани'ї, соба'ка побреха'ї на доро'гу.

б) теж жі'н. р.: пуг' (ва'ша), харч (чі'), чир'і'н' (-ині').

VI. Слова з наростками жі'н. р., але значінням спільного: піз'н'ур'ка (пізній півень, курка тощо), проже'ра, Руд'ка, Лиска, Ра'бка (останні три собачі назви для обох полів).

VII. Слова, що їх я чув тільки в множині: за'писки, про'води, ро'зигри, Водо'хрещ'і, м'ясниц'і, чорниц'і, камн'ани'ц'і (двоє останніх—назви ягід), но'чви, хитрошчі', ле'шчата.

VIII. Слова, що їх здебільшого вживають у множині: сом'пл'аки', (борульки з льоду) купени' (на болоті) ска'пини (ска'пини ска'пу'ють—вода, що поволі збирається в крапельки, а тоді скапує), вис'і'л'л'ане (що гуляють на весіллі).

IX. Прикметники й дієприкметники.

1) *-і'ї*: ба'т'кі'ї.

2) *-ин*: ба'бин.

3) *-ови'ї*: оксам'іто'ви'ї, рамко'ви'ї (гулі'ї), л'ісови'ї, пух'іро'ви'ї (пухі'ро'ве са'ло), разови'ї, жниво'ви'ї (жниво'ве тел'а, що найшлося в жнива), гоно'ро'ви'ї, сир'ови'ї, перкал'о'ви'ї.

4) *-аниј*: дерев'яниј, соломн'аниј, пшон'а'ниј, весн'аниј.

5) *-ачиј*: воро'н'ачиј, дит'ачиј, кот'ачиј, ли'с'ачиј, гу'с'ачиј, ри'б'ячиј, за'јачиј, това'рачиј, лоша'чиј, ми'шачиј, стоја'чиј, гена'чиј.

6) *-иј, -киј, -окиј, -икиј*: чима'лиј, жалки'ј (про кропиву), гу'з'киј (= вузький), во'хкиј, говірки'ј, гірки'ј, соло'дкиј, гл'ібкиј, висо'киј, вели'киј.

7) *-ниј, -н'іј*: зал'і'зниј, кам'інниј, медни'ј р'ік (як буває багато меду), оз'ірни'ј, шчі'лннн (шчі'лна посу'да), розу'мниј, пом'ічни'ј, яри'нниј (яри'н н'і жнива), жит'н'іј, надв'і'рн'іј, веч'і'рн'іј, мизи'н'іј.

8) *-атиј, (-ув)атиј*: черева'тиј, роздз'авл'а'куватиј.

9) *-итиј*: серди'тиј.

10) *-овитиј*: і'стови'тиј.

11) *-астиј*: паса'стиј, зузул'а'стиј.

12) *-истиј*: крапчи'стиј, переги'нистиј (про хвіст у півня), волочи'стиј (з великими волотками).

13) *-авиј*: гугн'а'виј, гли'з'авиј.

14) *-ивиј, -ливиј*: с'м'і'ливиј, шкєдлн'виј, шчаслн'виј, па'косливиј, ненажн'рливиј, облє'сливиј, шпортлн'виј (= швидкий, метушливий).

15) *-єц'киј*: Крилове'ц'киј (=з с. Крилівки), Халаї'мгородєц'киј (=з с. Халаїмгородка).

16) *-учиј* (з дієприкметників): кол'у'чиј, даўл'учиј, пахн'у'чиј, б'і'гу'чиј (б'і'гуча вода'), блиску'чиј.

17) *-ашчиј* (з дієприкм. старо-слов'янських): пропа'шчиј (пропа'шча годи'на) волоча'шчиј (напр., собака), гул'ашчиј (= вільний).

18) *-ушчиј*: паху'шчиј.

19) *-ниј, -ованиј, -уваниј* (без наголосу), *-аниј, -тиј, -атиј* (дієприкм. мин. часу): ўд'а'ганиј, зами'каниј, стр'ісканиј, напха'ниј, обрн'ваниј, поўбн'раниј, зго'раниј, очнн'ваниј, незага'н'ваниј („покинула коро'ву незага'н'ану“), позна'чаниј, поку'шаниј (від кусати), купо'ваниј, годо'ваниј, понап'угувани, порозва'рувана (грєчка), замерз'аниј, заки'д'аниј, роспн'н'ваниј, заги'н'ваниј („коц'уба заги'н'ана), поги'н'ваниј (про самовар), зол'анє (полотно), привє'з'ваниј, заго'рн'ваниј, зви'хн'ваниј, поки'н'ваниј („поки'н'ана ві'ц'а“), пришче'пл'ваниј, опу'хл'ваниј, ви'дожана' нава'раниј, обма'шчаниј, ўро'шчаниј (про землю, що дуже заросла травєю), запл'ушчаниј, но'шаниј, пом'ічаниј, заскор'єджаниј, најн'єджаниј, пови'єматн (напр., вікна), обдн'ратиј (вонн' обдн'ратиј), позвн'ватн, неўмн'ватн, порва'тн, про'рватн, змо'лотн, недопо'латн, поза'н'атн.

Х. Прнслнвннкн.

А. Прнслнвннкн мнєц'я: спєрє'ду, знадво'ру, ўдо'ма, додо'мн (=додому), ўгору, далє'ко, блнз'ко, оддал'к, кудн, с'удн, тудн, там, тут, кудо'ју н кудє'ју, тудо'ју н тудє'ју с'(ц)удо'ју н с'(ц)удє'ју, поде'кудн; зам. нн'гдє, нн'кудн, нн'звн'дкнль кажуть—нема' дє (ўз'а'тн), нема' кудн' (под'н'тн), нема' звн'дкн (ўз'а'тн); упо'руч.

Б. Прислівники часу: *йчора, с'югодні, торік, поза'торік, зран'на, удо'світа, йза'ютра, уде'н, во'сін' (і уго'сін'), смерко'м, н'і(о')чою, зимо'ю, йранці, уве'чир'і, уночі', по'ночі, йлі'тку, наві'сн'і, ра'но, уран' (= занадто рано: уран' по'сі'яй), тепер; зам. ніколи кажуть — нема' коли' (п'іти'); за'йс'іді; раз-по-раз, раз-коло-разу.*

В. Прислівники способу тощо: *спота'йка', бокаса' („бокаса' го'лову пов'і'си'"), кружка' (= навкруги), наси'лу, тихача' (= нишком) п'ідтихача' (рос. „из подтишка“); ни'шком, загалом, разом („гобом разом дати“), проте'пом („напролаз“, „напролом“), кругом („кругом ха'ти б'і'гає“), п'іхото'ю; зги'нці (зигнувшись); за'йбі'лшки, за'йширшки, за'йдо'ушки, за'йгрубшки, на'йпрошки, п'ішки, ра'чки, на'йпо'мацки, окара'чки („хо'дит' окара'чки“ — зигнувшись від слабости), сто'йма, на'йкруг; багато і багац'ко, темно, ја'сно, пови'нно, сил'но, пи'лно, пе'но, щч'ілно і щч'ілко, глі'боко і глі'боко, груз'ко, ви'дко, чутно'; поготі'ю, йздо'уж; п'і'юра, удво'х, утро'х, тіл'ки, скі'лки, кі'лко (= скільки) кі'лкись (= декілька, деяку кількість); зам. двічі, тричі кажуть два ра'зи, три ра'зи; јідна'ково, по'спіл', гина'че, тре'ба, шко'да, го'ді.*

Дієприслівники: а) тепер. часу: *ідуче;*

б) минул. часу: *јі'ше.*

Прислівники-сполучники: *„до'ти, поки не приви'кне“, по'ки обб'ілу'јут, то...“, зв'ітки і зв'ікл', зв'іти, зв'іцл' і зв'іці.*

ХІ. Дієслова.

1) Безнаросткові: а) безприросткові: *де'рти, лі'зти, бі'хти, цв'істи, рости', де'рти, хропти', густі';* б) з приростками: *ви'тікти, ви'лізти (на щось), ви'трасти (= знайти потрусивши, напр., зброю, крадене тощо), йтікти', упитис'а (= сп'яніти), за'јти' (= прийти, дійти: „туди' швидче, за'јде'те, як за'јдети“), заме'сти, на'јјастис', по'питис'я (понапиватися, сп'яніти про кількох).*

2) З наростком *-ну*: а) *бра'кнути, га'снути, гну'ти, та'гнути, -с'а („тра та'гнути'с'а додо'ми“); при'та'гнути'с'а („наси'лу при'та'гнула'с'а додо'ми“), ви'та'гнути (ви'та'гнула), про'с'та'гнути;*

б) *ша'рпнути (ша'рпне), ре'пнути (ре'пнула) ки'нути; ви'пхнути (ви'пхну), йд'агнути („йд'агнули сви'ту“), завину'ти, сту'хнути (= зменшуватися про опух) звину'ти (= згорнути трубкою), знизну'ти (плечима), іздмухну'ти, доторкну'ти'с'а, оте'рпнути (але оте'рп), оберну'ти (повернути: „оберни' ко'ні!“);*

в) *ху'днути, па'хнути; затве'рднути (затве'рдло), сполохну'ти, ос'лі'пнути пос'п'інути (про жито, овочі тощо), послізнути (зробитися слизьким — про огірки, сало тощо).*

3) З наростками, *-і-, -а-* (по ж, ч, ш, ј): *лет'іти, гл'адіти, јікот'іти (про собак, як дуже гавкають), тремтіти, стрем'іти (= стирчати), ви'летіти (вгору на щось) злет'іти (з чогось), підлет'іти (вгору), дн'іти (= на*

день благословлятися), л'азкот'іти („він л'азкотит'"), регот'іти (він реготит', вони реготат'), храпот'іти (і храпати), похолодн'іти (похолодніло), збідніти, набуби'а'віти (про намочений горох тощо), погляд'іти (= зробитися рівним, гладким), диркот'іти (вони диркотат'), лупот'іти (= „ко'ні лупотат'", як біжать), ўчашча'ти, помн'а'хшати.

4) З наростком *-и-*: проси'ти, гони'ти, дари'ти (вони дара'т'), борони'ти (бороною), виво'зити, вино'сити, виво'дити, ви'косити, ви'сварити (= виляяти), ви'бавити (= знищити: „не можна ви'бавити бур'яну"), ўмасти'ти („гет' наўкруг сп'ідни'цу ўмасти'ла" — вишнями), ссади'ти (= збити — про аероплян), змасти'ти (про „зе'млу" в хаті), спл'а'мити (= забруднити плямами), досл'іди'ти (= простежити, дізна'тис'а), ошанди'бити, смачи'ти, посмачи'ти (салом, маслом їжу), обмасти'ти (но'са), причини'ти (щільніше двері), прочини'ти (дужче двері, щоб більше повітря заходило), позуби'ти (сокиру), поломи'ти, попа'ростити (= тримати насіння вогким поки воно попускає паростки: „ја попа'ростила го'їрки"); по'стити, доку'чити, вихо'дити, зароди'ти, засл'іпи'ти (кому), заблуди'ти, нахму'рити (= як хмари заступлять сонце), нара'дити (= вирішити на раді); ра'дитис'а, ручи'тис'а, ви'яснитис'а (на небі), ўломитис'а, насвари'тис'а (на кого), окоши'тис'а (на чо'мусь = закінчитися чимнебудь), обра'дитис'а (ухвалити на раді), покорц'у'битис'а (= позгинатися, напр., про капусту в росаднику), попа'роститис'а.

5) з наростком *-а-*: руба'ти, кува'ти, хра'пати (і храпот'іти), доўба'ти і длу'бати, тул'а'тис'а (= тин'атис'а), об'іц'ати, псува'ти, галама'гати (= базікати, казати ка-зна-що), матала'ти („ві'тер матала'е" — про ганчірку, прапор тощо), ви'с'іјати („ви'с'іјаў два пуди ві'ўса"), ви'ховати (сховати так, щоб коли трусили, то не знайшли), зала'јати (= виляяти), заї'хати („туди' не заїдете до но'чи), наполо'хати; запл'іта'ти, зам'іта'ти, вит'іка'ти, за'агати (про ра'ну), заклада'ти („собака на віз лапи заклада'је", як плигає з радощів, побачивши хазяїна), накладати (шапку на голову), вибер'ігати (= глядіти, доглядати, стерегти), видава'ти (здаватис'а, рос. „видеться": „мин'і видаје', шо...", „видаје' в сні"), витраса'ти (заховане), повитраса'ти пер'іј з земл'і, випеха'ти, вит'агати, завива'ти (цигарку), доторка'ти („не доторка'ј не'ју до земл'і" — ногою), обго'ртати („жал' обго'ртаје") оберта'тис'а (= повертатися), отерпа'ти, пооп'ага'ти, ста'ўляти (хату, щось на стіл), саджати (хліб у піч), вибаўл'ати (= знищувати), вимоўл'ати, купл'ати виробл'ати (хліб), обробл'а'ти, збаўл'ати (= переводити: „на'що јого' (цукор) збаўл'ати", кидаючи в чай; теж в значінні псувати, напр., но'жиці), змоўлатис'а, настаноўл'ати, споживати („заколоў (кабана) і спожива'је"), посаджати (хліб у піч); најма'ти, вијма'ти, перес'іва'ти (щось на городі, теж борошно), ус'іва'ти (= засівати: „ус'івајут' горо'д") ўбира'тис'а, розбира'тис'а, обзива'тис'а, виграва'ти, приїжджати; сапа'ти, ви'стидати, полу'днати, гра'тис'а, стукати, циба'ти, чми'хати („корова чми'ше но'сом, а јісти не хоче"), пол'опатис'а (= побризкатися

купаючися), здиба'ти—зди'бати, крумка'ти (про жа'би), па'хкати (про рушничні набої, як їх кидати в огонь), здоро'укатис'а.

б) з наростком *-ува-*: а) жалкува'ти, квітува'ти (про збіжжя), бракува'ти (не ставати), ладнува'ти (= готувати), шапкувати (скидати шапку, просячи: „перед ним шапку'је“), харчува'ти, б'ідува'ти, л'інува'тис'а голодува'ти, слабува'ти, бабува'ти, сторожува'ти, об'і'цува'тис'а, наладнова'тис'а (= приготуватися: „наладнова'с'а жі'хати“), п'ідбр'іхувати, п'ідвеч'іркувати, пошкудува'ти, пожа'лувати, роспу'куватис'а; б) вику'рувати, у'то'м'лувати, у'щ'і'плувати, зал'і'плувати, заскоро'джувати, зма'шчувати, нахва'чуватис'а („дру'га нед'і'л'а нахвачу'їц'а = наближається, скоро буде), роспа'лувати, позажм'і'нувати (руки полоттям, жаттям), пооброб'лувати; в) ска'пувати, у'ста'ювати (обстоювати, стояти).

Форми здрібнілості.

I. Іменники чолов. роду: 1) *ок, очок*: д'ідо'к, к'ілок, виро'к, радо'к, па'сок, м'істо'к, клино'к, колосо'к, ц'ва'шок, мотузо'к, мор'іжок, волото'к, пружо'к, дручо'к, чајничо'к, при'п'ічок, пилничо'к, чолов'ічок, п'явушничок, шчен'учо'к, к'іло'чок, садо'чок;

2) *-ик, -ік, -чик*: ко'тик, сто'лик, до'шчик, ко'ник, пани'чик, коше'лик, пі'їник, гу'дзі'к, бра'т'ік, хло'пчик, кам'і'нчик (в овочах, ягодах);

3) *-ец'*: хл'іве'ц', стіле'ц' (ослін у хаті), кам'і'не'ц', ја'струбе'ц', постол'ці',okra'ї'ц', гул'і'їец';

4) *-ко*: Ф'іл'ко', Гил'ко', Стас'ко', Оме'л'ко, Оксе'нко, Миха'лко, ба'т'ко, д'а'д'ко.;

5) *-о*: Ф'і'л'о, д'іду'с'о;

6) *-аш*: сина'ш.

II. Іменники жі'н. роду: 1) *-ка*: годи'нка (= часинка), гору'пка, гру'шка, бер'ізка (зіллячко), д'і'жка, кни'жка, дити'нка, свитка, ни'тка, тру'тка (= отрута), с'ві'чка, д'і'рка, скри'нка, кор'і'їка, бор'і'дка, жм'і'нка, лі'жка, ш'і'пка (від. сл. шо'па), папу'шка, к'і'стка, дор'і'жка, цілу'шка, варе'шка, кубашка, земе'л'ка, собачка (значінням чолов. р.), Га'пка, Ні'нка, Л'і'д'ка;

2) *-очка, -ічка*: д'і'рочка, кали'точка, ми'со'чка, ри'ночка, блузочка. буте'ло'чка, па'л'ічка;

3) *-ечка*: пта'шечка, гове'чка, глади'шечка;

4) *-ичка*: трави'чка, шо'їко'вичка;

5) *-он'ка*: ма'мон'ка, зузу'лон'ка, голу'бон'ка.

6) *-ця*: Федо'р'ця;

7) *-ун'а*: бабу'н'а;

8) *-иц'а*: муки'ц'а.

III. Іменники ніякого роду: 1) *-ко*: кресе'лко, солове'їко;

2) *-ечко*: м'істе'чко, с'ва'течко, со'нечко, жи'течко, си'течко, ја'їе'чко;

- 3) *-ен'ко*: горен'ко;
- 4) *-атко*: горн'атко;
- 5) *-це*: в'іко'нце.

В множині: *ики*: кучерики.

IV. Прикметники: 1) *-ен'киј*: сухорл'а'вен'киј, чима'лен'киј, старе'н'киј, зелене'н'киј, плиска'тен'киј, здоровен'киј;

2) *-есен'киј*: біле'син'киј, леге'син'киј, тоне'син'киј (дуже білий, дуже легкий, дуже тонкий);

3) *-ісен'киј*: порожн'і'сен'киј (зовсім порожній).

4) *-інен'киј*: бос'і'нен'киј (зовсім босий);

5) *-унен'киј*, *усен'киј*: гарн'у'нен'киј, мал'у'сен'киј, др'ібн'у'сен'киј.

6) *-оватиј*: піско'ватиј, жоўто'ватиј.

Крім згаданих наростків, щоб відзначити меншу міру значіння, іноді вживають приростків:

- 1) *по-*: по'т'існий;
- 2) *при-*: прижо'ўклиј.

V. Прислівники: 1) *-ен'ко*: хуте'н'ко, доўге'н'нко, щч'ілнен'ко, холодне'н'ко;

2) *-есен'ко*: ране'син'ко;

3) *-ісен'ко*: дурн'і'син'ко;

4) *-усен'ко*: легу'син'ко;

5) *-унен'ко*: близ'унен'ко;

6) *-ен'ки*: ту'тен'ки, такен'ки;

7) *-ечки*: с'акечки, та'кечки, та'мечки, ту'течки, тро'шечки.

8) різні наростки: тро'шки, тро'н'і, змалечку, ни'шчечком.

VI. Займенники: *ўсе'н'киј*.

VII. Дієслова: спа'тоньки.

Форми згрубілости.

I. Іменники: 1) наросток *-ис'ко*: снопи'сько;

2) *-ака*: гел'л'ака, кон'ака, свин'ака;

3) *-уга*: кал'уга.

II. Прикметники: 1) наросток -енніј: страше'нній;

2) *-ізниј*: п'јан'і'зниј;

3) *-учиј*: глад'учиј, здороўл'учиј (вельми здоровий).

Ступенювання.

I. Прикметники: а) другий ступінь прикметників: 1) з наростком -шиј: до'ўшиј, доро'шшиј, коротшиј, ви'шшиј, гл'і'бшиј, ши'ршиј, грубшиј, здоро'ўшиј, поганшиј, багатшиј, соло'дшиј;

2) *чиј*: гла'дчиј;

3) *-ишиј*: мв'ак'ішиј, туг'ішиј, гладк'ішиј, г'ірк'ішиј (на смак), швидк'ішиј, тех'ішиј, плох'ішиј, гуп'ішиј, шчаслив'ішиј, скор'ішиј, б'іл'ішиј, весел'ішиј, ситн'ішиј, зелен'ішиј, тверд'ішиј, гус'ц'ішиј, прос'ц'ішиј, тоў'ц'ішиј;

б) третій ступінь прикметників: најдобр'ішиј.

II. Прислівники: а) другий ступінь: 1) наросток — *ше*: р'ідше, бля'шше, ви'шше, гл'ібше, гу'жше, пе'рше, здороўше, да'л'ше (і да'л'і), пома'л'ше, ран'ше, г'ірше (від поганий);

2) *-іше*: хутн'іше, жиўк'іше (= жвавіше), смерд'іше, сп'іри'іше п'із-н'іше, ох'іг'н'іше;

б) третій ступінь: најл'убі'ше.

III. Дієслова.

Деякі дієслова з приростками.

а) з одним приростком:

од-: одган'ати (= смердіти);

о-: отерпати, оженитис'а;

зо-: зоба'чити;

пере-: передиба'ти — переди'бати (= переймати — перейнятий);

в-, у-: ўси'лувати (= присилувати), уча'д'іти;

об-: обку'чити („баби' мене' обку'чили“ — оточили);

з-, с-: здатися (= придатися), схот'іти, скара'ти, схова'ти, ски'нути, зги'нути, („коров'а зги'нула“), струї'ти („хтос' іструї'ў собаку“);

за-: зача'ти (= почати) зам'ін'ати за що' (теж і ви'м'ін'ати на щчо'), зала'жати (= вилаяти), завива'ти — завину'ти (цигарку);

на-: наве'зти, наставити (капкана'), надиба'ти — нади'бати, нажа'ти (піў ко'пи);

ви-: ви'пхнути, ви'слабити (після слабости зробитися малосильним), ви'косити, ви'жати (піў дес'ятини), ви'трасти (заховане), ви'м'ін'ати (на щчо');

по-: посла'бнути, („мої' кор'іўки' посла'бли“), послі'знути („гоїрки' послі'зли“), поги'нути („корови' поги'нули“), полови'ти („ўсі курча'та полови'ли“), поскоро'митис'а („ми поскоро'милис'а“), побуди'тис'а („ўсі кутко'м побуди'лис'а“), попи'тис'а, попа'роститис'а, пос'іда'ти, пол'ага'ти, пополу'днати, пови'ма'ти, пол'ля'ти, попрі'ятиса, под'ітиса („де хоч под'і'н'с'а“, „де вони ј под'і'лис'а“);

б) з кількома приростками:

по-об-: пообла'гати (про дуже слабих), пооп'ага'ти, пообїдати („вуха пообїда'ли“), пообја'зували, пообро'бл'увати;

по-з-: позвива'ти, позро'статис'а;

по-за-: позаморо'чувати („так'і л'уди позаморо'чувані“), позажм'ін'увати (руки роботою);

по-на-: понаско'дитис'а понаво'зити, понабира'ти, понаво'жувати („ус'і се'ла понаво'жува'ю гли'но'ю“), понаса'джувати, понати'сувати, поназби'рувати, понапу'гувати;

по-ви-: повино'сити, повиво'дити, повико'шувати;

по-по-: попоби'ти;

на-по-: напозича'тис'я.

ВІДМІНА.

І. Іменики чоловічого роду.

Однина: Назовний відмінок: г'іс'ц', л'і'кот', н'і'гот', ден', куп'і'л', бух'і'нец', па'стовен', гу'зил' (= вузол), копи'т, тх'ір, мин'о'к (риба), в'і'уто-рок, спід, кр'іп (рослина), пасл'ін, без (= бузок), гул'і'є'ц', пап'іро'с, сак.

Родовий відм.: 1) закінчення *a* мають: а) дн'а, л'і'кт'а, гу'зл'а (= вузла), па'сто'їн'а, бух'ін'ц'а', хлопц'а, гул'і'їца'; ка'м'іна, ле'б'ід'а, джм'і'л'а; жен'ц'а, ше'їц'а', мерц'а';

б) му'л'ара, косара, тхора'; ві'їт'рка, мин'ка, га'нка; сли'ха, сака' (на рибу), при'п'іка, стола', пап'іра', хур'мана, копита', пап'іро'са, гранчанка', ві'трака, верха' (на хаті тощо);

2) зак. — у мають: а) вогн'у', квас'ц'у' (= щавель); жа'л'у, ра'ју, кра'ју, гол'і'у;

б) барв'і'нку, п'іску', ра'нку, ја'рмарку, пора'дку, оста'тку, смут'ку, сну, бе'зу, кро'пу, гло'ду, бо'бу, хро'ну, л'о'ну, бур'яну', ма'ку, очере'ту, т'у-т'іну' наро'ду; с'н'і'гу, дошчу', л'о'ду, моро'зу, диму, грому, жа'ру, за'ходу (і за'хода), ква'су, во'ску, хундаменту, шо'їку, пло'ту, макази'ну, ро'ву, бро'ду, то'ку, ви'ду, шл'а'ху, тро'пу („не ў'зали' тро'пу“ = не потрапили, куди хотіли, не так пішли), ни'зу, спо'ду, ро'спалу, походу', по'сту, спо'собу, пожа'ру, кло'поту, ро'зуму, хи'сту, со'рому, сти'ду, су'му, л'а'ку, перел'а'ку, страху', смо'роду, смаку', гу'ку, ше'лесту, шуму, кри'ку, см'іху' плачу', ми'ру, ладу', пра'знику, ра'зу, ча'су, ро'ку, с'віту.

Давальний відм.: 1) *-ові* мають: а) си'нов'і, Jiвa'нов'і, Он'і'с'імов'і, хло'пчико'ві, па'рубко'ві; б) з'ві'ров'і, косаро'ві, злод'і'їво'ві, гол'і'їво'ві, Коло'д'і'їво'ві.

2) *-еві* мають: коне'в'і, женце'в'і.

Знахідний відм. імеників, що означають неживу річ, дуже часто буває подібний до родового відм.: бу'дем па'сто'їн'а коси'ти; кл'уча' ў'з'а'ю у кише'н'у; ід'і'т, ја вам дам порожи'ного м'ішка' на гове'с; а пружка' (пружо'к — наз. відм.) як ви'вести (в хаті під час мастіння)? дру'гого корча' (картоплі) погл'ад'і'ла; л'о'ха ви'пратала (прибрала); завезу' цебра'; продали' ві'трака', обма'стиш но'са, но'са спусти'ю (≡ похнюпився), спекла' но'са (на сонці); спит' аж ро'та роздз'а'ви'ю; віка' прожити; уро'ка ўчи'ла; постола' ўзу'ю; воза скла'ли; зроби'ли л'о'ха; наста'вили капкана' на шчура'; ја не буду зба'ї'л'ати ме'ду, не добере' спо'собу, да'ти ду'ба (=вмерти), нароби'ю зби'тка, бо'брика (рід верхньої одежі) змочи'ла.

Орудний відм. 1) з закінченням *-ом*: а) в'їтром, чолов'їком, шл'ахо'м, пап'їро'м; б) зло'д'їjom, гол'їjom, корова'jom, з Макове'jom; куп'їл'ом, джв'їл'ом, го'с'том (поруч і го'стим) — останні форми тільки зрідка можна почути.

2) з закінч. *-ем*: ноже'м, дошче'м, коне'м, ячме'нем, гу'злем (= вузлом).

Місцевий відм. 1) *-ові* мають: а) ўже по горшко'ві, на в'їтрові, на дубов'ї, на каблуков'ї (в жорнах), ў замко'ві, ў то'му лу'гов'ї, на кабанов'ї, бра'тов'ї, воло'ві, си'нов'ї, во'ўков'ї, козаков'ї, ба'т'кові; б) у перио'ві, на зло'д'їjові, косаров'ї;

2) *-еві* мають: на хлопцев'ї, кам'їнцев'ї, на ноже'ві, по дошчев'ї, на вогне'ві;

3) *-у* мають: у споду', на низу', на м'їстку', стоўпу', у ставу', л'оду', меду', мосту', лугу', на в'їку', п'їсо'чку, ў л'уху, на шл'аху', ў рају', ў м'їшку', на мотузо'чку, на горбаку', по ўс'о'му току';

4) *-і* мають: на плот'ї, ў л'їс'ї, на двор'ї, на бе'рез'ї, на јазиц'ї, на верс'ї (і на верху'), вно'с'ї, у хвартус'ї, по но'вому го'д'ї.

Кличний: 1) на *-у*: си'ну, та'ту, Васи'лу, голу'бчику, дур'ну, си'на'шу, стидоми'рнику; 2) *-е*: чолов'їче, со'коле.

Множина.

Назовний відм.: 1) *-и*: брати', д'їди', пани', сини', ре'крути, мужики', во'ўки', парубки', мин'ки', копити', чо'боти, штани'; теж л'уди, цига'ни, м'їшча'ни (ненаг. е = и), по'води, с'л'їди';

2) *-і*: жен'ц'ї, бух'їн'ц'ї, го'с'ц'ї, ко'н'ї, дн'ї, пн'ї, москал'ї, перстен'ї, па-стоўн'ї, ячмен'ї, хадз'ајї, комар'ї, сухар'ї, бондар'ї, нож'ї, кл'уч'ї, ткач'ї, товариш'ї, дошч'ї, але гро'ши.

3) *-а*: ву'са, в'їўса, ґрунта', рука'ва (і поруч рукави').

Замість множини іноді вживають збірних форм: кор'їн'н'я, кам'їн'н'я, ли'с'ц'а, ворон'н'а (і воро'ни), кол'ос'с'а (і колоски') але тільки кілки', клинки'.

При числових іменниках 2, 3 і 4 чути: два куски', два р'ази, ви'с'їјаў два пу'ди в'їўса', шти'ри бан'ачки', два радки', два дн'ї, два чолов'їки три бра'ти, два си'ни, два нож'ї, шти'ри столи'.

Родовий відм.: 1) *-їў*: кл'уч'їў, товариш'їў, воліў, синіў, брат'їў, по'зв'їў, персн'їў, з'в'їр'їў, дн'їў, ко'рц'їў, жен'ц'їў;

2) *-еј*: ко'неј, гро'шеј, л'уде'ј, госте'ј;

3) чистий пень: бага'то сус'їд, без вус, нема р'їг.

У сполученні з числовими іменниками: сім ро'к'їў, сім са'жн'їў, але сім год.

Починаючи з п'ятох числові іменники сполучаються з родовим відм. одн.: пјат' чолов'їка чуж'їх, двадц'ат' чолов'їка.

Давальний відм.: *-ам*: пана'м, вола'м, ката'м, сина'м, ко'н'ам, л'уд'ам, хлоп'цам, чобот'ам.

Знахідний відм. часто має форму назовного (назви тварин): пасе коні, їздиў жеребиці поклада́ти (каструвати), коні випрага́! најна́ли коні; (він) ди́вица на ці гороби́, ріжуть гу́сі, оберни́ ко́ні, та́то коні гони́ли.

Орудний відм. 1) *-ами*: копита́ми, вола́ми, зуба́ми, з горшка́ми, образа́ми, сусі́дами, па́лцями, го́сцями;

2) *-ми*: с кі́нми, чобі́тми, грі́шми, курми́; від вја́зи — вјаза́ми і вјази́ма.

Місцевий відм.: *-ам*: на воза́х, комо́рах, брата́х, зуба́х, вола́х, стола́х, у го́сцях, на коня́х, лудя́х, ў постолцях, ў чо́ботах, ў шта́нях.

II. Іменники жіночого роду.

Однина.

Родовий відм.: 1) після ж, ч, ш: а) закінчення *-и* мають: з па́щи но́чи, годе́жи, ка́ши; б) *-і* мають: душі́ гиржі́, харчі́, то́ччі́;

2) після інших приголосних: а) *-и* мають: сві́чки, од го́сени, до це́ркви, ре́дки, му́ки́;

б) *-і* мають; масц́і, часц́і, сме́рті́, оброті́, спо́віді́, со́лі, посте́лі́ ті́ні, ма́зі, го́сі, ма́тері́.

Давальний відм. завсіди з закінченням *-і*: мо́ї ма́тері́, коро́ві, землі́, ка́ші.

Орудний відм.: 1) з *-о́ју*: а) ного́ју, водо́ју, комо́роју, бри́твоју, ре́дкоју, це́рквоју; б) нічо́ју і но́чоју, з ми́шоју, мо́чоју, ма́зоју; бува́у поза Куба́н—рі́коју (від старого чумака).

2) *-е́ју*: а) земле́ју, доло́неју, крини́цеју, му́кицеју, пше́ницеју, душе́ју, хідне́ју; б) кри́леју; в) харче́ју, то́чеју, жо́чеју, ма́тереју, сі́леју і со́леју, оброте́ју.

Місцевий відм. 1) *-і*: а) після ж, ч, ш: на межі́, у гу́шчі́, на плечі́, у ка́ші, годе́жі; б) після інших приголосних: по доро́зі, на го́ліці, на дорі́зці, в крини́ці, на ма́тері́, на ру́ці, по зна́комосці́.

2) *-и*: восени́.

Кличний: 1) *о*: ма́мо, ма́монко́, бабо́, ді́чино, голу́бонко́, зузу́лонко́, Марі́ю, На́сто́ю (ў додають особливо як гукають здалека);

2) *у*: ма́му́су, ба́бу́су; 3) *-е*; смерте́.

Множина.

Тільки в множині вживають таких слів: две́рі, гру́ді, поми́жі, го́жни (= ожина), сі́ни, крупі́.

Назовний відм. 1) *-и* мають: а) пчо́ли, ча́йки, пја́йки, ја́ми, корі́уки́, слоти́, крупі́, корови́; в) усі́ ми́ши, во́ши, доўгі́ но́чи, ме́жи;

2) *-і* мають: пше́ниці́, ви́шні́, клуні́, бре́хні́, лебеді́, гу́сі, две́рі, гру́ді.

При числових іменниках дві, три, шти́ри, пі́тори та інших, що складаються з цілих десятків + дві, три, штири (правда на це маю тільки

один приклад, але безсумнівний) вживають двоїни: дві деревини, дві хаті, три мусі, дві руці, дві нозі, три сковороді, дві сосі, дві худобині, з п'ютори верстві буде (туди), со'рок дві копі.

Родовий відм.: 1) чистий пень мають: п'ять губ'як (= грибів), сирожіжок, шпил'ок, скрин'ок, квіто'к, више'н, сливо'к, круп, дев'ят' кіп, пч'іл, коріу, голіу, бор'ід, к'із, бер'із, сл'із, підв'ід, сто цибулин;

2) -іу мають: го'сіу, рушниці'у, но'ріу, солі'у, круп'іу (і круп), баб'і'у, жаб'іу, хат'іу, бре'хніу, ве'рбіу, в'ід'міу, се'стр'іу, матер'іу, кобил'іу, в'іл'х'іу, п'іс'ніу, нема' р'ос'іу, гопе'н'к'іу, ла'жіу (ці форми особливо часто можна почути з уст молодшого покоління).

3) -еј: груде'ј, ноче'ј, гусе'ј, воше'ј, с'іне'ј.

Давальний відм. з закінченням -ам: воро'нам, соба'кам, крупа'м, двера'м, сви'нам, гру'дам, гу'сам.

Знахідний відм. від назов тварин має форму назовного: вони наді'бали ці гове'чки; Р'уд'ка (собока) ку'ри жіу; вор'інки' лови'ла (=ворони, гави ловила); забра'ли сви'ні; також: свої' ді'ти буде води'ти (правда тут мова не за людські діти).

Орудний відм.: 1) -ами: з мак'іука'ми, гру'шами, во'шами, ми'шами, ви'шн'ами, молоди'ц'ами, копи'ц'ами, брова'ми;

б) -ми: сви'нми, сл'ізми, під груд'ми, дверми і двери'ма.

Місцевий відм.: -ах: по ўс'іх долина'х, по ці'лих но'чах, ў руках, на бере'зах, ми'шах, в двера'х, сви'нах, гру'дах, ви'шн'ах, по крениц'а'х.

III. Іменники ніякого роду.

Однина.

Родовий відм.: 1) то'го тел'ати; 2) то'го ви'мн'а, т'імн'а, с'імн'а; 3) мо'го ті'ла.

Давальний відм.: 1) не'бові, але тел'а'ц'ці; 2) то'му тел'а'ті, даў порос'а'ті.

Орудний відм.: 1) -ем: по'лем, мо'рим, со'нцем;

2) -им: а) тел'а'м; б) ви'мн'ам, т'імн'ам; в) ли'с'ц'ам, висі'л'л'ам, з бади'л'л'ал, але, як вийняток, об'ісце'м (наз. відм. теже з е: об'ісце');

3) -ом: горн'атком, в'ікно'м.

Місцевий відм.: 1) -і: на не'бі', де'рев'і, с'ін'і, ў го'ці, ў гу'сі (= у вусі — від вуха), на тел'а'ц'ці, на со'н'ці, на мо'рі, в шча'с'ці, на висі'л'л'і, на об'іс'ці, по го'зер'і, на тел'а'ті, на ви'мн'і;

2) -у: на дво'рис'ку.

Множина.

Назовний відм.: а) воро'та, доло'та, ја'јца, пол'ін'ца, ја'блука, глини'с'ка'; б) чу'да, ви'ла, вилка'; в) ви'мн'а, імена' (наз. відм. одн. імено'); ді'ти; г) ву'ха, пле'чи, го'чи. При числових іменниках дві, три, шти'ри вживають двоїни: дві пе'чив'і хл'іба, дві сло'в'і, дві ја'блуц'і, дві ді'ча'т'і, три відр'і, але й три ја'је'чк'и, два кружа'л'ці кавун'іу (= дві круглі грядочки).

Родовий відм.: 1) чистий пень: с'іл, гоз'ір, стебе'л (і стеблів), гнізд, ја'блук, до трох в'ік (го'ко = 3 фунти), сім в'ік мн'а'са, зо' троје в'ік риби, вух, з пл'іч;

2) -іў: го'рл'іў, мор'іў, пол'іў, се'рц'іў, вис'іл'л'іў, подв'і'р'їіў, мн'ас'іў;

3) -еј: гоче'ј.

Давальний відм.: -ам: гозе'рам, тел'атам, воро'там, д'і'там.

Знахідний відм. від назов тварин подібний до назовного відм. мн.: үсі (курча'та) полови'ли, пасе' тел'ата.

Орудний відм.: 1) -ами: тел'атами;

2) -ми: вор'іт'ми', ко'л'іс'ми', крил'ми', вил'ми', плічми';

3) -има: за плечи'ма, очи'ма.

Місцевий відм.: закінчення -ах: по се'лах, на дерева'х, по гозе'рах, ү гні'здах, ү оча'х, по пле'ча'х, по мора'х, на д'і'тах, ү трох м'іс'ц'ах, по пол'ах, на воро'тах, по вис'іл'л'а'х.

IV. Прикметники.

Однина.

Назовний відм. Поруч із повними формами прикметників чолов. роду зрідка подибуються й форми без закінчень: пови'нен, голо'ден, холо'ден *).

Прикметники жіночого і ніякого роду завсіди мають закінчення -а, -е: стара', старе', син'а, син'е.

Родовий відм.: 1) для чолов. і ніякого родів: до'брого, си'н'ого, порожн'ого; 2) для жін. р. до'бројі, си'н'ојі, у Колод'і'ю'војі молоди'ці.

Давальний відм.: 1) ч. і н. р.: до'брому, си'н'ому, Демн'ановому па'рубков'і; 2) ж. р.: до'бр'і, си'н'іі.

Знахідний відм. жін. р.: до'бру, си'н'у.

Орудний відм.: 1) чол. і ніяк. р.: з до'брим, си'н'ім; 2) жін. роду: з до'броју, си'н'оју.

Місцевий відм.: 1) на до'брому і на добр'ім, по но'вому го'д'і, ү пе'рв'ім часу', на си'н'ім і на си'н'ому; 2) ба'т'кі'үс'кі стар'і ха'ті.

Множина.

Назовний відм.: до'бр'і, си'н'і, чим'алі; раз чув і таку форму — обди'рати'ї.

Родовий відм. Якщо не завсіди, то принаймні здебільшого, і особливо в прикметниках з пнями на ж, ч, ш, тверда відміна дорівнює м'якій:

*) Повні форми назов. відм. прикметників м'якої відміни, а також форми їх орудн. та ін. відм. мабуть годилося б передавати так: тутеш'ніі, с порожн'им, тобто з широким и після м'якого приголосного н', як то і робить іноді О. Курилова в своїх „Матеріяли до укр. діалектології“... 1928 р. (д. стор. 92 і пояснення до неї на стор. 131). Проте, не маючи абсолютної певности, що і в Нехворощі саме так вимовляють, я залишаю написання тутешніі...

замість с'ві'жих, чужи'х, во'учих тощо, кажуть с'в'і'ж'іх, чуж'і'х, во'уч'іх... Це саме має силу і для інших відмінків, крім орудного, де в закінченнях завжди чути *и* в твердій відміні: до'б'рими, чужими, чорними (докладніше див. про це у вступі).

V. Займенники.

(Змінні іменники та прикметники).

Однина

Н.	ја	ти	в'ін, воно', вона'		—	хто	що
Р.	мене'	тебе'	jo'го'	ji'ji'	себе'	кого'	чого'
Д.	мин'і'	тоб'і'	ju'му'	ji'ji'	соб'і'	кому	чому
З.	мене'	тебе'	jo'го'	ji'ji'	себе'	кого	що
О.	зо мноју	с тобо'ју	ним	неју	собо'ју	ким	чим
М.	на мен'і'	при тобі'	на ju'му'	на ji'ji'	на соб'і'	к'ім, кому	чим, по чому

Множина

Н.	ми	ви	вони'
Р.	нас	вас	ji'x
Д.	нам	вам	ji'm
З.	нас	вас	ji'x
О.	з на'ми	з ва'ми	ни'ми.
М.	на нас	на вас	на них

По прикметниках: до ме'не, до те'бе, до се'бе, до jo'го, коло не'ї, ки'нуу на не'ї, на jo'го, з ним, з не'ју (також і без прийменника: неју руба'ти), на ju'му', на ji'ji' гарна ху'стка, по ji'ji' хо'дит', до них, з ни'ми (теж без прийменника: грау ни'ми), на них.

Зворотного займенника с'а, с' уживають при дієсловах неподільно з ними: вони' купа'лис'а...

Однина

Н.	м'іj, моје,	моја	наш,	наше,	наша
Р.	мо'го	ме'ji	нашого		на'шоji
Д.	мо'му	моji'	на'шому		наш'і
З.	м'ого, м'іj	моју'	на'шого, наш		нашу
О.	моji'm	ме'ју	на'шим		на'шоју
М.	на мо'му і на моji'm	на моji'	на'ш'ім, -ому		наш'і

Множина

Н.	моji'	на'ш'і
Р.	моji'x	на'ш'іx
Д.	моji'm	на'ш'ім
З.	моji'x	на'ш'і, на'ш'іx
О.	моji'ми	на'шими
М.	моji'x	на'ш'іx

Подібно до мій, моје', можа' відмінюються тв'їј, твоје', твоја', св'їј, своје', своја', а подібно до наш, на'ше, на'ша — котриј, јаки'ј, ко'жниј, усакиј та інші.

Однина

Н.	тој, те, та і таја	ўсеј, ўсе,	ўс'а
Р.	то'го те'јі	ўс'о'го	ўсе'јі
Д.	то'му ті	ўс'о'му	ўс'і.
З.	тој, то'го, те, ту і ту'ју	ўс'ого, ўсеј, ўсе	ўс'у
О.	тім те'ју	з ус'ім	з ус'е'ју
М.	на тому на ті	на ўс'о'му	на ўс'і

Множина

Н.	ті	ўс'і
Р.	тіх	ўс'іх
Д.	тім	ўс'ім
З.	тіх, ті	ўс'іх, ўсі
О.	ти'ми	з ус'іми і з ус'іма'
М.	на тіх	на ўс'іх

Так відмінюються й цей, це, ц'а: 1) однина: ц'о'го, це'јі, ц'о'му, ц'і, ц'у і ц'у'ју, на ц'о'му, на ц'і; 2) множ.: ц'і, ц'іх, ц'ім, ци'ми, на ц'іх.

Займенник такий, поруч із звичайною формою, для ніякого роду має і форму таке'је.

Крім згаданих займенників у Нехворощі вживають ще: шо (і шчо) кото'риј (і котриј), хтос' (ор. в. с кимс'), шос' і шчос', јаки'јс', де'хто, де'јакиј, хтоне'буд' ўс'а'киј, ко'жниј.

VI. Числівники.

1) Головні: жіде'н, жідно', жідна', -о'го, -о'јі, жідні' -и'ми; два, дв'і, двох, двом, двома'; три, трох, тром, трома'; шти'ри, -рох, -ром, -рома,; пјат', ш'їс'ц', с'ім, в'їс'ім, де'вјат', де'с'ат'; пјато'х, ш'їсто'х, в'їс'мох... пјато'м, ш'їсто'м, в'їс'мо'м... з пјатома', ш'їстома', девјатома'; одина'дц'ат', в'їсім-надц'ат', два'дц'ат' (рідше трина'јц'ат', два'јц'ат'); два'дц'ат' жіде'н, два'дц'ат' два... дв'їст'і, три'ста, штириста', пјатсот, ш'їссо'т, девјатсо'т; жідна ти'с'ача, дв'і ти'с'ач'і.

Крім ти'с'ача сто, ще кажуть одинадц'ат' сот і т. д.

2) Збірні: гоби'два, гоби'дв'і, дво'је, тро'је, чет'веро, пјат'еро...

3) Рядові: пе'ршиј, дру'гиј, тре'тїј, чет'вертиј, пјатиј, шо'стиј, с'о'миј, вос'миј, дев'јатиј, одина'дц'атиј, сорокови'ј; першими, дру'гими, тре'т'їми.

Замість звичайної форми — подвіјниј, кажуть подву'јни: подву'јні в'їкна.

VII. Дієслова.

Дієйменник завсіди має закінчення -ти: бути, сед'їти, купува'ти, кри'кнути; берегти', пекти'; де'рти, те'рти; л'їта'ти, хт'їти, л'л'ати, божа-тис'а, регот'їти, поча'д'їти.

Дійсний спосіб.

- Теперішній час. І ос. однини: 1) стережу', б'їжу', печу';
 2) а) лу'бл'у', ро'бл'у', куплу', ди'л'ус';
 б) ходжу', во'джу;
 в) моло'чу, пу'шчу, заплачу';
 г) во'жу, ла'жу;
 д) ко'шу, но'шу, прошу' (іноді з польської — про'ше), мушу;
 3) а) гл'аджу', сиджу';
 б) лечу', тремчу'.
 4) а) пли'вају, ди'бају, клепа'ју, тр'їпају, лома'ју (але разом із тим у 3 ос. одн. чув і таку форму — ло'миц'а), др'їма'ју, але си'плу;
 б) л'їта'ју, бажа'ју, але жду;
 в) ка'шл'ају, же'брају, скара'ју але л'л'у;
 г) сту'кају, тка'ју, маха'ју, поло'хају, але ска'чу, кли'чу, ди'шу, прошу';
 г) д'а'кују, купу'ју, пока'зују;
 д) слуха'ју, памн'ата'ју.
 II ос. одн.: с'п'їва'їш, зна'їш.
 III ос. одн.: а) несе', ши'је, ка'же, хропе', ди'ше, ко'ле, горе', л'а'же, те'ше, л'л'е;
 б) лети'т', сиди'т', стреми'т', реготи'т', мо'чи'т', держи'т';
 в) приходит', ро'дит', про'сит', зро'бит', но'сит';
 г) гра'је, дума'је, слуха'ї.
 I ос. мн.: поруч чути форму з о і без нього (останні далеко частіше): б'єм, п'єм, л'л'м, ши'їм, ро'бим, ма'стим, іде'м, плете'м, жнем, несе'м, пече'м, стереже'м, збира'їм, зна'їм, ма'їм, але й гу'чимо, зве'мо, в'їсимо, держимо', (по)б'їжимо', (по)ба'чимо, стоїмо', іде'мо, (с)су'чимо.
 II ос. мн.: с'п'їва'їте, зна'їте.
 III ос. мн.: ход'ат', но'с'ат', ро'бл'ат', (з)ло'у'л'ат', ку'пл'ат', про'с'ат', по'с'т'ат', ва'рат'; стережут', печут', гору'т', наме'лут', кол'ут', поча'д'їјут', грабу'јут', дају'т', б'їжат', держа'т', хт'ат'.
 Окремі зразки відміни дієслів: а) уме'рти: умреш, умре', умре'мо, умре'те: же'рти: жеру', -ре'ш, -ре'м; прати: перу', -е'ш, е'м, -е'те:
 б) кл'асти: клену';
 в) гучи'ти: гучу', гучиш, -ит', -имо, -ите, -ат';
 г) би'ти: б'ју, б'јеш... пи'ти: п'ју, п'јеш, п'је'те...
 г) пли'їти: пливу', пливе'ш... жи'ти же'ју'...
 д) п'їти: п'їде'... ви'їти: ви'їде'... при'їти: при'їде'...

е) зва'ти: зву, звеш, зве'мо, зве'те...

є) гиржа'ти: гирже'ш, гирже'...

ж) да'ти: даси'... јі'сти, з'з'істи: јіси', з'з'іси'...

Від дієслова бу'ти в тепер. часі вживають тільки форми III ос.: в'ін је, вони' је, тут је ја'ма, је ја'блука, гону'к је де'с'атеро.

Майбутній час. Він має тільки форму з допоміжним дієсловом бути: буду ходи'ти, буду л'уби'ти, будем ходи'ти, буду ја ў'г'ка'ти, буде пле'стис'.

Минулий час од дієслів з наростком -ну-: га'снути — пога'с, за-гру'знути — загру'з, здо'хнути — здох, ки'снути — скис, мо'кнути — змок, пу'хнути — спух, со'хнути — ви'сох, зви'кнути — звик, в'ја'нути — зів'јаў, захл'а'ла, стра'хло, але трі'снула, знизну'ў, шарпнут'ў, -ну'ла, ви'пхну'ў, кри'кнуў -нула.

Від інших дієслів: ја, ти, в'ін ходи'ў; ми, ви, вони ходи'ли, зал'л'а'ла голодува'ла, регот'і'ла, зломи'ўс'а, морочи'ўс', уча'д'і'ў, л'інува'ўс', вони обібра'ли, зазн'али', диви'лис'а.

Наказовий спосіб.

1) В II ос. одн.: а) жни, в'із'ми', т'агни', іздмухни', спи, держи'с'а;

б) бери', пери', жури'с';

в) борони' і борон', чини';

г) іди', веди', п'іди', ви'јди';

г) носи', проси' (не морочи', але пос'ед');

д) поможи', в'јажи', пиши', печи';

е) роби', купи';

е) биј, лиј, јід', б'ігај, скара'ј, м'ірај, нап'іј, виливај, т'ка'ј.

2) В I ос. мн.: бер'і'м і бер'і'мо, мас'ці'м, п'ідіпр'і'м, скаж'і'м, ході'м, нес'і'м, в'із'м'і'м; спару'јмо, пи'јмо і јі'јмо.

3) В II ос. мн.: а) погл'ад'і'т, куп'і'т, збуд'і'т, бер'і'т, ід'і'т, зроб'і'т, пи-ш'і'т, але іноді й ход'і'те, кос'і'те, ід'і'те;

б) би'јте, пи'јте, ли'јте, заси'пте, јід'те.

4) В III ос. мн.: нехај пријде'.

Умовний спосіб.

ја, ти, він роби'ў би; ја, ти, вона роби'ла б; ми, ви, вони роби'ли б; щоб була' зна'ла, то була' б прин'есла, ја була б сама'пшона вз'ала', та...

Дієприслівники.

а) тепер. ч. активний: не вам ка'жучи, кури'ў іду'че, кричучи';

б) минул. ч. активний: јі'ўши.

в) присудковий мин. ч. пасивний: прине'сено.

НАГОЛОС.

Наголос у цій моїй праці мало не скрізь позначено, а через те тут подаю тільки цікавіші приклади.

Іменники: а) чолов. роду: с плачу', і ра'зу не злови'ли, Шу'л'ак, коло шл'а'ху, тим шл'а'хо'м, з дз'у'бами, хварту'х, у хвартус'і, заїц'і, -і'ї, ц'ва'шок, пап'ір, — пап'іра', медв'ід', -вед'а, ус'і медв'ед'і', воја'ки, до'шчик', чаїник', п'ят персн'і'у, перстен'і', смо'рід — роду, до'пуст' ми'сник, бо'уту'н, бур'яну', п'ідму'рок, з мак'і'юка'ми, бух'іне'ц' -н'ці', ки'п'яток, чаїничо'к, зат'інок, па'стовен', -ї'на, ус'і пасто'їні'.

б) Жін. роду: ни'тка, ус'і нитки'; шпи'л'ка, ус'і шпил'ки', нема шпи'л'о'к; п'я'їка, ус'і п'я'їки', -во'к; клу'на, ус'і клун'і'; сви'та — свити'; сл'ота' — сл'оти'; пахва', дочку', на гору', ями' (мн.); с'в'іжина', гарачо'ота, гедо'та, спеко'та, та'гота' (на серці), с'м'іхота', порани'на, двигани'на, грубина', цибу'лина, про'машка, п'іддимка (цибуля), ви'полоч, ру'салка, мо'лодіж, сино'жат', сино'жат'і, мн. — сино'жат'і -а'т'і'у, сир'оватка, с'іва'лка; з копи'ц'ами, вор'інка, мн. — вор'інки', кор'і'їка — кор'і'їки', лушпа'їка — лушпа'їки', іду', с пров'ід, нима' жаг'ід, по їсіх долина'х, пшеници'ї, рушници'ї, гу'лиця', мн. — гулиц'і', хитрошчі', ї' череду ви'жену, спле'сти ко'су, кри'котн'а, у'хкотн'а, крушина' (росл.), кул'ба'ба, ярина', на гору'.

в) Ніяк. роду: ко'лесо, но'ві коле'са, с'м'т'га, с'н'іда'н'на, верете'но, обриване ре'шето і до'бре решето', на решето' і на дру'ге ре'шето, до'лото', полот'га', жат'га', накрит'га', ворон'на', с пл'ічми', по пл'е'ча'х, ї' трох м'іс'ц'ах.

Прикметники: г'іркиї, гу'зкиї, то'їстиї, цупкиї, тве'рдиї, про'стиї, пло'хиї, шви'дкиї, гладкиї, че'рствиї, др'ібниї, мн'а'хкиї, гу'стиї, во'хкиї, сма'чниї, пу'хкиї, та'жкиї, ра'снїї, п'я'ниї, но'виї, дру'гиї, чима'лиї, за'їн'атиї, об'ческиї (= громадський), мали'ї, трудна' спра'ва, страшн'і, бо'язка', жарке' (сонце), л'ісове', гов'ірки'ї, старе'н'киї, рабе'н'киї, чима'лен'киї, ми'лостивиї, напха'на, сир'овиї, рамко'виї, оксам'іто'виї.

Займенники: ї' мо'му горшку', у мо'го бат'ка, то'го чолов'і'ка, то'му, по то'му го'зер'і, с цо'го са'мого, цо'го ро'ку, цо'му, н'і'я'кої, н'ічо'го, ти'ми, ци'ми, ус'іми, але ус'іма', са'миї хліб їд'ат', са'ме сало їд'ат', мен'і н'ічо'го (= зовсім) не в'ірат', як-нибу'д'.

Числівники: їдно'го дн'а, штириста', гоби'дві, гобе'дві, п'і'їтори.

Прислівники: висо'ко, гл'ібо'ко, широ'ко, скоре'н'ко, зати'шно, чима'ло, хороше', холодно', смерко'м, їде верхо'м, їд'ут' ве'рхами, баїду'же, зу'їс'ім, спотаїка', наїпо'мацки, заїдо'їшки', заїгру'бшки', заїширшки', їакос', одколи', наїкру'г, наїск'іс, маїбу'т, доладу', шко'да (= „жалко“).

Дієслова: а) дієменники: ц'в'істи', с'і'кти, не'сти, ску'бти, пл'ї'їти, пл'е'стис', спле'сти, ве'зти, заве'зти, завину'ти, стисну'ти, ски'внути, др'іг'нути, го'їїти, по'стити, морочит'ис'а, погни'ти, толочит'и, краси'ти, покра'сити, волочит'ис'а, заблуди'ти, спра'їдити, сапа'ти, ста'їл'ати, перес'іва'ти, ско'їзат'ис'а, поки'дати, бо'їтат'ис'а (у вод'і'), циба'ти;

б) тепер. час: вару', л'ублу', п'їду', хо'джу', віз'му', кажу', приїду, усаджу', загоджу', намолочу', змашчу', нарву', ди'їл'у'с', покрашу', зме'л'у' нарву', заблуджу', погл'аджу';

ро'бл'у, но'шу, сто'гну, бу'ду, збу'джу, нало'їл'у, зло'їл'у, замо'чу, по-мо'чу, зат'а'гну, ўпа'ду, не заче'пл'у, зро'бл'у, нава'ру, прихо'джу, насту'пл'у, ска'жу, ја вас поми'ру, ўпа'ду, не повору'шус'а; но'сиш, віз'ме'ш;

гово'рит', не ўле'жит', держи'ц'а, плете'ц'а, најде'ц'а, волоче'ц'а, приїде'ц'а; росте', пропа'де, приїде', не знаїде', сапа'је, погније';

ми вас уго'стим, бу'дем, іде'мо, держимо';

сопе'те, продаје'те, не наїје'тес'а, іде'те, п'їде'те, попобје'те, гостане'тес', бу'дете, боїте'с'а;

вони держа'т', дара'т', наїду'т', приїду'т', віз'мут', ва'рат', нава'рат', кри'шат, мира'ц'а, ди'їл'ац'а; не здоро'ви'ц'а мені'.

Минулий час: уча'діў, морочи'їс', зачала', начала'с' (весна), уз'ала', приве'ла, нарва'ла, здви'гнула, уско'чила, натереби'ла, було', ўз'ало', за-с'л'їпи'ло; жили', заїн'али', допили', продали', були', уз'али', остали'с'а, ве'зли, приве'зли.

Наказовий спосіб: держи'с'а, див'їц'а.

Дієприслівники: кричучи', ка'жучи, іду'че.

Пересування наголосу.

1) В іменників: на' ніч, поп'їд руки, межи' очи, межи' плечи, зо' сну, на Пе'тра, перед Пе'тром; три си'ни, піў ко'пи, але' два дн'ї, на р'їк раз, нарву' на ру'ку (трави), на зи'му здаду'ц'а (черевики);

2) у займенників і числівників: на' шо воно' їм, на' шо неп-ра'їду сказа'ла, а на' шо? до ме'не, круго'м ме'не, про ме'не, зо' двоје, зо троје, зо' трох; але: ні за шо' не дам, нема' за шо',

3) у дієслів: поле'жати, поча'д'їти, уча'д'їти, заче'рств'їти, заро'стати, загл'а'д'їти, заки'паје, п'їдро'стати, прип'їкати, вига'рати (про траву в степу), обго'ртати, пересто'јати, переве'ртати, наро'стати, позаро'стати, повитра'сати, позро'статис'а, поприме'рзати.

С К Л А Д Н Я.

Вживання частин мови.

Іменники. Ја с'огодня ц'їлиј ден' ў робо'тї. Мали'ј минї' кло'піт (= байдуже)! Не тала'н минї'! Ўс'ї в'їдра ў робо'тї. С'м'їху було! От с'м'ї-хота'! Тагота' на се'рц'ї. Отут ро'ск'їш! А ди'во шо н'е (= не дивно)! Ко-ро'ва ўз'ала'с'а на ро'д'їво (= має родити). Ў дошч не охо'та іти'. Ў јідни'х часа'х пови'н'нї' в'ї'јти (одночасно). Роса'да с' т'ут'їну'. Ма'стим (воза) са'лом с' коро'ви. До суш'ї'н'н'я недо'брі (грушки). До год'їл'ї до'брі (свинї). З господарї'ї госпо'дар (= найкращий). З ро'ду родо'ў не... (= ніколи не...). Це за ў'сіх серп'їў серп. П'їхун'том јого' годували. Дау пі'ру-рубл'а' (пі'рубел' = 50 коп.). Ви па'ном д'їло жили'.

Прикметники. Мизи́н'ї па́лец. Шабайдо́ва д'ї́чина (Шабайда́ — прізвище). Са́шка Лободо́ва. Лобо́ді́ў мали́. У Колоді́жо́вої молоді́ці... Лу́стра́това глади́шка (що належить Лу́стра́тові). Та́това хреще́ниціа. Зажури́с, шчо́ молоді́м ожени́с.

Числівники. Не́ді́л' зо́ дві. Jíм літ зо́ три. Пар ізо́ штири. В'і́к зо́ тро́є ри́би. Ма́ју тро́є ко́неј. При́ї́хало ш'істо́х. У нас було́ б трох, шоб не вони́ забрали́ јідного. Jíх двох іде́. У пјато́х п'ішли́. При́ї́хали у пјато́х свата́чі. Jíх три. На јіх трох је с'ім десяти́н. Jíх ті́л'ки дво́ко'. Де́вјатеро порос'ат. Гону́к је д'ес'атеро. Два ра́зи. Ви́сі́јаў два пу́ди в'ї́са. Два дні́ јі́хаў. Два чолові́ки. Три бра́ти. Два си́ни. Дві́ дере́ви́ні. Дві́ ха́ті, три му́сі, дві́ руці́. Дві́ нозі́. Три сковороді́. Дві́ сосі́. Дві́ худо́бині. С п'ї́ґтори верстві́ бу́де (туди). Со́рок дві́ ко́пі. Дві́ пе́чиві хлі́ба. Дві́ сло́ві. Дві́ яблуці́. Дві́ д'ї́ча́ті. Три в'і́дрі́. Але й три ја́е́ч'ки, два кружа́л'ці́ кавуні́ў. П'ї́ґ цебра води́. С поло́ви́ни, с трети́ни (сі́јати, рвати ви́шні тощо). Де́вјатде́с'ат' пјат' = 95. Ўдас'ца́ јідно́ ў дру́ге (родиться схоже́ одно на́ одного). Jíде́н на дру́гому. Једна́ ў једну́ риба (така велика).

Займенники. Ј не зна́ју, як воно́ кото́ре зве́ца. Хај вони́ собі́ здоро́ві́ буду́т. Де б це собі́ по́ї́хати. Шо це вам бог даў (= що ви? бог із вами)? У нас ў селі́. Ўс'а́кіј ден' прихо́дит'. Шодна́ можна ў́зати смета́нки. Ці́лу зи́му бу́де лежа́ти. Ці́ле лі́то бу́у там. Ја с'о́годні́а ці́лиј ден' ў робо́ті. Са́миј хлі́б јід'ат'. Сам-јіде́н'. Сама́-јідна́ (живе). Шко́да і то́го і то́го. Шче ј жа́дна не при́шла. Гра́ли (на грамофон) к'і́л'ко ў́лі́злос'. Крича́ло ск'і́л'ки ў́лі́злос'. Забула́с, як в'і́н пи́шеца́ (= забула, як його́ прізвище). Як пере́деца́ на са́миј хлі́б, то не ста́не (його). Не бу́деца́ гота́ви коси́ти (= не будуть отаву косити). Ті, шо об'і́цували́ ні́чого не дали́. Вида́је́ ў сні́ (= приви́джується). Мин'і́ ви́да́је́, шо в'і́н... (мені́ здається). Як ја шо́ (= щонебу́дь) кому́ (= кому́небу́дь) ви́нна, то... Коло́дочку ја́ку' (= яку́небу́дь) гина́чу туди́ клад'іт.

Дієслова а) помі́чні: в'і́н ма́је бу́ти ў нас. Наше не скоро́ молотис' бу́де. Беру́ ја дру́гого дн'я јі́ду ў Черво́ну. Беру́ца́ нучува́ти (= збираються, готуються). Брау́са сво́ї́ми к'і́н'ми јі́хати. Поча́ў наста́л'а́ти (самовара). Вона́́ як почне́ ўже́ де́ртис'а́ (сорочка), то... По́јї́зд ста́у густі́. (От) і переста́ў то́ј с'ні́ґ (іти).

б) Дієприслівники. Кури́ў іду́че. Бу́дем сед'і́ти не јї́ше. Він до́двері́ — зашч'і́пано. Там було́ обгоро́джано (колись, а тепер-ні).¹ Там у кни́зці́ напи́сано. Там зашч'і́пано (двері́ на за́щіпку). (Приходить хадзя́н до сво́єї хати) — не заче́пано (тих гроше́й, що лежали на столі). Јзба́ўла́но скрі́з' (про витолочений у полі́ хлі́б). Так змо́лото́ (жито). Води́ ў кол'і́но було́. Дві́ (пчо́ли) проте́ ўкуси́ло: на мо́рді ј на руці́. При́ї́хало шісто́х.

¹ Чи не вплив інтелігентської мови?

в) Дієйменники та зв'язок дієслів із іншими словами. Не буде́а гота́ви коси́ти. Наше не ско́ро молоти́тис' бу́де (жито). Заўтра бу́де ў це́ркві пра́витис'. Вони́ (рогачі) не бу́дут дру́гого (горщика) бра́ти. Зна́ти, шо моска́л'. Чути, як соба́ка га́ўка́е. Хвали́ти бо́га, је кому́ роби́ти. Да́ју јі́ї́ вече́рати. Гу́ба кри́ви́ца пла́кати. На во́ду му́с'і́у купи́ти бари́ло. Ско́рт'і́ла мене́ ли́ха' годи́на ви́јти ў по́ле. Не на́ша сила ви́јнати цу́ д'і́жку. Ві́н (ту́т'і́н) недо́бриј ку́рити. Кл'учка, шо во́ду та́гну́ти. Ў дошч не охо́та јти́. Де б це собі́ по́їхати. Боўт ри́бу гони́ти.

Як переде́ца на са́миј хлі́б, то не стане (його). Сиди́т хлопці́у ду́же бага́цко. Хата ў хату чолов'і́ка по с'і́м сто́ја́т. Јі́х дво́х іде́. При́їхало шісто́х. Дві́ (пчоли́) проте́ ўкуси́ло: на морді́ ј на руці́. Ми ўтро́х пообро́блували (горо́д). Удво́х вони́ ве́зли. У пјато́х пішли́. При́їхали у пјато́х св'ата́чі'. Де це вони́ так зароди́ли (баклажани)? На́ша рабе́нка (корова) зба́вилас' на јі́дну ді́жку. Вона́ народила јі́х. Вона́ (грушка) чо́го'с' у ме́не не роди́т. Ві́н (мак) бу́де з мак'і́ўка́ми вели́кими. Загало́м вона́ (ма́ті́рка) бере́ца (в проти́лежність плоско́ні).

Ці́х шче је (квіток). У ме́не је грушо́к тро́хи. Је ў с'ві́ті праўда. Тут је ја́ма. У вас је с'і́но? Шче старо́ј тро́шки је (карто́плі). Там је јагі́д! Отут је п'ідсо́сник'і́у (багато)! (У не́ї) је дво́је д'і́те́ј. У ме́не гону́к је де́с'атеро. У ме́не ми́ло је. У нас було́ б тро́х (кабані́в), шчо́б не вони́ забра́ли јі́дного. У нас нема́ ті́х рушниці́ў. У не́ї нема́ гре́чки. З ме́не шче нема́ ка́рточки. Така́ ў јому́ приро́да. У јі́х нема́ Петро́ўки. У јі́х сва́рка така́ виходи́т. У ме́не ўже ц'ві́те карто́пла. Поме́рла у мене дити́нка. Мен'і́ гото́ві (черевики) ду́же трудно добра́ти. Хло́пчиков'і́ де́с'ат' л'і́т. Јі́м с'і́м не́д'і́л'. На́ шо воно́ јі́м. На́до мно́ју л'у́ди зми́луван'на ма́јут. У посто́ли узутис'а. Ја не хо́чу ваш'і́х с'пі́віу́. Шчо́с' уже пи́шут (про пова́жнішу лю́дину). Та́то купи́ли.

Прислі́вники. Мо́лодо звари́ти ка́щу (=рі́дку). С'мі́шно мен'і́ було́. Не чу́тно (але й не чути). Ма́ло шо не р'і́мн'а́ји́ца з верба́ми (зави́шки). У нас ма́ло коли́ ча́ј (=рі́дко). Там ду́же ўсо́го було́ (=багато). Там зі́л'ла тако́го бага́цко (=ду́же бага́цко)! Тако́го горо́ху ма́ли (=ду́же багато). Тако́го бага́цко ви́брала (сала́ з горщика) на сво́ју ва́ўку! Бага́цко сп'і́рні́ше (йде́ робота). Мин'і́ нічо́го (=зовсі́м) не в'і́рат'. З нас і́ це́ї (глини) бу́де. Ві́н ба́джу́же (не зве́ртае ува́ги). Ўсе ж було́ б мен'і́ ох'і́тні́ше. На коли́ бу́де вес'і́л'ла. На коли́ ви ду́ма́јте (те і́ те зроби́ти). Одколи́ весна́ поча́ла'с (з того́ часу, як...). Нема́ ніко́го, но (ті́льки) я, со́коле! Но раз по́паўс'. Но јі́дне́нка. Оно́ так (=ті́льки так).

Не бу́де, де суши́ти. Нема́ ш чим. Нема́ мен'і́ чо́го' јі́сти. Нема́ ко́го' ўдо́ма ки́дати (щоб гляді́в хати). Нема́ чо́го' каза́ти. Нема́ коли́ но́са ўте́рти. Нема́ куди́ жда́ти. Мен'і́ не бу́де коли́ ўме́рти. Нема́ ко́го' по́слати. Нема́ в'і́дома (де поді́ўс'а) (=невідо́мо де поді́вся). Каза́ў нема́

в'ідома шчо (хто-знашо казав). Ёс'ак себе' хва'лит'. Так, як і не в'ін це бу'є. Посе'ре(д)дн'а. Н'ібе то каза'є. За п'їда'рма продали'. За'раз за шо'по'ю. Гет' на'єкру'г пси. Лед'-лед' іду'. Плако'м пла'че. Зги'н'ц'і зігну'є'с'. Шона'єб'іл'шу єзя'є. К'їлки за'єширшки', за'єдо'єшки, за'є вишки', за'єгрубшки'. Де вони' є под'їли'с'а. Де хоч под'їн'с'а. Посу'ну'є дес' на дв'ір, Де б це собі' по'ї'хати. П'їшла, куди ба'чу.

Гобо'м разом. Ёже єс'аково роби'ли. Ма'ло ва'жно, шчо вона' кричи'т' (= не важно). Невели'ка ва'жніс'ц' (= не важно). Ёсе єдно'. Неможна а-ніра'є (= зовсім). А ча'сом, то бу'де є ти'єден' (нежить). К'їлки сто'єїт'?

П'їа'то'єі час'ц'і (тут'їну') нема' прот'їє тор'їши'єго. А шче бїлш тре'ба? (= хїба не досить?). Шо є печач'ї тако'єї перене'сла! Шо єїх у ме'не було' (= скїльки)!

Сполучники є частки. Єа ж вам каза'ла, шо тут є єа'ма. Он'ї-с'їм уз'а'є три ти'с'ач'ї, шо но (= за те тїльки, шо) зашкли'є. Черев'їки були' (такї) малї, шо єа є не єзу'є. Мо'єу бо'гом забожи'тис', шо... Те, шчо було' єже. Заєури'єс', шчо молодїм ожени'єс'. Не мо'на єї'хати (з хутора в село), шо (= бо) є п'їдво'єди го'н'ат'. Н'ї за шо' не ємре ц'їм, шо голода'є (= через те, шо). Т'їшус'а, шо... Тї л'уде, шо об'їц'ували н'їчо'го не дали'. Тї (черевїки), шо єа порва'ла, то дуже до'брі. Те'шча, шчо єа єїї' заве'єла. Це то'є пан, шо на патре'т'ї, нам присла'є. Мед забра'ли єє, шо накачани'є. То'є, шо є ша'пц'ї. То'є (собака), шчо стру'єїли. Молока' шоб (= хочби) сл'єза'-то н'ї! Прос'їм бо'га, шоб... На те єа ви'єїха'є, шчоб... Шчоб ми були' ва'ртї (= шо було б з нами), єакби' не ц'ї хло'пц'ї (= без цих хлопцїв)?

Тре'ба ви'єбрати, кото'ре крашче та є склада'ти. Зєра'є (єрушки), кото'рї хорош'ї. Не зна'єїте, кото'ру бра'ти. Є не зна'єу, єак воно' кото'ра зве'ца. Це марика'нка (сорт картоплї), а то б'їла, кото'ра сто'єа'ча. По-ба'чимо, єакє'-то бу'де жат'га'. У ц'єму гн'їз'д'ї, де (є) здо'ров'ї єа'єца. Тре'ба було' дивїтис', де (= туди де) вода' заєпн'ана.

Єак не мо'єна, то є не б'уду. Єак єє сї'ла, то поб'єут'. Єак су'ша єдари'т', то мо'єе напа'сти (мошка капусти). Нашо'му соба'ц'ї єак сказа'ти „миш“, то гот'їє п'їдїрва'тис'а. Єак бу'де пого'да, то п'їду'. Єак пере'єде'ца на са'ми'є хл'їб, то не ста'не (єго). Там'ц'у'є, дур'н'у, до пл'єту, коли ма'єїш охо'ту! Там трави'чка, то шко'да толочи'ти.

А шоб не обр'їзати... (а шо єакби не обрїзати ко'сї пїсля тифу)? Шчоб не дошч, то... Шоб у пого'ду... (= єакби за погоди). У нас було б трох кабанїв, шоб не вони' забра'ли єїдного. Коли' б дошч нахопи'єс'а! Коли б на ц'єму і к'їне'ц' бу'ї! Коли' б у пошани'єку, то... (= єакби добре глядїли сїтки, то була б цїла).

Шчо не вїз'му'т', то заплачу' (= шоб не взяли...). Єак на дру'єго (= єак хто дру'єий), то шви'дко схова'є сво'є. Єак не бу'дете роби'ти, то єкраде' (= шоб не робили...). Ти'єден', єак у вод'ї (мокнуть коноплї). М'їс'ац'їє два, єак була' єдо'ма. Три дн'ї, єак єїє. Забу'лас', єак в'їн пїше'ца

Не гл'адіть як тре'ба горо'да. Як дроти'на буде ни'тка. Трава' така', як госока'. Як краж упаў (= наче мертвий). Лет'іть як шу'лак. Вони' ба'брац'а (з цуценьям), як з дитиною. Со'нце захо'дило так, як на дошч. Було так, як на дошч. Як ја шо кому' ви'нна, то... Як див'лис', то ба'чили. Ја тод'і була' ў шко'л'і, як вони' ве'зли. Ви п'ішки хутн'іше заїде'те, як ја заїду. Ула'зит' б'і'л'ше як в'дро'. Ма'ли з жо'го пот'і'хи, як у Гал'чи'н (село) бра'ли. Ді'учата як зас'п'і-вајут', аж село гуде'. Як не зро'биц'а г'і'рко ў ро'т'і (після того як закурила)! По'ки не прив'ікне (нехай буде прив'язана сучка). По'ки обб'іл'ујут' (бика), то... По'ки ја пријду', то п'ізно ўже буде. Молоко' моје' по'ки ў мо'му горшку'. Наше по'ки сара'ј стоїт' (= по сараї).

Заго'јиц'а, по'ки (зрідка-зак'и) дру'ге ско'јиц'а.

Нехай пријде' чи п'я'ниј, чи твере'зиј. Не знају, чи там до'ўго буд'ут', чи не'?

Шо вам догара'је? (= що вам із того)?

Мабут' пријде, хоч зу'би ви'бери (такий п'яний).

В'із'м'і'м та спару'јмо. Јд'іт та рв'іт.

Пода'куваў та ј уже'. Нарву' (трави') на ру'ку та ј уже'.

Н'і кла'сти не мо'жна, ні 'подава'ти (снопи через слабість). (Пропали коні, а тепер) н'і соб'і' гора'ти, н'і тоб'і' горати (= нікому не можна орати). Ј рил'а'дини (= роляди) наве'зли і па'ски. Шче ј ра'зу не ўзува'ў н'іхто' (чобіт). Ані дри'гнуў.

Така', аж га'рно подив'итис'. Аж до бра'ми чу'ти. (Він там), аж коло тих кушч'іть. Окр'іп, шчоб кип'іть аж у кл'уч.

Ма'ло шо не р'імн'а'јиц'а з вербами (заввишки).

Мајбу'т' шо не! Хиба' мо'же, шо ц'а (стежка).

Наўра'д чи ви'держит'.

Котри'јс' ў село' помандрува'ў. Неха'ј котри'јс' з них ви'јде. Вона' ж пахи'уча! Ја ж вам каза'ла, шо тут је ја'ма. Див'і-но! Див'іц'а-но! Стіј-но! Неха'ј-но ја стару' зоба'чу (то скажу їй).

Чуј-но, Васи'л'у! (= „слыш ты, Василий“!).

Шоб була' зна'ла, то була' б прине'сла.

Де б це соб'і' пої'хати? Јакби ж ја була' зна'ла, то... Ја була б сама' пшона ўз'ала', та... Усе ж було' б мен'і' ох'ітн'іше... Були' б обми'ли (јакби не перебались в інші).

Ні'бе-бе казаў (= начеб-то, здається).

Р і д.

Ўда'с'ц'а јдно ў дру'ге (про неозначену особу).

Те п'ішло' туди', а те туди'. Посхо'дилос' те зв'іте, а те зв'іте. Те ка'же те. Не зна'ју, шчо воно б'ігаје по по'л'і. Шчо це воно зроби'лос'а. Соба'ка побреха'ў на доро'гу.

Уживання відмінків.

Назовний відм.

(Черевики) були малі, що ја ј не ўзују. Јде бо́са. Ја бо́са жа́ла. В'ін ўдаганиј пої́хаў (= у свиті). Неўми́вата ходжу́. Шче та́то були́ жи́в'і. Ца́ гру́шка була́ ра́сна. В'ін (шчен'ук) не бу́де лихи́ј, Шчо́б (вони) сух'і́ зроби́лис'а. Ха́ј вони́ соб'і здо́ро'в'і бу́дут. Не на́ша си́ла ви́јн'ати цу́ (д'і́жку). Ў дошч неохо́та јти́.

Родовий відм.: а) без прийменників; Чого хочите, того ј доста́ните. Дам старе́н'ко́јі цибу́л'і. Дити́н'і цицки дава́ла. Ду́ба да́ти (= вмерти). Смерт'і́ спожи́ў (= умер, загинув). Ву́лиши́н'о́јі с'п'іва́јут'. П'і́с'н'і тако́јі с'п'іва́јут'. С'п'іва́ли це́јі п'і́с'н'і. Щодн'а мо́жна ўза́ти смета́нки. Ј слу́хайте це́јі мо́ви! (= слухайте, що він плеще). Шо ја пе́ча'л'і тако́јі перене́сла! Ј рил'ади́ни (= роляди) наве́зли, і па́ски. Нарву́ зеле́не'н'ко́јі цибу́л'і. Со́л'і пожи́чити. Добере́ спо́соби́у. Ма́ли з жо́го пот'і́хи, як у Гал'чи́н бра́ли. Лу́чче гл'ади́ чужо́го, як сво́го. Гл'ади́ кури́с'ка. В'ін ду́же гл'д'і́ў буте́л'очки те́јі (любив випити). Дру́гого корча́ (куща картоплі) погл'ади́ла. Догл'ада́ти бичка́. Не гл'ади́ў, як тре́ба, горо́да. Ра́ди не даду́т (= не знають, що робити). Ј но́ги не умо́чите. Ја не ўкла́ла те́јі голо́вешки. Ка́гли не зати́кајут'. Не зас'і́жав це́јі доли́нки.

Не бу́деца́ гота́ви коси́ти. Нави́т і голо́ви не держи́ца (щось ро́бити, бо зовсім не до того).

Не ўза́ли́ тро́пу (= не потрапили, куди треба, не туди пої́хали). Ге́т душі́ не було́ (з ляку). Ге́т усе́н'кого куска́ переко́пујте (на городі). Ти на ўса́киј час ба́би ра́дис'а (завсіди).

Вони́ при́јду́т — холо́дного в'і́тру прине́суть. Не́ма про́с'в'ітло́јі годи́ни. Не мо́же скла́сти ц'іни́ на не́јі (добрати ціни). Вони́ (рогач'і) не бу́дут дру́гого (горщика) бра́ти. У нас два бу́де гу́лашчих серпи́. Тудо́ју тро́шки бу́де кру́жка (їти). Не́ма ў с'в'і́ті кра́шчо́јі. Оту́т је п'ідсо́сник'іў! (= дуже багато). У ме́не је грушо́к тро́хи. Ц'і́х ще је (квіток). Там је жа́г'ід! Вам ц'о́го тре́ба? Недале́ко Гу́л'ви (річка).

За так гро́шеј (= дурно). Та чо́го? Шчо́с'ва́та гра́јут — аж лу́на јде. Шчоно́чи. Шчо́ти'жн'а. Це́й гиначо́јі голо́ви (розумніший).

б) З при́менника́ми: 1) без: Бе́с пори́ об'і́ли сві́ј садо́к (= не в пору).

2) до: Кажу до ма́ми. Ба́т'ко каза́ў до ма́тер'і. В'ін до ме́не гово́рит'. Кричу́ до јі́х. До жо́го ви́з'в'іри́с'а. Зане́с'і́т до ха́ти. Гон'і́т јі́х до ха́ти. Пої́хаў до млина́. П'ішла́ до до́ми. При́јіхали до це́ркви. Чепл'а́је до ло́ба. Шчо до не́јі браку́је. Зросла́с' до ку́пи. Бу́дут тан'цу́ват до ја́зика (бо не́має музика). Ја до ко́неј не роди́ўс', но до худо́би (щоб її, а не коні пасти).

Со́кира до пен'кі́ў. Сви́н'а до́бра до харч'і́ (бо все їсть). До су́ш'і́н'н'а недо́бр'і (лрушки). Коро́ва до́бра до мо́лока. До год'і́л'і до́бр'і сви́н'і.

До са'ла пога'на свин'а' (погано вгодовується). Таке' ж воно' буде і до но'су (про матерю). Кол'за вида'тна до гол'їю (= з кользи буває багато олії).

3) з (с, із): збитку'юц'а з жо'го. С'м'їятис'а з чо'го. Ви'велис' гет' з ус'о'го (= вже нічого не маємо). Ми звелис' с свине'ї (= zostалися без свиней). Роса'да с т'ут'їну'. Ма'стим (воза) са'лом с коро'ви. З ме'не ще нема' ка'рточки (= я ще не фотографувалася). Патре'т із жо'го бра'та. Молоко' с це'ї коро'ви. Дити'на с пе'ршої ж'їнки. Я гет' ос'лі'пла с плачу'. З ла'ку. Дај мен'ї з д'їжки води'. З господар'ї'ю госпо'дар (= найкращий). З ро'ду родо'ї (?) не... (= ніколи не...). Ви'бити с по'п'їлу полотно'.

4) за: за дн'а', за со'н'ца було'. За тепла'. (Це ўже) за ме'не було (= як я вже тут був). Це за ўс'їх серп'їу серп (найкращий).

5) коло: Упо'ралас'а коло пе'чи. Коло тіх гоз'їр. В'їн в О'книці (місто в Басарабщині) коло ма'тері (живе).

6) од: Од перел'аку засла'бла. Од лежи'ї. Спи'на бол'їла од жат'га а буде бол'їти од полот'га'. Од в'їтру потр'їскаўс'а ніс. Од го'сени (почалось). Я од Р'їздва' те роби'ю де'с'ат' раз (= після Рїздва). Од Р'їздва остала'с'а. Підросло' от тіх пор. Од ра'н'на до ра'н'на. Од с'віта'н'на до смерка'н'на. Браў м'їру од ног'ї (щоб шити чоботи). Само' од се'бе тр'їснуло (без причин) Лучче од ме'не.

7) Прот'ї: при'хаў прот'ї нед'їл'ї. Прот'ї но'чи.

8) Посеред: посере'д подв'їр'я.

в) Часові звороти без прийменника: С'ого ро'ку. С'ого ра'нку. С'ого ти'жн'а. Того ја'рмарку. Я те'ї но'чи змок до'бре. Јако'їс' но'чи. Јідно'го ро'ку. Јідно'го дн'а сі'јала (= одночасно з вами). Літ'н'ого ўремн'а.

Давальний відм.: Ја даў сво'му ба'т'ков'ї. В'їн ви'слаў нам жо'го за хур'мана. Ја јім но'шу крїп (= укроп). Ув'їрвало'с' нам і вам (з молоком, бо ўже но јїдна коро'ва до'їц'а). Хиба' вам б'уде бол'їти (чув і раз — звичайно ж тут уживають знах. відм.). Хто жо'го зна, шчо јо'му' таке'? Шо це јїї' (корові) зроби'лос'а? Шо ви сво'їм млин'ца'м ро'бите (що такі смачні)? Шос' нога'м зроби'лос'. Јім ус'ї ра'ді. Чо'му нема'? Чо'му н'е?

Знахідний відм.: а) без прийменників: Боўт рибу гони'ти. Дошч пил при'бје'. Пасе' коро'ву. Гет' ус'у (горїлку) ви'пили с те'је бу-те'л'ки. Ви'тагнула сви'тку. Зимува'ти худо'бу. В'їкно' зал'їпл'ујут'. Кар-то'пл'у гризе'. Ја кашу зва'ру. Тре'ба і посудку поми'ти. Мен'ї гото'в'ї (черевики) ду'же трудно добра'ти. Тод'ї ле'кшиј т'ут'їн ви кури'ли. Браў м'їру од ноги'. Таке' наговори'ў. Дале'ко с'ві'тло ви'дко. Поки'нули ко-ро'ву незага'н'ану. Ус'ї се'ла понаво'жуваў гли'ноју, Скорт'їло жо'го. Јїї' бол'їла голова'. Мене' голова' боли'т'. Порату'ј жо'го (= допоможи йому). Напа'ли мене' соба'ки. Кон'ї пасе. Учин'у твоју во'л'у.

б) З прийменниками: 1) *за*: Вона́ була́ за нев'істку (= невісткою). В'ін вислау́ нам його́ за хурмана. (Кімната) служи́ла нам за комо́ру. У їх бур'ян за зо́лото сто'їт'. Уз'ала́ за сво́је (= наче, як своє). За дручо́к держи́с'а. За як'і (згадали = про). От кло́п'їт мен'ї́ за їх! Ран'ше за нас. Старша за не'ї́.

2) *межи, миз*: Межи́ очи. Межи́ плечи. Поставити миз к'їлки́. В'ін миз ці шче́пи кину́с'а.

3) *на*: вона́ як дви́нула (= втекла), то і на це́й ден' ни бачи́у. Так на се́й ден' і не најшла (= і досі). На ц'у по́ру нема́ (= і досі). Здас'ца́ на то́й рік (насіння). На р'їк раз піду́ (до церкви). На ден' два і три ра́зи. На год раз. Ти на ус'аки́ час ба́би ра́дис'а (завсіди). В'ін на то́й моме́нт ускочи́у у па́с'їку.

Їти́ на ху́тір. Поб'їг на бе́р'їг. Поїхали на Ха́наї́мгородок. Пішо́у на сус'їди (= до; чув 1 раз). Соба́ка побреха́у на доро́гу. Нарву́ (трави) на ру́ку та́ ж уже́. Нарва́ла на обере́мок. Вона́ їде на ја́рмарок. Со́нечко на п'їден' п'їдішло́. Усе́ зле на їх ма́тір!

Грати на ду́дку, скрипку. На ја́зи́к гра́ли (замість музик). На краков'я́к загра́ли (щоб танцювали краков'я́к). На но́ги ходит. Їдно на дру́гого стр'їла́'є. Вони́ на його́ с пу́лем'ота дирко́'ат'. Напали́с на не'ї́. Ждати на ме́не. Не ўмі́'ю на ц'у но́гу то́к'ти' (гречку в ступі). Зберало́с'а на дошч. Коро́ва ўз'ала́с'а на ро́диво. Зслаб на ц'у сла́біс'ц'і. Наша рабе́н'ка (корова) зба́вилас' на їдну́ дї́жку (не доїтьс'а одна дї́жка). На греб'ї́н'ц'ї́ ја́ не голодува́ла. Гу́чат' на ма́лдава́нськи́й ја́зи́к (наших людей в Басарабщині). Вони на ус'у ви́т'агу ў ја́ро́к (= на всі заставки).

А на́ шо? На те́ ја́ ви́їха́у, шчо́б... На́ шчо́ ти зго́ни́у (курі з плоту). На́ шо воно́́ їм. На́ (= для) п'я́них најду́т' п'їдво́ди. Дї́жка на капу́сту, на го́їрки'. На во́ду му́с'їу купити бари́ло. На його́ тре́ба ду́же ба́гато землі́. На зи́му здаду́ца́ (черевики). Пали́ти піч на хлі́б. Мед на го́діу́лу (пч'їл). Це́ на мо́ю ку́клу іакраз була́ б (блюзка). На ме́не крашче́ так (= на мою думку). Ви́садки на бора́ки. На замі́н. На го́лос гарна п'їс'н'а). Жа́ки'ї к'ї́н' на мас'ц'і? На два ви́плати (взяв в оренду з умовою виплатити в два терміни).

Ми́ска розби́та аж на се́меро. На дво́је розби́то. Розр'ї́зала по́лотно аж на тро́је. Ка́бана на два́ц'ат' їдну́ ти́с'ачу (ціною) забра́ли.

4) *об*: Уда́ру об две́р'ї.

5) *під, по́під*: Приве́зла п'їд воро́та (= до). Јд'їт п'їд то́й бе́р'їг. Як п'їд р'їк, то нічо́го (= як якого року, то й нічого не вродить). Ми́ його́ по́п'їд ру́ки вели́.

6) *по*: Це́й по́їїха́у у Ха́лаї́мгородок по му́ку. По́їїдете по дро́ва. По сі́л' по́їїха́у. По́їїха́у у село́ по гли́ну по руду́. Пішла́ по во́ду. Чолові́їка по сі́м сто́ја'т'. Наше́ по ті́л'ки (по сарай).

7) *про*: Бл'узочка про́ с'ва́течко. Це́ про́ с'ва́то сорочка.

8) у(ў): Ви'яснилос'а пошти' ў піўде'н'. У велико'дну п'ятниц'у. Холод-не'н'ко було' ў Р'іздово'. У ц'у по'ру. Я ў таку' пору ўродилас'а. Це у во'јну було'. У дошч не охо'та јти. Својіх свине'ј і ў карто'пл'у цу'с'т'ать. Завезу' ў ја'рмарок і прода'м. Ба'л'іју зата'скују ў ло'х. Заган'ати у хл'іу. Појі'хав у ја'рмарок. Појі'хав у село'. Вони' на ўс'у ви'тагу ў жарок (=на всі заставки) У ц'у сто'рону шука'јте (вівці). Пішо'ў у ті бајсаки' (= зробивсь босяком). В'ін на тој моме'нт уско'чиў у па'с'іку. Ду'ти ў дудку.

У нас про'со в кол'іно (заввишки). Води в кол'іно було'. Окр'іп шчоб кип'ів аж у кл'уч.

У в'іч'і поба'чимс'а. Ми в дв'і са'пи пі'рили (двома сапами сапали енергіјно картоплю). Зме'рзла в ру'ки. Коле в но'ги. У постол'и' узутис'а. Ха'та в ха'ту чолов'іка по с'ім стојат' (москалів).

9) *через*: Череш шо ја бојалас'а вче'ра јти? Через л'уди не мо'жу ро-би'ти (але поруч і — неспо'к'іј через л'уде'ј). Через јі'хн'е подв'і'р'ја хо'дим.

Орудний відмінок: а) без при'менник'ів: Поб'і'г к'і'н'ми. Јідут' на'шими к'і'н'ми. Б'іжа'т' к'і'н'ми с'уди'. Крил'ми' перелет'і'ли. Гу'рс'киј (прізвище) поби'в к'і'н'ми јачм'і'н'. Та'то дуже вил'ми' сколо'ли (собаку). Пришле'м Јіва'ном. Горн'атком не'сти во'ду. Гара'чоју водо'ју попа'ру (сп'ідниц'у). Прикла'ла ва'вку цибуле'ју. Са'лом пол'апала сп'ідниц'у. (Г)Очи'ма ки'дајут' на д'івча'т. На шо' го'ком ки'не... (шо тільки побачить те й зробить). Ус'і села понаво'жував гли'ноју (в ус'і села понавозив глини). Умо'м јіјі' (задачу) складу' (= в умі). Хре'стиками ви'шито. Мо'жу бо'гом забожи'тис', шо... Дай ти'с'ачу микола'јів'скими (на купівлю свині).

Јак пози'коју (взяв картоплю), то неха'ј оддас'ц'.

Поб'і'г верхо'м. Поб'і'гли ве'рхами. Ј'дут' ве'рхами.

Дз'урко'м б'іжит' (кров). Вони' ко'лесом, кружка' хо'д'ат'.

Л'а'же бо'ком і сп'іва'је. Стој'ала пу'сткоју (хата).

У ста'рости тако'ју фо'рмоју дзе'ркало.

Тим шл'ахо'м ішли'. Јде доро'гоју. Јдут' сте'жкоју.

Јти по'лем (теж: тудо'ју пішо'ў. Јдете с'удо'јі. С'удо'іу бага'ц'ко про-ст'іше јти. Не зна'је кудо'ју јти). В'ікно'м ви'скочили.

Ус'і кутко'м побуди'лис'а.

Ци'ми дн'ами пријі'де.

В'ін позабо'тиц'а нами (= поклопочеться за нас).

Трасе' мноју (слабість).

Ра'диј ни'ми.

Та'то рип дверми'.

б) з при'менник'ами: 1) з, зо: вона' з ус'іма' ро'дичка. Вона р'імна зо мноју (віком). Дра'жнимос'а з ним. Пти'ц'і з зал'ізними дз'у'бами.

2) за: за тобо'ју пла'че. За бо'жоју помочо'ју. Вона' за Колоді'јо'м (= його жінка).

3) *поза*: бував поза Куба'н' — р'іко'ју (від старого чумака). Стојі'т' поза двері'ма. Сонце бродит' поза хма'рами.

4) *миз, помиз, поміж*: мис собо́'ју (говорити тощо). Миз нога́ми. По-т'ни́ца́є помиз ти́ми копи́ц'ами. Пом'іж л'уд'ми́.

5) *надо*: на́до мно́'ју л'у́ди зми́луван'на ма́јут'.

6) *попередо*: попередо мно́'ју по́'ї'хав.

7) *попід*: поп'ід ха́'то'ју.

Місцевий відмінок: 1) з приймен.: *на*: На спод'і в скри́н'і. Дв'і (пчоли́) проте́ вкуси́ло: на мо́рд'і́ на руц'і́. Вона ла́га'є на л'і'жку. На са́м'ім шла́ху'. На му́ках поб'і́г (= мучаючись, бо погана дорога). На кри́лах полет'і́ла (і крильми́). На чо́мус' окоши́ло'са (= закінчилося). Зна́тис'а на чо́му.

2) *об*: хиба́ ја́ зна́ла об ц'о́му.

3) *по*: Уда́ри'ю мене́ по пле́чах. Ї́здив [по сел'і́. Кон'і́ ту́па'јут' по в'і'ус'і́. Хо́дит' по горо́д'і. Сп'ідни́ца́ по землі́ волоче́ца́. Хви́ла́ је по то́му го́зер'і. По Ки́'ї'ус'к'і́ (вулиці́ він живе).

По вс'і́х доли́на'х. По ц'і́х-о́' крени́ца́'х. По ц'о́му полотн'і́. По пана́'х хо́джу. По ја́ко'му ти зав'яза́ла. Сид'а́'т' по самот'і́ (= на).

3) *При*: при бе́рез'і. При бо́'ц'і́ пос'і́'јала (= з боку). При ку́'п'і́ земла́' (в одні́м місці́, вкупі́).

5) *у (у)*: У горо́д'і́ роби́ла. В'ін у сел'і́ сиди́т' (= живе). Гет' усе́ в горо́д'і́ з гиржо́'ју. Покла́'ла в кни́з'ц'і́. Дес' у заво́д'і́ доста́ли. Змоло́'у у млин'і́. У кварту́с'і́ прине́сла. Там у кни́з'ц'і́ напи́сано. Бу́де обла́'ва у ті́х чагара́'х. Jiде́н ла́га'є в голо́ва'х, а дру́ги'ј в нога́'х. Та́то дес' у сел'і́. Нема́' у́ с'в'і́'т'і́ кра́шчо'ї́. Ні́де' в с'в'і́'т'і́ не ку́'пите. У споду́ ка́ктус так ја́к цибу́'ла. В'ін в оча́'х у хло́'пц'ів (горо́х на оча́'х у хлопц'ів). По́'ї'хав у поро́жн'і́.

За́'ўтра ў ја́рмарку можна купити со́'л'і́. У ја́р'ї́нн'і́ жни́ва'. Так ја́к у ц'і́ пор'і́́ ходи́ла по горо́д'і́ (в цю пору́ дня). У ц'і́ пор'і́́, ја́к ја́'годи пос'п'і́'нут'. У перв'і́м часу́ (= о першій годині́). У јідни́х часа́'х пови́нн'і́ ви́'ї'ти (= одночасно). Ја́ в ка́'мн'ах не зна́'ју (= не розумію́сь. Чув 1 раз і від людини, що іноді закидає по-московському).

П. Бузук.

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ НАРИС ПОЛТАВЩИНИ.

Вступні уваги.

Завдання цього артикулу становить діалектологічний опис українських говірок більше-менше в межах колишньої Полтавської губернії. Оцю нашу розвідку про полтавські говірки тепер ми сподіваємося зробити початком більшої праці, що її другою частиною повинен бути дослід, присвячений полтавським говіркам у минулому, а третьою частиною — висновок про рух ізоглос у часі в зв'язку з колонізаційним переміщенням людности.

Останніми часами слов'янські мовознавці (Ніч, Соболевський, Младенов, Теньєр та ін.) почали звертати увагу на те, що межі різних з'явищ слов'янських мов не збігаються одна з одною, і, вважаючи на цей факт, пропонують замість давати необгрунтовані класифікації слов'янських говірок розпочати працю над дослідженням меж окремих мовних процесів. Цілком слушно з приводу класифікації Ганцова, Ів. Зілинський у своїм артикулі „До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів“ (Ювілейн. Збірн. Наук т-ва ім. Шевч. у Львові в 50-ліття основання, 1926, ст. 19) зазначив, що „дефінітивна і всестороння діял. класифікація укр. говорів у сучасному й в минулому є рішучо передчасна перед переведенням як найдокладніших дослідів над усіма мовними явищами“. А покищо можна поділяти говірки лиш умовно, на підставі межі однієї якоїнебудь відзнаки. У тому таки артикулі (ст. 18) Зілинський заявляє, що розподіл південного наріччя на півд.-східню та півд.-західню підгрупи, що його пропонує Ганцов, власне збігається з ізоглосом середнього л (l), що її провів ще Зілинський у своїй спробі.

Переходячи до вивчення історії української мови або її окремої говірки, ми й там повинні так само дбати за географічне визначення з'явищ; досліді над історією мовних процесів, повинні весь час іти по змозі рівнобіжно з вивченням географії оцих процесів, бо рух ізоглос відбувається як у просторі, так і в часі. Отже історія мови повинна звестися на історичну діалектологію. Значіння кожної окремої пам'ятки історії мови, або навіть і групи пам'яток, взагалі дуже обмежене. Коли в даній пам'ятці такого то віку відбивається певна риса, ми ще не маємо права

робити висновки про те, що в усій українській мові відбувся вже даний процес. Не маємо ми так само права безапеляційно заявляти, що той чи інший факт даної говірки розвинувся під впливом отакої то сусідньої мови тощо. Найбільше, що ми маємо право зробити, — це сконстатувати, що в діалекті писаря даної пам'ятки (і отже в діалекті даної місцевості, коли ми знаємо, звідки він родом) отака то особливість уже існувала.¹ І допіру тоді, коли в нас було б подостатком пам'яток з різних країн та різних часів, ми, порівнявши їхні свідчення з даними говірок змогли б з певністю довідатися про те, в якому місці й коли зародилося дане з'явище, а тоді протягом яких століть і в яких напрямках воно поширювалося.²

Як ми зазначили вже, в другій частині нашої праці ми й маємо на оці дати огляд історії полтавських говірок. Ми тепер не можемо передбачати щоб нам зможуть дати пам'ятки, писані на Полтавщині, але ж ми не втрачаємо надії, що в них знайдемо хоч деякий матеріал, на підставі якого можна буде з'ясувати рух різних ізоглос, що перетинають Полтавщину.

Наприкінці я хочу ще зазначити, що тільки досліджуючи окремі частини української мовної території можна буде нарешті зібрати матеріал для діалектологічного атласу України, що його складання виходить поза межі енергії окремої людини. Порівнявши оцю працю на Україні з подібною працею хоч би на Білорусі, побачимо, що на Україні з різних причин воно куди складніше. Поперше, територія України куди більша, подруге, через те, що колонізаційні рухи на Україні були жвавіші, тут часто доведеться ізоглосувати не суцільні смуги, а окремі пункти — ізоглоси окремих з'явищ української мови здебільшого матимуть характер не суцільної лінії, а кружалочоків — острівців, нарешті порівнюючи з розміром української території для неї маємо обмаль етнографічних матеріалів, що становлять дуже важливе джерело наших знань з діалектології (тим часом коли Білорусь має дуже багато добрих записів у збірниках Романова, Шейна, Нікіфоровського, Сержпутовського, Федеровського, Шлюбського, Сербова тощо). Є ще й інші причини, і тому ми не певні того, що в нашій спробі, присвяченій самій тільки Полтавщині, ми не уникнемо деяких неточностей. Надто нам бракувало джерел з периферії Полтавщини, напр., з східньої Конградщини.

Джерела діалектологічного вивчення Полтавщини.

Полтавщині в нашій науці більше-менше пощастило. Ми маємо чимало джерел різних категорій для її студювання.

¹ І навіть цей висновок ми так само повинні робити дуже обережно, бо в пам'ятці могла відбитися і не власна вимова, а лиш певна правописна традиція.

² За зразок отакого досліду, що віячає спільну працю діалектолога й історика мови і що власне повинен становити найголовніше завдання мовознавства, і є дуже цінна розвідка Теньєра „Les formes du duel en slovène“ з додатком діалектологічного атласу з 70 мапами.

Поперше, ми маємо чотири відповіді на діалектологічну програму, що з них скористався ще наш незабутній Михальчук (Труды этнограф.-статистич. експедиції в зап.-русс. край, VII, №№ 39, 40, 52, 53), дарма що через свою застарілість вони в справі вивчення сучасного становища полтавських діалектів не мають стільки значіння, скільки пізніші матеріали.¹

Подруге, з'явилося вже скількись монографій, присвячених полтавським діалектам: В. А. Богородицькій „Діалектологическія замѣтки. III. Говор села „Сушки“ Золотоношскаго уѣзда Полтавской губ.“ (Учен. Зап. Казанск. Ун-та, 1901); О. Д(орошкевич) „Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині“ (Фільольогічний Збірник пам'яті К. Михальчука, 1915); М. Йогансен, „Фонетичні етюди. Замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою“ (Наукові Записки Харківської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства, 1927).

Полтавщині взагалі чимало уваги приділяють теперішні молоді вчені. Деякі морфологічні з'явища в полтавських діалектах зазначив Бор. Ткаченко в артикулі „Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах“ (у тих самих „Записках Харк. Н.-Д. Кат. Мовозн.“). М. Ф. Наконечний готує до друку свій дослід над говіркою с. Ярьсьок Полтавської округи, що з частиною його ми мали змогу обізнатися в грудні 1928 р. на засіданні Харківської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства. М. Ф. Наконечний теж подав деякі відомості з Конградщини. Нарешті, ласкаво поділився з нами своїми спостереженнями К. Т. Німчинов, що недавнечко одвідав був на Дніпрі села Налісні (недалеко від Ірклієва кол. Золотон. пов.) та Орлик (тепер Кремен. окр.).

Повідомлення про полтавські говірки є звичайно і в діалектологічних працях загальнішого характеру Ів. Зілинського, Вс. Ганцова та ін.²

Наступну категорію джерел становлять ті фолклорні записи, що в них відбиваються особливості полтавських говорів. Чимало цінного містять у собі „Матеріали по народній словесности Полтавской губернии. Роменській уѣзд“ (у кількох випусках, 1915—1916) П. А. Гнідича. Куди менше значіння мають „Казки і оповдання“, що позаписував у Лубенщині

¹ Взявши під увагу той факт, що ізоглоси з протягом часу пересовуються, ми, вивчаючи білоруські говірки, намагалися схарактеризувати їх по змозі на підставі матеріалів за останнє двадцятип'ятиріччя, що ми й підкреслили в підзаголовку до нашої „Спроби лінгвістичнае географії Беларусі“ (а саме: „Вып. 1-ы. Гаворкі Цэнтральнае і Усходняе Беларусі і суседніх мясцовасцяй Украіны і Вялкарасі у першай чверці XX в.“). Щодо Полтавщини, ми на превеликий жаль не могли скористатися з відповіді на „Програму для собіранія особенностей малорусских говоров“ (О. Шаповала й М. Левченко — з Полтавщини), що на неї покликається Ганцов у „Діалект. класиф. укр. говорів“.

² Жадного значіння не має замітка В. Щепотьєва „Звичаї, словесна творчість та мови“, в збірнику „Полтавщина“ (1927), в якій завваження з приводу говірок Полтавщини складено на підставі „Діалектол. класиф. укр. гов.“ Ганцова.

В. П. Милорадович (Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, XI, 1914) та „Народныя пѣсни, записанныя в Полтавской губернии (с нотами)“, Полтава 1915, В. Щепотьева. Півн.-західня частина Полтавщини (а саме Яготинський район Прилуцької округи) знайшла собі відбиток у „Матеріялах до української діалектології та фолклористики“ О. Курілової (1923). Фонетичні записи дав і В. Ярошенко в Изв. Отд. р. яз. и сл. РАН, т. XIV, кн. 1 і т. XVII, кн. 3. Деякий матеріал дають голосиння з Баришполя, надруковані в 7-й кн. Етнографічного Вісника (1928); цікавий цей матеріал, м. інш., тим, що його можна порівняти з відповіддю на діалектологічну програму (№ 52) з того ж Баришполя, надрукованою в VII т. Труды Этн.-Стат. эксп. в з.-р. кр. Багато матеріалу з того ж Баришполя в IV т. „Трудов“ подав Чубинський. Про деякі інші, здебільшого давні записи, зазначатимемо в певних місцях праці.

Коли пункти, що до них стосуються згадані матеріали, позначити на мапі колишньої Полтавської губ., то залишаться чималі острови, що зовсім не відбилися ні в діалектології, ані в фолклорних матеріалах, і тому довелося нам самим узяти участь у дослідженні полтавських діалектів. Розпочали ми ці досліди влітку 1928 р., відпочиваючи в м. Біликах колишнього Кобеляцького пов., і охопили тоді невеличкий район і суміжних сіл. Після того ми одвідали ще отакі пункти Полтавщини: Гребінку та сусіднє село Городище Прилуцької округи, низку сіл поблизу Кременчука, Рублівку Кременчуцької окр. і нарешті с. Ромодан Лубенської округи. Але ці подорожі, як це ми покажемо далі в праці, дали нам змогу взагалі поширити мережу наших спостережень, бо, зустрічаючись з тубільцями інших місцевостей Полтавщини — з учителями, студентами тощо, — ми записували від них особливості їхньої говірки.

Нарешті, довідавшись у Києві в Інституті Наукової Мови та в Катедрі Етнографії УАН про адреси їхніх дописувачів, ми вдалися й до них з запитаннями з приводу тих з'явищ, що мали бути ізоглосувати. На відповіді цих дописувачів ми й покликуватимемося в відповідних місцях нашої праці.

Всім, хто так чи інакше допоміг нам, складаємо нашу щирю подяку.

Після вступних завважень переходимо до розгляду головних рис полтавських діалектів. На повноту, зрозуміла річ, цей розгляд не може претендувати, через певні причини ми не мали змоги розгорнути досліди на Полтавщині так широко, як це можемо робити на Білорусі.

У ФОНЕТИЦІ.

Доля *e, o* в нових закритих складах.

Полтавщину перетинає межа між тими говірками північного типу, що в них замість *e, o* з'являються так звані дифтонги абож монофтонги не типу *i, i* тими говірками, що в них маємо тільки *i*. Та за важливішу рису

північних говірок треба вважати залежність рефlekсації *e, o* від наголосу, але межі цих обох фактів не збігаються; тому Ганцов зазначає на території Полтавщини переходову смугу з монофтонгом *i* (і навіть з палаталізованим приголосним перед ним), але разом з тим з збереженням *o, e* в складах без наголосу (Діалектол. класиф. укр. говор., ст. 19 й ін.). Межу між говірками, що мають монофтонг *i* в різних позиціях, і говірками з північною рефlekсацією *e, o* без наголосу Ганцов проводить приблизно досить правильно. Ми сами мали можливість переконатися в тім, що в Городищі (кол. Пирятинськ. пов., за 2 в. від станції Гребінки) кажуть *возка', жонки'* (запис. від дітей у школі), *пойма'ти, дворця'* — род. одн., *войти'* — наз. множ. від вийт (запис. від однієї старої жінки 82 р.).¹ Зрозуміла річ, що в Яготинському районі Прилуцьк. окр., що міститься на півн.-зах. від зазначених пунктів, рефлекс *e, o* тим більш повинні залежати від наголосу; про це й свідчать записи О. Курилової з Гречаної Греблі та з Жоравки Яготинського р.: *пошо'в, пойду', жоночий, поймають, по'вод* (Матер. до укр. діалектол. та фолкльорист., ст. 12, 19, 22, 25).²

З другого боку, в селах навколо ст. Ромодан (у с. Ромодан, за 2 в. від станції тієї ж назви), як ми сами чули й як засвідчив і студент Миргородського керамічного технікуму Ів. Батієнко, панує вимова *жінки', різдво'*. Те ж саме (візка', піймають, жінка'м) записали ми й у Рублівці. Така сама вимова пішла й далі на південь та на схід.

Межу між південною та північною рефlekсацією *e, o* в нових закритих складах Ганцов від Лубень повернув на північ, у напрямі до Ромна (д. мапу), але в самій праці (ст. 23) він зазначає, що, щоб з'ясувати це з'явище, на території Лохвицького та Роменського повітів у літературі даних немає. Справді, оскільки можна зробити висновок з Гнідичевих „Матеріялів“ у тих селах, звідки він збирав фолкльор, мало не виключно панує рефlekсація південного типу: *жінки* (вип. I, ст. 50), по той *бічок* (ib., ст. 75), *бойківчани* (ст. 122), *пиду, пішли, пішоу* (II, 2, ст. 227—228), але поруч цього і *поймали* (II, 2, ст. 128).

Тепер скількись слів про характер самих рефлексів *o, e* в нових закритих складах. На півн. заході Полтавщини ми знаходимо ще дифтонги, що колись обіймали більшу частину полтавських говірок. Так, напр., у Баришполі та Іванькові Переяславськ. пов., як свідчать відповіді на програму, що їх надрукував Михальчук (№№ 52, 53), а так само записи Чубинського, колись панували дифтонги, а тепер у цих селах зам. дифтонгів чути монофтонг *и* (д. Ганцова, ор. сїт., ст. 20, прим. 2)

¹ За кілька верстов од зазначеної місцевости хутір, звідки був родом Є. Гребінка; пор. Ганцова, ор. сїт., ст. 21—22.

² Безперечно, що в Баришполі, ще західнішому пункті, рефlekсація *e, o* теж залежить від наголосу. У голосіннях з Баришполя, що їх записав М. Гаїдаї, знаходимо *роздво* (2 р.), д. додаток 1-й до 7-ї к. Етнографічного Вісника, ст. 5.

і тільки часом після губних можна почути перехідний лямбілізований звук; цю вимову мабуть і передав М. Гайдай у таких прикладах, як *муий* (3 р.), *буильшенькі* (Етногр. Вісн., 7, додат., ст. 13).

Щодо монофтонгу *и*, то він на багато поширеніший; його ми маємо в кол. пов. Переяславському (у частині), Пирятинському (у частині), у Прилуцькому й частинах Лохвицького та Роменського,¹ решта діалектів має *і*. Про *і* в Хоцьках та інш. крайніх півд.-східніх пунктах Переясл. пов. свідчать як записи й завваження О. Д(орошкевича) (Фільольог. зб. пам. Михальч.), так і нові спостереження Ганцова (ор. cit., ст. 19—20). Далі в Городищі кол. Пирятинськ. пов. ми записали *городів, в'із, н'іс*² тощо, але в суміжному хуторі Кудлаєві, що його мешканці понад 20 років тому переселилися з Чернігівщини, трапляється іноді вимова *вил, вин, тик*, як засвідчила вчителька городищенської школи О. С. Головка. Але на зах. і на півн. від зазначеного пункту вимова з *и* починає все більш та більш переважати; у записах О. Курилової з Яготинськ. р. *мий, вин, тилькі, стилькі, погриб, мич, спирт, Анти'н* та ін. (д. Мат. до укр. діял. та ф., стор. 7, 9, 12, 13, 17, 19, 21, 25 та ін.); учитель городищенської школи О. В. Кривохвіст зазначив, що *вил, пил* є й в Антонівці, що міститься за 18 в. на півн. від Пирятина.

Кажучи тепер про говірки з *і*, треба зазначити, що в частині діалектів перед *і* з *о* приголосні тверді, в іншій частині приголосні зубні вимовляються м'яко й перед цим *і*. Смуга з твердими приголосними перед *і* з *о* чимала; вона захоплює й село Ромодан (*т'ік, н'іс* — у мові старого, але в його онука вже *тік, ніс*), але в Єрмаках (15 в. на півд. зах. від Ромодану) *тік*. Прикладів з твердим приголосним не знаходимо в записах В. Ярошенка з Миргорода (Изв. ОРЯС РАН, XIV, кн. I), у нього переважають приклади з м'якістю й у записах з хут. Орехівщини Лубенськ. пов. (що міститься в центрі трикутника — Миргород-Хорол-Лубні): *ход'іи* (род. мн.), *т'ілку, н'іс* тощо, але тут таки (куди рідше) і *и тії* (місц. одн. від займ. *та*), див. Изв. ОРЯС, XVII, кн. 3-я. Щодо вимови зубних перед *і* з *о*, хитання буде й у говірці м. Шишак, що її досліджував М. Йогансен (див. Наук. Зап. Харк. Н.-д. Кат. Мовозн., 1927, ст. 29, прим. 3); непом'якшені зубні в такому становищі тут частіші в мові досрелих.

Переважає вимова *т'ік, н'іс* у Яреськах (повідомлення М. Ф. Наконечного) у Біликах та сусідніх селах (у Ліщинівці, у хут. Крута Стінка, Вовча річка;³ наші записи); поруч із цим, як і в Ярошенкових

¹ У Гнідичевих записах переважає *і*, але трапляються й приклади з *и*.

² Вживаючи взагалі спрощену транскрипцію для передачі особливостей говірок (*ходять*, а не *ход'ат'* тощо), вживатимемо для визначення твердості приголосн. перед *і* маленьке *ь* після приголосної; отже написання *городів* буде відповідати транскрипції *городіѳ* у деяких інших наукових працях.

³ Крута стінка в 3 в. від Ліщинівки на півн.; Вовча річка — за 12 в. на півн. зах.

записах, губні перед *i* з *o* не відрізняються від губних *i* з *ь* та *e*: *в'ін*, *ях* і *в'ітер*.

Тільки ж цікаво, що в тих самих Біликах та Ліщинівці губний *в* залежно від походження наступного *i* може і відрізняватися; буває це тоді, коли це *в* (= *w* або *ц*, див. про це далі) стоїть після попереднього *д*: *дв'ір*, але *дв'і*.

Щодалі на південь, то все більш поширюється м'якість приголосних зубних (а часом губних) перед *i* з *o*: *садів*, до *ніг* тощо, записали ми в селах коло Кременчука, далі в Рублівці; пор. ще Богородицького, Гов. с. „Сушки“ Золотоніськ. у. Пол. губ., ст. 3, а так само спостереження Ганцова в селах навіть Переясл. п., Діал. класиф. укр. говор., стор. 19 і 20, прим. 1-а.

Рефлекси *e*, *o* в одкритих складах.

Зміна *e*, *o* в напрямі до *и*, *у*, що відзначає півд.-українську діалектичну країну, треба гадати, в найчистішому вигляді збереглася там, де вона залежить од характеру вокалів у наступному складі. Оця вокальна асиміляція, що з нею в зв'язок у своїй дотепній праці „Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у півд. гр. укр. діалектів“ (1928) О. Курилова поставила південну рефlekсацію *e*, *o* в оцих самих закритих складах, надто виразно виявляється, наприклад у подільських діалектах.

Є залежність від характеру вокаля в наступному складі й у полтавських говірках. Ще проф. Богородицький, ор. cit., звернув увагу на те, що перед складом з *a* наголошеним *o* в попереднім складі не буде закритим у такій мірі (напр., *воша'*), у якій це спостерігаємо перед складом з іншими, вужчими голосними: *тоді*, але так само і *боло'то*.¹

Залежність установлює Богородицький і для змін *e*: *несут*, *лежы'т*, але *държа'в*. Ще ширший буде відтінок ненаголошеного *e* в таких випадках як *пача'*, *прожанд'*.²

Але на Полтавщині в більшій мабуть частині говірок зміна ненаголошених *o* та *e* виявляється не як явище вокальної асиміляції. О Курилова як приклади цього наводить з Яготинського р. випадки звуженого вокаля зам. *o* перед складом з *a* (наголошеним): *кота'ч*, у різних таких відхиленнях, на її думку, могло відігравати ролю ще й сусідство при-

¹ Та О. Курилова припускає, що тут вузькість *o* могла залежати й від сусідства консонантів. Спроба поясн. проц. зміни *o*, *e*, ст. 66.

² Як ми бачимо з останніх двох прикладів, широку вимову може мати й наголошене *e*: надто в чистому визвучі. І в Ліщинівці коло Біликів ми записали *маня*, *сиди'ти*. До речі гадаємо тут і про те, що й наголошене *и* в деяких діалектах часом може змінюватися так само, як і ненаголошене, себто в напрямі до *e*: *жи'ти*, *пешних*, пор. Ганцова, ор. cit., ст. 46—47. Умови останньої зміни не зовсім зрозумілі, можливо, що вона буває частіш перед *н*; ми в Біликах записали *гач'ена*, *Ліщинів'твжа*; пор. арт. Дурново, Діалект. паездка у Гадкарп. Русь. Зап. Адд. Гуман. Нав., I, ст. 224.

голосних.¹ Питання щодо *o* ми тут не розв'язуватимемо; завважимо тільки, що поруч із зрозумілишими з фонетичного боку прикладами як *тубі'* (але *туоді'*), *убі'д* (Білики, Олексіївка, що міститься за 6 в. на півн. від Кременчука), ми надто часто чули ще *ду дому* (Білики, Олексіївка, Рублівка тощо). А такі приклади як *пу^oви^oбіга^oли^o*, *му^oлу^oти^oти^o* (Ліщинівка; в останньому прикладі маю покищо на оці *у^o* після *л*) можна було б в'ясувати не тільки так, як пропонує О. Курилова, ор. с., ст. 54; а саме, для деяких діалектів може треба просто взагалі інакше сформулювати умови оцієї самої асиміляційної залежності: можливо, що там зміна *o* в напрямі до *у* залежить од присутності в наступному складі голосної високого піднесення, себто *i*, *у* та *и*, яке здебільшого в вертикальному напрямі дуже мало відходить від зазначеного місця артикуляції. Щодо першого *у^o* в слові *му^oлу^oтити^o*, краще, гадаємо, вбачати в ньому секундарне з'явище, що постало через звуження вокалю в наступнім складі; погоджуюсь, що тут деяку роль могло відіграти попереднє *м*, але окрім *му^oлу^oти^oти^o*, можна навести ще слово *чу^oлув'ік* (обидва приклади ми записали в Біликах та в суміжному хуторі Ліщинівці). А в Городищі ми чули *ту^oлу^oку^o*².

Зупинімося трохи докладніш на змінах ненаголошеного *e* та зв'язаних з ними змінах *и*. Визначити умови цих змін покищо важко: можна тільки зазначити, що взагалі в полтавських, як і в інших півд.-укр. діалектах ненаголошені *e* і *и* збіглися в одному звукові³,— як у складах перед наголосом, так і після наголосу, а в тому числі й у чистому визвуці. Щодо становища перед наголошеним складом покищо не беруся встановити залежність відтінку того голосного, який з'являється зам. *e*, *и*, від характеру вокаля в наступнім складі, а так само від характеру суміжних консонантів. В. Ярошенко в своїх транскрипціях українських фонограм уживає досить складної системи знаків, але самі записи не дають зробити якийнебудь більше-менше певний висновок; мало не поруч знаходимо *ргy²пу²se^o* (точка після літери визначає наголос)

¹ У Городищі нам довелося чути скількись прикладів з *у^o* зам. *o* в складі перед *a*, у яких до такої зміни справді могло спричинитися певне сусідство: *Ху^oма*, *самув'ар*.

² Від розглянутих змін *o*, безперечно, треба відрізнявати *у* в таких фф. як *купува^oти*, *пильнува^oти*, що цілком завдячує морфологічному впливові. Не кажучи навіть про такі фф. як *малювати*, що в них *ю* (*y*) не можна вивести фонетичним шляхом з *e*, треба зазначити, що проти фонетичного пояснення наведених фактів промовляє також географічне становище: коли б *у* і в слові *удува* зам. *удова* і в слові *купувати* були б одного походження, тоді їхні межі хоч би більше-менше збігалися, але в дійсності територія, де поширені дієслівні фф. на *-увати* на багато ширша, ніж територія поширення вимови *удува*. Докладніш про значіння лінгвістичної географії як методи студіювати історію мови ми кажемо в нашій артикулі, що його ми написали для з'їзду славистів у Чехії.

³ Д. О. Курило, ор. cit., ст. 68, М. Йогансен, Наук. зап. Харк. н.-д. Кат. мовозн., стор. 49.

і *py²xo.dŷ²t¹*, і тому ми, не зважаючи на ці ще не висвітлені тонкощі, визначаємо що той звук, з'являється зам. ненаголошених *e, u* в різних позиціях, літерою *u* з маленьк. *e* згори. Подаємо по два, три приклади з кожної категорії: *ми²ні¹*, *ви²ди¹*, *би²рі¹т* — 2 ос. множ. вольов. сп. (Ліщин.), *си²ди²т¹* (там таки); перед складом з *a*: *ви²сна¹* (Ліщин., Город.), *ни²ма¹* (з різних місцях), *поси²ла¹ли* (Рубл.), *ти²ля¹ті* (Город., Ліщин.); після наголосу: *Б¹іш²ки²*, *можи²*², *ізди²ла* (Город.), *ходи²*, *носи²* (мало не скрізь), *хо²ди²ш*, *ни² пусти²ш* (Город.). У говірках Роменського пов., як це бачимо з Гнідичевих записів у „Матер. по нар. слов. Полт. губ.“, а так само і з авторової передмови до цього видання, така вимова, як *пе²ро*, *чове²н*, *те²бе*, тощо, звичайна річ. Після наголосу з'являється, очевидячки, голосний трохи ширший: *начистели*, *йісте*, *розбойнеки*, *оставеш*, *ділеш* тощо (Мат. IV, ст. 30, 43, 44, 80). Але після *л* мало не завжди взагалі стоїть *и* (знали), як це зазначає й сам Гнідич у передмові (вип. I, ст. VII)².

Десь коло межі Роменського пов. з Прилуцьким пов., а так само з Чернігівщиною розглянуте з'явище починає зникати. Одна дівчина з Парافیвки (від неї ми поробили записи в поїзді) заявила, що коли вона приїздить до Ромна, з неї там сміються за те, що вона вимовляє *сизжу*, а не *сежу*'.

Ряд *v* — *у*.

Насамперед треба сказати про характер вимови *v* в різних становищах. Як відомо, в кінці складу *v* вимовляється як білябіяльний звук *w*, що за Есперсеном можна визнати *a*1 або *2a*. Але в півн.-укр. діалектах у такому становищі з'являється звук з менш вузьким губним отвором, а саме вже голосний *у* несклад. (*ŷ*), надто поширений у сусідній білоруській мові. Виходячи з цього, ми й зрозуміємо такі приклади в записах В. Гр. Кравченка з Овруцького пов., як *д'еўки*, *дружкоў*, *косникоў*, *серпоў* та ін.¹

Його, як українця, безперечно, вразила помітна різниця у вимові цього „в“. Так само треба з'ясувати такі приклади, як *кликау* (мин. ч.), *воук*, *шоўк*, *взяуся*, *війшоу*, *набрау* тощо в Гнідичевих записах з Роменськ. п.²

¹ Изв. ОРЯС РАН, XIV, кн. 1-а і XVII, кн. 3-я. Така сама непослідовність трапляється й у післянаголошених складах: *vŷ².py²t¹* і тут же недалеко *vŷ².py²t¹*, *skaza.ly²* і *sta.ly²*. Не можна так само зробити висновку й щодо наголошен. *и*.

² На своїм рушнику селянка Ліщинівки—Олеся Антонівна Соболиха, що в її хаті я влітку проживав, вишля: „можи той колы утреча“.

³ Хоча взагалі, як ми казали, в Ярошенкових прикладах нема суворої послідовности, але й у них ми спостерігаємо, що в післянаголошеному складі після *l* частіш *y²* (*skaza.ly²*), а не *y²*, себто частіш маємо звук середнього ряду, д. ИОРЯС, т. XIV, кн. 1-а і XVII, кн. 3-я.

⁴ Труды Об-ва Изслѣдователей Воьны, т. V, 1911, ст. 104, 105, 107, 117, 129, 137.

⁵ Матер. по нар. слов. Полт. г. Ром. у., в. I, ст. 122, 137; в. IV, ст. 7, 14, 31 та ін. За Есперсенов. системою (д. його „Lehrbuch der Phonetik“, ст. 20—22, здається нам, отаке широкє *ŷ* можна визначити навіть формулою *a3^{ab}*.

В південніших місцевостях Полтавщини така сама вимова *v* у кінці складів трапляється, але, на мою думку, трохи рідше. У записах В. Ярошенка да *ц*, бї *ц*, у М. Йогансена бу \ddot{y} (*ibid.*, ст. 22); записали й ми скількись таких прикладів.

Зазначений характер вимови *v* може мати не тільки в кінці складу. В українських говірках, як і в інших слов'янських діалектах, у білоруських, у македонських та і.,¹ зберігається взагалі праслов'янська (та і.-европ.) білябіяльна вимова *v*.²

Як у білоруських, так і в українських діалектах зазначена вимова *v* частіш трапляється в середині слів перед голосними заднього ряду, а так само і з початку слів перед тими самими голосними. Далі це білябіяльне *v* (*w*), коли вимова менш енергійна, може змінюватися на голосний \ddot{y} (*u*), надто часто в білоруських говірках, рідше в українських.

Після цього ми зрозуміємо приклади в Ярошкових записах, як *цѣт* (=вам), *цѣ, viz, цѣпѣ* тощо (Изд. отд. р. яз. и сл., XIV, I, ст. 238—240). І М. Йогансен свідчить про те, що *v* може давати перед *y*, *o* „ненапружений звук, акустично коротке *y*“: *ѣони, ѣѣосьмий* (*ibid.*).

Ми сами записали *шода* (Крута Стінка К. Біликів), *коро'ѣа* (Ліщин.), *цегло'ѣа* школа (Рубл.); *дѣ'ір* (Ліщин.) тощо.

Через цю ненапружену вимову \ddot{y} на місці *v* може цілком зникнути. Приклади такого випадку *v*= \ddot{y} поміж голосними, подібні до білор. *каро'у* (знах. одн.), на Полтавщині нам не траплялися, але вони відомі в українських діалектах;³ тією ж причиною, можливо, треба з'ясовувати такі приклади як *ссятій*, далі *зязати* зам. святий, зв'язати,⁴ що м. інш. подібуються в полтавських говірках. Нарешті, розглянута вимова *v* спричинилася до появи таких випадків, як *ѣна, ѣни*;⁵ з'явилися вони, очевидно, з *вона, вони* (= *ѣона, ѣони*) через стадію *ѣуна, ѣуни*.

Трохи рідше, як на білоруській, так і українській території спостерігаємо *w* або *ц* перед голосними переднього ряду (надто перед *i*); тут часом з'являється *v* губно-зубне (*v*), що досить легко дається з'ясувати. Через те, що виробився певний зв'язок, певна координація поміж рухами язика та губів,—наближення язика до піднебіння й примушує спідню губу підноситися; окрім того, в зв'язку з тим, що усувається лябіялізація, губи відтягаються назад,—це все й робить можливим

¹ В цьому переконалися ми на Білорусі під час наших дослідів; щодо македонських діалектів д. Облака, *Macedon. Studien*, ст. 75 н., Івковича, *Revue des études slaves* II, I—2, ст. 80 н.

² Про характер прамовного *v* див. Фринти, *Rozpr. Ć. Akad.* XLII, 1916, Шахматова, *Оч. др. пер. ист. р. яз.*, ст. 28—29, А. Meillet, *Le slave commun*, ст. 33.

³ Пор. дзеушка в записах Б. Камінського, *Изв. ОРЯС РАН*, XVI, кв. 4, ст. 87.

⁴ Пор. рец. О. Курилової на „Українській мові“ Кульбакіна, *Зап. Іст.-Ф. В. УАН*, т. II—III, ст. 216—220.

⁵ Див. Йогансена, *ibid.*, пор. також Л. Васильєва, *ИОРЯС РАН*, XIII, 3, ст. 188.

хоч би легкий дотик спідньої губи до горішніх зубів. Але часто і перед голосними переднього ряду на Полтавщині можна почути *w* (або навіть *u*); у *Ярошенкових* записах знаходимо *цїп* ми записали *шерстцї* (від селянина з Малої Перещепиної), *дцїр* і навіть *дцїр*, нарешті *дцї*; між інш., в останньому прикладі варта уваги м'якість попереднього *d*; дарма що і в *дцїр* і в *дцї* *w* однаково вимовляється без м'якості, але, очевидно, в останньому прикладі (себто перед *i* з *т*) воно було колись м'якшим, що й покинуло по собі слід у м'якості попереднього *d*. Так само треба з'ясувати відомі в українських говірках, а серед них і в полтавських, такі факти, як *святий*, *різдьваний* (де *v* ствердло вже після того, як воно встигло пом'якшити попередню приголосну), або півд.-білор. з'явища, як *дзьвох*, *дзьвом...* з *дзьвєх*, *дзьвєм*, *цацьво'рти*, *цьво'рды*.¹

Сонорні звуки *л*, *р*, *н*.

Щодо *л* за характерне для Полтавщини з'явище треба вважати існування в ній так званого „середнього“ *л*, поруч з яким знаходимо й *ль* (*л* паляталізоване, дорсальнішої артикуляції). Окрім зазначених двох відтінків, деякі дослідники відрізняють ще *л* тверде (*l*), що здебільшого спостерігають перед голосними заднього ряду. Так напр., В. Ярошенко (ibid.) записав *čolovl.k*, *lapny.u* тощо, але *kolč*² (*l* не перекреслене визначає в нього *л* середнє), *sta.ly*³. Безперечно, різницю у вимові *л* завважили й ми в таких випадках, як *коли*, *ледве*, з одного боку, і *молоко*, *була*, з другого.

Але проти розрізнення трьох типів *л* рішучо заперечує М. Йогансен.^{*} Він намагається довести, що з боку артикуляції *л* перед голосними переднього ряду не відрізняється від *л*, що стоїть перед голосними заднього ряду; різниця між ними тільки акустична, — полягає вона в різних власних тонах *л*.

Цілком можна погодитися з Йогансеном у тім, що полтавське *л* перед голосними заднього р. відмінне від російського *л* твердого; можна приєднатися і до тієї його думки про те, що *ле* від *лу* відрізняється менше, ніж *ле*, *лу* відрізняватимуться від *ль*, але безперечним залишається факт різниці, бодай і акустичної, між *л* перед голосн. передн. р. і *л* перед голосн. задн. р., чого не знають деякі з інших українських говорів.

Вимова *л* перед приголосними часто наближається до *л*, що стоїть перед голосними заднього ряду. В Городищі і Лщин. ми чули *білш*, *умува'лник*; О. Курілова записала в Яготинськ. р. *болний*³, Гнідич пише в „Матер.“ *весілні*, *заспівалні*.

¹ З приводу святий, цьвах, відомого й на Волині, пор. ще А. Ю. Кримського, Розвідки, статті та замітки, 1928, ст. 277.

² Ibid., ст. 40—43.

³ Матер. до укр. діалект. та фольклорист., ст. 13.

Полтавські діалекти знають два відтінки *p* — тверде й м'яке; обидва типи цього сонорного знайдемо навіть на крайньому півн. заході Полтавщини. Цікава м'якість *p* у таких словах, як *базар, сахар* (*базарь, базарю, сахарю*, Ліщин.); пор. так само у Гнідича: *хуторях* тощо, Мат. I, ст. VIII; *базарь* — Мат. II, 2, ст. 250; по *дворях* — О. Кур., Мат., ст. 15, *базарю* в записах з Денісівки Луб. п., Етногр. 36. XIV, ст. 136.

H (так само, можливо, як і *д*) у полтавських говірках, як і в деяких інших українських,¹ артикулюється часом не на горішніх зубах, а вище. А саме, як нам здається, перед голосними *e, u*, а в тих говірках, де приголосні зубні не пом'якшуються перед *i* з *o*, ще й перед цим *i*, — при вимові цих *n, d* кінчик язика торкається альвеоль: особливо виразно це можна завважити з вимовою *n*: *небо, книга*². За Єсперсеновою системою ми це визначили б βo^f перед *e, u* та *i* з *o* і βo^e перед інш. голос., д. Lehrb. d. Phonet., ст. 31 і д.

Звук *n*, як відомо, в полтавських говірках з'являється зам. *j* після *m*, при чім не тільки в таких випадках як *сімня, времня* (такі приклади у Ярошенкових та Гнідичевих записах) *мясо, вимня* (у запис. О. Курилової), але і *семнею* (від слова *сем'я*); останній приклад ми чули в Городищі від старої жінки (М. П. Шевченкової). У Гнідича знаходимо ще *насімня* (Мат. IV, 59), що становить мабуть контамінацію слів *сімня* і *насіння*. У Гнідича і *сімня* = сем'я, Мат. IV, ст. 74.

Протетичні звуки.

У полтавських говірках, як і в інших українських, звичайно, зберігається давня (праслов'янська й навіть індоєвропейська) йотація в таких словах як *їсти, їхати* (тут йотація розвинулася за праслов'янської доби зараз же після того, як утворилося *ѣ*), потім їжак (з *je* — що в інших умовах змінилося на *o*), нарешті в фф. займ. *він, вона, воно* (а тут ми маємо спадщину навіть індо-європ. часів). На питанні про те, що чується в цих випадках з початку слів — *j* чи *i*, докладно тут не зупинятимуся. Нам здається, що, коли енергійно вимовляти перший наголошений склад, ми маємо справу вже з *j*, а не *i* (*ji'xати*, так само в слові *jo'kати*), і тому М. Йогансен³ даремнісінько так рішучо закидає О. Курилові й, яка зазначила існування йота в хороборській говірці.⁴

¹ Більше-менше це саме ми завважали ще раніш, д. наші „Замітки з української мови“, Slavia, III, в. 4.

² Пор. Йогансена, *ibid.*, ст. 28—29. Між інш., з приводу *m* і Йогансен також гадає, що його артикуляція трохи передніша; пор. ще Єсперсена, *op. cit.*, ст. 32.

³ *op. cit.*, ст. 38.

⁴ До речі згадаємо, що йота в Шишаці Йогансен знайшов у цілком інших випадках, а саме він там його чув одного разу зам. *z* в слові *вігін* і зам. *d*, у словах *свадьба* та *усадьба* пор. також Бр. Кобилянського, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття* Українськ. діалектолог. збірн., I, 1928, ст. 41.

Нової йотації перед різними голосними (як от *юлиця* тощо) в полтавських діалектах ми не завважували. Такі факти, як „а“ у *молодого*“ або „на“ *улицю*“, що трапляються в піснях у Гнідичевих „Матеріялах“ (д. хоч би його I вип.), звичайній мові не властиві.

Гортанне *h* в ролі протетичного звуку довелося нам, м. і., чути в слові *інший*: *hinчий* (Ліщин.). Один із наших дописувачів (В. П. Шкільов, учень 7-ї гр. Худоліївської трудшколи) повідомив нас про те, що в деяких селах коло Худоліївки (Оболонського р. Лубенської окр.) кажуть *гора'ти*, *гобі'дати* зам. *орати*, *обідати*. Написав він про це з своєї власної ініціативи, саме про цей пункт ми його не запитували.

Нарешті зазначимо, що відсутність протетичного *v* у таких прикладах, як *і'іла* (= відтіль) у Ярошенка (ИОРЯС, XVII, 3, ст. 238) або *ікна* (= вікна), *ікон* у Іванькові (Тр. Етн.-Ст. Эксп. VII, ст. 592) стоїть у зв'язку з природою *v*; про це ми вже казали.

Асиміляційні зміни приголосних.

Під цим пунктом я хочу згадати про різні випадки асиміляційної зміни приголосних у полтавських діалектах.

У цих говірках, як і в деяких інших півд.-українських, дзвінки консонанти в кінці складу виявляють тенденцію до переходу в глухі перед наступними глухими. Цим процесом і треба з'ясовувати такі написання в Ярошенка, як *softy* (= щоб ти)¹, або *гуронцем*, *уоплуск*, *оптирає* в Йогансена²; траплялось і нам чути приклади втрати дзвінкості в Ліщинівці, але взагалі про послідовну зміну дзвінких приголосних на глухі в полтавських діалектах казати не можна. Очевидячки, в цих говірках відбувається процес, подібний до того, що його завважила О. Курилова, а саме, кінцевий етимологічно дзвінкий консонант втрачує голос у другій своїй половині, і постають таким чином ослаблені голосові.³

Такі звуки, що постають на місці колишніх етимологічних дзвінких, О. Курилова визначає сполучення літер для дзвінкої і для глухої (*біbn* = біб). Подібні ослаблені дзвінки знайшла шановна дослідниця й у полтавських діалектах (а саме, в Яготинському р.): *пидт* кожами, *дідт* та баба, *шобп* пірид богом, необптесаний⁴ тощо.

Вже з наведених прикладів видно, що розглянутому процесові підлягають найголовніше вибухові приголосні, фрикативні ж краще зберігають свою дзвінкість; це ми завважили й у білоруських діалектах; помічається це й на Україні; пор. хоч би в О. Курилової, ор. сіт., ст. 42 та ін.

¹ ИОРЯС РАН, XVII, кн. 3-я. У Ярошенка знаходимо й протилежну зміну кінцевого глухого на дзвінкий: *jag bulo, ib.*, ст. 234.

² Наук. Зап. Харк. н.-д^р к. м., ст. 55, прим. 3.

³ Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у півд. гр. укр. діалект., ст. 36 і ін.

⁴ Мат. до укр. діял. та фолькл., ст. 12, 13, 18.

У різних полтавських говірках спостерігаємо пом'якшення зубних *с* і навіть *д* перед наступним пом'якшеним приголосним: *світ, після, сніг, сьміх, чистюсінський, дьві* і навіть, як ми вже казали, *святий*.

Цікаво зазначити ще такі випадки асиміляції, як у хи'зці (= у хищці) н. з. з Город., а так само *сьтьонджка* || *сьцьонджка* та *радосьць* у записах О. Курилової, Мат., ст. 10, 21.

Деякі інші дрібніші з'явища фонетики.

а) Характерна для півн.-укр. говірок відсутність заміни у на *і* в таких словах, як *заміж*, (о)гірок тощо,² поширенā й на Полтавщині.

Слова *дуброва, гурок* зазначила О. Курилова в Яготинськ. р. (д. її „Матеріяли“, словничок). Слово *гурок* і ми чули в Лещинівці, але поруч цього і *заміж*. А втім, цікаво, що поруч двох зазначених слів у словничку з Яготинськ. р. знаходимо *мабіть*.³ Чи не стоїть ця різниця в зв'язку з наголосом. Між інш., і ми в недалекому від Яготинськ. р. Городищі записали *мабіть* і *куди-небідь*.

б) Після попереднього *н* звук *ш* змінюється на *ч*: *хунчий*, або *унчий*, *мунчий* (Біл., Лещин., Крута Стінка; така ж вимова, як повідомила нас учителька Лещинівської школи Гал. Гавр. Клименкова, і в говірці міст. Голтви). В інших місцевостях Полтавщини цієї особливості ми не завважували, але в Гнідичевих записах *унчий* подибується; д. напр., Мат. II, 2, ст. 290.

в) Дуже поширена на Полтавщині зміна *т* на *к* перед *і* в словах *тісно, тісто*: *к'існо.та* знаходимо в Ярошенкових записах⁴ *к'істо, к'існо, кісніше* записали ми в Лещинівці, у Крутій Стінці, у Рублівці, Ромодані, Городищі та ін. Відсутність подібної зміни в інших випадках (*тіло, тішити* тощо⁵ дає нам підставу *к* зам. *т* у наведених з Полтавщини прикладах з'ясувати дисиміляційним впливом наступних груп зубних приголосних: *см* у сл. *тісно* і *ст* у слові *тісто*. Дисиміляція так само мабуть викликала й рос. *Кит* (зам. Тит), *апекит*, про які згадує Соболевський. Лекц. по ист. р. яз. 4, ст. 133.

¹ Д. О. Д(орошкевича), *ibid.*, ст. 112, О. Курилова, Мат. до укр. діял., ст. 12—13, 22, Ярошенко, ИОРЯС, XVII, кн. 3, ст. 236 та ін.

² Д. Ганцова, *op. cit.*, ст. 32.

³ Пор. у говірках цього типу *ж'нка* при *жонки*'. Коли це справді стоїть у зв'язку з наголосом, тоді цікавий робиться приклад *бийний* зам. *буйний*, О. Курилова, Мат., ст. 13.

⁴ ИОРЯС РАН, XIV, I, ст. 239. Нема зазначеної зміни в Яготинськ. р., д. О. Курилова, Мат. ст. 10: *тісно* (двічі), і здається, в Переяслав. п.

⁵ У гуцульських говорах ми маємо й *к'іло* і *ке'ш'ко*, див. Бр. Кобиляяського, Укр. діалектол. збірн. I, ст. 40, але тільки в карпатських діалектах М. М. Дурново знайшов приклад *к'ізноту*, Зап. Аддз. Гуман. Нав., I, ст. 227. *Кісто* запис, і на Київщині, але тут це з'явище нечасте, д. Крижський й Розв., статті та зам., ст. 277. Окремо стоїть у полт. діял. приклад *кліе* зам. *тіліе*, що його записав Н а к о н е ч н и й: порівн. з цим можна *гля*—для в Мат. О. Курилової, ст. 12.

Протилежного характеру зміну *к* через *т* бачимо ми в слові скільки (*стільке* або *стіке*: *стіке ж тобі дати*) у Гнідичевих записах,¹ і тут гадаємо, міг відіграти ролю дисиміляційний вплив наступного *к*.

г) М'якість приголосн. у словах *зма*, *віно* і *братік* знають мало не всі полтавські діалекти (О. Курилова, Мат., ст. 14 і 16, Ярошенко та ін.). Дуже часто *кі*, *гі*, *хі* (і навіть *кї*, *гї*, *хї*) знаходимо в записах О. Курилової з Яготинськ. р., ор. сіт.), але в чималій частині Полтавщини маємо *ки*, *ги*, *хи*, д. Ярошенкові записи та артикул О. Д. (І. І. с.).

Зазначимо, нарешті, спорадичні випадки м'якості шиплячих там, де в інших говірках маємо тверду вимову: *біжя'ть*, *лежя'ть* (Гнідич, передм. до 1-го вип. VIII, див. ще мат. IV, ст. 46, 47). Студент Миргородського керамічного технікуму Ів. Батієнко, родом з Ромодану, заявив, що в Миргороді кажуть *лошя*.² Такі слова як дочка, сорочка передаються в Ярошенкових записах з м'якістю *ч*. Нарешті, ще Богородицький завважив, що досліджені в нього шиплячі *ш*, *ж* відрізняються від відповідних твердих приголосних тим, що вони „не столь тверды“ (Гов. с. „Сушки“ Золотон. у. Полт. г., окр. відб., ст. 3). Пор. ще те, що каже Зілінський про лівобережні говори, Проба, ст. 351.

д) До різних випадків спорадичної зміни *і* на *ј*, що вже подавано з українських говірок³, можна додати ще з Полтавщини слово *шейма* зам. *шельма*.⁴

е) Трапляється в полтавських говірках форма *бога'тий* і *бога'то*; останнє слово в обох значіннях („много“ і „небідно“) я чув у Ліщинівці: знаходимо *богацько* і *богатіть* у Гнідича, Мат. IV, ст. 46, 59, але однаковості в нього в передачі даних слів немає; пор., напр., у тому ж вип. на 15 ст.: *богати* і в тому таки ряду *побагатіли*. У Городищі нам доводилося чути тільки *бога'то*, *бога'цько*, *бога'тий*.

ж) До звичайних прикладів випадку *і* поміж голосними та дальших процесів асиміляції та стягнення, що викликає такі прикметникові та дієслівні фф. як *молода'*, *молоду' співа'* тощо, можна додати ще ф. 2 ос. одн. як *знаш*, *бі'гаш*, *гра'ш*, *співа'ш* з Решетилівськ. р., про що повідомила нас Г. Г. Клименкова, а так само вчитель української мови в Решетилівській семирічній школі Я. Г. Ткаченко в своїм докладнім листі. Зазначив цю саму особливість у Матяшівці (недалечко від Яресьок) і Наконечній; з неї й сміються сусідні села („прийдеш, пообі'даш і нас одві'даш“).

¹ Мат. по нар. сл. Полт. г., IV, ст. 43—46 та ін.

² Потверджують цей Ярошенків запис з близької від Миргороду Оріхівщини ІОРЯС, XVII, 3, ст. 234, *лошя'* і в Гнідича, Мат. IV, ст. 65, а так само І в., ст. IX.

³ Д. про них К. Німчинова, До етимології та правопису українського прислівника „Левн(і)“, Наук. Зап. Харк. Н.-Д. Кат. Мовозн., ст. 57—60 і наші „Українські етимології“, що надрук. в XXIII т. Зап. Іст. Ф.-В. УАН.

⁴ Ярошенко, ІОРЯС, XVII, 3, ст. 237, Гнідич, Мат. II, ч. 2, ст. 239, 301.

У МОРФОЛОГІІ.

Деклінація речівників.

У деклінації речівників варті уваги фф. тільки деяких відмінків.

У наз. одн., здається, мало не на всій Полтавщині панують отакі фф. ніяк. р., як *життя*, *насіння*, 'що, безперечно, треба за Смаль-Стоцьким (Gramm. d. ukr. Sprg., ст. 269—270), пояснювати впливом слів ніяк. р. з.-я ('а) з л. Особливо в даному разі могли відіграти ролю слова, як *теля*. В тому, що слова даної категорії стоять у якомусь зв'язку з речівниками типу *життя*, чималою мірою переконують центр. та півн. білор. діалекти, де маємо *жыцьцё*, *гальлё*, але поряд із цим так само і *цялё*, *парасё*.

Ф. род. відм. одн.: до *пост'ели*, *осени*, *части*, не давайте *сладошти* (Город.), але в таких пнях трапляються говірки і з -і: *часті*, *сповіді*, О. Д., Фільол. Зб., ст. 116 (у Хоцьках, тільки ж поруч маємо *постели*, *соли*, *осени*).

Ф. дав. чол. р. твердих пнів завсіди закінчуються на -ові (*дідові*, *братові*), але можна почути на Полтавщині і ф. на -у. А вчителька рублівської школи Н. Житецька засвідчила, що в Манжелії та Пісках Кременчуцької окр. ф. *брату* навіть частіше вживається, ніж ф. *братові*.²

М'які пні мають у дав. -еві, *єві* (*коневі*); заховується *е* (ε) і в ор. одн. всіх трьох родів: *конє'м*, *землє'ю*, *душе'ю* тощо.³

З приводу місц. одн. згадаємо ще про те, що від селянина з Олексівки (6 в. на півн. від Кременчука) ми чули ф. в *зерно'ві*.

У множ. дуже цікаве мало не цілком невідоме в науці новоутворення в ф. род. відм. слів жін. р. (з колишнім пнем на *а*) на -ей.⁴ В Городищі ми записали *бабе'й* (до *бабе'й* удавалися, наказував *бабе'й*), у О. Курілової в „Матеріялах“ читаємо: „я зараз вилей пойду“.⁵ Зазначені фф., що живуть, як ми бачимо, тільки в півн.-зах. частині Полтавщини (в Іванькові, що тепер належить до Київськ. окр., в Яготинськ. та Пирятин. рр.), мають собі паралелю лиш у влр. *косэ'й*, що їх існування у нижгородських гов. констатував у своєму звітмненні проф. Дурново (Труды Моск. Диал. Ком., III).

¹ Але не під наголосом на крайньому зах. Полтавщини (коли не тепер, то принаймні в 70-х рр.) в сс. Іванькові та Баришполі в таких словах було закінчення -є: *платте*, *гуляння*, *бганне*, *сватання*, д. записи Чубинського в IV т. Тр. Етн. Ст. Експ., ст. 553—580 і відпов. на прогр. VII т. тих самих „Трудов“, ст. 592. Поруч цього в IV т. (ст. 557) знаходимо й *кїлля*. Теж і в Роменськ. п., пор. в Гнідича *платте*, II, 1, 26, II, 2, 236.

² Особливо поширена ф. дав. на -у від слів *чорт* і *біс*: *к чорту*, *к бісу*.

³ Але в частині кобеляцьких говірок відомі фф. *земльєю*, а так само *ковальові*, *тельові*, д. Ткаченко, Наук. Зап. Харк. Кат., ст. 126—127. У Біликах та Ліщинівці (кол. Кобел. п.) ми цих фф. не чули.

⁴ Ф. *бабей* наводиться в відповідях на програму з Іванькова, д. Тр. Етн.-Ст. Експ. VII, ст. 593. На Київщині подібні фф. знайшов П. Гладкий, Укр. діял. збірн., I, ст. 127.

⁵ Як про це ще буде мова в відділі синтакси, тут перед нами ф. род. в. множ.

Від *колино* наз. мн. буде *колїни*, д. Ярошенка, ИОРЯС, XVII, 3, ст. 231 та ін.; у Яготинськ. р. *колїна*.¹

Викликають питання ще фф. дав. *d'i.t'im* та місц. *ple.č'ix* у Ярошенка (ИОРЯС XIV, 1, ст. 239 та XVII, 3, ст. 241). Чи не з'явилися тут закінчення з ненаголошен. *-ем, -ех?* Пор. *vi'tig* (= витяг) у Гніди́ча (Мат. IV), де *i* з ненаголошеного *ε*, а це своєю чергою зам. сподіваного *я* в наслідок якоїсь причини, що часом викликала появу *ε, е* в сх.-слов. мовах на місці давнішого *а*. Докладніш про ці спорадичні випадки ми кажемо в нашій статті, що друкується в II т. Зап. Аддз. Гум. Н. Б. А. Н., а тут згадаємо ще про прикл. тега'лась, який ми записали в Ліщинівці.

Добре зберігаються в полтавських говірках решти двійного числа: *дві десятині, дві кімнати* (Город.), *дві хати* (Ліщин.); *три царини* (Город.) пор. так само *дві лампи* в „Мат.“ О. Курилової (ст. 17) і *дві хати* в записах Гніди́ча (напр., Мат. IV, ст. 50). Та цікаво завважити, що від пів на задньопіднебінні часом маємо зміну давньої ф. дв. ч. новою ф. род. одн.: *дві копійки, дві руки* (Город.).² Фф. *очима, дверима, плечима* поширені скрізь.

Такі випадки як *два дня* або *два прикажчика* в Ярошенка³, це, безперечно, наслідок російського впливу. Згадаємо ще, що в таких фф. як *два сини* в полтавських (як і в інших деяких говірках) наголос може бути на різних складах слова (*сини́* і *си'ни*). В одному з цих випадків, здається нам, можна бачити спадщину давніх фф. дв. ч. осн. на *-й*, як гадає і Огієнко, Зап. Н. Тов. VI. Зазначимо ще наголос *дві світло'ньці* (Гніди́ч, II, 2, ст. 297) та *три лебе'ді* (*ibid.*).

Деклінація прикметників.

У деклінації прикметників у полтавських діалектах знаходимо чимало цікавих фактів.

Поперше звертає на себе увагу та інновація в прикметниках твердої основи у ф. наз. одн. чол. р. (*чи'стий, весе'лий* тощо), що їй присвятив свою розвідку „Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах“ Бор. Ткаченко⁴. Молодий дослідник правильно визначив і умови, що за них розвивається даний новотвір. А саме, закінчення наз. одн. прикметників чол. р. *-ий* замінюється на *-ій* тільки тоді, коли воно ненаголошене (*чо'рній, га'рній, бі'лий*).

¹ О. Курилова, Мат., ст. 25.

² Так само і О. Д(орошкевич) в описі говірки с. Хоцьок (Фільольог. Збірн. пам. Михальчука, ст. 117) зазначає, що при *дві риби, бабі* тощо в даній говірці він чув *дві жінки, дві руки* (але поруч *і руці*). Знають це хитання і інші говірки, д. П. Гладкого. Укр. діял. 36., ст. 127. пор. так само рец. О. Курилової на „Введ. в ист. р. яз.“ Дурново, 36. Іст.-Філ. Від. УАН, XXI—XXII.

³ ИОРЯС, XVII, 3, ст. 231 і 234.

⁴ Наук. Зап. Харк. Н.-досл. Кат. Мовозн., ст. 123—131.

Визначає Ткаченко й межі цього з'явища, що обіймає більше-менше півд.-східню частину колишньої Полтавської губ. Ми особисто теж звернули увагу на дане з'явище; в наших листах запитували про нього й наших дописувачів, і це все дає нам змогу перевірити ізоглосу, що її провів Ткаченко (д. к. № 1).

Як нас повідомив про це Г. П. Ірклієвський,¹ відомі йому частини Гадяцького та Лохвицького пов. даної мовної риси не знають. Нема її й у Розбишівці, як це ствердили студенти Харківського ІНО з цього села. З Зіньківського пов. у нас є листи П. С. Зливка (з Ковалівки) та Храпача (з Грунського р.); обидва дописувачі свідчать про відсутність даної особливості. Ті ж пункти Зіньківщини (Будище, Олішня), що, як свідчить Ткаченко (ст. 125), цю особливість мають, містяться в її півд.-східньому кутку.²

Немає її так само на Лубенщині (н. зап. з Ромодану, лист учителя Я. Новобранця про говірку с. Бересточі Вовчанського р.), навіть у зах. частині колишнього Миргородського пов., як про це свідчать записи В. Ярошенка з Миргороду та хут. Оріхівщини³ (останній власне належав уже до Лубенського пов.).

Відсутність цієї інновації в Хорольськ. пов. стверджують листи до нас В. Євтушенка з Ново-Іванівки та В. Шкильова з Худоліївки (більше-менше за 15 в. на півн. від Оболоні) та Артеменка з Хутірської С.-ради (на півн. від Оболоні).

Немає, очевидно, зазначеної морфологічної особливості й далі на північ — у Роменському пов., як про це свідчать записи Гнідича,⁴ на півн. зах. — у колишньому Прилуцьк. пов., як про це міг я довідатися з листів В. Ньюнки⁵ (з с. Полови) та С. Товкача (з Рудівки), у Пирятинськ. пов. (зап. О. Курилової з Яготинськ. р., наші зап. з Городища, а так само повідомлення вчителя городищенської школи О. В. Кривохвоста про відсутність цієї риси в Харківцях — 8 в. на півн. від Пирятина). Не згадують, нарешті, нічого за дану інновацію ні О. Дорошкевич у своїм описі говірки Хоцьок Переяславськ. п.⁶, ані Богородицький у своїх увагах з приводу говірки „Сушки“ Золотоніського пов.⁷ Взагалі можна сказати, що на зах. ізоглоса фф. як *білий* не доходить до залізниці Ромодан — Кременчук, на півдні — до Дніпра. У Рублівці ми чули тільки

¹ Студент Ніженського ІНО, що колись довго працював на Полтавщині.

² На протязі тоненької смуги в Гадяцьк. пов. з'являються сусідні місцевості Лебединськ. пов., *op. cit.*

³ ИОРЯС, т. XIV, кн. I-а і XVII, кн. 3-я.

⁴ Поодиноким прикладам, як *вешневій* садочок (Мат. I, ст. 82) або *битій* шлях (IV, ст. 68) *бравій* (II, 2, ст. 268), не можна надавати значіння: це, мабуть, звичайні помилки.

⁵ Але в Пирогівці, Сорочинці, Білешині, пише Ньюнка, іноді вживають фф. *гарній*, *білий*.

⁶ Фільольогічний Збірник пам'яті К. Михальчука, д. ст. 117—118.

⁷ А відсутність цієї інновації стверджує хоч би приклад *зандртуй*, *окр. відб.*, ст. 11. Відсутність цю зазначив у листі і М. Грищенко.

неща'сний, ки'слий тощо; те ж саме ми зазначили й у мові селян з Бабичівки (7 в. на півн. зах. від Рублівки), потім селянки з Горбів (25—26 в. на півн. від Рублівки), що з нею довго розмовляли на вокзалі в Кременчуці. Але, не доходячи до Дніпра, межа цікавого для нас з'явища відтинає північну (і чималу) частину колишнього Кобеляцького пов., що, на Ткаченкову думку, цієї риси неначе б не має. Навсправжки ж вона панує в Біликах, Ліщинівці та сусідніх селах—Нов. Санджарі, Крутій Стінці, Вовчій Річці.¹ З'являється вона цілком послідовно, до того ж здебільшого чувати не — *ій* в закінченні, а монофтонг *і*, який нам здається трохи довшим звуком, ніж звичайний голосний *і*²: *чи'сті* або *чи'стій*, *убід гот'ві*, *пер'ві*, *га'рні*, *б'лій*, *про'стій* тощо. Нарешті до перелічених у Ткаченка пунктів кол. Конградського пов. треба додати ще Малу Перещепину (н. зап.); на сході Конградщини, здається, нові фф. уживаються менш послідовно.

Та розглянута морфологічна особливість існує не тільки в лівобережних діалектах. Проф. Тимченко в своїм „Курсі історії українського язика“, що вийшов р. 1927, наводить на підставі одного рукопису такі фф. з Черкаського пов.³, а в записках пісень з Пісок Житомирського п., що їх подав В. Боцяновський й,⁴ читаємо: *темній* ліс, *жовтій* цвіт, *ружовій* цвіт.

До відзнак півн.-укр. наріччя Ганцов⁵ зарахував ф. наз. відм. одн. чол. р. прикметн. на *-и*, *-і* зам. *-ий*, *-ій*, але М. Йогансен⁶ цілком слушно закинув, що „зникнення *і* (*й*) в комбінаціях з „*і*“ складовим взагалі настільки легка річ, що ледве чи може правити за важливу діалектичну прикмету“. Як ми вже казали, Йогансен і наводить приклади скорочення закінчення *-ий*, *-ій* (не під наголосом); скорочується, як ми бачили, ненаголошене закінчення *і* в Білицькій говірці. Окрім того, треба завважити, що й у тих діалектах, де скорочене закінчення буває і під наголосом,⁷ *-и*, *-і* не цілком заступає давнє закінчення, з нього не є нова морфологічна належність, нескорочене закінчення існує, мовляв, у потенціальному становищі — можна почути його часом тоді, коли темп мови повільний. Але особливо виразно знову вертаються до життя нескорочені фф. в тих

¹ В Орлику, що міститься в півд. частині-пів. (записи К. Німчинова; Б. Ткаченка оп. cit.) інновації цієї, справді, нема.

² Пор. Йогансена, *ibid.*, ст. 39.

³ Стор. 130. Там же знаходимо низку прикладів з пам'яток, що на їхній підставі проф. Тимченко датує цей факт XVI в. Не можу сказати, наскільки ці приклади вірогідні, бо їх треба б було аналізувати на тлі загального правопису кожної пам'ятки (а саме в зв'язку з загальним плутанням *и* та *і*).

⁴ Живая Старина за 1895 р., вип. II, ст. 217—221.

⁵ Діал. класиф. укр. гов., ст. 31.

⁶ Оп. cit., ст. 40, прим. 1-а.

⁷ У півн.-українських та півд. і центр.-білоруських.

півд.-білор. та переходових блр.-укр. говірок, що в них *ы* змінюється на *-у* після губних: при *стары'*, *малады'* (або *молоды'*) там одночасно скажуть вол. *палаву'й* (зам. *палавы'*), *медаву'й* або *полову'й*, *медову'й* тощо.

У місц. одн. чол. і ніяк. р. маємо на Полтавщині фф. на *-ім* і на *-ому*; у Гнідича часом *-ом*, але це мабуть через ненаголошеність закінчення.

За позначну прикмету півн.-укр. діалектичної смуги вважають так само фф. наз. відм. множ. прикметників і займенників з закінченням *-и*, а не *-і*, як у південних говірках.¹ Щодо говірок з закінченням *-і*, то треба завважити, що в частині з них перед цим *-і* приголосні зубні вимовляються твердо (*молод'і*), а в другій частині м'яко (*молоді*). На території Полтавщини живуть фф. всіх трьох категорій, окрім, звичайно, ще нескорочених фф. на *-иі*, *-ії*.

Фф. півн. типу на *-и* або на *иі* знає півн.-зах. частина колишньої Полтавської губ. Про їхнє існування в Яготинському р. свідчать записи О. Курилової в її „Матеріялах до української діалектології та фольклористики“: голуби *сизи* (ст. 8), *пригнани* (ст. 13), *найкращиш* груши (ст. 16), *нови* чоботи (25), тиї (26). Після задньопіднебінних, що правда *-і*, але це стоїть у зв'язку з загальною зміною *ги*, *ки*, *хи* на *гі*, *кі*, *хі* в даній говірці (вийнятоково тільки маємо *глухий шляхи*, ст. 23). Наз. відм. множ. прикметників має закінчення *-и* (*черво'ни*, *бага'ти*) і в Війтівцях (повід. співробітника Етнографічної Комісії УАН Стельмаха з колишнього Переясл. пов.).

Щодо вживання фф. наз. відм. множ. прикметників Гнідичеві записи не становлять чогось одноманітного: переважають фф. на *-і*, але й фф. на *-и* не дуже нечасте з'являє; *презаплакани* (Мат., II, 1, ст. 301), *жовти* гвоздички (ibid., ст. 85), *чорноброви* (II, 2, ст. 301) *красни*, *жирни*, *богати*, *свіжи*, *бідни*, *ковани*, *добри*, *ранени* (вип. IV, ст. 3, 14, 15, 30, 39, 59, 70) тощо. Цілком можлива річ, що це хитання в передачі фф. наз. відм. множ. прикметників свідчить про те, що в діалектах Роменського пов. живуть фф. типу *зелен'і*.²

Здебільшого в полтавських діалектах ми маємо фф. другої й третьої категорії (окрім нескорочених): *молод'і* і *молоді*. Але раніш як визначити географічне поширення кожної з цих двох категорій, зупинимося на цікавому питанні про походження скороченого закінчення *-і*.

Ще в своїх критичних увагах з приводу рецензії Євг. Ляцького на „Бѣлорусское Польсье“ Довнар-Запольського³ акад. А. Ю. Кримський й

¹ Д. Ганцов, Діал. клас. укр. гов., ст. 30—31.

² Згадаємо про те, що в Гнідичевих записах з того ж Роменського пов. при частішому вживанні *і* зам. *о* в закритих складах маємо й приклади з *и*. М. Інш., і студенти з Волошинівки, що на півдні кол. Роменськ. п., запевнювали, що в їхній говірці *твік* поруч з *багат'і*; властива ця відзнака і їхній вимові.

³ Передруковане нещодавно ці уваги разом з іншими працями в книзі „Розвідки, статті та замітки“ (1928), ст. 246 і наст.

подав доволі сміливу думку про те, що закінчення наз. відм. множ. прикметників та займенників *-i* стоїть в зв'язку з ранішим закінченням *-o*, що й відбивається як у раніших пам'ятках (декотрі з них, м. інш., належать до Полтавщини), так і в прикладах на *-oe* в пинських піснях. Але давнє закінчення *-ь* теж зберігалося, і от рівнобіжне існування обох форм викликало в мові нахил поєднати ці рівнобіжні варіанти, якомусь їх засимілювати.

З закидами проти гіпотези Кримського виступив у „Кіевской Старині“ небіжчик Михальчук.¹ Розв'язувати поставлене питання цілком ми не беремося, але в кожному разі не в усім мав рацію Михальчук. Він каже, напр., що інші слов'янські мови зовсім не знають аналогічних фф., але цілком можливо, що зазначеним укр. фф. на *-oe* з *-oь* відповідають ржевські фф. як *сераі* гусі, які подибуються й у говірках курських „егуновъ съ малор.-бѣлорусскими примѣсами“².

У своїй „Спробі лінгвістичн. географії Беларусі“ я ладен був пояснити наведені фф. впливом наз. одн. жін. р. (пор. теж білор.-влр. *высокаю гару*), але можна припустити й інше пояснення. А саме, закінчення *-ai*, що з'явилося зам. *-oi* (з *oь*) внаслідок аканія, можливо, завдячує впливові інших відмінків — з *o* в закінченні (род. одн. *-oь*, *-ого*, дав. місц. *-ой*, дав. чол.-сер. *-ому*, ор. *ою*). Безперечно, не можна обстоювати те, що новоутворення в наз. множ. прикм. на *-oe* з *-oь* панувало по всій Україні, безперечно, поруч існувала й ф. на *-yi'*, *-ii'*, що через стягнення й собі могла призвести до нового закінчення *-i*; не цілком ясний і той процес, чом утворилося це *-i* за гіпотезою Кримського, але нічого неймовірного нема в тому, щоб контамінація давніх фф. наз. множ. з фф. інших відмінків призводила до утворення нових фф. з твердістю приголосних перед *i* (*молодѣi*, *тѣi*) і навіть з дифтонгом перед цим *-i*, бо фонетичним шляхом у відкритому складі це *-o* не могло дати тих рефлексів, що з'являється з *o* в нових закритих складах.

А приклади дифтонгу в даному становищі подав М. Левченко, що новими аргументами підсилив думку акад. Кримського.³ А саме він знайшов у записках Чубинського з Барішполя (у IV т. „Трудов“, ст. 553—581) такі приклади, як *туіі* (ф. наз. множ., себто „*ti*“). У них дифтонг *уі* „аж кричить про первісне „*o*“.

На користь думки про те, що закінчення наз. множ. прикметників якомусь зв'язано з *-o*, промовляє (принаймні на території Полтавщини) отакій факт. Як переконує в тому лінгвістів географічне виучування різних процесів, ізголоси навіть двох з'явищ ніколи не збігаються одна з одною.

¹ У статті „Филологическое недоразумѣніе“. Кіевск. Стар. за 1896 р., 33 т., ст. 102—125.

² Д. Карській, Бѣлоруссы, II, 2, ст. 321, Халанскій, Народн. говоры Курской губ. Об. ОРЯС РАН, т. 76, вип. 5, ст. 28, наша „Спроба лінгвіст. географ. Беларусі“, ст. 78.

³ Див. Зап. Іст.-ф. В. УАН, т. XVIII, ст. 291—292.

Ще Жійерон і Едмон у своїм „Atlas linguistique de la France“ показали, що збіг площ (Superposition des aires) двох мовних фактів можливий буває лиш тоді, коли вони становлять різні наслідки однієї причини, різні випадки того самого процесу.¹ Отже коли закінчення наз. множ. прикметників справді якимось зв'язано з -о, тоді повинен бути й територіальний зв'язок між цими закінченнями, з одного боку, і рефlekсами о в певних становищах; однакова так само повинна бути й вимова попередніх приголосних.

Не знаю, як стоїть справа в інших українських говірках, а на території Полтавщини, цей зв'язок безперечно є: мало не завжди там, де кажуть *багати* (люди), скажуть і *тик* (у півн.-зах. частині полтавських діалектів, як про це вже зазначено),² де скажуть *т'ік*, почуємо там і *багат'і*, нарешті поруч із *тік* існує і *багаті*. Зв'язок щодо останніх двох випадків спостерігали ми в отаких місцевостях.

У Городищі стара Шевченкова та її старший син кажуть *бага'т'і*, *пшени'шн'і* колоски, *утя'гнут'і*, *зеле'н'і*, *сьнігов'і* гори, поруч із цим, як ми бачили вже, *т'ік*, *кавун'і'в*, *бат'і'г*, *н'іс*, *город'і'в* тощо; але її молодший син і мало не всі діти в школі кажуть уже *бага'ті*, *молоді* і разом з тим *тік*, *город'і'в*³. Те ж саме й у Ліщинівці та сусідніх селах: *прос'т'і* нитки, *молоді* люди, *т'іі* діти⁴ — знову поруч із *т'ік*, *сад'і'в*. Рівнобіжне існування *т'ік* і *багат'і* зазначив і Наконечний у своїй доповіді про говірку Яресьок. Нарешті, студенти Харківськ. ІНО з Розбишівки кол. Гадацьк. п. запевнювали (і саме так вимовляли), що в горіщі цього села *ст'іл* || *багат'і*. Те ж саме й в Конградщині.

З другого боку, мадо не виключно з'являються м'які приголосні в обох категоріях у Рублівці: поруч із *ніч*, *сад'і'в*, до *ніг* так само *бі'дні*, *густ'і*, *молоді*, *бага'ті*, при чім в останньому прикладі *т'* вимовляється з такою міцною паляталізацією, що справляє навіть вражіння довгого приголосного, подібного трохи до довгого *т'* в слові *життя*.⁴

М'які приголосні в обох випадках переважають і в записах В. Ярошенка з Миргорода та хут. Оріхівщини: рја.п'і, т'і, баһа.т'і, дово.Ін'і, але часом і ті⁵; про подібне хитання й у передачі рефлексів о в закритому складі.

¹ Докладніш про можливість застосувати методу лінгвістичної географії студіюючи історію мови, ми кажемо в артикулі „Значєньє лінгвістичнає географії для гісторії мови“, що його написали для з'їзду славістів у Чехії.

² Навіть може бути в обох випадках дифтонг, як у Баришполі.

³ А в Хуторі Кудлаїві (пересельці з Чернігівщини) *вил*, *тик* поряд із *багати*. У Ромодані в мові старого Оксененка *т'ік* | *рожнат'і*, у його онука *тік багаті*.

⁴ З цього приводу можна згадати про приклад „на покутьті“ в Крамаренкових запис. з Єйського пов., д. Етногр. Збірн., т. I, ст. 14.

⁵ ІОРЯС, XIV, кн. 1-а, ст. 238—239 і XVII, кн. 3-я, ст. 231, 232 та ін.

Є ще один аргумент на користь розглянутої гіпотези, але ми його подамо далі, у відд. про займенники.

Цим ми обмежуємо наші уваги з приводу фф. прикметників у полтавських діалектах.

З а й м е н н и к и.

У полтавських говірках займенникові фф. не становлять якихось особливих відхилень.

Від *я* ф. дав. *мені*¹ (у більшості говірок) і *міні*; останню ф., здається, знайшов тільки О. Д(орошкевич) у говірці Хоцьок.²

Поряд із *що* дуже поширене на Полтавщині вживання ф. *шо*; часто обидва варіанти спостерігаються в говірці однієї людини. Фф. *шо*, *шоб* відбиваються в записах Гнідича, в „Матеріялах до укр. діалектол. та фольклор.“ О. Курилової, в записах Ярошенка; чули й ми їх у Городищі, у Рублівці; від селянки з Горбів (25 в. від Рублівки); пор. ще Йогансена, ор. cit., ст. 35.

Переходимо тепер до займенників-прикметників. Доволі різноманітні форми від ф. жія. р. *та*, *тая*. Поширена дуже на Полтавщині ф. род. *міл* (а так само *ціл* — *сіл*, *одніл*); чули ми її в Лещин., в Город.; *тії*, *міл* і в записах Ярошенка та Гнідича.³ Щодо вимови приголосної *т* в ф. род. в. одн. даного займ. справа стоїть більше-менше так само, як і з вимовою приголосної в наз. в. множ. прикметн. (і перед *і* з *о*): є і вимова *міл* і *міл* (так само як і *мієл* || *мієл*). А коли так, на зах. Полтавщині можемо чекати ф. род. в. відм. *та* з *и* або навіть з дифтонгом після *т*; ці різні варіанти й засвідчують записи О. Курилової з Яготинськ. р.: *міл*, *мієл* і *туєл*⁴. Всі ці фф. безперечно контамінаційного походження, що за останній свій етап мають ф. *міл*, своєю яскравою паралелею до змін фф. наз. в. множ. прикметників ще один аргумент підводять під подану передше гіпотезу.

Ф. *мієл* показана для говірки Хоцьок, ор. cit., ст. 118; *мієл*, *цієл* записали й ми в Рублівці.

Наступні варіанти зазначено в ф. орудн. відм. одн. *тією* — Гнідич, Мат. IV, 45, *тією* — О. Д., Фільольог. Зб., ст. 118. Але в Роменському пов. куди частіше *тію* або *тію*, д. Гнідича, Мат. II, I, ст. 85 (двічі), IV,

¹ Звичайно в різних говірках можна почути зам. *мені* і *миєні* і *міні*, але розглядаючи морфологічні особливості полтавських говірок, ми здебільшого не братимемо під увагу розглянуті у фонетиці факти і тому, передаючи приклади, часто вживатимемо звичайного правопису.

² ор. cit., ст. 118.

³ ИОРЯС, XVII, 3, ст. 234 та ін.; Мат. IV, ст. 47.

⁴ Матер. до укр. діял. та ф., ст. 21.

ст. 66—69 та ін.¹ Безперечно, що й різні фф. ор. відм. від займ. та становлять наслідки різних контамінаційних процесів.

Від *сей—цей, увесь* ор. одн. ж. р. *сею, сією, цею, цією, усією, усею*; відповідні варіанти й у род. одн.

Від тих же займенників-прикметників м'якої відміни в род. і дав. одн. чол. і сер. р. р. перед закінч. *-го, -му* маємо 'о, а не е: *сього-цього, усього, сьому-цьому, усьому*, але в наз.-знах. одн. ніяк. р. *все, усе*;² нечасті приклади *всьо* у Гнідича (напр., в Мат. II, 2, ст. 271), можливо, становлять наслідок російського впливу.

Зупинюся ще на питанні про варіанти *сей-цей*. На Полтавщині поширені обидва варіанти, але, здається, що далі на схід рідше з'являється варіант *сей*. Варіанти *цей-сей* знаходимо вже в записках Чубинського з Барішполя³, у „Матеріях“ О. Курилової (ст. 21), в Городищі (н. зап.); мало не завжди *цей, ця, це* (і *оцей, оця, оце*) в записках Гнідича, Ярошенка, в Хоцьках, що їх говірку описав О. Дорошкевич, і в тих селах, що дослідили ми (окрім Городища), а саме в Ліщинівці, Рублівці, Ромодані, але цікаво, що в зазначених селах мало не завжди поруч із цим чуємо *сей год*. Цей факт завважив у Шишацькій говірці й М. Йогансен.⁴

Числівники.

Щодо числівників обмежуємося лиш кількома увагами.

На Полтавщині маємо ф. *чотирі*, а не *чотири*, д. О. Д(орошкевича); І. с., ст. 118, зап. Гнідича; н. зап. в Городищі та Рублівці.

Від числівн. *п'ять* та наст. варіанти деклінації — *п'яти* і *п'ятьох* тощо, в ор. кажуть ще *п'ятьми*⁵.

Починаючи від 11, числівники мають закінч. або *-цяць* (О. Курилова, Мат., ст. 12), або просто *-цяць* (Йогансен, ор. cit., ст. 31); останнє закінч. і ми чули кілька разів, але в Городищі довелося нам записати і *одинна'їцяць, двана'їцяць*.

О. Д(орошкевич), ор. cit., ст. 119, каже, що „замість *вісімна'їцяць, дев'ятна'їцяць* часто-густо можна почути: *два'їцяць бес одного, без двох*“.

Згадаємо ще про можливі фф. від *сім* і *вісім*: *сіма'* і *сими'*, *восьмами*. О. Курилова, Мат., ст. 14 і 21.

¹ Ми взагалі трохи частіш покликуємось на IV-й вип. „Матеріалов“ Гнідича, через те що мова казок та оповідань ближче стоїть до живої мови людности, ніж мова пісенного матеріалу.

² Д. О. Курилова, Мат., ст. 21, О. Д. в Фільольог. 36., ст. 118, Чубинський, Тр., IV, Гнідич, Мат.; наші зап. з Ліщин., Город.: з приводу *все, усе* д. Ярошенко, ИОРЯС, XVII, 3, ст. 235, 236 та ін., Богородицький, ор. cit., ст. 11 окр. відб., О. Курилова, Мат., наші зап. та ін.

³ Тр. Етн.-Ст. Експ. в з.-р. кр., т. IV, ст. 553—581.

⁴ „В одзначеннях часу приєменник (очевидячки, *lapsus calami*: зам. займенник П. Б.) „цей“ завжди звучать як „сей год, сю осінь“, навіть „осей год“, Наук. Зап. Харк. Наук.-Досл. Кат. Мовозн., ст. 32.

⁵ Фільольог. 36., ст. 118.

КОНЬЮГАЦІЯ.

Особові форми.

З форм прямого способу докладніш розглянемо фф. теперішнього — майбутнього часу.

Для частини говорів Полтавщини характерні такі фф. як *сидю, носю*, що виникли зам. раніших фф. *сиджу, ношу* під впливом аналогії з боку інших фф. (*сидіти* тощо).¹

Зазначені новотвори, що їх Ганцов зараховує до особливостей півд-укр. наріччя,² мають, як він же каже, більше територіяльне поширення, ніж це встановив Михальчук. Поряд із давнішими фф. *ходжу, вожу* ми їх знайдемо вже в південній частині Переяславськ. пов. Але взагалі на території колишнього Переясл. п. панують старі фф. Їхне існування засвідчив у говірці Хоцьок О. Д(орошкевич);³ відзначають ці фф. і говірку Війтівців (15 в. на півн. зах. від Переясл.), як про це повідомив нас Т. Стельмах, співробітник Етнографічної Комісії УАН.

З Переяславського пов. територія з давніми фф. тягнеться в сусідні Пирятинський та Прилуцький повіти. До кол. Пирятинськ. пов. належить Яготинський район, що його описала О. Курилова⁴, далі Городище, говірку якого ми досліджували. Там ми записали *ношу, хожу, вхожу*. Від учителя Городищенської школи ми довідалися, що *ношу, хожу* кажуть і в Харківцях, (8 в. на півн. від Пирятина). Фф. *ношу, ходжу* або *хожу* характеризують і Прилуцький пов., як це зазначають наші дописувачі С. Товкач (з с. Рудівки) і В. Нюнька (з с. Полова). Але на схід від останніх двох повітів фф. нового типу починають частіше траплятися. Як зазначає сам Гнідич у передмові до своїх „Матеріаловъ по народной слов. Полт. г.“ (ст. XIII) *ходю, платю* кажуть у Бацманах Роменського пов. поруч із „*хожю, плачу*“. Але нам здається, що фф. останнього типу в його записах трапляються частіше, надто в записах з інших сіл.

У сусідньому з Пирятинським колишньому Лохвицькому пов. переважає, коли не цілком панує, форма давня. В Чорнухах і Світличнім не тільки тепер, але вже в 70-х рр. існували фф. з пом'якшенням приголосної;⁵ студенти з Волошинівки (на межі з Роменським пов.) теж засвідчили, що в говірці цього села існують давні фф. Фф. *ношу, хожу*,

¹ Подібні фф. відомі і в інших країнах східно-слов'янських мов; ми особисто їх чули в Рославльськ. пов. кол. Смоленської губ. Трапляються ці фф., нарешті, в правобережних говірках, д. напр. П. Гладкий, Гов. с. Блоставиці, Укр. Діал. Зб., I, ст. 129.

² Ор. cit., ст. 31—32.

³ Ibid., ст. 119: *молочу, кошу* тощо.

⁴ Ор. cit., ст. II: *прошу*.

⁵ Тр. Етн.-Ст. Експ. в з.-р. Кр., XII, ст. 579, п. 46-й. Про *ношу, хожу* в сучасній говірці Чорнух свідчить у своїм листі до нас М. Черевко.

також в Озерянах і Свиридівці, звідки родом наш колишній слухач (тепер учитель у Києві) М. Станіславський. Нарешті студ. Ніженськ. ІНО Ірклієвський, що працював довший час на Полтавщині, заявив, що в добре відомій йому говірці с. Піски Лохвицького пов. фф. *кою, ходю* він ніколи не чув.

Більше-менше так само стоїть справа і в колишньому Лубенському п. В с. Бересточа, пише нам учитель Яків Новобранець, кажуть: *я ношу, ходжу, сиджу, годжу*. Кілька разів *сиджу'* (звичайно у відповідній транскрипції) записав Ярошенко в хут. Орхівщині¹; нарешті *сизу, хожу* й ми чули в Ромодані.

Переходимо до сусіднього Хорольського пов. За тими даними, що є в нас, давні фф. з пом'якшенням уживаються в Ново-Іванівці (лист до нас В. Д. Євтушенка), що міститься більше-менше посередині між Хоролом і Миргородом, коло с. Ново-Оврамівки, далі в Матвіївці (недалечко здається від Оболоні), як про це нас повідомляє в своїм листі Г. Л. Яценко. Давні фф. поряд із новими *ходю, сидю* існують у Худолівці (лист В. Шкильова).² З східньої частини кол. Хорольського пов. (а саме з хут. Бондарівщини Білоцерківської вол.) маємо записи Н. Ю. Самсонової,³ але що вони коротенькі то не можна довідатися про те, які ж фф. 1-ої ос. вживаються в даній місцевості.

Більш даних пощастило нам зібрати на те, щоб схарактеризувати Кременчуцький пов. Як видно з них, фф. типу *сидю, носю* тут починають панувати. В Горбах ще маємо *ходжу*, але в Рублівці і в сусідніх селах — у Обізнівці (в. 10 на півн.), у Бабицівці (в 6—7 на півн. зах. від Рублівки), у Олексіївці (в. 10 на схід, а 6—7 в. на півн. від Кременчуку) скрізь чуємо *сидю, ходю*, хоча хитання й тут цілком можлива річ. Так, напр., у Рублівці поруч *їздю* ми записали *їжджу*. Нові фф. і в східній частині колишнього Кременч. пов. — у Манжелії та Пісках (на берегах Псла), як про це повідомила нас Н. М. Житецька.

У Кобеляцькому пов. дана морфологічна особливість дуже поширена; є вона в Біликах, Ліщинівці, в хут. Крута Стінка (н. зап.), в Голтві (повід. вчительки Ліщинівської школи Г. Г. Клименкової). Наводимо приклади: *сидю, ходю', нахо'дюсь, їздю, носю'*. Існує нарешті ця інновація в півд.-східньому кутку Кобеляцького пов. У записах К. Т. Німчинова з Орлика, що з них він ласкаво дозволив нам скористатися, знайшли ми приклад: *звертю'* цигарку⁴).

¹ ИОРЯС, XVII, 3, ст. 237—238.

² *Сидю, ходю* чули ми і від селян із Чернечі, що міститься за 11 в. од Оболоні і за 17 в. од Веселого Подолу.

³ Живая Старина за 1912 р., II—IV, ст. 317—320.

⁴ Докладних відомостей з Золотоніськ. пов. нема; у відповіді з Пішаної (Тр. Етн.-Ст. Експ., VII, ст. 580) є *хожу, сизу*, але в Богородицького (Гов. с. „Сушки“) та в записах Німчинова з Наліснів на це питання не знаходимо відповіді.

У Миргородському повіті, здається переважають давні фф., д. Йогансена, ор. cit., ст. 33; ¹ більш даних на те, щоб схарактеризувати, як говірки колишнього Миргородського пов. ставляться до цього з'явища в нас немає; не подибуємо ми потрібної форми й у короткому уривкові з Миргорода, що його надрукував В. Ярошенко в 1-й кн. XIV т. ИОРЯС.

У Полтавському повіті становище більше-менше таке саме, як і в Кобеляцькому. Нові форми панують як у центрі, ² так і на периферії — напр., у хут. Наливайківці, що міститься недалеко Диканьки (лист О. Бородая) або в Піщаному й Надєжді Баляснівського району (лист Х. Г. Олійникової), нарешті в Решетилівці (лист Я. Г. Ткаченка).

З Конградщини на превеликий жаль потрібних даних ми здобули обмаль. Знаємо тільки, що в Михайлівці коло Машівки фф. *ходю, носю* (повід. студ. Соляника).

Вивчаючи питання про 3-ю особу одн. дієслів, ми насамперед узялися досліджувати поширення фф. типу *хо'де, но'се, гово'ре*, себто тих фф. 3-ї ос. II-ї кон'югації, які з'явилися підо впливом I-ї кон'югації. Але в появі цих інновацій мав вагу і певний фонетичний чинник, а саме ненаголошеність закінчення.

З різних причин ми звернули особливу увагу на питання про зазначені фф., що, безперечно, перебувають у територіальному зв'язку з відповідним з'явищем білоруських діалектів. Досліджуючи межі між півн.-східньою діалектичною країною Білоруси, що в ній в 3-й ос. одн. дієслів існують виключно фф. з закінч. *-ть (-ць)*, і півд.-зах. частиною, що в ній це закінчення відкидається в дієсловах I-ї кон'югації, ми знайшли між цими обома країнами переходову смугу, де наявність кінцівки *-ть (-ць)* залежить од наголосу, — а саме, при *сядзіць* маємо там *но'ся*; така сама залежність може бути (але це не обов'язково) і в дієсловах I-ї кон'югації, ён *будзе, але — нясець* ³.

Переходячи до межі, яка відокреслює говірки з фф. *хо'де*, від говірок з *хо'дить* (д. к. № 2) і яка, м. інш. перетинає Полтавщину приблизно в напрямі з півночі на південь, ми помічаємо, що з цієї межі більше-менше є дальший протяг відповідної білоруської ізоглоси. Хоча й вузький, але є все-таки міст, що зв'язує лівобережні говірки з фф. *ходе* з тими білор. діалектами,

¹ Йогансен, м. інш., намагається суто фонетичним шляхом вивести фф. типу *ходю, носю*, але ж його закиди проти морфологічного пояснювання цих форм не цілком ясні. Він, м. інш., запитує, чому не „*носу, ходу*“, коли б це було відставлення *д* з інших парадигм (стор. 34). М'якість *с, д* в таких випадках, гадаємо, треба пояснювати впливом рядів інших дієслів IV кл. (*хваляю, при хвалиш, хвалити* тощо, себто з м'яким приголосним у I ос. одн. і з твердим в інших парадигмах).

² Див. артикул Б. Ткаченка, Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах, Наук. Зап. Харк. Наук.-Досл. Кат. Мовозн., т. 129.

³ Докладніше про це в нашій „Спробі лінгвістичнає географії Беларусі“, ст. 80—83 і мапа № 18. На мапі, м. інш., переходову смугу на півдні (під Черніговом та на півд. схід від нього) треба зрізати, побільшивши її коштом півд.-зах. частину.

які мають фф. *ходзя, нося*. З Новозибківського, Стародубівського та інших повітів „сіверських“ говорів¹ цей міст тягнеться через Новгород-Сіверський п. та східню частину Сосницького п., себто через східню частину того „сіверського піднаріччя“, що за одну з відзнак його Михальчук² уважав фф. З ос. одн. *хо́дить, хо́деть і ходе*. Про існування наведених фф. у зазначених місцевостях свідчать і деякі відповіді на програми, що їх опрацював П. А. Расторгуев — з Старої Гути Новгор.-Сіверськ. п. (*тэ́рнэ*) і з Гути Студенецької Сосницького пов.: *про́се, мало́те, ко́се*.³

За дальший протяг мосту будуть говірки Конотіпського пов., де дана морфологічна особливість безперечно відома. Автор відповіді на програму з Фесівки Конот. п. подає приклади *косэ, ходэ*, а наприкінці додає, що „сведения о говоре даны на основании „выговоров“ по всему Конотопск. уезду“.⁴ Можливо, що це й не так (нема, напр., нових фф. коло Бахмача), але в кожному разі вчитель Конотіпської залізничної семирічки Т. Хоменко запевнював нас, що ці фф. існують на півдні від Конотопа — в Соснівці та Підлипні. Про це казали нам і в Бахмачі, коли ми робили спостереження в його районі.

З Конотіпського пов. переходимо до Роменського, де фф. *хо́де, но́се* поширені на всьому його обширі — в Смілому, Бацманах та інших селах, що відбилися в Гнідичевих записах⁵, і доходять до крайнього заходу — до Талалаївки (н. зап.), до Лаверкового хут. (наші записи від одного селянина пороблені під той час, як перебували ми на Полтавщині, а так само низка записів того ж Гнідича), і до Волошинівки, що з її говіркою нас зазнайомили харківські студенти з цього села. Є нарешті зазначена морфологічна відзнака і на півдні від Ромна у Засуллі та Перекопівці, як про це повідомив нас Г. П. Ірклієвський.

Кажучи про говірку Роменського пов., треба додати, що своїми фф. З ос. одн. дієслів вона нагадує ті білор. діалекти переходнової смуги, що в них виявляється в повній мірі залежність закінчення даної ф. від наголосу (а саме при *ко́ся*, але *сядзі́ць* вони мають *будзя*, але *нясе́ць*). Що правда, в Роменщині це виявляється не так яскраво, а втім у Гнідичевих записах частенько трапляються такі приклади, як *наведе́ть, іде́ть, подае́ть, гуде́ть*.⁶

¹ П. А. Расторгуев, Сѣверско-бѣлорусскій говор, ст. 110 і наст., А. Полевой, О яз. населенія Новозыбк. у. Гомельск. губ., ст. 25.

² Тр. Этн.-Ст. Эксп. в з.-р. кр. VII, ст. 490.

³ Тр. пост. Комиссии по диалектам русск. яз. (б. Моск. Диалектолог. Комиссии), в. 9, ст. 167 і 171. Та коло самої Сосниці панує вже ф. *хо́дить, гово́рить*, д. артикула Ю. Виноградського, До диалектолог. Задесення, Укр. Диалектолог. Збірник, I, ст. 163.

⁴ Тр. пост. Ком., 9, ст. 163—164.

⁵ Д. різні випуски його матеріалів.

⁶ Мат., IV, ст. 38, 67, 71, 74, 75.

На зах. від Роменського пов., а саме в пов. Прилудському починають панувати фф. давнішого типу — *говорить, ко'сить*, про що свідчать наші дописувачі — С. Товкач (з Рудівки) і В. Ньюнка (з Полови). Ці форми і в Сокиренцях (повід. проф. А. Степовича).

Ідучи далі на південь, межа поміж фф. *хо'дить* і *хо'де* поділює Лохвицький пов. на дві частини — меншу західню і більшу східню. Фф. *хо'дить, носить* у Світличнім (Тр. Етн.-Ст. Експ., VII, ст. 579), у Озерянах (повід. М. О. Станіславського), але в Чорнухах, що міститься на півд. схід од Світличного, вже кажуть *хо'де, ро'бе* (Тр. VII, *ibid.*).¹ Останні фф. покривають і східню частину повіту; знаходимо їх і в Пісках, що коло станції Лохвиця (повід. Г. П. Ірклієвського).

Далі стежити за ізоглосою стає досить важко, бо вона починає втрачати характер суцільної лінії; до всього, вона якось одразу повертає на схід і робить дугу; через це ми тут так само штрихуватимемо в іншому напрямі, бо технічні умови не дозволяють нам ізоглосувати пункти.

У Лубенському пов. фф. *хо'де, но'се* трапляються на півночі від Лубень, на півн. сході — у Бересточі (лист Я. Новобранця), але в суміжному селі Литвяки вже *носить, говорить*.² Те ж саме і в Денисівці, коли тільки можна здатися на Лесевичеві записи з цього села.³ Але цілком безперечно, що цих фф. немає в хут. Оріхівщині (д. Ярошенкові записи в ИОРЯС, XVII, 3) і в близькому від цього хут. міст. Ромодані (н. зап.).

З Лубенського пов. ізоглоса, як ми казали, повертає на схід у кол. Миргородський пов.; південна частина цього повіту відзначається або браком фф. типу *хо'де, но'се*, як напр., Миргород,⁴ або рівнобіжно уживанням обох фф., що ми бачимо, напр., у Яреськах (повід. М. Ф. Наконечного) та в Шишаку, де „ходить“, „робит“ || „ходить, робить“ — рідше „ходе, робе“ — останнє частіше в молодого покоління.⁵ Можливо, що

¹ М. Черевко з Чорнух у своїм листі пише, що в них кажуть і *ходить, носить* і *ходе, носе*. М. інш., учитель Городищенської школи О. В. Кривохвіст заявив, що фф. *ходе, носе* є в Яцинах, що за 3 в. від Білоцерківців. Коли це не острів на території з фф. *хо'дить, но'сить*, тоді виходить, що на півд. зах. колишнього Лохвицького пов. ізоглоса даної морфологічної особливості наближується до зах. межі повіту. В таких сумнівних або переходових місцях ми в іншому напрямі заштриховуємо нашу мапу.

² Подібні фф. завсіди в Милорадовичевих записах з Лубенщини (з Литвяків-Снітина, що за 3 — 4 в. на півн. від Литвяків та ін.). д. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, XI, 1914 ст. 73—110, але ці записи доволі підозрілі щодо своєї придатності для діалектолога, і тому ми вдалися до Я. Новобранця; та він ствердив, що фф. *хо'де*, справді, нема в Литвяках.

³ Оповідання Чмихала, Етнографічний збірн., XVII.

⁴ ИОРЯС, XIV, кн. 1, ст. 237—240. Нам переказували, що цих фф. немає і в Мал. Сорочинцях. Нема їх і в хут. Єрмаки, що на межі з Хорольським пов. (5 в. від Кибицького роз'їзду, наші зап.).

⁵ М. Йогансен, Наук. Зап. Х. н.-д. кат. м., ст. 19. Перехоплювалися фф. *уроде, ходе* в мові одного селянина з Кибицьк, що з ним ми розмовляли в Ромодані; в зв'язку з цим можна згадати про подібні фф. у віршах М. Семенка, що родом з Кибицьк.

хитання буде і в Ковалівці Шишацьк. р. (що раніш належала до Зіньківського пов.), а може й справді там панують фф. *ходить, носить*, як пише в своїм листі П. С. Зливко. Нарешті і в хуторах під Богачку, як сказав нам селянин з Єрмаків, починають казати *ходе, носе*.

У Полтавському пов. північна частина знає нові фф. (хут. Климківка коло Балясного, лист Хими Гнат. Олійникової, хут. Наливайківка під Диканькою, лист О. П. Бородая, нарешті в хут. Кандибина балка під ст. Кочубіївка, як про це свідчать записи Перчового,¹ але в середній смузі цього повіту панують уже фф. *но'сить, хо'дить* (або *но'сит, ходит*). Ці фф. характерні будуть для Піщаного та Надежди; про що пише згадувана Х. Г. Олійникова, а так само для діалекту Полтави та її околиць (д. арт. Б. Ткаченка, Деякі морфол. інновац. в лівобер. півд. гов., Наук. Зап. Харк. н.-д. Кат., ст. 129). У півден. частині знову фф. *ходе, носе*, як про це свідчить у своїм листі про говірку Решетилівського р. Я. Г. Ткаченко. Ці ж фф. і в Рибцях.

Обійшовши Полтаву з сходу, ізголоса повертає на захід; отже в Конградському пов. маємо фф. нового типу *ходе, носе* (н. зап. з М. Перещипиної, потім повід. студента Харківського ІНО тов. Соляника про говірку Михайлівки, що міститься за 17 в. від Машівки та ін.,² повідомлення Наконечного про говірку Варварівки, Королівки та Федорівки, нарешті лист т. Ковбасюка про гов. Березівки та сусідньої Циглерівки).

Те ж саме і в кол. Кобеляцькому пов. — в Голтві (повід. Г. Г. Клименкової), в Біликах, Ліщинівці в Н. Сенжарах, в хуторах Вовча Річка, Крута Стінка (наші зап.), в Бридунівській сільраді Ново-Сенджарськ. р. (етнографічні записи т. Шпортюка, що переховуються в Етнографічній Комісії УАН під № 430), нарешті в Орлику (зап. К. Т. Німчинова: *ну'сте, ро'бе* в мові дівчини, *поси'де*, тощо в мові якогось селянина).

З Кобеляччини зазначена риса переходить на сусідній Кременчуцький повіт; нам відомо про її існування в наступних пунктах цього пов. — в Пісках та Манжелії (повід. Н. М. Житецької), в Потоках, Олексіївці (6 в. на півн. від Кременч.), Рублівці, Обізнівці, Бабичівці (інакше вона називається Твердохліби), в Горбах (усе наші зап.), у Власівці тощо. Увійшовши в Золотоноський пов., дана особливість доходить більше-менше до Золотоноші. Є вона в Єреміївці, Ірклєві і навіть у Кропивні (повід. студ. Харківського ІНО т. Редька), але що далі на захід, то все частіш починають траплятися форми типу *ходить, носить*. У записях К. Т. Німчинова з Наліснів ми знаходимо *держи, лупе*, але, з другого боку, вже *ходить, ро'бить*. Останні фф. вже, здається, цілком панують на зах. від Золотоноші, д. відпов. з Піщаного в VII т. Тр. Етн.-Ст. Експ.

¹ Ніхто не ходи; хто посіяв то вроди; переховуються ці записи в Етнографічній Комісії УАН під № 868.

² З частиною харківських студентів, що на них ми покликуємося, познайомилися ми під час їхньої екскурсії до Менська навесні 1929 р.

в з.-р. кр., ст. 580, а так само Богородицького, Гов. с. „Сушки“, ст. 11: *пры'ход'дыт'*; в Ольхах фф. на *ть*, д. зап. Малинки, Етногр. Об., 39, ст. 96.

Те ж саме знайдемо в Переяславському пов. (О. Д., Стор. для характ. гов. с. Хоцьок, ст. 119; повідомл. співроб. Етнограф. Ком. УАН-Стельмаха про говірку Війтівців¹; відпов. про гов. Баришполя та Іванькова, д. Тр. Етн. Ст. Експ., VII, ст. 591 і 594, а так само численні записи Чубинського з Баришполя, Тр. Етн.-Ст. Експ., IV, ст. 553 і наст.), а далі в кол. Пирятинському пов. (зап. О. Курилової з Яготинського ор. сіт., наші зап. з Городища, повід. вчителя Кривохвоста про говірку Харківців, лист Ошкала з Соснової).

Нарешті треба сказати, що фф. типу *ходе, носе* захоплюють і півд. частину Хорольського пов., але вони тут змагаються з давніми фф.; це ми маємо в Худоліївці Оболонськ. р (лист Шкильова), в Матвіївці, що міститься теж недалечко від Оболоні;² в Ново-Іванівці, що міститься на сх. від Хорола, давні фф. вже панують (лист В. Д. Євтушенка), виключно тільки фф. такого типу чули ми й від селянина з Чернечі, що міститься за 11 в. од Оболоні; давні фф. і в Хутірській С.-радї, лист Артеменка.

Закінчуючи питання про межу між *ходить* і *хо'де*, треба зауважити, що на півдні Полтавщини на певній відлеглості за межу править Дніпро: на Черкащині вже фф. нового типу не знайдемо, але ближче до Кременчука вони починають переходити й на правий берег. Цікаво було б дослідити ізоглосу цього з'явища в цьому місці. Чи не спричинився до його переходу на правий берег Кременчуцький міст? Залишається ще сказати про поширені на Полтавщині фф. 3 ос. одн. з твердим *-т*, але про них ми скажемо далі, коли буде мова про фф. 3 ос. мн., а тепер зупинимося на огляді фф. 1 ос. мнж.

На Полтавщині поширені фф. на *-мо* (часто з наголосом на закінченні: *спимо'*, *держимо'ся*) і на *-м*; останні часто в фф. прийдуч. ч.: *жи'тимем*, *ходи'тимем*. У півн. частині Полтавської окр. Б. Ткаченко зазначив ще інновації *берімо'*, *однесімо'*, а так само *беріте'*, *однесіте* тощо, в фф. 1 і 2 осіб мнж.³

Щодо фф. 3 ос. мн. (а так само 3 ос. одн.); тут варто зазначити те, що Полтавщину теж перетинає межа поміж фф. з м'яким *т* і з твердим *-т*⁴; д. мапу № 3. Фф. з м'яким *т* (*сидить*, *сидять*) відзначають західню частину Полтавщини, а саме наступні місцевості: Прилуцький пов. (Товкачів лист з Рудівки, Нюньчин лист з Полови), Пирятинський (зап. О. Курилової з Яготинськ. р., ор. сіт., наші записи з Городища, повід. Кривохвоста про гов. Харківців тощо), Переяславський (О. Д., ор. сіт.,

¹ Але в самому Переяславі, як каже Т. Стельмах, панують фф. *носе'*, *ходе'*...

² Г. Яценко в листі про говірку Матвіївки, звідки, здається, він родом, заявляє, що в шім селі кажуть *ходить*, *носить*, але далі він додає: „коли хтось до кого *говоре*“...

³ Ор. сіт., ст. 129—131.

⁴ Але й тут теж краще казати не про межу, а про узграничну смугу.

ст. 119), Тр. Етн.-Ст. Эксп. VII, 591, 594, повідомл. Стельмаха про гов. Війтівців), Золотоніський (Тр. VII, ст. 580, Богородицький, ор. cit., ст. 11, повід. студента Харківського ІНО т. Релька про говірку Кропивни, Ірклієва та Єреміївки, лист М. О. Грищенка про говірку Митьків (кол. Золотон. пов.), більша (західня) частина Кременчуцького пов. (наші зап. з Рублівки та сусідніх сіл), далі більша (теж західня) частина Хорольського пов. (листи з Матвіївки, Худоліївки та Хутірської С.-р., лист Євтушенка з Ново-Іванівки), потім Лубенський пов. (Бересточа, лист Новобранця; зап. В. Ярошенка з хут. Орхівщини, ИОРЯС, XVII, 3; зап. Лесевича з Денисівки, Етнограф. Зб. XIV; наші зап. з Ромодану тощо), частина Миргородського пов. (зап. того ж Ярошенка з Миргорода в XIV т., кн. 1, ИОРЯС, у частині ж цього пов. хитання, д. Йогансена, ор., cit.), нарешті Лохвицький пов. (відпов. на прогр. про гов. Чорнухи та Світличного, Тр. VII, так само лист М. Черевка про говірку Чорнухи, повід. М. О. Станіславського про гов. Озерян та Свиридівки, повід. Г. П. Ірклієвського про говірку Пісків) і частина Зіньківського (лист Зливка про гов. Ковалівки, лист учителя Храпача про діалект Пірок, та останній дописувач зазначає, що тільки в колишній Кирило-Ганнівській волості дехто каже *сидят*, *будут*). Фф. з м'яким *т* захоплюють навіть кол. Полтавський пов. (Піщане і Надежду, лист Олійникової).

Фф. з твердим *т* трапляються переважно в наступних пунктах — у Манжелії та Пісках кол. Кременчуцького пов. (повід. Н. М. Житецької), в Кобеляцькому пов. (зап. Німчинова з Орлика, наші записи з Біликів, Ліщинівки та інших сіл, повід. Клименкової про діалект Голтви), в частині Хорольського пов. (зап. Н. Ю. Самсонової з хут. Бондарівщина Білоцерківської вол., Живая Старина за 1912 р., II—IV, ст. 317—320), мало не в усім Полтавським пов. (листи Олійникової з Климківки коло Балясного й Бородая з хут. Наливайківки під Диканькою, д. далі в артик. Б. Ткаченка „Деякі морфол. інновації...“ про дієслівну відміну в м. Полтаві з околицями, нарешті послідовне *т* тверде в записях Перчового з хут. Кандибина балка коло ст. Кочубеївка, перехов. в Етногр. Ком. УАН тощо, в Решетилівськ. р., лист Я. Ткаченка) і в Конградщині (наші зап. з Малої Перещепиної, записи з Деркачівської сільради і Є. Костенка з Рубанівки Машівського р., в Етнограф. Ком. УАН, повід. студента Харківського ІНО т. Соляника про говірку Михайлівки, ¹ нарешті повід. М. Наконечного про говірку Варварівки, Карлівки та Федорівки.

У Роменському пов., як це видно з Гнідичевих записів, знаходимо рівнобіжне існування фф. обох категорій; хитання, здається, і в деяких

¹ Але в Жирківці вже *ідуть сидять сиди'ть*. Немає в нас даних з крайнього сходу Конградщини, але взагалі, здається, фф. з м'яким *т* тут частіш починають траплятися (напр., у Березівці та Циглерівці, лист Ковбасюка); отже схід Конградщини ми зафарбували б переходним штрихуванням, якщо дістали б раніш лист од Ковбасюка.

місцях Гадяцького пов., але взагалі в цьому пов., як запевнював на́с Ірклієвський, фф. з м'яким *т* переважають.

Отже порівнюючи накреслену ізоглосу з межами інших з'явищ, ми бачимо, що вона не дуже далеко відбігає від межі території з фф. прикметн. типу *чи́стій, бі́лій*.

У 2 ос. множ. наказ. сп. на Полтавщині теж маємо в закінченні в частині діалектів *-т* (а за певних умов *-те*), у другій частині *-ть*, до того ж межа між цими двома групами говорів, здається, збігається з межею поміж *сиди́т, сиди́ть*.¹

Ф. ф. 1 ос. множ. на *-ім(о)* на Полтавщині мало відомі; часом вони деформуються новим *-те*; *ході́мте* записали ми в Ліщинівці.²

Ф. ф. прийдучого часу існують на Полтавщині в двох варіантах: а) *буду ходи́ти* і б) *ходи́тиму*, при чім останній варіант знаходимо в усіх відомих говірках. До речі згадаємо, що ізоглоса, яка окреслює територію з фф. типу *ходи́тиму* (блр. *хадзіцьму*), теж перетинає українську та білоруську мовні країни, але українська ділянка цієї ізоглоси, що становить, здається, протяг відповідної білоруської ізоглоси,³ проходить десь на північній Чернігівщині.

Зворотні дієслова на Полтавщині можуть закінчуватися на *-ся* і на скорочене *-сь*.

Неособові форми.

Тут треба згадати, поперше, про дуже поширені на Полтавщині фф. інфінітиву на *-ть* (звичайно тут мова йде про ті випадки, коли пень інфін. закінчується голосною): *каза́ть, балака́ть, купи́ть; купа́цця, диви́цця* тощо. І тут знову відношенням до даних фф. захід Полтавщини, чи краще сказати півн. захід, одрізняється від півд. сходу. Ф. ф. на *-ть, -ться* (-цця) трапляються переважно в Переяславськ. пов., в Пирятинському, Прилуцькому, Лохвицькому, Лубенському,⁴ в частині Хорольського, в частині Кременчуцького (в Рублівці та інш. селах, так само в Манжелії, але в Пісках, що міститься на другому березі Псла, переважають фф. на *-ти*), в частині Миргородського (в Шишаку фф. на *-ть* в Устивиці на *-ти*, д. Йогансена, ор. cit., ст. 19). Але що далі на схід, фф. на *-ти* починають панувати; переважно останні фф. чули ми в районі Біликів та Ліщинівки; два приклади цих фф. знайшли ми й у записах Німчинова з Орлика.⁵

¹ Пор. рец. О. Курилової на кн. Дурнова „Введен. в ист. р. яз.“, Зап. Іст.-Ф. В. УАН. ХХІ—ХХІІ, ст. 401.

² Пор. Б. Ткаченка, І с., ст. 130. Між інш. у Гнідича знаходимо часто такі фф. 1 ос. множ. наказ. сп., як *ходьомте*, які, очевидно, з'явилися підо впливом таких фф. як *повезьомте*, що й собі по́стали підо впливом російськ. фф.

³ Про неї в нашій „Спробі лінгвістичнае географії Белорусі“, ст. 86—87.

⁴ Окрім інш. джерел для студювання діалектів цього пов., д. ще „оповід. Чмихала“, що їх зібрав Лесевич, Етнограф. Збірн., XIV.

⁵ Пор. ще Снявського, Фонет. контроверса, Зап. І.-Ф. В. УАН., ХІІІ—ХІV, ст. 273.

У Роменськ. пов. відомі обидві фф. (див. Гнідича, Мат. I, ст. VIII), але фф. на *-ть*, здається, переважають. З Гадяцького й Зіньківського пов. нам не пощастило дістати певних відомостей.

Від дієслів з пнями на *-г, к* маємо на Полтавщині інфінітивні фф. на *-гти, кти*; фф. на *-гчи, кчи*, здається, в полтавських діалектах не подібуються.

Трапляються на Полтавщині дієприслівники тепер. ч. з закінч. *-я*, що походять од давніх дієприкм. чол. і сер. р.: плакала... дівчина *сидя* край віконця (Гнідич, Мат. II, 1, ст. 114), при місяцю *стоя* (Мат. II, 2, ст. 242), у чувалі *лежа* (IV, ст. 46); пор. ще I, ст. 40.

Прийменники.

Тут ми обмежуємося лиш наступними завваженнями.

У своїй „Діалектологічній класифікації укр. говорів“¹ Ганцов особливого значіння надає межі поміж *од* і *від*. Спочатку й ми гадали були ізоглосувати це з'явище та й запитували про нього наших дописувачів у листах, тільки ж як з листів, так і з власних спостережень та інших джерел переконалися, що рівнобіжне існування обох форм даного прийменника захоплює надто розлогу територію, а до всього наявність того чи іншого варіанту в певній мірі, можливо, залежить від попереднього звуку. Але взагалі можна сказати, що *од* переважає на півн. зах. — в Роменському, Лохвицькому, Лубенському, Прилуцькому, Пирятинському, Переяславському, Золотоніському, в частині Кременчуцького, в частині Миргородського, в Гадяцькому,² але що далі на схід, то все частіш починає траплятися *від*; це становище ми вже маємо в Полтавськ., Кобеляцькому та Конградському пов. Та цікаво завважити, що в тих говірках, де панує *од*, завжди маємо поруч *відтіль, відтіля*.

Словотворення.

Цікаво зазначити кілька суфіксів у полтавських діалектах:

а) Мат-*ухн*-а, коз-*ухн*-а, відомі й у білор. говірках (д. Гнідича, Мат. ст. 138 та і.).³

б) ф. 2-го ступ. порівн. *скорій*, Гнідича, Мат. II, 2, ст. 306, О. Курило ор. сіт., ст. 21.

в) у того ж Гнідича (Мат. II, 2, ст. 308) *середульший* братік (-середній).

г) II ступ. порів. *бли'жший, ва'жший* = ближчий, важчий, О. Курилова, іб., ст. 13.

д) поруч *іс-іньк-ий* маємо й *-юс-іньк-ий; чисьтю'сінський* (О. Курилова, Мат.).

¹ Стор. 55, а так само прим. 1-а.

² Про *од* свідчить, м. і., такі випадки стягнення голосних, як не'дробля'єм, не'дпуска'єм (н. з. з Город.).

³ Цікаво порівняти з цим ще суфікс у слові *лахмано'* (д. словничок), характерний для білор. говорів, що також трапляється в тих самих роменських говірках.

У синтаксі.

а) *пойти чого* або *полізти чого* зам. піти по що, полізти по що, д. О. Курило, Мат., ст. 19. Можливо, що такий зворот розвинувся внаслідок якогось пропуску.

б) нечленна форма прикметника в предикативній функції: *був дуже хорош* (н. зап. з Ліщин.), *ти сам винуват* (Гнід. Мат. IV, ст. 75), *зять богат* (id., I, ст. 79).

в) *наказувати кого*: *лікар наказував бабе'й, ...наказував чоловіків* (н. з. з Город.).

г) дієсл. в множ. при збірних іменнях: *дітвора ходять* (н. з. з Рублівки).

д) Особливий випадок *genitivi temporis*: слизько там було, *зімнього времня*, Ярошенка, ИОРЯС XVII, 3, ст. 240. З цим можна порівняти в блр. говірках *ладнага ўрэмя* = досить пізно, запис. ми в Буді Кошелевій.

е) зазначимо ще з записів О. Курилової *жиниця на кім* = жинитися з кім, Мат. 16.

ж) частенько речення сполучаються за допомогою займ. *котрий, котра* тощо: *войти', котрі* загадували бить (н. зап. в Город. від старої жінки М. П. Шевченкової).

Знаходимо на Полтавщині такі звороти, як *хтось у хату залізло* (коли йде розмова про невідому людину); окрім деяких інших полтавських діалектів, зазначену особливість знає й півд.-білор. смуга.

і) зазначимо ще наступні: „у городі купило два панка ті дрова“, а так само „два дядьки кобили пасло“ (ИОРЯС, XVII, 3, ст. 230 та 234).

У лексиці.

Подаємо деякі цікавіші лексичні особливості Полтавщини, більшість з них знаходимо й у Грінченковому словнику, але деякі з них йому були невідомі.

бля = для, Гнід., Мат. II, 1, ст. 27.

вімбар = амбар, Гнід. IV, ст. 70.

вошколупиця = ськатися, О. Кур., Мат., ст. 14.

гайдарь = „чабан“, Гнід. II, 1, ст. 12–13 (у Грінч. є з прим. „Змієв“).

глабці' = хороші сані, н. з. з Ромод.

год = рік, дуже поширене на Полтавщині слово, і цілком даремно його Ярошенко (ИОРЯС, XVII, 3, ст. 228–229) вважає за росіянізм.

дубина = дубовий лісок, Гнід. II, 2, ст. 259).

жумра'ть = жувати, О. Кур. Мат., ст. 16.

за'пно = прикро, н. зап. від жінки з Горбів та Рублівки.

занепать = захоріти, Гнід., II, 2, ст. 234.

заспли'ш і *засплиш* = заспіль, не вибираючи, О. Кур., Мат., ст. 16.

зать'на = „задрипа, замазура“ (н. зап. в Город.).

здійкаця (здійкатися) = трапитися, іб.

злегтись = зійтись: кинула пана жінка та
злегла'сь з мужиком, н. з. з Ліщин.

карасір = рос. керосин, н. з. в Білик. та Ліщин.; у Бахмачі ми записали
каласі'р.

кіяхи, кіяхі = кукурудза; ужив. в Роменщині.

колопні = коноплі, Гнід., II, 1, ст. 72.

крашанки' = яйця (Ліщин., тут маємо прикл. поширення значіння слова).

кашник = горщик для каші, н. з. в Город.

лахмано = лахміття, Гнід. IV, ст. 79.

ліса = пліт, н. з., так само у Гнід.

лущче = краще, часто-густо в зап. Гнід. та ін.

марнополька = монополька, Гнід. IV, ст. 122, прикл. дотепної народної
етимології.

михулицця = „м'ятися, не зважуватися щось сказати“, О. Курилова,
ор. сіт., ст. 17.

милода'н = „коханець“, Гнід., Мат., в піснях.

моква = „мокринна“, н. з. в Рубл. та від жінки з Горбів.

моло'ча = „молоття“, О. Кур., Мат., ст. 17.

наукидка' „як смалне наукидака' вилами“, Гнід. IV, ст. 50 (у Грінч.
навки'дки, навкид'я, навкид'яча').

невдашечка = „безталанна, бідолашна“, Гнід. II, 2, ст. 310.

недолугий = „дурний“, як перекладає сам Гнідич, IV, ст. 123.

нена'желний = ненажера, Гнід. IV, 79: він був дуже нена'желний:
мова йде про попа.

ниграмоти'шний = „невдалий“, О. Кур., Мат., ст. 18.

носови'ця = „клажа, ноша“, н. з. від жінки з Горбів (у Грінч. цього
слова нема).

од'жний = „гарно одягнений“, О. Кур., Мат., ст. 18.

обиден'ь = „за д'ень“, різні зап.

о'чки = „окуляри“, н. з. з Рубл. (у Грінч. теж немає цього слова).

підчини'ти = „поправити“, н. з. в Ліщин.

прокотѣнтова'ть (проконтентувати) — „прогодувати“, О. Курилова,
Мат., ст. 20.

ріпа = „картопля“, часто в зап. Гнід., д. т. IV; у Грінч. це слово з зав-
важенням: „Стрийск. у. въ Галиціи“.

рожнаті сані = прості сані“, від слова *рожни*, н. з. в Ромод.

рябіти = „боятись“, *рябкий* — „лячний“ (обох слів у Грінч. немає).

свість — „своячениця“, в зап. Гнідича.

скорб — „сум“, О. Кур., Мат., ст. 18.

с'яшниці — назва хвороби, у Грінч. перекл. „спазматическія боли въ
животѣ“, н. з. в Грод.

спича'к — „солодка частина молодого очерету“, н. з. в Город.

трюхи'чу — „їду труськом“ Гнід. IV, 51.

укмі'тить — „помітити, наглянути“, О. Кур., ів., ст. 22.

хвина'в — „ліхтар“, н. з. в Город.

хіб'ит — „хист, кебета“, в півд.-білор. говірках ми чули *хіб'етны* „здібний“.

чува'л — „великий лантух“, у Грінч. є це слово; поширене воно й на Кубанщині.

ще = ще ні, це значіння у відповіді на запитання. Напр.: „ще не прийшов“ — „Ще“; у такому значінні звичайно *ще* вживається в деяких інших українських та в південно-білоруських діалектах.

Деякі висновки.

1. На території Полтавщини ізоглоси, що її перетинають, теж не збігаються одна з одною.

Але зате у напрямі цих ізоглос є певний паралелізм; коли ми картографували б і межі інших з'явищ, не тільки тих, що їх накреслили на наших трьох мапах (напр., ще межу вимови *кісто*, *кісно* або рефлексції *е*, *о*, відтак інфініт. на *-ть* тощо), ми виразно побачили б, що всі вони проходять більше-менше з півночі на південь (може з невеличким відхиленням на захід), себто приблизно в тому ж напрямі, що в ньому провів межу між перехідними говірками та півд.-українськими Ганцов на своїй діалектологічній мапі України. Отож і на Полтавщині ствердилося те, що ми бачимо й на Білорусі: ізоглоси становлять часто *пасмо ліній* (Liniengürtel, кажучи терміном німецьких діалектологів), що проходять приблизно рівнобіжними напрямками.

3. Якесь відхилення від напрямку з півдня на північ в ізоглосі фф. *ходе*, *носе* в середині в районі Миргороду — Полтавщини або становить наслідок якихось переселенчих рухів на Полтавщині абож пояснюється якимось централізаційним впливом говірки цих двох міст.

4. Може бути, що досліді над пам'ятками полтавських говірок у минулому ствердить ще один висновок, а саме, що пересування ізоглос у часі ішло в напрямі, перпендикулярнім напрямові самих ізоглос, себто з заходу більше-менше на схід.

ЗРАЗКИ З ПОЛТАВСЬКИХ ГОВОРІВ.

З записів О. Курилової з хут. Гречана.

Гребля Яготинськ. р., Матёр., ст. 12—13. Казка про Снігурочку¹.

Була собі Снігурочка. Дід і баба зліпили із снігу зімою. Посовітвались, щоб у їх утіха була. Кохають її, люблять її, щоб росла. І виросла вилика і гарна. Тільки вона в хаті нічовала ніколи. І втішалися нею і крашалися. Пóтишна вона була гля їх, пóкіль со́ничко ни пригріло. Сидить наша Снігурочка і плачє. Питає дід та баба: „Чого це ти, наша до́ничко, плачиш? Так на дво́рі га́рно, со́няшно і те́плò, — ти б пóбігла, пóгуляла“. Снігурочка плачє і нічо́го ни о́двічає і отсува́єця от со́ничка і й од око́ничка. „Чи ни бóлна наша Снігурочка? ка́жє дід ба́бі. А ба́ба ка́жє: „Ось я вста́ну да й возьму́ води́ці іс пе́чи, води́ці типле́нькòї, да й увиллю води́ сяче́нòї“. Уста́ла вона с пе́чи ху́ткò да ви́йняла с пе́чи л́типличка да пòл́зла у по́гриб сято́ї води́. Ухо́дить у хату стара́; коли — о божє ж мий! — Снігурочкі уже́ й полови́ни нема́є! Що це з не́ю зроби́лося?! Мирщи́й до є́ї і давай води́цю лить на є́ї: Снігурочка со́всім роспа́лась. Ба́ба кричи́ть на д́да: „Мирщи́й д́ду!“ Пóкіль д́д ізліз іс печи, дак і Снігурочкі ни сталò, тільки води́ця потикла́. Вона́, значить, уже́ сиді́ла і так та́ла. Оце сти́лькі.

З розмов з М. П. Шевченковою, 82 р., Городищі кол. Пирятинського пов.
(наші записи).

У нас є зна́хорь. Од жовтяни́ць він дає во́ші та кобиля́че му́олоко́. А у одні́й жи́нки була хора дочка́; вона́ пошла́ до ньòго, а він її ка́же: д́й коби́лу та напу́я́й дочку́ му́олоко́м. Од усьòго він до́мага́, і од со́яшни́ць. Це така ху́рòба, коли ў люди́ни рво́ти й сла́бить.

А коли ў нас хору́я́ли, то й до бабе́й зверта́лися. А туди́ при́їха́у лі́кар і нака́зува́у чу́лові́ків, щоб бі́лш до бабе́й уже́ не зверта́лись...

Як ще ми́ні було одина́йцять лі́т, ми ходи́ли шука́ть спичакі́в. Бре́де́м пу́о бу́ло́ті та шука́ем. Ми жі́х її́ли, бо вони́ дужи́є соло́дткі та смашні́.

¹ У цім уривкові виявляються мало не всі характерні особливості гов. Яготинськ. р. М. ін., з технічних причин ми, на жаль, не наводимо уривків із записів В. Ярошенка.

**З розмов з Пріською Соболихою, 97 років, у Ліщинівці
(наші записи).**

Старий пан буў ду'жиг зий. За па'нциєни приўя'зували людя'й до лд'рава та як почнут би'тиє, то за'раз мазка' пу'біжит. А му'лоди'й зусім буў ги'єнчий, ду'же є хо'рош буў, але по'тім устрд'їўся, бо його ки'нула жї'нка та злегла'сь з мужик'м. І з и'єнчими тега'лась! А він сам буў такий здоро'вт, га'рні.

**З розмов з Олесею Антонівною Соболихою 35—36 р.
(малописьменна), в Ліщинівці (наші записи).**

У нас кі'сно, але дв'їр чи'сті. Ну, ходї'мте ў ха'ту..

Уроджа'й неважні, до ши'єни' нїє хва'тиє хліба...

Я ча'сто ходю' на база'рь. І заўтра пі'ду, тре'ба купитиє крашанки', мя'со та карасї'ру. А вы ду убі'д іді'т на рі'чку...

У т'їй ха'ті живут Гаўриші'. Це зусім небога'тчі людїє.

**З записів Гнідича з Роменського пов. (Матер. IV, ст. 44).
З казки про Шутилка:**

„Здоров Шутилко!“ — „Драстуйте“ — „Шо ти, вариш кашу біз огню?“
А він каже: „Це в мене такий горщок, шо біз огню варе кашу. Як би і в вас такий горщок був, так і ви би без огню варили“. Вони: „Так продай нам цей горщок“. — „Купить“. — „Стїке тобі дати за його?“ — „Насипти повен грошей та і берїть!“. Насипали єму повен горщок грошей, взяли горщок, пішли.

Ідуть, ідуть... похотїли йїсте. — „Давайте варить кашу! А другий каже: „Давайте“. Начистили ріпи¹⁾, налили води, поставели на землі, ждуть, ждуть — не кепить! Тодї: „А це, сукин сину, нас одурив! Пойд'омте, ми его уб'єм! „Пішли. Коли він зробив возок, сїв из гори, тай йїде сам. Вони преїшли до його: „Здоров, Шутилко!“ — „Здоровеньки“. — „Шо ти спускаєшь?“ А він каже: „Ну да!“ — „Де це ти такий возок узяу, шо біз коня, а йїде?“

¹⁾ Картоплї.

Проф. П. Расторгуев.

ПРО ПОЛЬСЬКИЙ ТА БІЛОРУСЬКИЙ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ГОВІРКИ КОЛ. СІДЛЕЦЬКОЇ ГУБЕРНІ.

Мета цієї статті — визначити ступінь польського та білоруського впливу на українські говірки кол. Сідлецької губернії. Тут я покищо обмежуся двома говірками — Корницькою, кол. Костянтинівського повіту, й Ломаською, кол. Більського повіту.

Корницьку говірку описав Н. А. Янчук іще в середині 80-х років минулого століття в статті „Малорусская свадьба в Корницком приходѣ Константиновскаго уѣзда Сѣдлецкой губерні“, ¹ а Ломаську І. В. Бессараба в своїй розвідці „Матеріали для Етнографіи Сѣдлецкой губерні“. ² Окрім того, між паперами небіжчика Н. А. Янчука лишилися чорнові нариси властивостей Корницької говірки та зшитки прикладів. Ці матеріали надійшли до Московської Діалектологічної Комісії й були передані мені на обробку. У наслідок цього в 9-ому випускові „Трудов постоянной Комиссии по Диалектологии русского языка“ я надрукував статтю „Корницкий говор б. Константиновскаго уезда Седлецкой губ. Материалы, собранные Н. А. Янчуком“ (стор. 13—34). Ця стаття містить почасти ширші відомості про Корницьку говірку, ніж в описі її в „Малорусск-ій свадьб-і“, і дає низку нових рис, не відзначених в описі весілля. У першій статті Н. А. Янчука, в описі весілля, є й записи пісень.

Опис Ломаської говірки, що зробив І. В. Бессараба, містить широкі й у деяких випадках детальні відомості про Ломаську говірку, і, окрім того, в ній чимало записів під заголовком „Образцы Ломазскаго говора“ (стор. 41—118), хоча не всі вони записані в Ломаській парафії. Але, з другого боку, опис І. В. Бессараби має низку великих огріхів у класифікації явищ — коли він відносить до тієї чи іншої групи; немає в ньому також і наукової основи: характеризуючи те чи інше явище, автор виходить із сучасної російської літературної мови й через це часто ставить разом явища різнорідні. Але ці огріхи не зменшують значіння праці І. В. Бессараби, як джерела відомостей про Ломаську говірку, і, коли до неї ставитися критично, вона може дати більш-менш надійний матеріал.

¹ Труды Этнографического Отдѣла Общества Любителей естествознанія, антропологін и этнографін при Московском Университетѣ. 1886 р., кн. VII, стор. 66—72.

² Сборник отдѣлення русскаго языка и словесности Академіи Наук, т. 75, № 7, ст. 1—324.

Об'єднувати в одній статті ці дві говірки спонукає безсумнівна схожість між ними. Із слів І. В. Бессараби, Корницька говірка „в близькому спорідненні з Ломаською як формою слів, так і звуковими своїми особливостями“. ¹ Однак, у визначенні говірок є деяке розходження між Н. А. Янчуком та І. В. Бессарабою.

Н. А. Янчук визначає Корницьку говірку як північно-західню українську, що стоїть „на межі з білоруською мовою з одного боку й польською з другого“ (чорнові рукописні матеріали Н. А. Янчука), і говорить про наявність у ній через це як білорусизмів, так і полонізмів не тільки в лексиці, але й у фонетиці, морфології й синтаксі. (Ні тих, ні тих він, проте, тут не наводить; деякі вказівки на полонізми є тільки в описі „Малорусск-ої свадьб-и“).

І. В. Бессараба, хоч і встановлює, як ми бачили, подібність між Корницькою і Ломаською говірками, але трохи по-інакшому визначає Ломаську говірку, ніж Н. А. Янчук. Як визначає І. В. Бессараба, Ломаська говірка — переходова від української до білоруської, і зве він її „біло-малоруською“ (стор. 262); польський же вплив добавляє, головне, в тих словах і висловах, що говірка була запозичила, а фактів фонетики й морфології цей вплив, каже він, мало торкнувся (261—262).

З опису І. В. Бессараби користуються, класифікуючи українські говірки, складачі „Диалектологической карты русского языка в Европе“ і Вс. М. Ганцов у своїй праці „Діалектологічна класифікація українських говорів“ (Київ, 1923). Складачі „Диалектологическ-ої карт-и“ ці говірки застосували до суто українських говірок, а саме до „Подляшк-ої підгруп-и северно-малорусского наречия“, ² а Вс. М. Ганцов у зазначеній праці каже, що коли він класифікував українські говірки, то Ломаська говірка викликала в нього сумнів у тому — чи застосувати її до західніх говірок південно-української групи, чи вбачати в ній окрему четверту групу. „Я довго вагався навіть“, каже він, „Чи не слід уважати їх і справді за архаїчні говори південно-західньої групи“ (стор. 52).

Ось такі погляди на Корницьку й Ломаську говірки. Ставити питання про польський та білоруський вплив на них примушує те визначення, що дають їхні спостережники, і найперше визначення Корницької говірки, що його дає Н. А. Янчук. Щоб розв'язати ці питання, згадаймо найголовніші риси, що характеризують ці говірки.

Найперше Корницьку говірку в царині голосних звуків характеризують так звані дифтонги з наголосом на першій частині — дифтонгізуються звуки: *a*, *e*, *ъ*, *o* в умовах, зазначених у статті „Корницький говор б. Константиновского уезда Седлецкой губернии“, тут же показана й низка порушень дифтонгізації через явища аналогії або інші причини.

¹ Сборник Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наук, т. 75, № 7, стор. 213.

² Труды Московской Диалектологической Комиссии, вып. 5, стор. 65.

Звуки *i* та *ы* виразно відрізняються один від одного; звука середнього між *i* та *ы*, подібного до українського *и*, в говірці немає.

Звук *e* сполучається тільки з затверділими приголосними, лиш у складі *ле*, в сполученні з *к* та *х* і в закінченнях деяких відмінкових форм *e* сполучається з м'якими приголосними.

Звук *e* в положенні перед твердими приголосними незалежно від його наголошености чи ненаголошености, переходить у *o*.

Примітка. У чорнових матеріялах Н. А. Янчука є побічні вказівки на такий перехід у наведених з іншого приводу прикладах, а в характеристиці Корницької говірки, поданій в описові „Малорусск-ої свадьб-и“, він виразно каже про такий перехід (стор. 68).

Випадків акання в рукописних матеріялах Н. А. Янчука немає; в характеристиці ж Корницької говірки в „Малорусск-ій свадьб-і“ наведені „поодинокі випадки заміни ненаголошеного *o* через *a*: зазуля й сачэвіця“¹ (стор. 68). Але ж перше з цих слів у галицьких говірках трапляється з *a* (Б. Д. Грінченко. „Словарь української мови“, т. II, стор. 42, 1908 р.), а друге відзначене з *o* тільки в III томі Чубинського (ib., т. IV, стор. 171, 1909 р., і стор. 103), і, отож, ці слова не можна вважати за властиві говірці випадки акання.

У царині приголосних звуків Корницьку говірку характеризують:

1) гортанний, з придихом звук; *г* розривне трапляється тільки в запозичених словах;

2) дзвінки приголосні зберігаються перед глухими та наприкінці слів;

3) відсутність *l* epentheticum;

4) звук *л*, у сполученнях, що йдуть од давніх сполучень *ьл* та в формах минулого часу переходить в *й* або *в*;

5) африкати *дз* й *ц* із *д* і *т* м'яких, але в тому тільки випадку, коли перед ними йдуть з або *с* м'які, до того ж перехід *д* й *т* в африкати *й* у таких випадках не є обов'язковий; в окремих випадках африкати *дз* трапляються й без цієї умови: *дзѣбаті*, *дзюоб*, *дзю'ра*, *дзю'рка*;

6) переважно в дієслівних формах трапляється африката *дж*;

7) звуки *г*, *к* та *х* у відмінкових формах іменників пом'якшуються в шелесні (кличний відм.) або в свистові (дав. і місцевий відм.), а в дієслівних формах у шелесні;

8) шелесні звуки та *р* тверді;

9) звук *ц* м'який та ін.

У царині форм найхарактерніші:

1) закінчення *-ові* та *-еві* в давальному відмінку однини іменників чоловічого та ніякого роду; закінчення *-у* буває тут дуже нечасто;

2) те ж закінчення *-ові* в місцевому відмінку власних імен; в інших випадках рефлекси давнього *ъ*;

¹ Орфографія в характеристиці Корницької говірки чорнових матеріялів Н. А. Янчука.

3) закінчення *-e* та *-y* в кличному відмінку імен чоловічого роду;

4) закінчення *-a* без наголосу в назовному відмінку множини іменників м'якої групи (ку^оньця, сту^ольця) при частіших закінченнях *-i* без наголосу та *ie* з наголосом;

5) закінчення від основ на *й* в формах родового відмінку множини тих самих імен (із властивою говірці зміною його) і рідше від основ на *о* та *і*.

6) такі форми назовного відмінку однини імен ніякого роду, що йдуть од давніх основ на *п* як: *імэне, племэне*, поруч із такими формами, як: *бэрэме, п'ломье*;

7) форми однини й множини імен ніякого роду, що йдуть од основ на *t*, з так званим нарощенням; поруч із цим і форми з закінченням *-эня, -ук* і *-зук*: *кошэня, козэня* й *поршук, гусэнюк*;

8) закінчення *o* та *e* в формах кличного відмінку іменників жіночого роду;

9) ті ж закінчення, що й у формах родового відмінку множини імен чоловічого роду, в родовому відмінку множини імен жіночого роду.

Прикметники чоловічого роду, з наголосом на кінці й без нього, схарактеризовані в назовному відмінку однини формами з випадом кінцевого нескладового *i*: *до'бры, с'ні*; в жіночому й ніякому роді однини, коли немає наголосу на закінчення — стягнені форми (*до'бра, с'ня, до'брэ, с'не*) і можливі нестягнені: (*до'брая, с'няя, до'брэе, с'нее*), а коли закінчення наголошене, мало не завжди нестягнені форми: *глуха'я, глухо'е, смутна'я, смутно'е*; у множині, коли закінчення ненаголошене, стягнена форма для всіх родів і рідше нестягнена форма; коли ж на закінченні є наголос, завжди нестягнена форма на *-ье* та *-ie* для всіх родів.

Із займенникових форм характерні для говірки:

1) займенник особовий 2-ої особи множини ві'етэ;

2) вказівні займенники: *тон, та'я, то'е* в значінні *цей* або *ото'н* в значінні „ось цей“; *онтон, онта'я, онто'е* або *тамто'н* (танто'н), *тамта'я, тамто'е* з значінням *той*; форми ж множини: *ты'е, тых, тым* та ін.

3) відносно-запитальний займенник *кото'ры, -а, -э*; *ко'тры* в говірці не трапляється;

4) означальний займенник *всэнь* (або *усэ'нь*), *всіа, всэ* із значінням „весь“;

5) неозначені займенники, утворені через приєднання до займенників *што, що, як', кото'ры* часток: *-ьс, сьці*, або слів: *нэ'будь, боньць, ко'льбек*, або через додавання до них на початку *дэ*.

У царині дієслівних форм характерні для говірки такі утворення теперішнього часу допоміжного дієслова, як: *я е'стэм, ты е'стэсь, в'уон ест* і утворення для перших двох осіб обох чисел: *такі'ем хворы, такі'есь до'бры, такі'есьмо дурны'е, такі'есьте дівны'е* або *такі'м, такі'сь дурны'е*.

Іноді вживають подвійних форм допоміжного дієслова: *ям нэ ест хворы, тьсь нэ ест хворы*.

А втім усі ці форми вживаються не виключно; поруч із ними в усіх особах обох чисел уживають і форми 3-ої особи однини *e* від дієслова *быти*.

Третя особа однини має *t* тверде в дієсловах 2-ої дієзміни, а 1-ої дієзміни складних із *ся*; в дієсловах 1-ої дієзміни без *ся* вона безсуфіксна; в формах третьої особи множини обох дієзмін *t* теж тверде.

Форми минулого часу допоміжного дієслова: *бы'вэм, бы'вэсь, былі'сьмо, былі'сьтэ*; так само витворені форми минулого часу й од інших дієслів: *ходівэм, ходівэсь* та ін. Поруч із цим можливі форми минулого часу й без приєднання форм допоміжного дієслова: *я був, ты був* та ін., *я ходів, ты ходів* та ін. Форми *я був пошов* уживають у значінні *я пішов був*.

Майбутній час від дієслів недоконаного виду утворюється 1) або через форми *бу'ду, будэш, будэ, будем(о)* та ін. + форма *infinitiv'a*, або 2) через ті ж форми дієслова + незмінний дієприкметник минулого часу відмінюваного дієслова; щоправда, останніх форм уживають розмірно нечасто і до того тільки в однині.

Українські форми майбутнього часу на *-му* Корницькій говірці невідомі.

Форма наказового способу має *-мо* або рідше *-м*. Описуючи говірку в „Малорусск-ій свадьб-і“ Н. А. Янчук відзначає й такі форми наказового способу множини, як: *ідьтэ, ходьтэ, летьтэ* при *ідіетэ, ходіетэ, летіетэ*; у нечастих випадках і в однині наказового способу вживають двояких форм: *выбэры й выбэр*.

Примітка. Описуючи говірку в „Малорусск-ій свадьб-і“,

Н. А. Янчук не каже про те, що такі форми однини трапляються рідко і подає приклади: *ідь, леть*, поруч із *іді*.

Щоб підсилити веління або прохання, до форми наказового способу додають *-но*: *дай-но, ході-но*.

З опису говірки в „Малорусск-ій свадьб-і“ видно, що в говірці загально вживають умовного способу минулого часу: *быв бэм (або бым) робів*.

У дієсловах із формальною приналежністю *ся* цю останню не сполучають з дієсловом і ставлять спереду дієслова або позаду його; скорочення *ся* в *сь* у Корницькій говірці неможливе.

Із словотворних суфіксів найхарактерніші для говірки: *-і'ско* (пепэл'ско, голов'ско), *-язны* (грубя'зны) та деякі інші.

Із утворення форм ступенів порівняння прикметників найхарактерніша для говірки форма найвищого ступеня, що складається з *ба'рзо* або *тэ'нго* + форми звичайного ступеня.

Отакі найхарактерніші риси Корницької говірки (докладніше про них див. у 9-му вип. „Труд-ів постійної Комиссии по Диалектологии русского языка“, в названій вище статті та в описові „Малорусск-ої свадьб-и в Корницком приході“). Ломазька говірка скидається на неї, але є в ній і явища, невідомі Корницькій говірці.

Найперше, в Ломазькій говірці спостережник не визначає дифтонгів на місці звука *a*. Окрім Корницької говірки, цей перехід І. В. Бессараба відзначає в деяких говірках Володавського й Бельського повітів та в Кошоловській говірці, хоча тут дифтонга з *a* він передає трохи інакше, ніж Н. А. Янчук у своїх записках. Щождо прикладів, які наводить І. В. Бессараба на дифтонгізацію звука *i* та на перехід *e* в *i* (або *y* після *p*) в умовах, що нагадують явища, зв'язані з аканням, то перші з них ідуть од випадків із давнім *ъ* або *ь*, що виникло за аналогією з тими випадками, де *ъ* було органічне, а другі (видро', писо'к ¹) в давній мові мали *ъ* або *e* утворення з *ъ*; що його викликала аналогія (митла') або йдуть од явищ іншого роду (у'лій, трыво'га).

Маючи й далі подібність до Корницької говірки в зберіганні дзвінких приголосних перед глухими й на кінці слів, Ломазька говірка знає й випадки спорадичної зміни дзвінких приголосних на глухі в їхнім становищі перед глухими, чого не відзначувано, як ми бачили, в Корницькій говірці.

При відсутності в Ломазькій говірці, як і в Корницькій *l* epentheticum, в ній можна відзначити поодинокі випадки такого *l*.

Звук *p*, твердий, як і в Корницькій говірці в кожному становищі, в деяких випадках буває м'яким, що не відзначувано в Корницькій говірці.

Немає так само у І. В. Бессараби вказівок на твердість приголосних перед *e*, але вважаючи на додані до опису говірки тексти, можна казати про твердість у такому становищі приголосних, які, що правда, чергуються з м'якими.

На зміну в Ломазькій говірці *ð* і *m* в африкати знову таки нема прямих вказівок, але, очевидна річ, у тих самих умовах, що і в Корницькій говірці, ці звуки, принаймні *m*, переходять у м'які африкати *dʒ* та *ç*.

У решті ж явищ, а саме: в дифтонгізації звуків *ъ*, *o* та *e*, та в долі їхній без наголосу, в різниці *y* та *i*, в переході в тих самих умовах *e* в *o*, в наявності поодиноких, що правда, інших, ніж у Корницькій говірці, фіктивних випадків акання (янара'л, ядва'б, яли'на, ¹ див. про них далі), в уживанні розривного *ɾ* тільки в запозичених словах, у наявності африкати *dʒ*, у твердості шелесних, пом'якшенні задньопіднебінних перед рефlekсами давнього *ъ*, в наголошеності першої частини дифтонга та ін., Ломазька говірка подібна до Корницької.

У формах відмінювання імен та дієсл. обидві говірки теж здебільшого подібні одна до одної. Різні вони тільки деякими окремими подробицями, наприклад: у Ломазькій говірці від імен із давньою основою на *t* відзначені форми родового відмінку однини *теля'тя*, *поросья'тя*; форми займенників: *той*, *тамтой*, *гіншый*, *ниц*; форми 3-ої особи однини

¹ Орфографія „Матеріал-ів“, І. В. Бессараби.

й множини наказового способу утворені за допомогою *нэх*; менша, очевидячки, рухливість *ся* при дієсловах; менша кількість полонізмів у словнику тощо.

Отакі подібність та відміна обох говірок. Що правда, за браком відомостей про корницьку говірку, що їх наводить Н. А. Янчук, нема можливості в усіх деталях простежити цю подібність і відмінність. Але відзначених явищ досить на те, щоб визначити місце говірок і їх стосунки до інших споріднених говірок.

Виходячи з Н. А. Янчукового визначення корницької говірки, як української, „що стоїть на межі з білоруською“, або з І. В. Бессарабиного визначення ломаської говірки, як „біло-малоруської“, погляньмо, в чому, в яких явищах у них є білорусизми.

На жаль, ні той, ні той спостережники не зазначають білорусизмів, обмежуючись тільки зазначеними вище визначеннями корницької та ломаської говірок. А втім, навряд чи тут можна говорити про білорусизми, тим більш у такій мірі, щоб давати говіркам ці визначення.

Насамперед, ні корницька ні ломаська говірки не дають акання, цієї характерної риси для білоруських говірок і переходових од українських до білоруських.¹ Приклади „поодиноких випадків“ акання, що їх наводить Н. А. Янчук, як ми бачили, не становлять собою явищ акання; так само слова *янарал* і *ядваб*, що їх подає І. В. Бессараба, являють собою запозичення з інших мов, а слово *ялина*² і в інших українських говірках має *я*: „ялина“, „ялинка“, „ялиця“ (українська ортографія).

Неправдиве так само, як уже відзначено, і твердження І. В. Бессараби про перехід *e* в *i*, що нагадує явища, зв'язані з аканням.

Далі, в корницькій та ломаській говірках немає білоруського дзекання та цекання. Що правда, і тут, як ми бачили, трапляється часто перехід *д* і *т* м'яких в афrikати, але далеко не в тих умовах, як у білоруській мові: випадки дзекання та цекання, що їх зазначають спостережники, стоять у зовсім інших умовах.

Різниця між *i* та *ы* неначе зближує корницьку й ломаську говірки з білоруською мовою, але існування цієї різниці в польській мові при відсутності в цих говірках інших білорусизмів і, навпаки, при наявності в них польського впливу дає підстави бачити в цім явищі безпосередньо польський вплив або порівняти його з карпато-угорськими говірками, що відрізняють давні *ы* та *i*³.

Примітка. Польський вплив у цім явищі додає і Вс. М. Ганцов („Діалектологічна класифікація українських говорів“, стор. 52, Київ 1923 р.).

¹ Труды Московской Диалектологической Комиссии, вип. 5, стор. 48 і 73.

² Ортографія І. В. Бессараби. = яліна.

³ Труды Московской Диалектологической Комиссии, вип. 5, стор. 70.

Може бути, польський, а не білоруський вплив викликав і пом'якшення деяких приголосних перед *e*; щоб визнати це явище за білоруське, нема підстав.

Перехід у зазначених умовах звука *e* в *o* теж навряд чи можна застосувати до білоруського впливу: в білоруській мові такий перехід буває в трохі інших умовах.

Нарешті, в низці інших явищ говірки дають риси, спільні українській та білоруській мовам, і тому ці риси не можуть свідчити про білоруський вплив на говірки. Особливість говірки, як ми бачили, становить дужий розвиток дифтонгів. І. В. Бессараба ставить його в зв'язок з протяжною вимовою голосового звука й відзначає, що дифтонги неприпустимі в мові „де слова вимовляють швидко, не розтягають“ (стор. 7).

Отож, про білоруське походження розглянутих рис казати не можна. Здебільшого, як ми бачили, їх або викликав польський вплив, або вони становлять явища іншого порядку, ніж у білоруській мові, і лемазьку говірку, отож, не можна визначати, як „біло-малоруську“, або корницьку як таку, що стоїть на „межі української з білоруською“. В них, тобто, в корницькій та лемазькій говірках маємо північно-українські говірки, що безперечно зазнали на собі польського впливу. Це останнє, окрім зазначеного, відбивається в низці явищ, наприклад, у відсутності *l* *epentheticum* і ще в більшій мірі в фактах морфологічних.

Така, наприклад, дуже поширена в корницькій говірці форма однини чоловічого роду займенника *тон* при польському *ten* або *тамтон* при польському *tamten*. Перша з цих форм витиснула українські *цей* та *сей*.

Полонізмами в корницькій говірці будут так само і форми неозначених займенників, утворених додаванням до стосункових польських *badz'* або *kolwiek*: *хто-боньць*, *хто-кольвек*.

Такий самий полонізм являє собою і неозначений займенник *ниц* (за ортографією І. В. Бессараби *ниц*).¹

Ще дужчий польський вплив у формах дієслова в утворенні відзначених передше форм теперішнього й минулого часу за допомогою польських форм (*-em*, *-es'*) допоміжного дієслова, в утворенні таких форм майбутнього часу, як: *буду ходів*, в утворенні в лемазькій говірці форм 3-ої особи однини й множини наказового способу за допомогою *нэх*² тощо.

Запозичення з польської мови являють собою також деякі суфікси, наприклад, суфікс *-іско*, форми найвищого ступеня, утворені за допомогою прислівника *тэнго* (пор. польське *tęgo*) тощо.

Поруч із цим у корницькій говірці є безліч польських слів, що в них польські носові голосні передано через сполучення голосного з носовим приголосним, до всього деякі форми в запозичених словах мають українські суфікси, а infinitiv'-и закінчуються на — *ті*, такі, наприклад: вонтраба,

¹ У словнику Б. Д. Грінченка *ниц* відзначене з значінням тільки *нічого*; приклад подано з Номиса. ² Ортографія І. В. Бессараби.

вэндліна, донжаті, енчыті, закрэнт, кленчыті, ксѣндз, ксѣнжка, лёнд, мэнка, мэнчыті, мондры, кэндза, окрэнт, памѣнтка, потэнга, рэнчыті, сэндзя, сонд, спрэнжына, тэнго, тронд, хендожыті, цѣнгле тощо.

З другого боку, в словах, запозичених із польської мови, польське *гз* передається через тверде *р*: прэце, прэз, прытомны, урэнднік та ін. (пор. польські говірки, наприклад, деякі малопольські, горальські тощо).

Отакій в основних рисах польський вплив у корницькій та ломаській говірках. А втім, тут треба відзначити, що вживають, надто в віддієслівних твореннях, не тільки польських форм: поруч з ними й частіше від них уживають форм, що йдуть од українських говірок; деяких із них, наприклад, польських форм майбутнього часу вживають розмірно рідко.

Розглянувши взаємини корницької й ломаської говірок та фактів білоруського й польського впливу, треба відзначити, що ту аналізу мовних явищ, яка виявляє відсутність у говірках білоруських рис, стверджують етнографічні дані. Акад. О. І. Соболевський у своїй брошурі „Холмская Русь в этнографическом отношении“ (Харків, 1910 р.), кажучи про етнографію Холмської Русі з XII-го ст., не дає жадних вказівок на білоруські в ній оселища.

Що правда, коли вважати на наявність могил за течією р. Бога в кол. Гродненській, Люблінській та Сідлецькій губернях, що їх застосовують по трупоспаленню до могил радимичів та в'ятичів,¹ то доведеться визнати оселища тут білоруського плем'я радимичів у добу перед розселенням східних слов'ян на тій території, де їх застає „Повѣсть временных лѣт“, але ці оселища, очевидно, не залишили жадного сліду в мові. Акад. О. І. Соболевський людність Холмщини визначає отак: „Мало не всі етнографи та історики, що їм доводилося говорити про цю людність, звать її малоруською“ (стор. 12). Зокрема ж, у людності Сідлецької губерні він добачає „малорусс-ів полѣщук-ів“, „тих самих, що живуть поруч на правім боці Західнього Богу, в Гродненській губерні“ (стор. 13); ця людність, каже він, дуже близька „до поліщуків північних повітів Волинської губерні, що від них вона походить“ (стор. 13).

Цими словами акад. О. І. Соболевський визначає, поперше, взаємини людности Сідлецької губерні, а значить, і її говірки, та інших українських говірок — ставить її у зв'язок з людністю правого боку Західнього Богу в Гродненській губерні, а подруге, розв'язує питання про походження її від поліщуків з північних повітів на Волині.

Залишаючи тимчасом ці питання відкритими — їх не можна розв'язати в цім короткім нарисі, бо вони мусять становити собою мету спеціального дослідження, заснованого насамперед на докладному вивченні говірок, — відзначу, що Вс. М. Ганцов, навпаки, кажучи про говірки Сідлецької губерні та, між іншим, про ломаську говірку, відзначає, що

¹ А. Спицын, Разселение древнерусских племен по археологическим данным. Ж. М. Н. Пр., 1899 р., серпень.

в Сідлецькій губернії у Холмщині дуже поплуталися діалектичні риси, характерні для північно-українських говірок з одного боку, і для південно-західних — з другого (ор. cit., стор. 52), і гадає, що вже з самого початку Підляшшя, Холмщину та взагалі західне Полісся колонізували різні етнічні елементи (ib., стор. 52).

За браком документальних даних, що свідчили б про колонізацію території корницької та ломаської говірок, може бути, це питання можна розв'язати, порівнюючи деякі явища говірки з аналогічними даними інших українських діалектів. З цього боку цікава, наприклад, відсутність у корницькій та ломаській говірках форм майбутнього часу на *-му* (тобто, рівних до *infinitiv-u + му*), порівнюючи з тим, що дає стаття проф. І. В. Шаровольського „Прийдучий час на *-му*“¹ про походження цих форм. Не менш цікаві в данім випадку й спорадичний перехід дзвінких приголосних у глухі, та низка інших явищ, що їх я розглядатиму в спеціальному дослідженні про північно-українські говірки.

Щодо польського впливу на говірки, то, окрім географічних умов, тобто, близького сусідства з поляками та природного впливу однієї мови на одну, він має, очевидно, ще й інші джерела.

А. Д. Григор'єв у протоколах засідання Слов'янської Комісії Московського Археологічного Товариства 30/І 1901 р., де він читав доповідь „О малорусских говорах Сѣдлецкой губернии“, що в ній він каже про говірки 4-х сіл і однієї слободи, відзначає, що „темна маса „малорусів“, маючи під впливом поляків свою мову за грубу, просту, говорить, приходячи до міста, по-польському“ (Т. III, 1902 р., стор. 36).

Отже, на засвоєння фактів польської мови величезний вплив робить місто.

Поруч із цим А. Д. Григор'єв відзначає й інший факт — роботу гуртків, що їх організують по селах на те, щоб при звичайти своїх членів показувати молитви польською мовою“ (ib.). Засвоєння польською мовою молитов, як каже А. Д. Григор'єв, мусить кінцець-кінцем витиснути рідну, в данім разі українську мову.

Так само І. В. Бессараба, кажучи про польський вплив на говірки Надбозького краю, бачить джерело його в тому, що місцева людність знає польську мову, і найголовніше в дужому впливі польського костюлу, що призводить людність найперше до засвоєння польської мови (ор. с. 261).

Цікаво так само відзначити тут деякі завваження з спостережень Желеховського, що він їх зробив ще року 1884 над говірками Сідлецької губернії, що правда, так само не над корницькою й ломаською, а над говіркою с. Рудні та суміжних сіл Радинського повіту.

Показуючи на існування в низці сіл сполучника та займенника *цо* в мові молодого покоління при відсутності його в мові старих, де завсіди

¹ Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукр. Акад. Наук. Кн. XIII—XIV, ст. 281—293.

што або що, він відзначає, що „перше ніде не казали *цо*“. У зв'язку із *цо* він ставить і форми минулого часу на *л*, протиставлячи їм говірки з *що* та формами на *в*: „де *що*, там у минулому часі *в* (ходів), де *што* або в молодих *цо*, там *л* (ходіл)“.

А втім, попри все це не можна сказати, щоб польський вплив дуже опанував мову. У фонетиці він обмежений, як ми бачили, тільки деякими фактами, до того ж цей вплив у деяких випадках, наприклад, у відмінності *ы* та *і* робить корницьку й ломаську говірки ближчими до говірок російської та білоруської мов.

Факти впливу на морфологію, як ми бачили, численніші, але вони, окрім небагатьох випадків, не визначаються стійкістю *і*, до всього, що дуже характерно, існують у цих говірках поруч із фактами української мови.

Міркувати про синтаксичні явища за браком даних не можна. Інша річ словник. Тут, надто в корницькій говірці, польський вплив немалий.

1. Корницьку й ломаську говірки варто зарахувати не до тих говірок, „що стоять на межі української мови з білоруською“, або до „біло-малоруських“, як це роблять їхні спостережники—з одного боку, Н. А. Янчук (корницька говірка), а з другого—І. В. Бессараба (ломаська говірка), а до суто українських говірок:

а) ці говірки не мають рис, характерних для перехідних говірок;

б) деякі фонетичні явища говірок, що з першого погляду здаються білоруськими, є явища, що постали були під впливом польської мови.

2. У морфології та надто в словнику, переважно корницької говірки, є чимало полонізмів.

3. Ці полонізми дісталися були до говірок почасти під впливом міста, почасти через посередництво інших культурних факторів.

4. А втім, факти польського впливу, окрім деяких фонетичних явищ, не визначаються стійкістю й частенько існують поруч з фактами української мови.

Євген Рудницький.

ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ В ГУМАНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ.

Українська діалектологія покищо мало дає уваги народній синтаксі. Та й зрозуміла річ: ще бо й досі не досліджено фонетики, морфології, наголосу — коли ж то дійдеться до синтакси?

Ця ось розвідка відступається від звичайного порядку діалектологічних описів, подаючи один із розділів народньої складні.

Почавши свої спостереження над мовою села Війтівки, Гуманського району, автор згодом поширив спостереження над мовою сусідніх сіл, не раз відвідував і дальші села та збирав матеріал із різних закутків Гуманщини. Отож, на підставі цього записаного з народніх уст матеріялу, й дано спробу описати зложене речення сполучникове в діалектах Гуманщини.

Сучасна Гуманщина опосідає площу в 1005,766 кв. клм. Крім колишнього Гуманського повіту, в склад Гуманщини входять частини колишніх Тарашанського, Липовецького, Звиногородського та Гайсинського повітів. Усіх селян за переписом 1926 р. — 816.250 чол. Українське сільське населення становить — 95,8%.¹

У минулому Гуманщина найтіснішими зв'язками була сполучена з Звиногородщиною та Східнім Поділлям.²

За діалектологічною класифікацією українських говорів В. М. Ганцова частину Гуманщини віднесено до західньої, частину до східньої групи південно-українського наріччя.³

Але, мабуть, по детальнішому дослідженню гуманських діалектів, доведеться признати чи не всі діалекти Гуманщини за переходові (від зах. до східніх). Щодо сторонніх впливів на гуманські говори, то в минулому були це впливи польські (XVII в. стара Гуманщина — феоде Калиновських, Потоцьких), згодом російські (з XIX в. військові поселення, школа тощо) й нарешті останніми часами дуже помітний вплив української літературної мови.

Загалом же на свіжу людину мова Гуманщини справляє вражіння чистої гарної української мови, не вважаючи на досить помітні фоне-

¹ Уманщина. Краєзнавчий збірник 1927 р., стор. 55, 100.

² М. Грушевський й Барское староство. ст. 29. М. Ткаченко, Гуманщина в XVI—XVII вв., „Записки Істор.-Філ. В., кн. XI (1927), ст. 18.

³ В. Ганцов, Діалектологічна карта України. Зап. Істор.-Філ. В. кн. IV.

тичні та морфологічні особливості. Сама будова фрази легка, ясна, дарма що часто обтяжена, здавалось би, зайвими сполучниками, часточками тощо. Загалом синтакса нагадує мову „Люборацьких“. Не дурно Свидницького вважають тут своїм письменником, хоч і жаліються, що він круто пише. Це слушне зауваження, гадаю, пояснюється тим, що Свидницький будує фразу цілком на народній основі, а нормальна пунктуація тут безсила віддати саму сіль народньої мови — її інтонацію.

Подаючи приклади, що освітлюють певні типи синтаксичних сполук, я беру їх з ритмічної поезії, з художньої прози та з практичної сучасної мови.

. Хоча всі форми народньої мови підлягають однаковим синтаксичним нормам, проте кожна з цих форм має свої індивідуальні властивості, що про них годиться нагадати.

1) Народні пісні (й приказки тощо), як відомо, мало придатні до фонетичних і морфологічних спостережень, але для досліджень синтаксичних явищ мають вони не абияку вагу. Тим то мова пісень не раз була матеріалом до цінних спостережень над українською синтаксою в працях наших учених (Потебня, Тимченко, Курило). Мова пісень (у мене переважно весільні) заховала чимало архаїчних рис і досі пильно шанується проти нових впливів. Отож пісні аж ніяк не можуть характеризувати сучасної народньої мови. Зате, порівнюючи різні варіанти пісень, можна встановити синтаксичні еквіваленти, а то й побачити шлях, яким ішла українська мова від давнини до сучасного.

Сполука речень у піснях переважно паратактична. Речення в'яжуться здебільшого без допомоги сполучників:

Місяць зіроньку обгородив,
Брат сестрицю випровадив:
Йди, йди, сестрице, на село
Проси свої родиньки весело

(Кривець).

Нормальний обсяг фрази — невеликий. Звичайно від 3 до 8 слів:

— Ой дивно нам дивно з тебе, Наталко:
Молода замуж ідеш.
— Які ви, люди, ще й дивнесенькі,
Що ви мені дивуєте:
Ненька старенька, сестра зросла
От вже ж мені пора прийшла

(Городецьке).

2) Художня проза (казки, легенди, анекдоти тощо) є ніби міст від старої мови до сучасної. Зберігаючи архаїчні риси переважно в казкових шаблянах, ця форма охоче вбирає в себе сучасну мовну стихію.

Тип сполуки речень — мішаний (паратактичний і гіпотактичний) обсяг фрази більший, ніж у пісенній мові, іноді може доходити до дуже довгих сполук.

„Як був собі дід і баба, і мали вони собі просо на полі“ (Тальянки). „От став чоловік думати, що в нього найлучче, коли ж у нього самі злидні“ (Лашова).

3) До сучасної практичної мови лучу насамперед розповідні форми всяких оповідань, пригод тощо. Як і в казках тип сполучень речень — мішаний, але обсяг фрази переважно більший:

„От вже міні 78 год, вже правнучата маю такі, що вже гуси пасут, а ще за весь свій вік не була я й разу слаба, не разу я ще не лежала від якої-небудь слабости“ (Вишнопіль).

Довгота фрази часто спричиняється до анаколутів, — як от: „Сталося мому Іванові, нехай бог боронить увесь хрещений мир від такої слабости, тепер звуть її чорна, а тоді звали переходом. -- Отож цею слабістю Іван заслаб“ (Нерубайка).

4) У мові, що має суто діловий характер (переважно розправа), бачимо раз-у-раз гіпотактичну будову фрази. Остання — середнього обсягу складається, звичайно, з двох-трьох речень.

„Коли пашня полягла, то коситься завжди про'ти, бо за' пашньою не візьмут ножі“ (Війтівка).

„Кабакі та дині та кавуни садяться тоді, коли расне небо [коли хмари кучками і густо]. А коли місяць настає, то не можна нічого сіять, бо буде тіко цвісти“ (Громи).

Ця „ділова“ різновидність мови показує, що сучасна народня мова йде від сурядности до підрядности, наближаючись тим до мови літературної.

5) Нарешті відмітити треба сучасний народній діалог, що відповідно до умов і мети говірника може нагадувати попередній тип ділової докладної мови, або бути надзвичайно економним на слова, лаконічним і стислим.

„А дійся божа воля й до чого воно йдеться: вже не хунти, аби ви знали, а якісь кіли“ (Тальне).

„Не продам, то додому поїду, хиба мені прискирипало“ (Гумань-базар).

У діялогах, що ми їх звемо економними, речення звичайно складаються з трьох, двох, а то й одного слова. Тут часті також порушені та дефектні речення.¹

„Коли ви, може, це або те, то не треба“ (Дмитрушки). Нехай відчинені двері (скрізь). Куди! А все зле та лихе! Хіба що? (скрізь).

¹ За термінологією Шахматова: *на ру ш е н н о е* — когда опущено сказуемое; *дефектное* — когда опущена та или другая часть подлежащего или сказуемого. Синтаксис русского языка. Вып. I, 1925 г., стор. 227.

Трапляються й тут анаколути, дарма що в коротких реченнях: „Ти б краще не варнягай отам!“ (Ладижінка).

Усе сказане про найголовніші форми народньої мови має дуже умовне значіння (крім пісень), бо багато тут важать індивідуальні нахили говірників. Загально відома, напр., балакучість старих людей, особливо жіноцтва, то й фраза їхня простора, докладна. Чоловіча стать, навпаки, цілком задовольняється однослівними лаконічними реченнями.¹

У мові-молоді, що особливо підпадає стороннім впливам — зокрема нашої літературної мови, легко дається помітити оту, мовляв я, тенденцію сучасної мови до сполучникового й підрядного будування фрази. Напр., навіть стара приказка „Посій овес у грязь — будеш князь“ в устах молоді здебільшого виглядає: „Як посієш овес у грязь, то будиш князь“ (Гордашівка).

На велику увагу заслуговує інтонація в нашій мові (підвищення, пониження голосу, павзи, темп мови). Але годі дослідити та описати цю багату й дуже своєрідну інтонацію без спеціальних (музичних) засобів, то й залишаємо її поза нашою увагою. Скажемо лиш, що інтервали тут дуже великі, незвичні в літературній інтонації, та несподівані павзи в середині речення. Можна приблизно уявити собі характер інтонації хоч би з цього ось уривка:

Слухає він || аж щось | летит. || Прилетіло || і сіло. || А це | друге | і третє. || Прилетіли || посідали || і радяться (Лашова)².

Уперш, ніж перейти до самого викладу, мушу пояснити, чому в наведених нижче фразах-ілюстраціях така невитримана, ряба „транскрипція“. Іноді вона ніби спитується передати фонетичні особливості, іноді ж цілком додержується сучасної ортографії. Це залежить від того, що поданий матеріал записували різні особи та з різною метою. А здавалось, що „помилки“ (здебільшого свідомі), хоч трохи допоможуть уявити фонетичні та морфологічні особливості говірок, дарма що це й не становить авторського завдання.

Автор дозволяв собі також шукати потверджень у творах тих письменників, що були колись так чи так зв'язані з Гуманщиною, і, здається, свідомо чи несвідомо, а вбрали в свою мову й синтаксичні особливості народніх говірок. Це письменники, що їх батьківщина тепер у межах Гуманщини: Свидницький, Кримський, Єфремов. А що славетня Керелівка зараз же на межі Гуманщини, то шукаю прикладів і в мові Шевченковій.

¹ Як ілюстрацію, можна б навести хоч би такі уривки з діалогу.

— Здоровенькі були, кумасю. Чого це ви такі смутні? — Ой бодай мені не казати, а вам не слухати.

— А що ж бо вам за така прикрая причина сталася? Може Горпинка, боронь боже, занедужала?.. (Паланка) У чоловіків: — Здоров. — Здоров. — Ну як там? — Та ворущимось ще (Війтівка).

² Двома рисами позначено великі павзи, — однією малі.

Щоправда, користуюсь я літературними прикладами дуже рідко в певних місцях, та й беру їх лише для порівнянь — але й ці приклади доводять, що названі письменники, мовляв один критик, знають секрет народньої синтакси¹.

І. У зложеній фразі так званого сполучного типу речення в'яжуться сполучниками: *і, та, та й*. Неможливо точно систематизувати випадки вживання кожного з цих сполучників, проте можна намітити, де саме (мовляли в нас) „придобніше“ казати *і* або *та*, чи *та й*.

1. Сурядні речення в'яжуться сполучником *і*, коли вони показують послідовне чергування подій.

Брама відчинилась, і вони зайшли в двір (Війтівка). Наївшись повставали, і баба каже... (Лашова). Узяли його зарізали, спекли, і пан з'їв його (Лашова). Треба обгорнути жаром, і нехай постоїть, щоб умлів (Вишнопіль). Ячко бух, і розбилось. / звідти вибігло багато скоту і забігли в панський хліб (Лашова). Кажуть, позбирав субі (Гонта) такіх козаків, забігли до Гумани, і давай панів різати (Війтівка). Поліз до запічка, взяв там жмут радів'яних гонуч і почав узуватися (Подобна).

Порівн.: На самому цьому слові, одчинилися двері, і почтальон подав мені третій лист ваш... (Шевч. лист до Лизогуба, 355).

Часова послідовність проступає тут дуже виразно. Тому в наведених, та подібних до них фразах частенько замість *і* маємо *тоді*.

Дивиться пан, як хлопчик горе, *тоді* каже.. (Лашова). Береш бруска, намочив водою, *тоді* гостриш косу (Війтівка). Пійняли його, *тоді* Петро зачав бити (Війтівка). Була в них баба; *тоді* мати послала їх до баби (Лашова). Прив'язав кілочка коло дерева, *тоді* поїхав додому (Лашова).

Порівняймо аналогічне явище в стягнених реченнях, напр.: Був Семен, Гордій, *тоді* Петро, Голекса, *тоді* Іван (Подобна). Дарма що в останньому прикладі *тоді* може прикривати павзу (говірник пригадує), але можна думати, що прислівник *тоді* на наших очах стає сполучником.

2. Сурядні речення причиново-наслідкового типу теж в'яжуться сполучником *і*. Останнє речення означає наслідок попередніх.

Набили йому, і він плаче (Лашова). Вхопив гарячу бараболю з борщу і попик собі в роті (Піківець). Йому стало дивно, і він став думати, що йому робити (Лашова). Обмотав [ноги] клочом, трошу прогнав коняку, не дав, щоб застоюлась, і пройшло якось це лихо (Подобна).

¹ Літературні приклади беру з таких книжок (у дужках — скорочення).

Т. Шевченко, Поезія, т. 1, 2 вид. Книгоспілки 1927 р. (Шевч.).

Т. Шевченко, Твори. т. 2-ий вид. Яковенка 1911 (Шевч. II).

А. Свидницький, Люборацькі, вид. „Час“ (Свидн.).

А. Кримський, Повістки та ескізи. 5-е вид. 1919 (Крим. Пов.).

А. Кримський, Андрій Лаговський. Львів 1905 (Крим. Лаг.).

С. Єфремов, Без синтеза. Записки Іст.-Філолог. Від., кн. IV, 1924 (Єфр. Без синт.).

С. Єфремов, Панас Мирний, вид. Слово (Єфр. Мир.).

С. Єфремов, Медаль (опов.) У літер. збір. „На спомин Ол. Кониського“ (Єфр. Мед.).

Порівн.: Любили його сестри і все було допитуються, чи скоро вже Антося привезуть (Свидн. 23).

Хлопець кинув його [крадений кожух] на подвір'ї, і йому аж на серці полекшало (Крим. Пов. 128).

Раз малий Куліш був якось не вивчив завдання з алгебри й учитель мав завдати його на кару (Єфр. Без синт. 75).

Причиново-наслідкове значіння сполучника і тут безперечне, хоч здебільшого непомітне: фраза скидається на звичайне об'єднання в думці кількох фактів.

3. Сполучник і в українській мові, як у багатьох інших мовах, може мати значіння прислівника *навіть*:

І читати вміє (Війтівка). Полетіла Катерина і не одяглає (Шевч. I, 54). Отже в сурядній сполуці таке і одночасно править за сполучника й прислівника *навіть*.

Цілий вік за роботою, і свята не бачила (Вишнопіль). Гонта був війтівські [=війтівський] і тепер-о Гонти сидят у нас (Війтівка). Щодня постю, і хліба місяцями нема.

Порівн.: Трупом, трупом начиняла і „со святими“ не співала (Шевч. II, 187). Вижила я вдома з тиждень, і світ міні став не милий (Крим. Пов. 83). Висвітлити життя П. Мирного... просто неможливо, і сама спроба себе тут обмежити пішла б на марне (Єфр. Мирн. 105).

4. Відміну допіру наведеної сполуки становлять негативні речення, в яких і може чергуватися із заперечним *ні*.

І хата не заметяна, ні гобід не звараний (Подобна). Ні Семен не пише, і вона не їде (Війтівка). Не зоглядівся коли й день пройшов; і до млина не поїхав, ні так нічого не зробив удома (Подобна).

5. Релятивні підрядні речення мають паралельні сурядні звороти за допомогою того ж таки *і*.

Як був собі дурень, і всі його били (Лашова) Дивиться — стоїть стіл, і на ньому ключі лежать (Лашова) Стоїт вишня, і на нї расно ягід (Війтівка).

Таке ось релятивне і часто опускається, тоді маємо безсполучникову сполуку, широко знану в народній мові (див. О. Курило. Уваги... 142). За ворітцями травка-муравка, на нюю роса впала (Дмитрушки).

6. Від усіх наведених сполучень відрізняється, сказали б ми, механічне зчеплювання речень сполучником *і*. Був собі чоловік і жінка. І жили вони дуже бідно. І була в них бідна дуже коняка. І коняка була така бідна, що чуть не здохла. І як посідало на ню багато мух, то чоловік думає собі... (Лашова).

Таке одноманітне повторення *і*, за нашими спостереженнями, може бути або ознакою вбогости індивідуальної мови говірника, або особливим художнім засобом (анафорою). І часто буває важко вирішити, де маємо те, а де те, як ось у цьому уривкові з новітньої пісні: Бо вже

люди давно спали / за бога забували, / до церкви не ходили, / малих дітей не христили, / вже церкви замикали / тіятри приставляли (Танське).

Порівн. з анафорою Шевченка: / небо невмите, / заспані хвилі, / понад берегом геть-геть, Неначе п'яний очерет Без вітру гнеться... (II, 141).

7. Мусимо зауважити, що ригмічна народня мова майже не знає сполучення речень за допомогою *i*. Та й в середині простого речення *i* трапляється рідко. Звичайно еквівалентом цього сполучника буває *та*, *та й*, а найчастіше зовсім без сполучника.

Нехай прийдуть, розкують, *Та* нам ключики оддадуть (Кривець). Ждала вечір, ждала другий, Тебе не видати, *Та й* мусіла товаришу всю правду сказати (Війтівка). Пан з дороги вертається, *З* панею витається, *За* Настю питається (Черповід).

8. Рівнорядні речення, що вказують на одночасовість подій, в'яжуться сполучником *та*: Зійшло вже сонце, півні кричат *та* віщі бекають (Подобна). Голова болить *та* все кашляю (Пікивець). Ложки вже три дні не миті під лавкою, *та* коти з собаками миють язиками, аж лиснять (Дубова).

Порівн.: Сичі в гаю перекликались, *Та* ясен раз-у-раз скрипів (Шев. I, 62).

Де-де ятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця, припутень гув, *та* ще якась птаха тільки трр.. тррр. (Свидн. 188). Сидю я якось-то, шию сорочку, *та* все думи гіркі міні в голові (Крим. Пов. 87).

О. Н. Синявський вважає цей тип речень з *та* за рідкий.¹ Щоправда, і нам траплялися подібні сполучення нечасто. Тут частіш маємо *a* і *та й*. Зате в реченнях із спільним підметом сполучник *та* — звичайний: Іде чернець у келію, між стіни німії, *Та* згадує літа свої, літа молодії (Шевч. II, 42). Подай, невістко, води пий *та* ставай ложки мить (Громи). Не ходи до криниці по воду сама, *Та* не слухай голубчиків, шо в парі кують, *Та* не бери гостинчиків, що даром дають (Шаулиха).

Загалом сполучник *та* найчастіше трапляється в стягнених реченнях. Стара *та* лиха *та* лайка' така баба (Пікивець).

Порівн.: всяку ніч тільки й бачу во сні що тебе, Керелівку *та* рідню, *та* бурьяни (ті бурьяни, що колись ховався од школи) (Шевч. лист до М. Шевч. 343).

Неси сміття *та* гукай до батька, нехай загонить свиней *та* йде обідати (Кочержинці).

9. У причиново-наслідковій сполуці теж в'яжуться речення сполучником *та*, чергуючись з *i* та *то* (див. пункт 2). Потягнула спека, *та* вони [гоїрки] пов'яли (Дмитрушки). Приїхали тато, *та* ото я вже з ними (Пікивець). Ті корові пішли до пана в о-ес, *та* зайняв їх пан (Лашова). Діжка розсохлась, *та* пішов вирубати ліщини на обручі (Війтівка). Іли буяри

¹ „Украинский язык“. Вид. 4, ст. 96.

юшку, *Та* вкрали галушку, *Та* не знали, де її діти, *Та* кинули на малі діти (Шаулиха).

Ця весільна пісенька подає сполучника *та* у трьох різних функціях, вживаних у наших говірках (*та* = *і*, *та* = *але*, *та* = *то*):

10. У нерівнорядній сполуці побічні речення (однорядні) здебільшого в'яжуться сполучником *та*.

Стали робити, не знаючи покою, аби бути людьми *та* щоб нас хазяї не цурались (Вишнопіль). А мені видно, бо місяшно на дворі *та* ще й двері відчинені (Антонівка). Казав, що ось буде суд *та* щоб усі приходили (Війтівка). Дурний я був, що хліба давав *та* яблук приносив — з'їсиш тепер кольки! (Хижна). Писала, щоб приїхав *та* щоб якогось карбованця прислав (Пікивець). Прикладають камінном (капусту), щоб люче здушити *та* щоб швидче вкисла (Війтівка).

Порівн.: Міні тільки треба, щоб робота була дубова, *та* круглий ганок скляний на Дніпро (Шевч. лист до В. Шевч. 435). В Багачівці казав, щоб він їхав до поштової станції *та* пересадив нас на чужі коні (Крим. Пов. 106). Він забалакав про те, як ото пожарня одмовилась їхати на пожар *та* який поганець з поліцейського надзирателя (Крим. *ibid.* Лаг. 43).

11. Складний сполучник *та й*¹ (у вимові майже завжди *тай* — сукупне; перед ним і по ньому може стояти павза) здебільшого кінчає чи підсумовує попередні речення. Це, так би мовити, сполучник кінцевий.

Не плач, дитино, бо вовк почує *та* прийде *тай* з'їсть нас (Пікивець). Тої [дочки] чоловік умер, *та* знов вона віддалася вже за якогось волоха *тай* поїхала з ним аж у Подільську губерню (Вишнопіль). Як узяло її [корову] на кольки, як взяло, то і дихати не дало, *тай* вона, бідна, до вечера кончилася (Подобна). Поділився той хлопець з дідом грішми, *тай* пішли додому (Тальянки — Чуб. II, 105). Ви два [карбованці] спускаєте, я два набавлю, *тай* будемо куми (Гумань—базар). Зварила вечеру, сіла *та* жду його, *жду*, а його нема *тай* нема (Війтівка). В одного дядька тоже брали свиню, *та* він якось почув, став кричати, і люди позбігались *тай* відбили якось (Подобна). Вирізав палицю, гобкував жалізом *тай* пішов стирихти. Сидів, сидів *та* ліг на копицю *тай* заснув там (Лашова),

Порівн.: Дівчина закинула на бричку шлеї і нашильника *та й* пішла до хати (Свидн. 19). Хлопець підвівсь, мовчки поодшукував відра, поклав за возика *та й* потяг його, щоб привезти мелісу (Крим. Пов. 123). Час вжей коня напоїти, *та й* спати лягатимемо (Єфр. Мед. 216).

12. Усе сказане про в'язання речень сполучниками *і*, *та*, *та й* є лише спроба намітити певну тенденцію в наших говірках, — аж ніяк не вказати на тверді норми. Ба й наведені фрази-ілюстрації іноді суперечать моїм твердженням. Отже встановити норму до вживання цих сполучників

¹ З початку речення (по розділовій павзі) здебільшого несе значіння: *до того, крім того*.

у зложеному реченні так само тяжко, як для речення стягненого. Мушу коротенько спинитися на цьому ж таки стягненому реченні, хоча це й виходить поза рамці моєї теми.

Від наших мовознавців уже визнано, що сполучник *i* має загальніше значення, що „злучника *та* можна вживати тільки в тіснішому сполученні слів“ (О. Б. Курило. Уваги... 3 вид. 162). Цю саму думку докладно ілюстровано в курсі О. Н. Синявського (Укр. яз. вид. 4, ст. 95—97). За моїми спостереженнями над мовою кращих, навіть талановитих говірників, сполучник *та* в'яже поняття споріднені, близькі своїм внутрішнім змістом. Отже маємо: „сміється *та* сміється; сміється *та* регоче; сміється *та* співає“, але „сміється *i* плаче; сміється *i* каже, що...; сміється *i* сердиться“. У перших трьох прикладах *та* зв'язує чи тотожні поняття чи близькі, в останніх такої близькості немає, то й в'яжуться слова через *i*.

Алеж і однаковість граматичних форм багато тут важить: „сміється *та* сміється, сміялася *i* сміюся, сміялася *i* буду сміятися“. В останніх двох реченнях граматичні форми не збігаються в часі, хоч споріднені внутрішнім змістом. Тому, хоч маємо і два сполучники, але вони раз-у-раз плутаються і не завжди допомагають точності вислову. Напр. „короткі *та* тонкі дрова складай сюди; короткі *i* тонкі дрова складай сюди“. Кожне з цих обох речень може бути двозначним (або мовиться за два гатунки дров: которі короткі та которі тонкі; або за один гатунок: коротко-тонкі).

У літературній мові, особливо віршованій, здається, єдиний принцип щодо вживання *та* та *i* є принцип доброзвучності.

II. У суперечній, чи протиставній (адверзативній) сполучі речення в'яжуться сполучниками *а*, *та* (*та й*), *але* (*т'але*, *тале*) *проте*, *таки* (*все ж таки*) *так*, *тільки лиш*.

1. Сполучником *а* найслабше віддаємо протиставність речень. Стоять коні на припоні, а завжди ситі (Кочержинці). Великий, як тополя, а дурний як бараболя (Війтівка). Ціла корзина за сім копійок буде груш, а вам ще мало (Гумань—базар). Так вас витрпала, а ви їй нічого? (Паланка) Гуманський дурень з чужого воза бере, а на свій кладе (Городецьке). У наших панночок по триста сорочок, а як вітер повіє, тіло видніє (заг. = кури. Тальне).

У цих фразах зам. *а* любісінько може стояти сполучник *i*, як от і маємо в інших варіантах: Стоять коні на припоні, не п'ють, не їдять *i* все повні стоять (Нерубайка). Два брати через гору живуть *i* в гостях один у другого не бувають (Війтівка).

2. У піснях часто трапляється перенесення сполучника *а* на початок фрази, а тому вся фраза набуває характеру безсполучникового. А всі галочки по лугах сіли, Зозуля на камені; А всі дружечки заспівали, Галя заплакала (Дмитрушки). А за мене сватав, за себе береш (Черповід).

3. Я оце думав іти в базар, *та* ото дощ, то я й сів (Війтівка).

Ой рада б я тебе взяти, *Та* боюся твого брата (Черповід).

Як один голуб був, *та й* той вже загуб (Шаулиха). Хотів був іти, *та* мама не пустила (Соф. Слобідка). На самім послі дали кашу з молоком, *та* ніхто вже не їв (Мошурів).

4. Для сильнішого контрастування речень вживається сполучника *але* (часто в вимові *ам'*). Тале треба зазначити, що цей сполучник проти *а* і *та* рідший, багато людей обходиться зовсім без нього. Пісням нашим (весільним) *але* зовсім невідомий. Цікаво, що в Шевченкових „Катерині“ та „Наймичці“ і разу не знайшов я *але*, хоч в інших творах Шевченко його вживає.

Хотів напиться, *але* побачив у кварти гразюку (Подобна). А чоловік думає: пропащий я; *але* додумався (Лашова). Придивлявся до кожного зуба, чи він ще не випадає. *Але* всі зуби міцно держались у бороні (Війтівка).

5. Маємо й складного сполучника *та + але* (у вимові *тале*, чи *т'але*), його нам доводилося спостерігати в мові старих людей. Чувся відтінок *та разом з тим*, або *та проте* (звичайно, *а* і *та* — протиставні).

Не хтілось їсти, *тале* повечерав (Пікивець). Землі мав багато, *тале* ж дев'ятеро дівок! (Війтівка).

6. Частіше за *але* в протиставних реченнях маємо *так, таки, все таки, проте, тільки, лиш*. Ой раді ми [галки] вгору піднятися, *та* туман налягає, Ой раді б ми [новобранці] додому вернутися, *Так* цар не пускає (Паланка). Просила, молила, *таки* ніяк не хоче (Подобна). Хоч як не хтіла, а *все-таки* віддали за нього (Подобна). Ой не жаль мені темного луку, Ні гіркої калини, *Тільки* мені жаль пролітаннячка, Раннього куваннячка (Дмитрушки). Пригортайсь, дівчино, товаришу мому, *Лиш* не кажи тої правди, що мені самому (Черповід).

7. У тій самій функції, правда, з новим відтінком маємо *коли ж, аж*, зам. *але, та, так* і т. д.

От став чоловік думати, що в нього найлучче, *коли ж* у нього самі злидні (Лашова).

Дивиться, шукає, *аж* там нічого нема (Пікивець).

Порівн.: Я думав, що ви давно вже в Москві сумуєте, *аж* бачу, що ви тепер по Михайловій горі пожогаєте. (Шевч. лист до Максимовички, 428).

Я був думав, що новітні вражіння ... підживлять мене, *аж* бачу що ні (Крим. Лаг. 88).

8. У чоловіків і молоді доводилось чувати сполучника *но*. У старих людей — рідко. У піснях (значить у архаїчній мові) *но* в функції сполучника не трапляється. Тому й вважаю наше *но* запозиченням. Бо на своєму власному ґрунті вряд чи *но* міг набути сполучникової функцію, дарма що маємо *но* = *тільки*, а *тільки* = *але*.

Я б вам, братці, позичив, *но* вдома висят на гачку (Лашова).

Дівка гарна, *но* мати лиха (Війтівка).

Порівн.: Тут самісінькі-*но* коропи (Лашова). Колиб-*но* був гній, та вивіз, то й вродило б (Пікивець).

III. Сурядні речення в сполуці розлучній (дистрибутивній) в'яжуться повторними сполучниками: *або—або, чи—чи, хоч—хоч, що—що то—то*.

Ці сполучники несуть відтінки альтернативи чи потенціальності.

Цей тип сполуки не має якихнебудь особливостей проти літературної мови, тому обмежуємось самими *но* прикладами.

1. *Або* мене, хлопці любіт, *Або* мене залишіт, *Або* мої чорні брови На папері напишіт (Війтівка).

2. Ой *чи* її вбито, *Чи* в полон узято, Ой *чи* день їй не вільний Ні в будень, ні в свято (Нерубайка).

Де ви, буяри, опізнилися, *Чи* сіно косили, *Чи* хліба просили, *Чи* в соломі ночували: Миші вуса обкусали (Шаулиха).

Мій Петро чогось грубо змолв: *чи* то камінь не накований був, *чи* то що інше — бог його знає! (Подобна).

3. *Хоч* продам, *хоч* додому вернуся (Війтівка). *Хоч* мені пару дайте, *хоч* мене розстріляйте (Черповід).

4. *То* до машини ходит, *то* косити наймаєця тощо, а як коли *то* і в Сохфії заробит (Пікивець).

IV. Причиново-наслідкову сполуку в сурядних реченнях віддають сполучники: *то, тож, а то, тому, тим, через те*¹.

Причинові підрядні речення в'яжемо до головних сполучниками *бо, що, як (а що, а як)*.

1. У нашого свата з верби, з лози хата, *то* боїться пустити, щоб не розвалити (Кривець). Придбав собі коняку, *то* йому тепер байдуже (Пікивець). Я стояла на воротях, *то* він думав, що бачила, та й каже, що підеш за свідка (Пікивець). Зіня знов слаба, *то* я там уже, бо нема кому робити (Вишнопіль).

Наведені фрази (особливо дві останні) являють собою типовий зразок зложеного речення в народній мові. Речення віддають натуральну послідовність думок чи подій і в'яжуться сурядними сполучниками. В сучасній літературній мові мали б зворот гіпотактичний: покликав мене за свідка, бо думав, що я бачила, коли стояла на воротях. Порівняй ще: „Сокира важка, [то] нарвав собі руки, аж у плечі болит (Нестерівка). От уже з поля приїхали. Злазь та давай вечерати (Війтівка).

У Свидницького подібні звороти найчастіші:

Берегами глибокий пісок, *то* сніг з піском перемішався і тяжко було їхати, — *так* люде льодом дорогу втерли (ст. 93).

¹ так само *і* (див. I, п. 2).

Город Умань в Київській паланці та зараз же і Поділля починається, *то* в Уманщині маються і деякі села подолянські, — і Солодьки село подолянське (ст. 17). Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, *то* в Уманщину й чутка не дійшла (74).

2. Ти в тухаті¹ прибрала би трохи, *а то* такого там рейваху (Подобна) Ліз, ліз, спочи^{нь} трохи^є, *а то* ти ціли де^{нь} ни прісідала (— іронічно, Війтівка).

3. У Савки гарна левадка, *тому* він і вигорав толоку (Верхнячка) Цей куток зветься Колосівкою. Це *тому*, що тут був панський тіл (Хижна).

А того [важко орати] що бог дощу не посилає, а земля суха та ще й скотиною затовчана, плуг одвалює великі грудки, *тому* і важко (Христинівка).

4. Молодий був, гарний, багатого батька син — *тож* і любили дівчата (Пікивець) У нього й хату наймають і малясою та жомом спекулює, а вторік наймичку держав — *тож* і не диво, що позбавили голосу (Верхнячка).

5. *Тим* має здебільшого відповідника в другому реченні — *що*, *Тим* він і дурний, *що* бідний, *а тим* бідний, *що* дурний (Лашова) Заморена силно та ще сліпа на їдне гоко — *тим* ніхто й не купує (Гумань—базар).

6. Сполучника *так що* з наслідковим значінням чувати довелося рідко та й то переважно в чоловіків.

Наша скотина була гарно глядяна, молока давали корови багато, *так що* і ми їли і мама продавали на базарі (Антонівка). *Так що* все байдуже: врожай цього року і на соломі і на зерно (Кочержинці). У телефон казали, 'що взавтра свято, *так що* не будут робити (Соф. Слобідка).

Останній приклад викликає думку про запозичення цього сполучника з російської мови.

7. Сполучника *отже* (ergo), такого частого в сучасній літературній мові, наші говірки здається, не знають зовсім Щоправда, *єсть* у нас *от вже* що сильно наближається своїм значінням до виснівного *отже*. Ненька старенька, Сестриця зросла, *От вже* мені пора прийшла (Городецьке). *От вже* злодії так довмілись узять, що й разу [свиня] не крикнула (Подобна).

Можливо, що наше *от вже*, в якому темпоральність плутається з наслідком (особливо в першому реченні) проливає світло на походження укр. *отже* і *адже* (= а + от + вже?)

8. *А то* причинове з відтінком мети: Там десь він пішов на город ворон гонити з підмита, *а то* не дадут йому зійти — всеньке сім'я

¹ „Тухата“—composita: *та хата*.

визбирають (Подобна). Нехай би йшли снідати, *а то* й вони підут сіяти (Війтівка).

9. *Через те* дурний, *бо* боїться (Подобна). Ни хочу, *чересте* й ни піду (Війтівка). Вибачівка зветься *через те*, що тут жили люди дуже бідні і ніколи попові не давали калачів, а казали „вбачайте“ (Хижна). А матірка з насінном *через те* довго стоїть, *бо* достигає воно (Дубова).

Отже не доводилося спостерігати поширеного в сучасній літературній мові *через те що* в однім реченні, завжди *що* відірване від *через те*. Не так: „Через те що був хворий, не прийшов“, а тільки: „Через те не прийшов, що хворий був. Не прийшов через те, що був хворий“.

Порівн.: Старша Надя постувала *через те*, що була релігійна аж до забобонів (Крим. Пов. 51) *Через те* він був не такий скорий на самовільні ршучі міри (Крим. Пов. 59) *Через те* й лишають читача холодним ... заклики до правди, що такої правди за ними не чути (Єфр. Без синт. 74).

10. Найчастіший причиновий сполучник є *бо*.

Не копай грядки, Не сади м'ятки, *Бо* не будеш поливати (Кривець). Про мене Семене, *бо* я не піду топити; мені треба ось досапати (Війтівка). Вточи ж мені меду, *Бо* щось *бо* я на похмілля Головки не звезду (Черповід) Ну сідаймо вечеряти та лягаймо спати, *бо* взавтра такого роботи, що й не переробиш (Нестерівка).

І так щодня (павза). *Бо* якби ни робили, то не було б що їсти (Пікивець) Тай оце порадили добрі люди, я й зробив (павза) *Бо* й сам знаю, що горе бути неписьменному (Ладижінка).

11. Сполучник *бо* може стояти на другому, а то й на дальшпму місці в реченні. Причинова залежність тоді помітно зменшується, саме *бо* здобуває відтінок *адже*, а вся фраза має характер сурядної сполуки.

Не хочу: так *бо* він мені в'ївся (Подобна). Розмаю я русу косу розмаю, Ще ж *бо* я дівкою гуляю (Шаулиха). Де ж ти, калино, росла Такая високая? — Ой росла ж *бо* я у лузі при кирниці, При холодній водиці (Кривець).

Порівн. Оставили *бо* их Татарове, да имь орють пшеницю и проса. стар. русск. литер. II т. 792).

Візьміть, ви *бо* людина акуратна й пильнуватимете книжки, як ока (Крим. Пов. 50).

Лонвіновській не дуже припав до вподоби такий зворот розмови: вона *бо* зовсім не почувалася старою (Крим. Пов. 54).

Особливо часті такі звороти в Єфремова: Ще ж *бо* і тепер над давно захолоділою могилою йдуть гарячі змагання (Без синт. 59) Взагалі *бо* прикре це діло копатися в чужій душі (ib. 70).

Він ніколи не знав *бо* межі, не тримавсь середини (ib. 75).

12. Причиновий сполучник *що* (*а що*) має позицію препозитивну й постпозитивну.

Що він скупий дуже, то не хтів і слухати сина (Пікивець). *Що* близько, то він і харчу не взяв (Війтівка). Бувайте здорові, припічки, пороги. Хто

вас буде малювати, *Що* беремо маляра з хати (Кривець). Ой дивно нам з тебе, зимо, *що* така рання впала (Городецьке). Щасливий ви чоловік, *що* добрих дітей маєте (Війтівка).

Батько зрадів своїми дітьми, *що* вони пришли додому (Лашова) Злякався, *що* не чув, як ви прийшли (Дмитрушки). Добре Гандзя млинці пекла, *що* і ворота в кісті (Нестерівка).

13. Причинний сполучник *як* (а *як*) має завжди позицію препозитивну. Його вживають переважно тоді, коли слухача треба підготувати до висновку.

Де борщ? — *Як* вас довго не було, то я думав *що* не приїдете — сам узяв виїв (Лашова).

А *як* діти були не ледачі, то й через год п'ятко в мене вже були і корови і хліба стіжків кілька (Нерубайка).

Отже лише сполучники *як* і *що* можуть починати собою причинове зложене речення, а *що* сполучники ці многозначні, то виразного причинного сполучника, крім *бо* (завжди постпозитивного) не маємо. Це спричиняється до певної незручності, коли треба причину чи низку причин висунути на перед фрази. Чи це не одна з причин недавньої популярності гуцульського *позаяк*, ще й досі вживаного в мові сільських грамотіїв. Мабуть, *що* з тих самих причин збереглося архаїстичне *понеже* в старожитних українців міста Гуманя.

V. В умовній сполучці вживаємо сполучників *якби*, *колиб*, *щоб*, *як*, *коли*, *що*. Перша трійка сполучників з часточкою *би* (*б*), а значить з гаданим чи бажаним способом дієслова, найвиразніше підкреслює *умовність* фрази.

1. *Якби* я чари знала, То я б його зчарувала (Черповід).

Якби я знала, коли він покине, то я своє личко тай начервонила б (Паланка). *Якби* мав чим годувати, то їй-богу, не продавав би (Гумань-базар).

Порівн.: І наш Сковорода таким би був, *якби* його не збила з плугу латинь, а потім московщина (Шевч. I 470) В тім казані, *якби* по добрім хазяйстві, гріли б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам (Свидн. 38).

Якби який спасенний побачив мене в той час, то одразу б сказав, *що* мого ката варт не то в вежу засадити, а й у Сибір на віки вічні заслати (Крим. Пов. 90).

2. *Коли б* не був такий гедзькуватий, то дав би (Хижна).

Коли б у нас була така левадка, як у Сави, то й ми тоді вигорали б, а згори толоку, то на чому худобу попасеш (Верхнячка).

Мабуть, забулись накрити капустяні висадки, — *коли б* не померзла була! (Подобна).

Щоб я була не втикла, то мабуть би'в бе був (Війтівка) *Щоб* чоловік не дав мені з'язочку соломи, то був бе замерз (Лашова). Я їх *щоб* так робив сам, то дешевше віддав би (Дмитрушки).

Щоб ти був попросив, то й тобі були б дали (Лашова).

От вже злодії так довмілись узяти, що й разу не крикнула (свиня); і крові нема, *щоб* заколену взяли (Подобна).

У останній фразі цікава інверсія — незаколену взяли, бо крові нема.

4. *Як* ни скажиш, то втуплюся Або в камінь розюб'юся (Війтівка). *Як* відтеперу п'еш, то що буде потім (Дмитрушки). Еворитно,¹ *як* по два злоти продавати, то мені не вернеться й те, що він з'їв у мене за два роки (Тальне). Кричу, бо ви ж не дочуваєте, а *як* скажи голосніше, то ви вже й сёрдитесь (Війтівка). *Як* же ми підем додому, *як* нас батько і віз но'чую, то жи заблудим (Лашова). *Як* добра поземля та на відсонні то такого їх (полуниць) вродит! (Кочержинці).

Порівн.: *Як* буде добре учиться, то я їй і намисто, і серги і перстень привезу, а *як* же ні, то привезу березової каші (Шевч. лист до В. Шев. 437).

8. *Коли* пашня полягла, то коситься завжди про'ти, бо за' пашньою не візьмут ножі (Війтівка) Та якої ж ти віри питаеш, *коли* й сам добре знаеш, де я був (Війтівка) *Коли* ти хочеш чинити шкури, то я тебе навчу (Війтівка). *Коли* зверху немає шуму, то закваска готова (Війтівка).

6. Ой дивно нам дивно з тебе, Наталко: Молода замуж ідеш. — Які ви люди ще дивнесенькі, *Що* ви мені дивуєте (Городецьке). А десь мої матінка заснули, *що* за мене, молодую, забули (Кривець). *Як* вона буде жити, *що* муж її покине (Пікивець).

Як бачимо, речення з *що* збиваються на причинові, а іноді цілком плутаються. Так само речення з *як* і *коли* скидаються на часові.

Проте потреба в цих многозначних *як*, *коли*, *що* в умовних сполученнях безперечно є, вони бо відтіняють реальність умови, а сполучники *якби*, *коли б* переважно віддають нереальну, нездійснену умову.² [Првн: „*як* хочеш, то йди“, *якби* ви знали, паничі... (але ви не знаєте)]. Маємо ще (для умови реальної) складного сполучника *якщо*, що йому здебільша в аподозисі відповідає *то*.

Якщо буде мало, *то* приходьте ще (Війтівка). *Якщо* сёрдиться, то дурний (Лашова). *Якщо* прийдуть хлопці, то біжи по мене (Подобна). Порвн: *Як* прийде, то скажи... [*як* може бути і часовий сполучник].

Порвн.: *Якщо* єсть у тебе такий чоловіьяга з теплою хатою, то напиши мені, батеньку (Шевч. лист до Щепкина 415). Ну, *якщо* миша не од бога, то звідкіля ж? (Крим. Пов. 115). *Якщо* здогад цей правдивий, то маємо натяк на ті стежки, що ними... пробивалась нелегальщина навіть у такі глухі закутки, як Гадяче... (Єфр. Мир. 34).

VI. Допустові речення в'яжемо сполучником *хоч* (*хоть*, *хоць*, *хоча*, *хочай*) *аби*:

¹ *Евори'тно!* = ет + говорі(ть) + но. Є ще *евори'нося*: Еворинося ти! Я пішла з хати, а він такого понавиробляв (Подобна).

² Порівн.: Ст. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, Грам. руської мови. Відень 1914, ст. 145, також А. Крассовольскі, Składnia języka polskiego. Warszawa 1909, ст. 106.

1. *Хоч* я вам мила, Та я вам не вгодила (Шаулиха). Село наше *хоч* не багате, зате веселе (Хижна) Коні *хоч* були потомлені, але додому тюпали (Кочержинці). *Хочай* він дурень, але вгледів злодія (Лашова). *Хоть* ми сидимо, хліба не їмо (Дубова). *Хоча* двацять відер діжка, а пропала (Пікивець) *Хоць* лайте, *хоць* бийте, не піду (Гумань-Базар).

Здається, і в народній мові може чергуватися *хоча* і *хоч* залежно від доброзвучності, як от у Єфремова.

... і на ціле життя той вплив зберіг був, *хоча* потім не в одному й розійшовся з ним (Єфр. Мир. 51)... *хоч* може слово декому здається і недоладним (Єфр. ib. 202).

2. З іншим причиново-наслідковим відтінком маємо: Ну й довга у твєї коняки грива, *хоч* заплитай в кісники (Подобна). Зігнати її (коняку) ніяк не можна, *хоч* що хоч роби з нею (Подобна). Наробив такого репету, що *хоч* вибирайся з хати (Пікивець).

3. *Хоч би* мовчала, як не знаєш (Пікивець). *Хоч би* дешевше брала, а то дере як з чужого (Гумань-базар).

Тут ось маємо відтінок умовно-бажальний, як і в дальшому пункті.

4. Мені *щоб* садибу дали, нехай би я мала де головоньку притулити (Христинівка). Ви *щоб* узяли по руб, то мені байдуже (Дмитрушки). Та якось воно буде, *аби* тільки дали дожити до віку (Пікивець). *Аби* добрий був, то й платити не жалько (Пікивець).

5. Допустові відношення поміж реченнями віддаємо ще іншими сполучниками:

То розумний був, а як ще вивчився та школи пройшов — так просто тобі Саламін премудрий (Лашова).

Не хтів там бути, *що* і гроші великі платили (Пікивець).

Що чотвиро дітий поховала, а ни плачу (Лашова).

Що п'є, то це байдуже, а от красти зачав мій Гонисько (Лашова).

У цих реченнях зам. *що* звичайніше *хоч*. Цей таки сполучник може стояти поруч із *що*: Не хтів там бути, *що хоч* і гроші великі платили. Також з *аби*: Нехай і каліка, *аби хоч* живий зостався (Пікивець).

6. Нарешті, допустовий зв'язок між реченнями віддаємо за допомогою *нехай*. *Нехай* він і старий, *нехай* він і п'яниця, а я знаю, що вона віддається за нього (Сушківка). *Нехай* він і старший, то що з того. *Нехай* він і брат мені, а я всю правду скажу (Городецьке).

VII. Намірові речення в'яжемо сполучниками: *щоб*, *аби*:

1. Держи відерця все чистенькі, Водиці повненькі: Прийдуть зовиці пити водиці, *Щоб* тебе не осудили; Прийдуть девіри, все молодії, *Щоб* тебе похвалили (Березівка). *Щоб* хто не вкрав, занеси в хату (Війтівка), *Щоб* були шкури добре червоні, їх треба насипати дубом (Нерубайка). Прийшла, *щоб* ви мені позичили густенького ситечка (Подобна). Бідний був, то *щоб* хліба не переводити, продав свиню (Пікивець).

2. Вчиться, *аби* з голоду не пропасти, бо батьки йому бідні силно (Лашова). Робили для того, *аби* мати щось їсти (Нерубайка). І ми знов стали робити, не знаючи покою, *аби* бути людьми та *щоб* нас хазяї не цурались (Нерубайка). Треба його [насілля] трошки поливати водою, *аби* люче переминалось (Гумань-олійня).

Чергуванню *аби* допустового з *щоби* наміровим, незалежно від польських впливів, сприяє плутання цих сполучників в умовних і бажальних реченнях [*аби* ви знали — *щоб* (коли б, якби) ви знали], в додаткових [просить, *аби* з хати не виганяли, просить, *щоб* з хати не виганяли]. Та й часто допустове й намірове речення своїм логічним змістом сильно наближаються одне до одного. Напр.: Пішла, *аби* не сидіти вдома — Пішла, *щоб* не сидіти вдома. Див. попередні приклади.

Порівн.: Чи не накинуть вони оком у Керилівці яку огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, *аби* чесного роду, та *щоб* не стара і доладна була (Шевч. лист до В. Шевч. 438).

До міста ходили, — відкажуть і покажуть папір чи цизорик, що колись купили, *аби* старшому очі запхати (Свидн. 159)... Трохим похвалявся, що тільки коло того заходжується, *аби* я на його листи йому навпрямки одписала, що до його їхати не хочу (Крим. Пов. 81)... Нарізує... шматки землі, *аби* вони їх обробили та залюднили (Крим. Лаг. 54). Більшої для неї науки тоді й не було потрібно, *аби* тільки літа вийшли, *щоб* „свого хліба шукати“ (Єфр. Мир. 25).

VIII. Речення часу в'яжуться сполучниками: *як*, *коли*, *поки*, *заким* *скоро*, *що*.

1. *Як* ця зима зійде, Літо буде (Дмитрушки). *Як* я коровай місила, З Дунаю воду носила (Кривець). Тільки що затопляла моя Варка, *як* я йшла од вас (Подобна). А дохтор мені дав касторки і сказав, *як* час, так столову ложку (Лашова). Лежить, мовчить, а *як* умре, то аж тоді зареве (= сніг. Гордашівка). А брат пива *як* напився, По конику покотився (Черповід). Ще горіх не розвився, *Як* батенько зажурився (Городецьке) Будеш ти, голубе, бідний, *як* возьму тебе в роботу (Війтівка). *Як* украю скибку хліба, не притулю (Війтівка). *Як* заслабне, то в бо'лницю одвезить (Лашова).

З останніх прикладів видно, що *як* темпоральне може плутатись з *як* умовним. Проте цей сполучник у сполуках часових — найпоширеніший.

Отож у нас: не знаю чи було їй п'ять год чи шість, *як* батько нам вмер (Пікивець) проти звичайнішого в сучасній літературній мові — *коли*: Панасові було 12 років, *коли* „вийшла воля“ (Єфр. Мир. 35).

Порівн.: *Як* побачите його та спитаєте, та й візьміть до себе (Шевч. лист до Лизогуба 353).

Як сонечко зайшло, то Люборацький вже далеко був від Крутих (Свидн. 52). І там то здивувався, *як* він прийшов з матір'ю додому (Свид. 54)

А як попродаси, — іди знов на баржі (Крим. Пов. 81). Як прийшов чоловік, я йому пожалілася (Крим. Пов. 81). Саме в той час, як поет на далекій півночі тяжко переживає всі перипетії цієї драми... тут у Жаботині... плантатор обмірковує літературну студію (Єфр. Поет і плантатор, 97).

2. Сполучник *коли* в побічних реченнях часу трапляється багато рідше за *як*.

Коли вже основа навинена, то ритки виймаються (Нестерівка). Кабаки та дині та кавуни садяться тоді, *коли* расне небо — [коли хмари кучками і густо], а *коли* місяць настає, то не можна нічого сіяти, бо буде тіко цвісти (Громи). *Коли* ми виїхали за село, то нас став догонити один махновець (Нерубайка).

Оце *коли* я був у Юрка в кузні, тиліжку поправляв, так ото прийшов Симен Пестин (отой що коло ставка сидит) тоже щось поправляти... (Подобна). *Коли* я заробив трохи грошей, то купив собі ключа, шкафу зробив із коси, а п'яла з верби тай був кушніром на все село (Соф. Слоб.).

3. *Поки* бога змалюїш, чорта з'їсиш (Війтівка). Прали, прали, аж поки їсти не схотіли (Лашова). *Поки* з водою прийшла, то й вечера одійшла (Громи). Будеш, донечко, будеш, *поки* в мене будеш (Громи). Підожди, *поки* я ошмалю [кабана] (Лашова). Шкура мерзне, аж *поки* не вимерзне, а тоді беру до груби сушити (Соф. Слоб.).

4. Сполучник *заким* проти сполучника *поки* має вужче пристосовання. Реченням із *заким* визначаємо подію, пізнішу від події, що визначена в головному реченні.

Заким дружочок зібрала, Темна ніченька обняла (Кривець). *Заким* приїхав, то й ніч стала (Подобна). *Заким* він увійде, то весілля одійде (Кривець). *Заким* обробиш, то аж стане нудно (Нерубайка). Але сполучник цей відмирає — його витискає *поки*.

5. *Скоро* ввійдеш у хату, зараз побачиш (Подобна). Зараз дознаюця, *скоро* щось купиш (Пікивець). *Скоро* приїде, зараз б'єця (Пікивець).

Реченням із сполучником *скоро* визначаємо подію, що за нею скоро, зараз же, наступає друга подія, про яку говориться в головному реченні. Здебільшого, але не обов'язково, в головному реченні маємо *зараз*.

6. Таке саме значіння мають часові сполучення із *що—то*.

Що гляне, *то* зараз і заплаче (Пікивець).

Що сало пригорит і запахне, *то* ведмідь ірве його (Лашова).

X. Способові речення в'яжемо сполучниками *аж*, *що*, *що аж*.

1. Ой кінь біжит, *аж* степ движит, а орел летит, *аж* гай шумит (Черповід). Корабель плеве, *аж* вода реве (Черповід). Я мняв, *аж* піт з лоба виступив, але с'як-так вимняв шкуру (Нерубайка).

З теї Сидорихи піт верне дзюрком, аж умліває вона коло жнив (Вишнопіль).

Шкрябнув борозню по ребрах так, що вона скочила, мов несамовита (Соф. Слоб).

Так вморилась, що ледве живу (Війтівка).

Ті злидні так допекли, що й не рад, що на світі живеш (Городецьке).

Так мене випаскудила, що й на світ тяжко глянути (Паланка). Крепіла її так, що аж стало їй нудно (Лашова).

Наведені допіру фрази із сполучниками *аж, що*, — власне, наслідкові. Кожне бо наступне речення означає наслідок попереднього.

Порівн.: Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) *аж* заплачу (Шевч. лист до Лазаревського, 354).

І через годину-ого — *аж* іскри скачуть — так полетів за гуртом і собі на нартах (Свидн. 48).

2. На означення пропорції вживаємо звороти з *чим — тим, що — то, як — то*. Речення з цими сполучниками скидаються на звороти умовні. *Чим* грубше [сало], *тим* дорожче (Дмитрушки). *Тим* кріпчий [самогон] вийде, *чим* закваска дужче грає (Лашова). *Що* більше живеш, більше грішиш (Пікивець). *Як* холодніше, *то* здоровіше (Березівка). *Чим* більше землі — більше хліба (Пікивець).

За моїми спостереженнями перший тип з *чим — тим* переважає, всупереч сучасній літературній мові: порівн. — І що запальнішою була у його теза, *то* далі заходив він і в антитезі (Єфр. Без синт. 76).

XI. Порівняльні речення в'яжемо сполучниками *як, мов, немов, наче (неначе), ніби*.

1. У козака тіко віри, *Як* на морі піни, А в дівчини тіки ласки, *Як* на морі раски (Черповід). Жінка сидить, *як* свіча горить (Громи).

Це така правда, *як* вош кашляє (Серединка). Дурний, *як* сало без хліба (Війтівка).

2. Гарна, *мов* свиня в дощ (Пікивець). Панський сад, *немов* би якийсь ліс (Хижна). Бігаю берегом, *мов* навіжена, і хоч тобі гвалт кричи (Ладжінка).

3. Коли чую — так кури кричат, так кричат, *наче* їх ріже хто (Паланка). Худий, *неначе б* його з христа зняли (Подобна).

4. Чого ти стережеш його так, *ніби* чорт грішну душу (Війтівка). Люди плавом пливут, *ніби* на Горданю (Лашова).

Сполучника *ніби* в цій функції вживають рідше ніж інших. За *ніби* переважно залишається значіння *буцім, сказати б, тобто здається*.

Порівн.: Як я зрадів! *Неначе* батька рідного побачив, або заговорив з сестрою на чужині (Шевч. лист до Лизогуба, 358).

Серце *ніби* засміється, коли знаєш, що там діється (Шевч. лист до М. Шевч. 343).

Кожному в голові був той екзамен, що, як митарства, так його не минути (Свидн. 193).

Як це золото наче пече, капає—так капав кровавий з тих людей, що на його панщину робили (Свидн. 37).

Легка така, мов би летіти хоче (Свидн. 37).

Як чути топіт, наче лошата біжать (Свидн. 40).

Жне, як мокре горить (Крим. Пов. 76). Отож як побуваю я в мамі, то неначе новітньої моці наберуся проти Трохима (Крим. Пов. 80).

Що ти кажеш—Рябко бреше (Крим. Пов. 78).

Олекса Снявський.

З УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ.

(Про фонематичний принцип у діалектології).

I.

Хоч і молода ще діалектологія взагалі, хоч і як нерівно й несистематично досліджувано досі українські народні говори, все ж можна вже говорити за історію української діалектології, можна й слід у ній відмітити цікаві моменти й етапи її розвитку, бо вони допоможуть нам орієнтуватися в сьогочасному нашій науці й краще визначити перспективи на майбутнє.

Початок української діалектології береться головним чином звідтоді, звідколи береться початок народознавства нашого і зокрема звідколи прокидається живий інтерес до живої мови народу. Чи не перший діалектологічний натяк знаходимо ще в 18. ст. у Шафонського: „Малую Россію, в разсужденіи разнаго выговора рѣчей и сложенія тѣла, можна на три полосы и потому на три разные выговора раздѣлить...: сѣверо-западная..., сѣверо-южная..., восточно-южная... Во всей сей полосѣ (3-ій. О. С.). нарѣчіе употребляется твердое и грубое и от обѣих первых отмѣнное, напр.: в Полѣсьи говорят *конь, нож, вол*, в Глуховѣ и Нѣжинѣ — *кунь, нуж, вул*, а за Лубнами — *кинь, ниж, вил*“ (А. Шафонскій, Черниговское намѣстничество. Топографическое описаніе 1786 г. Вид. М. Судієнка 1851 р., ст. 24—25).

Досконаліше діалектологічне спостереження занотував піонер нової української літературної мови й письменства Ів. Котляревський: „В Полтавѣ и в смежных городах слова: *конь, вол, нож, кот, подол, мост* и проч., произносят простолюдины: *кинь, вил, ниж, кит, подил, мист* и проч., но в сих же словах, в других падежах единственнаго и множественнаго числа, сохраняют *о*: *волы, кони, моста, на подоль* и проч. В Черниговской же губернии произносят: *кунь, вул, нуж* и проч.“ („Основа“ 1861 р. лютий, ст. 172). Чималий крок у тих перших діалектологічних спостереженнях ізробив автор першої граматики (чисто) української мови О. Павловський, відзначаючи ту саму найхарактернішу прикмету північно-українських говорів супроти всіх інших, та й взагалі це найважливіше явище української діалектології. У Павловського є вказівка на дифтонгічний характер рефлекса стар. *о* в нових закритих складах на

півночі: „о в односложных рѣченіях (в укр. мові. О. С.) произносится как і, на пр.: сімь, піпъ, бігъ, стіль; а ближайшіе к Литвѣ и грубѣйшіе Малоросіяне выговаривают оное так, как у или ю мѣшая будто с і, на пр.: куіить, пуіпъ, буігъ, рудъ, сюль“. (А. Павловскій. Грамматика малороссійскаго нарѣчія... 1818. р., ст. 2.). Які примітивні й хибні діалектологічні спостереження були на ті часи в Західній Україні, бачимо, напр., з інформації галичанина Ів. Лаврівського про деякі західноукраїнські говіркові прикмети, що подав її Лаврівський Кеппенові в 1822. р.: „в ярославськѣм окрузі коло Сонча *х'о'дино*, *х'ойди*, коло Дуклі — *по'йдино*, *по'йди*...“, коло Сможа та Стрия — велика грубість у виголошуванні, тверді букви“... і т. ін. (М. Возняк. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. 1911. р., ст. 4.).

Та коли про західноукраїнські говірки все ж можна сказати, що над ними діалектологічні зазначення й занотовування — хоч би й які на початках примітивні й наївні — все ж таки велися досить численні ще з першої половини минулого 19. стор., то про діалектологію на Наддніпрянщині цього сказати не можна, бо лише з кінця третьої четверти 19. стор. починається тут більш-менш помітна наукова увага до народніх говорів, як і взагалі головним чином із цього часу тут українська мова привертає на себе увагу спеціалістів-мовознавців. З О. Потебні власне починається наукова українська діалектологія, дарма що його праці („О звуковых особенностях русских нарѣчій“ 1866 р., „Замѣтки о малорусском нарѣчій“ 1870 р., „Разбор сочиненія П. Житецкаго „Очерк звуковой исторіи малор. нар.“ 1878: р.) мають характер здебільшого тільки принагідних уваг щодо українських діалектів і мови взагалі. Звичайно найбільше явище в галузі української діалектології дореволюційних часів це нарис К. Михальчука („Нарѣчія, поднарѣчія и говоры...“ в VII т. ч. 3. „Труд-ів этнограф.-статистич. экспедиц. в Зап.-русскій край“ П. Чубинського, 1877 р.), відколи йдуть і спроби загальних курсів української діалектології та розвідок на такі теми, як класифікація говорів тощо.

Не ставлячи собі на мету подати історію української діалектології ні за весь час її існування, а ні за якийсь окремих період, я спиняюся лише на окремих моментах її і то щонайбільше останніх десятиріч з метою визначити на конкретному матеріалі найважливіші чергові завдання української діалектології, надто в галузі методики справи. Насамперед слід зауважити, що хоч і виросла разом із діалектологією взагалі українська діалектологія за понадстолітній час свого існування, все ж у ній іще багатенько сумнівного і невиразного як щодо основних завдань, так і щодо методів, надто цих останніх. Досить переглянути діалектологічні праці за останні десятиліття, щоб пересвідчитися великої різноманітності і в поглядах на народню мову як предмет наукових студій і в засобах вивчення її, щоб побачити, що власне немає спільної відповіді на питання і що вивчати в діалектології, і як вивчати, і для чого вивчати. Щоправда,

різноманітність і всебічність вивчення народної мови, взагалі кажучи, наче б то не належить до хиб вивчення, але ж не слід забувати, що хоч і справді бажана різнобічність вивчення народної мови і, сказати б, різнотипність, бо все це гарантуватиме найбільшу безсторонність і певність пізнання, все ж у діалектології, як і в кожній іншій науці чи її галузі, повинні бути такі загальні і спільні елементи, що могли б об'єднувати всю ту різноманітність поглядів і здобутих фактів у такій мірі, як об'єднуються інші науки й галузі їх. Адже немає хемії, ботаніки тощо без таких загальних і спільних елементів, як атом, молекула, клітина, хоч би ті елементи й не були, звичайно, якісь нерухомі, незавсіди точно визначені поняття.

На деяких із таких елементів діалектології і насамперед на матеріалі української діалектології я й спинюся.

II.

Здається, нема потреби наводити докази на те, що саме фонетика стояла й стоїть у фокусі діалектологічних інтересів мовознавців, принаймні в галузі слов'янських мов, отже й щодо української діалектології. А ні морфологія, ні словотвір, синтакса, лексика чи наголос не забирають стільки уваги, як фонетика, і взагалі в усіх діалектологічних працях, що стосуються до української мови, і так само в працях окремих діалектологів. Також, мабуть, не буде сумніву і проти того, що описова фонетика найбільше властива цій головній галузі діалектології. Але коли ми поставимо собі питання, чим же цікавляться діалектологи, описуючи звуки якоїсь говірки чи групи говірок, то звичайно на підставі самих праць не зможемо одержати ясної й задовільної відповіді. Що в описовій фонетиці за об'єкт досліджування й спостереження є звуки чи навіть звукова система, це занадто загально і вдовільнити нас не може з тієї простої причини, що якогось об'єктивного критерія на визначення звукової одиниці, як це побачимо на конкретному матеріалі, немає звичайно. У нашій діалектології досить закоренилося упередження, нібито об'єктивне вивчення живої мови з фонетичного боку можливе лише з допомогою певної апаратури кабінетів експериментальної фонетики, що без нього все залежить від вуха дослідника і визначається ступенем сказати б досконалості того вуха та його вправності. На цім от ґрунті в українській діалектології проростає такий буйний суб'єктивізм, що іноді автори діалектологічних розправ наче зовсім забувають за те, що вони пишуть не для себе особисто, і що мова скрізь і завсіди перед усім і понад усім явище соціального порядку.

Відсутність не тільки надійних критеріїв у визначуванні звуків, їх скількості в якійсь говірці, а відсутність навіть і бажання віднайти ті критерії чи хоча б орієнтуватися на щось відоме, більш-менш визначені

критерії, характеризують чимало моментів в українській діалектології, особливо останнього часу. Наведу приклади.

М. Йогансен, описуючи звуки однієї полтавської говірки (Шишацької), між іншим, рівняє відтінки артикуляції їх до „англійської вимови мого частого співрозмовця американця Shamesh-a“ (Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства 1927. р., ст. 20.).

І от, напр., щоб переконати своїх читачів, ніби в тій говірці немає *j*, а тільки *i*, він каже: „Акустичне вражіння від шишацького „і“ нескладового навіть легше від англійськ. у слові *Young* (в американській вимові м-ра Shamesh-a)“ (ib. 38). Отже, за критерій на визначення певного звука української говірки, як бачимо, править не тільки не українська мова, напр., як нескладове *i* визначає для української мови взагалі проф. Ст. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер у двозвуках [днів. їх *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, ст. 24., 27.], а навіть і не англійська, оскільки в ній визначений певний звук (*i*), а лише індивідуальна вимова випадкового американця (не англійця!) англійського слова. Намагаючися нібито якнайточніше визначити звуки описуваної говірки, той самий автор (Йогансен) у тій самій праці з метою визначити звук *v* (укр. літера) посилається на французьку, англійську, чеську, російську вимову цього чи близького до нього звука, застосовує цілу низку транскрипцій (у тім числі й „точну“ — анальфabetичну), але кінець-кінцем ви так таки й не знаєте до пуття — звук чи звуки *v* у шишацькій говірці, бо той сфінкс ховається під кількома „точними“ означеннями (α^{2b} , α^{2a} , α^{2c} , α^{2d} ...) та під кількома літерами в прикладах, де не добереш уже, що більше баламутить читача, чи друкарські помилки чи авторове учене мудрування (написи: *буv*, *уумни*, *буїї*, *свато*, *свато* — ib. 22.). Але там немає не тільки жадних указівок на те, де ж власне звук, а де відтінок його, а є й такі твердження, що остаточно спантеличать читача: „Така сама вимова (*ї* О. С.) применника *v/y*, і то абсолютно незалежно від позиції його“ (ib. 22.) і далі: „На більшу чи меншу відкритість звука впливає хіба широкий чи вузький голосний у подальшому складі, але ніяк не етимологія слова й не правописний закон міні *v/y*“ (ib. 23.). Що це визначає? Невже ж таки справді в тій говірці однаковісінський звук, напр., у „буv уночі“ і „були *v*ночі“? Та як же ж то потрапив автор так тонко розрізнити стільки нюансів звука *v* перед *a*, перед *o*, перед *i*, а не зумів розрізнити зовсім самостійних звуків, що їх напевно розрізняє кожнісінька неписьменна людина, ба навіть дитина, бо не можна ж повірити авторові, що в тій говірці не двоє значінь, напр., у словосполученнях „робив день“ і „роби удень“, і що коли перше словосполучення можуть зрозуміти, чуючи його, і як „роби вдень“ і як „робив день“, то другого ніяк інакше не зрозуміють, як не „роби удень“, бо в українській мові „робиу“ ніде немає! Та в тім то й річ, що автора нема чого й питати за це, бо він цим і не интересується, бо він вивчає звуки мови не

з погляду носіїв її, а тільки покладаючися на своє вухо, як єдиний і найвищий спосіб пізнання. Але ці приклади то тільки окремі цяточки тієї надзвичайно характерної для української діалектології новіших часів праці Йогансена. Між іншим, автор цей кількома нападами згадує в своїй розвідці за негативні прикмети в діалектологічному описі Г. Голоскевича [Описаніє говора с. Бадачевки (Колодіевки) Ушицкаго у. Подольской г. в „Извѣстіях“ 14. т. кн. 4. 1910 р.] та фонетичних записях В. Ярошенка (Украинская сказка в фонетической транскрипции та Украинскія фонограммы в фонетической транскрипции в „Извѣстіях“ т. 14. кн. 1. 1910. р. та т. 17. кн. 3. 1912 р.), а саме за те, що в них подекуди надто вже багато звуків, що вони іноді просто собі витеоретизувані. Справді в цих працях, як також, додаю, ще в більшій мірі в „Описаніи говора с. Монастырського Подольской губ. („Извѣстія“ 17. т. кн. 4. 1812.) А. Сорочана, знаходимо часом цілком, здається, довільні звуки, нічим не мотивовані нібито самостійні звукові одиниці, напр., у Голоскевича 9 чи навіть 10 звуків на місці правописних *e* й *u*, а в Ярошенка й Сорочана щось коло того, при тім подибуємо й такі занадто вже очевидні фікції, як звуки, що про них і сам автор „ничего достовѣрнаго сказать не может“ (див. згадану працю Голоскевича, ст. 7). Але ж у праці Йогансена ми не знаходимо якогось принципіально відмінного, мовляв, тверезішого трактування цих самих звуків, воно подеколи, навпаки, чи не фантастичніше й безпорадніше, та й самою кількістю звуків не багато відступає від тих попередніх.

Більш-менш та сама картина і в праці О. Курилової „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів“ (на Чернігівщині) 1924. р. Хоч і чимало дає ця розвідка для пізнання північних українських говорів (і білоруських), хоч і як безсумнівно позитивні деякі фонетичні констатування в ній, та в цілому звуки трактуються в ній без найменшого розподілу їх на фонемі й відтінки, отже як і в попередніх працях, себто в основі чисто імпресіоністично й суб'єктивно в найгіршому для науки розумінні цього останнього слова. Досить зосередити свою увагу на деяких тільки словах у записях хороборської говірки, напр., на словах, відповідних до літературних „тепер“ (83. і 86. ст.) „перев'є“ (85.), „перейде“ (86.), „переняти“ (84.), „середа“ (82.), „переказати“ (88.), „тепло“ (85.), „бог чоловікові дав“ (84.), „без торгівлі“ (86.), „в ніжки“ (87.), „божої“ (87.) і т. ін., щоб перед вами встали питання, чому це в тому самому слові або в цілком схожих словах і позиціях то *e*, то *a*, то *â*; то *џ*, то *ѝ*; то *p*, то *p̣* (лат. літ.); то безголосий приголосний, то глухий і т. ін.? А вдавшись до авторчиних пояснень, ви знов таки наражаєтесь на непевність щодо визначення звуків. Так, на 34., 35., 41. і 42. ст., де говориться про звук *u* (укр. літ.), не тільки немає ясної вказівки про нього в стосунку до *i*, а наче навмисно ці звуки трактуються так, що їх можна прийняти й за окремі фонемі, можна

• прийняти й за відтінки однієї фонемі.¹ Читаючи силу уваг про мікроскопічні звукові відтінки, з здивуванням ви не знаходите на 9. і 59. ст. напівпалятального *ж*, та й взагалі чогось про нього, хоч наявність такого *ш* (напівпалятального), здається, повинна була б примусити авторку хоч відшукати й таке *ж*, хоч вияснити причини відсутности його. Та ще більший і часом просто дивовижний імпресіонізм подибуємо в другій праці О. Курилової „Матеріяли до української діалектології та фольклористики (1928. р.). На 1. сторінці її довідуємося, що дашок над *о* (як і над іншими голосними) визначає вузький відтінок голосного, а маленьке *о* над *у*—широкий відтінок *у* (укр. літ.). Але на 7. сторінці для говірки Гречаної Греблі *о* з дашком це вже „не дуже вузький звук заднього ряду, середнього положення, близько стоїть до німецького *о* довгого“. На 27. ст. для говірки Великого Токмаку *о* з дашком „звук середній між *о* та *у*“. На 31. ст. для П'ятничанської говірки *о* з дашком „вузький звук заднього ряду середнього положення, вужчий, як німецьке довге *о*“. На 34. ст. для Широкогребельської говірки *о* з дашком „здається, загалом вужчий звук, як у П'ятничанах“. На 51. ст. для говірки села Озаринці *о* з дашком „переважно вузький звук, межує з категорією звуків *у*“. На 55. ст. для говірки з-під Кам'янця Подільського зауважено, що „ненаголошене *о* в усякій позиції (виключаючи поодинокі випадки, де *о* належить до префікса) звужене в більшій чи в меншій мірі, хитаючися між вузьким *ô* (вужчим, як нім. *о* довге), який межує з категорією звуків *у*, і не дуже вузьким *у*“. На 63. ст. для говірки Шепетівської округи *о* з дашком „це звук середній між *о* та *у*“.

Таким чином, як бачимо, підмічено крім звуків *о* та *у* (під наголосом) іще 7 звуків (відтінків?):

о з дашком як середній між *о* та *у*

у з малим *о* над ним як широкий відтінок *у*

о з дашком не дуже вузький, близький до нім. *о* довгого

о з дашком вужчий як нім. *о* довге

о з дашком ще вужчий

о з дашком переважно вузький, межує з *у*

о з дашком хисткий з нахилом до найвужчого (здається найвужчий проти всіх попередніх).

Та при найбільшому бажанні поставитися з довірою й увагою до цієї надзвичайної скрупулятності в означенні звуків, діалектолог цього зробити не зможе, не зможе не бачити в цьому наслідок цілком імпресіоністичного ставлення до мови, зокрема нахилу до якогось штучного множення своїх вражінь. Чи можна справді інак кваліфікувати хоч би ось такий факт. На 6. стор. названої праці О. Курилової („Матеріяли...“) в увагах до окремих звуків першої з черги говірки Гречаної Греблі під

¹ Див., як переплутав їх акад. Ст. Смаль-Стоцький у *Slavia*. R. VI. Seš. 1. (1927.) ст. 31.

розділом 3-м знаходимо означення рефлексів ненаголошеного *e* у старшого й молодого покоління як рефлексів дещо одмінних, але вже приклади не цілком відповідають означенню: „В мові старшого покоління рефлeksi етимологічного *e* ненаголошеного переважно хитаються між *a* та *é*, рідше чути *и*; в молодшого покоління — переважно між *é* та *и*, рідше чути *e*: мáné — менé (мбнé) — мѐнé; мѐнé — минé — менé“. Як бачимо, у першій серії прикладів, що очевидно ж стосуються до мови старшого покоління, є й такі рефлeksi, що їх немає в означенні (*e*, *ø*) і нема такого, що там є (*и*). Але далі. Майже весь матеріал із цієї Гречаної Греблі записано від репрезентантки старшого покоління бабусі Шапаренкової (ст. 5., 6.), а її мова щодо ненаголошеного *e* зовсім одмінна супроти старшого покоління, бо в неї навіть „переважає (ненаголошене) *e*“, як каже записувачка на 7. ст., чого чи то зовсім не повинно бути в старшого покоління, чи то воно не переважає, як видно з угорі наведеної цитати. Але поробивши в тих записах від бабусі лише „невеличкі поправки“ за вимовою репрезентантки молодого покоління (ст. 6.), авторка книжки надрукувала весь той матеріал з нехарактерними щодо ненаголошеного *e* ознаками й молодого покоління, бо виявляється, що в вимові тієї репрезентантки молодого покоління ненаголошеного *e* є досить значний ухил супроти молодого покоління взагалі, бо вона майже кожне ненаголошене *e* вимовляє як *и* (6.—7. ст.). Резюме: ненаголошене *e* в говірці по-різному рефлектується у старшого й молодшого поколінь взагалі, ще інак в окремої репрезентантки старшого покоління, а іще інак в окремої репрезентантки молодого покоління; записано майже весь матеріал від тієї репрезентантки старшого покоління (себто з нехарактерним для старшого покоління рефлексом ненаголошеного *e*), але щодо ненаголошеного цього *e*, то воно виправлене за вимовою репрезентантки молодого покоління з нехарактерним рефлексом ненаголошеного *e* й для молодого покоління.

Здається, з наукового погляду не можна визнати за здоровою таку тенденцію відшукувати відмінне, як також виправдати механічне змішування різних мовних елементів (наколи б вони й існували). А в праці цієї ж авторки „До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків“, м. ін., подається опис хороборського дифтонгічного звука „з деякими невеликими додатками“ („Україна“ № 5. за 1925. р. ст. 16.) супроти опису його в згадуваній уже спеціальній праці про ту говірку („Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів“ 1924. р.). І от у праці 1924. р. цей звук був просто „заднього ряду, лабіялізований“ (ст. 20.), а в праці 1925. р. вже „заднього ряду сильно лабіялізований“ (ст. 16.); перший елемент його спершу був „високий лабіялізований заднього ряду“ (ст. 21.), а потім уже став ще й „напружений“ (ст. 16.). Це ж не тільки „невеличкі додатки“, як каже авторка, це лінгвістичні категорії (надто щодо напружености), і вони або можуть бути застосовані до характеристики якогось звука або не можуть

Чому ж авторка змогла їх застосувати лише через рік, чому з просто лябіялізованого за рік звук став „сильно“ лябіялізований і з звичайного вже „напруженим“? Звичайно, кажучи взагалі, це можна пояснити додатковими спостереженнями чи взагалі якимись додатковими даними, та втім то й річ, що в цьому конкретному випадкові наче навіть підкреслено імпресіоністичне, а не яке інше, походження відміни в характеристиці звука; в самому початку пізнішої з цих двох праць (ст. 14.) заявлено, що за підставу до неї були ті самісінькі спостереження, що й до праці попередньої, що весь матеріал зібраний 1923. р., себто перед обома працями.

Не слід тільки думати, ніби я хочу сказати, що всі ці чи інші які праці геть наскрізь попереплітані таким науковим павутинням імпресіонізму й суб'єктивізму: моє завдання лише підкреслити наявність його в тій чи іншій мірі навіть у найкращих працях з української діалектології останніх часів, і то саме в працях описових. Гіпертрофія у нахилах полювати за звуками при описах живих говірок і імпресіонізм у трактуванні їх новіших діалектологів наших особливо яскраво виступають у зіставленні новітніх праць з працями старших українських діалектологів, як Потебня, Михальчук, Огоновський, Верхрагський, де ми знаходимо звичайно лише основні звуки і тільки самі найважливіші відтінки. Правда, на часи тих старших діалектологів діалектологічна освіта взагалі була на Україні досить іще низька, і Потебня, напр., мусив роз'яснювати записувачам народніх говорів такі надто вже елементарні речі, як неоднаковість *i* та *ji* для діалектології (А. Потебня. Замѣтки о Малорусском нарѣчїи, ст. 7.). Тільки ж аж ніяк не слід думати, що сам Потебня не міг вирізняти тонших звукових фактів, або що не розумів користі від точнішого записування народніх говорів, ніж тільки в межах відзначування звуків-фонем. У своїй рецензії на „Очерк звуковой истории малорусскаго нарѣчїя“ П. Житецького („Отчет о 20 присужденіи наград Уварова“ 1878 р.) Потебня, м. ін., розрізняє тверді (бэ), напівм'які (бе) й м'які (бе) приголосні перед *e*, як також різні й самі *e*, „что менѣе замѣтно и в иных случаях может быть непринимаемо в расчет, как мѣлкая дробь“ (784. ст.). Далі він каже, що можна знайти (очевидно в рос. гов.) *з св* у *сват* — *свѣт* — *свѣтик* і знов же додає: „Понятно, что не всегда есть надобность при фонетических изслѣдованіях обращать внимание на эти тонкости, число которых может быть значительно умножено (напр., особыя *св* в сочетаніях *сво, сву, свы*)“ (ib. 797.).

III.

Не доводиться, розуміється, ті вищезазначені прикмети української діалектології 20. сторіччя вважати за щось специфічно українське, не знане по інших діалектологіях. Відомі вони й на інших мовних ґрунтах чи то

як уже перейдені етапи, чи як певні течії в діалектологічних студіях, отже на українському ґрунті вони особливо помітні й актуальні по сей день.

Підо впливом дуже піднесеного інтересу до фізіології мови з появою в другій половині минулого сторіччя відомих праць Зіверса, Світа, Вієтора тощо на ґрунті слов'янських мов і повстають діалектологічні праці отого характеру, що пізніше так уподобали їх українські діалектологи. Як на особливо яскравий приклад укажу на „Матеріали для Южно-славянскої діалектології и етнографії I—II ч.“ (1895. та 1904. р.) Бодуена-де-Куртене. У цій праці знаходимо 114 знаків на означення звуків (для різних *e* 22 знаки, для *o* 21 знак і т. ін.). Ця праця надзвичайно цікава саме з методологічного боку. З певного погляду її можна було б уважати за зразок певної течії в діалектології, за зразок того, як не треба робити. Це значіння своєї праці цілком зрозумів сам Бодуен, на жаль тільки впливаючи в дальшому не тільки позитивною стороною її (себто своєю свідомістю помилкового), а й негативною (себто погонею за звуками). У вступних увагах до цієї своєї праці Бодуен виявив своє усвідомлення того, що суб'єктивно-імпресіоністична манера досліджування мови не може дати потрібного наукового ефекту, хоч би й як старано й пильно працювати. Так, про маленькі літери в своїх записах він каже: „Очень возможно, что случаи употребления этих маленьких букв обусловлены самообманом, что в действительности здѣсь ничего не было произнесено“ (XIV ст.). А щодо наголосів, то каже так: „Главную ошибку составляет то, что непременно хотѣл обозначить или нисходящій, или же восходящій характер ударения, или интонации (это не различено), тогда как по настоящему я во многих случаях не могу поручиться за вѣрность окончательнаго рѣшенія“ (XVII ст.). Деякі знаки в його записах трапляються дуже рідко „вслѣдствие значительной доли субъективизма, случайностей и т. п.“ (XXVI ст.). Знов же інші знаки нічого нового не визначають, як от про *ъ* і *ь* Бодуен так і каже: „Эти обѣ буквы в сущности равнозначны с краткими *o* й *e*“ (XIII—XIV ст.).¹

Віркаючи собі такий тяжкий самоприсуд, своїй отій праці, що вимагала величезної затрати енергії при записуванні, а надто при друкуванні, Бодуен все ж, випускаючи її в світ, робив велике діло для науки, і не його провина в тім, що його помилки, усвідомлені самим ним, прищепилися до інших діалектологів. Коли взяти на увагу, що Бодуен у цій своїй праці поперше розрізняє фонему й відтінки (XIX... ст.), хоч і без жадних доказів іще, а подруге що він, друкуючи свої записи точно так, як їх записав, одночасно передав усі свої рукописні записи да архіву Рос. Акад. Наук, щоб можна було при потребі перевірити їх і з надру-

¹ Ці короткі *o* й *e*, що в інших місцях праці Бодуена звуться ще вузькими і означені в нього особливими літерами, через технічні труднощі тут замінєні на звичайні.

кованими і з новими записами нових дослідників тих самих говорів, то стане очевидне значіння праці Бодуена як спроби, де, між іншим, якнайкраще доведена хибність суб'єктивного методу досліджування фонетики народньої мови. Від цієї спроби можна вести два різко відмінні напрями в діалектології слов'ян, що чимраз дужче розходяться як антиподи: суб'єктивний і об'єктивний.

На прикладах з української діалектології останніх часів ми бачили, що суб'єктивний напрям характеризується не тільки, сказати б, культом свого вуха і нахилом до звукових ілюзій, у ньому багато ще такого індивідуалізму, а то й еготизму (пригадаймо манеру прирівнювати звуки описуваної говірки до звуків своїх знайомих!), що його можна б назвати як напрям суб'єктивно-індивідуалістичний, як антипод до об'єктивно-соціологічного. Більш чи менш чисті зразки першого напрямку далеко ширше відомі, як другого, взагалі ще не тільки зформованого й застосованого на практиці.

До перших безперечно належать праці О. Брока, зокрема з української діалектології. Його добре відома спеціалістам-діалектологам розвідка „Угрорусское нарѣчіе с. Убли“ (1900. р.) поруч дуже корисних для пізнання української народньої мови відомостей і спостережень у галузі фонетики подає чудові зразки діалектологічного імпресіонізму й ексцентричності. Укажу хоча б на таку річ, як те, що Брок найбільше звуків вирізняє високого становища (б чи власне ще більше „і“) і далеко менше звуків середнього становища язика, себто *o* й *e*¹, отже наперекір, здається, усім іншим дослідникам української мови, бо вони якраз середніх голосних найбільше відзначають. Указавши, що в говірці с. Ублі *e* і (відкрите) й і (закрите), Брок так мотивує 3-є *l* як звук середній поміж тими попередніми: „Этот знак (*l*), таким сбразом, с одной стороны выражает случаи сомнѣнія, а с другой надо отмѣтить, что такой промежуточный звук дѣйствительно существовал также, так сказать, самостоятельно и иногда и сознательно“ (але доводиться ця „сознательность“ зовсім не фонематичним способом)... „Появленіе *l* во многих случаях можно подвести под опредѣленное правило. А здѣсь слѣдует только констатировать этот крайне трудно уловимый оттѣнок“ (10 ст.). Чи не нагадує оце „констатування“ злісної пародії на нашу науку, власне на цей свій (Броків) ухил, чи не здається воно епізодом із Свіфтової Ляпути? І, на жаль, це ж не просто недбалі вирази чи що там, бо подібного у Брока можна знайти чимало. Напр., відзначивши в убльській говірці цілу низку нескладових *i* (*i* нескладове закрите, *i* нескл. відкрите, *i* нескладове безголосе), Брок каже, що щодо *j*, то можна б і без нього обійтися (себто,

¹ Так, серед *o* Брок вирізняє лише *o* й *o*, хоч і зауважує, що *o* — „один из самых подвижных (гибких) звуков нашего нарѣчія“ (16. ст.). Тільки в світлі своєрідного імпресіонізму в науці зрозуміла така різюча суперечність поміж словами й вчинками дослідника.

при всій надмірній кількості їх у Броківім описі і безконечних правилах і чи не ще безконечніших винятках, ви довідуєтеся, що Брок у говірці тій і не помічав м'яких приголосних перед іншими м'якими приголосними, що на це звернув його увагу акад. О. Шахматов, коли вже праця була викінчена (34. ст.). А це ж річ, що діти можуть відзначити вірно й точно! І дуже, дуже сумнівно, щоб в етнографічних записах В. Гнатюка від тієї самісінької людини, що від неї записував і О. Брок (дяк-учитель Р'е'пай) були грубіші фонетичні помилки, ніж у Брока, не вважаючи на те, що Гнатюк не спеціаліст-лінгвіст, і його записи майже не виходять за межі визначення самих по основних звуків-фонем. Так, у Брока ненаголошене правописне *e* по губних означене через *e* (meta'ti), а під наголосом це вже інший звук (m'ě'cu), при тім такий самий звук у Брока знаходимо у родов. множ. в таких випадках, як ос'е'і, пл'е'е'і. У Гнатюка в цих випадках бачимо інші відносини: *ви'берь, ве'р'же, льуди'й* (Етнографічні матеріали з Угорської Руси В. Гнатюка в „Етнографічн. Збірнику Наук. т-ва ім. Т. Шевченка у Львові“. Т. III, 1887. р.). І загальний характер записів Гнатюка, як досить добрих, і загальні відомості про українські говори примушують на цім місці визнати Гнатюкові дані за точніші, ніж у Брока. А щодо закритих високих голосних у закарпатських говірках, зовсім без сумнівних для Брока, то їх категорично заперечує Н. Дурново (Slavia 1925. р. R. IV. Seš. 1. ст. 159.).

До цього ж напрямку в діалектології належать як добрі зразки такі праці: „Замѣчания о сѣверно-смоленских и ржевских говорах“ В. Попова („Извѣстія 2 отд. русск. яз. и слов. Акад. Наук“ 1913. р., т. XVIII, кн. 3.); „Фонетическія особенности говора с. Пустошей... Владимірской губ.“ Д. Бубріха („Извѣстія“ 1913. р., т. XVIII, кн. 4.); „Из сѣверно-русской фонетики (Звуковыя явленія гов. с. Липовки Саратов. уѣзда) Г. Геровського (Slavia 1928. R. VII, Seš. 2.—3.); Texty białoruskie z powiatu powo- gródzkiego E. Кліха („Materiały i prace komisji językowej Akademii umięjętności w Krakowie“ Т. II, Sesz. 1, 1903). Вони рясніють добірними ілюстраціями суб'єктивно-індивідуалістичного способу описувати чи записувати живу мову: і полюванням за звуками, не раз явно мітичними, і нерозрізнюванням того, що мусить і не спеціаліст розрізнювати, і дуже складною графікою, і нахилом описувати говірку, нібито знайдену на дикім острові.

Так, у Попова серед безлічі звуків знаходимо не тільки *3a*, а і *3* сорти іраціонального голосного (*ə*). Але звуки *i* й *ы* лише „в соображеніях редакціоннаго характера“ подекуди розрізняються, бо мовляв, їх треба б означувати одним знаком *ı* (228. ст. вказ. праці). У Бубріха знайдемо звук (*α*), що про нього автор нічого „опредѣленнаго“ сказати не може (вказ. пр. ст. 309.). Мова жінок супроти мови чоловіків у тих Пустошах відрізняється у нього усього тільки 18-ма приголосними (у чоловіків

є 15 таких приголосних, що їх немає в жінок, а зате в жінок є 3 приголосні, що їх нема в чоловіків — *ib.* 327. ст.). Намагаючися переконати читача, що в описуваній говірці навіть розривні приголосні пом'якшені неоднакової пом'якшености в початку їх і під кінець, Бубріх прохоплюється дуже цікавим признанням: „В сущности говоря, ухо совершенно не улавливает, какова высота собственного звука этих согласных в момент затвора. Но зато в момент взрыва ухо ясно различает, что собственный звук согласной продолжает изменяться в том или ином направлении. Хотя на момент взрыва приходится лишь конечная часть всего совершающегося изменения, но тем не менее этого иногда достаточно, чтобы не столько точно определить, сколько почувствовать начальную отправную точку всего изменения“ (*ib.* 339. ст.).

А. Геровський у своїй говірці знайшов „звуки, которые можно определить как *é*, обладающее известной склонностью к *e*“ (вказ. праця 271. ст.). Звук же *ы* в ній автор визначає так, що можна подумати, ніби в нього в голові цих звуків принаймні з сотню: „Этот звук (*ы*) наиболее близок к ю.-карп.-русск. (угрорусск.) *у* в *сути*, как он слышится в западном Земплинѣ, но послѣдній все же нѣсколько ниже по мѣсту образования“ (*ib.* 271.—2.). Задля визначення ж *о* довелось авторові ще далі навіть мандрувати, бо аж у Німеччині знайшов він тому звукові мірку: „*о*... акустически (близкій) к нѣмецкому краткому *о*“ (*ib.* 272. ст.). Проте в цього автора діалектологічні спостереження й звукові „сопоставленія“ виявляють не тільки лірику вуха, коли він, напр., пише: „ближайшим образом наше (себто описуваної говірки села Липівки Саратов. губ. О. С.) *i^e* может быть сопоставлено с ю.-р. *i^e* тѣх говорюв, гдѣ оно не утратило характера *i* и не совпало с сохраняющимся как отдѣльный звук *ы*. Между ю.-карп.-русск. *ri^es'to'* и лип. *ri^es'tá'* разница только в артикуляци *о*, так как в данном случаѣ и *р* в лип. не является „смягченным“ (ст. 485.). Але з цим явно не-лінгвістичним баламутством уміння знаходити зворушливу „фонетичну“ спільність „сѣв.-рус.“ говірок із „ю.-р.“ конкурує й чисто лінгвістичне баламутство автора в таких, напр., заявах, як „от *i^e* к *é*, которое в ряду звуков ‚*e*‘ является наиболее высоким по подъему, ведет слабое движение вперед и напряжение. Именно послѣднее надо считать главною отличительною чертою обоих звуков (*i^e* и *é*), благодаря чему они никогда не смѣшиваются и ощущаются как отгѣнки двух различных гласных типов“ (*ib.* 484.).

Щодо записів білоруської говірки Е. Кліха, то хоч і можна поділити авторову невдоволеність із своїх записів, але ж важко наркати разом із ним на *niewuc'wiczon*-ість його вуха, бо що ж було б, коли б те його вуха та було ще й *wuc'wiczone*, як він і так потрапив вирізнити (звичайно, без ніяких доказів), напр., 8 сортів звука *a*, 7—*e* і т. ін. — 34 голосних і 47 приголосних (вказ. праця ст. 2.—4.).

А це ж не виняткові зразки, вихоплені з маси фактів іншого значіння, це ж, як ми бачили, просто характеристичні приклади певного напрямку діалектологічних праць з галузі описової фонетики.

Питання наукового критерія об'єктивного способу констатування звуків, зрозуміло, встає з тим більшою силою, чим дужче в діалектологічних працях позначаються такі ухили, що й саму діалектологію зводять чи то до якогось мистецтва, чи то до індивідуальної здатності на подобу дару прозорливості.

Звичайно, як воно й повинно бути, належний критерій тільки й міг бути віднайдений в самій діалектології й з самої її, у певних пагінках буйного розросту її в останніх десятиріччях. Насамперед тут треба сказати за експериментальну фонетику, що на наші часи досягла вже дуже поважних розмірів розвитку, дуже обмеживши особисту сваволю в питаннях описової фонетики і вносячи коли не всюди, то принаймні в низку питань фонетики належну точність і ясність. На жаль, на українському ґрунті інструментальні способи досліджування народньої мови та й взагалі української мови можна сказати зовсім іще не відомі, майже зовсім не відомі навіть такі способи, що не вимагають дорогих спеціальних приладів та довгої науки, як, напр., досліджування артикуляції язика з допомогою шгучного піднебіння. А шкода, бо чимало фонетичних проблем української мови взагалі і зокрема її діалектів могли б уже бути цим способом коли не цілком вирішені, то бодай наближені до вирішення, а також, що найважливіше, вийшли б із наукового вжитку як зайвий балласт оті всі в такій же мірі категоричні, як і безпідставні твердження про фонетичні подробиці, що й не можуть бути розв'язані без допомоги об'єктивних інструментальних свідчень, як, напр., про характер (тверді чи м'які) губних перед *i*.

Та все ж на експериментальну фонетику не слід покладатися навіть іп сре як на єдиний науковий метод досліджувати звуковий елемент мови. Троха́ чи й уявити собі можна вивчення звукової системи мови без акустичних вражіннь та їх аналізу, але ж у тім то й річ, що наукового значіння ті вражіння можуть набрати тільки в певних умовах. Як явище соціального порядку, мова не тільки формується, живе й змінюється в соціальному середовищі, а й критерії на визначення своїх елементів здобуває в тому ж таки середовищі, і наука не сміє нехтувати цим, навпаки, повинна якнайбільшою мірою усвідомити його, коли хоче спиратися на щось об'єктивне і не хоче плавати в морі хвиливих суб'єктивних і не раз ілюзорних сприймань мови як безмежного звукового потоку. Таким об'єктивним критерієм соціального порядку й походження у фонетиці є фонема, що в діалектології повинна бути, також як і в інших галузях науки про мову, вихідним моментом, чимось подібним своїм значінням до елементів матерії в фізиці, аксіом у геометрії, клітин у біології тощо. Не можна сказати, що фонема це щось зовсім нове в лінгвістиці; навпаки, можна сказати, що це поняття, хоч і не завсіди

усвідомлене (власне, майже завжди не усвідомлене), лежить в основі усього мовознавства, ба навіть в основі нашого практичного (фонетичного) письма, бо ж на цій ідеї й ґрунтується винахід фінікійців — алфавіт.¹ Та все ж, на жаль і шкоду для науки, ідея ця, викристалізована, зформована й належно сформульована, не має ще того поширення й визнання, на які вона заслуговує. Термін „фонема“, що правда, можна знайти в багатьох авторів і в багатьох працях, та тільки майже завжди той термін визначає щось інше, ніж треба йому визначати. То вживають цього терміна просто як рівнозначника до терміна „звук“ (людської мови), тобто коди він визначає всі ті звуки, що хтось вирізняє в мові, чи йому здається, що вирізняє, то вживають його з таким значінням, що зовсім до фонетики й не стосується і значить просто „форма слова“ (в такому значінні його часто вживають українські філологи), то нарешті цьому термінові надають значіння якоїсь алгебраїчної формули, напр., „етимологическо-діалектическая фонема“ К. Михальчука (див. його К южно-русской діалектології, ст. 4.).

Сталося це, мабуть, найпаче тому, що сам ініціатор упровадження в лінгвістику терміна „фонема“ проф. Бодуен-де-Куртене не дав цілком викінченого означення і в своєму розумінні „фонеми“ та спробах визначити її дуже налягав на психологічний момент, не дооцінюючи моменту соціального, чи не найістотнішого для поняття.

За Бодуеном „фонема“ це не звук, а лише уява його, уява артикуляцій на його виконання, що, між іншим, ніколи й не буває (виконання) цілком відповідним до уяви. Учень Бодуена-де-Куртене проф. Л. Щерба в своїх працях зробив дуже важний крок наперед від психологізму до самих артикуляцій й слуху колектива, правда, дещо ніби неохоче й якось нерішуче відриваючись від бази свого учителя — психологізму.

Щерба вже трактує фонему й як звук людської мови, але не кожний, а тільки той, що в мові певного колективу може бути елементом значіння слів. Фонема це мінімальна звукова частина мови, здатна вносити диференціацію в значіння слів (Л. Щерба. Русские гласные в качественном и количественном отношении. 1912 р.).

Та все ж, як знаємо, ні сам термін „фонема“, ні, що, звичайно, найважливіше, самий фонематичний принцип вивчення мови, надто ж у діалектології, не здобули собі того поширення й значіння, що вони на них заслуговують безперечно. В Росії взагалі наукова школа Бодуена-де-Куртене не прищепилася так, як школа Фортунатова й Шахматова, що відбивається й на українській лінгвістиці. А проте завоювавши собі належне місце в науці, ідея фонем і фонематичний принцип у мовознавстві багато внесуть світла в нашу науку, простоти й ясности,

¹ Уперше, мабуть, науково визначив фонему (στοιχείον) Арістотель як неподільний звук людської мови і елемент значіння — див. його Поетику XX розділ.

багато заощадають праці й часу. Адже без усвідомлення поняття „фонема“ і фонетика взагалі і зокрема описова фонетика можна сказати висять у повітрі. Справді, коли ми питаємо себе в сьогочасних умовах нашої діалектології — що є предмет вивчення наших діалектологічних фонетик, то чи зможемо ми відповісти хоч мало-мало точно? Бо коли ми, напр., скажемо „звуки української мови (чи говірки)“, що ж ми тоді розуміємо під ними, напр., під звуком *i* — чи ті 6 звуків *i*, що чув їх О. Брок чи 2 в інших дослідників, чи може лише один? І тільки фонематичний принцип може усунути цілковитий суб'єктивізм відповіді, або хоч принаймні розмежує об'єктивне й суб'єктивне, отже й у саму працю вивчення звуків мови внесе це розмежування, бо „фонема“ визначається тільки об'єктивно.

Приймаючи визначення фонем як мінімального звукового елементу, здатного вносити диференціацію в значіння з погляду (власне розуміння) носіїв мови, ми цим із звукового моря живої мови зразу вирізняємо ті елементи-первістки, що повинні стати опорним пунктом у фонетичних студіях. А визначаючи фонему соціально-об'єктивним способом, а не індивідуально-суб'єктивним, ми й саму особу дослідника зводимо до становища апарату для досліду, засобу пізнання та й тільки. Завдання діалектолога при фонетичних студіях зовсім не в тім, щоб сконстатувати в описуваній говірці якнайбільше звуків вгорі ілюстрованим способом, себто так, що для читача абсолютно однакова імовірність у тім, чи автор обстоює, скажیم, 6 сортів *a*, чи обстоював би він їх 5, 4, чи тільки одно, чи навіть і ні одного. Замість накопичувати десятки сумнівних звуків, оперуючи з своїми хвилимими вражіннями як із якимись об'єктивними фактами, дослідникові належить насамперед довести, скільки це треба, систему фонем говірки і також довести стосунок до них певних відтінків, цим самим визначаючи й фізіологічно-акустичну природу їх принаймні до певної міри. Правда, це іноді буває важче, ніж почути з півдесятка відтінків. Так, замість голих тверджень, що „в свідомості шишачан відтінки ненаголошених *é*, *ε* не розрізняються“ (себто звуки *и* й *e*; див. Наукові записки Харк. наук.-дослідч. катедри мовозн. М. Йогансен. Фонетичні етюди ст. 52.) і що змішуються в вимові навіть і наголошені *и* та *e* (ib.), що „самостійність узагалі в півд. укр. говірках фонем *и*“ відносно „*e*“ стає річчю непевною“ (ib., ст. 53.), авторові слід було б, коли він збирався щось досліджувати, не тільки звертатися до того, що в нього записано (бо кінець-кінцем у нього такі записи, що по них можна зробити занадто багато різних висновків), як до самої говірки, загострюючи свою увагу на такі слова, як день — динь, клен — клин, густе — густі (— густі), круте — крути (— круті), умер — у мир, на весну — нависну, репати — рипати і т. ін.; та й ненаголошені зіставлення як „коротки ціпок“ (ор. cit., ст. 36.) з „коротке літо“ тощо могли б чимало дати для визначення звуків (фонем і їх відтінків). Тільки прислухаючися до таких слів у зіставленнях, а до того ще й „експериментуючи“, себто вивіряючи на

носіях мови, як вони зрозуміють, напр., такі словосполучення, як „сім день“ і „сім динь“, „стеріже хату“ і „стережи хату“, „бачив молодець“ і „бачив молодиць“, „скубе за чуб“ і „скуби за чуб“ тощо, а також як вони вимовляють їх, надто ж неписьменні. Та ж тільки так досліджуючи, можна щось сказати за значіння звука в „свідомості“ носіїв мови, себто, в яких позиціях (напр., після яких саме приголосних) який звук виступає як виразна фонема — з очевидною здатністю диферувати значіння слів, коли він втрачає значіння самостійної фонемі і, значить, до якої іншої фонемі наближається і т. ін.

В автора нема й натяку на таке досліджування, бо про його „безперечний доказ“ на 52. ст. вказаної праці — як написала одна селянка коле замість коли, — можна й не говорити, бо він надто вже не „безперечний“ і зовсім не фонематичний.¹

Нема цього принципу й у праці О. Курілової Фонетичні та деякі морфологічні особл. гов. с. Хоробричів, де, напр., при визначенні й розмежуванні звуків *и* (лат. літ.) та *ѣ* авторка наводить випадкове зіставлення таких слів, як *иѣк* і *иѣн* (21. ст.), тобто не тільки з відмінними *ѣ* й *и*, а й *k—h* що ясно вказує на нерозуміння фонематичного принципу, бо він привів би до таких зіставлень, як „дуб“—„дїб“ (*dub—dʒb*), „груб“—„грїб“ (*hrub—hrʒb*) *куп—кїп* (*kur—kʒp*), *пуп—пїп* (*pur—pʒp*) тощо.

Само собою розуміється, що фонема і фонематичний принцип іще не зобов'язують нас спинятися неодмінно на цілій системі фонем говірки, як також не зобов'язують спинятися на самих тільки фонемах. Визнаючи цілком слушність заяви проф. Л. Щербини, що „разысканіе этих оттънков, на которые распадаются фонемы, а также объясненіе причин появленія каждого из них и являются основными задачами фонетики“ (Русские гласные в качественном и количественном отношеніи, ст. 16.), я підкреслюю тут тільки принципову думку про потребу відрізнити фонемі від відтінків, хоч би як важко це було в окремих випадках — але ж тільки в окремих, бо здебільшого це зробити зовсім не важко і навіть не потрібно. Навіть коли є можливість спостерігати й вивчати мову тільки одним-однією людини, то й тоді ні на одну мить не слід забувати, що мова насамперед соціально явище і фонема — найважливіша соціальна категорія для фонетичного опису. З фонематичного погляду в цьому останньому випадкові мова й не буде мовою однієї людини, бо

¹ У пізнійшій своїй праці цей автор ступає ще далі, попросту зовсім скасовуючи фонему *и* в українській літературній мові [Всеукраїнський Заочний Інститут Народної Освіти. Загальний курс української мови. Лекція V. (Літературна вимова). Ст. 77., 79.]. У цій книжечці взагалі стільки необгрунтованих тверджень і витівок, що доводиться втішатися з неохайности й хаотичности викладу її: читач, що самостійно не розуміється на справі, не багато зачерпне з неї. Але „методика“ авторова тут така, що, базуючися на ній, завтра можна скасувати в українській літературній мові *а, о, у, б, м, р...* і взагалі що кому забажається і як забажається — поодиноччи гуртом. [Кор. прим.].

Її вивчити хоча б тільки з фонематичного боку можна лише знаючи, отже коли ця мова стане й мовою дослідника.

Значіння фонему як вихідного моменту в фонетичних дослідах дуже значною мірою визначає й схему фонетичних студій взагалі, хоч які різноманітні можуть бути подробиці й часткові завдання дослідів. Ця схема зводиться до визначення по-1. фонем (цілої системи чи якоїсь групи — як до основного завдання праці), по-2. умов появи їх (не обов'язково з історичного чи генетичного погляду, а й чисто статичного, себто визначення наявних умов та обставин існування фонем, вказівка рядів) і по-3. наявних найважливіших відтінків певних фонем та умов їх появи.¹

Не тільки самі но фонему якоїсь мови чи говірки повинні бути доведені соціально-об'єктивним способом, а не засвідчені з індивідуально-суб'єктивного вражіння, а й відтінки їх повинні бути умотивовані, або принаймні більш умотивовані, ніж то буває звичайно. Взагалі про відтінки слід сказати, що хоч як вони справді важливі в діалектології та й взагалі в мовознавстві, не можна вважати за ознаку доброї діалектологічної праці велику кількість їх у ній. Як наслідок певних органічних дивергенцій і конвергенцій фонем, відтінки дуже важать, відтінки ж малопомітні, надто індивідуальні, не характерні для цілої говірки й цілої системи мови й випадкові можуть бути й не відзначені, або хібащо тільки загально, а не окремими знаками. А вже ж найменше потрібні для науки оті „а раз я чув“, або „в моїх записках раз зазначено те то“ тощо.

Час же вже й діалектологам засвоїти просту річ, що як немає двох дерев однієї породи цілком однакових, немає двох листочків однаковісінських на тому самому дереві, так немає й не може бути цілком однакових, напр., голосних звуків у мові і то не тільки в різних позиціях (напр. по губних, зубних..., перед м'яким, твердим...), а навіть і в одній позиції в тім самім слові в двох вимовах тієї самої людини, хоч би тільки в двох суміжних секундах. Для науки, очевидно, важить не випадково схоплений якийсь відтінок звука (а тим паче такий, що з'явився в свідомості дослідника просто як автосугестія), а тільки те, що так чи ін-як органічно зв'язане з звуковою системою, отже з відтінків ті, що якоюсь мірою руйнують чи перебудовують систему фонем, ускладнюючи чи спрощуючи її. Інак іще сказати, звуковий опис повинен бути прагматичний, і сумнівна користь від того, щоб намагатися „яко мога описово вичерпати ті звукові відтінки, що їх вухо моє сприймало“ (О. Курило. Фонет. та деякі морфол. особл. гов. с. Хоробричів, ст. 7.) Усіх їх і не можна вичерпати і не треба.

На питання, які ж саме відтінки слід відзначати, не можна, розуміється, відповісти точно, крім того тільки, що саме ті, які відбиваються якось на сьогочасній системі фонем говірки, себто найважливіші наслідки

¹ В окремих випадках, звичайно, студії можуть починатися саме з цього третього, коли, напр., з певних фонем виходять як із відомих фактів.

певних дивергенцій чи конвергенцій, отже такі, що з'являються в певних рядах, а не випадкові нюанси. Поза всяким сумнівом, напр., користь і потреба відзначувати відтінки ненаголошених голосних у різних позиціях в південних говорах російської мови: і ступінь редуції їх і напрям відхилення від основної артикуляції наголошених фонем дуже часто можуть бути і доведені цілком об'єктивно, і перевірені, і пов'язані з цілою звуковою системою величезного мовного району. Безсумнівна вага для науки в найдетальніших описах рефлексів, скажیم, ненаголошених *o* й *e*, *y* й *и* в українських говірках, надто коли вони (відтінки фонем) можуть бути доведені, напр., указівкою, що в описуваній говірці правописні „кому“ й „куму“, „чому“ й „чуму“, чорною“ й „чорную“ не розрізняються, що словосполучення „я знаю чуму“ двозначне („я знаю чуму“ і „я знаю, чому“), що „постій трохи“ вже менше змішується з „пустій трохи“, а ще менше „столи його“ і „стули його“, а зовсім не змішується „гарненько хату збудував“ і „гарненьку хату збудував“ і т. ін. і т. п., так само й щодо відтінків *e*—*и* („мели“—„мили“, „греби“—„гриби“, „мене“—„мине“, „плету“—„плиту“, „горе“—„гори“, „brate“—„брати“ тощо). Але яка ж користь, а головне яка вірогідність тієї заяви, що, напр., в Хороборській говірці нібито сім сортів нескладового *i* (до цього й О. Брок не дійшов!), коли й наявність *j* та *i* не доведена в ній? (О. Курило, *op. cit.*, ст. 59.—61.).

Суть органічної й прагматичної діалектологічної фонетики не в тім, щоб зафіксувати, що „раз я чув те то“ чи взагалі сконстатувати багато звуків, а в тім, щоб якнайглибше й повніше (нехай тільки описово, без історії) вивчити явище в натуральному зв'язку з спорідненими, і кожна діалектологічна дрібниця, почута дослідником, зовсім не сама собою важлива, а як *навід* звернути увагу й перевірити цілу групу явищ і фактів, в'яснити цілу „діалектологічну тему“, що її обсяг повинен визначити вже сам фахівець-діалектолог на підставі того наводу. Так, у праці „Спроба пояснити процес зміни *o*, *e*...“ О. Курилова говорить за спорядичну редуцію першого понаголошеного голосного в подільських говірках і при тім заявляє (звичайно, тільки „заявляє“, а не доводить), що „загалом найслабшої артикуляції є безпосередньо післянаголошений склад у кількаскладових словах там, де нема потреби підносити його вагу в слові“ (ст. 28.).

І от навівши декілька прикладів повної редуції таких голосних¹ авторка наводить далі більше прикладів редуції голосу (*kny'ska*, *kny'sku*, *gu'ku*...) з цілою низкою до них уваг, додатків, здогадів з характерним „я чула, як здоровкаються *du'ndóbrá*“ (ст. 29.), з посиланням (через Бсперсена) на французьку, італійську мову. Тут, як бачимо, не тільки з ступені

¹ Серед них і „дёрво“, звичайне й далеко за межами Поділля, напр., на Таврії, зафіксоване воно і в словн. Грінченка.

редукції голосних (зникнення голосного, перехід його в глухий і перехід у глухий ослаблений), а й 2 ступені зміни приголосних [перехід дзвінкого в відповідний глухий і знеголошення тільки (b)]. І читачеві-діалектологів не самохіть наvertsається питання: чому авторка так уперто обминає досліджування мови і так легко збивається то на якоесь „загальне мовознавство“, то на манівці мовної випадковості й дріб'язковості, коли тільки не різноманітності свого, сказати б, лінгвістичного настрою? Та ж коли б авторка справді заінтересувалася поміченим на кількох словах діалектичним явищем, вона мусила б звернути свою увагу на такі ряди в подільських говірках, як *ходи́ти, роби́ти, купува́ти...* (з наголосом на передостанньому складі); *пла́кати, слуха́ти, ки́дати...* (з наголосом на 3. від кінця складі); *іди́те, бері́те, положи́те, зна́йте, гра́йте, купу́йте...*; *ви́беріте, ви́молоти́те, ви́шкребіте...*; *жа́луйте, шкря́байте...*; *дивлю́ся, беру́ся, тру́ся...*; *бері́мо, несі́мо, робі́мо...*; *зна́ємо, ро́бимо, ва́римо...*; *грію́ся, знаю́ся, ва́жуся...*; *ши́рше, гі́рше, густи́ше...* (прислівники); *тро́хи, по́ки, по́ти, ті́льки...* і т. ін. Бо коли авторчині помічення хоч мало-мало слухні, то в поданих рядах або подібних інших мусила б же десь була відбитися редукція голосних, напр., у тім, що *ходи́ти, роби́ти...* частіше переходять у *ходи́ть, роби́ть...*, ніж у *пла́кати...*, що те ж у *бері́те—ви́беріте...*, що може трапляються такі форми, як *знайт (чи *знайть), *трох, *пок тощо.

Адже серед цих рядів чимало є таких, „де цьому (редукції голосних О. С.) не стоїть на перешкоді вага даного вокаля в слові“ (29. ст.).

Коли редукція помічена в таких випадках навіть, як *кпу́шка, кпу́шку*, де *a, y* (укр. літ.) мають занадто очевидну вагу морфем, то й поготів вона повинна бути властива принаймні котрійсь із наведених груп і виявлятися виразніше, послідовніше і до того чимсь відмінно від інших неподільських говірок. Але оперуючи тільки з суб'єктивним своїм сприйманням звуків (а може навіть тільки наслідками графічної ексцентричності), авторці й на думку не спаде так глянути на справу.

Наведу ще одну ілюстрацію нахилу авторки неорганічно й поверхово сполучати діалектологічні дріб'язки, зовсім ізольовані й якоесь „самодостатньо“ взяті, з занадто теоретичними загально-лінгвістичними міркуваннями й фактами. На 28. ст. тієї ж праці, м. ін., читаємо про одну говірку на Поділлі, що в ній, „у незвичайному сполученні *пш* між сонорним *п* і *ш* розвивається *о* незалежно від позиції цього сполучення проти наголошеного складу: *копове́г* (конверт), *гу́пова* (ринва)*. Ну, а як же в тій говірці бринять інші слова з *пш*, як *от кінва́* (чи *конва́*), *канва́*, *кі́нва*, *ли́нва*, *жінва́*, *панва́*, *ве́рінва́* конва́лія, *ла́нва* тощо, і в якому стосунку відмічене в авторки явище до *панва́—панова́* в інших говір. (див. словн. Грінченка), *ри́нов* (Грінч.), *жидва́—жидова́* (Грінч.), *це́ркова* (відоме в живій мові)?

Крім фонем самої описуваної говірки, що повинні правити за вихідний момент у фонетичних описах взагалі, звичайно в допомогу дуже нададуться й звуки своєї літературної мови як загальніший критерій. Здавалося б, це само собою розуміється, але ж у українській діалектології повелося зіставляти звуки українських говорів з звуками яких хочете мов і чи найменше з звуками української літературної мови.

Трапляється, певна річ, це й не тільки в українських діалектологів, та від того не зменшується курйозність зіставлення; надто без жадної потреби, звуків якоїсь, скажім, слов'янської говірки з звуками французької чи англійської мови. Так, М. Йогансен, напр., в нераз уже згадуваній праці своїй визначає говіркове з Полтавщини *и*, м. ін., англійським *i* в *рity* та нім. в *mit*, вважаючи намагання визначити його через порівняння з російської мови звуками за пояснення *ignotum per ignotius* (op. cit., 4).—50.). Вражіння таке, неначе гранд якийсь звернув нарешті свою увагу на українську мову і, знаючи тільки „світові“ мови, пише теж для відповідних читачів.

На останньому місці в справі визначення звуків Хороборської говірки стоїть українська мова і в О. Курилової, як бачимо це з самої заяви авторки на 9. стор. праці, та й то лише для частини приголосних, а для голосних авторка й зовсім обминає україн. літер. мову.¹ Нема чого й казати, українська літер. мова, зокрема її ортоепія ще не зодноманітнена в такій мірі, як старіші літер. мови, але ж перше ніде й ніколи літературна вимова не буває якимсь цілком ustalеним канонам геть для всіх чисто частин народу. Хіба, напр., російська літературна вимова у Шахматова² й Богородицького однакова? Однакова німецька вимова в Берліні й Відні?³ А подруге звукова система української літературної мови не така ж уже й невідома річ, що б можна було виправдати пошукування предметів для порівнювання говіркових українських звуків по всій Європі. Нехай і дещо однобока характеристика звукової системи української літературної мови є, а все ж вона вже є у двох працях—у *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* Ст. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера та в *Очерк у фізіології славянської рѣчи* О. Брока, не кажучи за інші, менш систематичні й повні спроби. Нехай вони ще не можуть претендувати на характеристику всеукраїнської ортоепії, все ж, здається, в них знайдемо більше ближчих елементів до українських говорів, ніж у зовсім чужих і далеких мовах.

¹ „За вихідний пункт маю в даному разі звуки знаних мені з дитинства і ширше знаних у лінгвістиці мов, звуки, що мають уже більш-менш прийняте у фізіологічній таблиці голосних місце; де дається, я рівняю хороборські звуки із звуками тих знаних мені мов“ (op. c., ст. 7.).

² Та не так і давно в Німеччині літер. вимова була ще далеко рябіша, як тепер: „В Германії можно услышать даже с университетской кафедры рѣзкія этнографическія особенности произношенія“. (А. Потебня. Разбор сочин. П. Житецкаго: „Очерк звук. ист. малор. нар.“ в „Отчет-і о 20 присужден. нагр. Уварова. 1878. ст. 796.).

На цім місці я з охотою нагадаю застереження акад. Ягіча О. Брокові: „Нѣкоторые слависты родом славяне высказывали мнѣніе, что сопоставленіе угрорусских гласных с западно-европейскими гласными для большинства читателей славян будутъ бесполезны, так как оно увеличивает, а не уменьшает трудности“ (О. Брок. Угрорусск. нар. с. Убли, ст. 3). Коли ця увага слухна для діалектологічної праці, писаної російською мовою, то що ж можна сказати про це щодо праці українською мовою? Не кажучи вже за такі аж надто непридатні критерії на визначення звуків українських говірок, як випадковий американець (у М. Йогансена), що дасть основній масі читачів праці порівнювання звуків якоїсь говірки з звуками польської мови та ще й „варшавської вимови“, з німецьким коротким *e*, довгим *o* тощо?

Тільки пожаліти треба, що автори подібних діалектологічних розвідок українською мовою так безнадійно-песимістично дивляться на цю мову й цілу культуру, вважаючи, очевидно, що для читачів їх праць усі ті чужомовні звуки (часом і дуже делікатні відтінки) більше знані й усвідомлені, ніж українська мова взагалі і зокрема мова літературна. А вже ж коли так саме пишуть наші діалектологи не з огляду на українських читачів, то пощо й писати їх українською мовою?

При цій нагоді я хочу рішуче спростувати можливий мені закид, нібито я зовсім відкидаю один із звичайних у лінгвістиці способів визначати звуки якоїсь мови чи навіть говірки через зіставлення з чужими звуками. У справжній потребі, на своєму місці, найпаче за відсутністю інших способів визначити характер якогось звука, нарешті як до характеру самої праці, такі порівнювання цілком можуть бути доцільні, але я проти того, що нібито українські говірки тільки на те й знадобилися в науці, щоб бути ілюстраціями чи матеріалом на якісь там загальномовні фонетичні концепції й погляди та виклика'ти думку, нібито українські говірки так роз'єднані між собою, що їх легше пізнати через французьку, німецьку мову, що простіше їх зіставляти з цими чужими мовами, ніж із собою самими, чи своєю літературною мовою. Ні для науки взагалі, ні для української діалектології зокрема це не потрібно, а головне все це не відповідає ні завданням діалектології, як науки, ні становищу української діалектології й української літературної мови. Крім критерія—фонем самої говірки насамперед, на визначення звукової системи говірки української мови найбільш надається звукова система літературної української мови, чужі мови можуть бути використовувані хібащо спорадично, і іноді це останнє буває дуже доречне й потрібне. А взагалі визначення звуків повинне бути щонайбільше взаємозалежне, релятивне. Сама звукова система української літературної мови, зокрема її фонем, чимраз досконаліше визначатимуться, між іншим, у цьому процесі органічного вивчення народньої мови з фонетичного боку на фонематичному принципі.

V.

Історія вирізнення звуків живої мови взагалі і в українських діалектах зосібна досить довга й складна. Навіть у видатних і обізнаних з спеціальною літературою мовознавців не дуже й далеких від нас часів ми подибуємо іноді такі факти щодо вирізнення звуків, що не можуть не дивувати нас. Востоків, напр., а за ним і Грот чули глухий *ъ* у таких російських словах і позиціях, як *съало*, *масъло*, а Потебні здається, що слухом можна розрізнити російські „*съума*“ і „*сума*“, „*съ Анной*“ і „*санной*“ (А. Потебня. Разбор сочинения П. Житецкаго „Очерк звуковой ист. малор. нар.“ в „Отчет-і о 20 присудж. нагр. Уварова“, ст. 824.). Тепер, мабуть, ніхто вже не чує першого, а щодо другого („*съ ума*“ — „*сума*“), то Потебня безперечно не помилявся, але тільки він узяв на увагу дещо штучну інтелігентську вимову, а не природну добру російську мову, де, звичайно, однаковісінько вимовлять *suma*. А далеко не профан в питаннях мовознавства М. Тулов у статті „О малорусском правописаніи“ ясно виявив, що він слухом не розрізняє слів „*носив*“ і „*носів*“, „*котив*“ і „*котів*“ і не відрізняє *й* від *йі* (*ї*) (Филолог. Записки. 1879. № 4. ст. 16 і 21.). Хоч і не зовсім звичайна річ у мовах, але досить елементарна для української мови — різні *д*, *т*, *л*, *н* перед *і* (*ніс*—*ніс*) — і по сей день видається багато кому дуже непевним як на слух явищем, і Б. Грінченко, напр., це зве простісінько „*ви-гадкою*“, а галицький правопис, коли там намагалися розрізнити на письмі це (*ніс*—*ніс*) „*ненауковим*“ за те (Б. Грінченко. Три питання нашого правопису. 1908. ст. 7.), хоч із фонематичного погляду в українській мові такі ж різні *н* у „*ніс* (*повісив*)“ і „*ніс* (*воду*)“, як і в „*нам*“ і „*ням*“ тощо, принаймні з погляду більшості говірок і літературної вимови. Навпаки, навіть у спеціалістів-лінгвістів помічається нахил чути різні *с*, *з*, *ц* перед *і* різного походження в тих українських говірках, де вони безумовно не розрізняються не тільки як фонемі, а навіть і як більш-менш помітні відтінки.

Звичайно, інший характер у тім, що в самих мовах у певний час (власне у людей певної мови) буває більша або менша чутливість до тих чи інших звуків. Звуки, що зовсім легко розрізняються в одній мові в певну добу, можуть дуже плутатися, а то й зовсім не розрізнятися в іншій, чи в іншу добу тієї самої мови. Не завжди це стоїть у прямій залежності від фізіологічної віддалености тих звуків. Напр., уже польське *у*, а надто російське *ы* завжди визначаються як звуки фізіологічно дальші від *і*, ніж україн. *и* від *і*, а проте є дуже авторитетні й компетентні мовознавці (напр., Бодуен-де-Куртене), що вважають поль. *у*, рос. *ы* за відтінки *і* (себто поль. *у*, рос. *ы* приймають за *і* по твердих приголосних), коли для української мови, принаймні величезної більшості народ. говор. (майже усіх, крім деяких говорів північно-західних) і літературної мови *и* це самостійна супроти *і* фонема: *кинь*—*кінь*, старший—старший, третій (правоп. „*третій**“) — третій, синім (правоп. „*синім**“—оруд. одн.)—синім, безкрайім (правоп. „*безкраім**“) — безкрайім — це різні слова (чи форми), чого легко пересвідчитися об'єктивно-соціологічним способом.

Другий приклад: в українській мові *x* і *z* (*h*) зовсім виразно розмежовані фонemi, майже ніколи й ніде не плутаються (*sandhi* стоїть окремо), а в сербській мові вони зовсім не розрізняються.

Див. іще приклади в працях Л. Щерби як Русскіе гласные в качественном и количественном отношении, Субъективный и объективный метод в фонетикѣ („Извѣстія“ 1909. Т. XIV, кн. 4.).

Фонематична й фонетична взагалі чутливість різних мов часто виявляється при запозиченнях слів. Старолатинське *a* слов'яни сприймали як *o* (олтарь, оцеть...). У певних випадках англійці вимовляють дифтонг *ei*, але чують його чужинці, а не англійці (Л. Щерба. „Извѣстія“ 1909. XIV. кн. 4. стор. 199.). Якути чують *yo* в російських словах там, де далеко не всі росіяни чують *ix* (А. Сел и щев. Діалектологическій очерк Сибири. Вып. 1. стор. 9.).

Взагалі звукова система, отже й звуковий „метр“ завжди національні, себто обмежені часом і простором. Тим то й не диво, напр., що польські діалектологи майже ніколи не говорять за шепеляві м'які *s*, *z*, *ц*: вони для них занадто звичайні.

Фонематичний принцип вирізнявати звуки живої мови і розподіляти їх на фонemi й відтінки, певна річ, не випадковий винахід, а натуральний висновок, органічне досягнення дотеперішнього розвитку діалектології взагалі. Примітивні перші діалектологічні спостереження (в галузі української діалектології ми їх бачили у 1. розділі цієї статті) поволі нагромаджувалися, розросталися, ускладнялися, витонщувалися і з неминучістю повинні були привести в галузі описової фонетики до ідеї фонemi, як також довести протилежний напрям у діалектології (суб'єктивний) до самозаперечення й самознищення. При цім слід особливо підкреслити, що ідея фонemi, фонематичний принцип вивчення звукової сторони мови пов'язані з цілою низкою інших методичних питань і фактів у вузол об'єктивно-соціологічного способу студіювати мову.

Фонематичний принцип це не тільки розмежовування фонем і нефонем (відтінків), а разом і спосіб визначати звуки, сказати б, через внутрішньо-самодостатні критерії, через взаємовизначення їх, далі через „мовну свідомість“ — не дослідника, а самих носіїв мови, отже з увагою не на індивідуальні звукові нюанси, взагалі маловажні для мовознавства, а на соціальні, типові звукові явища, зокрема не стільки на надзвичайні й випадкові явища, як саме на характерні, постійні, отже й на чисту в и р а з н у вимову, а не що інше.

Чистих зразків фонематичного принципу в старших діалектологічних працях знайдемо не гурт, але ж праць із дуже помітним фонематичним елементом, хоч і без уживання терміна „фонема“, можемо вказати чимало і то саме праць найвидатніших діалектологів. Так, цих елементів багато знайдемо у праці А. Шахматова Звуковыя особенности Ельнинских и Мосальских говоров (Р.Ф.В. 1896. № 3.—4. 1897. № 3.—4.), а разом не знайдемо саме отих характерних для імпресіоністів-діалектологів, принаймні в такій великій пропорції, як у них (О. Брок і т. ін.). У цій праці Шахматов трактує далеко не всю звукову систему тих говірок, а лише ненаголошені правописні *a*, *o*, *e* (*ъ*). Але звузивши так свою тему, Шахматов зовсім не вдається в десятки звукових нюансів, не притягає на

допомогу звуків чужих мов і транскрипції уживає звичайної російської (в основі) і цим самим в означенні звуків виходить із своєї літературної мови. Надзвичайно характерний для певного напрямку в діалектології і навчальний методично самий порядок викладу Шахмагова. Насамперед Шахматов розбирає з інтересного для нього погляду записи ельнїнських говорів (Смолен. губ.) Добровольського, будши навіть незнайомий безпосередньо з тими говорами. Потім тільки він долучає свої спостереження над сусідніми мосальськими (Калузької губ.) гов. Записи Добровольського — це записи людини, очевидно, зовсім не обізнаної з науковим мовознавством. Послугувався він у своїх записах звичайним російськ. алфавитом із додатком тільки однієї літери на означення нескладового у (ў). Таким чином Шахматову доводиться користуватися записом, де е а, о, ы, у і т. ін. у досить фонетичнім (примітивно, звичайно) уживанні їх (напр., „выда“ тощо). При цім Ш. зауважує: „При опредѣленіи звукѣвъ Ельнинскаго говора я исхожу из того предположенія, что буквы в записях г. Добровольскаго приблизительно точно передают звуки, что там, гдѣ мы читаем а, ы, и, у, дѣйствительно слышатся или эти самыя звуки или же звуки близкіе к ним, сходныя с ними“ (ст. 63.) Розклясифікувавши величезний матеріял записів Добровольського на цілу низку груп (у назвуці, по твердих приголосних перед наголосом, у 2., 3., 4. складі перед наголосом, після наголосу), пояснивши суперечні записи (винятки), цим чисто індуктивним і разом об'єктивним способом Ш. висновує ряд звукових явищ, властивих ельнїнським говорам, коли не скрізь, то принаймні в більшості обгрунтувавши їх незбитим і способом і матеріялом, хоч цей останній назверх і може здатися в записах Добровольського досить хаотичним (наприкл., в його записах „абсѣить“ і „ибсѣить“, „зайстриль“, „дасады“, „двыра“, „пупа“ тощо). На підставі загальної схожості ельнїнських говірок із записів Добровольського із сусідніми й безпосередньо знайомими Шахматову говорами мосальськими (ст. 72.), Ш. пробує характеризувати ті ненаголошені звуки, кажучи, напр., що такі а й ы по твердих приголосних перед наголошеним а у записах Добровольського певно близькі до себе, а саме, що цими літерами тут означувано коротке глухе а, витворюване, мабуть, певним звуженням у роті, потрібним для звуків переднього ряду (ст. 66.).¹

Про а з о назвукове Ш. каже: „Опредѣлить ближайшим образом характер такого а нельзя, но весьма вѣроятно, что в цѣлом рядѣ случаев мы имѣем дѣло с звуком а полного образования“ (ст. 64.). А пояснити чи встановити правило вживання в записах Добровольського то а, то ы по твердих приголосних після наголошених Ш. зовсім відмовляється (ст. 77.). Завваживши ж, що по наголошених складах у певних випадках по задньо-

¹ Щодо цього звука, то Ш. далі зауважує, ніби його не можна уложити десь за системою Зіверса і тому Ш. для нього уживає терміна *Техмера palato-gutturale* (91. ст.).

піднебінних у записах буває у з о (дарогую...), Ш. каже: „Может быть это является указанием на лабиализованные *к, г, х*, если не в современном, то болѣе древнем произношеніи ельнинских говоров“ (ст. 78.). Але часто Ш. має змогу робити досить певні й тверді висновки щодо звукових явищ і відтінків, завжди спираючися на надзвичайно рясні приклади з сирових матеріалів Добровольського. Спитується Ш. вияснити і головну причину редукції тощо ненаголошених *а, о, в (ъ)*, припускаючи в південно-російсько-білоруську добу певного хроматично-експіраторного здвигу і зводячи усі ті відтінки ненаголошених *а, о, е (ъ)* до двох звуків *а й є* з закритими й відкритими варіантами, щоб пояснити надзвичайну різноманітність рефлексів старих ненаголош. *а, о, е (ъ)* в півд.-рос. та білоруських говорах.

Взагалі ж ця праця Ш. відзначається великою, сказати б, фактичністю й обережністю в констатуванні мовних явищ, зокрема в визначенні звуків, а до того глибоким прагматизмом трактування.

У 2 частині своєї розвідки (Р.Ф.В. 1897. № 3.—4.) Ш. знайомить читачів із своїми безпосередніми спостереженнями над мосальськими гов., подаючи свої записи майже тими самими графічними засобами, що й етнограф Добровольський: супроти останнього у Ш. знаходимо ще *γ* та *а* та ще *е²* (відкрите *е*). Майже зовсім не спиняючися на цих нових супроти Добровольського звуках (власне відтінках), Ш. зосереджує всю свою увагу на виясненні цілого звукового явища в історичному аспекті. При тім він заявляє: „Я не рѣшилсѣ бы выставить правил, которыми обусловлено чередование звуков в слогѣ перед удареніем, если бы имѣл в виду только свои наблюденія, но сходство отмѣченных мною явленій с данными, извлеченными для ельнинских говоров из записей г. Добровольскаго, дает мнѣ основаніе...“ (ст. 177.). Тут Ш. поглиблює свою гіпотезу про наявність у минулому двох відтінків ненаголошених *а й є*, логічно бездоганно умотивовуючи припущення закритих і відкритих відтінків цих *а й є*.

Під кінець цієї частини Ш. нагадує ще про деякі відтінки в мосальських гов. (як і в інших російських), але довше на них не спиняється, і всі вони в нього виступають як звичайні, часто відзначувані в лінгвістичній рос. літературі передніші або вищі (вужчі) відтінки основних звуків: *ѣ, ѓ, ѱ*.

Цікава з методичного погляду дуже й пізніша праця акад. Шахматова *Описание Лѣкинскаго говора Егорьевскаго уѣзда Рязан. губ.* („Извѣстія“ 1913. XVIII кн. 4.). Тут Ш. спиняється уже не на якомусь окремому питанні фонетики, а на всій звуковій системі (стисло й на морфології).

Визначаючи звуки лекін. говірки, що він її аж двома нападами спостерігав на місці, Ш. виявився був таким „туговухим“, що якийсь час зовсім не чув аж цілих двох голосних звуків, як потім виявилось, виразно фонематичного значіння. Це були звуки, означені в Ш-а *ω* та *ъ*, і визначені потім як звуки середні між *о й у (ω)* та між *е й і (ъ)*. Спочатку,

правда, Ш. сам помітив, що *o* (правописне) в двох словах свого співбесідника бринить дещо відмінно супроти інших слів (це були слова кўофта й пўошта — кофта, пошта), але далі тільки здивувався, коли той співбесідник заявив, що він вирізняє ті звуки не тільки в тих двох словах, а й у цілій низці інших, де Ш. відмінності супроти звичайного *o* не чув, як також вільно вирізняє й *ʋ*, зовсім не плутаючи його з *e*. Засвоївши кінець-кінцем вимову того особливого *o* (а *ʋ* Ш. так і не навчився вимовляти), він усвідомив не тільки акустичну відмінність цих звуків, а й їх фонематичне значіння для говірки (звичайно, як і скрізь у своїх працях зовсім не вживаючи терміна „фонема“); виявилось, що в тій говірці не тільки по-різному вимовляються *o* в таких парах, як пўоп — кос'т', вўотк'а — воду тощо, а й слухачами сприймаються як різні слова Пўол'а і пол'а (ст. 176.). Пересвідчився Ш. ще й із того, що розрізнювання *ω*—*o* в тій говірці в цілому спадається з раніше пб інших говірках відміченим розрізнюванням (в інших дослідників) як щодо слів, так і умов. А крім того й сам об'єкт той із лекін. говірки вирізняв *ʋ* не тільки в словах із *ʋ* у тогочасному російськ. правописі (бо Ш. узяв був під сумнів те розрізнювання з огляду на можливість навіяння його правописом *ʋ*—*e*), а відповідно до справжньої етимології слів, напр., у „м'єлк'ій“, „ретька“, „хмель“ *ʋ*—*e* були не відповідно до тодішнього правопису („мелк'ій“, „р'єдька“, „хм'єль“) (ст. 176.). Про розрізнення *ω*—*o* Ш., м. ін., каже, ніби воно таке звичайне й виразне в говірці, що „употребленіе одного из них на м'єст'є другого ведет к недоразум'єн'ю“ (184. ст.).

Усе це показує, як глибоко фонематично досліджував Ш. мову.

Але слід зауважити, що поставившись отак-о критично, обережно до своїх вражень і чужих свідчень, визначаючи *ω* й *ʋ* в лекін. говірці з виразно фонематичним критерієм, далі Ш., наче на перекір самому собі і своєму тверезому реалізові, в систему звуків описуваної говірки уводить не тільки ті *ω* й *ʋ* при *o* й *e*, а ще й до кожного з них по закритому відтінку, себто *ô*, *î*, *ô*, *ê*, правда, віддаючи цим останнім дуже мало уваги, не будши й сам певен за них (ст. 179., 184., 189., 192.). Очевидна данина теоретизмові! Бо як же ж справді зрозуміти те, що так швидко Ш. став чути вже навіть нюанси тих звуків, що раніше їх не відрізняв вухом від інших? І пояснити це тільки й можна, певна річ, відомим нахилом Ш до звукової симетрії й лінгвістичної послідовності, що не раз заводили й Ш-а в хащі ілюзіонізму. Справа в тім, що закриті (напружене, звужене — і Ш. і інші дослідники їх звичайно не розрізняють) *e* (*ê*) у лекін. гов. Ш. вирізняє, чує добре (згадаймо, що *ê* в рос. мові взагалі здавна помічений відтінок, як також і умови появи його), отже всі інші закриті відтінки голосних середнього ряду (*o*, *ω*, *ʋ*) мабуть більше попросту „повинні були бути“ в лекін. говірці, ніж „були“.

Не спинятимуся на приголосних у цій праці Ш-а, скажу тільки, що взагалі в ній хоч і нема послідовного фонематичного принципу, зокрема

розмежування фонем і їх відтінків, але чимало його елементів, зокрема таких позитивних прикмет, як прагматизм в визначуванні звуків, відсутність імпресіоністичного накопичування звукових відтінків, надто нечуваних і незнаних і надзвичайно рясні ілюстрації.¹

Дуже високої наукової вартости з нашого погляду й праця Л. Васильєва Гласные в слогъ под удареніем в момент возникновенія аканья в обоянском говорѣ („Извѣстія“ т. 9. кн. 1. 1904. ст. 336.—355.). Це лінгвістична аналіза записів із 50. років етнографа А. Машкіна (на подоби першої з наведених праць Шахматова). Зовсім без обізнаности з говіркою безпосередньо, на підставі самих тільки цих записів, що в визначуванні звуків мови і не виходять за межі звичайної російської графіки (напр., в записах Машкіна: ряку, па сялу, вярхушачки, рика...), Васильєв доходить певних висновків про наявність у минулому говірки звуків о й ђ, е й ѣ, умотивувавши їх так, що ці логічні звукові можливості видаються далеко певнішими, ніж деякі нібито безпосередні фонетичні факти в інших діалектологів-імпресіоністів. Справді, величезна маса, наприклад, ілюстрацій на і перед о з стар. ѣ супроти а перед о з старого о [слипой, ленокъ, лисокъ... — ключавой (род.-дав.-орудн.-місц, одн. жін. р.), сяло, калясо...] з повною категоричністю вказують на різні колись о під наголосом (ст. 348.—351.), отже перед нами факт, коли доводяться звукові відтінки. Взагалі в цій праці Васильєва чимало чудових зразків глибокого прагматизму в вивченні звукових явищ і обгрунтованости звукових характеристик.

З різним ступенем точности й докладности, але з тим самим, що й Шахматова та Васильєва, характером і напрямком в основному досліджували й досліджують російські говірки інші діалектологи. Можна б указати на численні праці цього роду, але я трохи спинюся лише на праці співробітників Московської діалектологічної комісії, щоб відмітити деякі інтересні для нашої теми моменти. В описах окремих говірок чи просто інформаціях і звітах про діалектологічні спостереження співробітників її ми звичайно не бачимо в фонетиці отих вищезазначених мультиплікаційних нахилів та інших атрибутів суб'єктивістичного напрямку в діалектології. Не застосовуючи в своїх працях фонематичного принципу свідомо, не вживаючи й самого терміну „фонема“ і не розрізняючи належно фонем від відтінків, в цілому ці діалектологи майже ніколи не виходять у своїх фонетичних спостереженнях із берегів реальної чи принаймні ймовірної звукової системи російської мови, трактуючи, напр., крім спільних і загальновідомих звуків фонематичного значіння (як а, п, р, м, ш, ч' і т. ін.), такі відтінки, як ѣ, ѡ, ѣ, ѣ, ѣ тощо, часто й по різних

¹ Як контраст до цієї праці Ш-а кидається в вічі в тій же книзі „Извѣстій“ надрукована згадана вже діалектологічна праця Д. Бубріха, де, м. ін., надзвичайна щедрість автора на всілякі дивовинні звукові винаходи й оригінальні наукові здобутки (часом дуже категоричні) стоїть у зворотній пропорції до ілюстрацій: їх взагалі дуже мало.

говірках відзначуваних і більше чи менше вже типізованих у лінгвістиці. Як на приклади, можна вказати на опис В. Мансікки Говор Грязовецького у. Вологодської губ. („Труды Московской Діалектологической Комиссії. Вып. 3. 1914.“), І. Голанова Замѣтку о говорѣ нѣкоторых селеній Брянскаго у. Орловской губ. (там таки) та Замѣтку о говорѣ Чериковскаго у. Могилевской губ. (Вып. 8. 1919.), Б. Соколова К вопросу о дифтонгическом произношеніи ѣ и о в южновеликорусских говорах (попер. кн.). Надто цікаву ілюстрацію на поставлене питання подають діалектологічні праці Н. Дурново. У початках своєї наукової кар'єри в праці Описаніе говора деревни Парфенок, Рузскаго уѣзда Московск. губ. цей автор хоч і виявляє чимало позитивного в методиці свого дослідження, та все ж часом він збочує в царину сумнівного теоретизму й дріб'язковости, а то й суб'єктивізму, як от, напр., у визначенні звука *e* (та ще в одному окремому слові описуваної говірки!) як „не очень открытое и не очень закрытое“ (Р. Ф. В. 1900. кн. 3.—4. ст. 163.), або що „*e* переходящее в *и*, неизвѣстно, по каким причинам, мнѣ слышалось в сл. ман'ежнѣ“ (там таки 163. ст.), або що „*о* в разбираемом говорѣ—открытое, как и в литературном произношеніи. Впрочем, перед *ш*, *у*, *ш*у и т. п. также может являться и *о*¹ (себто закрите *о* О. С.), но в записях у меня, к сожалѣнію, различные виды *о* не отличаются.“ (ст. 172.), або „болѣе открытое, чѣм обыкновенно, произношеніе *о* я слышал один раз от одной дѣвочки в Куровѣ в сл. Со'ан'ка (= Сонька)“ (173. ст.). Чи не до лінгвістичної риторики слід віднести й заяву автора, що нібито „при пѣніи... гласная иногда суживается (причем могут переходить *а* в *ѧ*, *e*² в *e*¹ (себто *e* відкр. в *e* закрите) *о* в *ѳ*, *e*¹ в *и*²)“ (162. ст.).

Але це все писав автор у ті часи, коли він сам себе не мав за діалектолога („Діалектологія — не моя спеціальность“ — *op. cit.*, 154. ст.). А коли він став уже діалектологом і дуже діяльним членом Московської діалектологічної комісії, то не тільки не став разом із тим ще більше „чутливим“ на всілякі звукові нюанси, а якраз навпаки, якщо зважити на те, що в пізніших його працях уже немає і стільки звуків, як раніше і стільки уваги їм (див., напр., „Краткій отчет Н. Н. Дурново о діалектологическ. поѣздках в Рязанскую, Владимирскую, Нижегородскую и Симбирскую губ. 1910. и 1913. г.“ у „Трудах Московской Діалектологической Комиссії. Вып. 3. 1914. г.“).¹

¹ Проте слід зауважити, і Московська Діалектологічна Комісія, зокрема Н. Дурново, не вільні були від зайвого теоретизму в питаннях описової фонетики, як про це свідчить „Опыт фонетической транскрипции русского литературного произношения“ Н. Дурново й Д. Ушакова в *Slavia. R. V. S. 2.* ст. 342.—347. Уже сама шахівниця голосних (на 120 звуків!) скомпонована в них найабстрактніше, здається, з усього, що тільки пропонувано в цьому роді. Не менше сумніву викликають і ті щось із 45 голосних російської мови, що їх нібито чують автори.

Слід ще відмітити як характерну рису російської діалектології те, що в ній майже зовсім не фігурують чужомовні звуки для визначення звуків народніх говорів, а зате часто згадуються звуки своєї літературної мови та звуки інших народніх говірок російської мови, і, додам, при цім алфаветом послуговуються майже виключно своїм звичайним, певна річ із відповідними корективами й додатками.

Дуже цікаві з нашого погляду й праці сербського діалектолога А. Беліча, як хороші зразки здорового, тверезого, критичного і високою мірою прагматичного вивчення живої мови. Беліч не тільки не ганяється за звуковим порохом і своїми хвилими вражіннями, а навпаки, раз-у-раз намагається свідомо обминути випадкове, неістотне. Так, у праці *Дијалекти источне и јужне Србије* (Српски дијалектолошки зборник. Књига 1. Београд. 1905.) він ось що каже: „Начин на који се бележи материјал врло је важан, јер од њега много што шта зависи. Није довољно имати добро ухо и добру школу, па да се материјал тачно забележи. Треба се такође постарати да тај материјал до испитачева уха дође у што чистијој, што правилнијој форми“ (XXXIII—XXXIV ст.). Визнаючи за О. Броком, що записував і досліджував ті самі сербські говірки, і „добро ухо“ і дуже добру вправність записувати живу мову, Беліч підкреслює, як негативне в його праці, випадковий і непевний матеріал Брока, бо на мові його об'єктів знати прослідки літературної мови, отже й висновки та звукова характеристика Брова часто невірні. „Треба умети— каже Беліч— све случајне модификације оделити од главнога, од језгре, оно што је за дотични говор карактеристично од онога што је случајно, споредно, иначе се никад неће моћи дати јасна слика фонетских прилика његових“ (СІ ст.).

Визначаючи звуки описуваних говірок, Беліч виходить і з звуків і з алфавету сербської літературної мови, зауваживши, звичайно, що знаків сербської абетки не може вистачати на означення всіх звуків і відтінків— „сви звуци ових говора и све модификације, све нијансе њихове“ (XXXVI ст.). Тим то до звичайних сербських літер, як символів певних звукових типів Беліч додає ще й інші то з старослов'янського алфавету, то з латинського. На означування звукових нюансів (що їх він, як ми бачили, намагається вирізнити супроти основних звуків, хоч треба додати, і без ясної фонематичности) Беліч уживає „звичайного способу“ надписування малих літер при нормальних літерах, що визначають основні звуки (а°, о°, њ°, њ°...). А ось як починає Беліч характеризувати голосні описуван. говір.: „Вокали у српском књижевном језику у опште, а тако исто у *главном*е и овом дијалекту, представљају чисте звуке, без специјалних нијанса“ (13. ст.). „Они се слажу у томе правцу са средње-европским обичним вокалним системом“ (ib.). Їх 5: а, е, і, о, и (у) і вони „ни да су отворени ни затворени“ (ib.). Але подекуди у тимоцькій говір. а, е, и бувають і „затворени“ чи „уски“. Це важно тому, що такі

голосні переходять у півголосні, тобто $a_1 > ь^a$ або $ь_a, ь^a, ь_e; e_1 > e^e, ь^e$.¹ Але різні звукові відтінки в Беліча не мають самодостатнього значіння, вони в його звичайно фігурують лише як певні етапи переходу чистих звуків у чисті інші під такими впливами, як палятальні чи лябіяльні наступні приголосні, наголос тощо. Про такі процеси автор каже, що вони „у зачетку, не јављају се увек, већ поред нових форми находимо још непрестано и старе, неизмењене“ (17. ст.). Ось як, напр., визначає Беліч деякі звукозміни описуваних говірок: „и ненаглашено прелази у: $u^e : e^e : e$ које даље може каткада прелазити и у e^a, a^e и сл.“ (40. ст.), „у ненаглашено прелази у: $y^o : o^u : o$ (41. ст.).² Про $j — i$ Беліч каже, шо в серб. говірках є власне тільки i (j в записак і треба читати за i) і при тім різної ясности аж до зникнення. Дуже ослаблене i означає малою літерою i (126.—135. ст.). Цілком аналогічно й про $v — u$ (153. ст.).³

Прикладів Беліч подає силу-силенну, при тім ніде й словом не згадує за якісь індивідуальні фонетичні особливості своїх об'єктів, а лише говіркові.

Ще цікавіша пізніша праця Беліча Замѣтки по чакавским говорах („Извѣстія“ 1909. т. XIV, кн. 2.). Свої фонетичні спостереження на островах у цій досить великій (на 85. ст. друку) розвідці Беліч, м. ін., формулює так: „Гласныя a, e, u и o произносятся как и в других с.-хорватских говорах, только o в началѣ слов бывает иногда закрыто“ (183. ст.). Далі, говорячи про рефлексии $ь, ъ$, автор не згадує ні про якісінькі відтінки зовсім, взагалі відзначивши серед усіх голосних власне один відтінок, а зате визначаючи звуки релятивно, через зіставлення їх між собою.

Як особливо щасливе, на мій погляд, визначення звуків через зіставлення, відзначу в цій праці зіставлення чакавського $с'$ з штокавським і спорідненими звуками споріднених мов. На 190. стор. Беліч так наочно взаємовизначає ці африкати:

$с'$ чак. = t'

$т'$ рос. = $t's$, а $с'$ поль. = $t's$

$с'$ шток. = $t's'$, а $ч'$ рос. = $t's$

Взагалі в цій праці чимало надзвичайно істотних спостережень, обґрунтованих тверджень і обережних висновків щодо фонетики і то на матеріалі, що на писемі майже не виходить за межі тільки означуваних

¹ Цифрами Беліч означає за Зіверсом закритість чи відкритість голосних, тільки ставить їх не вгорі, а внизу літери.

² Малі літ. вгорі латин.

³ Порів. до цього таке ж тверезе ставлення до відтінків у проф. В. Богородицького в його „Говорі села Сушки“: описавши голосний „и“ говірки, він каже, шо це звук, переданий у його записак аж трьома способами — $ы^a, ы, и$. Таким чином, як бачимо, в нього не літери (записи, вражіння) визначають звукову систему говірки, а щось інше, незалежне від них. (Ученія Записки Казанскаго Университета 1901. кн. 5.—6.).

звуків літературної сербської мови. Зауваживши, напр., що голосні описуваних говорів перед-носовим *л* у кінці складу часто назалізуються, Беліч у своїх записах цього й не відзначає зовсім (194. ст.).¹

Коли зрівняти цю розвідку Белічеву з попередньою, раніше написаною працею, уже згаданою в цій статті, то не може не кинутися в вічі, що в цій останній все ж таки фігурує чимало звукових відтінків, зовсім і не згадуваних у пізнішій праці.

Цікаво б знати — чи то так дуже різняться південно-східні сербські говірки супроти південних на островах, чи та зміна сталася в самому дослідникові? Коли взяти на увагу ще пізнішу діалектологічну працю Беліча, а саме О дијалекатском материјалу О. Броха... (Српски дијалектолошки зборник. Књига II. Расправе и грађа, 1911.), то, здається, ми повинні будемо припустити друге, бо в ній з надзвичайною яскравістю виявляється наукова маловартність і марність отих спроб безвідносно на слух визначати фонетичні нюанси, а іноді навіть і не тільки нюанси. Суперечка між Белічем та Броком точиться, м. ін., з приводу глухого звука в південних сербських говірках (Брок означає цей звук у своїй праці *Die Dialekte des südlichsten Serbiens љ*, а Беліч через *ь*). Так от Брок цей звук визначає як широкий, а Беліч у своїй праці категорично заперечує це, бо супроти інших сербських голосних, на думку Беліча, він якраз вузький, напружений (6. ст.). Не згоджується Беліч із Броком і щодо *в* (*v*), що нібито в залежності від становища буває й губно-губне й зубно-губне: Беліч твердить, що воно скрізь однакове — губно-губне (22. — 23. ст.). Так само й щодо *ј* — *і* (24. ст.). А в одному місці розходження між ученими фонетиками досягло вже просто геркулесових стовпів: там, де у Брока написано *о*, має бути (за Белічем) тільки *џ* (24. ст.)! Та Белічеві уваги, як і завсіди, більш-менш обґрунтовані, оперті на якісь об'єктивні факти й критерії. Справедливість, проте, примушує сказати, що подеколи й Беліч збивається на, здається, не зовсім оправданий теоретизм.

Так, в останній праці нам здаються теоретичними намагання його відрізнити в сербських говірках напівголосні редуковані голосні, хоч ці останні й „по неким моментима своїм врло схожі, ідентичні са полугласницима“ (17. ст.) і хоч „по звуку“ редукованих не можна відрізнити від напівголосних (18. ст.).

¹ Як на характерний контраст до цього вкажу на такі місця в праці О. Курилової *Фонет... особ. ...Хороб.*: з 9., 10., 59., 63., 74. ст. довідуємося, що в говірці окремі звуки звичайне пом'якшене *н* і задньо-язик. пом'якш. *н*, але крім великого сумніву щодо окремішності цих звуків у таких словах, як український і *плохенький* (в хороборській, розуміється, вимові — див. 74. і 68. ст.), повстає питання, а який же ж звук буде тоді в сполученнях, відповідних до літературного *-нтя*, *-ндя*? На 68. ст. сказано, що м'які *т* і *д* „відомі тільки перед палаталізованими шелестовими в сполученнях *t'n'*, *d'n'*“. Невже ж будуть інші зубні в сполученнях *t'l'*, *d'l'*?

Фактичність, прагматизм, критичність, органічність у вивченні народньої мови¹ — це ті позитивні прикмети Беліча, що позначаються й на діяктологічних працях інших авторів-сербів, як от у названому Срб. дијал. зборнику 1911. р. М. Московљевић, М. Станојевић, студент Г. Елезовић.

Не зайвим буде тут згадати, що методичну сторону діяктологічної праці Беліча дуже високо цінував І. Бодуен-де-Куртене, як видно це з його вступних уваг до Мыслей о собираніи діяктологіческаго матеріала Беліча, надрукованих в „Извѣстіях“ 1913. р. т. XVIII, кн. 1., де Бодуен, м. ін., каже, що ця стаття Беліча „должна бы служить настольной книгой (vademecum) каждого діяктолога“ (229. ст.).

Якесь двоїсте вражіння від дуже розвинутої польської діяктології чи, краще сказати, польських діяктологів. З одного боку в їх працях знаходимо взагалі чимало дуже пожиточних з методичної сторони елементів, як от, напр., вже, здається, традиційну в польській діяктології докладність в описуванні звуків мови (та й взагалі говірки), орієнтацію на інші польські говірки й польську мову, дуже рясний ілюстративний матеріал і чимраз більше й глибше послуговування з експериментальної фонетики. Але з другого боку в польських діяктологів чимало й суб'єктивізму в описовій фонетиці, і тому часто багато нічим не обґрунтованих і сумнівних звуків чи звукових варіантів. Інтересні критичні уваги до студювання звуків мови, зразки здорового дослідницького скептицизму, а то й фонематичні елементи (правда, останнє лише спорадично) знаходимо, напр., у М. Рудницького (Materiały i prace komisji językowej Akademii umiejętności w Krakowie T. VI), Я. Розвадовського (ib. T. II. Sesz. 3.), К. Нітша (ib., а надто в його великій праці *Dyalekty polskie Prus zachodnich* ib. T. III, Sesz. 1.—2.). Все ж, усвідомлення фонематичного принципу в польській діяктології ми не знаходимо, подябуючи, проте частенько термін фонемат, бо, здається, можна сконстатувати, що в ній негативна сторона науки Бодуена глибше й дужче закоренилася, ніж слід би.

Нарешті я спинюся на тій діяктологічній праці, що, на мою думку повинна стати де в чому за зразок вивчення народньої мови, а саме в основних питаннях вивчення звуків і звукової структури. Це проф. Л. Щерби Восточно-лужицкое нарѣчіе. Т. I. 1915. Учень Бодуена-де-Куртене, Щерба зробив чималий, хоч і дуже мало помітний ще в науковій літературі, крок від теорії „фонемі“ свого учителя, перенісши останню з психо-уявної царини в царину психо-вимовну і цим самим поставивши її на тривкий ґрунт соціальної психології, соціальної акустики й соціальної артикуляції. Основні принципи такого розуміння фонемі Щерба висловив ще в 1912. р. в своїй дисертації Русские гласные в качественном и количественном отношении, а пізніше застосував фонематичний метод досліджування народньої мови в вищеназваній праці Восточно-лужицкое нарѣчіе. Значіння цієї праці тим більше для діяктології, що автор її один із дуже нечисленних ще серед слов'ян знавців інструментального методу досліджувати живу мову.

Поставивши собі за мету вивчити мову з психологічного боку, намагаючися, як він каже „схватить язык в его движеніи: выдвинуть на

¹ Ці прикмети Беліча як діяктолога яскраво виступають і в його рецензії на Тентора в *Rocznik-u slawistyczn-ому* T. II (1909. р.).

первий план твердья норми, находящіяся в свѣтлой точкѣ языкового сознания, а затѣм показати с одной стороны умирающія, а с другой стороны нарождающіяся норми, находящіяся в безсознательном состояннн и лишь воспроизводимыя или творимыя в отдѣльных случаях“ (8.—9. ст.), Щерба кiнець-кiнцем дав звуковий опис говiрки дуже-дуже вiдмiнний вiд iнших описiв. Вiдмiнний вiн i кiлькiсно i якiсно. „Твердья норми“ його—це фонемн мужакiвської (лужицької) говiрки, себто не просто сконстатованi, а цiлком доведенi психо-фiзiологiчнi (власне артикуляцiйно-акустичнi) звуковi факти мови, коли й не завсiди однаково безперечно й категорично, то завсiди настiльки певно, наскiльки дозволяли об'єктивнi можливостi й умови. Те, що в серйозних iнших дiялектологiчних працях (як почасти це й наведено вгорi) виступає при дослiдженнi звукiв лише спорадично, принагiдно, те в цiй працi Щерби лежить в основi, а саме, значiння фонемн як мiнiмального звукового елементу й засобу диференцiацiї значiнь слiв. Озброєний об'єктивним фонематичним критерiєм та не менше об'єктивними засобами експериментальної фонетики в визначеннi звукової системи мужакiвської говiрки, Щерба доходить таких наслiдкiв, що можуть здатися мiзерними дослiдникам з iншими дослiдницькими засобами й суб'єктивним критерiєм—власним вухом. Та ж вiн виявив усього 11 голосних фонем та 26 фонем приголосних i дуже мало до них вiдтiнкiв, звичайно, зовсiм вiдокремивши їх вiд фонем i вiколи й нiяким способом не мiшаючи їх. Немало здивує суб'єктивiстiв, що так охоче вiдзначають при всякiй нагодi й без нагоди все новi й новi звуки й явища, i такий тверезий реалiзм i незалежнiсть Щерби вiд загальних „фiзiологiй звукiв“, як, напр., у його увазi, що „розличiє между р t k с одной стороны и b d g с другой сводится к различию звонких и глухих“ (24. ст.), або в тiм, що вiн вiдмовляється (пiсля дуже старанних зусиль) визначити квантитативнi вiдносини голосних (30.—31. ст.). Та на цьому й подiбному ще не край, бо в працi є й такi елементи, що повиннi б, здається, зовсiм розхолодити прихильникiв суб'єктивних методiв дiялектологiї, напр., коли вiн каже, що склади з музичним наголосом у дослiджуванiй говiрцi здаються довгi, а проте iнструментальнi данi вказують на зовсiм протилежне (43. ст.). Та, звичайно, iнструментальнi способи можна було застосувати, вивчаючи говiрку на селi, лише подекуди, i не це характерне для працi Щерби. Новою й безперечно-позитивною вiдзнакою в його студiї виступає спiсб визначати звуки, їх вiдокремленiсть супроти iнших чи спорiдненiсть не через своє вражiння i навiть не через свою мовну свiдомiсть, а тiльки через мовну свiдомiсть самих носiїв мови. Так, напр., навiвши чергування звукiв у говiрцi, Щерба додає: „Само собой разумѣется, что сопоставления, здѣсь приводимыя, основаны не на моем языковом чувствѣ, а лишь на сознании родства слов у туземцев“ (74. ст.).

Не можна, звісно, сказати, що ця праця Щерби всіма своїми сторонами може бути за зразок до наслідування. Так, сумнівна потреба в тій зовсім незвичайній графіці в діалектологічних працях, що він уживає в своїй праці. Тим паче, що й сам Щерба визнає, що алфавет Міжнародної фонетичної асоціації мало має шансів на поширення (див. його К вопросу о транскрипции в „Извѣстіях“ т. XVI, кн. 4. 1911.).

Деякі позначення у Щерби просто не зрозумілі — принаймні мені (див. 32. ст. — — —), деякі палятограми дивовижні (див. 29. ст. для *r* і *r'*). Місцями в Щерби бракує належного прагматизму, уваги до попередніх спостережень над лужицькими говірками й потрібного зіставлення звукових явищ із відповідними явищами споріднених слов'янських мов, як на це цілком слушно вказує Шахматов у своїй великій рецензії на цю працю Щерби („Извѣстія“ Т. XXI, кн. 2. 1916. ст. 237. — 276.). Але в цілому його праця — дороговказ до справді наукової діалектології.

VI.

Троха' чи й треба доводити, що фонематичного принципу не слід розуміти як якийсь примітивлення фонетичних описів живої мови. Хоч подекуди це й справді спрощення, але для дослідника здебільшого навпаки, ускладнення. Від дослідника фонематичний принцип вимагає здатности знаходити способи на докази фонематичности чи нефонематичности якогось звука, а не раз це буває й нелегко. Далі. Фонематичний принцип не обмежується на визначенні самих фонем та на потребі довести їх, де треба. Він узагалі ставить питання про критичне ставлення до дослідника, про перевірення дослідника як і всякого іншого апарату досліду з одного боку, а з другого про спосіб досліду певного діалекту на тлі найближчих споріднених говорів, цілої групи їх, далі в зв'язку з усією мовою, а не в зіставленні з випадковими фактами, сказати б, випадкових мов.

Щодо контролі й перевірення вуха як засобу дослідження фонетичної сторони мови (а щонайбільше в галузі визначення звукових відтінків), то, здається, ніколи ні один український діалектолог не ставив собі цього питання. А шкода, бо відсутність самого питання безперечно спричиняється до збільшення, а не зменшення звукових автосугестій. Нехай і нове це питання, нехай і не розроблена методика самоперевірення вуха, але ж час уже усвідомити думку, що для фонетичних студій народної мови не досить хоч би й як доброї обізнаности з фізіологією звуків взагалі та фізіологічною класифікацією їх. Навіть більше: сама теоретична обізнаність без перевірення й контролі над власним вухом може породити слухові ілюзії.

Самоперевірювання кінець-кінцем стосується не тільки слуху, а й артикуляції, а щодо „мовної продукції“, то не лише відтінків, а й взагалі звуків, отже й фонем, звичайно, щодо визначення їх артикуляції та

акустичних вражінь. Як уже зауважено, й приступні засоби „експериментальної фонетики“ тут дещо допоможуть, а передусім штучне піднебіння, як, напр., його використовує Щерба в названій діалектологічній його праці, Нітш у *Dyalekty polskie Prus zachodnich* (див. *Materyaly i prace komisji językowej Akademii umiejętności w Krakowie T. III. Sesz. 1.—2 st. 116*). Хоч палатограми, звичайно, й не дають вичерпливої картини артикуляцій певного звука, та все ж часто вони багато чого навчають, і досить, напр., перевірити на своїй власній вимові хоча б нескладове наше *i* (*й*) у різних сполученнях і ізольовано (штучно), щоб наочно побачити, що ті намагання визначити слухом цілі колекції нібито окремих якихось відтінків цього звука в говірках щонайменше марні. Власне сам уже фонематичний принцип розмежувати фонemi й відтінки, завсіди об'єктивний критерій у визначенні перших неминуче примусить дослідника критично поставитися до свого вуха, а способів перевірити його знайдеться. Так, один лінгвіст із доброю і теоретичною підготовленістю та обізнаністю і практичним стажем (як викладач Інституту Народньої Освіти і робітник у кабінеті експериментальної фонетики) зауважив якось був, що у мене (автора цієї статті), на слух виразно різні *с*, *з*, *ц* в таких словах, як *голосів*, *возів*, *куці* з одного боку, та в *сісти*, *на нозі*, *цілий* з другого. Я запропонував перевірити це таким чином: записати окремо то з твердим (чи нем'яким) *с*, то з м'яким мою вимову слова *сів*, багато разів проказуваного то в значінні родов. множ. від „сова“, то в значінні „сісти“ без якихось інших слів. Сам я в думці (мовчки) вимовляв фрази на подобу таких як „налетіло багато *сів*“ або „тут же він зараз і *сів*“, вимовляючи в голос лише останнє слово. При цім кожне вимовлене слово і я і мій партнер-слухач занотовували цифрами натурального ряду чисел або в стовпці „тверді“ або в стовпці „м'які“. Сам я в своїй вимові не визнавав такої відмінності *с* (*з*, *ц*) перед *і* з *о* та *-ь* і перед *і* з *ь* та *е*, щоб її можна вважати за правило. Такий експеримент ми зробили кілька разів, щоразу на кільканадцятьох „сів“, а до того відзначали надто виразні випадки вимови з твердим чи м'яким *с*. І що ж? Не тільки наші записи не зійшлися, а навіть траплялися випадки, коли якесь „сів“ у мене було зазначене як із особливо виразним нем'яким *с*, а в мого партнера воно стояло в ряді „м'яких“. Та такий спосіб, звичайно, теж можна взяти під сумнів, бо тут же можна запідозрити автосугестію в мене, але ж хіба важко усунути тут можливість не об'єктивної вимови? Адже для такого вивірення можна взяти третю особу і поставити експеримент так, щоб вона й не знала за справжню мету справи.

В фонологічних працях взагалі можна знайти чимало випадків розючих, а то й феноменальних розходжень у визначанні слухом певних звуків якоїсь мови. До принагідно вказуваних уже прикладів такого розходження додам іще декілька найбільше характерних. Як відомо, дуже важко визначити артикуляцію *а* (всіх відтінків). Становище язика при цій арти-

куляції досить непевне, і зокрема палатографічним способом нічого або майже нічого не можна виявити, небагато й іншими. Тим то й визнають становище язика для *a* звичайно більше спираючися на суб'єктивне відчуття. І от Щерба в своїй праці „Русские гласные...“ визначає своє *a* як передній звук, а критик його цієї праці Бенні, теж відомий своїми працями в галузі експериментальної фонетики, те *a* визначає вже як задній або хіба задньо-середній звук (Rocznik slawistyczny T. VI. 1913. p. st. 158.).

А на зауваження Щерби, що в системі Світа взагалі нема такого низького *a*, як російське, Бенні твердить, що в Світа є ще нижчі *a* (157. ст.). Яке вражіння справила б така „наука“, скажимо, на натураліста, що якось почув би, якими категоріями й як орудують спеціалісти від лінгвістики, та ще нібито найточнішої її парості!¹ Але ж це ніякісінька випадковість: зверніться до В. Богородицького (напр., Лекції по общему языковѣдѣнію, ст. 60.), до А. Шахматова (напр., Очерк современного русскаго литературного языка, ст. 55.), до О. Брока (напр., Очерк физиологии славянской рѣчи, ст. 124.), до Е. Поліванова (Лекції по введению в языкознание и общей фонетике, ст. 65.) і побачите, що всі вони визначають російське *a* (наголошене) різно. Та й не тільки *a*: Шахматов, напр., Брок в російській мові вирізняють цілу низку напружених голосних (і в окремих говорах і в літер. мові), а Щерба про вимову в росіян голосних каже, що в них „всѣ артикуляції вялы и лѣнны“ (Вост.-лужиц. нар., ст. 174.). Але Брок про напружене *o* в рос. мові нічого не каже, визнаючи, очевидно, в ній лише „открытый оттънок средняго ряда“ (вказ. праці ст. 125.), при тим не маючи ніякого сумніву щодо наявності в рос. мові „узконапряженнаго оттънка *û*“ (ib.). У Шахматова ж знаходимо не тільки обидва відтінки обох цих звуків, а ще й таку увагу: „Различие между *u* и *û* мне кажется менее значительным, чем различие между *o* и *ô*“ (Очерк совр. русск..., ст. 55.). Таких курйозів можна навести велику силу, і значіння їх не можна збити ніякими вказівками на те, що в лінгвістів не стала термінологія, що той самий термін часто по-різному розуміється і т. ін. Не вменшуючи ваги цього останнього, не запліщуючи

¹ До речі сказати, Бенні в цій праці виявляє цілковите нерозуміння чи небажання розуміти Щербину фонему і залишається при Бодуєнівському розумінні фонем як звукоуяв, а не звука, тим і вважає, що про фонему взагалі можна б Щербі було й не говорити, бо це поняття й не стоїть у конечному зв'язку з темою його праці. А тим, що Щерба відрізняє фонему від відтінків звукових він, на думку Бенні, зацієпня здає сія nieco sytuację“ (152. ст.). Чи не тим саме, що таке розмежування повинно привести до зменшення звуків? З цього Бенні в кожному разі невдоволений: „Widzimy, że Szczerba jest nadzwyczaj wstrzemięzliwy w konstatowaniu stałych odmian i odcieni samogłosek. Innych czynników poza stopniem miękkości otoczenia nie bierze pod uwagę, a i pod tym względem ma niewiele warjantów. Staże w ten sposób w przeciwieństwie do innych badaczów...“ (160. ст.).

очей і на трудність досліджування живої мови взагалі, все ж доводиться визнати суб'єктивізм у визначуванні звуків за занадто великий і не виправданий сьогочасними науковими досягненнями й вимогами. Коли, як щойно ми бачили, в визначуванні звуків (і тільки найголовніших відтінків) літературних мов, найкраще відомих дослідникам-мовознавцям, такі хисткі й непевні сиостереження „на слух“, то а рлогі яка наукова вартість повинна бути за тими гами нечуваних звуків, що їх видобувають діалектологи в різних говірках, але... чи не з самих себе!

Як почасти ми вже й бачили, гасло „діалектологічної самокритики“ повстає далеко не тільки з негативних елементів дотеперішньої діалектології. Поруч їх росли, скріплялися, кристалізувалися й ті елементи, що на них треба спиратися в дальшому поступуванні нашої науки. Це не тільки сам фонематичний принцип, це все те, що органічно зв'язане з ним в одну систему антиіндивідуалістичної діалектології, оперту на критично перевірений апарат досліду. Свідомість потреби цього перевірення відбилась, напр., в тім, що на фонографі записувано вигадані (без значіння) слова, і виявляється, що в таких словах потім часто не можуть вирізнити окремих звуків, надто приголосних („Извъстія“ т. XIV, кн. 4. ст. 203.—204.). Цей факт повинен би виклика'ти в обережних діалектологів особливий скептицизм до свого вуха і бажання його перевірити, записуючи, напр., фонетично хоч би окремі слова зовсім невідомої мови (звичайно, з живої вимови), або хоч незнайомі слова недобре відомої мови. Тільки допомогло б нашій діалектології вибратися з непролазних нетрів су'єктивізму, коли б при добрій нагоді два чи більше діалектологів пробували разом і одночасно фонетично записати той самий шматок живої мови, напр., деклямації третьої особи.

Мабуть, не доведеться зменшувати того негативного значіння в діалектології чужинців, що його відзначають діалектологи. Не маючи тієї мови, що звуки її говірки досліджують, за Muttersprache, особливо легко впадати в імпресіоністичну мультиплікацію звуків і чути те, чого в ній нема, не чуючи разом із тим того, що в ній є. Про це говорить польський діалектолог М. Рудницький так: Autor, opisujący nie swój ojczysty dyalekt, paraża się na jedno wielkie niebezpieczeństwo, którego się powinien ustrzedz za wszelką cenę. Może on mianowicie opisywać swoje wrażenia, a nie fakty, obiektywnie zachodzące w języku. Dotyczy to zwłaszcza strony fonetycznej. Рудницький далі наводить приклади того, як Льоренц невірно, на думку Рудницького, означає деякі голосні словинської говірки (кашубськ. мови). У німців у закритих складах голосні короткі, у відкритих довгі, і німці мають нахил учувати це й у слов'янських мовах. Так, німецький фонетик Меєр чув у Рудницького коротке *a* в *žak* і довге в *žaka* і з трудом дав переконати себе, що поляки того не розрізняють. (Materiały i prace komisji językowej akademii umiejętności w Krakowie T. VI, ст. 1.—2.). А. Томсон каже, що „ухо развито только

для тонкостей знакомых звуков, напр., родного языка... А мелкіе отѣнки непривычных звуков мало знакомаго языка совершенно ускользают от нас". (Р. Ф. В. 1905. кн. 2. ст. 7.). „Слуховыя воспріятія находятся под вліяніем психических условий, благодаря которым мы слышим нерѣдко то, чего нѣтъ в дѣйствительности, и наоборот, не слышим того, что слышали бы при другом психическом построении“ (ib.). Великого значіння надає й Беліч тому, щоб автор діялектологічної праці досконало знав досліджувану говірку, вважаючи, що тільки на podstawie swego języka macierzystego potrafi on zawsze oddzielić to co się pojawia jako właściwość przypadkowa, wywołana różnemi okolicznościami napotykanemi przez gwara, od prawdziwej, przeciętnej postaci, z jaką wiąże się psychologiczno-fizjologiczne poczucie jakiejkolwiek formy“ (Rocznik slawistyczny T. II, 1909. ст. 174.).¹

А Щерба, щодо фонетичних описів живої мови, то вважає, що слід власне рееструвати „факты сознания говорящего на данном языкѣ человека“ (себто фонемі) і що „другого источника, кромѣ его сознания, у нас вовсе не имѣется — поэтому-то для лингвиста так драгоценны всѣ хотя бы самыя наивныя заявленія и наблюденія туземцев — они в большинствѣ случаев, при надлежащей их интерпретации, имѣют гораздо больше цѣны, чѣм наблюденія ученых 'ислѣдователей, принадлежащих к другой языковой группѣ“ („Извѣстія“ 1909. т. XIV, кн. 4. ст. 200. 198.).

Щоправда, Брок дивиться на справу інак, коли, заходжучися описувати російську говірку, каже, що він, як чужинець, „без предразсудков и традиционных в самой странѣ понятій“ (Сборник отдѣл. русск. яз. и сл. АН, т. 83. 1907., ст. 2.). Та самі ж його праці й доводять щонайменше не безсумнівність цього погляду.

Не заперечуючи, звичайно, того, що чужинці іноді можуть прислухатися при вивченні якоїсь живої мови саме тим, що вони помітять те, чого не помічають сами носії мови (дослідники), більше, ніж під сумнів треба взяти все те, що вони вносять у звукову систему чужої їм мови з своєї мови. Не випадковий же той факт, що численні звукові винаходи, напр., в рос. і інших слов'янських говірках О. Брока стоять якось наче поза органічним розвитком діялектології, а найцікавіші фонетичні помічення, напр., у російських говорах належать природним знавцям їх — людям навіть без ніякої спеціальної освіти, як це ми й бачили почасти, як про це свідчить і секретар Московської діялектологічної комісії Голанов (Slavia R. III. Seš. 4. 1925. стор. 756.—7.). І наведені думки окремих мовознавців про вагу органічного знання мови для її досліду і останні ілюстрації все про одно кажуть, що звукову систему мови (діялекти) треба й можна вивчати, сказати б, з погляду її самої, що ту систему нідочого визначати звуками інших мов, як ніякими абсолютами, і треба тільки релятивними фактами, що тільки поділ звуків на фонемі й не-

¹ Див. іще „Извѣстія“ т. 18. кн. 1. ст. 232.

фонема й взаємовизначення усіх їх дає дещо зрозуміти й узнати справжню звукову систему. А для цього важніше знати саму ту мову, ніж знати загальну фізіологію звуків тощо. Без цього ж фонетичні спостереження й висновки неминуче будуть відзначатися нагромадженням страшенно різнояких фактів: випадкових порівнянь, суб'єктивних вражень, автосугестій й інших мало вартих для пізнання даної мови й науки взагалі речей хоча б і поруч із правдивими спостереженнями. Щось мало-важне при цім набиратиме величезних, а то й фантастичних розмірів, а істотне, об'єктивно важне може бути зовсім не відмічене або переключене. Так, напр., багато фактів української діалектології майже наймовірним роблять припущення, щоб у подільських говірках була та сама фонема в закінченнях з одного боку свої на своїм (своїй, на своїім) і з другого з своїм, своїми (з своїм, своїми), а проте ми як раз і бачимо в записках звітця О. Курилової swōi'my, в записках, де відбито такі нюанси вимови (і то випадкової), як řa і řa, b'a, k'a' і p^(u)a (себто різні ступені лябівеляризації приголосних) (див. Спроба пояснити процес зміни o, e в нових закритих складах у півд. групі укр. діалект. ст. 35.).¹

Потреба вирізняти в звуках мови істотне, безсумнівне, об'єктивно важне супроти хисткого, непевного й суб'єктивного здавна відчувалася, тільки в різних мовознавців вона по-різному виявляється. Потебня, напр., дуже виразно розрізняє „народное“ й „личное“, „язык племенной“ і „личный“ й енергійно виступає проти звукових мітів (див. напр., Отчет о 20 присужд. наград Уварова, ст. 773., 785., 824.).

Ці й подібні, почасти вже наведені, погляди й ставлення до питання інших видатних діалектологів (як Шахматова, Беліча тощо) кінець-кінцем привели до ідеї фонема як передумови об'єктивної діалектології. Та, на жаль, не тільки ідея фонема не набула ще й досі остаточного оформлення й належного поширення, а навіть і в розумінні таких речей, як „суб'єктивний“, „об'єктивний“ метод іще заходять іноді такі розходження поміж спеціалістами, що ще більше вимагають від усіх діалектологів насамперед спинитися на основних критеріях описової фонетики (та власне й не тільки описової), коли тільки для них діалектологія не забавка. Так, той самий Щерба в статті Суб'єктивный и объективный метод в фонетикъ („Извѣстія“ 1909. т. XIV, кн. 4.) зовсім не двозначно й цілком категорично твердить, що „суб'єктивний“ метод це той, коли дослідник спирається на свідомість досліджуваного об'єкта: „Строго говоря единственным *фонетическим* методом является метод субъективный, т. к. мы всегда должны обращаться к сознанию говорящего на данном

¹ Пор. її ж записи з тієї самої місцевости: приїжджа'йи з я'рмарку, їмú, пò-сво'їму, майи дити'ну, встида'їся, добива'їця, його'... в „Матеріялах до української діалектології та фольклористики“ ст. 32.—33.

языкъ индивида, раз мы желаем узнать, какія фонетическія различія он употребляет для цѣлей языкового общенія, и другого источника, кромѣ его сознанія, у нас вовсе не имѣется“ (ст. 198.). Але для лінгвіста, каже він, має велике значіння й те, що не в сфері свідомости, а що в фізіології й фізиці, бо воно в майбутньому може стане „достояніем языкового мышленія“. „И это *объективно* существующее (себто відтинки звукові О. С.) должно быть изслѣдуемо *объективным* методом, т. е. наблюдением посредством разных регистрирующих приборов, а гдѣ можно, слѣдует при-мѣнять и экспериментированіе“ (ст. 198.). Далі Щерба наводить різні приклади й міркування, що мусили б „предостеречь людей, занимающихся записываніем фонетических текстов от тѣх ошибок, в которыя они впадают, пренебрегая основными требованіями субъективнаго метода, являющагося лингвистическим по преимуществу: *регистрировать факты сознанія говорящаго на данном языкѣ чело-вѣка*“ (ст. 200.) Чи можна ж згодитися з Щербою щодо такого розуміння „субъективный метод“? Адже для дослідника „факты сознанія говорящаго“ це вже *объективне!* Коли, напр., дослідник міг би пересвідчитися, що в даному колективі (селі, родині) розрізняють два значіння в вимовленій (нехай і підкреслено виразно) фразі „в го-рі своїм не хвались“ як до вимови „своїм“ чи „своим“, надто коли ті носії мови зовсім несвідомі мови (напр., неписьменні), то як же можна назвати здобуте так знання здобутим „субъективным методом“? Навіть коли б інструментальні дані свідчили за однакову чи майже однакову вимову „своим“ у значінні місц. одн. чол. чи ніяк. р. й у значінні оруд. одн. чи дав. множ., то чи можна б і тоді при наявності диференціяції значінь віднести цей „факт свідомости“ до субъективних?

Принаймні я ніяк не можу назвати це „субъективным методом“, і всі мої уваги проти субъективного методу стосуються зовсім іншого, а саме того, що всякі такі звукові факти визначаються, як ото каже Брок „личным мнѣніем слушающаго“ (себто дослідника). Субъективный метод Щерби, таким чином, є не що інше, як друга половина (до інструментального) єдино-наукового *объективного* методу в мовознавстві. Та кінець-кінцем, хоч назва, термін і не ніщо, справа ж не в термінах, а в значінні, і з цього погляду гострий, рвачкий виступ Я. Лої проти І. Бодуена-де-Куртене й Л. Щерби як „субъективістів“ у мовознавстві можна пояснити хібащо науковим (а може й ще яким) прозелітизмом автора, тільки не знанням становища фонетичних студій дотепер і зокрема значіння наукової діяльності названих мовознавців (див. Языковедение и материализм Лнгр. 1929.). Принаймні в галузі фонетики, надто ж при описах живої мови, теорія фонем Бодуена, спрощена удосконалена й застосована до практики вивчення живої мови в Щерби, внесла й уноситиме так багато здорового розуму, тверезого ставлення, раціоналізації в працю і так поборюватиме справжній дослідницький „субъективізм“, як явище в своїй

основі антинаукове, що дещо „суб'єктивістичне“ розуміння самого слова „суб'єктивний“ в Щерби чи що може видатися тільки курйозним дріб'язком. А той справжній суб'єктивізм у діалектології, що перейшов у своєрідну схоластику, надто на українсьому ґрунті, не має більшого собі ворога, як теорія й практика фонєми, отже Бодуен та Щерба в їх найцінніших наукових здобутках і досягненнях. Бо хоч і нема в науці абсолютних критеріїв і бути не може, хоч, напр., у галузі фонетики іноді навіть дані інструментальних дослідів не вирішують питання¹, все ж фонематичний принцип у цілому веде тільки до цих критеріїв, спираючися коли й не на непорушних „китів“, то принаймні на цілком ясно усвідомлену потребу розрізнити такі моменти й елементи в діалектології, як соціально-об'єктивне і індивідуально-суб'єктивне; фонема — відтінок; звичайна й виразна вимова — незвичайна й випадкова вимова (недбала, швидка, емфатична); доведений факт — гіпотеза; тверда мовна норма — хистке хвилеве вражіння дослідника. Наука ж не може бути „чѣм кому угодно“ (Ж. М. Н. П. 1881. XII. ч. ССХVІІІ, ст. 279.).

А що, може, кому здається, ніби це все має звузити, збіднити діалектологію, частенько примушуючи нас сказати „не знаю“ там, де з іншими принципами діалектолог легко переконуює себе й намагається переконати інших, що-він „знає“, то на це можна тільки сказати, що принаймні в науці краще гірка правда, ніж солодка фікція.

Травень 1929.

ПОПРАВКА.

У 1. кн. „Україн. діалект. збірника“ в статті П. Гладкого на стор. 139.—140. випадком частина прикладів, що ілюструють уживання знах. відм., потрапила до родов. відм.

¹ Досить ізгадати хоч би питання про характер *ы* в слов'янських мовах: А. Томсонові й інструментальні свідчення й вухо вказують на дифтонгічний характер його, хоч мало не всі інші мовознавці заперечують це.

З М І С Т

	Стор.
1. К. Михальчук. До питання про українську літературну мову	1— 42
2. Віп же. Зауваження до праці В. Науменка: „Обзор фонетических особенностей малорусской рѣчи“	43— 74
3. О. Курило. Про незалежну від наголосу зміну <i>a</i> по м'яких консонантах та по <i>i</i> в українських діалектах	75—107
4. П. Гладкий. Говірка села Не'хворощі Андрушівськ. району Бердичівської округи (кол. Житомирського пов.)	109—157
Вступ	109—116
Фонетика	116—128
Голосні звуки: <i>a</i> (116), <i>i</i> (116), <i>u</i> (117), <i>e</i> (117), <i>o</i> (119), <i>y</i> (120). Сполучення голосних з приголосними <i>л</i> і <i>р</i> (120). Зник і поява голосних (120). Стягнення або заміна двох голосних однією (122). Приголосні звуки: <i>в</i> (<i>ф</i>), <i>б</i> , <i>п</i> , <i>м</i> (122), <i>р</i> (123), <i>л</i> (123), <i>н</i> (124), <i>д</i> (124), <i>т</i> (124), <i>з</i> (125), <i>дз</i> (125), <i>с</i> (125), <i>ж</i> (126), <i>г</i> (126), <i>к</i> (126), <i>х</i> (126) <i>ц</i> (126), <i>ч</i> (127), <i>ж</i> (127), <i>дж</i> (127), <i>ш</i> (127). Зник і поява приголосних (127).	
Словотворення	129—148
Звичайні форми: імен. чол. р. (129), імен. жін. р. (130), імен. ніяк. р. (131), прикм. й діепр. (131), прислівн. (132), дієсл. (133). Форми здрібності: імен. чол. р. (135), імен. жін. р. (135), імен. ніяк. р. (135). Форми згрубілости (136). Ступенювання (136). Деякі дієслова з приростками (137). Відміна: імен. чол. р. (138), імен. жін. р. (140), імен. ніяк. р. (141). Прикметники (142), Займенники (143). Числівники (144). Дієслова (145). Наголос (147).	
Складня	148—157
Уживання частин мови (148). Рід (152). Уживання відмінків (153).	
5. П. Бузук. Діалектологічний нарис Полтавщини	150—197
Вступні уваги	159—160
Джерела діалектологічного вивчення Полтавщини	160—162
Фонетика	162—173
Доля <i>e</i> , <i>o</i> в нових складах (162). Рефлекс <i>e</i> , <i>o</i> в одкритих складах (165). Ряд <i>в—у</i> (167). Сонорні звуки <i>р</i> , <i>л</i> , <i>н</i> (169). Протетичні звуки (170). Асиміляційні зміни приголосних (171). Деякі інші з'явища фонетики (172).	
Морфологія	174—195
Деклінація речивників (174), Деклінація прикметників (175). Займенники (181). Числівники (182). Кон'югація. Особові форми (183). Неособові форми (191). Прийменники (192). Словотворення (192). У синтаксі (193). У лексичі (193). Деякі висновки (195).	
Зразки з Полтавських говорів	196—197

6. П. Расторгуев, проф. Про польський та білоруський вплив на українські говірки кол. Сідлецької губерні . . 190—209
 7. Є. Рудницький. Зложене речення у гуманських діалектах 211—230
 8. О. Синявський. З української діалектології (про фонематичний принцип у діалектології) 231—273
-

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1926)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб.; кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV (1929)—6 крб. 10 к.; кн. XXV (1929)—3 крб. 50 к., кн. XXVI—XXVII (закінч. друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к.; кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к.; кн. IX (закінч. друк.). *Видання Етнографічної Комісії (1925—1928).*
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к.; (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).
- IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:**
- № 1 — акад. Дн. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1928)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сумицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. (1929).
- № 2а — О. П. Сумицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы ч. I (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Крижський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоювана од арабів, відродилася політично (1928)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Шербина. Нові студії в історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Крижський. Перський театр, звідка він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вел. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. 1. Спеціалні вистави в Галліччій (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (1929)—3 крб. 30 коп. Вип. 7 (готується до друку).
- [№ 8] — Ол. Мурило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Крижський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Крижський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Крижський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Мурило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Мамм. Квітня. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою). (1923, відб. в IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано)
- № 16 — акад. Я. Тугайвський. Бібліографія українського маповознавства (1924)—50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпане).

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Крицького, А-Ж (1924)—2 крб. 50 коп. Т. II-й, в. 1, З-К (1929)—2 крб., вп. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928)—3 крб. 10 к.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Семції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.; за р. 1928—3 крб.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Періодне громадство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. I-й Збірник (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926)—2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925)—75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Іполку Ігоровім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Магаров. Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927)—2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926—1927)—6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міняйського т. I (1926)—3 крб.; т. II (1930)—2 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням акад. А. Крицького (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археологічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926)—3 крб. 75 коп.; т. II (1927)—4 крб. 50 к.; т. III (1930).
- № 44 — проф. М. Марковський. Євєїда Котляревського (1927)—1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927)—1 крб. 75 к.; т. II (1928)—2 крб. 25 к.; т. III (1929)—3 крб. 25 к.
- № 47 — Мл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 85 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Крицький (1927)—15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928)—4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927)—2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Грушевський. Київські глаголицькі листи і Фреївзінгенські уривки, з анімками (1928)—1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927)—1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928)—50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтею Н. Грушевської (1928)—6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Крицький. Розвідки, статті, замітки. I (1928)—4 крб.

- № 58 — проф. В. Словський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — И. Кайта. Українські пісні про дітовгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудницька. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929) — 2 крб. 25 к.
- № 63 — проф. В. Розев. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалект. Комісії під гол. ак. А. Крицького, кн. I (1928) — 8 крб.; т. II (1929).
- № 65 — Український Архів, т. I (1929) — 7 крб. 15 к.; тт. II і III (друк.).
- [№ 66]. — Б. Гріченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Нікоцький (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акюзатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — Ш. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Барнот. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — [2 крб. 25 к.].
- [№ 70] — проф. Т. Козма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Крицький. Звнягородщина з етнографічного та діалектологічного погляду (закінч. друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928). — 4 крб.
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (1929).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (1929) — 1 крб. 70 к.
- № 75 — проф. П. Смирнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в д.-слов'янськ. письменстві (1928) — 5 крб.
- № 79 — проф. Є. Нагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Нурило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Крицький та Ол. Богояльський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — Ш. Щенотьева. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Нурило. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — Є. Шаровський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Влад. Гарнацький. Г. Ф. Квітка-Осноу'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Акад. А. Крицький. Студії з Криму: історія взаємовідносин з Україною новотатарське письменство (1930) — 2 крб.
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 91 — Лодманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. В. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Конощенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- [№ 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гавський. Олександрія (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Мітнянська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. В. Антоновича. Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови під головуванням акад. А. Е. Крицького, т. I (друк.).

№ 102 — С. Марр. Из спостережень над сучасною перською простонародньою драмою (1930).

№ 103 — Акад. А. Крымський, Турки, їх мова та література. Les turks, langues et littératures (друк.).

№ 104 — Річник Театрального Музею (друк.).

№ 105 — О. Андрієвський. Бібліографія українського фольклору (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 3 крб. 40 коп.

